

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი

საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტი

შრომები

XII

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University
Faculty of Humanities

Institute of Georgian History

Proceedings

XII

თბილისი
Tbilisi
2017

უკ(UDC)94(479.22)

ს–323

რედაქტორები:

თედო დუნდუა

ალექსანდრე ბოშიშვილი

Editors:

Tedo Dundua

Alexander Boshishvili

სარედაქციო კოლეგია:

მარიამ ლორთქიფანიძე

გიული ალასანია

თეიმურაზ პაპასქირი

აპოლონ თაბუაშვილი

ქეთევან გოჩიტაშვილი

ლერი თავაძე

შალვა გლოველი

აკაკი ჩიქობავა

ემილ ავდალიანი

ეკა კვირკველია

ჰიროტაკე მაედა (იაპონია)

ფარჰად ჯაბაროვი (აზერბაიჯანი)

მიხაილ ჩორეფი (რუსეთი)

ალირეზა სოლეიმანზადე (ირანი)

გუნტის ზემიტისი (ლატვია)

რიმვიდას პეტრაუსკასი (ლიტვა)

ანჟეი პუქშტო (ლიტვა)

ჟაიმე დე ფერა ი ჟიზბერტი (ესპანეთი)

რობერტო მარტინ არანდა (ესპანეთი)

Editorial Board:

Mariam Lordkipanidze

Giuli Alasania

Teimuraz Papaskiri

Apolon Tabuashvili

Ketevan Gochitashvili

Leri Tavadze

Shalva Gloveli

Akaki Chikobava

Emil Avdaliani

Eka Kvirkvelia

Hirotake Maeda (Japan)

Farhad Jabbarov (Azerbaijan)

Mikhail Choref (Russia)

Alireza Soleymanzadeh (Iran)

Guntis Zemītis (Latvia)

Rimvydas Petrauskas (Lithuania)

Andžej Pukšto (Lithuania)

Jaime de Ferrá y Gisbert (Spain)

Roberto Martín Aranda (Spain)

<http://geohistory.humanities.tsu.ge>

E-mail: geohistory@tsu.ge

შემდგენლები: თ. დუნდუა, ა. ბოშიშვილი

ავტორთა სტილი დაცულია

© ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 2017

ISSN 1987-9970

შინაარსი CONTENTS

ქეთევან ნადირაძე

მარიამ ლორთქიფანიძე და ისტორიული მეცნიერება 11

Ketevan Nadiradze

Mariam Lordkipanidze and Historical Science (Summary) 44

Tedo Dundua, Emil Avdaliani

Georgia (Colchis/Lazica and Iberia) within the Imperial Defense-Systems:
Roman and Early Byzantine Cases 45

მარიკა მშვილდაძე

ულპიას საბეჭდავი ბეჭდის შესწავლის საკითხისათვის 53

Marika Mshvildadze

For the Issue of Ulpia Seal Study (Summary) 61

Nino Silagadze

Georgia between West and East as Seen in the Fine Arts 62

მარიამ ჩხარტიშვილი

საქართველო V საუკუნის პირველ ნახევარში: ქართლის მეფე არჩილი 75

Mariam Chkhartishvili

Georgia in the First Half of Fifth Century: King of Kartli Archil (Summary) .. 108

ნესტან სულავა

წმ. იოვანე მთაწმინდელისა და იოვანე-თორნიკეს პაგიოგრაფიული
ხატ-სახე (წმ. გიორგი მთაწმინდელის თხზულების მიხედვით) 111

Nestan Sulava

The Hagiographical Images of St. Iovane Athonite and Iovane-Tornike
(According to the Narrative by St. Giorgi Athonite) (Summary) 129

<i>მიხეილ ბაქტაძე</i>	
„დარბაზის“ არსებობის საკითხისათვის XI-XIV საუკუნეების საქართველოში	130
<i>Mikheil Bakhtadze</i>	
Towards Issue of Existence of “Darbazi” in Georgia in 11 th -14 th Centuries (Summary)	154
<i>მაშუკა წურწუშია</i>	
ცნობა საქართველოს შესახებ ფულხერიუს შარტრელის ქრონიკაში	156
<i>Mamuka Tsurtsumia</i>	
Account of Fulcher of Chartres about Georgia (Summary)	163
<i>ევგენი ჭანიშვილი</i>	
დავით IV აღმაშენებლის არაბულენოვანი მონეტის გარე წარწერა	165
<i>Evgeni Tchanishvili</i>	
The Coins of David IV with the Arabic Legends (Summary)	171
<i>ლერი თავაძე</i>	
სამკარის ციხე	172
<i>Leri Tavadze</i>	
Samkari Fortress (Summary)	211
<i>გიორგი სოსიაშვილი</i>	
საქართველოს საპატრიარქო და სოფელი ქორდი	213
<i>Giorgi Sosiashvili</i>	
Georgian Patriarchate and the Kordi Village (Summary)	226
<i>მაია შაორშაძე</i>	
ქართლის მთავარეპისკოპოსი ნიკოლოზი (ჩხეიძე) (XVII ს. 60-80-იანი წწ.)	227

Maia Shaorshadze

Nikoloz (Chkheidze) Archbishop of Kartli (60-80s of 17th Century)

(Summary) 238

აპოლონ თაბუაშვილი

XVIII საუკუნის აღმოსავლეთ საქართველოს სოციალური ისტორიიდან

(„სოფლის ნასყიდის“ გაგებისათვის) 239

Apolon Tabuashvili

From Social History of the 18th Century East Georgia (Towards the

Explanation of “Obtained by Village”) (Summary) 248

დimitრი შველიძე

ილია ჭავჭავაძე ქართველი ერის წარმოშობის შესახებ 249

Dimitri Shvelidze

Ilia Chavchavadze on the Origin of the Georgian Nation (Summary) 269

ელენე გოგიაშვილი

გაზეთ „კავკაზის“ ფოლკლორულ-ეთნოგრაფიული მასალებიდან

(1846-1918) 271

Elene Gogiashvili

Folkloric and Ethnographical Materials in the Newspaper “Kavkaz” (1846-

1918) (Summary) 279

ნინო სიმონიშვილი

ისტორიას, კოლექციონერებს, მეცნიერებასა და პოლიტიკას შორის: შუა

საუკუნეების ქართული სახარების ყდის იდენტიფიკაციისათვის

საქართველოს ზღაბური და გამოყენებითი ზელოვნების სახელმწიფო

მუზეუმის ფოტოარქივიდან 280

Nino Simonishvili

Between History, Collectors, Science and Politics: *The Identification of a*

Medieval Book Cover of the Four Gospels in the Photo Archive of Georgian

State Museum of Folk and Applied Art (Summary) 320

ქეთევან ნადირაძე

მეცნიერება საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენისა და მისი საერთაშორისო აღიარებისათვის ბრძოლის სამსახურში	322
---	-----

Ketevan Nadiradze

Science for Support of Restoration and Strengthening of Autocephaly of Georgian Church (Summary)	338
--	-----

Фархад Джаббаров

Князь М. А. Накашидзе: организатор армяно-азербайджанской резни 1905 г. или жертва клеветы?	340
---	-----

Farhad Jabbarov

Knyaz M. A. Nakashidze: Mastermind of Armenian-Azerbaijani Slaughter in 1905 or a Victim of Slander? (Summary)	351
--	-----

ლელა სარალიძე

არისტიდ ბრიანი და კავკასიის ერთიანობის იდეა	352
---	-----

Lela Saralidze

Aristide Briand and the Idea of Unity of the Caucasus (Summary)	366
---	-----

თენგიზ სიმაშვილი

გიორგი გურჯიევი საქართველოში (1919-დან 1920-იან წლებში)	368
---	-----

Tengiz Simashvili

Giorgi Gurdjiev in Georgia (From 1919 to 1920s) (Summary)	380
---	-----

Nikolai Javakhishvili

Roman Suta in Georgia (From the History of the Later Period of the Life of a Latvian artist)	381
--	-----

როლანდ თოფჩიშვილი

ქართველები თურქეთის მარმარილოს ზღვის რეგიონში (განსახლების არეალი)	412
--	-----

Roland Topchishvili

The Georgians in the Marmara Sea Region of Turkey (Area of Settlement) (Summary)	425
---	-----

ნათია ფიფია, ქეთევან ციშინტია

რწმენა-წარმოდგენებთან დაკავშირებული ზოგიერთი პრაქტიკის შესახებ სამეგრელოში („ხვამა“: „ოხვამერი“ და „დუნაპირი“)	427
---	-----

Natia Phiphia, Ketevan Tsimintia

Some Practices Connected with Faith and Beliefs in Samegrelo (“ <i>Khvama</i> ”: “ <i>Okhvameri</i> ” and “ <i>Dunapiri</i> ”) (Summary)	455
---	-----

**საერთაშორისო პრეზენტაცია
International Conferences**

Tedo Dundua, Leri Tavadze

Georgian Coins with Byzantine Iconography and Imperial Titulature of the Georgian Kings	457
--	-----

მარიამ ლორთქიფანიძე 95 Mariam Lordkipanidze

ქეთევან ნადირაძე

მარიამ ლორთქიფანიძე და ისტორიული მეცნიერება

ისტორია ზუსტი მეცნიერებაა, ის წყაროებს უნდა ეყრდნობოდეს
და პოლიტიკური შეხედულებებით არ უნდა იწერებოდეს
მარიამ ლორთქიფანიძე

ისტორიოგრაფიული ძიებების დროს აუცილებელ პირობას წარმოადგენს მეცნიერის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის, სამეცნიერო მემკვიდრეობის შესწავლა, რადგან ზოგადად მეცნიერების და კონკრეტულად ისტორიული მეცნიერების განვითარება, ისტორიული შემეცნების ხარისხი ვერ იქნება პიროვნების გარეშე პროცესი. ამ პროცესებში მონაწილეობენ გამოჩენილი მკვლევრები, რომლებიც, როგორც თავიანთი ეპოქის წარმომადგენლები, უფრო ადეკვატურად გადმოსცემენ ეპოქის იმ საზოგადოებრივ-კულტურულ სისტემას, რომელიც აყალიბებს კონკრეტული მკვლევრის შემოქმედებით პოტენციალს. ყოველი მნიშვნელოვანი ისტორიკოსის ცხოვრებისა და შემოქმედების შესწავლა ამავე დროს წარმოადგენს და განმარტავს ისტორიული მეცნიერების მაგისტრალური საკითხების განვითარებას. დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ სწორედ მეცნიერთა ამ კატეგორიას მიეკუთვნება აკადემიკოსი მარიამ ლორთქიფანიძე. შესაბამისად, მისი მოღვაწეობისა და შემოქმედების შესახებ ნებისმიერი ნააზრევი ყურადღებას იმსახურებს.¹ ვფიქრობთ, მკითხვე-

¹ თ. გომართელი. მეცნიერი, მოღვაწე, დედა. წგნ.: ცისფერი მელალონები. თბ. 1996, გვ. 25-43; 6. შოშიაშვილი, გ. ჯამბურია. ქართული ისტორიოგრაფიის თვალსაჩინო წარმომადგენელი, წგნ.: Dedication. ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი. რედ. ნ. ვანნაძე. თბ. 2001, გვ. 25-30; დ. კაციტაძე. მარიამ ლორთქიფანიძე, მეცნიერი, პედაგოგი, საზოგადო მოღვაწე. კრ.: მარიამ ლორთქიფანიძე – 85. მთ. რედ. ვალერი სილოგავა. თბ. 2007, გვ. 60-64; რ. მეტრეველი. ღვაწლმოსილი მეცნიერი, მოღვაწე: მარიამ ლორთქიფანიძეს 90 წელი შეუსრულდა. გაზ.: „საქართველოს რესპუბლიკა“. 2012. 28/VIII; მ. ჩხარტიშვილი. მარიამ ლორთქიფანიძის შემოქმედება: ისტორიული რეპრეზენტაციის სტილის თავისებურებანი, ისტორიული რეპრეზენტა-

ლისათვის აგრეთვე ინტერსმოკლებული არ უნდა იყოს მოწაფის თვალთ დანახული მეცნიერი.

ისტორიას, როგორც მეცნიერებას ბევრი ფუნქცია აკისრია. სწორედ ამ ფუნქციათა გათვალისწინებით ვეცდებით ვიმსჯელოთ მარიამ ლორთქიფანიძის სამეცნიერო მემკვიდრეობის შესახებ, რომლის წარმოჩენასაც ემსახურება წინამდებარე ნარკვევი.²

I – ისტორიულ მეცნიერებას აქვს მსოფლმხედველობითი დატვირთვა, რადგან იგი ქმნის დოკუმენტურ მოთხრობებს წარსულის მოვლენებზე. საზოგადოებრივ განვითარებაში ისტორიული ფაქტები ობიექტური რეალობაა. ფაქტოლოგიური მხარე წარმოადგენს ფუნდამენტს, რომელზეც დგას მეცნიერება საზოგადოების შესახებ. ისტორიული ფაქტების დადგენა მეცნიერულ კეთილსინდისიერებას, ფართო ცოდნასა და ნებისყოფას მოითხოვს. მოძიებული ფაქტების ანალიზის საფუძველზე კი ხდება წარსულის რეკონსტრუქცია. ეს ძალიან დიდი და შრომატევადი საქმეა. მით უფრო, როდესაც ისტორიკოსი მედიევსტიკაში მუშაობს. საყოველთაოდ ცნობილია, თუ რა დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ქართულ ისტორიოგრაფიაში შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის შესწავლას, რომლის ფუძემდებელი აკადემიკოსი ივანე ჯავახიშვილია, ზოლო ამ საქმის გამგრძელებლები აკადემიკოსები – სიმონ ჯანაშია და ნიკო ბერძენიშვილი. შესაბამისად, გასაკვირი არ არის, რომ აკადემიკოს მარიამ ლორთქიფანიძის, სიმონ ჯანაშიას მოწაფის, სამეცნიერო მოღვაწეობის ძირი-

ცია: თორიული მიმართულებანი და კონკრეტული კვლევები. აკადემიკოს მარიამ ლორთქიფანიძის დაბადების 90-ე წლისთავისადმი მიძღვნილი საერთაშორისო კონფერენციის მასალები. თბ. 2014, გვ. 15-30 და სხვ.

² ბუნებრივია, როდესაც ისტორიის ფუნქციათა გათვალისწინებაზე ვსაუბრობთ, აქ უპირველესად პირობითობა იგულისხმება, რადგან უკანასკნელი თაობის ისტორიკოსების სამყარო საოცარი სისწრაფით ფართოვდება. შესაბამისად, მრავალფეროვანი და ურთიერთდაპირისპირებული დამოკიდებულება და შეხედულებები არსებობს ისტორიის დანიშნულების, შინაარსის, საკლავი პრობლემების, ანალიზის, სინთეზისა თუ ზოგადად მეთოდების შესახებ. განსაკუთრებით ისტორიისადმი დამოკიდებულება შეიცვალა „ანალების სკოლის“ შემდეგ, როდესაც გაჩნდა ტერმინი „ახალი ისტორია“. ძირითადი აქცენტი გაკეთდა „ქვემოდან დანახული ისტორიის“ შესწავლაზე, რის გამოც ისტორიკოსები წარსულის შესახებ ახალ კითხვებს სვამენ, ირჩევენ ახალ საკლავ პრობლემებს და ჩნდება მოთხოვნილება ახალი სახის წყაროების მოძიებისა და მრავალი სხვ. (მსჯელობა ისტორიული მეცნიერების პრობლემებზე იხ. წგნ.: „ისტორიის შესახებ“, შემდგენელ-რედაქტორი ქ. გურჩიანი. თბ. 2010), თუმცა ერთი მაინც მინდა აღვნიშნო: ისტორია რომ უპირველესად წარსულის შესწავლის ხელოვნებაა, ჯერჯერობით ეს არავის უარუყვია. ზოლო წარსულის შესწავლის აუცილებლობას რა ფუნქციას დავაკისრებთ და რა შინაარსს ჩავდებთ მასში, ეს უკვე, ვფიქრობ, თვითიული ისტორიკოსის არჩევანზეა დამოკიდებული, რაც თავისთავად მეთოდოლოგიის არჩევასაც გულისხმობს. არჩევანის თავისუფლების დაცვა კი ყველა ჩვენთაგანის მოვალეობაც არის.

თადი სფეროა ქართული შუასაუკუნეები. თავის კვლევებში იგი ეხება შუასაუკუნეების საქართველოს თითქმის ყველა დარგს: პოლიტიკურ, სოციალურ, ეკონომიკურ თუ კულტურის ისტორიას, საქართველოს ურთიერთობას კავკასიის ხალხებთან, ბიზანტიასთან, არაბთა სახელმწიფოსთან და სხვა.³

ცნობილია, რომ საბჭოთა პერიოდის ისტორიოგრაფიაში ფეოდალიზმი გაიგივებულია შუა საუკუნეებთან. აღნიშნულ პერიოდში მიუხედავად იდეოლოგიური და მეთოდოლოგიური (მარქსისტულ-ლენინური) მონოპოლიის არსებობისა, ქართული ისტორიოგრაფია მნიშვნელოვან წარმატებებს აღწევს ქართული შუასაუკუნეების შესწავლის საქმეში. ყურადღება ექცევა საქართველოში ფეოდალიზმის გენეზისის პრობლემასა და ადრეფეოდალური ხანის შესწავლას: ძირითადად შეთანხმდნენ, რომ ფეოდალიზმი ჩვენში იმარჯვებს VI საუკუნიდან. ფეოდალური ურთიერთობების განვითარება ორგანულად დაუკავშირეს მონათმფლობელობის კრიზისს, რამაც განაპირობა ფეოდალური ურთიერთობების ჩასახვა და მისი განვითარება. ყურადღება მიექცა აღნიშნულ პერიოდში, მწარმოებელი საზოგადოების დაყმევებასა და ამავე საზოგადოებაში თავისუფალ მეთემთა არსებობას, ფეოდალის მიერ მიწის მიტაცებას და შემდგომში ფეოდალური საკუთრების განვითარებას. კერძოდ, მიწის მსხვილი ფეოდალური საკუთრების ჩამოყალიბებას. დაიწყო კვლევა სოციალური დიფერენციაციის საკითხებთან დაკავშირებით, არაბთა ბატონობის ხასიათის შესწავლა. ჩამოყალიბდა ადრეფეოდალური ხანის ძირითადი თავისებურებანი. წინ წამოიწია ის სოციალურ-ეკონომიკური საკითხები, რომელთაც საბოლოოდ განაპირობეს ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება. უფრო გაფართოვდა კვლევები: ფეოდალურ საზოგადოებაში არსებული იერარქიის, ფეოდალური ქალაქის ჩამოყალიბება-განვითარებისა და მიწის ფეოდალური საკუთრების წესის, პერიოდიზაციისა და სახელმწიფო მმართველობის სისტემის საკითხების ირგვლივ. იკვლევდნენ ფეოდალური ურთიერთობების ცალკეულ ეტაპებს და მრავალი სხვა.⁴

³ ქ. ნადირაძე. მეცნიერის შრომა. კრ.: მარიამ ლორთქიფანიძე – 85, გვ. 65.

⁴ იხ. ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. თხზულებანი. ტ. I. თბ. 1979; ტ. II. თბ. 1983; ტ. III. 1982; ს. ჯანაშია. შრომები. ტ. I. თბ. 1949; ტ. II. თბ. 1952; 6. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. თ. II. თბ. 1965, ტ. V. თბ. 1971; 5. ბერძენიშვილი. საქართველოს ერთიანი ფეოდალური სახელმწიფოს წარმოქმნა. დამხმარე სახელმძღვანელო. თბ. 1958; შ. მესხია. საისტორიო ძიებანი. ტ. II. თბ. 1983; გ. მელიქიშვილი. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი. თბ. 1973 და მრავალი სხვ.

ბ. ლორთქიფანიძემ ჯერ კიდევ ასპირანტურაში სწავლის დროს განსაზღვრა თავისი სამეცნიერო კვლევების სფერო: ქართული შუასაუკუნეები. როგორც თავად იკონებს, ბატონმა სიმონ ჯანაშიამ აუხსნა, „რომ საჭირო იყო საქართველოს სხვა ქვეყნებთან ურთიერთობის ისტორიის ფართოდ გაშუქება. მან თავადვე შემოგვთავაზა თემები. მე საქართველოსა და არაბთა სახალიფოს ურთიერთობის ისტორია ავირჩიე... მაშინვე გადაწყდა ჩემი საკანდიდატო დისერტაციის თემა, როგორც საწყისი მომავალი მუშაობისა: თბილისის საამირო (არაბთა მფლობელობის ხანა)“.⁵ სწორედ ამ მიზნით, ქნმა მარიკამ დაიწყო არაბული ენის შესწავლა ცნობილ მეცნიერთან, აკადემიკოს გიორგი წერეთელთან.

ნაშრომში ქართული, სომხური და არაბული წერილობითი წყაროების საფუძველზე (განსაკუთრებით გამოყენებულია არაბული წყაროები მისივე თარგმანით) შესწავლილია არაბთა ბატონობის შედეგად წარმოქმნილი პოლიტიკური ერთეულის – თბილისის საამიროს – ისტორია VIII-XI საუკუნეებში. აღნიშნულია, რომ „თბილისში ამირას დანიშვნას მნიშვნელოვანი ცვლილებები მოჰყვა არაბთა მიერ დაპყრობილი ქართული ქვეყნის ცხოვრებაში. თბილისში საკუთარი მოხელის დანიშვნის ფაქტი უკვე არაბთა სიძლიერის მაუწყებელია.“ განსაზღვრულია საამიროს შექმნის პირობები, საზღვრები, მმართველობის ხასიათი, თბილისის ამირას პოლიტიკური ურთიერთობები არაბთა სახალიფოსთან, დანარჩენ ქართულ სამეფო-სამთავროებთან და საქართველოს ცენტრალურ ხელისუფლებასთან. დადგენილია ამირათა სამი დინასტიის: შუაბიანთა, შაიბანიანთა და ჯაფარიანთა მმართველობა, შედგენილია ამირების გენეალოგიური ნუსხა. მიუხედავად ნიკო ბერძენიშვილის რეკომენდაციისა, საკანდიდატო დისერტაცია (დაიცვა 1948 წელს) მან თავის დროზე წიგნად ვერ გამოსცა, მაგრამ სტატიების სახით გარკვეული ნაწილი პერიოდულ გამოცემებში დაიბეჭდა, ხოლო დიდი ნაწილი მის სადოქტორო დისერტაციაში შევიდა, რომელიც 1963 წელს დაიცვა, სათაურით „ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური (IX-X სს.) გაერთიანება“.⁶

⁵ იხ. საქართველოს დიდი ქალბატონი მარიამ ლორთქიფანიძე. შემდგენელი ლ. მელიქიშვილი. თბ. 2013, გვ. 37.

⁶ დისერტაცია იმავე წელს წიგნად დაისტამბა. იხ. ბ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური (IX-X სს.) გაერთიანება. თბ. 1963, ქვეთავი – თბილისის საამირო. გვ. 227-237. ნაშრომი, ასევე, შევიდა საქართველოს ისტორიის ნარკვევების რეატიომულში (ტ. II. თბ. 1973, გვ. 489-506).

სწორედ ზემოთ აღნიშნული საკანდიდატო დისერტაციის მცირე ნაწილია ჩვენ მიერ განსახილველი სტატია, რომელიც ნიშნულად გვინდა წარმოვადგინოთ, თუ როგორ იკვლევს ავტორი თვითოეულ საკითხს მიზნის მისაღწევად. სტატიაში შესწავლილია VIII-XIV საუკუნეების ქართულ საისტორიო წყაროებში დამოწმებული ქალაქის მოხელეთა არაბული სახელწოდებანი: ამირა, შურტა, მუჰთასიბი, ამიდი, რეისი, მუშრიბი.⁷ როგორც ცნობილია, საქართველოს საქალაქო წყობილებაში არაბული სახელწოდების ინსტიტუტების შემოსვლის სხვადასხვა გზები არსებობდა; პირველი და უმთავრესი გზა – არაბთა მფლობელობა საქართველოში და თბილისის საამირო, მეორე – საქართველოს ურთიერთობა აღმოსავლეთის მუსლიმურ ქვეყნებთან. როგორც მკვლევარი თავად აღნიშნავს, მისი მიზანია, გაარკვიოს, თუ რა გზით შემოდის და რა თავისებურ (არაბულისგან განსხვავებული) სახეს იღებს ეს სახელწოდებები ინსტიტუტები ქართულ სინამდვილეში.⁸

ქართულ წერილობით წყაროებსა და სიგელ-გუჯრებში მოძიებულ ინფორმაციაზე დაყრდნობით, ივ. ჯავახიშვილის ნაშრომთა, როგორც გათვალისწინებით, ასევე, განსხვავებული მიდგომით, არაბულ სამყაროში ამ მოხელეთა ფუნქციების განხილვისა და ანალოგიის გამოყენებით, მკვლევარი განსაზღვრავს ამ ინსტიტუტების ქართულ შინაარსს. ასევე, მიდის დასკვნამდე: ქალაქის მოხელეთა არაბული სახელწოდების ზემოთ დასახელებული ინსტიტუტები ამირასა და შურტას გამოკლებით ჩვენში თბილისის საამიროს გზით შემოდიან, რადგან ისინი ქართულ საბუთებში მხოლოდ თბილისის შემოერთების შემდეგ ჩნდებიან.

მკვლევარი მიიჩნევს: არაბული სახელმწიფოს შურტას ფუნქციებიდან (სახალიფოს კარზე საკბი აშ-შურატი ადმინისტრაციულ თანამდებობას წარმოადგენდა, რომლის უფლება-მოვალეობაში შედიოდა სასახლის გვარდიის სურსათ-სანოვავით მომარაგება და შენახვა; შემდეგ მისი შინაარსი დამცრო და საქალაქო წყობილებაში საპოლიციო ფუნქციებით შემოიფარგლა; ბოლოს კი ქალაქში წესრიგისა და საზოგადოებრივი უშიშროების დაცვა დაევა) ქარ-

⁷ ამ ინსტიტუტების ნაწილი (ამირა, შურტა, მუშრიბი) თავდაპირველად განხილული აქვს ივ. ჯავახიშვილს: საქართველოს ეკონომიკური ისტორია, 1907; ქართული სამართლის ისტორია, წგ. II; ქალაქები, საქალაქო წესწყობილება და ცხოვრების ვითარება საქართველოში XVII-XVIII სს., „პრომეთე“, 1918.

⁸ მ. ღორთქიფანიძე. ქალაქის მოხელეთა საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოში (არაბული სახელწოდების მოხელენი). „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“ (მსკი). ნაკვ. 30. თბ. 1954, გვ. 143.

თულ სამოხელეო წყობილებაში დამკვიდრებულმა შურტამ, რომელიც ქართულ საბუთებში XI ს-დან იხსენიება, გადასახადის ამკრეფის მოხელის და გარკვეულ რელიგიურ სფეროში სურსათის მომმარაგებლის დანიშნულება შეიძინა.⁹

პირველად მ. ლორთქიფანიძემ მიაქცია ყურადღება და შესიწავლა ქართულ საბუთებში მითითებული საქალაქო ინსტიტუტები: მუჰთასიბი, ამიდი და რეისი. მისი შეხედულებით: მუჰთასიბი (აღმოსავლეთის ქალაქში ევალებოდა თვალყურის დევნება და პასუხისმგებლობა ქალაქში შემოტანილ საქონელზე, ბაზრის წესრიგზე, ქუჩების კეთილმოწყობაზე, რელიგიურ და საყოფაცხოვრებო წესების დაცვაზე), ქართული საბუთების მიხედვით, ქალაქის მოხელეს წარმოადგენს, რომელიც მხოლოდ თბილისის სინამდვილეში არსებობს. ქალაქის ბაზრის მეთვალყურეობა სწორედ მისი მოვალეობა უნდა ყოფილიყო. ამიდის ფუნქციების დასადგენად ქართულ საბუთებში ინფორმაცია არ მოიპოვება. აღმოსავლურ წყაროებში კი იგი სამდივანმწიგნობრო საქმიანობას უკავშირდება და სახელმწიფო საბუთების შედგენით უნდა ყოფილიყო დაკავებული. შესაბამისად, თბილისის შემოერთების შემდეგ იგივე ფუნქცია დარჩა. რეისი პასუხისმგებელი იყო ქალაქის ცხოვრების სხვადასხვა დარგზე ხელმწიფის წინაშე. მაგ., ის აკონტროლებდა ქალაქის მოსახლეობაზე დაკისრებული გადასახადების აკრეფას, რათა იგი მთლიანად ზაზინას ჩაბარებოდა. შესაძლებელია თბილისის შემოერთების შემდეგ, რეისი თბილისის ქართული მოსახლეობის ზედაფენის წარმომადგენელია ქართული ხელისუფლების კარზე. საყურადღებოა ის, რომ არცერთი ეს მოხელე, თბილისის გარდა, სხვაგან არ გვხვდება და მალევე ქრება ქართულ წყაროებში.¹⁰

ქართულ სინამდვილეში მუშრების (აღმოსავლეთის ქალაქში ევალება: კარის შესანახად განკუთვნილი თანხის კონტროლი და ჯაშუშობა) მოვალეობას წარმოადგენდა ქალაქის საბაჟოში შემოსული საქონლის, სასახლის ქონების, კარის შესანახი ქონების აღწერა.¹¹

⁹ მ. ლორთქიფანიძე. ქალაქის მოხელეთა საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოში (არაბული სახელწოდების მოხელენი), გვ. 148; ივ. ჯავახიშვილის განსხვავებული განმარტებით მას ეკისრა ქალაქში წესრიგის დაცვა და, სავარაუდოდ, ბაზრისა და ბაჟის ზედამხედველობა. ივ. ჯავახიშვილი ენციკლოპედიური ლექსიკონი. თბ. 2002, გვ. 709.

¹⁰ მ. ლორთქიფანიძე. ქალაქის მოხელეთა საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოში, გვ. 148-154.

¹¹ მ. ლორთქიფანიძის ვარაუდით, სწორედ იგივე დანიშნულება უნდა ჰქონოდა მუშრებს აღმოსავლურ სამყაროში, ხოლო მისთვის ჯაშუშის როლის დაკისრება კი მეორეხარისხოვანი მოვლენა და უფრო გვიანდელიც (მ. ლორთქიფანიძე. ქალაქის მოხელეთა საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოში (არაბული სახელწოდების მოხელენი), გვ. 155). ძირითადად, იგივე შე-

კვლევის შედეგად მ. ღორთქიფანიძე საინტერესო მოსაზრებას გამოთქვამს: ქართულ სივრცეში არაბული სახელწოდების სამოხელეო ინსტიტუტების არსებობა, რომელიც, ძირითადად, თბილისშია დაფიქსირებული, არ უნდა ნიშნავდეს საქართველოს ქალაქების შინაგანი წყობილების მსგავსებას აღმოსავლეთის საქალაქო წყობილებასთან. სავარაუდოდ, ეს სამოხელეო ინსტიტუტები თბილისიდან საქართველოს სხვა ქალაქებში არ გადასულა და თბილისშიც მისი შემოერთების შემდეგ (1122წ.) დიდხანს ვერ შერჩა. მათ ჯერ შინაარსი შეიცვალეს ქართულ სინამდვილეში, ხოლო შემდეგ საერთოდ გაქრნენ და ადგილი ქართულ სამოხელეო ინსტიტუტებს დაუთმეს. თვით თბილისში მათი არსებობა მოკლე დროის განმავლობაში აქ მუსლიმური მოსახლეობის არსებობით უნდა ყოფილიყო განპირობებული.¹²

რაც შეეხება ამირას (არაბულად მბრძანებელი, მეთაური, მმართველი), როგორც ცნობილია, ეს სამოხელეო ინსტიტუტი აღმოსავლეთ საქართველოში VIII საუკუნიდან გვხვდება. ამ დროისათვის ამირებად მხოლოდ არაბი ხელისუფალნი არიან. XI საუკუნიდან ქართულ წყაროებში ამირა უკვე ქართველ ხელისუფალსაც ეწოდება. როგორც მ. ღორთქიფანიძე მიუთითებს: მართალია, თბილისისა და ქართლის ამირას ხელისუფლება თბილისის მუსლიმი ამირას მაგალითით არის განპირობებული, მაგრამ თუ თბილისის არაბი ამირა არის ციხის ჯარის უფროსიც და ქვეყნის ადმინისტრაციული მმართველიც, ქართველი თბილისის ამირა შემდგომი ხანის მოურავის უფლებითაა აღჭურვილი.¹³ შესაბამისად, მას გამგებლის ფუნქცია აკისრია. ე.ი. XI საუკუნიდან ამირა მხოლოდ სახელს ატარებს არაბულს, ხოლო შინაარსით ის ქართული ინსტიტუტია, დაასკვნის იგი.¹⁴

ხედულებისანი არიან მუშრბის ფუნქციების განსაზღვრისას ივ. ჯავახიშვილი და ვ. გაბაშვილი. იხ. ივ. ჯავახიშვილი ენციკლოპედიური ლექსიკონი, გვ. 480; ვ. გაბაშვილი. ქართლის სამეფოს სახელმწიფო წესწყობილება დასტურლამალის მიხედვით (საკანდიდატო დისერტაცია). თბ. 1942.

¹² მ. ღორთქიფანიძე. ქალაქის მოხელეთა საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოში (არაბული სახელწოდების მოხელენი), გვ. 156; ვფიქრობ, მ. ღორთქიფანიძის აღნიშნული მოსაზრების გაშლა და უფრო მეტი საბუთიანობის მოძიება გასცემს პასუხს კითხვაზე, რომელიც დღესაც არსებობს, რამდენად იყო თბილისი თავისი შინაარსით აღმოსავლური ყაიდის ქალაქი.

¹³ ამირას ინსტიტუტის ამგვარი გააზრება პირველად ივ. ჯავახიშვილმა მოგვცა. იხ. ივ. ჯავახიშვილი. ქალაქები, საქალაქო წესწყობილება და ცხოვრების ვითარება საქართველოში XVII-XVIII სს., „პრობლემა“. I. 1918.

¹⁴ მ. ღორთქიფანიძე. ქალაქის მოხელეთა საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოში (არაბული სახელწოდების მოხელენი), გვ. 145.

მ. ლორთქიფანიძემ საგანგებო წერილები მიუძღვნა ამიერკავკასიის ხალხების ბრძოლას (ქართველები, სომხები, ალბანელები) არაბთა ბატონობის წინააღმდეგ და არაბთა მფლობელობის ხასიათის გარკვევას საქართველოში. ქართული, სომხური და არაბული წყაროების საფუძველზე, სომხური და ქართული ისტორიოგრაფიული ნაშრომების გათვალისწინებით და კრიტიკული მიდგომით იგი მიიჩნევს: სომხეთისგან (ასევე, ალბანეთისგან – ქ. ნ.) განსხვავებით, სადაც მიწა, მინდვრები, ტყეები, საძოვრები სახალიფოს საკუთრებად გამოცხადდა, სომეხ ნახარარებს მემკვიდრეობითი უფლება ჩამოერთვათ და ამ უფლებას ამიერიდან ხალიფა გასცემდა, საქართველოში (მიუხედავად იმისა, რომ თბილისის საამიროში, სავარაუდოდ, თავიდანვე უნდა შექმნილიყო ამირას განკარგულებაში მყოფი მიწების ფონდი და ვაკფი – მაჰმადიანური სალოცავების კუთვნილი მიწები) არაბთა „მფლობელობის“ დამყარების შედეგად არ გაუქმებულა არსებული ადგილობრივი მიწისმფლობელობა და მასთან დაკავშირებული საგადასახადო სისტემა. უფრო მეტიც, დასავლეთ საქართველოში მიუხედავად მურვან ყრუს ლაშქრობისა, ეს მხარე არაბთა „მფლობელობის“ მიღმა დარჩა. სავარაუდოდ, არაბებმა საქართველოშიც იგივე მოინდომეს, რაც სომხეთსა და ალბანეთში. სწორედ არაბთა ეს პოლიტიკა გახდა ამ ქვეყნების ერთმანეთთან მოკავშირეობისა და სასტიკი ბრძოლის საფუძველი მათ წინააღმდეგ. საქართველოში პერმანენტულმა აჯანყებებმა და სახალიფოს დასუსტებამ ქართული მიწების თანდათანობითი განთავისუფლება მოიტანა, რასაც მკვლევარი ქართული სამეფო-სამთავროების ჩამოყალიბებას უკავშირებს.¹⁵

მკვლევრის მიზანი, დაადგინოს არაბ-ქართველთა ურთიერთობის ფორმისა და მფლობელობის ხასიათი, საკმაოდ გართულებულია, რადგან წყაროთა მონაცემები მწირია და ცალმხრივობით გამოირჩევა. განსაკუთრებით ეს ეხება პირველ პერიოდს. ამიტომაც იგი განსაკუთრებული მსჯელობის საგნად ზდის არაბი სარდლის ჰაბიბ იბნ-მასლამას მიერ გაცემული „დაცვის სიგელის“ შინაარსს, რომლის მიხედვითაც არკვევს, თუ რომელ ქართულ ტერიტორიებზე ვრცელდებოდა არაბთა გავლენა და რა საგადასახადო სისტემით სარგებლობდნენ ისინი.¹⁶

¹⁵ მ. ლორთქიფანიძე. სომეხი და ქართველი ხალხის ბრძოლა არაბთა ბატონობის წინააღმდეგ. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. IV. ნაკვ. I. თბ. 1958, გვ. 29-43.

¹⁶ „დაცვის სიგელი“, როგორც არაბთა და ქართველთა ურთიერთობის ამსახველი დოკუმენტი და მნიშვნელოვანი წყარო ამ ხანის საქართველოს ისტორიისათვის, დიდი ხანია მსჯელობის საგანს წარმოადგენს ქართულ ისტორიოგრაფიაში და, შესაბამისად, განსხვავებული შეხედულებები არსებობს იმის თაობაზე, თუ ვის მიეცა პირველად: მთლიანად აღმოსავლეთ საქართვე-

ჩემი აზრით, მ. ლორთქიფანიძე, შესასწავლი საკითხის შესახებ წყაროთა სიმწირის პირობებში, საკმაოდ საინტერესო მოსაზრებას გამოთქვამს, ბუნებრივია, კონკრეტულ ვითარებასთან კავშირში: „...ასეთ დროს სახალიფო-საქართველოს ურთიერთობის ხასიათის გარკვევისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება, საერთოდ, სახალიფოს პოლიტიკის გათვალისწინებას დაპყრობილი ხალხების მიმართ“. სწორედ ამიტომ მკვლევარი ფართოდ იხილავს ზოგადად არაბთა ბატონობისათვის დამახასიათებელ ნიშნებს მათ მიერ დაპყრობილ ქვეყნებში და პარალელებს ავლებს ქართულ სინამდვილესთან.

საბოლოოდ, მ. ლორთქიფანიძე მიღის დასკვნამდე: VIII საუკუნის 30-იანი წლებიდან IX საუკუნის შუახანებამდე თბილისის საამირო არსებობდა, როგორც ბლდადის სახალიფოს ერთ-ერთი პროვინციული ოლქი. ამ დროის განმავლობაში ბლდადის ხალიფას ხელისუფლება საქართველოზე ამირას მეშვეობით ზორციელდებოდა. IX საუკუნის მეორე ნახევრიდან არაბ-ქართველთა ურთიერთობის ხასიათი საგრძნობლად იცვლება. თბილისის საამირო ამიერიდან სახალიფოსაგან დამოუკიდებელ პოლიტიკურ ერთეულს წარმოადგენს. IX საუკუნეში თბილისის ამირას ხელისუფლებას უკვე შიდა ქართლიც გამოეყო და საამირო ქალაქ თბილისითა და ქვემო ქართლით შემოიფარგლა. ამიერიდან უკვე აღარ შეიძლება საუბარი საქართველოში არაბთა მფლობელობაზე. თბილისის საამირო ფაქტობრივად ადგილობრივი ფეოდალური სამთავროა, მსგავსი სხვა, ამ დროისათვის წარმოქმნილი ქართული სამთავროებისა (ტაო-კლარჯეთი, ეგრის-აფხაზეთი, კახეთ-ჰერეთი – ქ. ნ.), მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ ხელისუფლება აქ მაჰმადიანი ამირების ხელშია. ამიერიდან თბილისის საამირო ებმება იმ ხანგრძლივ ბრძოლაში, რომელიც ფეოდალური საქართველოს გაერთიანებისათვის წარმოებს.¹⁷

განსაკუთრებულად საინტერესო და მნიშვნელოვანი თემაა ქართულ ისტორიოგრაფიაში ფეოდალური საქართველოს გაერთიანების საკითხი. სწორედ

ლოს მოსახლეობას, საკუთრივ ქართლის მცხოვრებლებს, თუ ქ. თბილისის. იხ. ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. წ. II. თბ. 1948, გვ. 70-72; ს. ჯანაშია, არაბთა საქართველოში. შრომები. ტ. II. თბ. 1952, გვ. 364; ე. სიხარულიძე. არაბეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. ტ. 73. თბ. 1959, გვ. 167-184; მ. ლორთქიფანიძე. ჰაბიბ იბნ-მასლამას „დაცვის სიგელი“. მსკი. ნაკვ. 29. თბ. 1951, გვ. 61-65 (მ. ლორთქიფანიძეს საკმაოდ მყარი არგუმენტების გათვალისწინებით, სიგელი ქართლის მოსახლეობისათვის გაცემულ დოკუმენტად მიიჩნია) და ა.შ.

¹⁷ მ. ლორთქიფანიძე. არაბთა მფლობელობის ხასიათი საქართველოში. მსკი. ნაკვ. 34. თბ. 1963, გვ. 71-95.

აქედან იწყება ჩვენი სახელმწიფოს არსებობა პოლიტიკური სახელწოდებით – საქართველო. ბუნებრივია, ეს საკითხი მ. ლორთქიფანიძის ინტერესის მიღმა ვერ დარჩებოდა, თუნდაც მისი სამეცნიერო საქმიანობიდან გამომდინარე.

მკვლევარი თავის მორიგ ნაშრომში აღნიშნავს: „ფეოდალური საქართველოს გაერთიანებასა და ცენტრალიზებული სახელმწიფოს შექმნას თავისი გარკვეული საფუძველი აქვს. ამ წერილის მიზანია საკითხის დასმის სახით წარმოაჩინოს ის წანამძღვრები, რომელთაც ფეოდალური საქართველო გაერთიანებამდე მიიყვანეს“.¹⁸

მ. ლორთქიფანიძის შეხედულებით ქვეყნის გაერთიანების საფუძველი, პირველ რიგში, მის ეკონომიკურ ვითარებაშია საძიებელი. შესაბამისად, იგი ვრცლად განიხილავს VIII-XII საუკუნეების განმავლობაში სამიწათმოქმედოდ გამოყენებული ფართობის გაზრდის, დაუმუშავებელი მიწების ათვისების, ახალი დასახლებების წარმოშობის საკითხებს; სამეურნეო, საამშენებლო და სხვა სახელოსნო ტექნიკის გაუმჯობესებისა და სარწყავი სისტემების გავრცელების გამომწვევ მიზეზებს. ფაქტოლოგიურ მასალაზე დაყრდნობით (ბასილი ზარზმელის, გიორგი მერჩულის, სუმბატ დავითის ძის და სხვათა მონაცემების, ეთნოგრაფიული მასალის გათვალისწინებით) ისტორიულ სივრცეში აღადგენს იმდროინდელი საქართველოს სამეურნეო და სახელოსნო ცხოვრების სურათს. იგი მნიშვნელოვან ფუნქციას ანიჭებს ქალაქების როლს ქვეყნის ერთიანობისა და ეკონომიკური წინსვლის პროცესში. როგორც თავად აღნიშნავს, ვაჭრობის გარეშე ფეოდალის მეურნეობა თანდათან უმიზნო ხდებოდა, და სწორედ ამიტომ, რომ საქართველოში, ისევე როგორც ევროპის ქვეყნებში, ფეოდალიზმის ეპოქაში ქალაქების წარმოშობა და საქალაქო ცხოვრების გაცხოველება, სწორედ ქვეყნის საბოლოო ფეოდალიზაციის ხანას ემთხვევა.

მკვლევარს საქართველოს გაერთიანება და ერთიანი ქართული ფეოდალური მონარქიის შექმნა ორ მთავარ ეტაპად ესახება.¹⁹ მისი აზრით, რადგან პირველი ეტაპი ქართული მიწების დიდი ნაწილის პოლიტიკური გაერ-

¹⁸ მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს გაერთიანების საკითხისათვის. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. I. თბ. 1955, გვ. 431.

¹⁹ იგი წერს: „ერთი მხარეა ძირითადი ქართული მიწების გაერთიანება ერთი მეფის ხელქვეით და საფუძვლის ჩაყრა „საქართველოსთვის“, როგორც ერთიანი სახელმწიფოსთვის (ბაგრატ III), მეორე მხარეა „საქართველოს“ გარეთ დარჩენილი ქართული მიწების შემდგომი შემოერთება და სახელმწიფოებრივი ცენტრალიზაცია, რაც ბაგრატ III-დან მოყოლებული დავით აღმაშენებლის ხანაში სრულდება“. იხ. მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს გაერთიანების საკითხისათვის, გვ. 431.

თიანებით სრულდება და პოლიტიკური წინ უსწრებს ეკონომიკურ გაერთიანებას, ამ პერიოდისათვის საქართველოში ქალაქები არ წარმოადგენენ გადამწყვეტ ძალას. ხოლო გაერთიანების შემდეგ იქმნება რა ხელსაყრელი პირობები შემდგომი ეკონომიკური წინსვლისა და, კერძოდ, საქალაქო ცხოვრების დაწინაურებისათვის, იზრდება ქალაქების მნიშვნელობა ქვეყნის ცხოვრებაში. ქალაქები და მათი მოქალაქეები ცენტრალური ხელისუფლების ერთ-ერთ მთავარ დასაყრდენ ძალად იქცევიან. მისივე აღნიშვნით, თითქოს ამ აზრის სისწორეს ეჭვქვეშ აყენებს თბილისის ბრძოლა დავით აღმაშენებლის წინააღმდეგ, თუმცა ამ მოვლენას თავისი აზსნა გააჩნია, რაც უპირველესად ამ ქალაქის დამოუკიდებლობითა და თვითმართველობით აიხსნება. ამ კერძო შემთხვევის განზოგადება არ შეიძლება, წერს იგი, რაც სავსებით მისაღები განმარტებაა.²⁰

ავტორი, ასევე, სამართლიანად აღნიშნავს, რომ საქართველოს გაერთიანების ერთადერთ განმსაზღვრელ ფაქტორად ეკონომიკა ვერ დასახელდება. გაერთიანების ერთ-ერთი მიზეზი საგარეო ვითარებაშია საძიებელი. საგარეო საშიშროების ფაქტორი, უცხოელ დამპყრობთაგან თავდაცვის აუცილებლობა აჩქარებს აღნიშნულ პროცესს, რომელიც თავდაპირველად ქვეყნის ცალკეულ კუთხეებში იწყება. თუმცა გასათვალისწინებელია ერთიც: „მხოლოდ მტრის წინაშე შიში ქვეყანას ვერ გააერთიანებს. საქართველოს ადრეც და გვიანაც ბევრი მტერი ჰყოლია, მაგრამ ამან ის ვერ გააერთიანა, რადგან საამისოდ სხვა პირობები არ იყო ხელსაყრელი“.²¹

მკვლევარი განსაკუთრებულ როლს ქვეყნის ერთიანობის პროცესში ეკლესიას ანიჭებს. იგი წერს: აღსანიშნავია, რომ საქართველოს პოლიტიკურ გაერთიანებას საეკლესიო ერთობა უსწრებდა წინ. ეს საეკლესიო ერთობა მწერლობაშიც პოევებს ანარეკლს. ქართული ეკლესია ცენტრალური ხელისუფლების მომხრეა, რადგან მასში საკუთარი სიძლიერის დასაყრდენს ხედავს. განსაკუთრებული როლი ამ საქმეში მელქისედეკ კათალიკოსს ენიჭება (ბაგრატ III და ბაგრატ IV თანამედროვე – ქ. ნ.).²²

საყურადღებოა მ. ლორთქიფანიძის საკმაოდ ფრთხილი განაცხადი საქართველოს გაერთიანების საქმეში ეროვნული თვითშეგნების როლის შესახებ. მისი ნააზრევი (და არა მხოლოდ მისი) დაახლოებით ასე გამოიყურება: გაერთიანებული ქვეყნის მთელ ტერიტორიაზე წირვა-ლოცვა აღევლინება

²⁰ მ. ლორთქიფანიძე. ფეოდალური საქართველოს გაერთიანების საკითხისათვის, გვ. 432-440.

²¹ მ. ლორთქიფანიძე. ფეოდალური საქართველოს გაერთიანების საკითხისათვის, გვ. 444.

²² მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს გაერთიანების საკითხისათვის, გვ. 449.

ქართულ ენაზე, სახელმწიფო ენა არის ქართული, დამწერლობა ქართული, კულტურის ენა ქართული და ამ ქვეყანას საქართველო ჰქვია. ისმის კითხვა, ამ კომპონენტების არსებობის შემთხვევაში შესაძლებელია თუ არა ეროვნულ თვითშეგნებაზე საუბარი? ვფიქრობ, შესაძლებელია. ბუნებრივია, ქ-ნი მარიკაც იმავეს ფიქრობს, მაგარამ არჩევს, ამ საკითხის აქტუალიზაცია არ მოახდინოს. საყოველთაოდ ცნობილია, მარქსისტულ-ლენინური იდეოლოგიის მამების დამოკიდებულება ერებისა თუ ნაციონალური სახელმწიფოების და, შესაბამისად, ეროვნული თვითშეგნების ჩამოყალიბების პროცესთან დაკავშირებით, რომელსაც ფეოდალიზმის რღვევას და კაპიტალიზმის წარმოშობას უკავშირებენ. გასათვალისწინებელია ის, რომ ნაშრომი 1955 წელს დაიბეჭდა.²³

ფეოდალური საქართველოს გაერთიანების წანამძღვრების დადგენასთან დაკავშირებით მკვლევარი მიწისმფლობელობის ფორმების საკითხის განხილვითაც ინტერესდება. მას კონკრეტულად აინტერესებს მიწისმფლობელობის ის ფორმა, რომელიც ხელს უწყობს სახელმწიფო ხელისუფლების ცენტრალიზაციასა და, შესაბამისად, ფეოდალური საქართველოს გაერთიანებას. განიხილავს „სამამულო“ და „საკარგავის“, „წყალობა“ და „შეწყალების“, გლეხის „ფუძისა“ და „კომლის“ ურთიერთმიმართების საკითხს. მან თვალი გაადევნა მიწის საკუთრების ისეთი ფორმის არსებობასა და მის ევოლუციას, როგორიცაა „აგარა“ და გამოთქვა მოსაზრება, რომ ქართულმა „აგარაკმა“ განვითარების ისეთივე გზა განვლო, როგორიც ევროპულმა „ალოდმა“.²⁴

სწორედ ზემოთ წარმოდგენილი ხანგრძლივი შრომის საბოლოო შედეგია, მ. ლორთქიფანიძის ჩვენ მიერ უკვე ნახსენები მონოგრაფია „ფეოდალუ-

²³ აღნიშნულ საკითხს მკვლევარი კვლავ უბრუნდება გარკვეული დროის შემდეგ. იგი წერს: ქართველთა ერთიანობის თეორიას საფუძვლად უდევს ქართველთა ეთნიკურ-ეროვნული ერთობის თვითშეგნება, რომელიც ძვ. წ. მეორე ათასწლეულიდან ყალიბდებოდა და ქართლის (იბერიის) სამეფოს შექმნის დროს (ფარნავაზის ხანა, ძვ. წ. IV-III სს.) გამოიკვეთა. ამ თვითშეგნების განმტკიცების მნიშვნელობა უკავშირდება V საუკუნის მეორე ნახევარში ვახტანგ გორგასლის მოღვაწეობის ხანას. ადრეშუასაუკუნოვან საქართველოში, მიუხედავად მისი პოლიტიკური დაშლილობისა, მაყრი იყო ქართული ქვეყნების ერთიანობის შეგნება. ქართული ქვეყნების ერთიანობის კონცეფცია, ჩამოყალიბებული სახით, ლეონტი მროველის ავტორობით ცნობილ ე. წ. „მეფეთა ცხოვრებაშია“ წარმოდგენილი, რომელიც ფაქტობრივად დადასტურებულია XI ს. ანონიმი ავტორის „მატიანე ქართლისას“ თხზულებაში. ეს კონცეფცია, რომ ბევრად ადრეა შემუშავებული, ვიდრე საქართველო პოლიტიკურად გაერთიანდებოდა, ამასვე ადასტურებს „მოქცევაი ქართლისაის“ ქრონიკა (იხ. მ. ლორთქიფანიძე. პოლიტიკური თეორია სამეფო ხელისუფლების იდეოლოგიის შესახებ. ქართული დიპლომატია. წელიწადი. №6. მო. რედ. რ. მეტრეველი. თბ. 1999, გვ. 41).

²⁴ მ. ლორთქიფანიძე. მიწისმფლობელობის საკითხისათვის IX-X სს. საქართველოში. მსკი. ნაკვ. 34. თბ. 1962, გვ. 3-23.

რი საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება“. სადაც განსკუთრებული ადგილი ეთმობა ცალკეული სამეფო-სამთავროების შესწავლას. ამ აუცილებლობამდე მკვლევარი გარკვეულმა შეხედულებამ მიიყვანა, რომლის მიხედვითაც: ფეოდალური ქვეყნების გაერთიანებისა და ერთიანი ცენტრალიზებული ფეოდალური მონარქიების შექმნის პროცესი, მსოფლიო ისტორიული მასშტაბით, მართალია, ძირითად საზღვრებში საერთო მოვლენებით ხასიათდება, მაგრამ ყველა ქვეყანას თავისი საკუთარი თავისებურებები გააჩნია: ერთ-ერთ თავისებურებას ქართულ სინამდვილეში წარმოადგენს ის, რომ თუ აღმოსავლეთ და დასავლეთ ევროპის ქვეყნების დიდ უმრავლესობაში ქვეყნის დანაწევრებული ნაწილების გაერთიანება ერთი ცენტრის გარშემო ხდება და გარეშე მტრის წინააღმდეგ ბრძოლასაც მეტ-ნაკლებად პოლიტიკური ცენტრი ხელმძღვანელობს, ქართველი ხალხის ბრძოლა არაბი და ბიზანტიელი დამპყრობლების წინააღმდეგ პერიფერიებიდან იწყება. სწორედ ამავე პერიფერიებიდან იწყება დამოუკიდებელი სამეფო-სამთავროების ჩამოყალიბებისა და საქართველოს გაერთიანებისათვის ბრძოლის პროცესი. უკვე ჩამოყალიბებული სამეფო-სამთავროები აწარმოებენ ბრძოლას ქვეყნის ცენტრალური რაიონისათვის („ქართლსა ზედა“ – ქ. ნ.) და მთელი ქვეყნის მასშტაბით „მეფის“ ხელისუფლებაც (სათავეში ბაგრატ III ბაგრატიონით – ქ. ნ.) ძირითადი რაიონების გაერთიანების შემდეგ იქმნება.²⁵ შესაბამისად, დგება საკითხი ქართული სამეფო-სამთავროების უფრო ფართოდ შესწავლისა, ვიდრე ეს იმდროინდელ ქართულ ისტორიოგრაფიაში იყო წარმოდგენილი.²⁶

საისტორიო წყაროებზე დაყრდნობით და ისტორიოგრაფიაში არსებული შეხედულებების გათვალისწინებით მონოგრაფიაში განსაზღვრულია თვითოეული სამეფო-სამთავროს (კახეთ-ჰერეთი, ტაო-კლარჯეთი, ეგრის-აფხაზეთი) საზღვრებისა და ცენტრების მონაცვლეობა საუკუნეების მიხედვით, მმართველობის ხასიათი, მმართველი დინასტიები; პოლიტიკა, ეკონომიკა, სოციალური მდგომარეობა, პოლიტიკურ-ეკონომიკური ურთიერთობა – არაბთა სახალიფოსთან, ბიზანტიის იმპერიასთან, ადგილობრივ ცენტრალურ ხელისუფლებასთან.

²⁵ მ. ლორთქიფანიძე. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, გვ. 136.

²⁶ იხ. ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. ტ. II. თხზულებანი. ტ. II. თბ. 1983; ს. ჯანაშია. ბრძოლა საქართველოს გაერთიანებისათვის. შრომები. ტ. V. თბ. 1987, გვ. 123-126, 131-135; ნ. ბერძენიშვილი. აღმოსავლეთ კახეთის წარსულიდან. მიმოხილველი. ტ. III. თბ. 1953; გვ. 67-86 (თუმცა ამ სტატიაშია ძირითადი აქცენტი XI-XVIII სს. პოლიტიკურ ისტორიაზეა გაკეთებული); საქართველოს ისტორია. დამხმარე სახელმძღვანელო. ავტორები: ნ. ბერძენიშვილი, ვ. ღუნდუა, მ. დუმბაძე, გ. მელიქიშვილი, შ. მესხია, პ. რატიანი. თბ. 1958, გვ. 121-133.

ბასთან და თავად პოლიტიკურ ერთეულებს შორის. წამოჭრილი და განხილულია სხვადასხვა საკითხი: წანართა ვინაობა, ქორეპისკოპოსის სახელის რაობა, პოლიტიკურ ტერმინ „ქართლის“ გაგებისათვის, „წმინდა ნინოს ცხოვრების“ დათარიღება, ბაგრატიონთა ღვთიური წარმოშობის იდეოლოგია,²⁷ ეპოქისა და ისტორიული პირის ურთიერთმიმართების ფონზე მოვლენების ლოგიკური ახსნა და მრავალი სხვა.

ჩვენ მიერ განხილული საკითხები, რომელთაც იკვლევს აწარმოებს მ. ლორთქიფანიძე, ბუნებრივია, ქართულ ისტორიოგრაფიაში პირველად არ დასმულა,²⁸

²⁷ მართალია, ბაგრატიონებთან დაკავშირებით, შუა საუკუნეებში სამეფო ხელისუფლების ლეგიტიმურობის თეორიული დასაბუთება დინასტიათა ღვთიური წარმოშობის გზით საკმაოდ აქტიურად განხილვებოდა ქართულ ისტორიოგრაფიაში (მარკვარტი, ივ. ჯავახიშვილი, ექ. თაყაიშვილი, კ. კეკელიძე, პ. ინგოროვცა, ს. ჯანაშია), მაგრამ დამოუკიდებლად საკითხი არ შესწავლილა. მოგვიანებით მ. ლორთქიფანიძემ საგანგებო წერილი მიუძღვნა ამ საკითხს. აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ღვთიური წარმოშობის თვალსაზრისის კვლევა იმ დროისათვის საკმაოდ უხერხულ ფაქტად ითვლებოდა, რაც კიდევ უფრო დასაფასებელს ხდის მკვლევრის გადაწყვეტილებას (იხ. მ. ლორთქიფანიძე, ლექენდა ბაგრატიონთა წარმოშობის შესახებ. აკაკისის ზალხთა ისტორიის საკითხები. თბ. 1966, გვ. 144-149). ამ საკითხთან დაკავშირებით საინტერესოა თავად ავტორის მოგონება. იგი წერს: „ერთ საზოგადოებრივ შეკრებაზე ერთმა შედარებით ახალგაზრდად საყვედური მითხრა, რატომ ეუწოდე ამ სტატიას „ლეგენდა“. გამეცინა, უთხარი, ჩემთვის მთავარი იყო გამომეტანა ეს საკითხი, ზოლო „ლეგენდა“ რომ არ დამეწერა, სტატია ვერ გამოქვეყნდებოდა. მიუხედავად ამისა, მოკრძალებული საყვედური ამის გამო ბატონ ნიკოს (ნ. ბერძენიშვილი. კრებულის რედ. – ქ. ნ.) მაინც უთხრეს.“ მ. ლორთქიფანიძე. ჩემი გზა, თბ. 2007, გვ. 49.

²⁸ საქართველოს გაერთიანების პრობლემისადმი ინტერესი ჯერ კიდევ შუა საუკუნეებიდან ჩნდება და თითქმის ყველა ეპოქის ისტორიოკოსი მსჯელობის საგნად იხდის, მათ შორის: უცნობი ისტორიკოსი, „მატიანე ქართლისა“ (XI ს.) (ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I. თბ. 1955); ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა (ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. IV. თბ. 1973); დ. ბაქრაძე. ისტორია საქართველოსი (თბ. 1889); მ. ჯანაშვილი. საქართველოს ისტორია (თბ. 1895). ამ ნაშრომებში აღნიშნული საკითხი მხოლოდ სამეფო-სამთავროებს შორის ბრძოლითა და ცალკეული პიროვნებების ინიციატივით შედეგად არის წარმოდგენილი. ივ. ჯავახიშვილმა პირველად გაერთიანების პრობლემა განიხილა არა როგორც ცალმხრივი ისტორიული ფაქტი, არამედ როგორც ვრცელი ისტორიულ პროცესი. გააფართოვა შინაარსობრივ-ქრონოლოგიური საზღვრები და იგი, ძირითადად, პოლიტიკურ ჭრილში წარმოადგინა, ივ. ჯავახიშვილი. ქართული ერის ისტორია. წ. II. თბ. 1948; ს. ჯანაშიამ საქართველოს გაერთიანების ერთ-ერთ ძირითად საკითხად ქვეყნის ეკონომიკური აღმავლობა მიიჩნია (იხ. ს. ჯანაშია. საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან მე-13 ს-მდე (კონსპექტის პროექტი). შრომები. ტ. II. თბ. 1952); ნ. ბერძენიშვილმა ყურადღება მიაქცია მიწის ფეოდალიზაციას, თავისუფალ მწარმოებელთა გაგლეხებას, და კლასობრივი წინააღმდეგობის გამწვავებას (იხ. ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ერთიანი ფეოდალური სახელმწიფოს შექმნა. საქართველოს ისტორიის დამხ. სახელმძღვანელო. თანაავტორი. თბ. 1958); ქალაქების როლს გაერთიანების საკითხში წარმოაჩენს შ. მესხია (იხ. შ. მესხია. ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ფეოდალურ საქართველოში. საისტორიო ძიებანი. ტ. II. თბ. 1983) და სხვ.

მაგრამ ხაზგასმით გვინდა აღვნიშნოთ: მეცნიერის უდაო დამსახურებად შეიძლება მივიჩნიოდ, გარდა ზემოთ წარმოჩენილი სიახლეებისა, ის, რომ თანმიმდევრულად აჩვენა ისტორიულ კონტექსტში პროცესების ევოლუცია, ქვეყნის გაერთიანების საფუძვლების კვლევაში მრავალფეროვნება შემოიტანა, ახალი წყაროებითა და არგუმენტებით გაამდიდრა, ე.ი. დასახული ამოცანის გადაჭრას კომპლექსურად შეეცადა და ეს რთული და მნიშვნელოვანი პრობლემა მთლიანობაში გადმოსცა. შეიძლება ითქვას, რომ მკვლევრის მიერ წარმოდგენილი ძირითადი დებულებები ზემოთ განხილულ საკითხებთან დაკავშირებით დღესაც ძალაშია.

მ. ღორთქიფანიძე მომავალში უფრო ფართოდ ინტერესდება სოციალური ისტორიით. კერძოდ კი, VI-XIII საუკუნეების საქართველოში გლეხობის ეკონომიკური მდგომარეობით. ეს თემა, ზოგადად, იმდროინდელ ისტორიოგრაფიაში აქტუალურია იმდენად, რამდენადაც უპირველესად უკავშირდება ფეოდალიზმის ეტაპობრივად დამკვიდრებისა და ხასიათის გარკვევას.

ნაშრომში იგი განიხილავს გლეხის საკომლოს, საგლეხო მეურნეობას და საგლეხო ვალდებულებებს. ამ ნაშრომით მან სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოიტანა IX ს. დასასრულის ე.წ. „ფავნელთა საბუთში“ გლეხის, როგორც სოციალური კატეგორიის დაფიქსირების ფაქტი, ხოლო „ბაგრატ კურაპალატის სამართლის“ მონაცემთა გათვალისწინებით დაადასტურა, რომ IX საუკუნისათვის, შესაძლებელია უფრო ადრეც, გლეხობა ჩამოყალიბებულია, როგორც ერთიანი სოციალური ფენა და მიწაზეა მიმაგრებული. ყურადღება მიექცია გიორგი III-ის მიერ შიომღვიმის მონასტრისადმი გაცემულ სიგელს, სადაც აღნიშნულია გლეხის გარკვეული ვალდებულებები მეფის სახლელელის წინაშე, მიუხედავად იმისა, რომ ეს გლეხები ამავე სიგელის მიხედვით შეუვალობით სარგებლობენ, როგორც შიომღვიმის მონასტრისადმი დაქვემდებარებული და მრავალი სხვა.²⁹

მ. ღორთქიფანიძემ საგანგებო კვლევა მიუძღვნა V საუკუნის მეორე ნახევრის ქართლის ისტორიას, რომელსაც იგი ვახტანგ გორგასლის ეპოქას უწოდებს, რადგან როგორც თავად აღნიშნავს, ამ პერიოდის ქართლის მნიშვნელოვანი მოვლენები მის სახელთანაა დაკავშირებული.³⁰

²⁹ მ. ღორთქიფანიძე. გლეხობის ეკონომიკური მდგომარეობა (VI-XIII სს.). წგნ. ნარკვევები ფეოდალური საქართველოს გლეხობის ისტორიიდან. ნაწ. I თანავატორები: გ. აკოფაშვილი, დ. მეგრელაძე, ო. სოსელია. თბ. 1967, გვ. 19-69.

³⁰ მ. ღორთქიფანიძე. ქართლი V საუკუნის მეორე ნახევარში. თბ. 1979, გვ. 3.

საერთოდ, ვახტანგ გორგასალი და მისი მოღვაწეობა მუდმივი განსჯის საგანს წარმოადგენს ქართულ ისტორიოგრაფიაში. ეს ბუნებრივია, რადგან V საუკუნის მეორე ნახევარი გარდამტეხი პერიოდია ქართული სახელმწიფოებრიობის განვითარების გზაზე. როგორია ამ ეპოქის დახასიათება? ერთი მხრივ, ინტენსიურად მიმდინარეობს ფეოდალიზაციის პროცესი, იწყება ზრუნვა ქართული მიწების გაერთიანებისათვის, ტარდება რეფორმები სამხედრო და სახელმწიფო მართვის სფეროში. მზადდება პირობები ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის მოსაპოვებლად. დიდი ყურადღება ექცევა სარწყავი სისტემების მშენებლობას, რომელიც პირდაპირპროპორციულია სოფლის მეურნეობის დარგების განვითარებასთან, ხელისუფლება უშუალოდ ზრუნავს ქალაქების დაარსებაზე (უჯარმა, ჭერემი, არტანუჯი), რაც სავაჭრო ურთიერთობების გააქტიურებას უწყობს ხელს, მიმდინარეობს ქართლის ახალი დედაქალაქის (თბილისი) გამაღებელი მშენებლობა. ეს ყველაფერი ემსახურება ქვეყნის ცენტრალიზაციასა და ხელისუფლების გაძლიერებას, რაც, საბოლოოდ, მიმართულია დამოუკიდებლობის მოპოვებისკენ. ყველა ზემოთ ჩამოთვლილ საქმეთა ინიციატორი სწორედ ვახტანგ გორგასალია. მეორე მხრივ კი, ქართულ სამეფოებს (ქართლი და ეგრისი) უხდება ბრძოლა ორი უძლიერესი სახელმწიფოს, სასანიდური ირანისა და ბიზანტიის, წინააღმდეგ. ძლიერდებიან მომთაბარე ტომები, რომლებიც დიდ პრობლემებს უქმნიან არა მხოლოდ ქართლის სამეფოს, არამედ ირანსა და ბიზანტიას. უფუნქციო ხდება ის სავაჭრო მაგისტრალი, რომელიც ანტიკური ხანიდან ჩრდილო ინდოეთიდან შუა აზიაზე გავლით, კასპიის ზღვით, მდინარე მტკვრითა და ფაზისით შავ ზღვაზე გადიოდა და რომელმაც მნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინა ანტიკური ხანის ქართული ქალაქების წარმოშობა-განვითარებაზე. ავტოკეფალიის შემოღება ახალი ეპარქიების დაარსებასა და მათ მშენებლობას ითხოვს. ამ დროს კი ქართლში არ იჭრება მონეტა, დაცემულია საერთაშორისო ვაჭრობა და ფულის მიმოქცევა. მეზობელ ქვეყნებში (სომხეთი, ალბანეთი) გაუქმებულია მეფობა.

შესაბამისად, არ არის გასაკვირი, რომ ვახტანგ გორგასლისა და მისი მოღვაწეობისადმი დამოკიდებულება განსხვავებულ შეფასებებს გულისხმობდეს. V საუკუნის უმნიშვნელოვანეს ავტორთან, იაკობ ხუცესთან, იგი არც კი მოიხსენიება. „ქართლის ცხოვრების“ კრებულში შესულ თხზულებას, სახელწოდებით „ცხოვრება და მოქალაქეობა ვახტანგ გორგასლისა“, ეჭვის თვალით უყურებს აკადემიკოსი ივ. ჯავახიშვილი, რომელიც წერს: „იგი ზღაპარს უფრო ჰგავს, ვიდრე ისტორიას, საგმირო სახალხო ნაწარმოებს უფრო,

ვიდრე უტყუარს და სანდო საბუთს“.³¹ განსხვავებული შეფასებებია მისი ავტორის, ჯუანშერის, მოღვაწეობის პერიოდის მიმართაც და სხვ. ჩამონათვალიც კი შორს წაგვიყვანდა.³²

ვფიქრობთ, გასაგები ხდება, აღნიშნული ვითარებიდან გამომდინარე, თუ როგორი ამოცანის წინაშე დგას ავტორი, რომელმაც ასეთი წინააღმდეგობებით საკვს ეპოქის შესწავლა და მნიშვნელოვანი პოლიტიკური ფიგურის წარდგინება გადაწყვიტა.

მკვლევრის პოზიცია თავიდანვე გარკვეულია, რომლის არსიც მოკლედ ასე გვესახება: ვახტანგ გორგასალი არის შემოქმედი არა მხოლოდ იმ ქართული ისტორიული სივრცისა, რომელშიც იგი მოღვაწეობდა, არამედ მისმა პოლიტიკურმა ალლომ, რომელიც დაფუძნებული უნდა ყოფილიყო იმდროინდელი აღმოსავლური პოლიტიკის შესახებ ინფორმაციის ფლობაზე, პრაგმატულმა ქმედებებმა (მაგ. ირანთან თანამშრომლობა), მასშტაბურმა რეფორმებმა (საეკლესიო, სამხედრო, სახელმწიფო მართვის სფეროებში), გადასაჭრელი პრობლემებისადმი სისტემურმა მიდგომამ (ჩრდილოკავკასიიდან გადმოსასვლელეზე კონტროლის დაწესება, ირანის დახმარებით ოსეთზე ლაშქრობა, ირანის სახელით ქართული ტერიტორიების გაერთიანება, ბიზანტიის სამეფო კართან დამოყვრება და მისი კეთილგანწყობის მოპოვება და სხვ.), გარკვეულწილად განსაზღვრა ქართული სახელმწიფოს მომავალიც. უფრო მეტიც, მკვლევარი ეთნიკურ-ეროვნული ერთობის თვითშეგნების განმტკიცებას, რომელიც, მისი აზრით, ჯერ კიდევ ძვ.წ. მეორე ათასწლეულიდან ყალიბდება, ვახტანგ გორგასლის მოღვაწეობის ხანას უკავშირებს.

ზემოთ თქმულის დადასტურებას ემსახურება მეცნიერის კვლევა-ძიება. ამისათვის იგი საინტერესო ხერხს მიმართავს. როგორც უკვე აღვნიშნეთ,

³¹ ივ. ჯავახიშვილი. ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა. წ. I. თხზულებანი. ტ. VIII. თბ. 1977, გვ. 192.

³² თვალსაზრისითვის მოვიყვანთ ერთ მაგალითს. ქართული ეკლესიის რეორგანიზაციის საკითხთან დაკავშირებით აზრთა სხვადასხვაობას ვაწყდებით – იყო ეს რეფორმა მეფესა და მთავარეპისკოპოს შორის არსებული კონფლიქტის შედეგი, თუ მეფის განზრახვამ გაააწვავა ურთიერთობა მათ შორის. ეთქვას, თუ კონფლიქტი კონფესიურ ნიადაგზე წარმოიშვა – რომელი მხარე წარმოადგენდა ქალკედონურ მრწამსს და რომელი მონოფიზიტურს. იქნებ კონფლიქტი მთავარეპისკოპოსის „ვერცხლისმოყვარეობის“ ნიადაგზე დაიბადა ან კიდევ მათ კონფლიქტს ძალაუფლებისთვის ბრძოლა ედო საფუძვლად. ავტორთა ჩამონათვალიც კი საკმაოდ შტამბეჭდავია: თ. ჟორდანი, ივ. ჯავახიშვილი, კ. კეკელიძე, ს. კაკაბაძე, ს. ჯანაშია, ნ. ჯანაშია, ზ. ალექსიძე, მ. ლორთქიფანიძე, ი. ლოლაშვილი, ნ. ლომოური, ვ. გოილაძე და სხვ. აქვე გვინდა მივუთითოთ ისიც, რომ თვით ვახტანგ I-ის მოღვაწეობის დათარიღება და მისი საგვარეულო კუთვნილებაც კი აზრთა სხვადასხვაობის საფუძველს ქმნის.

ვახტანგ გორგასლის მემატიანის, ჯუანშერის, მიმართ არაერთგვაროვანი დამოკიდებულებაა ქართულ ისტორიოგრაფიაში, არადა მისი შრომის საფუძველზეა, ძირითადად, აღდგენილი V საუკუნის მეორე ნახევრის ქართლის ისტორია. ვფიქრობთ, სწორედ ამიტომ ავტორი ვახტანგის მოღვაწეობისა და იმდროინდელი პოლიტიკური ვითარების გადმოცემას ჯუანშერის შრომის თანმიმდევრულად იწყებს. მსჯელობს ჯუანშერის მიერ მოწოდებული ინფორმაციის შესახებ და მათ გამყარებას მის ხელთ არსებული წყაროებით ახდენს: ქართულით (იაკობ ხუცესი, მოქცევაჲ ქართლისაჲ, ეპიგრაფიკით – ბოლნისის სიონის წარწერები, აგიოგრაფიით – რაქდენის წამება...), ბიზანტიურით (პრისკე პანიონელი), სომხურით (ლაზარ ფარპეცი); ისტორიული გეოგრაფიის, პოლიტიკურ და საეკლესიო ისტორიაში არსებული კვლევების გამოყენებით; ლოგიკური მსჯელობით, არგუმენტების მონაცვლეობით დამაჯერებელს ხდის როგორც ჯუანშერის, ასევე საკუთარ დამოკიდებულებას შესასწავლი საკითხის მიმართ. განსაკუთრებით ამახვილებს ყურადღებას სადაო საკითხებთან დაკავშირებით (მაგ., ვახტანგ I მიერ ქართული მიწების გაერთიანების ჯუანშერი-სეული ვერსია) და ვარაუდებს გამოთქვამს ჯუანშერის სასარგებლოდ. ერთი სიტყვით, შეიძლება ითქვას, რომ განსხვავებული მოსაზრებების მწვავე კრიტიკის გარეშე აღწევს მიზანს: ჯერ ახდენს ვახტანგის ისტორიკოსის რეაბილიტაციას, ხოლო შემდეგ მასზე დაყრდნობით წარმოაჩენს ვახტანგის, როგორც სახელმწიფო მოღვაწის მნიშვნელობას საქართველოს ისტორიაში, რომელსაც შემდგომი ეპოქის ქართველი მემატიანეების მოხმობითაც ამყარებს და მოჰყავს მათი თხზულებებიდან ამონარიდები. იგი წერს: „მატიანე ქართლისა“ ბაგრატ III-ის მაღალი შეფასების დროს დასძენს: „და ვთქუა ესეცა, რომელ შემდგომად დიდისა მეფისა ვახტანგ გორგასლისა არაჲინ გამოჩინებულ არს სხუა მსგავსი მის“, „ქართლის ცხოვრების“ ერთ-ერთ ნაგვიანებ ნუსხაში დავით აღმაშენებლის მისამართით ვკითხულობთ: „აჲა დიდი და ღვთივ განბრძობილი დავით დაიბადა მსგავსი აღლექსანდრესი და ვახტანგისებრი სუიანი და გამარჯვებული“, „ისტორიანი და აზმანის“ ავტორი გიორგი III-ის მეფობის აღწერას ასე იწყებს: „აწ ვიწყო ძალისაებრ და ღონ მიწუდომის ესე შვილისა ნათელ შემოსილისა მამა იგი გორგასლიანი, აღმასრულებელი ვახტანგისა ნეტარებათა“, ხოლო ევლზე დაღუპული ლუარსაბ მეფის შესახებ „ახალი ქართლის ცხოვრება“ აღნიშნავს: „მიიცვალა მეფე ლუარსაბ მოწამე, მსგავსი ვახტანგ გორგასლისა“. მკვლევარი აგრეთვე მნიშვნელოვან დატვირთვას აძლევს ვახტანგ I პიროვნების შეფასებისას ფოლკლორულ მასალას და სხვ.³³

³³ მ. ლორთქიფანიძე. ქართლი V საუკუნის მეორე ნახევარში, გვ. 91-92.

ივ. ჯავახიშვილიდან დაწყებული ისტორიულ მეცნიერებაში ჩატარებულმა კვლევებმა, არქეოლოგიური, ეთნოგრაფიული და წყაროთმცოდნეობითი სამუშაოების შედეგად დაგროვილმა მასალამ, XX საუკუნის 70-იანი წლებისთვის, როგორც ჩანს, თავისთავად დააყენა საკითხი საქართველოს გაბმული ისტორიის ახლებურად დაწერისა, უძველესი დროიდან XX საუკუნის ჩათვლით. მართალია, ისტორიოგრაფიაში ეს ფაქტი განმარტებულია, როგორც „საქართველოს ისტორიის თითქმის ყველა პერიოდის მეცნიერულ მარქსისტულ-ლენინურ მეთოდოლოგიაზე დამყარებული შესწავლის დაწინაურებით“ განპირობებული მოთხოვნა,³⁴ მაგრამ ამ შემთხვევაში განმარტება არ არის მთავარი, მთავარი შედეგია. შედეგად კი მივიღეთ უდაოდ შთამბეჭდავი, სხვადასხვა ავტორთა მიერ შესრულებული „ნარკვევები“, რომელმაც შექმნა ერთი ეტაპი ქართული ისტორიული მეცნიერების განვითარებაში. ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს: „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ რვატომეულის პირველი ოთხი ტომი დღესაც მნიშვნელოვანი მონაპოვარია ქართველოლოგიური მეცნიერებისათვის. გაწეული შრომისათვის ავტორთა ჯგუფს სახელმწიფო პრემია მიენიჭა.

მარიამ ლორთქიფანიძემ დიდი წვლილი შეიტანა ამ საქმის წარმატებით დაგვირგვინებაში. მისი ავტორობით აქ წარმოდგენილია საქართველოს ისტორიის მნიშვნელოვანი პერიოდები. „ნარკვევების“ II ტომში (1973) შეტანილია ჩვენ მიერ უკვე განხილული მონოგრაფია, „ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება“, ბუნებრივია, გარკვეული ცვლილებებით. „ნარკვევებისთვის“ (ტ. III) დაწერილ თავში – „ბრძოლა საქართველოს გაერთიანებისათვის“ – უფრო ფართოდ არის წარმოდგენილი ბაგრატ III-ის მოღვაწეობის დეტალები: მისი ბრძოლა იმ უფლებების რეალურად მოსაპოვებლად, რომელიც მას იურიდიულად ეკუთვნოდა, აქედან გამომდინარე კი მისი დამოკიდებულება საკუთარი სახლუელის, კლარჯ ხელისუფალთა მიმართ, დედის გურანდუხტის ქართლის მმართველობასთან დაკავშირებით, თავად დავით კურაპალატთან, რომლის ღვაწლიც დიდია საქართველოს გაერთიანებისათვის ბრძოლის საქმეში და ბაგრატის მეფედ კურთხევაში. მკვლევარი ბაგრატის ქმედებებს განიხილავს, როგორც სახელმწიფოებრივი ინტერესებიდან გამომდინარე, ასევე, წმინდა ადამიანური მორალის პოზიციიდან და არჩევანს, როგორც ისტორიკოსი, პირველის სასარგებლოდ მიანიშნებს. განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობს სამეფო ტახტზე ასკლის ლეგიტიმაციის პრობლემას და

³⁴ იხ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. I. რედ. გ. მელიქიშვილი. თბ. 1970, გვ. 13.

სახელმწიფოებრივი აზროვნების საუკეთესო გამოვლინებად მიიჩნეეს დავით კურაპალატისა და ქართლის ერისმთავრის იოანე მარუშისძის ქმედებებს და მრავალი სხვ.³⁵

„ნარკვევების“ III ტომში (1979) გადმოცემულია XI-XV საუკუნეების პოლიტიკური, სოციალური, ეკონომიკური და კულტურის ისტორია. აქედან XI-XII საუკუნეების პოლიტიკური ვითარება მ. ლორთქიფანიძის მიერ არის შესრულებული. ეს ნიშნავს იმას, რომ აქ მოთხრობილია გიორგი I-დან მოყოლებული, დავით აღმაშენებლისა და მისი მემკვიდრეების (თამარ მეფემდე) პოლიტიკური ურთიერთობები გარე სამყაროსთან, მნიშვნელოვანი ბრძოლების ისტორია ბიზანტიისა და თურქ-სელჩუკთა წინააღმდეგ, ქვეყნის შიდა პოლიტიკური დინებები და წინააღმდეგობები ცენტრალურ ხელისუფლებასა და ფეოდალებს შორის, ქართული სახელმწიფოს მნიშვნელობა მთელი აღმოსავლეთისა და, კერძოდ, ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ცხოვრებაში, სახელმწიფო საზღვრების გაფართოების საკითხი და მრავალი სხვ. ეს ის საკითხებია, რომელთა შესწავლით დაინტერესებულია ყველა ის მკვლევარი (და არა მხოლოდ ქართველი), რომელიც მედიევისტიკას იკვლევს და იკვლევდა. დღემდე ხდება გარკვეული საკითხების გადასინჯვა, ზოგიერთ შემთხვევაში რამდენად არგუმენტირებულად, ეს უკვე სულ სხვა თემაა. ამ პერიოდის საქართველოს შესახებ წერენ არა მხოლოდ ქართველი მემატიანეები, არამედ უცხოელები. შესაბამისად, აღნიშნულ თემებზე მსჯელობა მოცემულ ფორმატში გაუმართლებლად გვეჩვენება. ვიტყვით მხოლოდ ერთს: ავტორი გასაოცრად სრულად ფლობს, როგორც საკითხის შესახებ არსებულ წყაროებს, ასევე, ისტორიოგრაფიულ ნაშრომებს, ახდენს ამ ინფორმაციის გადამუშავებას კრიტიკული ანალიზის საფუძველზე და საკუთარი ხედვით წარმოადგენს მთლიანად მთელ ეპოქას. მ. ლორთქიფანიძეს, ზემოთ აღნიშნული ეპოქის ამა თუ იმ საკითხის შესახებ, აქვს ცალკეული გამოკვლევები, რომლებიც პერიოდულ გამოცემებში სხვადასხვა დროს მის მიერ გამოქვეყნდა. მაგ., XII საუკუნის საქართველოს ფეოდალური მონარქიის კარის მოხელეთაგან სწავლობს „ვაზირთა“ და „უზ-

³⁵ სამი ათეული წლის შემდეგ ქუთაისის სიონის (ბაგრატის) საკათედრო ტაძრის 1000 წლის იუბილესთან დაკავშირებით მ. ლორთქიფანიძემ გამოსცა ნარკვევი „მეფე ბაგრატ მესამე“ (ქუთაისი, 2002), სადაც თანამედროვე მოთხოვნათა გათვალისწინებით საინტერესოდ არის წარმოჩენილი ბაგრატ III-ის, დავით კურაპალატისა და იოანე მარუშისძის პორტრეტული სახეები. ზაზგასმულია ბაგრატიონთა დინასტიის დამსახურება ქვეყნის წინაშე, რაც ავტორს მათი ხანგრძლივი ზეობის საფუძვლადაც ესახება.

უცესთა“ ურთიერთობის საკითხს. უთითებს რა ტერმინ „ვაზირის“ არაბულ წარმომავლობას, ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ თავისი შინაარსით იგი უშუალოდ უკავშირდება ქართულ უძველეს სამოხელეო ინსტიტუტს „უხუცესს“. „ამგვარად, ქართული ვაზირი და სავაზირო თავისთავადი მოვლენაა, აღმოცენებული, ძირითადად, „უხუცესთა“ ქართული ინსტიტუტიდან“, – წერს იგი.³⁶ წყაროთა უხვი გამოყენების საფუძველზე („ისტორიანი და აზმანი“, ვარდან დიდი, მათე ურპაელი, მხითარ გოში, იბნ-ალ-ასირი, ალ-ფარიკი) მკვლევარი ზედმიწევნით აღწერს ანისისათვის გამართულ ბრძოლას საქართველოს მეფეთა მიერ მთელი XII საუკუნის განმავლობაში, როგორც მუსლიმ მმართველთა, ასევე, ქართველ ფეოდალთა წინააღმდეგ და საყურადღებო დასკვნებს აკეთებს. ამ სახით ქართულ ისტორიოგრაფიაში ანისისათვის ბრძოლა პირველად არის წარმოდგენილი.³⁷ ვფიქრობ, განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს სტატია საქართველო-ბიზანტიის ურთიერთობების შესახებ X-XI საუკუნეთა მიჯნაზე, რომელიც მან მოხსენების სახით 1972 წელს წაიკითხა ბუქარესტში, ბიზანტინისტთა საერთაშორისო კონგრესზე. სტატიაში ხაზგასმულია ქართველ პოლიტიკურ მოღვაწეთა როლი ბიზანტიაში პოლიტიკური ამინდის შექმნის თაობაზე. გულისტკივილით არის აღნიშნული, რომ „ბიზანტიის ისტორიის“ ავტორები ამ ფაქტებს უგულვებელყოფენ და სხვ.³⁸

XX საუკუნის 90-იან წლებში საქართველოს, დამოუკიდებელი ქვეყნის საერთაშორისო ასპარეზზე გასვლის გამო, ქართული ისტორიული მეცნიერების წინაშე დაისვა საკითხი ქართული სახელმწიფოს მრავალსაუკუნოვანი საერთაშორისო და დიპლომატიური ურთიერთობათა საკითხების წარმოჩენის თაობაზე. ამ მიზნით თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში იმდროინდელი რექტორის, აკადემიკოს როინ მეტრეველის ინიციატივითა და ზელომძვანელობით დაარსდა „ქართული სახელმწიფო და სახალხო დიპლომატიის ისტორიის სამეცნიერო-კვლევითი ცენტრი“. სწორედ ამ ცენტრთან აქტიური თანამშრომლობის შედეგია მ. ლორთქიფანიძის მიერ ჩატარებული სამუშაოები V-XI საუკუნეების ქართლის სამეფოს, ქართული სამეფო-სამთავროებისა და სა-

³⁶ მ. ლორთქიფანიძე. ქართული ფეოდალური მონარქიის კარის მოხელენი (ვაზირი). მსკი. ნაკვ. 32. თბ. 1955, გვ. 73.

³⁷ მ. ლორთქიფანიძე. ანისისათვის ბრძოლის ისტორიიდან XII საუკუნის საქართველოში. შაქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები. ტ. I. თბ. 1970, გვ. 104-118.

³⁸ М. Д. Лордкипанидзе. Из истории Грузино-Византийских взаимоотношений на грани X-XI вв. წგნ. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები, ტ. II. თბ. 1972, გვ. 31-42.

ხელმწიფო საქართველოს საერთაშორისო ურთიერთობების, დიპლომატიის, მეფეთა და სამეფო კარის მოხელეთა დიპლომატიური მოღვაწეობის შესახებ.³⁹

მ. ლორთქიფანიძემ მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ქართული ურბანოზმის კვლევებში. განსაკუთრებული ყურადღება დაუთმო ქუთაისისა და თბილისის ისტორიების შესწავლას. მაგ. წინ წამოსწია ქუთაისის, როგორც დასავლეთ საქართველოს დედაქალაქის მნიშვნელობა; გამოიკვლია თბილისის წარმოშობა, დედაქალაქად გადაქცევის საფუძვლები, ქალაქის ისტორიული გეოგრაფიისა და განაშენიანების საკითხები, ქალაქის სამოხელეო აპარატი, შეეცადა ეკონომიკურ-სოციალური მდგომარეობისა და მოსახლეობის სოციალური შემადგენლობის გარკვევას, აჩვენა თბილისი, როგორც განათლებისა და კულტურის კერა, მიმოიხილა ქალაქის არქიტექტურა. ანუ გაითვალისწინა ყველა ის კომპონენტი, რომელიც აუცილებელია საქალაქო ორგანიზმის სრულად წარმოჩენისთვის.⁴⁰

II – ისტორიის შინაარსს წარმოადგენს ისტორიული პროცესი, რომელიც გამოიხატება კაცობრიობის ცხოვრებაში. ამის შესახებ ცნობები შემორჩენილია ისტორიულ ძეგლებსა და წყაროებში. ამდენად, ისტორიკოსის კვლევებში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია წყაროთმცოდნეობითი ბაზის შექმნას. წყაროების გამოვლენას, დამუშავებას, შესწავლას, თარგმნასა და გამოცემას.⁴¹

მარიამ ლორთქიფანიძემ არაბულიდან თარგმნა და გამოაქვეყნა (არაბული და ქართული ტექსტებით) ქართულ-არაბული ურთიერთობის ისტორიის შესწავლისათვის მნიშვნელოვანი დოკუმენტი: ჰაბიბ იბნ-მასლამას „დაცვის სიგელი“, სათანადო გამოკვლევითა და შენიშვნებით.⁴² რუსულად თარგმნა, კომენტარები დაურთო და გამოსცა „ქართლის ცხოვრების“ ორი თხზულება: „მატიანე ქართლისა“ და სუმბატ დავითის ძე – „ცხოვრებაი და უწყებაი ბაგრატიონიანთა“.⁴³ შესრულებული სამუშაოსათვის მას აკად. ნიკო ბერძენიშ-

³⁹ იხ. ქართული დიპლომატიის ისტორიის ნარკვევები. მთ. რედ. რ. მეტრეველი. ტ. I. თბ. 1998. თავები: IV, VI, VII, VIII. თანავეტორი ზ. პაპასქირი.

⁴⁰ იხ. წგნ. თბილისის ისტორია. რედ.: მ. დუმბაძე, ვ. გუჩუა. ტ. I. თბ. 1990. თავები: II, III; მ. ლორთქიფანიძე. ქუთაისის აღორძინება დასავლეთ საქართველოს დედაქალაქად (VII-VIII სს.). ქუთაისის უნივერსიტეტის მოამბე. 1995. №4, გვ. 45-54. მ. ლორთქიფანიძე. ქუთაისი უძველესი დროიდან XIII საუკუნემდე. თბ. 1994 (თანავეტორები: ო. ლანჩავა, ო. ლორთქიფანიძე).

⁴¹ ქ. ნადირაძე. ისტორიოგრაფია – ისტორიული მეცნიერების ისტორია. თბ. 2007, გვ. 7.

⁴² მ. ლორთქიფანიძე. ჰაბიბ იბნ-მასლამას „დაცვის სიგელი“, გვ. 61-65.

⁴³ Матиане Картлиса (Русский перевод, вступительная статья, примечания М. Д. Лордкипанидзе). Тб. 1976; Сумбат Давитис-дзе. История царского рода Багратиони (Русский перевод, вступительная статья, примечания М. Д. Лордкипанидзе). Тб. 1978.

ვილის სახელობის პრემია მიენიჭა. აღნიშნული თხზულებები მისივე რედაქტირებით შევიდა 2008 წელს გამოცემულ „ქართლის ცხოვრებაში“ (გამოიცა ქართულ, რუსულ, ინგლისურ ენებზე. მთ. რედაქტორი რ. მეტრეველი), რომელიც საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ეგიდით დაისტამბა.

მკვლევარი წყაროს პრაქტიკული შესწავლითაც არის დაკავებული: ერთ-ერთ სტატიაში იგი წყაროს თარგმანთან დაკავშირებით საინტერესო განმარტებას იძლევა: თუ რატომ არის სასურველი საკუთარი სახელები, მატინათა სათაურები, გეოგრაფიული და სოციალური ტერმინები თარგმანში შენარჩუნდეს დედნისეული ფორმით და თუ რატომ უნდა მოხდეს თავისი განმარტებებით, მათი თანამედროვე ფორმით წარმოდგენა „შენიშვნებში“.44 მან აგრეთვე საგანგებო კვლევა მიუძღვნა აგიოგრაფიული ნაწარმოებების, როგორც საისტორიო წყაროდ გამოყენებისა და მათი ხანდობის გარკვევას. შესაბამისად, იმსჯელა ნაწარმოებების დაწერის მიზნების, ამოცანების, ცნობათა სისწორისა თუ წერის მეთოდების შესახებ და მრავალი სხვ.⁴⁵

III – ისტორიის, როგორც მეცნიერების, სავალდებულო ნაწილია მკვლევრის მეშვეობით შესწავლა, რომელიც განიხილება იმ საკითხების ფონზე, რომელი საკითხებითაც იგი იყო დაინტერესებული. პიროვნების შემკვიდრებისა და საკითხის ისტორიოგრაფიის შესწავლა საშუალებას იძლევა, კარგად წარმოჩინდეს აზრის განვითარება. აზრის განვითარების წარმოჩენა აუცილებელია, რადგან მეცნიერული კვლევა მხოლოდ გამოცდილების გათვალისწინებით შეიძლება იყოს წარმატებული. კვლევის წარმატებულობა კი მეცნიერების წინსვლის გარანტიაა.⁴⁶

სწორედ ამიტომ მარიამ ლორთქიფანიძემ საინტერესო შრომები მიუძღვნა: მარი ბროსეს, ივანე ჯავახიშვილს, აჩენა საქართველოს ისტორიის უმთავრესი წიგნის „ქართლის ცხოვრების“ შესწავლის ეტაპები და მისი მნიშვნელობა, დადებითი და უარყოფითი მხარეები. ეს თემები შემთხვევით არ არის არჩეული მკვლევრის მიერ.

მატალღია, ევროპაში ქართველოლოგიას რამდენიმე საუკუნის ისტორია ჰქონდა, მაგრამ როგორც მეცნიერულ დარგს, XIX საუკუნეში ჩაეყარა სა-

⁴⁴ მ. ლორთქიფანიძე. კვლავ ქართული საისტორიო წყაროების რუსულად თარგმნის შესახებ. „მაცნე“. ისტორიის სერია. თბ. 1979. №4, გვ. 164-171.

⁴⁵ იხ. მ. ლორთქიფანიძე. „ცხოვრებაი იოვანესი და ეფთემესი“ – გიორგი მთაწმინდელის და „ცხოვრებაი გიორგი მთაწმინდელისა“ გიორგი მცირის, როგორც საისტორიო წყარო. თსუ შრომები. №246. თბ. 1984, გვ.166-170.

⁴⁶ ქ. ნადირაძე. ისტორიოგრაფია – ისტორიული მეცნიერების ისტორია, გვ. 12.

ფუძველი, რაც განპირობებული იყო შემდეგი ვითარებით: ამ დროისათვის ევროპის ბურჟუაზიას უკვე აღარ აკმაყოფილებდა ზედაპირული, მკრთალი აღწერილობითი ცნობები აღმოსავლეთის ქვეყნების შესახებ, იგი მოითხოვდა ამ ქვეყნების ღრმა და საფუძვლიან შესწავლას, მეცნიერულ გამოკვლევებს მათი ისტორიისა და კულტურის შესახებ. ამ მოთხოვნამ გააქტიურა ზრუნვა ორიენტალისტიკის განვითარებაზე.

ევროპაში ორიენტალისტიკის და, კერძოდ, ქართველოლოგიის განვითარებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა აზიური საზოგადოების დაარსებას (პარიზში დაარსდა 1822 წ., ლონდონში – 1823 წ., გერმანიაში – 1844 წ.). პარიზის აზიურმა საზოგადოებამ სამუშაო პროგრამაში საგანგებოდ შეიტანა ქართული ენისა და ლიტერატურის შესწავლა. საზოგადოებას ჰქონდა საკუთარი ჟურნალი, რომლის ფურცლებზეც ქვეყნდებოდა საქართველოსადმი მიძღვნილი საკითხები და მეცნიერული გამოკვლევები. ერთი სიტყვით, „სპეციალისტ – ქართველოლოგის გამოჩენისთვის ნიადაგი ყოველმხრივ შემზადებული იყო“. ეს ადგილი მარი ბროსემ დაიკავა, რომელმაც უდიდესი შრომა გასწია ქართული წყაროების შესწავლის, პოპულარიზაციისა და მათი სამეცნიერო გამოცემების მომზადებაში. ამით მან ახალ საფეხურზე აიყვანა ევროპული ქართველოლოგია.⁴⁷ სწორედ ამიტომ მარი ბროსეს წყაროთმცოდნეობითი კვლევის შესწავლას დიდი ყურდღება დაუთმო მ. ლორთქიფანიძემ და სათანადოდ დააფასა მისი ღვაწლი ქართველოლოგიის განვითარების საქმეში.⁴⁸

თუ რატომ მიუძღვნა მ. ლორთქიფანიძემ ივანე ჯავახიშვილის შემოქმედებას ნაშრომი, ბუნებრივია განმარტებას არ საჭიროებს. ივ. ჯავახიშვილის სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოსვლით იწყება სრულიად ახალი ეპოქა, როგორც საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, რომლის დადასტურებაცაა ქართული უნივერსიტეტის დაარსება, ასევე, ქართველოლოგიური მეცნიერების განვითარებაში, რასაც საფუძველი ჩაუყარა მისმა სამეცნიერო მემკვიდრეობამ.⁴⁹ მაგრამ ეს არ არის მთავარი, მთავარი შემდეგია: ივ. ჯავახიშვილის, არა როგორც ერთ კონკრეტულ ისტორიულ სივრცეში თუნდაც დიდი მოღვაწის ჩვენებას, არამედ მისი, როგორც ზოგადქართული ფენომენის გააზრებასა და წარმოჩენას ემსახურება მ. ლორთქიფანიძის ნაშრომი, რომელსაც იგი ასე ამთავრებს: „დღეს,

⁴⁷ ქ. ნადირაძე. ქართული ისტორიოგრაფია. თბ. 2012, გვ. 85-86.

⁴⁸ იხ. მ. ლორთქიფანიძე. მარი ბროსე და „ქართლის ცხოვრების“ ზოგი საკითხი. მეოთხე საერთაშორისო ქართველოლოგიური სიმპოზიუმის მასალები. თბ. 2005.

⁴⁹ ქ. ნადირაძე. ქართული ისტორიოგრაფია, გვ. 183.

როდესაც მაღლიერი ქართველი ხალხი ზეიმით აღნიშნავს ამ დიდ საიუბილეო თარიღს (100 წლის იუბილე – ქ. ნ.), გვაგონდება ივანე ჯავახიშვილის სიტყვები, ნათქვამი შოთა რუსთაველის მიმართ: „...კულტურის მოღვაწეთა და საზოგადოებას შორის ურთიერთი ვალდებულება მყარდება. მოღვაწე ქმნის და ამით თავისი მშობელი ერისადმი ვალდებულებას იხდის; მაგრამ თუ მის შემოქმედებას იმდენად დიდი ღირებულება აქვს, რომ თანამედროვეთათვის კი არა, არამედ შემდეგდროინდელ და მომდევნო საუკუნეთა თაობათათვისაც ძვირფას განძად რჩება, მაშინ მათაც, თავიანთ მხრივ, ამ მოღვაწის ხსოვნისადმი ზნეობრივი მოვალეობა უჩნდებათ, რომ მისი ქმნილება, მისგან დატოვებული განძი, ისევე შეურყევლად დაიცვან, როგორც თავის დროზე ავტორს ჰქონდა შექმნილი“.⁵⁰ ვფიქრობთ, ყველასთვის გასაგები პასუხია.

ნაშრომი „ქართლის ცხოვრების“ შესახებ საუკეთესო ნიმუშია იმისა, თუ როგორ უნდა ხდებოდეს საკითხის ისტორიოგრაფიის შესწავლა. ნაშრომში პრაქტიკულად სრულად არის გათვალისწინებული საუკუნეების განმავლობაში ჩატარებული ყველა ის სამუშაო, რომელიც ამ ძეგლის, როგორც საუკეთესო, სანდო წყაროდ წარმოიჩინა ემსახურება. გამოთქმულია ავტორისეული არა ერთი საინტერესო მოსაზრება არა მხოლოდ ამ სამუშაოთა შეფასების თვალსაზრისით, არამედ თავად კრებულისა და მასში შემავალ თხზულებებთან მიმართებით. არგუმენტირებულად არის გაბათილებული ის „ბრალდებები“ (თუნდაც ილიასეული ან ივ. ჯავახიშვილისეული), რომელიც ამ ძეგლის მიმართ არსებობდა და, ასევე, დანახულია ის უარყოფითი შედეგებიც, რომელიც ძეგლის შექმნას ბუნებრივად მოჰყვა.⁵¹

IV – ისტორიას პრაქტიკულ-პოლიტიკური ფუნქციაც აკისრია, რომელიც შემდეგში მდგომარეობს: ისტორიული მეცნიერება, ისტორიული ფაქტების თეორიული გააზრების ხარჯზე ავლენს საზოგადოების განვითარების კანონზომიერებებს. ეხმარება მეცნიერულ საფუძველზე პოლიტიკური კურსის გამომუშავებას, რაც სუბიექტური გადაწყვეტილებების შეზღუდვის გარკვეული გარანტიც არის.

მარიამ ლორთქიფანიძის მეცნიერული მემკვიდრეობა ისტორიის ამ ფუნქციასაც ითვალისწინებს. იგი დაინტერესებულია იმ პრობლემებით, რომელიც აქტუალურია არა მხოლოდ ისტორიულ, არამედ პოლიტიკურ კონტექს-

⁵⁰ მ. ლორთქიფანიძე. ივანე ჯავახიშვილი. თბ. 1976, გვ. 32.

⁵¹ იხ. მ. ლორთქიფანიძე. რა არის ქართლის ცხოვრება. თბ. 1989.

ტშიც. ამის საუკეთესო მაგალითია მისი შრომა „აფხაზები და აფხაზეთი“⁵² რომლისთვისაც ავტორი მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის პრემიით დაჯილდოვდა.

ნარკვევის მიზანია, გასაგები მიზეზების გამო არა მთლიანად აფხაზეთის ისტორიის, არამედ კონკრეტულად ცნებების, „აფხაზეთის“ და „აფხაზების“, მნიშვნელობის განსაზღვრა, როგორც თანამედროვე გაგების თვალსაზრისით, ასევე, სხვადასხვა ეპოქისა და სხვადასხვაენოვანი წერილობითი წყაროების მიხედვით.

ავტორი თხრობის დროს ცდილობს ნეიტრალური პოზიცია შეინარჩუნოს, რადგან იგი პოლიტიკურად მტკივნეულ საკითხებზე მსჯელობს და მხოლოდ წყაროებზე, განსაკუთრებით უცხოურ წყაროებზე დაყრდნობით აკეთებს ამა თუ იმ ფაქტის კონსტატაციას (მაგ., ისტორიულ სივრცეში აფხაზთა ტომების საცხოვრისის ლოკალიზაცია). ხოლო იქ, სადაც ქართულ წყაროს იყენებს, შესაძლებლობის შემთხვევაში მისი შინაარსის გასამყარებლად აუცილებლად უცხოური წყაროთიც სარგებლობს. ვფიქრობ, სწორედ ასეთი ხერხით იგი აღადგენს ისეთ ისტორიულ სურათს, რომელიც საკითხით დაინტერესებული, ნეიტრალურად განწყობილი მკითხველისათვის დამაჯერებელია. დიახ, დამაჯერებელი და უტყუარი რეალობაა ის, რომ „აფხაზთა“ სამეფო ქართული (დასავლურქართული) სახელმწიფო იყო, სადაც თავისი ადგილი, როგორც ეგრებს, სვანებს, ქართვეს, ასევე, აფხაზებსაც ეკავა. ხოლო დღევანდელი აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკის ტერიტორიაზე მცხოვრები XVII საუკუნეში ჩამოსახლებული აფსუები, ჩრდილოკავკასიური ტომები არიან, რომელთაც სხვა სამშობლო, გარდა აფხაზეთისა, აღარ გააჩნიათ“.⁵³

ვფიქრობ, ასევე, ყურადსაღებია მეცნიერის კვლევებზე დამყარებული შეხედულება, ქართველთა გენეტიკური ერთიანობისა და ეროვნული თვითშეგნების ისტორიული საწყისების შესახებ, რომლის გათვალისწინებაც, სახელმწიფოს მშენებლობის პროცესში სასურველი იქნებოდა.⁵⁴ სახელმწიფოს წარმატებით მართვის პროცესში, როგორც ისტორიულ, ასევე, თანამედროვე პოლიტიკურ სივრცეში, მნიშვნელოვან ფაქტორს გამართული პოლიტიკური თეორიის არსებობა წარმოადგენს, რომელიც ხელისუფლების იდეოლოგიას მყარ

⁵² ქ. ნადირაძე. მეცნიერის შრომა. კრ.: მარიამ ლორთქიფანიძე – 85, გვ. 66.

⁵³ იხ. მ. ლორთქიფანიძე. აფხაზები და აფხაზეთი. თბ. 2012.

⁵⁴ მ. ლორთქიფანიძე. „ქართველთა ერთიანობისათვის“. აღმანახი „ეროვნული ღირსებისათვის“. 2005. №1.

საფუძველს უქმნის. შეიძლება, დღეს შუა საუკუნეების პოლიტიკური თეორია იმდროინდელი სახით აღარ გამოგვადგეს, რის შესახებაც მსჯელობს მ. ლორთქიფანიძე, მაგრამ ისტორიულ ჭრილში ამ თემის წამოწევა იქნებ ეროვნული იდეოლოგიის არსებობის საჭიროება მაინც დაგვანახოს. აი, რას წერს მკვლევარი განსახილველი საკითხის შესახებ: „პოლიტიკური თეორია და სამეფო საგვარეულოს იდეოლოგია, რომელიც ადრეშუასაუკუნოვან საქართველოში ჩამოყალიბდა, არის ქრისტიანული მსოფლმხედველობით, ქვეყნის პოლიტიკური, სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული განვითარებით განსაზღვრული მთლიანი კონცეფცია“.⁵⁵

V – ისტორიის აგრეთვე გააჩნია უდიდესი აღმზრდელობითი მნიშვნელობა. საკუთარი ქვეყნისა და მსოფლიო ისტორიის ცოდნა აყალიბებს სამოქალაქო თვითშეგნებას, პატრიოტიზმსა და ინტერნაციონალიზმს; საშუალებას გვაძლევს, გავიაზროთ მორალური ფასეულობანი; გავერკვეთ ისეთ კატეგორიებში, როგორიც არის ღირსება, ვალდებულება ქვეყნისა და საზოგადოების წინაშე; დავინახოდ ადამიანისა და საზოგადოების მანკიერებანი, მათი გავლენა ადამიანთა ბედ-იღბალზე. ისტორიის სწორედ ამ ფუნქციის შესაბამისად მარიამ ლორთქიფანიძემ საკმაოდ დიდი შრომა გასწია საქართველოს ისტორიის სწავლებისა და პოპულარიზაციის საქმეში. იგი სკოლისა თუ უმაღლესი სასწავლებლის მრავალი სახელმძღვანელოს თანაავტორი და რედაქტორია.⁵⁶ მისი ნაშრომები, როგორც ზოგადი საქართველოს ისტორიის, ასევე, კონკრეტული ეპოქებისა და საკითხების შესახებ გამოცემულია რუსულ, ინგლისურ, ფრანგულ თუ გერმანულ ენებზე.⁵⁷

წლების განმავლობაში მეცნიერი ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში კითხულობს სალექციო კურსებს: საქართველოს ზოგადი ისტორია, მახლობელი აღმოსავლეთის შუა საუკუნეების ისტორია, ისტორიოგრაფია და წყაროთმცოდნეობა. სწორედ სალექციო კურსის „ქართული ისტორიოგრაფიის“ შედგეია მისი მონოგრაფია „ადრეფეოდალური ხანის ქართული საისტორიო მწერლობა“, რომლის წაკითხვის შემდეგ ნათელი ხდება მ. ლორთქიფანიძის, როგორც ლექტორის მიმზიდველობა, რომელიც ფართო საზოგადოებისთვისაც კი ცნობილია. წიგნში საერო

⁵⁵ იხ. მ. ლორთქიფანიძე. პოლიტიკური თეორია სამეფო ხელისუფლების იდეოლოგიის შესახებ, გვ. 41.

⁵⁶ ქ. ნადირაძე. მეცნიერის შრომა. კრ.: მარიამ ლორთქიფანიძე – 85, გვ. 65.

⁵⁷ იხ. ნაშრომთა ბიბლიოგრაფია. გვ. 31-42, კრ.: მარიამ ლორთქიფანიძე – 85.

და სასულიერო მწერლობის განხილვის საფუძველზე წარმოდგენილია ქართული ისტორიული აზრის განვითარება. ვფიქრობთ, ავტორის უპირველესი მიზანია, მკითხველს (მსმენელს) დაანახოს ძველი ქართული მწერლობის როლი ზოგადქართული სააზროვნო სისტემის ჩამოყალიბებაში და ამით უფრო მეტად დაუახლოვოს თანამედროვეობას; რაც თავისთავად აღვივებს საკითხისადმი ინტერესს. ლექციის უპირველესი მიზანი კი საკითხისადმი ინტერესის გაღვივებაა, რომლის უბადლო ოსტატიც არის ქ-ნი მარიკა. სწორედ ამიტომ, მისი ყოველი საჯარო გამოსვლა ნებისმიერი გემოვნების მსმენელის ყურადღებას იმსახურებს.⁵⁸

მ. ლორთქიფანიძეს დაწერილი აქვს წიგნი „რუსთაველის ეპოქა“, რომლის წინასიტყვაობაში ვკითხულობთ: ავტორის მიზანია, არსებული მეცნიერული გამოკვლევებისა და საისტორიო წყაროების საფუძველზე შეადგინოს ახალგაზრდობისათვის საკითხავი წიგნი... რადგან ეს არის საქართველოს პოლიტიკური სიძლიერის, ფეოდალური ურთიერთობის მოწიფულობისა და ქართული ფეოდალური კულტურის განვითარების უმაღლესი საფეხურის ეპოქა.⁵⁹ ვფიქრობთ, საუკეთესო წარდგინებაა ახალგაზრდა მკითხველის წინაშე, რათა გულდასმით წაიკითხოს წიგნი საკუთარი ქვეყნის გამორჩეული ეპოქის შესახებ, ხოლო ავტორის განსწავლულობა იმედს იძლევა, რომ მკითხველი გულგრილი არ დარჩება აქ მოთხრობილი სამშობლო ისტორიის მიმართ.

მ. ლორთქიფანიძე ასორმოცდაათამდე საენციკლოპედიო სტატიის ავტორია. ზოგადად, ენციკლოპედიის მნიშვნელობას კარგად გამოხატავს პირველი ფრანგული ენციკლოპედიის ფუძემდებელი დენი დიდრო. იგი წერს: ენციკლოპედიის მიზანია მთელ მსოფლიოში მიმოფანტული ცოდნის მოგროვება, სისტემაში მოყვანა და მისი თანამედროვეობისათვის გადაცემა, რათა წინაპართა მიერ საუკუნეების განმავლობაში დაგროვილი ცოდნა შემდგომი საუკუნეებისათვის არ დაიკარგოს და ჩვენი შთამომავლები მათთვის შემონახული ცოდნის საფუძველზე უფრო მეტი სიკეთითა და ბედნიერებით აღივსონ. ენციკლოპედიის ასეთი ფუნქციის განსაზღვრის შემდეგ კიდევ უფრო მარტივად გასაგები ხდება პატარა ერისთვის თუ რა მნიშვნელობის მატარებელი შეიძლება იყოს მის წარსულსა თუ აწმყოში გაბნეული ცოდნის დაუნჯება.

მნიშვნელოვანია ისტორიულ მეცნიერებაში მარიამ ლორთქიფანიძის მიერ გაწეული შრომა. როგორია მისი კვლევის მეთოდი? ვფიქრობთ, დიალექ-

⁵⁸ იხ. მ. ლორთქიფანიძე. ადრეფეოდალური ხანის ქართული საისტორიო მწერლობა. თბ. 1966.

⁵⁹ მ. ლორთქიფანიძე. რუსთაველის ეპოქა. თბ. 1966, გვ. 6.

ტიკურ-მატერიალისტური, რომლის მიხედვითაც საზოგადოების განვითარება ხდება, როგორც ბუნებრივი ისტორიული პროცესი. ეს კი განპირობებულია ობიექტური კანონზომიერებითა და სუბიექტური ფაქტორებით. ერთმნიშვნელოვნად შეიძლება ითქვას, რომ იგი ერუდიტია, ფლობს საკვლევი საკითხის შესახებ მრავალფეროვან ინფორმაციას როგორც ისტორიული, ასევე ისტორიოგრაფიული თვალსაზრისით, ახდენს არსებული წყაროებისა და ლიტერატურის ანალიზს, მაღალი პროფესიული კეთილსინდისიერებით უდგება კვლევის პროცესს. საკუთარი ნააზრევის შედეგად მიღებული ახალი დებულებების დამკვიდრებას ცდილობს ევოლუციური გზით. კამათის დროს ყოველთვის ინარჩუნებს მეცნიერულ ეთიკას.⁶⁰ კვლევების პროცესში იგი ყოველთვის ითვალისწინებს, რომ წარსული მხოლოდ აწმყოს თვალთახედვით არის საინტერესო. მას კარგად ესმის, რომ თანამედროვე საზოგადოებაში, წარსულში წვდომით მიღებული ცოდნის უკეთესად გამოყენება წარმოადგენს ისტორიის ერთ-ერთ მთავარ ამოცანას. სწორედ ამ ამოცანის პოპულარიზაციასაც ემსახურება მისი საჯარო გამოსვლები თუ საგაზეთო სტატიები.

ქ-ნი მარიკა მოგონებებში წერს: „რა დროიდანაც მეცნიერებაში შეეყავი თავი, სულ ვიყავი ჩაბმული იმ ორომტრიალში, რაც საქართველოს ისტორიის გარშემო ხდებოდა“.⁶¹ ამ აზრის დადასტურება მრავალი ფაქტით შეიძლება, რადგან მისი ცხოვრება სავსეა მსგავსი მაგალითებით. ამის შესახებ ბევრია თქმული.⁶² ამდენად გავიხსენებთ მხოლოდ რამდენიმე ეპიზოდს და დავამატებთ – მისი ინტერესის მიღმა არ დარჩენილა თითქმის არც ერთი საზოგადოებისათვის საინტერესო და საჭირობო საკითხი. იგი მუდამ მზად არის, თავისი ავტორიტეტი, რომლითაც უპირობოდ სარგებლობს არა მხოლოდ ქართულ საზოგადოებაში, არამედ მის საზღვრებს გარეთ, ეროვნული ინტერესებისა და ეროვნული ისტორიის დასაცავად გამოიყენოს.

ქ-ნი მარიკა კომუნისტური რეჟიმის დროს კოლეგებთან ერთად აქტიურად იცავდა საქართველოს ისტორიის სწავლების საკითხს სკოლებში, როდესაც დადგა საშიშროება საკავშირო ხელისუფლების მიერ მოთხოვნისა, რომ საქართველოს ისტორია, როგორც დამოუკიდებელი საგანი გაეუქმებინათ და ესწავლებინათ „საბჭოთა კავშირის ისტორიის“ ფარგლებში. XX საუკუნის 70-იან წლებში საკავშირო ცეკა ამზადებდა პროექტს, რომლის საფუძ-

⁶⁰ ქ. ნადირაძე. მეცნიერის შრომა. კრ.: მარიამ ლორთქიფანიძე – 85, გვ. 67.

⁶¹ მ. ლორთქიფანიძე. ჩემი გზა, გვ. 23.

⁶² იხ. საქართველოს დიდი ქალბატონი მარიამ ლორთქიფანიძე.

ველზეც უნივერსიტეტში ქართულად სწავლება თანდათან რუსული ენით უნდა ჩაენაცვლებინათ. აქაც ქალბატონმა მარიკამ, როგორც საქართველოს ისტორიის კათედრის გამგემ, კოლეგებთან ერთად პრინციპული წინააღმდეგობა გაუწია ამ წამოწყებას.⁶³

ქ-მა მარიკამ სხვათა ღვაწლის წარმოჩენაც იცის. იგი იგონებს: 1960 წელს საქართველოს სსრ-ის უმაღლეს ორგანოში გამოიგზავნა მოსკოვში შემუშავებული საარჩევნო ანკეტის ნიმუში, რომელიც არჩევნებამდე საიდუმლოდ უნდა შეენახათ. საქართველოში არსებულ სხვა ეროვნებებთან ერთად მითითებული იყო „სვანი“, „მეგრელი“ და, შესაბამისად, მშობლიურ ენად „სვანური“, „მეგრული“.⁶⁴ „საიდუმლო დოკუმენტაციის შესახებ ცეკადან ხმა გამოვიდა, ვიდაცამ (იქაც იყვნენ ესეთი პიროვნებები) დოკუმენტაციის ასლი მოაწოდა აკადემიკოსს გიორგი წერეთელს. შედგა ქართველ აკადემიკოსთა საპროტესტო წერილი, სათანადოდ დასაბუთებული, გაიგზავნა ჩვენს მთავრობაში და მოსკოვში. ხელი მოაწერა ყველა აკადემიკოსმა (ერთის გარდა). პროტესტმა შედეგი გამოიღო, ანკეტიდან „სვანი“ და „მეგრელი“ ეროვნება და, შესაბამისად, ენა ამოიღეს. ჩვენმა აკადემიკოსებმა კომუნიტური რეჟიმის უმკაცრეს პირობებში, ღირსეულად დაიცვეს ერის ერთიანობის იდეა“.⁶⁵ და მაინც, მხოლოდ სხვათა წარმოსაჩენად არ მოგვითხრობს ავტორი ამ ამბავს. მისი მიზანი წარსულის შეხსენებით თანამედროვეთა გაფრთხილებაა. ამიტომაც წერს: დღეს რა ხდება დამოუკიდებელ საქართველოში? დგება საკითხი საღვთისმეტყველო და მხატვრული ლიტერატურის მეგრულად და სვანურად თარგმნისა. გასაიდუმლოებულად ბიბლიის სვანურად თარგმნა მიმდინარეობს. აფინანსებს რომელიღაც უცხოური საერთაშორისო ორგანიზაცია. რატომ? მომავალში სვანები და მეგრელები ქართველები აღარ უნდა იყვნენ? ვითომ მც-

⁶³ იხ. მ. ლორთქიფანიძე. ჩემი გზა, გვ. 29-33.

⁶⁴ ფეიქრობი, საკითხთან დაკავშირებით უნდა გავიხსენოთ XIX ს. 80-იანი წლებიც: რუსეთის ხელისუფლებამ მიზნად დაისახა ეროვნული თვითშეგნების დაძაბუნება ქართველი ხალხის გათიშვითა და მათ შორის შუღლის ჩამოგდებით. მეგრელები და სვანები არაქართველებად გამოაცხადეს. იანოვსკის (ამიერკავკასიის განათლების მინისტრი) აქტიურობით, 1885 წელს გამოიცა ბრძანება სამეგრელოს სკოლებში ქართული ენის აკრძალვის შესახებ. რუსული ენის სწავლება მეგრული ენის საშუალებით დაიწყო, თითქოსდა მეგრული ენის ინტერესების დასაცავად. და სხვ. თერგდალეულები ილიას ხელმძღვანელობით აქტიურად იბრძოდნენ, მართალია, იმდროისათვის უშედეგოდ, მაგრამ, საბოლოოდ, მიზანი მაინც მიღწეული იქნა. 1903-1904 წლებში სამეგრელოს სკოლებში აღდგა ქართული ენის სწავლება, რაშიც სამეგრელოს მოსახლეობამ და სამღვდლეობამ გადამწყვეტი როლი ითამაშა (იხ. ქ. ნადირაძე. თედო ჟორდანია – საქართველოს ისტორიის მკვლევარი. თბ. 2004, გვ. 37).

⁶⁵ მ. ლორთქიფანიძე. ჩემი გზა, გვ. 34.

რერიცხოვან ხალხთა ინტერესების დაცვისთვის იღწვიან არასამთავრო ორაგ-ანიზაციები, რეალურად კი ხელს უწყობენ ქართველთა დაშლას, ისედაც და-ქუცმაცებული საქართველოს, კიდევ უფრო დაყოფას.⁶⁶

1969 წლის 12 იანვარს გაზეთ „კომუნისტში“ ქ-ნი მარიკა აკად. წ. კ. შოთა მესხიასთან ერთად ბეჭდავს წერილს „მრუდე სარკეში“. საქმე ის გახ-ლავთ, რომ მოსკოვში გამოქვეყნდა ვერმიშევის წიგნი „ამირსპასალარი“, რო-მელშიც ავტორი თამარისეულ საქართველოს „ქართულ-სომხურ“ სახელმწი-ფოდ მოიხსენიებს. წერს, რომ ივანე მხარგრძელი და იმდროინდელი მთელი მმართველი ელიტა სომხები იყვნენ. წიგნი, რომელშიც ავტორს სასურველი რეალობად ეჩვენება, მეცნიერებმა არგუმენტირებულად, წყაროებზე დაყრდნო-ბით მკაცრად გააკრიტიკეს, ხოლო გაზეთ „კომუნისტის“ რედაქტორის მოად-გილის, გურამ გოგიაშვილის ინიციატივით, რომელმაც ისარგებლა საქართვე-ლოს იმდროინდელი ცეკას მდივნის იდეოლოგიურ დარგში დევი სტურუას, თბილისში არყოფნით, წერილი სასწრაფოდ გაზეთში დაიბეჭდა. ავტორებს ამ სტატიამ დიდი უსიამოვნება შეახვედრა, როგორც საკავშირო დონეზე (სომ-ხებს უპირატესი მდგომარეობა ეკავათ რუსეთის იმპერიის კარზე), ასევე, დე-ვი სტურუას მხრიდან. მათ „მომე ერთან“ ურთიერთობის გამწვავებას აბრა-ლებდნენ. ავტორები კი ბრალდებას „გულუბრყვილოდ“ პასუხობდნენ: თუ მათ შეუძლიათ ჩვენი ქვეყნის ისტორიის გაყალბება, ჩვენ რატომ არ შეგვიძლია ამ სიყალბის გაბათილება?! პასუხი იყო მხოლოდ ერთი: არა, არ შეგვიძლია.

ასევე, გაურთულდა ქ-ნ მარიკას პასუხის დაბეჭდვა, ისევე დევი სტუ-რუას გამოისობით, სომეხი მეცნიერის პ. მურადიანის სტატიაზე, სადაც წე-რია, რომ მცხეთის ჯვარი სომხების აშენებულია. მაშინ აკად. გიორგი წე-რეთლის დიდი მონდომებით მისი სტატია დაიბეჭდა.⁶⁷

ქ-ნი მარიკა სინანულით მიუთითებს, რომ მიუხედავად ქართველ მეც-ნიერთა რეაქციისა, ვერმიშევის წიგნი ხელმეორედ გამოიცა მოსკოვში დიდი ტირაჟით, ხოლო მურადიანის სტატია, უკვე ფრანგულ ენაზე, იმავე წელს დაიბეჭდა „რევიუ დე არმენოლოჟიში“.⁶⁸

როგორც დავინახეთ, ქართველ მეცნიერებს ქართულ პრესაშიც კი უჭ-ირდათ ქართველი ერის ინტერესების დაცვა. იმდროინდელი ვითარებიდან გა-

⁶⁶ მ. ღორთქიფანიძე. ჩემი გზა, გვ. 35.

⁶⁷ იხ. М. Лордкипанидзе. К вопросу о надписях храма Джвари в Мцхета. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მაცნე. №4. თბ. 1968.

⁶⁸ საქართველოს დიდი ქალბატონი მარიამ ღორთქიფანიძე, გვ. 54.

მოღინარე ეს არ არის გასაკვირი. გასაკვირი ის არის, რასაც დღეს ქართული პერიოდიკის ფურცლებზე ვკითხულობთ: მცხეთის ჯვრის კუთვნილების საკითხი ეს მხოლოდ ჩვეულებრივი მეცნიერული დავა ყოფილა, აზრთა სხვადასხვაობით გამოწვეული და არა, ვთქვათ, ისტორიის გაყალბება.

ქ-ნი მარიკა მოგონებებში დიდი სიყვარულით, მაღლიერებითა და პატივისცემით იხსენებს თავის მასწავლებლებს, განსაკუთრებით აკად. სიმონ ჯანაშიას, კოლეგებს, რჩევას აძლევს ახალგაზრდებს და წერს: „ახალგაზრდებს, მომავალ სტუდენტებს ვუსურვებ, კარგად გამოიყენონ დრო, ისწავლონ, იკითხოვნ წიგნები, გახდნენ მაღალი დონის პროფესიონალები, იყვნენ ჭეშმარიტი მამულიშვილები“.⁶⁹ ამასვე გვასწავლიდა ჩვენც, მის მოწაფეებს. ქალბატონი მარიკა რამდენადაც სადა, თბილი და ყურადღებიანია ყოფით ურთიერთობაში, იმდენად მკაცრი და სკრუპულოზურია პროფესიული საქმიანობის დროს. მას კოლეგიალური დამოკიდებულება აქვს მოწაფესთან და არასოდეს საკუთარ აზრს არ კარნახობს სამეცნიერო კვლევის პროცესში. შენიშვნების მიცემის დროს არის ძალიან ფრთხილი, ხოლო შეფასებების დროს საკმაოდ თავშეკავებული, თუმცა თავისი შეფასებით ცდილობს, რწმენა შემატოს დამწვებ კვლევარს.

ქ-ნი მარიკა არ თაკილობს მაღლიერების ხმამაღლა გამოხატვას. იგი წერს: „უნივერსიტეტი ჩემთვის სამსახური არასოდეს ყოფილა. იქ გავატარე მთელი ჩემი შეგნებული ცხოვრება, ვემსახურე, რითიც შემეძლო და როგორც შემეძლო. საერთოდ არასოდეს მქონია უკმარისობის გრძნობა, კმაყოფილი ვიყავი ოჯახის წევრების,⁷⁰ ნათესავების, კოლეგების, მეგობრების დამოკიდებულებით. ვთვლიდი, რომ სათანადოდ მაფასებდნენ... იმის მცირედ ნაწილს მაინც თუ ვიმსახურებ, რაც ჩემ შესახებ ითქვა და დაიწერა, ვთვლი, რომ ჩემი ვალი მოვიხადე“.⁷¹

მარიამ ლორთქიფანიძის მოღვაწეობის სათანადო დაფასება აისახა მის ჯილდოებშიც: არის საქართველოს სახელმწიფო პრემიის, აკად. ექვთიმე თაყაიშვილის, აკად. ივანე ჯავახიშვილის, აკად. ნიკო ბერძენიშვილის, საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის პრემიების ლაურეატი, ღირსების ორდენის კავალერი, თბილისის საპატიო მოქალაქე; დაჯილდოებულია საქართველოს სამოციქულო მართლმადიდებელი ეკლესიის მიერ წმინდა გიორ-

⁶⁹ მ. ლორთქიფანიძე. ჩემი გზა, გვ. 63.

⁷⁰ ქალბატონი მარიკა ამ მხრივაც ბედნიერი ადამიანია, ჰყავს სამი შვილი, შვიდი შვილიშვილი და მრავალი შვილთაშვილი.

⁷¹ კრ.: მ. ლორთქიფანიძე. „დიდი მადლობა ყველას“. მარიამ ლორთქიფანიძე – 85, გვ. 21.

გის ოქროს ორდენით. მისი სახელი შეტანილია აშშ ბიოგრაფიულ ლექსიკონში „ვინ ვინ არის“ (Who is who), დაჯილდოებულია ამერიკის ბიოგრაფიის ინსტიტუტის (The American Biographical institute of Honor) მედლით, შეყვანილია კემბრიჯის მიერ გამოცემულ გამოჩენილ ადამიანთა ლექსიკონში, დასახელებულია 2001 წლის გამოჩენილ ქალად (Woman of Year). წლების განმავლობაში იყო ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრის გამგე, სადაც ღირსეულად აგრძელებდა ივ. ჯავახიშვილის, ს. ჯანაშიას, ნ. ბერძენიშვილის დაწყებულ საქმეს. იგი რედაქტორობდა თსუ-ს ისტორიის ფაკულტეტის „შრომებს“ და ქართველოლოგიურ გერმანულენოვან ჟურნალს „გეორგიკას“ და მრავალი სხვ.

იშვიათია მეცნიერი, რომელიც ისეთი პოპულარობით სარგებლობდეს ხალხში, როგორც ქალბატონი მარიაკა. როდესაც მას კორესპოდენტმა კითხვა დაუსვა, თუ რა დგას მისი რეგალიების, წოდებებისა თუ პოპულარობის უკან, მან მარტივად უპასუხა: რა თქმა უნდა, დიდი შრომა და ქართული ტრადიციებისადმი უსაზღვრო პატივისცემა. ვფიქრობთ, ამგვარი დამოკიდებულება საქართველოს წარსულისადმი, საუკეთესოდ აისახა მის თვრამეტგვედიან წერილში „რამ გადაგვარჩინა“, სადაც საოცარი ექსპრესიით, ისტორიის ღრმა ცოდნითა და სიყვარულით არის გადმოცემული საქართველოს მთელი ისტორია. ეს წერილი საუკეთესოდ გამოხატავს სპინოზას გამონათქვამს: მხოლოდ სიყვარულით, გაგებით და არა სიცილით, ტირილით, სიძულვილით – რომელიც შემდეგ მთელი ისტორიული მეცნიერების დევიზი გახდა.

ერის დამოკიდებულება აკადემიკოს მარიამ ლორთქიფანიძისადმი არაჩვეულებრივად გამოხატა საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქმა, უწმინდესმა და უნეტარესმა ილია II: მას „საქართველოს დედა“ უწოდა.

Ketevan Nadiradze

MARIAM LORDKIPANIDZE AND HISTORICAL SCIENCE

Summary

The article is dedicated to 95th anniversary of Academician Mariam Lordkipanidze and comprises the attempt to characterize her scientific heritage.

The main sphere of Mariam Lordkipanidze's scientific activities is almost all sectors in the medieval period in Georgia: political, social, economic and culture history, Georgia's relations with the peoples of Caucasus, Byzantium, Arabic state etc.

She has provided monographic study of Tbilisi Emirate, figured out the conditions of creation of the Emirate, its borders, nature of ruling, administration apparatus, relations of Tbilisi Emir with the Caliphate, with the other provinces of Georgia etc. She dedicated special articles to the struggle of Southern Caucasian peoples against Arabic rule and clarification of the nature of Arab's rule in Georgia.

In her researches special emphasis is made on unification of feudal Georgia and the issue of creation of the centralized state. For figuring out of these processes she has studied the church as an institution, the forms of land ownership, categories of social strata etc.

She has provided monographic study of the activities of such great political figures as Vakhtang Gorgasali, king of Georgia and first king of unified feudal Georgia, Bagrat III. She dedicated special articles to the relations between Georgia and Byzantium, as well as the epoch of David the Builder.

She has significantly contributed to development of Georgian urban studies, in particular, in studying of Tbilisi and Kutaisi history.

She has written numerous works in the historiography and source studies, She has written the textbooks for both, the schools and the universities.

She is an editor of numerous collections of works and books, significant public figure and scientific advisor.

Academician Mariam Lordkipanidze, with her half-century scientific, public and pedagogic activities, is indeed distinguished among the scientists who has provided sound foundation for Georgian science in general.

Tedo Dundua, Emil Avdaliani

Georgia (Colchis/Lazica and Iberia) within the Imperial Defense-Systems:

Roman and Early Byzantine Cases

Introduction

There are two ways to prove Georgia's place within the NATO Alliance. First is the current argument urging for total Euro-Atlantic unity, next – historical one. Previous pan-European (Roman and Early Byzantine) military presence in Georgia can be applied to the present discussion. The article covers this issue.

Roman Period. Frankish Limitanei in Lazica

Before being totally destroyed, Imperial security system actually had shown three gradual phases of development.

Huge number of the Italian colonists with the best technologies, swift and comfortable communications, the most prominent industrial output, Roman citizenship, municipal freedom – that was the Roman gift for the Western provinces in the 1st-2nd cc. A.D. Sincere intimacy with the metropolis had been founded as a direct result of complete satisfaction. It paved the way to the Romanization. As for the Greeks, the Romans reserved a quite life and economic stability. Still beyond the Roman Rhine, Danube and Pontus there were others favouring to this concept of pan-European integration. The happy client kings used to be awarded with the Roman citizenship. And for the Julio-Claudians these client kingdoms formed the first defense-line of the Imperial territories. A little behind, the whole perimeter had been dotted by solid

legionary concentrations, proving the system to be impregnable. No cardinal changes took place in the era of the Antonines, except of annexation of the client kingdoms and breaking the big concentrations in favour of scattering the legions along the whole frontier. In the both cases, after defeating comparatively weak enemy at the border, the Romans usually attacked their territory. This system of security is called forward defense.

Greeks and the Romans were sending more and more hands towards industry, but not to manufacture the means of production. As a result, population was growing, but not amount of industrial goods *per capita*. Prices rushed high for the Italian produce, demanding damping for provincial food and raw materials, thus weakening the sympathies between the European subjects of the Roman Empire. Some even started to search for a relief beyond Rhine and Danube. Many things had happened that completely changed the defensive strategy, namely: 1. economic crisis, 2. weakening of the integratory links, 3. socio-economic animation of “*Barbaricum*”, 4. financial chaos and some professional regiments converted into *limitanei*. From now they are to stand the first strike and evacuate the whole frontier folk into citadels, thus wearing down the enemy. And there were large and mobile field armies deployed far behind that self-contained strongholds to cut down any invasion into the depth. This system shaped in the times of Diocletian is called defense-in-depth.

But before this new system was finally established, the Romans had been fighting those already easily passing the border wherever they could manage to concentrate large army-units. In the early days of Empire praetorians formed the only Imperial reserve. And now Gallienus recruited special mobile reserve-regiments. Name for the defensive system is elastic defense.

Security system had to be changed at least because of emergence of the Germanic seaborne attacks from the 3rd c. everywhere at the seas that prolonged the line of the frontier.¹

Full-time units, legions, *alae* of cavalry, *cohortes* of infantry and mixed *cohortes equitatae* served the forward defense-system. Part-time border force of *limitanei* had appeared and auxiliary *alae* and cohorts had disappeared; and regular mobile reserve – *comitatenses* – substituted legions, fixed at the border.

¹ Ed. N. Luttwak. The Grand Strategy of the Roman Empire. From the First Century A.D. to the Third. Baltimore. 1981, pp. 192-193; T. Dundua, N. Silagadze. European Industrial Complexes of I Cycle of Capitalism and the Georgian Western Affiliations. Historical and Numismatic Tale. Tbilisi. 2005, pp. 5-7; T. Dundua. North and South. Tbilisi. 2001, pp. 8-15.

All they served new security system – defense-in-depth. The whole 3rd c. saw these changes, finally shaped in the times of Constantine I. Septimius Severus was the first to form a certain kind of reserve. He stationed II *Parthica* in Albanum, increased praetorian and urban cohorts in number. And Gallienus created special cavalry units to serve as a reserve.²

In the 3rd c. large federations of *Franki* and *Alemanni* began to threaten the Rhine-frontier. And the Goths had already reached Dniester by 238.³ Franks attacked Gaul, Alemanns – Italy. From the great deeds of Emperor M. Aurelius Probus (276-282) the most important is the deliverance of seventy Gaulic cities. He drove back Franks and Alemanns, four hundred thousand of them being killed. Probus passed the Rhine, and returned back with considerable tribute of corn, cattle, and horses. Sixteen thousand Germanic recruits were dispersed among the Roman units. Other captive or fugitive barbarians gained a new status, that of part-time peasant-soldiers (*limitanei*). Emperor transported a considerable body of Vandals into Cambridgeshire, great number of Franks and *Gepidae* were settled on the banks of the Danube and the Rhine, *Bastarnae* – in Thrace. Pontic (The Black Sea) coast was reserved for some more Franks.⁴ But which one exactly? This is to be discussed.

According to Ed. Gibbon, Franks settled at the sea-coast of Pontus had to check the Alani inroads. A fleet stationed in one of the harbors of the Euxine fell into their hands, and they resolved, through unknown seas, to explore their way from the mouth of Phasis (river Rioni in West Georgia) to that of the Rhine. They easily escaped through the Bosphorus and the Hellespont, and cruising along the Mediterranean, indulged their appetite for revenge and plunder by frequent descents on the shores of Asia, Greece and Africa. City of Syracuse was sacked by the barbarians. Franks proceeded to the columns of Hercules, coasted round Spain and Gaul, and steering their course through the British channel, at length finished their voyage by landing in safety on the Batavian or Frisian shores.⁵

What is this whole story based on? Zosimus and one panegyric to Constantius Chlorus contributed to it.

Narrating about the events in the past, in the times of divine Probus, author of this panegyric mentions undeserved success of the small Frankish

² Ed. N. Luttwak. The Grand Strategy, pp. 173, 184.

³ Ed. N. Luttwak. The Grand Strategy, pp. 128, 146.

⁴ Ed. Gibbon. The Decline and Fall of the Roman Empire. Vol. 1. London. 1993 (first published in 1776), pp. 362-368.

⁵ Ed. Gibbon. The Decline and Fall . . . , pp. 367-368.

band, who, sailing from Pontus on the captured fleet, ravished Greece and Asia, damaged Africa, stormed Syracuse, and passing through the columns of the Hercules, reached the ocean (*Recursabat quippe in animos illa sub diuo Probo paucorum ex Francis captiuorum incredibilis audacia et indigna felicitas, qui a Ponto usque correptis nauibus Graeciam Asiamque populati nec impune plerisque Libyae litoribus appulsi ipsas postremo naualibus quondam uictoriis nobiles ceperant Syracusas et immenso itinere peruecti oceanum, qua terras irrumpit, intrauerant atque ita euentu temeritatis ostenderant nihil esse clausum piraticae desperationi, quo nauigiis pateret accessus.*)⁶

Zosimus tells us about the Franks having applied to the Emperor, and having a country given to them. A part of them afterwards revolted, and having collected a great number of ships, disturbed all Greece; from whence they proceeded into Sicily, to Syracuse, which they attacked, and killed many people there. At length they arrived in Africa, whence though they were repulsed by a body of men from Carthage, yet they returned home without any great loss.⁷

There is no mention of mouth of the river of Phasis as a spring-board for the expedition in the sources. Then, what was in Gibbon's mind? Perhaps, logics, excluding the possibilities.

Indeed, the Northern Black Sea coast is beyond the Roman rule. The Western shores, and the Balkans are already packed with the barbarians. Southern littoral had been less used for *receptio*. While Lazica (West Georgia) and Pontic *Limes* cannot be argued. And something strange had happened to this *limes* in the 3rd c. Now threat comes not from the front, the Romans have Lazi client king dwelling there, but – from behind, because of the Goths living at the Northern shores.

We can only guess that the Franks were in Lazica as *limitanei*. But we really know nothing about how they were coordinating with the full-time units, their number before and after the revolt, what was the life like for those who stayed loyal.

Still, it seems quite reasonable that the bargain of *receptio*-system should had been distributed among all Roman provinces to keep the centre undisturbed from the barbaric influx. In the 3rd c. Empire is able to do this, not after.

⁶ Panegyricus Constantio Dictus, IV, XVIII. Panegyriques Latins. T. I (I-V). Texte Établi et Traduit par Édouard Galletier. Paris. 1949, pp. 96-97.

⁷ Zosimus. New History. Book I. London. 1814.

Byzantines in Georgia

With the death of Theodosius, last Emperor of the united Roman world, in 395 A.D. the Empire was divided into two almost same-sized halves. The Western part, while defending itself throughout the 5th c. from various barbarian hordes⁸ coming from beyond the Rhine river, had an almost destroyed tax-paying system. This very factor did not allow the Imperial administration based in Ravenna to muster enough economic and military resources for effective defense of the Northern borders. Last Western Roman Emperors were mere puppets in the hands of barbarian warlords – the process which culminated in deposing the last Emperor Romulus Augustulus in 476.

The Eastern part (Byzantium) with the capital in Constantinople, on the other hand, showed greater resilience in managing internal problems and external threats. Byzantium managed simultaneously to hold off the barbarians coming from the North and the Sassanians from the East. This was made possible by an efficient tax-paying system the Byzantines inherited from the Romans, which, in turn, made it possible to field large armies to defend the Imperial borders on several fronts and at the same time wage offensive wars.⁹

The Byzantines had not had such abundant resources as the Romans had during the first three centuries A.D. Moreover, the Eastern half was spread on three continents – Europe, Asia and Africa – making the Imperial borders highly vulnerable to foreign powers. In other words, the geography put the Byzantine Empire at a huge disadvantage as the Danube river was a barrier easy to cross for the Goths, or in later centuries Huns, Slavs and Avars. In Africa, the desert frontier stretching for more than a thousand kilometers had no geographic barrier to rely on making rich Tripolitania and Byzacena and the South of Egypt exposed to attacks from the Berbers and other nomadic groups. The Eastern frontier too was highly vulnerable as the Arab groupings could easily reach Palestine and Syrian cities from the Syro-Mesopotamian desert. In the North Mesopotamia Byzantium faced its greatest rival, Sassanian Iran, and this portion too needed to be defended with the assemblage of large military power, whether through the field armies or military fortifications. Moreover, the Byzantines had little geographic depth along its entire Eastern frontier to fully employ the

⁸ At the time, the Western part was defended by regiments consisting mainly of barbarians.

⁹ Ed. N. Luttwak. *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*. Harvard. 2009, pp. 1-16. The most apparent case is the reign of Justinian when, while waging war on Vandals in North Africa and the Ostrogoths in Italy, Constantinople still had to defend its Eastern border from the Sassanians and the Danube river from the Slavs.

defense-in-depth strategy.¹⁰ The similar situation was in Africa. Since Asia Minor, Balkans, Egypt and Syria were the most prosperous lands in terms of population number and the level of urbanization, the functioning of the Empire was contingent upon the defense of these provinces. Overall, the Byzantines were at much worse geographic situation than their Western counterparts.

Thus, in order to survive in this difficult geopolitical situation and preserve the Empire from early 5th c. to the 7th c., the Byzantines had to develop a whole set of military strategies. In other words, the Byzantines were no less successful than the Flavians, Antonines and late 3rd c. Emperors. However, the Byzantines made numerous changes by adapting to new circumstances. Since Constantinople had less economic and human resources than the united Roman Empire, the Byzantines always tried to use less military power and employ more diplomacy and the propagation of the Christian religion¹¹ to safeguard Imperial borders.

The Byzantines inherited from the Romans military presence in Lazica and alliance with Kartli/Iberia (East and South Georgia). This military tradition goes back to the first two centuries A.D. and represents a forward-defense strategy. Byzantine garrisons, which existed in Lazica from the 5th c. till the Arab invasion of the Middle East in the 30s of the 7th c.,¹² did not change their location. However, the role of Lazica considerably increased as in late 4th c. the so-called **“Völkerwanderung” or Migration period began**. Since the new peoples such as Huns, Avars etc. lived in the Eurasian steppes, which bordered the Caucasian range and the Danube river, Constantinople had to face a two-front war from the North (from the Eastern and Western parts of the Black Sea). Therefore, the Byzantine garrisons in Lazica were transformed into forward posts for collecting information about new peoples coming from the steppes and, in case of need, establishing first diplomatic contacts too.

For example, when approximately in 557 the Avars reached the Volga river, in modern-day Southern Russia, in a year or two through the Alans they

¹⁰ For example, in the Balkans Constantinople did enjoy large geographic depth necessary for the defense. This was apparent when the Huns under Attila and then the Avars in early 7th c. broke through the Danubian defenses and reached Constantinople. However, military regiments placed in various fortresses and the distance of several hundreds of kilometers (from the Danube to the capital) enabled the Emperor, whether it was Theodosius II or Heraclius, to thwart the barbarian onslaughts.

¹¹ G. Fowden. *Consequences of the Monotheism in Late Antiquity*. Princeton. 1993, pp. 80-100.

¹² T. Dundua. *Influx of Roman Coins in Georgia. Roman Coins Outside the Empire. Ways and Phases, Contexts and Functions*. Proceedings of ESF/SCH Exploratory Workshop. Nieborow (Poland). 2005. Moneta. Wetteren. 2008, p. 313.

sent an embassy to Constantinople. But, before the letter was received in the capital, first it had been passed through the hands of Byzantine generals stationed in Lazica.¹³ The role of Lazica increased also because of the mountain passes through which the newly-coming nomads from the North could potentially penetrate into the South and cause havoc even in the Eastern provinces of the Byzantine Empire as it happened in 395 when the Huns reached as far as Antioch!¹⁴ The Byzantine officials also used the passes to distract nomad leaders by making them to take much longer roads to reach the Imperial capital. Menander Protector preserves the bitter complaint of a Turkic chief from the steppes, North to the Caucasian range, dated by 577:

“As for you Romans, why do you take my envoys through the Caucasus to Byzantium, alleging that there is no other route for them to travel? You do this so that I might be deterred from attacking the Roman Empire by the difficult terrain (i.e. high mountains which for horses are very hard to cross). But I know very well where the river Danapris (Dniepr) flows, and the Istros (Danube) and the Hebrus (Maritsa, Meric)”.¹⁵

Lazica's military importance increased even more following the stand-off between Justinian and the Sassanian Shahanshah Khusro I Anushirvan in mid-6th c. By the time Iran had already been increasing its political and military pressure towards North and West, which culminated in the abolition of the Albanian and Armenian kingdoms during the 5th-early-6th cc. As was said, mid-6th c. saw renewed warfare between the empires and the focus of the conflict, traditionally along with the North Mesopotamia, also fell on Lazica. Iran was interested in occupying the Eastern Black Sea coast to pressure Constantinople (which by the time was already embroiled in a war with the Ostrogoths in Italy) into signing a more winning peace treaty for Ctesiphon. The Byzantines knew well that if the Sassanians managed to occupy the Lazica shore, Iranian military vessels in the near future would make their way through the Bosphorus directly

¹³ Ed. N. Luttwak. *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*, p. 59.

¹⁴ P. Heather. *The Fall of the Roman Empire. A New History of Rome and the Barbarians*. Oxford. 2007, pp. 145-154.

¹⁵ *Excerpta de Legationibus Romanorum ad Gentes*, 14, in *The History of Menander the Guardsman*. Translated by R. C. Blockley. London. 1985, p. 175.

to Constantinople. This is well reflected in one of the passages from Procopius – Lazi sent an embassy to Khusrō to explain the geopolitical advantages which the Iranians would gain through controlling Lazica and the Byzantine fortresses there:

“To the realm of Persia you will add a most ancient kingdom, and as a result of this you will have the power of your sway extended, and it will come about that you will have a part in the sea of the Romans through our land, and after thou hast built ships in this sea (i.e. Black Sea), O King, it be possible for thee with no trouble to set foot in the palace in Byzantium. For there is no obstacle between. And one might add that the plundering of the land of the Romans every year by the barbarians along the boundary will be under your control. For surely you also are acquainted with the fact that up till now the land of the Lazi has been a bulwark against the Caucasus Mountains (De Bello Persico. II. 15)”.¹⁶

The above analysis of the Roman and Early Byzantine military strategies towards their neighbors quite clearly shows that Georgia always had its own place within the pan-European military alliances. Why not bring it back?

¹⁶ Procopius of Caesarea. History of the Wars. Translated by H. B. Dewing. Cambridge. Massachusetts. 1914, pp. 225-226.

მარია მშვილდაძე

ულპიას საბეჭდავი ბეჭდის შესწავლის საკითხისათვის

ჩვენი ინტერესის სფეროს წარმოადგენს 2001 წელს სვეტიცხოვლის საკათედრო ტაძრის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კედელთან დაფიქსირებულ მდიდრულ აკლდამაში (სამარხი №14, თარიღდება ახ.წ. III ს-ით. მასში ოქროს, ვერცხლის, ბრინჯაოს, რკინის, მინის და სხვადასხვა მინერალისგან დამზადებული 25 დასახელების ნივთი დაფიქსირდა) აღმოჩენილი ოქროს ბეჭედი მოწითალო სარდიონის გემით, რომლის თვალზეც ამოკვეთილია ქალის მკერდზედა გამოსახულება – მარცხენა პროფილი. მას გარშემოუყვება ბერძნული მთავრული ნეგატიური წარწერა: ΒΑΣΙΛΙΣΣΑ ΟΥΛΠΙΑΝΑΞΙΑ – „დედოფალი ულპია მბრძანებელი“ (სურ.1). მისი შესწავლა და გაანალიზება ისტორიულ ჭრილში.

ოვალური ფორმის საბეჭდავი ბეჭდის რკალზე მირჩილულია თვალბუდე, რომელშიც ზის სარდიონის მოწითალო ფერის გემა-ინტალიო. რკალი წარმოადგენს ოქროსგან ჩამოსხმულ ორი ავაზის გამოსახულებას, რომელთაც კბილებითა და თათებით უჭირავს თვალბუდე (სურ. 2). ბეჭედი გულადმა, გაშოტილ მდგომარეობაში დაკრძალულ ქალბატონს მარცხენა ხელის ფალანგზე ეკეთა.¹ ჩვენ ყურადღებას იპყრობს საბეჭდავზე არსებული წარწერა ΒΑΣΙΛΙΣΣΑ ΟΥΛΠΙΑΝΑΞΙΑ. „დედოფალი ულპია მბრძანებელი“. ზედმიწევნით მსგავსი ბეჭედი საქართველოს ტერიტორიაზე დღემდე არ აღმოჩენილა. მასთან შედარებით ახლოს დგას არმაზისხევში №2 სამარხში დაფიქსირებული წარწერიანი, ფიგურულრკალიანი ბეჭედი (სამარხი III ს-ის II ნახევრით თარიღდება).

უპირველესად დასადგენია საბეჭდავის მფლობელის ვინაობა. ინტალიოზე დატანილი წარწერის მიხედვით, მისი სახელი ულპიაა (დედოფალი, მბრძანე-

¹ ა. აფაქიძე, გ. ყიფიანი, ე. ნიკოლაიშვილი, გ. მანჯგალაძე, მ. კაპანაძე. სვეტიცხოვლის ეზოში ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოები. მცხეთა. 2001; 2001-2002 წლების საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. ანგარიშები. VI სამეცნიერო სესია. თბ. 2003, გვ. 81-123.

ბელი). სახელი ულპია ანტიკურ სინამდვილეში რომის იმპერატორ ტრაიანეს (Marcus Ulpius Nerva Traianus 98-117 წწ.) ოჯახის სახელთანაა (nomen) დაკავშირებული, რომელიც ქ. იტალიიდან (პროვინცია ბეტიკა) მოდის. იმპერატორ ტრაიანეს მამა – მარკუს ულპიუს ტრაიანე უფროსი პირველი იყო ულპიუსების გვარიდან, ვინც სენატორთა წოდებამდე მიაღწია. რაც ნერონის იმპერატორობის პერიოდში მოხდა.² იგი მომავალი იმპერატორების ვესპასიანესა და ტიტუსის გვერდით იბრძოდა იუდეაში პირველი იუდეური ომის დროს, ხელმძღვანელობდა რა რომის X ლეგიონს (Legio X Fretensis). 70/72 წ. ტრაიანე უფროსი დანიშნეს კონსულ-სუფექტად.³ ტრაიანე უფროსის და იყო იმპერატორ ადრიანეს ბებია (მამის პრეტორ პუბლიუს ელიუს ადრიანე აფრის დედა). იმპერატორ ტრაიანეს დედის – მარციას (Marcia 33-100 წწ.) და კი მარცია ფურნილა (Marcia Furnilla) იყო იმპერატორ ტიტუსის მეორე ცოლი. ხოლო ტიტუსისა და მარციას ქალიშვილი იულია ფლავია (Iulia Flavia) დომიციანეს მეორე მეუღლე.

იმპერატორ ტრაიანეს ჰყავდა უფროსი და ულპია მარციანა (Ulpia Marciana), რომელიც ძალზედ უყვარდა და დიდ პატივსაც სცემდა.⁴ ულპია მარციანას მეუღლე იყო რომის სენატორი გაიუს სალონიუს მათიდიუს პატრინუსი (Gaius Saloninus (ან Saloni) Matidius Patruinus). მათ ჰყავდათ ერთი ქალიშვილი სალონია მათიდა (Salonina Matidia), რომელსაც თავის მხრივ, რომის პრეფექტ ლუციუს ვიბიუს საბინუსისაგან (Lucius Vibius Sabinus) ჰყავდა ქალიშვილი ვიბია საბინა (Vibia Sabina) – რომის იმპერატორ ადრიანეს მეუღლე.

ადრიანეს გარდაცვალების შემდეგ რომის იმპერატორი ხდება ანტონინუს პიუსი (იგი 135 წელს იშვილა ადრიანემ). დაახლოებით 110-115 წლებს შორის ანტონინუს პიუსმა ცოლად შეირთო ფაუსტინა უფროსი (Annia

² ნერონის მოღვაწეობიდან გამომდინარე, ძნელია მასზე დადებით კოტექსტში საუბარი, მაგრამ გვინდა აღვნიშნოთ ის ფაქტი, რომ ნერონმა და მისმა გარემოცვამ კარგად იცოდნენ მხედართმთავართა კადრების შერჩევა. სწორედ ნერონის იმპერატორობის პერიოდში გამოდიან ასპარეზზე ისეთი ცნობილი მხედართმთავრები როგორებიც იყვნენ: გნეიუს დომიციუს კორბულინი (Gnaeus Domitius Corbulo), გაიუს სუეტონიუს პაულინუსი (Gaius Suetonius Paulinus), ტიტუს ფლავიუს ვესპასიანე (Titus Flavius Vespasianus), მარკუს სალვიუს ოტონი (Marcus Salvius Otho) და სხვ.

³ Julian Bennett. Trajan. Optimus Princeps. A Life And Times, Londres. Routledge. 1997 (1st ed.), გვ. 12-15.

⁴ მის საპატივცემულოდ დაარსა სწორედ ტრაიანემ ორი კოლონია 1. Colonia Marciana Ulpia Traiana Thamugadi (თან. თიშგადი (ლათ. Thamugadi), ალჟირი) და 2. მარკიანოპოლისი (ბერძნ. Μαρκיאνοπολις, თან. დენკია, ბულგარეთი).

Galeria Faustina; Faustina Majo), რომლის დეიდაც იყო ადრიანეს მეუღლე ვიბია საბინა. ფაუსტინა უფროსისა და ანტონინუს პიუსის ქალიშვილი იყო **ფაუსტინა უმცროსი**, რომელიც თავის მხრივ იყო მარკუს ავრელიუსის მეუღლე. მათ ჰყავდათ 13 შვილი. მათ შორის **მარკუს ანიუს ვერუს ცეზარი** (Marcus Annius Verus Caesar), **ლუცილა და კომოლუსი**.

ულპიუსების გვარის გენეალოგიას თუ მიყვებით, დავინახავთ, რომ ისინი პირდაპირ თუ ირიბად რომს განაგებდნენ II საუკუნის განმავლობაში, ანუ იმ პერიოდში, რომელიც ისტორიაში შევიდა როგორც რომის იმპერიის ოქროს ხანა. ულპიუსები, ისევე როგორც ფლავიუსები, რომის „მეგობარი და მეკავშირე“ (კლიენტი) ქვეყნების დიდგვაროვნებსა და მეფეებს დამსახურების-დამიხედვით ანიჭებდნენ რომის მოქალაქეობასა და აძლევდნენ საკუთარ გვარს. მაგალითად, ბოსფორის სამეფოს სარმატული დინასტიის დამაარსებელმა ასპურგუსმა (Aspurgus 10/11-12/13 წწ. 14/15-37/38 წწ., დინასტიის მეფობა ბოსფორში სახელმწიფოს განადგურებამდე გაგრძელდა) იულიუს ტიბერიუსისაგან მიიღო „რომაელი ხალხის“, „კეისრის მეგობრისა“ და ბოსფორის მეფის ტიტული და **იულიუსის** გვარი (Tiberius Julius Aspurgus Philoromaios), რომელიც შთამომავლობით ბოსფორის ყველა მეფეზე გადადიოდა.

ქერსონესის, ოლბიის, ბოსფორის ზოგიერთი ცნობილი ოჯახი საკუთარი სახელის *cognomen*-ს უმატებდნენ რომაულ *praenomen*-სა და *nomen*-ს. მაგალითად, რომის იმპერატორის ვესპასიანეს საპატივცემულოდ **ფლავიუსს** (IPE I², 357-360, 431, 432). სხვა ოჯახები კი რომის მოქალაქეობას და **ულპიუსების** გვარს იღებენ ტრაიანეს (IPE I², 389, 390) იმპერატორობისას,⁵ რაც ძალზე პრესტიჟულად ითვლებოდა. რომის მოქალაქეები აკონტროლებდნენ ქალაქებსა და მნიშვნელოვან მაგისტრატურებს, თანამდებობებს სამეფო კარზე. ისინი იმპერიის საყრდენ ძალად მოიაზრობდნენ ამ ქვეყნებში.

ჩრდილო შავიზღვისპირეთში – ქერსონესში დადასტურებულ წარწერებში ულპიუსების გვარის წარმომადგენელ რომის მოქალაქეებს ვხვდებით უკვე ახ.წ. II საუკუნიდან.⁶ ულპიუსების მდიდრული სამარხი იქნა გათხრილი პანტიკაპეონის ნეკროპოლის პრესტიჟულ მონაკვეთზე.⁷

⁵ В.В. Латышев. ПОНТИКА. Херсонесский почетный декрет в честь Диа... сына Димитрия. СПб. 1909, გვ. 314-331.

⁶ Э.И. Соломоник. Каменная летопись Херсонеса. Греческие лапидарные надписи античного времени. Симферополь: Таврия. 1990, фиг. 84.

⁷ М. И. Ростовцев. Античная декоративная живопись на юге России. СПб. 1913, გვ. 398; Г.А. Цветаева. Грунтовой некрополь Пантикапея, его история, этнический и социальный состав. МИА. 1951. № 19, გვ. 81.

არტეფაქტების შესწავლის შედეგად დგინდება, რომ ბოსფორის სამეფოში არსებული სიტუაციის ანალოგიური მდგომარეობა იყო იბერიაშიც. არმაზისხევის ბერსუმა პიტიახშის № 3 აკლდამში (ახ.წ. II ს.) სხვა მდიდრულ ინვენტარს შორის აღმოჩნდა ვერცხლის ლანგარი ბერძნული წარწერით ΕΓΩ ΒΑΣΙΛΥΣ ΦΛ. ΔΑΔΗC ΕΧΑΡΙCΑΜΗΝ ΒΕΡCΟΥΜΑ ΠΙΤΙΞΗ⁸ („მე მეფე ფლავიუს დადესმა ვარუქ ბერსუმა პიტიახშს“⁹). თუ ვინ იყო მეფე ფლავიუს დადესი სხვა წყაროებიდან ცნობილი არ არის. ნათელია, რომ მას რაღაც განსაკუთრებული სამხედრო დამსახურებისათვის რომის მოქალაქის საპატიო წოდება მიუღია, რაც უნდა მომხდარიყო ფლავიუსების ზეობის ხანაში (69-96 წწ.). თავისი ეს საგვარეულო სახელი, ანუ nomen-ი შესაძლოა მას მიეღო იმპერატორ ვესპასიანეს (69-79 წწ.) მემკვიდრეების დროს. ამაზე მიგვანიშნებს ის გარემოებაც, რომ მცხეთაში აღმოჩენილ ახ.წ. 75 წლით დათარიღებულ ცნობილ ვესპასიანეს წარწერაში რომელი ხალხისა და კეისრის მოყვარულებად მოიხსენიებიან იბერიის მეფეებიც: მითრიდატე, ფარსმანი და მისი ძე ამაზასპი.¹⁰ რომის მოქალაქეები იყვნენ ქართლის დიდებულებიც: იბერთა დიდი მეფის ქსეფარნუგის „მრავალ გამარჯვებათა მომპოვებელი“ „ეპიტროპის“ პუბლიკოს აგრიპას ძე იოდმანგანი – ცნობილი სერაფიტას მეუღლე.¹¹ ისევე როგორც მცხეთის მხატვართუხუცესი, ხუროთმოძღვარი ავრელიოს აქოლისი.¹²

უღბიას საბეჭდავზე გამოსახული მორძო ფორმის თავსაბურავის მსგავსი სხვადასხვა ფორმისა და ვარიაციების თავსაბურავები, გავრცელებული ჩანს გეოგრაფიულად საკმაოდ დიდ არიალში – როგორც ზოგადად სკვითურ-სარმატული ტომების მიგრაციის ადგილებში, ისე ჩრდილო შავიზღვისპირეთისა და მცირე აზიის ტერიტორიაზე მცხოვრებ ხალხებში.

მასალის შესწავლის თვალსაზრისით, ჩვენთვის მნიშვნელოვანია პანტიკაპეონში ახ.წ. 37-38 წწ.-ში მოჭრილი ბრინჯაოს მონეტები, რომელთა ავერსებზე წარმოდგენილია ქალის თავი პროფილში თავზე კალათითა და მანდილით (სურ. 3 ა, ბ, გ, დ, ე). რვეერსზე გამოსახულია სკიპტრა წარ-

⁸ ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, გ. ლომთათიძე. მცხეთა. I. თბ. 1955, გვ. 53.

⁹ თ. ყაუხჩიშვილი. საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი. თბ. 2004, გვ. 35.

¹⁰ გ. ლორთქიფანიძე, ა. ნინეშვილი. რომის მოქალაქე (Civitas Romana) ქართველები ახ.წ. II-IV სს-ში. ქართული პოლიტიკა. №1. 2013, გვ. 90-95.

¹¹ თ. დუნდუა. პუბლიუს აგრიპა, ფლავიუს დადე და ორმაგი მოქალაქეობა – არის თუ არა ეს მომავალი ევროპის მოდელი. თბ. 2002, გვ. 4.

¹² გ. ლორთქიფანიძე, ΑΥΡΗΛΙΟC ΑΧΟΛΙC – რომის მოქალაქე. კრ. ქრისტიანობის ოცი საუკუნე საქართველოში. თბ. 2004, გვ. 153.

წერით BA-ΣΙΑΕ-ΩΣ, მარჯვნივ მონოგრამა BAP, მარცხნივ H. სხვა მონეტებზე რევერსზე გამოსახულია ჩირალდანი გვერდებზე წარწერით KAI-ΣΑ-PE-ΩN, ან TOYKAIEYTENIY. მარჯვნივ მონოგრამა H.¹³ ზემოაღნიშნულ მონეტებზე არსებული გამოსახულებების თავსაბურავი მნიშვნელოვან მსგავსებას იჩენს მცხეთის №14 სამარში აღმოჩენილ ოქროს ბეჭედზე გამოსახულ ქალის თავსაბურავთან.

ეს არც არის გასაკვირი, ვინაიდან ბოსფორიცა და ქართლიც ორივე ანტიკური ოიკუმენის ნაწილი იყო და სამეფოებს შორის არსებული სავაჭრო-ეკონომიკური და კულტურული კავშირების დამადასტურებელი არაერთი არტეფაქტით დგინდება. მათ შორის გლიპტიკური მასალითაც.¹⁴

სახელიდან გამომდინარე, ულპიას პოლიტიკური ორიენტაცია დასავლეთისკენ, კერძოდ, რომისკენ არის მიმართული. თუ ულპიას გარეგნობითა და ჩაცმულობით ვიმსჯელებთ, იგი მნიშვნელოვან მსგავსებას იჩენს არმაზისხევის №1 აკლდამაში („ასპავრუკ ერითავის სახმარხი“) დაფიქსირებულ მუქი ფერის პირობის ინტალიოზე, რომელიც თვლებით მოოჭვილ ოქროს ბალთას ამკობს, გამოსახული კარპაკის გამოსახულებასთან (სურ.4).¹⁵ ულპიას ჩაცმულობა მსგავსია კარპაკის ჩაცმულობისა, ულპიას პროფილიც, ოდნავ კეხიანი ცხვირით, ისეთივე გოროზი აქვს, როგორც კარპაკს. კარპაკის სიყვარული ზევანი ასპავრუკ ქართლის ერისთავის ძედ მოიაზრება. ასპავრუკის ბეჭედი კი იბერიის ქვის მჭრელთა სკოლის ნახელავს განეკუთვნება.¹⁶ შესაბამისად, ჩვენი აზრით, არ არის გამორიცხული, რომ საქმე ადგილობრივი, ან კავკასიური წარმომავლობის დიდგვაროვან ქალთან გვექონდეს, რომელიც ქართლის დედოფლად შეგვიძლია მოვიაზროთ და საბეჭდავზე არსებული წარწერა **BACIACCA** ულპიას უფლებრივი მდგომარეობის აღმნიშვნელად მივიჩნიოთ. რომის პროტექტორატის ქვეშ მყოფი ქვეყნების მბრძანებელთათვის ეს უცხო არ იყო. მაგალითად, სწორედ **BACIACCA**-ად არის მოხსენიებული კლეოპატრა VII ძვ.წ. 36 წელს მოჭრილ (უცნობი ფინიკიური ზარაფხანა (BMC)) ვერცხლის ტეტრადრაქმის ავერსზე (**BACIACCA ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ ΘΕΑ ΝΕΩΤΕΡΑ**, რევერსი: მარკუს ანტონიუსი – **ΑΝΤΩΝΙΟC ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ**

¹³ <http://bosporan-kingdom.com/pantikapcy/?page=42&usgn=4ffc>. №321-4743, 322-4008, 322-4082.

¹⁴ მარ. ლორთქიფანიძე. ძველი საქართველოს გლიპტიკური ძეგლების კორპუსი. თბ. 1969, გვ. 65.

¹⁵ მარ. ლორთქიფანიძე. ძველი საქართველოს გლიპტიკური ძეგლების კორპუსი, გვ. 65, ტაბ. IX. №121.

¹⁶ მარ. ლორთქიფანიძე. ძველი საქართველოს გლიპტიკური ძეგლების კორპუსი, გვ. 56-57.

ΤΡΙΤΟΝ ΤΡΙΩΝ ΑΝΔΡΩΝ), მაშინ როდესაც ეგვიპტე ჯერ კიდევ დამოუკიდებელი სახელმწიფოა, მაგრამ რომის პროტექტორატის ქვეშ იმყოფება.¹⁷

ამრიგად, კვლევის შედეგად შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ინტალიო ულპიას უფლებრივი მდგომარეობის აღმნიშვნელი პირადი ბეჭედი. საბეჭდავის დანიშნულების, ინტალიოზე დატანილი გამოსახულებისა და წარწერის მიხედვით (ნეგატიური), ბეჭდის მფლობელი ქალბატონი, ჩვენი აზრით, ქართლის დედოფლის ტიტულის მატარებელი უნდა ყოფილიყო. ძნელი წარმოსადგენია ანტიკური პერიოდის იბერიაში პირადი საბეჭდავი იერარქიით უფრო დაბალ საფეხურზე მდგომ ქალს ჰქონოდა.

¹⁷ <http://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=153086>

სურათები:

სურ. 1

სურ. 2

სურ. 3 ა

სურ. 3 ბ

სურ. 3 გ

სურ. 3 დ

სურ. 3 ე

სურ. 4

Marika Mshvildadze

FOR THE ISSUE OF ULPIA SEAL STUDY

Summary

The work is a thorough study of the golden seal discovered in 2001, in a rich tomb by the North-east wall of the Svetitskhoveli Cathedral (Tomb#14, dated by the 3rd c. A.D.). The golden ring has engraved red sardonic gem. There is left profil of the woman carved on the surface of the gem with an intaglio inscription in Greek capital letters: BACIAICCA ΟΥΛΠΙΑΝΑΞΙΑ – “Queen Ulpia the ruler” (?).

No similar seal has been ever discovered on the territory of Georgia, except of the seal with an inscription found in tomb #2 in Armaziskhevi (the tomb is dated by the second half of the 3rd c.). According to the inscription carved in the intaglio her name is Ulpia. The name Ulpia in the times of Antiquity was connected with the family name of the Roman Emperor M. Ulpius Trajan. Following the genealogy of the Ulpii family, we can see that they used to rule over Rome, whether directly or indirectly, through the 2nd century, i.e. in the period which has become known in the history as the Golden Age of the Roman Empire. The name Ulpius, similar to Flavius, used to bestowed upon the nobility and the kings of the allied (client) states, thus they were becoming the Roman citizens. They were considered the Empire’s important supporters in these countries.

The study shows that the oblong headwears of various shapes, similar to that, depicted on Ulpia seal, are spread all over the large geographical area – both in the places of migration of Scytho-Sarmatian tribes in general, as well as in the residential places of the people of the Black Sea coast and Asia Minor.

Ulpia shows remarkable similarity in appearance and clothing with intaglio of dark pyrope, found in tomb #1 of Armaziskhevi (“tomb of Aspavruk Eristavi”), which is placed in golden clasp and has the image of lady, named Karpaki. Ulpia’s clothes are similar to that of Karpaki; also, the style of their profile depiction is the same. Person named Zevakhi is also mentioned here and he is thought to be Aspavruk’s son. Aspavruk’s ring is definitely a piece of craftsmanship of the Iberian stone cutters.

Accordingly, Ulpia could have been a noble woman, either local, or of Caucasian origin, queen of Kartli with her personal seal with the title BACIAICCA.

Nino Silagadze

Georgia between West and East as Seen in the Fine Arts

Introduction

During centuries the Southern Caucasus has been at the junction of different civilizations being a bridge between Europe and Asia. Forming the original and complicated stylistic forms of self-expression, the region since the ancient times was also a permanent recipient of many external influences. For Georgia particularly Late Antiquity and Early Middle ages were marked by wide political, trade and cultural contacts with world superpowers of that time - Sassanian Iran and Byzantine Empire. These contacts determined specific multicultural development of the country. All these events and relationships formed original image of Georgia, its cultural heritage of a great importance. The article deals with some samples of the Medieval Georgian fine arts, reflecting multicultural concept in very evident visual form.

The issue of the cultural influences of Sassanian Iran on Antique and Early Medieval Georgia is already discussed by many scholars – both the Georgians and Europeans. We also have dedicated some articles to this problem researching samples of Early Christian architecture in Georgia. On the one hand they show the close contacts with Byzantine ecclesiastical architecture, and on the other – some analogies with the old Iranian Zoroastrian temples.¹ The buildings like this were spread in Georgia during the 5th-7th cc.: some of them were built as new churches, others became the Christian churches after reconstruction of old pagan temples, most of them being once, before the adoption of Christianity, the fire-temple.²

¹ N. Silagadze. Nochmals zu den ältesten georgischen Basiliken. *Georgica*, 26. Jena, 2003, pp. 170-176.

² N. Silagadze. The Early Christian Basilicas and Some Compositions of Pagan Temples. *IV. Javakhishvili Tbilisi State University, Department of Art History and Theory. Collected Papers* 3. Tbilisi, 2002, pp. 79-85 (in Georg. with Engl. summary); G. Kipiani. The Pagan Temples of

Group of Early Medieval Monuments with the Portraits of Donators

In presented article we discuss some samples of the 5th -7th cc. Georgian fine arts, like reliefs, toreutics etc., a particular group of objects, on which we can observe some symbols and motives, adopted in Iberia (Eastern and Southern Georgian kingdom, called also Kartli) from the Sassanian fine arts.³

Among these samples there are some steles with reliefs on them showing the religious depictions (like Jesus Christ, Saint Virgin, different Christian saints, scenes of Old and New Testaments, cross etc.). Besides, in some cases, we have also the portraits of Iberian nobles. These are the depictions of the donators, the feudal lords, thanks to whom these steles were erected. The depictions are made in very schematic way. Most important for artist were the dresses, signs of sovereignty and other details, showing the power of those lords, and not their individuality.

We are inclined to think that, beside their religious function, these steles were used as some kind of official document. With particular depictions on them, they were declaration of power and the property of noble person. As it is well known, in the Middle Ages a real estate, land, was the most important property – the base of power of feudal lords. We think that the above-mentioned steles served as the border-marks of the private property too. It seems extremely interesting that the motives taken from the Sassanian fine arts were used in the 5th -7th cc. Iberia as the symbols of this sovereignty and power. To explain this issue, we are taking into consideration some moments of political history of Georgia, described in the Georgian Medieval narratives.

Iberian kingdom adopted Christianity as an official religion in the beginning of the 4th c., and most of its rulers were inclined to maintain close contacts with Byzantine Empire. But as we can read in Medieval chronicles, in the 5th c., during the first years of the rule of famous king Vakhtang Gorgasali, the fire-worship (Zoroastrianism, an old Iranian pagan religion) was enough spread among the lower classes of Iberian society thanks to propaganda of some persons, surely bound to the court and politics of Iranian kings. So the situation seemed to be dangerous to queen Sagdokht, mother and protector of young king

Colchis and Iberia and the Origins of Georgian Monumental Architecture. Tbilisi, 2000, pic. LVII-LVIII (in Georg.).

³ N. Chubinashvili. Khandisi. Tbilisi, 1972, pp. 70-75, 94-95 (in Russ.); K. Machabeli. The Late Antique Toreutics in Georgia. Tbilisi, 1976, pp. 106-120 (in Russ.).

Vakhtang. With the help of a bishop, summoned by the queen from Byzantium, the Iberian nobility had partly resolved this problem: most of folk kept the Christian faith; only the small percent had adopted the fire-worship. But in the first decades of the 6th c. the situation was dramatically changed: the Iranians invaded southern Caucasus, abolishing the kingship in Kartli in 523. So the Iberian feudal lords paid the taxes to Iranian governor (marzpan) and as a grace they received from the Sassanian kings right to own and rule their lands, dukedoms etc.⁴

Exactly by this period are dated some very interesting steles with reliefs showing Iberian nobles wearing typical Iranian dresses. Below we have three different samples from various places of Kartli⁵ (*picture 1. a) Stele from Samtsevrissi. 5th-6th cc. b) Stele from Gantiadi. 6th c. c) Stele from Bashkichi. 6th c.*). The noblemen are holding a flower (lily-flower, lotus, tulip?) in raised hand. Obviously the flower has some symbolic meaning. First time in Georgia this flower appears in the 3rd c. in the hand of pitiaxes Papak, a nobleman (maybe even Iranian?) depicted on the silver cup found in the necropolis of Armaziskhevi (rich quarter of Mtskheta, the ancient capital of Iberian kingdom) (*pic. 2. The silver cup of pitiaxes Papak. 3rd c.*).

In Iran in the times of the Sassanids this flower was a symbol of power and high social position: for example, on the rock-relief from Barm e-Dilak (*pic. 3. Rock relief. Barm e-Dilak. 276.*) we can see the Sassanian queen receiving such a flower.⁶ The same flower is holding an Iranian noble on the Sassanian period gem (*pic. 4. The Sassanian gem. 4th -5th cc.*). So we are inclined to think that this symbol both in Iranian and Georgian art had a meaning of an insignia, sign of power, received from the Sassanid king.

The Iberian feudal lords on the steles are holding the same flower and are wearing the same Iranian garment: long suite with long sleeves, which was widespread among the Georgian nobility in the 5th -7th cc. The best example for such Persian-style dresses is the façade-relief of the donators of Jvari church in Mtskheta, where are shown the family members of Iberian erismtavari (prince) (*pic. 5. Relief of Jvari church, Mtskheta. 6th-7th cc.*). The very rare sample is

⁴ The Life of Kartli. ed. by S. Khaukhchishvili. Tbilisi, 1955, p. 217 (in Georg.).

⁵ K. Machabeli. Early Medieval Georgian Stone Crosses. Tbilisi, 2008, pp.113, 123 (Georg. and Engl. parallel texts).

⁶ A. Mahmudabadi. A Reviw of Sassanian Images and Inscriptions.

http://www.iranchamber.com/history/sassanids/sassanid_images_inscriptions3.php. 2010.

the clothing of a nobleman, shown on the stele from Samtsevrissi (central Kartli)⁷. The nobleman is wearing not Iranian, but byzantine-style garment: toga fixed on one shoulder with fibula and diadem with precious stones like the members of Byzantine high society⁸ (*pic. 6. Emperor Justinian. Mosaics of San Vitale church in Ravenna. 547.*). So in this particular occasion, also in general, from cultural point of view, the Iberian kingdom seems to be on the crossroad of the Occident and Orient, between the Byzantium and Iran.

Synthesis of the Christian and Zoroastrian Symbols

Beside the dress of the nobleman, the stele from Samtsevrissi shows some other interesting traits: Christian (cross) and the Sassanian (flower) symbols appear jointly. The same situation we can see also on the Gantiadi stele, where one of the noblemen is holding a cross, another – a flower. Such kind of mixture we can observe on other monuments too,⁹ created in this very period: metalworks, decorative carving of the church-walls etc. The synthesis of Zoroastrian and Christian symbols is shown in many ways. We present here some more samples of Early Medieval stone carving from Eastern Georgia (*pic. 7. Relief from Giulbagi . 6th c.*), on which we can see the cross together with taenia – the sacred object of Zoroastrianism. This object – the ribbon – we can often see on the depictions of the Sassanian kings as an attribute of their head-dress (*pic. 8. Silver plate with hunting-scene of king Shapur II. 309-379.*). More interesting is the appearance of these symbols inside the Iberian churches, like, for example, the decorative compositions in Early Medieval churches of Akvaneba or Tsilkani (*pic. 9. Crosses with taenia. a) Tsilkani and b) Akvaneba churches. 5th-6th cc.*).

In the Tsiklani church the other symbol of Zoroastrianism is obvious too: on the pillars, once supporting the roof of the old 5th c. basilica (the building was much changed during the reconstruction in 11th c.), there is a row of decorative winged crosses (*pic. 10. The winged cross from Tsilkani church*). Such wings are used in Iranian art as an attribute of the crowns of the Sassanian

⁷ N. Chubinashvili. Khandisi, p. 60.

⁸ C. Rizzardi. I mosaici parietali di Ravenna da Galla Placidia a Giustiniano, in Venezia e Bisanzio. Aspetti della cultura artistica bizantina da Ravenna a Venezia (V-XIV secolo). Venezia, 2005, p. 240.

⁹ V. Japaridze. The Early Medieval Monuments from Lower Kartli. Tbilisi, 1981, p. 75 (in Georg.).

kings, symbolizing their divine descent, their relations with Ahura-Mazda, the main god of Zoroastrianism ¹⁰ (*pic. 11. a) The crowns of Sassanian kings according to Robert Göbl; b) Silver plate with the hunting-scene of king Khosrow II. 590-628.*). In Tsilkani church these wings are joined by main Christian symbol, the cross.

There are some further examples of Zorastrian motives, joined with the main Christian symbols: together with cross we can see in some occasions the fire-altar too. Let us discuss some of so called Georgian-Sassanian coins¹¹, issued by the erismtavaris (princes, rulers of the Kartli) in the 6th-7th cc. As we know, the Iranians had abolished the kingship in Iberia, the royal dynasty was overthrown in 523. In 571 Iberians revolted against Iranian rule and constituted the position of erismtavari — prince of Kartli.

The princes started to issue the coins of Iranian pattern: on one side there is a portrait of Iranian shakh, on the other – the fire-altar with burning fire on it; Georgian origin is outlined by Georgian monograms placed on them (*pic. 12. The Georgian-Sassanian coin*). It is interesting to compare these coins with some Iranian money (*pic. 13. The coin of Hormizd IV. 579-590.*).

Erismtavari Stephanos made important changes in the composition of the coin issued towards the end of the 6th c. substituting fire on altar with the cross. Cross on the altar means important changes in the political situation of Iberian kingdom – Iberia is a free country now (*pic. 14. The coin of erismtavari Stephanos.*).

So we think, that the above-mentioned samples of Early Medieval fine arts show us the wide multicultural panorama, an original mixture of different influences both of Oriental and Occidental origin.

¹⁰ R. Göbl. *Sasanidische Numismatik*. Braunschweig, 1968, pp. 7-8.

¹¹ T. Dundua. *Georgia within the European Integration as Seen in Coinage*. Catalogue of Georgian Coins. Tbilisi, 1999, p. 11.

ILLUSTRATIONS

pic. 1. a) Stele from Samtsevrissi. 5th-6th cc. b) Stele from Gantiadi. 6th c. c) Stele from Bashkichi. 6th c.

a)

b)

c)

pic. 2. The silver cup of pitiaxes Papak. 3rd c.

pic. 3. Rock relief. Barm e-Dilak. 276.

pic. 4. The Sassanian gem. 4th -5th cc.

pic. 5. Relief of Jvari church. Mtskheta. 6th-7th cc.

pic. 6. Emperor Justinian. Mosaics of San Vitale church in Ravenna. 547.

pic. 7. Relief from Giulbagi. 6th c.

pic. 8. Silver plate with hunting-scene of king Shapur II. 309-379.

pic. 9. Crosses with taenia. a) Tsilkani and b) Akvaneba churches. 5th-6th cc.

a)

b)

pic. 10. The winged cross from Tsilkani church.

pic. 11. a) The crowns of Sassanian kings according to Robert Göbl; b) Silver plate with the hunting-scene of king Khosrow II. 590-628.

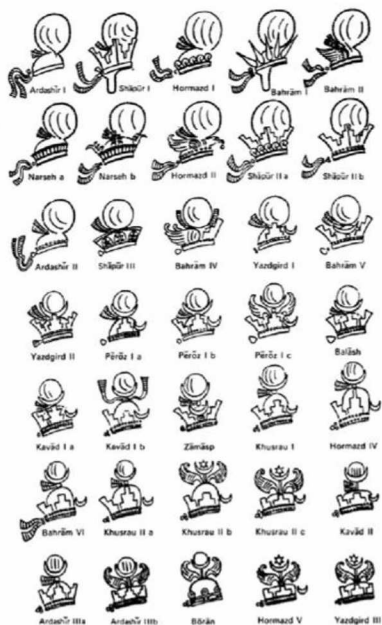

Fig. 1. The crowns of the Sassanian kings as found on coins and reliefs.

a)

b)

pic. 12. The Georgian-Sassanian coin.

pic. 13. The coin of Hormizd IV. 579-590.

pic. 14. The coin of erismtavari Stephanos.

მარიამ ჩხარტიშვილი

საქართველო V საუკუნის პირველ ნახევარში: ქართლის მეფე არჩილი

1.

საქართველოს ისტორია გვიანანტიკურ პერიოდში არაერთი მკვლევრის ინტერესის საგანი გამხდარა დღემდე. მაგრამ მრავალ საკითხთან დაკავშირებით კითხვის ნიშნები ჯერ კიდევ ძალიან ბევრია, გაცილებით მეტი, ვიდრე სხვა ეპოქების შემთხვევაში. ეს წერილი მიზნად ისახავს აღნიშნული ზარეზის აღმოფხვრას თუ არა, ნაწილობრივ შეესებას მაინც. კონკრეტულად ის ეძღვნება მეფე არჩილ I-ს. ქართლის ეს ხელისუფალი სამეფო ტახტზე ვახტანგ გორგასლის წინამორბედის – მირდატის – წინამორბედი იყო. შესაბამისად, ძალიან ზოგადად თუ ვიტყვით, მისი ზეობა V საუკუნის პირველ ნახევარში თავსდება.

ფართო საზოგადოებისათვის მეფე არჩილი თითქმის უცნობია.¹ ამგვარი ფიქრის საფუძველს მაძლევს ინტერნეტში განთავსებული მასალის ანალიზი: ზოგ პუბლიკაციაში არჩილი ქართველ მეფეთა სათვალავში არც კი მოიაზრება; არჩილ პირველად მიჩნეულია არაბების წინააღმდეგ მებრძოლი მეფე არჩილი. დაწყებითი სკოლის სახელმძღვანელოებში გვიან ანტიკურ ეპოქაში მოღვაწე არჩილის ხსენებას არ ვხვდებით;² უმაღლესი სკოლის სახელმძღვანელოებში მასზე ინფორმაცია თუ არის, ორიოდვე წინადადებით შემოიფარგლება.³ ამის მიზეზი, ცხადია, ისაა, რომ იმ მკვლევართა თვალსაზრისები, რომ-

¹ ამაზე ყურადღებას იმიტომ ვამახვილებ, რომ ქართული საზოგადოება, ჩვეულებრივ, დიდ ინტერესს ავლენს ისტორიისადმი; მეფეთა სახეებს კი კოლექტიურ მეხსიერებაში განსაკუთრებით საპატიო ადგილი უკავიათ.

² ჩემ მიერ განხილულ ათეულობით სახელმძღვანელოში ყოველ შემთხვევაში ასეთა.

³ ავიღოთ თუნდაც თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტებისათვის გამოზნული სახელმძღვანელო „საქართველოს ისტორია“ (ტ. I, თბ. 2006), აქ არჩილის შესახებ ინფორმაცია ამოიწურება შემდეგით: „ამის შემდეგ ქართლში გამეფდა არჩილი, ხოლო შემდეგ – მისი ძე მირდატი“. (გვ. 116).

ლებიც ამ პერიოდს იკვლევენ, ერთმანეთისაგან საკმაოდ განსხვავებულია;⁴ აქედან გამომდინარე ფართო მკითხველისათვის რთული ზდება კოლექტიური მეხსიერებისათვის მისაღები ერთი სახის გამოძერწვა. ეს გაურკვევლობა განსაკუთრებით თავს იჩენს სამეცნიერო-პოპულარულ საცნობარო ლიტერატურაში.⁵ საქართველოს ისტორიის შესახებ უცხოენოვანი ნაშრომებიც ამ ვითარებას არეკლავს: არჩილი ან სრულიად არ, ან ორი სიტყვით, ან მხოლოდ ერთ წყაროზე დაყრდნობით მოიხსენიება.⁶

გასულ წლებში გამოქვეყნებულ რამდენიმე ნაშრომში⁷ მეც შევეხე არჩილ მეფეს. კვლევამ მაჩვენა, რომ არსებული წყაროები საშუალებას იძლევა საკმაოდ დამაჯერებლად აღვადგინოთ არჩილის, როგორც პიროვნების და პოლიტიკური მოღვაწის, პორტრეტი. ამ წერილში სწორედ ამას შევეცდები. რეპრეზენტაციისას ახალ დაკვირვებებთან ერთად ადრე ჩემ მიერ მიღებულ არაერთ დასკვნას გამოვიყენებ. შედეგი მთლიანობაში (და არა ცალკეული დეტალების მიხედვით) არსებითად განსხვავდება ყველა იმ თვალსაზრისისაგან, რომელიც აქამდე კოლეგათა მიერ გამოთქმულა არჩილზე. მათთან შედარებით ჩემეული რეპრეზენტაციის მეტი სიზუსტის რწმენას და, ამიტომაც, მისი აქ

⁴ მაგალითისათვის შდრ. ვ. გილაძე. ფარნავაზიანთა სახლის ქრისტიან მეფეთა ქრონოლოგია. თბ. 1990, გვ. 101-103; დ. მუსხელიშვილი. საქართველო VI-VIII საუკუნეებში. თბ. 2003, გვ. 83-84; მ. სანაძე. ქართველთა ცხოვრება. წ. III. ქართლის მეფეებისა და პატრიკიოსების ქრონოლოგია (ფარნავაზიდან აშოტ კურაპალატამდე). თბ. 2016, გვ. 297-302.

⁵ მაგალითისათვის იხ. ენციკლოპედიურ-საცნობარო წიგნი „საქართველოს მეფეები“ (რედაქტორები: მ. ლორთქიფანიძე, რ. მეტრეველი, 2000), გვ. 39.

⁶ ქრონოლოგიურად შესაბამის ადგილას (და საერთოდაც) არ იხსენიება არჩილ მეფე, მაგალითად, რ. სუნისტან (R. G. Suny. The Making of the Georgian Nation. Second edition, Indiana University Press, გვ. 22-23) ორიოდე სიტყვით იხსენიება დ. რეიფილდთან (D. Rayfield. Edge of Empires. A History of Georgia. Reaktion books, 2012, გვ. 42); კ. თუმანოვი და ს. რაპი, მართალია, წარმოადგენენ მოკლე რეპრეზენტაციებს, მაგრამ მხოლოდ „ქართლის ცხოვრების“ მონაცემებზე დაყრდნობით (C. Toumanoff. Chronology of the Early Kings of Iberia Traditio, 1969. Vol. 25 გვ. 27; S. H. Rapp, Jr. Imagining History at the Crossroads: Persia, Byzantium and the Architects of the Written Georgian Past. Vol. 1. A dissertation submitted in a partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy (history). At the University of Michigan. 1997, გვ. 400-401).

⁷ კონკრეტულად გვეულისხმბო შემდეგ ნაშრომებს: მ. ჩხარტიშვილი. „ფრიად სარწმუნო ბაკური“. ფურნ.: „მნათობი“. №5. 1986, გვ. 161-166; მ. ჩხარტიშვილი. ისტორიული პორტრეტები. თბ. 1992; მ. ჩხარტიშვილი. ქართული პავიოგრაფიის წყაროთმცოდნეობითი შესწავლის პრობლემები („ცხოვრებას წმიდისა ნინოსის“). თბ. 1987; მ. ჩხარტიშვილი. „მოქცევაი ქართლისაი“ პეტრე იბერის შესახებ. თბ. 2013; მ. ჩხარტიშვილი. ვახტანგ გორგასლის საგვარეულო კუთვნილების საკითხი ზოსროვანთა სამეფო ოჯახის ისტორიის ფონზე. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. X. თბ. 2016, გვ. 111-137.

წარმოდგენის სურვილს მაძლევს შემდეგი გარემოება: მწყობრი ნარატივის შესაქმნელად არცერთი მონაცემის უგულებელყოფა არ დამჭირვებია ანუ არსებულ წყაროებს სრულად ვიყენებ. სხვათა მიერ ურთიერთგამომრიცხველად მიჩნეული მონაცემები, ჩემ მიერ აღდგენილ სურათში ერთმანეთს ჰარმონიულად აკესებს და ყველა წყარო პირდაპირ თუ ირიბად ერთმანეთს ადასტურებს.

2.

მეფე არჩილზე თხრობას დავიწყებ ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის ღირსშესანიშნავი ძეგლის „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ინფორმაციის ანალიზით. თავიდანვე ვიტყვი, რომ წყაროთმცოდნეობითი თვალსაზრისით ეს ძეგლი უაღრესად ღირებულად მიმაჩნია. ყველა სხვა წყაროზე უფრო სრულყოფილად ის გვაძლავს ქართლის უზენაეს ხელისუფალთა რიგს. მისი ერთადერთი მნიშვნელოვანი ნაკლი (ვგულისხმობ, როცა მას როგორც წყაროს მიემართავთ და არა როგორც საისტორიო მწერლობის ნიმუშს), ისაა, რომ ხშირად ინფორმაცია ამა თუ იმ ხელისუფალზე, უაღრესად მოკლეა. ამის გამო „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ უმეტეს შემთხვევებში ჩვენს ინტერესს უფრო აღვივებს, ვიდრე აკმაყოფილებს. ეპოქის სურათის აღსადგენად აუცილებელი ხდება დამატებითი მონაცემების მოძიება. თუმცა „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მნიშვნელობა მაინც განუზომლად დიდი რჩება: გარდასული სინამდვილის ამსახველ, ხშირად ქოტიურ მონაცემებში გასარკვევად ის გზამკვლევის ფუნქციას ასრულებს.

აი, როგორაა წარმოდგენილი არჩილის ზეობა ამ წყაროში:

„და მისა შემდგომად მეფობდა მირდატ. და ესე წარიყვანა პიტიახშმან ვარაშ ბაღდადს და მუნ მოკუდა. და მისა შემდგომად მეფობდა არჩილ, და მთავარ ებისკოპოსი იყო იონა. და მაშინ დაეცა ქუეშოჲ ეკლესიაჲ. და იონა მიიცვალა გარეუბნისა ეკლესიასა და სუეტი იგი ცხოველი თანა-წარმოიღო. და მისა ზე აზნაურთა სტეფანე-წმიდაჲ აღაშენეს არაგუსა ზედა. და მოგუნი მოგუეთას მოგობდეს ცეცხლისა მსახურებასა ზედა. და მის-ვე არჩილის ზე ოთხნი მთავარ ებისკოპოსნი გარდაიცვალნეს. და მერმე მეფობდა მირდატ. და მთავარ ებისკოპოსი იყო გლონოქორ. და ესე მთავარეპისკოპოსი ერისთავდა იყო ბარაზბოდ პიტიახშმისაგან ქართლს და ჰერეთს“ (შატბერდული რედაქცია).⁸

როგორც ვხედავთ, ძალიან ნიშანდობლივი ფაქტებით აღბეჭდილი რეპრეზენტაციაა. საკმაოდ დამთრგუნველი სურათია დახატული. მხოლოდ ნეგა-

⁸ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტექსტები დადგენილი ავტორთა კოლექტივის მიერ ილია აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით. წ. I. თბ. 1963, გვ. 92.

ტიური ფაქტები. ერთადერთი პოზიტივი წმინდა სტეფანეს ტაძრის მშენებლობაა. ამ, მართლაც, ძალიან გამორჩეულ მოვლენას ქვემოთ საგანგებოდ განვიხილავ.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲში“ მითითებული არაა არჩილის ბიოგრაფიის აღსაწერად ბევრი მნიშვნელოვანი მონაცემი, თუნდაც, მაგალითად, არაა განმარტებული ვინ იყო არჩილისათვის მისი წინამორბედი მეფე მირდატი, რომლის მეფობა მტრის კარზე შეწყვეტილა; ან ვინ არის არჩილისათვის მისი მომდევნო მეფე მირდატი.

3.

ინფორმაციის შევსების საშუალებას გვაძლევს სხვა, ასევე ძალიან ღირებული, წყარო. ესაა პეტრე იბერის ასურულენოვანი „ცხოვრება“. აქ მოხსენიებულია მეფე არჩილი, რომელიც, ჰაგიოგრაფის⁹ მითითებით ყოფილა პეტრეს პაპის ძმა დედის ხაზით; ის ტახტზე ასულა ღრმადმოხუცებული იბერიაში გავრცელებული მეფეთმონაცვლეობის წესის თანახმად და ქვეყანას პეტრეს მამასთან ერთად განაგებდა თურმე.¹⁰

ამჟამად, რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“ მითითებული არჩილი და პეტრე იბერის ასურულენოვანი „ცხოვრების“ არჩილი ერთი და იგივე პიროვნებაა. სხვა ქართლის მეფეს სახელი არჩილი არ რქმევია ზემოთ ხსენებულ არაბთა შემოსევების დროს მოწამეობრივად აღსრულებულ არჩილამდე. ასე რომ, იგივეობა ეჭვს არ იწვევს და ამ ჰაგიოგრაფიულ ძეგლში დაფიქსირებული ფაქტები შეიძლება თავისუფლად გამოიყენოთ „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მონაცემების შესავსებად.

როგორც ირკვევა, პეტრე იბერი თავის ბიოგრაფს და მოწაფეს ბევრს ესაუბრებოდა საკუთარ ახლობლებზე. განსაკუთრებით ვრცელია ინფორმაცია სწორედ არჩილზე.¹¹

⁹ ამ ჰაგიოგრაფს ზოგი მკვლევარი, მაგალითად, კ. ჰორნი, მიიჩნევს იოანე რუფუსად. იხ. C. B. Horn. Asceticism and Christological Controversy in Fifth-Century Palestine. The Career of Peter the Iberian. Oxford University Press. 2006; John Rufus. The Lives of Peter the Iberian, Theodosius of Jerusalem, and The Monk Romanus. Edited and Translated with an Introduction and Notes by C. B. Horn and R. R. Phenix (Society of Biblical literature. Atlanta. 2008. ატრიბუციის საჩვენებლად მოხმობილი არგუმენტები ვერ მარწმუნებს. ამიტომ ავტორს, როგორც ანონიმს, ისე მოვისწინებ.

¹⁰ გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტ. II. ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა. მეორე შევსებული გამოცემა. თბ. 1965, გვ. 249.

¹¹ გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტ. II, გვ. 251-252.

მაგრამ ვიდრე კონკრეტულად პეტრე იბერიის ასურულენოვან „ცხოვრებაში“ დაცული ინფორმაციის ანალიზს შეგუდებოდეთ, მინდა ვთქვა ზოგადად ამ წყაროს შესახებაც. ის ავთენტურია, რადგან ჰაგიოგრაფი ინფორმაციას უშუალოდ თვითმხილველისაგან ანუ პეტრესაგან იღებდა, მაგრამ უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ავტორი უცხოელია და ამის გამო საქართველოს ვითარების ნაკლებად მცოდნე. ზოგჯერ ის პეტრეს ნათქვამს იგებს არაადეკვატურად და ამის შესაბამისი ინტერპრეტაციით გვაწოდებს მას ან კიდევ მისი რეპრეზენტაციის სტილის გარკვეულად მოულოდნელობის გამო, თანამედროვე მკვლევარს თავად აქვს გაგების პრობლემა.

ასე, მაგალითად, ჰაგიოგრაფი ბიზანტიაში ფართოდ ცნობილი „დიდი ბაკურს“ წარმოგვიდგენს პეტრეს პაპად დედის ხაზით და ქართლის პირველ ქრისტიან მეფედ.¹² ჩვენ კარგად ვიცით, რომ ქართლის პირველი ქრისტიანი მეფე იყო მირიანი. განა შესაძლებელია პეტრეს მირიანის შესახებ არაფერი სცოდნოდა? ცხადია, არა. ყველაფერს რომ თავი დაეანებოთ, პეტრეს სახელი ბერად აღკვეცამდე ანუ მურვანოსი, ხომ იგივე მირიანია.¹³ მაშინ რატომღა უნდა ვთქვა მოწაფისათვის, რომ ბაკურია ქართლის პირველი ქრისტიანი მეფე? ცხადია, ის ამას არ იტყოდა, მაგრამ ამავე დროს, ცხადია ისიც, რომ არც ჰაგიოგრაფი გადასხვაფერებდა შეგნებულად მის ნათქვამს ასეთ მნიშვნელოვან საკითხთან დაკავშირებით. ამ შემთხვევაში ვითარების გარკვევაში გვეხმარება „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“¹⁴: მირიანის მომდევნო მეფე ტახტზე იყო მისი შვილიშვილი ბაკურ რევის ძე.¹⁴ და ეს ბაკური, მართლაც, პირველია არა იმ აზრით, რომ ის იყო ქართლის მეფეებს შორის პირველი ვინც გაქრისტიანდა, არამედ იმ აზრით, რომ ის იყო ქართველ მეფეებს შორის პირველი, რომელმაც ქრისტიანმა დაიკავა სამეფო ტახტი. ანუ ან ჰაგიოგრაფმა ვერ გაიგო ადეკვატურად პეტრეს ნათქვამი ან მან ზუსტად გაიგო, მაგრამ ჩვენ მივანიჭეთ მის ნათქვამს სხვაგვარი მნიშვნელობა. ასეა თუ ისე, აღნიშ-

¹² გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტ. II, გვ. 248.

¹³ აღნიშნული სახელების იგივეობა ძელი ამოსაცნობი არაა და ამ მიხედვრამდე, ცხადია, დამოუკიდებლად მივიღო. მაგრამ დავიმოწმებ მკვლევრებს, რომელთაც ეს ფაქტი ჩემამდე დააფიქსირეს წერილობით. იხ. ბ. ზურცილავა. პეტრე იბერიის საერო სახელისათვის. მისივე წიგნში „ქართული დამწერლობისა და ადრექრისტიანული საქართველოს ისტორიისათვის (სტატიების კრებული)“. თბ. 2006, გვ. 57-65; John Rufus: The Lives of Peter the Iberian, Theodosius of Jerusalem, and The Monk Romanus. Edited and Translated with an Introduction and Notes by C.B. Horn and R. R. Phenix Jr. გვ. XXIV, Sen. 21.

¹⁴ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. I. თბ. 1963, გვ. 91.

ნული ფაქტი ვერც ამ ჰაგიოგრაფიული წყაროს ავთენტურობას დააყენებს ეჭვქვეშ, და ვერც მირიანის, როგორც ქართლში ქრისტიანობის დამამკვიდრებლის, დამსახურებას დაამცრობს.

ამავე დროს ამ ძიებით ჩვენთვის ცხადი გახდა უაღრესად მნიშვნელოვანი გარემოება: „დიდი ბაკური“ ყოფილა „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ბაკურ რევის ძე. ამას მოსდევს მნიშვნელოვანი მიხედვრა არჩილთან დაკავშირებითაც: რახან არჩილი იყო პეტრეს პაპის ძმა დედის ზაზით და ეს პაპა, როგორც გამოირკვა, მირიანის შვილიშვილი ყოფილა, ცხადია, იგივე შეიძლება ვთქვათ არჩილის წარმომავლობაზეც: ის ყოფილა მირიანის შვილიშვილი და რევის ძე. „დიდი ბაკურის“ პეტრეს პაპობის შესახებ ცნობასთან დაკავშირებით აუცილებლად მიმაჩნია ერთი შენიშვნის გაკეთება, თუმც თავიდანვე ვიტყვი, რომ ეს შენიშვნა (თუ შესწორება) არ უარყოფს ფაქტს არჩილის წარმომავლობასთან დაკავშირებით: ამ შესწორების გათვალისწინების შემთხვევაშიც არჩილი ბაკურის ძმა და, შესაბამისად, მირიან მეფის შვილიშვილი გამოდის.

საქმე შემდეგია: „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მიხედვით ბაკურ რევის ძის ანუ „დიდი ბაკურის“ შემდგომ ტახტზე აღის მისი ძმა თრდატი. თრდატი აშკარად რეალური პიროვნებაა. მისი სახელიც ლოგიკურია თუ გავითვალისწინებთ, „ქართლის ცხოვრების“ მონაცემს იმის შესახებ, რომ რვე მირიანის ძეს ცოლად სომეხთა პირველი ქრისტიანი მეფის თრდატის ასული სალომე ჰყავდა.¹⁵ ანუ რვეს მეორე შვილისათვის სახელოვანი სიმამრის სახელი დაურქმევია.

ბაკურ რევის ძის შემდგომ თრდატ რევის ძის გამეფება ნიშნავს იმას, რომ მას შემკვიდრე ანუ ვაჟიშვილი არ დარჩენია. ქალიშვილს კი „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მეფეთა რიგში, ბუნებრივია, ვერ ვიპოვით. ამიტომ ის გარემოება, რომ ბაკურ რევის ძის შემდგომ მისი შვილი დასახელებული არაა, მიუთითებს: მას ძე არ დარჩენია, მაგრამ ეს თავისთავად არ ნიშნავს იმასაც, რომ მას ქალიშვილი არ ჰყავდა. აქედან გამომდინარე სულაც არ არის გამორიცხული, რომ პეტრეს დედა, რომელსაც პეტრეს ასურულენოვანი „ცხოვრების“ მიხედვით „ბაკურდუხტია“ ერქვა,¹⁶ მართლაც, „დიდი ბაკურის“ ანუ ბაკურ რევის ძის ასული ყოფილიყო. მაგრამ აქ არის ერთი ფაქტი, რომელიც, ვფიქრობ, გათვალისწინებას საჭიროებს. „ქართლის ცხოვრებაში“ დაცულია ცნობა, რომლის მიხედვითაც ვარაზ-ბაკური (ანუ პეტრეს მამა პეტრეს

¹⁵ ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩაშვილის მიერ. ტ. I. თბ. 1955, გვ. 70.

¹⁶ გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტ. II, გვ. 248.

„ცხოვრების“ ქართულენოვანი რედაქციის მიხედვით), იყო თრდატის სიძე.¹⁷ ეს ცნობა საკმაოდ არეულ კონტექსტშია წარმოდგენილი, მაგრამ მაინც ნიშანდობლივად მეჩვენება. თუ ამ ცნობას სწორად მივიჩნევთ, მაშინ გამოდის, რომ ბაკუდუხტია, იყო არა ბაკურის ასული, არამედ თრდატ რევის ძის. პაგიოგრაფი შეცდომაში (როცა მან დიდი ბაკური მიიჩნია პეტრეს დედის მამად) უნდა შეეყვანა ამ ქალბატონის სახელს. სპარსულად ხომ „ბაკურდუხტია“ ბაკურის ასულს ნიშნავს. მაგრამ ხოსროვანი პრინცესასათვის ამ სახელის დარქმევის სხვა, ასევე საეხსებით ლოგიკურ, მოტივაციაზეც შეიძლება მითითება: თრდატის ასულს „ბაკურდუხტია“ უმემკვიდრეო ბიძის – ბაკურ რევის ძის/ „დიდი ბაკურის“ – საპატივსაცემოდ დაერქვა; ის, შესაძლოა, სულაც მის შვილობილად იყო მოაზრებული. თუ საქმეს ამ კუთხით შევხედავთ, მაშინ საგულისხმოდ გამოჩნდება ისიც, რომ თრდატ რევის ძის ვაჟს ბაკური ერქვა. ეს ის ბაკურია, რომელსაც „მოქცევათ ქართლისას“ მიხედვით ბოლნისის სიონი აუშენებია¹⁸ და რომელსაც რუფინუსი, მოიხსენიებს, როგორც „ფრიად სარწმუნო კაცს“⁽¹⁹⁾. ანუ რა გამოდის: თრდატის ორივე შვილს, ქალსაც და ვაჟსაც უფროს ძმასთან დაკავშირებული სახელები რქმევიათ. ამ ქმედების წმინდა ადამიანური მოტივაცია ჩემთვის იოლად გასაგებია: თრდატი ცდილობს უმემკვიდრეო ძმის უშვილობის კომპენსირებას საკუთარი შვილების თითქოს მისად დასახვით. ძალიან შორეულ ეპოქას და ჩემგან სრულიად განსხვავებული სოციალური წრის წარმომადგენლებს ეხება საქმე, მაგრამ მაინც ვფიქრობ, რომ ვარაუდში არ ვცდები, ადამიანური ემოციები, იმ დროიდან დღემდე დიდად არ შეცვლილა.

¹⁷ ქართლის ცხოვრება. ტ. I, გვ. 132, 137.

¹⁸ ბოლნისის სიონის დათარიღებას ჩვეულებრივ ცდილობენ ეპიგრაფიკული მონაცემების საფუძველზე (საკითხის შესწავლის ისტორიის შესახებ იხ. გ. ყიფიანი. ბოლნისის სიონი. სამი უადრესი წარწერა. <https://semioticsjournal.wordpress.com/2010/11/>). მე მიმაჩნია, რომ ამ შემთხვევაში გადაშფეციტი მნიშვნელობა უნდა მიენიჭოს ცალსახა (და არა ეპიგრაფიკული მონაცემების სათუო ინტერპრეტაციებზე დაფუძნებულ) ინფორმაციის შემცველ ისტორიოგრაფიულ წყაროებს: უპირველესად „მოქცევათ ქართლისას“, რომლის მიხედვითაც ეკლესია ბაკურ თრდატის ძის დროს ანუ V საუკუნის დასაწყისში ააშენეს (ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. I, გვ. 92). „ქართლის ცხოვრება“, ფაქტობრივად, ამას არ ეწინააღმდეგება, როცა ტაძრის მშენებლობას ბაკურის მომდევნო ფარსმანის დროს მიუთითებს (ქართლის ცხოვრება. ტ. I, გვ. 138). აშკარაა, რომ ამ შემთხვევაში იგულისხმება ტაძრის საბოლოო შექმნა.

¹⁹ გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცეს და განმარტებები დაურთეს ალ. გამყრელიძემ და სიმონ ყაუხჩიშვილმა. ტ. I. თბ. 1961, გვ. 207.

წყაროს თავისებურების შესახებ ამ მცირე განსჯის შემდგომ პეტრე იბერიის ასურულენოვან „ცხოვრებაში“ დაცული ცნობების ანალიზს დავუბრუნდები. წყარო კარგად აჩვენებს რავვარად ასკეტური განწყობილების ადამიანი იყო არჩილი. ასეთი მმართველის იდეალი, როგორიც იყო არჩილი, იმდროინდელ საქრისტიანოში არსებობდა. არჩილის შესახებ ჰაგიოგრაფი მიუთითებს, რომ მან სასახლე დაამსგავსა ეკლესიას. ზუსტად ასევე წერენ ბიზანტიის სამეფო ოჯახის წევრების შესახებაც ძველი ავტორები. მაგალითად, იგივე აზრია გამოთქმული ბიზანტიის იმპერატორ თეოდოსი მცირეს უფროსი დის პულქერიას ცხოვრების სტილის შესახებაც.²⁰ ანუ იმის თქმა მინდა, რომ გვიანანტიკური ეპოქის მაღალი წრეების ქრისტიანებს შორის ოჯახისადმი ამგვარი დამოკიდებულება ნორმა არაა, მაგრამ საკმაოდ მიღებული იდეალი იყო. იყვნენ დიდგვაროვანი მორწმუნეები, რომელთაც არც ქონების დათმობა უჭირდათ საეკლესიო ცხოვრებისათვის და არც ხელისუფლების. გვიანანტიკური ქართლი, როგორც საქრისტიანოს განუყოფელი ნაწილი, ამ სულისკვეთებით იყო გამსჭვალული, ყოველ შემთხვევაში, ამას იზიარებდა მისი არისტოკრატიის ნაწილი. ამიტომ არჩილის ასკეტიზმი მართო პიროვნული მიდრეკილებების გამოხატულება არ მგონია, არამედ იმ ზოგადქრისტიანული კულტურისაც, რომლის მონაწილე არჩილი იყო. უმნიშვნელო როდი ჩანს ამ შემთხვევაში არჩილის მამის ანუ რევის ფაქტორიც. როგორც აღინიშნა, „მოქცევაა ქართლისაჲს“ მიხედვით მირიანის შემდეგ მეფე გახდა მისი შვილიშვილი ბაკური და არა შვილი რევი. არავითარი საბაბი, რის გამოც არ უნდა გამეფებულიყო რევი,²¹ არ ჩანს. ის ცოცხალია კარგა ხანს მამის გარდაცვალების შემდგომაც და ვიდრე მისი ძე ქვეყანას მართავს, სულის საცხოვნებელი საქმეებით (პატიოსან ჯვარს შეუქმნა კუბაი²²) არის დაკავებული. ანუ ბა-

²⁰ ამაზე ყურადღებას ამახვილებს კ. პორნი სოკრატეზე დაყრდნობით. იხ. C. B. Horn. Asceticism and Christological Controversy in Fifth-Century Palestine. The Career of Peter the Iberian, გვ. 64.

²¹ „ქართლის ცხოვრება“ საქმე სხვაგვარად წარმოგვიდგენს: ბაქარი (ანუ იგივე ბაკური) ამ წყაროს მირიანის მეორე შვილად ჰყავს გამოყვანილი და რევის მეფობას მირიანის სიცოცხლეშივე მიუთითებს (ქართლის ცხოვრება. ტ. გვ. 129-130). აშკარაა, რომ ეს ყველაფერი მემატიანეს ინტერპრეტაციაა, რადგან ის პასუხს ვერ უძებნის კითხვას რატომ არ გამეფდა მამის შემდეგ რევი. XI საუკუნის ავტორისათვის (გგულისხმობ ლეონტი მროველს, რომელიც ტექსტის ამ მონაკვეთის ავტორია) ხელისუფლებაზე უარის ნებაყოფილობით თქმა გაუგებარია. მაგრამ, როგორც უკვე აღვნიშნე, გვიანანტიკურ ეპოქის ქრისტიანებისათვის ეს ბუნებრივი იყო.

²² „და მოკუდა მირიან მეფე და დაეფლა საშულსა სუეტსა სამხრთისა ჩრდილოთ კერძო. და მას სუეტსა შინა არს ნაწილი სუტისა მის ცხოველისაჲ. და მეორესა წელსა მოკუდა ცოლი მისი ნანა და დაეფლა დასავალით კერძო მასვე სუეტსა, სადა მირიან მეფე! დამარხულ

კურს ნამდვილად ხელისუფლების უზურპაცია არ მოუხდენია, მამა არ მოუკლავს. ეს თავად რეეს არ სურდა მეფობა, და ტახტისაგან თავის განრიდების მიზეზი შეიძლება ასაკტური მსოფლგანცდა ყოფილიყო მხოლოდ. ღრმად მოხუცებულებაში ტახტზე არჩილის ასვლა იმას ნიშნავს, რომ მას თავიდან განზრახული არც ჰქონია გამეფება. უბრალოდ რაღაც ვითარებაში მოუწია ეს ნაბიჯი გადაედგა, ისევე როგორც იძულებით დათანხმდა ცოლის მოყვანას.

ამ მსჯელობით არჩილის შესახებ კიდევ ერთი საინტერესო ფაქტი ვლინდება: ადრე გავარკვეით, რომ ის რეეის ძეა და, შესაბამისად, მისი წინამორბედი მირდატი მისი მამა არა არის. ახლა ჩვენთვის ცხადი ხდება, რომ არჩილი არ შეიძლება იყოს მისი მომდევნო მეფის, ასევე მირდატის, მამა: არჩილს ხომ საკუთარ ცოლთანაც არ ჰქონია ინტიმური ურთიერთობა და, როგორც პავიოგრაფი ხაზს უსვამს, არჩილი მასთან „უბიწო“ დარჩა.

4.

ორივე მირდატის (არჩილის წინამორბედი და მისი მომდევნო, რომლებიც არჩილის არც მამა და არც ძე არ არიან) ფაქტი განმარტებას მოითხოვს. ეს დაგვეხმარება საფუძვლიანად ავხსნათ არჩილის ღრმადმოხუცებულებაში გამეფების გარემოებანი. და ამას შევეცდები კიდევ ქვემოთ, მაგრამ მანამდე დარჩა გადასატრეული ერთი მნიშვნელოვანი საკითხი: ეს არის არჩილის ის პორტრეტი, რომელიც წარმოდგენილია საქართველოს ისტორიის მეორე უმნიშვნელოს წყაროში „ქართლის ცხოვრებაში“.

„ქართლის ცხოვრებაში“ დახატული არჩილის პორტრეტი და ზემოთ რეპრეზენტირებული პორტრეტი ერთმანეთისაგან ისე განსხვავდება, როგორც ცა და დედამიწა. ამ წყაროს მიხედვით არჩილი სპარსელების წინააღმდეგ მოუღალავე მებრძოლია, მას მეუღლისაგან ჰყავს შვილი ანუ არჩილის მომდევნო მირდატი, „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, არჩილის შვილია.²³

როგორ შევათავსოთ ერთმანეთს ეს ორი სახე? თითქოს ეს შეუძლებელია. მაშინ ვენდოთ ერთ-ერთს, მაგრამ რომელს? არჩევანის გაკეთებაც შეუძლებელია. იქნებ სხვადასხვა პიროვნებას ეხება სიტყვა? ესეც გამორიცხულია: როგორც უკვე აღვნიშნე, რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ და პეტრე იბერიის ასურულენოვანი „ცხოვრების“ არჩილ მეფე ერთიდაიგივე პირია იმიტომ, რომ

იყო. და დაჯდა მეფედ ბაკურ, ძე რეეისი... და ოც და მესამესა წელსა აღმართებითან პატიოსნისა ჯუარისა შეუქმნა კუბაჲ რვე და შეიქმნა საფლავი ქუეშოსა ეკლესიასა“. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. 1, გვ. 91 (შატბერდული რედაქცია).

²³ ქართლის ცხოვრება. ტ. 1, გვ. 139-140.

სხვა მეფე ამ სახელით ამ პერიოდში ცნობილ არაა. „ქართლის ცხოვრებასთან“ დაკავშირებითაც იგივე უნდა გავიმეორო. ამის დამატებით უნდა ვთქვა, რომ „ქართლის ცხოვრებაში“ გვაქვს ცნობა სტეფანწმინდას მცხეთაში მშენებლობის შესახებ. ეს კი ექსკლუზიურად არჩილის I-ის ზეობის დამახასიათებელი ფაქტია, მისი ეპოქის „საეპიტო ბარათია“. ასე რომ, „წყალი არ გაუვა“, ერთი მხრივ, „ქართლის ცხოვრების“ და მეორე მხრივ, „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ და პეტრე იბერის ასურულენოვანი „ცხოვრების“ არჩილების იგივეობას. აღნიშნული ვითარება, მართლაც, დიღემად წარმოდგებოდა (ცხადია, შეუძლებელია ადამიანი ერთდროულად ასკეტიც იყოს და არც იყოს), რომ არა ერთი დეტალი, რომელსაც არჩილის მეფობასთან დაკავშირებით გვაწვდის პეტრე იბერის ასურულენოვანი „ცხოვრება“. ეს არის ცნობა იმის თაობაზე, რომ არჩილი იბერიას მართავდა პეტრეს მამასთან ერთად. მართალია, არჩილის თანამმართველი არც „მოქცევაჲ ქართლისაჲსში“ და არც „ქართლის ცხოვრებაში“ მოხსენიებული არაა, მაგრამ ეს სულაც არ გამორიცხავს მის მეფობას სამეფო კარზე. აღნიშნული თხზულებები ქართული ოფიციალური ისტორიოგრაფიის ძეგლებია. პეტრეს ბიოგრაფიის მიზანი კი სხვაა, ის ცდილობს აღწუსოს ყველაფერი, რაც პეტრეს უკავშირდება, ამიტომ მისთვის უმნიშვნელოა არაა, ყურადღება გაგვამახვილებინოს, რომ არჩილთან ერთად პეტრეს მამა თანამმართველობდა. მისთვის მთავარი სწორედაც რომ ესაა.

აღნიშნული გვახვედრებს რას უნდა ნიშნავდეს „ქართლის ცხოვრებაში“ წარმოდგენილი არჩილის განსხვავებული პორტრეტი: ეს არის ასახვა არჩილის თანამმართველის ანუ პეტრეს მამის სახის. მას არჩილთან ერთად სწორედ იმიტომ უნდა ემოღვაწა, რომ მისგან განსხვავებული, აქტიური პრაქტიკული ქმედების უნარის მქონე კაცი იყო. „ქართლის ცხოვრებაში“ აღწერილ სპარსელთა წინააღმდეგ არჩილის მიერ წარმოებულ ბრძოლებს, ჩანს, პეტრეს მამა აწარმოებდა, ცხადია, არჩილის სახელით. გვიანდელ ქართველ მემკვიდრეს, რომელსაც სათანადოდ, არ აქვს გააზრებული თანამმართველის როლი (ან ფიქრობს, რომ ამ არაორდინარული ვითარების აღწერა დააბნევს მის მკითხველს) აღნიშნული აქტიუობა მარტო არჩილისათვის აქვს მიწერილი.

ასე რომ, „ქართლის ცხოვრების“ მონაცემების მიზეზით „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ და პეტრე იბერის ასურულენოვანი „ცხოვრებაზე“ დაფუძნებით ზემოთ წარმოდგენილი არჩილ მეფის პორტრეტის გადასინჯვა საჭირო არ არის; მეტიც, როგორც ვნახავთ, „ქართლის ცხოვრებას“ ბევრ დეტალს შეკმატებს ამ სურათს.

5.

აღნიშნული მსჯელობა გამოკვეთს კიდევ ერთ საკვლევ თემას: არჩილის მეფობის და ბიოგრაფიის აღსაწერად პეტრეს მამის ვინაობის გარკვევა და მისი ბიოგრაფიის რეკონსტრუქცია დაგეგმვად. პეტრეს მამას პეტრე იბერის ქართულენოვანი „ცხოვრების“ მიხედვით ვარაზ-ბაკური ერქვა.²⁴

ამიტომ ვიდრე არჩილზე დანარჩენი წყაროების მონაცემების ანალიზს შევუდგებოდე, მოკლედ ვიტყვი პეტრეს მამის შესახებ. ამ შემთხვევაში რეპრეზენტაციას გამიიოლებს შემდეგი გარემოება: გასულ წელს ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის „შრომებში“ გამოქვეყნებული ზემოთ უკვე მითითებული ჩემი სტატია ვახტანგ გორგასალზე. მასში ძირითად საკითხთან ერთად წარმოდგენილი მაქვს მსჯელობა პეტრეს მამაზე. მასთან დაკავშირებულ მიღებულ დასკვნებს აქ მოკლედ გავიმეორებ.

პეტრე იბერის ასურულენოვან „ცხოვრებაში“ პეტრეს მამის სახელი ბუზშირია, ქართულენოვან „ცხოვრებაში“ კი – ვარაზ-ბაკური. ამგვარად, აშკარაა, რომ ვარაზ-ბაკური ბუზშირის ეკვივალენტია. მეორე მხრივ, ვარაზ-ბაკური არის ამიანე მარცელინეს ასპაკური. ეს ვარაუდი კარგა ხანია გამოითქვა სამეცნიერო ლიტერატურაში და მე ის მართებულად მიმაჩნია. ამგვარად, პეტრეს მამის პორტრეტის აღსადგენად დასახელებული წყაროების მონაცემები შეიძლება შეიკრიბოს.

როგორც ირკვევა, ქვეყნის სადავეები ვარაზ-ბაკურს ორჯერ ეყრა. პირველად ის IV საუკუნის ბოლო ოცწლეულში ჩანს გამეფებული. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ მის ზეობას თრდატ მირიანის ძის შემდგომ აღნიშნავს. ოღონდაც ის აქ მოხსენიებულია, ერთი შეხედვით, საკმაოდ უცნაურად ჯერ ერთი, მის შესახებ წერია, რომ „დაღა მეფედ“ უფრო ტრადიციული ფრაზის „დაჯდა მეფედ“ ნაცვლად. ეს ნიუანსი თითქოს მისი სტატუსის დროებითობას ასაჩინოებს. მეორეც, და ეს განსაკუთრებით ყურადღების მისაქცევია, მის შემდგომ მეფედ სახელდება ბაკურ თრდატის ძე. ანუ გამოდის, რომ ვარაზ-ბაკური თრდატ რევის ძესა და ბაკურ თრდატის ძის ანუ მამასა და შვილს შორის პერიოდში მეფობს. მაგრამ ეს უცნაურობა იოლად ასახსნელი ხდება თუ გავიზიარებთ იმ ცნობას, რომლის მიხედვითაც ვარაზ-ბაკური თრდატის სიძე – ქალიშვილის ქმარი იყო. ანუ პეტრეს მამა, რომელიც თავად ზოსრო-

²⁴ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. წ. II (XI-XV სს). ტექსტები დასაბუჯდად მოამზადა ავტორთა კოლექტივმა ილია აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით. თბ. 1967, გვ. 215.

ვანი არაა, ტახტს იკავებს უშუალოდ სიმაძრის გარდაცვალების შემდეგ დროებით, ტახტის რეალური მემკვიდრის ბაკურის ნაცვლად. თავად ბაკური თრდატის ძე მამის გარდაცვალების დროისათვის, ჩანს, ქართლში არ იმყოფებოდა. ბაკურ თრდატის ძე არის რუფინუსის ინფორმატორი ბაკური, რომელიც ხანგრძლივად იმყოფებოდა ბიზანტიის კარზე, როგორც საპატიო მძევალი და, გნებავთ, ელჩი. ის ბიზანტიელთა სახელმწიფო სამსახურში აქტიურად ჩართული და ინტელექტუალურ წრეებში მიღებული პიროვნება იყო. ამიტომ სავესებით ბუნებრივი ჩანს, რომ მას ტახტს „უნახავს“ სიძე (დის მეუღლე) ანუ ვარაზ-ბაკური. ამ უკანასკნელის ლეგიტიმურობას კი უზრუნველყოფს მისი ზოსროვანი მეუღლე. არ გამოვიცხავ, რომ პეტრეს მშობლების ქორწინება საერთოდ თრდატის გარდაცვალების მიზეზით შექმნილი სახელისუფლო კრიზისს უკავშირდებოდა. ზოსროვანებს იმ მომენტისთვის სჭირდებოდათ პიროვნება, რომელიც ტახტს „შეინახავდა“ ბაკურ თრდატის ძის დაბრუნებამდე. ეტყობა, ვარაზ-ბაკურს იმ რთულ ვითარებისათვის შესაბამისი მმართველის უნარები ჰქონდა, ამავე დროს ის ზოსროვანთა პოლიტიკური პარტნიორი საგვარეულოს წარმომადგენელი იყო. ზოსროვან პრინციესაზე დაქორწინებული ვარაზ-ბაკური კი განსაკუთრებით სანდო ხდებოდა იმის გამო, რომ სამომავლოდ ხელისუფლებაში მონაწილეობის პერსპექტივა ეშლებოდა ტახტის მემკვიდრე შვილების გზითაც.

ვარაზ-ბაკური განეკუთვნებოდა ქართლის გამოჩენილ ფეოდალურ საგვარეულოს (ხიდარელების სახლს), რომელიც, სავარაუდოდ, სიძლიერით მესამე საგვარეულო იყო სამეფო სახლის და საპასუხის სახლის შემდგომ. ოღონდაც, ჩანს, რომ თრდატ რევის ასულზე (მას, როგორც ითქვა, პეტრე იბერის „ცხოვრების“ ასურულენოვანი ვერსიის მიხედვით, ბაკურდუხტია ერქვა) ქორწინება პირველი არ იყო ვარაზ-ბაკურისათვის. პირველ ცოლთან მას რამდენიმე შვილი ჰყავდა. ეს ვიციტ „ქართლის ცხოვრებისა“ და სინური რედაქციის „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მინაწერით. მეორე ქორწინება, როგორც ვთქვი, ფაქტობრივად პოლიტიკური ალიანსის გამოხატულება ჩანს. ამ ქორწინებაში ვარაზ-ბაკურს გაუჩნდა ერთადერთი ვაჟი მურვანოსი ანუ პეტრე იბერი.

ზოსროვანებს აშკარად უჭირდათ რეპროდუქცია. ვარაზ-ბაკურის წუხილი შვილის დიდხანს არყოლის გამო კარგად არის აღწერილი პეტრე იბერის ქართულენოვან „ცხოვრებაში“.²⁵

²⁵ „იყო მეფე იგი ქართველთაჲ მართლმორწმუნე ღმრთისაჲ და არა ესუა მას შვილი წული.

ვარაზ-ბაკურის ეს პირველი ყოფნა ტახტზე არ დასრულდა კარგად. სპარსთა შემოჭრის შედეგად მას ტახტის დატოვებამ მოუწია და თავის მამულს და ციხე ხიდარს მიაშურა. სწორედ ამ კოლიზიების შემდეგ ტახტზე ბაკურ თრდატის ძეს ასახელებს „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“. ეტყობა, ბიზანტიის ხელისუფლებისათვის აშკარა გახდა, რომ ქართლის ტახტის ლეგიტიმური მემკვიდრე ბოლოსდაბოლოს უნდა დაებრუნებინა. ბიზანტიაში სახელმწიფოს მართვაში თუ სამხედრო საქმეში ყოველმხრივ დახელონებული ბაკურ თრდატის ძე, მართლაც, თავგანწირულ წინააღმდეგობას უწევს სპარსეთის გავლენას ქვეყანაში: მცხეთის თავდაცვით ნაგებობებს ამაგრებს, აგებს ისეთი მასშტაბის საკულტო ნაგებობას, როგორიცაა ბოლნისის სიონი. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ V საუკუნის მთელი პირველი ნახევარი ბიზანტიასა და ირანს შორის ურთიერთობებში საკმაოდ დაძაბული პერიოდია.²⁶

ამ ბაკურის შემდეგ მეფობს რევის ასულის წული ფარსმანი ანუ ბაკურ თრდატის ძის მამიდაშვილი. ეს ნიშნავს, ბაკურ თრდატის ძესაც ვაჟიშვილი არ ჰყოლია. ფარსმანს მოსდევს მირდატი, რომლის კავშირი წინამორბედ მეფესთან „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“ მითითებული არ არის, მაგრამ მგონია, რომ ესეც რევის ასულის ძე უნდა იყოს ანუ ფარსმან მეფის ძმა. მაგრამ მირდატი ფარსმანის ძეც რომ იყოს (თუმც ეს გამორიცხული მგონია), ამ ფაქტს ამ კვლევისათვის არა აქვს გადამწყვეტი მნიშვნელობა. ამჯერად მთავარია, ის, რაც სრულიად აშკარაა: მირდატი არჩილის მამა არ არის.

აი, ამდენი სხვადასხვა თაობის ადამიანის ზეობის შემდგომ ზდება არჩილი მეფე. როგორც ითქვა, პეტრე იბერის ასურულენოვანი „ცხოვრების“ ავტორი მიუთითებს, რომ არჩილთან ერთად ქვეყანას პეტრეს მამა ანუ ვარაზ-ბაკურიც მართავდა. ფაქტობრივად, ეს იყო ვარაზ-ბაკურის მეორედ ყოფნა ხელისუფლებაში. თუმც ამ ფაქტს ქართული წყაროები, როგორც ითქვა, არ აფიქსირებენ, ალბათ ის მათთვის უბრალოდ გაუგებარია მისი არაორდინალურობის გამო. არჩილი, იყო ლეგიტიმური, მაგრამ ფიქტიური მმართველი. ვარაზ-ბაკურს, როგორც არახოსროვანს, ტახტის დაკავებისათვის აუცილებელი ლეგიტიმურობა აკლდა, მაგრამ ის იყო ქვეყნის რეალური გამგებელი. მეორე ჯერზე ხელისუფლების სათავეში მოქცევისას ვარაზ-ბაკურს უფრო ოპტიმის-

ამისთვისაა ევედრებიან ღმერთსა მარადის მხურვალედ, რაათა მიანიჭოს მას შვილი“. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. წ. II, გვ. 216.

²⁶ ამ დროს ბიზანტიასა და ირანს შორის ორ ომს ჰქონდა ადგილი – 421-422 და 440 წლებში.

ტურად უნდა ეგრძნო თავი: ის ახლა ტახტს ცოლისძმას კი არა საკუთარ შვილს, ზოსროვანთა სახლის ერთადერთ მემკვიდრეს (დედის ზაზით) – მურვანოსს ანუ პეტრეს – „უნახავდა“, ვიდრე ის ბიზანტიიდან დაბრუნდებოდა.

ამგვარად, ვარაზ-ბაკურის ცხოვრების რეპრეზენტაცია გასაგებს ზღის არჩილის, ამ მოხუცი ასკეტის, ტახტზე ფორმალურად ასვლის მიზეზს: ეს აუცილებელი იყო ზოსროვანთა სახლში ტახტის დანარჩუნებისათვის პეტრეს ჩამოსვლამდე და ვარაზ-ბაკურის რეალური მმართველობისათვის ლეგიტიმურობის მისანიჭებლად.

როგორც უკვე ითქვა, პეტრე იბერის ასურულენოვანი „ცხოვრების“ ავტორის მითითებით, იბერიაში მოქმედი მეფეთმონაცვლეობის წესი იყო მოხუცებულობაში არჩილის გამეფების მიზეზი. მაგრამ ეს არის არა ფაქტი, არამედ ლოგიკური დასკვნა დაფუძნებული ქართლის ტახტზე IV საუკუნის მეორე ნახევარსა და V საუკუნის პირველ ნახევარში მეფეების მართლაც უცნაური მონაცვლეობის გათვალისწინებაზე. მაგრამ, როგორც ვნახეთ, ეს მეფეთმონაცვლეობის წესი კი არა, ტახტის მემკვიდრის არყოლით გამოწვეული კრიზისის გამოხატულება იყო. მეფეთმონაცვლეობა ნიშნავს იმას, რომ ზელისუფლება მამიდან შვილზე კი არ გადადის, არამედ მოივლის გვარის ყველა მამაკაც წევრს უფროს-უმცროსობის მიხედვით: ჯერ გამეფებიან ერთი თაობის წარმომადგენლები ასაკის გათვალისწინებით, მერე შემდგომი თაობის წარმომადგენლები, ისევე ასაკობრივი რიგის მიხედვით. ამ წესთან რომ გვეკონდეს საქმე, არჩილ რევის ძე თრდატ რევის ძის შემდგომ ანუ ორი უფროს ძმის შემდგომ უნდა გამეფებულიყო. სინამდვილეში კი რას ვხედავთ: არჩილი გამეფდა არა მარტო ორი უფროსი ძმის, არამედ მისი ძმიშვილის ქმრის, ძმიშვილის და ორი დისშვილის შემდეგ ანუ თაობით მასზე უმცროსების და ქალის შთამომავლების შემდეგ. აშკარაა, არჩილი არ აპირებდა მეფობას, არც ოჯახის წევრები მიიჩნევდნენ მას ამისათვის შესაფერისად. როცა ოჯახის ყველა მამაკაცი წევრი გარდაიცვალა და ერთადერთი მემკვიდრე, ჯერ მცირეწლოვანი მურვანოსი, ბიზანტიაში იმყოფებოდა, აი, მაშინ უნდა დასმულიყო არჩილის გამეფების საკითხი.

მაგრამ, როგორც აჩვენა შემდგომმა მოვლენებმა, არჩილის ტახტზე ასვლით ზოსროვანთა სახლის პრობლემა დაკავშირებული მემკვიდრესთან, ვერ გადაწყდა. მოხდა გაუთვალისწინებელი რამ: ტახტის მემკვიდრე მურვანოსი კონსტანტინოპოლის საიმპერატორო აპარტამენტებიდან გაიპარა და პალესტინაში ბერად აღიკვეცა პეტრეს სახელით. ამგვარად, ტახტზე დარჩა არჩილი,

რომელსაც შვილი ველარ ეწოდებოდა და ვარაზ-ბაკური, რომელსაც ასევე შვილი ველარ ეწოდებოდა თუ გავითვალისწინებთ ზემოთ მოყვანილ იმ ცნობას, რომლის მიხედვითაც, მურვანოსი ძლივს შეეძინა უფლისადმი ბევრი ვედრების შემდეგ, დიდი ალბათობით უკვე ასაკოვან ვარაზ-ბაკურს. ასეთ ვითარებაში შემდეგი გამოსავალი მოიძებნა: არჩილმა იშვილა ვარაზ-ბაკურის უფროსი ძე პირველი მეუღლისაგან. ესაა მირდატი, რომლის არჩილთან დამოკიდებულების შესახებ „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“ არაფერი წერია, „ქართლის ცხოვრებაში“ კი შვილად არის მიჩნეული. ეს უკანასკნელი ცნობა ჩემს ვარაუდს არ ეწინააღმდეგება, რამდენადაც შვილობილი შვილის ეკვივალენტური იყო სრულად და მემკვიდრეობის ასე შექმნა ის მოეხსენიებინა. მემკვიდრეობის გადასაცემად შვილება საკმაოდ აპრობირებული იყო ძველ მსოფლიოში და, მათ შორის, საქართველოშიც.

მაგრამ შვილობილი შუემძლებელია ყოფილიყო ვინმე, მიუღებელი არჩილის თანამშროველის ანუ ვარაზ-ბაკურისათვის. მას შემდეგ, რაც ამ უკანასკნელს მურვანოსთან დაკავშირებით იმედები გაუცრუვდა, სრულიად ლოგიკურია ვივარაუდოთ, რომ მან გზა ტახტისაკენ სხვა შვილს გაუკაფა. ამგვარად, არჩილის შვილად „ქართლის ცხოვრების“ მიერ დასახელებული მირდატი, სინამდვილეში არჩილის შვილობილი, იყო ვარაზ-ბაკურის ძე მისი პირველი ცოლისაგან; სავარაუდოდ, ეს იგივე ამიანე მარცელინეს ულტრაა.

რაც შეეხება არჩილს, ის იყო რეალურად უკანასკნელი ზოსროვანი მეფე ქართლის ტახტზე, თუმცა ხელოვნური ნათესავობის გამო ზოსროვანებზე „ქართლის ცხოვრება“ საუბრობს არაბთა შემოსევების ეპოქამდე.²⁷

ვარაზ-ბაკურის ძეები მურვანოსი/პეტრე და მირდატ/ულტრა ორი განსხვავებული პოლიტიკური ორიენტაციის გამომხატველნი იყვნენ. ქართლის პოლიტიკური ვექტორი ამ დროს გამოკვეთილად გადაიხარა ირანისაკენ: მოვლენათა მოულოდნელი განვითარებით V საუკუნის შუა ხანებისათვის ქართლის ტახტზე ავიდა არა ბიზანტიაში ამისათვის საგანგებოდ აღზრდილი მურვანოსი/პეტრე, არამედ ირანში ნამყოფი მირდატ/ულტრა. ეს ქართლისათვის იძულებითი ნაბიჯი იყო, ცხადია, მაგრამ ეტყობა, იმ დროისათვის ქვეყნისათვის ერთგვარი გამოსავალიც. პეტრეს, ისევე როგორც მის პაპას (პაპის ძმას) არჩილს და პაპის მამა რევს, ხელისუფლება საზოგადოდ (არათუ საერო, სასულიეროც კი) არ იზიდავდა. მაგრამ შექმნილ ვითარებაში, ვფიქრობ,

²⁷ ქართლის ცხოვრება. ტ. I, გვ. 250.

ისიც აშკარა გახდა, რომ პეტრეს ქართლში აღარ ჩამოესვლებოდა. ის ირან-ისადმი შეურიგებელი პოზიციის მეფე უნდა ყოფილიყო. ქართლს კი ამ დროს სავსებით პროირანული თუ არა, ირანთა გარკვეულად შემრიგებლური კურსი ჰქონდა აღებული.

6.

ირანთან ურთიერთობებში ამგვარ კურსთან დაკავშირებითაც მინდა ვთქვა მოკლედ.

„ქართლის ცხოვრებაში“, როგორც აღვნიშნე, ბევრი რამ არეულად არის გადმოცემული. ეს იმიტომ, რომ ძველ ისტორიკოსს სურს საკუთარი გააზრებით დააღაგოს მოვლენები და მოხდის ცდომილებანი რეპრეზენტაციაში. მაგრამ ცდომილებანი რეპრეზენტაციაში იმას როდი ნიშნავს, რომ კარგად ინფორმირებულ წყაროებს არ იყენებს ავტორი. ამიტომ სათანადო მიდგომის შემთხვევაში „ქართლის ცხოვრების“ შესაბამისი მონაკვეთის საშუალებითაც ბევრი ფაქტის დადგენა შეიძლება.

მაგალითად, აქ თავისებურად, მაგრამ სწორად არის წარმოდგენილი ქართლის პოლიტიკურ კურსში ის ცვლილება, რომელსაც ტახტზე მირდატ/ულტრას ასელა მოასწავებდა. მხედველობაში მაქვს ტექსტის ის მონაკვეთი, რომელშიც საუბარია მირდატის სიყვარულის ძალიან პოეტური ისტორიაზე. შემატინე გვარწმუნებს, რომ მირდატს გული შევარდნია ქართლის ამოხრებელი პიტიასმის ბარზაბოდის ქალიშვილზე. ამიტომ მამისათვის (რეალურად მამობილისათვის) ანუ არჩილისათვის უთხოვნია ქალის შერთვის ნება დაერთო. მიზნისათვის რომ მიეღწია მირდატს საკუთარ გრძნობებზე კი არ გაუკეთებია აქცენტი, არამედ ამ ქორწინების პოლიტიკურ სარგებლიანობაზე გაუმახვილებია ყურადღება. მისი მტკიცებით, ეს ქორწინება მშვიდობას მოუტანდა ქართლს:

„ვევედრები მეფობასა შენსა, მომგუარე ცოლად ჩემდა საგდუხტ, ასული ბარზაბოდისი, და შევექმნათ ჩუენ შორის მშვიდობა დაღაცათუ ძალითა ქრისტესითა ჩუენ ვართ მძლენი, არამედ ვერა ავიხუამთ ციხეთა და ქალაქთა რანისათა. ნუ უკუე იცალოს მეფემან სპარსთამან, და იძიოს ჩუენ ზედა შური, და მოაოკრან ეკლესიანი და საზღვარნი ჩუენნი. და აწ ამით განქარდეს მტერობა ჩუენ შორის... და ამით მტკიცედ და შეურყეველად ვიპყრეთ საზღვარნი ქართლისანი, და განმტკიცნეს სჯული ქრისტესი ქართლს, და არღარა შეიქმნას გულსა ქართველთასა იჭკ და გმობა სჯულისა ქრისტესისა. მძლავრებისათჳს სპარსთასა. და ესე ყოველი სიყუარულსათჳს ქალისა წარმოთქუა“.²⁸

²⁸ ქართლის ცხოვრება. ტ. I, გვ. 141.

არჩილიც დათანხმებულია და, ცხადია, მირდატის ნამდვილი მამა ვარაზ-ბაკურიც ამ გადაწყვეტილებას მხარს დაუჭერდა, რადგან მან, მართლაც, კარგად უწყობდა რას ნიშნავდა სპარსელებთან დაპირისპირება. როგორც უკვე ითქვა პირველ ჯერზე ხელისუფლებაში მოსულს, მათმა შემოსევამ დაატოვებინა ტახტი და იძულებული გახადა საკუთარი მამულისათვის ანუ ხიდარისთვის შეეფარებინა თავი. ამ თვალთ თუ შევხედავთ, ბარზაბოდის ქალიშვილზე ქორწინება ამ პერიოდის ქართული დიპლომატიის მიღწევადაც კი შეიძლება ჩაითვალოს. ქვეყანამ შაჰის ადგილობრივ დიდმოხელესთან დანათესაებით დროებით შეძლო ირანის მხრიდან ზეწოლის შესუსტება.

7.

მეფე არჩილის შესახებ ინფორმაციას გვაწვდის ორი სომხური წყაროც. ესენია კორიუნის „მესრობ მაშოტის ცხოვრება“ და მოსე ხორენელის „სომხეთის ისტორია“.²⁹ ორივე შემთხვევაში არჩილი დასახელებულია მესრობის ქართლში მეორე ვიზიტთან დაკავშირებით. საგარაუდოდ, მოსე ხორენელი დამოკიდებულია კორიუნზე. ”მიტომ ვილაპარაკებ მხოლოდ ამ უკანასკნელზე.

მითითებულია, რომ არჩილი ყველანაირად ხელს უწყობდა მაშოტს. მითითებულია, რომ პირველი ვიზიტისას მესრობს ბაკურ მეფე დახვდა ქართლის ტახტზე, ეს იგივე „მოქცევაა ქართლისას“ მეფეთა სიის ბაკურ თრდატის ძეა. მეორე ვიზიტის დროს – კი არჩილი (არძილი). ბაკურსა და არჩილს შორის, როგორც ითქვა, „მოქცევაა ქართლისას“ მიხედვით კიდევ ორი მეფეა: ფარსმანი და მირდატი. სომხურ წყაროში მათი სახელების არდაფიქსირება, ცხადია, ქართული წყაროს მონაცემს ეჭვქვეშ არ აყენებს.

არჩილთან დაკავშირებით კორიუნთან დაცულ ცნობას ქართველი ისტორიკოსები ხშირად ფართოდ არ განიხილავენ. ამის მიზეზი მათი უნდობლობაა კორიუნის, როგორც ავტორისადმი. როგორც ცნობილია, კორიუნი მიუთითებს მესრობის მიერ ანბანის შექმნას არა მარტო სომხებისათვის, არამედ ალბანელებისა და ქართველებისათვისაც. აი, ეს ცნობა ქართველ ისტორიკოსებს მიაჩნიათ არამართებულად. ზოგი მას გვიანდელ ტენდენციურ ინტერპოლაციადაც თვლის.

²⁹ მოესეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია. ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავლი და შენიშვნები დაურთო ალექსანდრე აბღლაძემ. თბ. 1984, გვ. 231; Koryun. The life of Mashtots. <http://armenianhouse.org/koryun/mashtots-en.html>, Копюн. Житие Маштоца. <http://www.vehi.net/istoriya/armenia/korun/intro.html> Tavi meTvrmete.

მეც მიმაჩნია, რომ ეს ცნობა არ ასახავს ქართული ასომთავრული დამწერლობის წარმოშობის ისტორიას. ქართული ასომთავრული დამწერლობა ამ დროისათვის კარგა ხნის შექმნილი იყო. მხედველობაში მაქვს, „ქართლის ცხოვრებაში“ დაცული ცალსახა ინფორმაცია მეფე ფარნავაზის დროს ქართული მწიგნობრობის შექმნის შესახებ³⁰ და კიდევ ის გარემოება, რომ დღემდე ჩვენამდე მოღწეული ასომთავრული აღბეჭდილია წარმართული მსოფლხედვით ანუ შეუძლებელია, ის ქრისტიანი მოღვაწის შემოქმედების ნაყოფი იყოს. აღნიშნული თვალსაზრისი მრავალი წლის წინ საკმაოდ ვრცლად მაქვს გამოთქმული³¹ და ამიტომ აქ აღარ გავიმეორებ.

ამავე დროს მე არ ვფიქრობ, რომ აღნიშნული ცნობა გვიანდელი ჩანართია, ან მესროპ მაშტოცის მოღვაწეობა და მისი ვიზიტები ქართლში გამოგონილი. ეს ფაქტები ამსახველია არა ქართული ასომთავრულის შექმნის (როგორ ვთქვი, ანბანი ამ დროისათვის უკვე არსებობდა და გვიანდელ პერიოდში ქართული ანბანის წარმოშობის შესახებ თუნდაც რამდენამდე დასაბუთებული თვალსაზრისი სპეციალურ ლიტერატურაში მე ჯერ არ შემხვედრია³²), არამედ იმ პროექტის განხორციელების ცდების, რომელიც მიზნად ისახავდა კულტურულად და პოლიტიკურად ერთიანი სამხრეთ კავკასიის ჩამოყალიბებას ბიზანტიის ეგიდით. მაშტოცი, აშკარად ბიზანტიის მიერ იყო ინსპირირებული. წარმოუდგენელია, რომ თავად სომხებს მათი უაღრესად შეჭირვებული პოლიტიკური მდგომარეობის გათვალისწინებით საერთოკავკასიური კულტურული სივრცის ჩამოყალიბების ამბიციები ჰქონოდათ. ქართლი, საკმაოდ მოქნილ, ხშირად სომხეთთან არათანხედენილ პოლიტიკას აწარმოებდა, თუნდაც ირანთან მიმართებაში.

³⁰ ქართლის ცხოვრება. ტ. I, გვ. 26.

³¹ მ. ჩხარტიშვილი. „წიგნი პირველი“. ჟურნ.: „მნათობი“. №5. 1988, გვ. 147-149. მ. ჩხარტიშვილი. ქართული ანბანის ისტორიიდან. ჟურნ. „მნათობი“. №6. 1989, გვ. 169-173.

³² იმ მკვლევართა შორის, რომლებიც ქართულ ასომთავრულ დამწერლობას ქრისტიანულ ეპოქაში შექმნილად მიიჩნევენ, თანამედროვე მკვლევართაგან შეიძლება დაეკასხელოთ თ. გამყრელიძე და ბ. ზურცილავა. თ. გამყრელიძეს ეს თვალსაზრისი არაერთ თავის ნაშრომში აქვს გამოვრებული. მისი ამ შეხედულების კრიტიკა მოცემული მაქვს ზემოთ დასახელებულ ჩემს სტატიებში. რაც შეეხება ბ. ზურცილავას ნაშრომს (დიდი ბაკური. ქართული ასომთავრული დამწერლობის ფუძემდებელი. თბ. 2003): მიუხედავად იმისა, რომ ეს დიდტანიანი წიგნი ბევრ სხვადასხვა სახის მასალას მოიცავს, მასში პასუხი არ არის გაცემული მთავარ კითხვებზე: რატომ უნდა უარყოფთ ქართული ანბანის წარმოშობის შესახებ „ქართლის ცხოვრებაში“ დაცული ცალსახა ინფორმაცია ან რატომ უნდა ვივარაუდოთ მისი შექმნა ქრისტიანობის ხანაში დიდი ბაკურის მიერ.

ამ დროისათვის შვიდსაუკუნოვანი ტრადიციის მქონე ქართული ანბანი, მიუხედავად იმისა, რომ ის წარმართობის „ცოცხალი ნაშთი“ იყო, ქართველებს იდეოლოგიური თუ პოლიტიკური მოსაზრებებით არ ჩაუნაცვლებიათ მესრობისეული ასოებით. მაგრამ მესრობის პროექტის არგანზორციელება არ ნიშნავს იმას, რომ ქართლში მესრობა მაშთოცი არ ყოფილა და რომ ის მისი რანგის მოღვაწის შესაბამისი პატივით არ იქნა მიღებული ქართლის მესვეურების, მათ შორის, არჩილის მიერაც.

ბიზანტიისა და ირანის დაპირისპირების ერთ-ერთი ფრონტის ზახი სწორედ სამხრეთ კავკასია იყო. ორივესთვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა აქაური სახელმწიფოების პოზიციას. იარაღის გარდა ორივე იმპერია იყენებდა კულტურულ-იდეოლოგიურ რესურსს. კავკასიური ერთიანობის გამოსაჭვდად ბიზანტიას გააჩნდა ქმედითი იარაღი ქრისტიანობის სახით. პრობლემას წარმოადგენდა ჯერ კიდევ ძლიერი წარმართული კულტების გავლენა. ეს საშიში იყო არა მარტო იმიტომ, რომ ქრისტიანობას უპირისპირდებოდა, არამედ იმიტომაც, რომ კავკასიის ხალხების ერთ პლატფორმაზე გაერთიანების საშუალებას არ იძლეოდა. კავკასიის ხალხების ინსპირირებას ბიზანტიური კულტურით ესწრაფვოდა ბიზანტია. ქართული სინამდვილე ამის ბევრ მაგალითს იძლევა. ამის გამოხატულება იყო თუნდაც ქართლის ტახტის მემკვიდრეების გარკვეული ღროთ ბიზანტიაში სიყმიდანვე გაწვევა, საიმპერატორო კარზე მათი აღზრდა, ბიზანტიურ კულტურასთან მათი ზიარება. ირანიც არ აკლებდა ზელს. როგორც სტატიის დასაწყისში მოყვანილი ამონარიდიც ცხადყოფს, მოგვები დაუბრკოლებლად საქმიანობდნენ მცხეთაში, ერთ-ერთი მთავარეპისკოპოსი, რომელსაც მობიდანს უწოდებს „ქართლის ცხოვრება“ (რადგან მემკვიდრე ხედავს რომ სინამდვილეში ის მართლაც მობიდანი იყო ანუ მოგვების უფროსი), წერდა თურმე საცდურების წიგნებს. ვერ შეუტყვესო მეფე არჩილმა და მირდატმა. სინამდვილეში, ვფიქრობ, რომ ამ დროს ქართლის ხელისუფლებას იმის ძალა არ შესწევდა, რომ შეემჩნია ეს საქმიანობა და სათანადო ზომები მიეღო. ეს მხოლოდ მოგვიანებით შეძლო მთავარეპისკოპოსმა მიქაელმა, რომელმაც მობიდანის ნაწერები საჯაროდ დაწვა.³³

³³ „ქართლის ცხოვრება“ მოგვითხრობს: „ამის არჩილის ზე გარდაიცვალნეს სამნი ეპისკოპოსნი: იონა, გრიგოლი და ბასილი. და ბასილისა შემდგომად ამავე არჩილ დასუა ეპისკოპოსი, რომელსა ერქუა მობიდან. ესე იყო ნათესავით სპარსი და აწუნებდა იგი მართლმადიდებლობასა. ზოლო იყო ვინმე მოგვ უსჯულო და შემშლელი წესითა, და ვერა უგრძნა არჩილ მეფემან და ძემან მისმან უსჯულოება მობიდანისი, არამედ ჰკონებდეს მორწმუნედ. და ვერცა განაცხა-

მესროპის მოღვაწეობა პრობიზანტიური იყო. ქართლში ის კარგად მიიღეს არა იმიტომ, რომ ანბანთან დაკავშირებით მისი პროექტის განხორციელებას აპირებდნენ, არამედ იმიტომ, რომ კავკასიის ქრისტიანული ქვეყნების ანტირანული კოალიციისაგან გამოიჯენა არ სურდათ, თუმცა ქართლის პოლიტიკა შეგნებულად ორჭოფული იყო და გულისხმობდა რევერენსებს ორივე იმპერიის მიმართ.

8.

ამით ამოიწურა წყაროები, რომლებიც არჩილის შესახებ გვაქვს და რომლებიც დიდი ხანია ცნობილია სპეციალისტებისათვის. მე ისინი განსხვავებული ინტერპრეტაციით წარმოვადგინე და უკლებლივ ყველა მათგანის ერთიანობაში გააზრება ვცადე. შედეგად, ვფიქრობ, რომ აღვა ქართული გვიანანტიკურობის საერთო სურათი და ამ ფონზე გამოიკვეთა არჩილ მეფის მეტად დასამახსოვრებელი სახე.

მაგრამ არჩილზე და მისი ეპოქის ქართლზე საუბარი, ვფიქრობ, დამთავრებულად ვერ ჩაითვლება, თუ რამდენადმე ვრცლად არ შევჩერდებით ამ მეფის ზეობაში მომხდარ ისეთ ფაქტზე, როგორიც არის სტეფანწმინდას მშენებლობა მცხეთაში.

როგორც თავშივე მივუთითე, ეს ფაქტი ერთადერთი პოზიტივია არჩილის ზეობის „მოქცევაჲ ქართლისაჲსეულ“ რეპრეზენტაციაში. იმ მძიმე ვითარებაში, რომელშიც იყო ქართლი არჩილის დროს, ტაძრის მშენებლობა თავისთავად ძალიან მნიშვნელოვანი ფაქტია, მაგრამ მან ჩემი ყურადღება განსაკუთრებით იმიტომ მიიპყრო, რომ არჩილის ზეობის ეპოქის კიდევ უფრო ღრმად გააზრების საშუალებას იძლევა. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ცნობა ზემოთ უკვე იყო მოყვანილი. „ქართლის ცხოვრება“ რამდენადმე განსხვავებული ფორმულირებით გვამცნობს წმ.სტეფანე პირველმოწამის ტაძრის მშენებლობას მცხეთაში: „მაშინ არჩილ მეფემან აღაშენა ეკლესია სტეფან-წმიდისა მცხეთას, კართა ზედა არაგვსათა, სადა იყვნეს კოშკნი მტკიცენი საბრძოლნი, რომელნი მას-ვე აღუშენნეს“. ანუ ეს ის ფაქტია არჩილის ზეობაში, რომელთან დაკავშირებითაც „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ და „ქართლის ცხოვრებას“ ურთიერთგამომრიცხველი ინფორმაცია არა აქვთ. მართალია, პირველი მათგან-

დებდა ქდაგებასა სჯულისა მისისასა შიშისაგან მეფისა და ერისა, არამედ ფარულად წერდა წიგნებსა ყოვლისა საცდურებისასა, რომელი შემდგომად მისსა დაწუა ყოველი წერილი მისი ჭეშმარიტმან ეპოსკოპოსმან მიქაელ, რომელი განიუეთა კადრებისათჳს ვახტანგ მეფისა“ (ქართლის ცხოვრება. ტ. I, გვ. 142).

ნი ტაძრის მშენებლობას აზნაურთა წამოწყებად თვლის, მეორე კი საკუთრივ მეფის ინიციატივად წარმოაჩენს, მაგრამ ის, რომ სტეფანწმინდა მცხეთაში სწორედ ამ მეფის დროს აშენდა, ამასთან დაკავშირებით განსხვავებული აზრი არ აქვს ამ ორ წყაროს.

არჩილის ზეობას სპეციალურ ლიტერატურაში სხვადასხვაგვარად განსაზღვრავენ. მე ვფიქრობ, რომ ეს უნდა იყოს მონაკვეთი V საუკუნის ათიანი წლების მიწურულიდან ოცდაათიანი წლების მიწურულამდე. ანუ მცხეთის სტეფანწმინდის აშენების დრო ესაა. სწორედ აღნიშნული ქრონოლოგიაა განსაკუთრებით ფიქრის აღმძვრელი: თვით იერუსალიმშიც კი წმინდა სტეფანეს სახელობის ეკლესიის მშენებლობა 438 წლით თარიღდება. მცხეთის სტეფანწმინდა, ამგვარად, ამ წმინდანის სახელობის ერთ-ერთი ყველაზე ადრეული ეკლესია იყო მთელს საქრისტიანოში.

წმინდა სტეფანე ქრისტიანული ეკლესიის სრულიად განსაკუთრებული ფიგურაა. ის არის პირველმოწამე, მისი მარტვილობის ისტორია აღწერილია „საქმენი მოციქულთაში“ (6, 7 თავები). აქ გადმოცემული ფაქტები შემდეგია: სტეფანე დიაკონი მოღვაწეობდა იერუსალიმში I საუკუნეში, ის იუდეველებს ასწავლიდა ქრისტეს რჯულს. ამან აღაშფოთა იუდეველთა რელიგიური ხელისუფლება და ის ღმერთის და მოსეს სჯულის გამოხატვის ბრალდებით წარდგენილ იქნა განსასჯელად სინედრიონზე. სტეფანეს თავის მართლება არც უცდია, არამედ თავისი სიტყვა გამოიყენა იმისათვის, რომ ვრცლად წარმოედგინა საკუთარი თვალსაზრისი იუდეველთა ისტორიაზე. მის სიტყვებს იქვე მყოფი ბრბო დრტივნით ხედებოდა; ბრბოს აღშფოთებამ აპოგეას მიაღწია, მაშინ, როცა სტეფანემ თქვა, რომ იუდეველთა მიერ ნაწამებ ქრისტეს ღმერთის გვერდით მდგომს ხედავს ზეცაში. გავრცელებული მსმენელები ყურებს იხშობდნენ, რომ ეს არ გაეგნათ. საბოლოოდ მოთმინებადაკარგულებმა სტეფანე ჩაქოლეს. ეს ეპიზოდი, გარდა იმისა, რომ აღწერს ქრისტეს მოწამეობისათვის პირველად დაღვრილი სისხლის ისტორიას, საინტერესოა იმითაც, რომ წარმოაჩენს მომავალ პავლე მოციქულს, მაშინ ჯერ კიდევ ჭაბუკ სავლეს, რომელიც, მართალია, უშუალოდ არ მონაწილეობდა სტეფანე დიაკონის ჩაქოლებაში, მაგრამ ჩამქოლავთ კი გულით თანაუგრძნობდა: ჩამქოლავებმა იმისათვის, რომ თავიანთი ავი საქმის კეთებაში ხელი არ შეშლოდათ, ზედა ტანისამოსი გაიხადეს. სწორედ ამ ნივთებს დარაჯობდა სავლე და უცქერდა ჩაქოლების სასტიკ სცენას. მართალია, რომაული სამართლით, ჩაქოლვა აკრძალული იყო, მაგრამ სტეფანეს გამო პასუხი არავისთვის მოუთხოვიათ. სტე-

ფანეს მკვლელობა, ეტყობა, წარმოჩინდა არა როგორც სინედრიონის გადაწყვეტილების საფუძველზე ჩადენილი ქმედება, არამედ აფექტის მდგომარეობაში მყოფი ბრბოს ანგარიშსწორება. საოცარი დრამატიზმით სავსე ეს ეპიზოდი ბევრი ცნობილი ხელოვანის ინსპირაციის წყაროდ იქცა, მაგალითად, შეიძლება გავიხსენოთ რემბრანტის ტილო „წმინდა სტეფანეს ჩაქოლვა“.

წმინდა სტეფანეს კულტი არსებობს როგორც აღმოსავლურ, ისე დასავლურ ქრისტიანობაში. და ყველა ქრისტიანულ ქვეყანაში არის მისი სახელობის ტაძრები. სრულიად ბუნებრივია, რომ საქართველოს რელიგიურ ცენტრში წმ. სტეფანეს სახელობის ტაძარი აუცილებლად.

მაგრამ განსკუთრებით საინტერესოა, ვითარება, როცა ეს ეკლესია ააშენეს. გავიშორებ უკვე ნათქვამს: მეფე არჩილის წინამორბედი მეფე მირდატი სპარსელებს წაუყვანიათ და იქ მომკვდარა, საგარაუდოდ, არა თავისი ბუნებრივი სიკვდილით. ქართლის პირველი ეკლესია ანუ „ქუეზოა ეკლესია“ – ცხოველი სვეტის დავანების ადგილი – დაქცეულა. ველარ აღუდგენიათ ამიტომ სვეტი გადაუბრძანებიათ გარეუბნის ეკლესიაში. ანუ იგივე „ზეზოა ეკლესიაში“, მერმინდელ სამთავროში. მთავარეპისკოპოსის რეზიდენციაც სწორედ ეს ანუ გარეუბნის ეკლესია გამხდარა. სიტყვა „გარდაცვალება“ ეპისკოპოსებთან დაკავშირებულ წინადადებაში აშკარად ნიშნავს „შეცვლას“, თუმც, ცხადია, არც ისაა გამორიცხული, რომ შეცვლა გარდაცვალების გამო მომხდარიყო. აღნიშნული ფაქტი (ერთი მეფის ზეობის პერიოდში ოთხი მთავარეპისკოპოსის შეცვლა) არასტაბილური ვითარების ამსახველია, რაც, ცხადია, ირანის პოლიტიკური ზეწოლით იყო გამოწვეული. ამ ვარაუდის სასარგებლოდ მეტყველებს ჯერ ერთი, ის ფაქტი, რომ მოგვთა საქმიანობა სრულიად შეუზღუდავია; მეორე, ნიშანდობლივია არჩილის მომდევნო მეფის – მირდატის – დროს აღსაყდრებული გლონოქორ მთავარეპისკოპოსის ვინაობაც: ის მთავარეპისკოპოსობას თურმე „უთავსებდა“ ირანის შაჰის მოხელეობას (ერისთავობას) ქართლსა და ჰერეთში. ეს ფაქტი კარგად აჩვენებს რა სურდათ ქართლის ეკლესიის მწყემსმთავრებისაგან ირანელებს: ის მათ სრულ დაქვემდებარებაში მყოფი პიროვნება უნდა ყოფილიყო. ამიტომაც იცვლებოდნენ ჩანს, ქართლის ეკლესიის მესვეურები ასე ხშირად.

აი, ყოველივე ამის გათვალისწინებით ისმის კითხვა: რატომ მაინცდამაინც ამ წმინდანის სახელობის ეკლესიის მშენებლობისათვის მოუკიდიათ ხელი ქართველებს მათთვის ამ გაუსაძლის ეპოქაში? თუ იმ ფრაგმენტის მიხედვით ვიმსჯელებთ, რომელიც აღნიშნული ეკლესიისაგან დღემდეა შემორ-

ჩენილი, ეს ყოფილა მაღალხარისხოვანი, იმ დროისათვის საკმაოდ დიდი ზომის, შენობა.

თუ კი ასეთი მშენებლობისათვის საჭირო სახსრები და შესაძლებლობა ჰქონდათ, რატომ არ აღადგინეს, პირველ რიგში, დაქცეული „ქუმოა ეკლესია“, რომელიც ქართლში პირველი ეკლესია იყო და მეტიც: ქართლის მოქცევის ახლო ხანებში შექმნილი მესიანური იდეოლოგიის³⁴ მიხედვით, მსოფლიოს საკრალური ცენტრის დამაფიქსირებელი ნაგებობაც.

მოკლედ, იმის თქმა მინდა, რომ აღნიშნულ ვითარებაში I საუკუნეში პალესტინაში მოღვაწე წმინდანის სახელობის ეკლესიის აგება მცხეთაში გარკვეულად არაორდინალური მოვლენაა. ზოგადად წმინდა სტეფანეს თაყვანისცემის გარდა ეს ქმედება უსათუოდ გულისხმობს რაღაც დამატებით, მშენებლობის ინიციატორთათვის უაღრესი მხნეობის მომნიჭებელ, მოტივაციას. რა შეიძლებოდა ყოფილიყო ეს?

ამ კითხვაზე პასუხის გაცემაში დაგვეხმარება ზოგადქრისტიანული კონტექსტი. საქმე ისაა, რომ მართალია, წმინდა სტეფანე I საუკუნეში აღესრულა, მან როგორც წმინდანმა თავისი საზოგადოებრივი „როლის“ შესრულება დაიწყო V საუკუნიდან, როცა სასწაულებრივ აღმოჩნდა მისი წმინდა ნაწილები. საეკლესიო ტრადიციით, ეს მოხდა 415 წელს: იერუსალიმელ სასულიერო პირებს ჩვენებაში ემცნოთ სტეფანეს (და რამდენიმე სხვა ქრისტიანის) დაკრძალვის ადგილი. ამ ჩვენების მიხედვით იპოვეს ეს ნეშტები. მხოლოდ ძეგლები იყო დარჩენილი და, აგრეთვე, ის ქვები, რომლითაც სტეფანე ჩაქოლეს. მცირე ნაწილი დატოვეს ადგილზე, უმეტესი კი წაასვენეს და დააბრძანეს იერუსალიმის სიონის ტაძარში.

საზოგადოდ, წმინდა ნაწილებისადმი ქრისტიანების ინტერესი საკმაოდ ადრეული პერიოდიდან, I საუკუნიდან, იწყება.³⁵ წმინდა ნაწილის ფლობა ნიშნავდა ღვთაებასთან მეტ სიახლოვეს, მეტ დაცულობას, მეტ ძალას, როგორ ინდივიდის, ისე მთელი კოლექტივისათვის. ამიტომ ქრისტიანები ცდილობდნენ ყოველნაირი გზით მათ მოპოვებას. VI საუკუნისათვის საკმაოდ დიდ მასშტაბებს მიაღწია წმინდა ნაწილების მოპოვებით გატაცებამ და პილიგრიმობამ მათი შენახვის ადგილების მოსანახულებლად. პრესტიჟის და

³⁴ მ. ჩხარტიშვილი. ქართული ეთნიკურ-რელიგიური მოქცევის ეპოქაში. თბ. 2009.

³⁵ Veronica Fitzpatrick. Finding the Middle Ages in the Twenty-First Century. A Quick Introduction to the Medieval Cult of Relics. <http://veronicafitzpatrick.com/a-quick-introduction-to-the-medieval-cult-of-relics/>.

ურთიერთქმედების საგანიც კი იყო.³⁶ V საუკუნეში ამ ინტერესის გაღვივებას ხელი შეუწყო სწორედ წმ. სტეფანე პირველმოწამის ნაწილების აღმოჩენა. შეიძლება უფრო სწორი იყოს შებრუნებულად ითქვას: წმინდანებისა და წმინდანთა ნაწილებისადმი განსაკუთრებულმა საზოგადოებრივმა ინტერესმა განაპირობა ეს აღმოჩენა. აღნიშნული ფაქტი და სასწაულები, რომელსაც ეს ნაწილები ახდენდნენ, მაშინვე მოექცა მთელი საქრისტიანოს ყურადღების ცენტრში. ამ პერიოდში მოღვაწე ცნობილი ქრისტიანი თეოლოგი ნეტარი ავგუსტინე (354-430) თავის „ღვთის ქალაქში“ (წიგნი 22, თავი 8)³⁷ დიდ ადგილს უთმობს წმინდა სტეფანეს ნაწილების მიერ მოხდენილ სასწაულებს. ათეული სასწაული მოჰყავს მაგალითად და მკითხველს ებოდიშება, რომ კიდევ ბევრი იცის და ვერ ახერხებს დაფიქსირებას. ნეტარი ავგუსტინე ასაბუთებს წმინდანებისა და მათი ნაწილების მნიშვნელობას ადამიანთა ხსნის საქმეში. ანუ V საუკუნის I ნახევარი არის არა მხოლოდ საზოგადოებრივ ცხოვრებაში წმინდანების და მათი ნაწილების თუ რელიკიების „პრაქტიკულიად“ გამოყენების პერიოდი, არამედ ამ საკითხის ასე ვთქვათ, თეორიულად დასაფუძვლების დროც.

წმ. სტეფანეს ნაწილების ისტორიის გადმოცემა საკმაოდ რთულია. რადგან ხშირად ერთმანეთში ირევა სხვადასხვა გადმოცემები. ამ გადმოცემების არსებობა თავისთავად საინტერესო ფაქტია, რაც ნაწილების დიდ „სოციალურ წონაზე“ მეტყველებს. იმისათვის, რომ მკითხველს ზოგადი შთაბეჭდილება შეექმნეს ერთ ვერსიას მიყვები, რომლის მიხედვითაც იერუსალიმის სიონში ნაწილები ესვენა მანამ, ვიდრე რომელიღაც დედოფლის ევდოკიას მიერ აგებულ წმინდა სტეფანეს ტაძარში არ გადააბრძანეს 438 წელს. 439 წელს კონსტანტინეპოლში დაბრუნებულ ევდოკიას თან ჰქონდა აგრეთვე ნაწილი, რომელიც მისცა მის მულს – პულქერიას. პულქერიამ ის დააბრძანა წმ. ლავრენტის ტაძარში და საიმპერატორო სასახლეში წმინდა სტეფანეს სალო-

³⁶ წმინდა ნაწილების შესახებ არსებული მრავალრიცხოვანი ლიტერატურიდან დავასახელებ მხოლოდ რამდენიმეს: W. Bonsér. The Cult of Relics in the Middle Ages. Folklore 73. no. 4, 1962; P. Brown. The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity. Chicago: The University of Chicago Press. 1981; H. A. Klein. Eastern Objects and Western Desires: Relics and Reliquaries between Byzantium and the West. Dumbarton Oaks Papers. Vol. 58. 2004, გვ. 283-314; D. Krueger. The Religion of Relics in Late Antiquity and Byzantium, in: Treasures of Heaven: Saints, Relics, and Devotion in Medieval Europe, ed. Martina Bagnoli et. al. New Haven: Yale University Press. 2010;

³⁷ ტექსტი ინგლისურ ენაზე ხელმისაწვდომია შემდეგ მისამართზე: <http://www.newadvent.org/fathers/120122.htm>.

ცავი შექმნა. არსებობს გადმოცემა, რომლის მიხედვითაც ამ ნაწილებს კონსტანტინოპოლამდე უფრო ადრე, კერძოდ, 421 წლისათვის უნდა მიეღწია მაგრამ ზოგი მკვლევარი ვარაუდობს, რომ ეს ცნობა შეთხზულია, რადგან ამ გზით ევლოკიას პრიორიტეტი ამ ნაწილებთან მიმართებაში აღარ იკვეთებოდა. შესაძლოა, ეს გადმოცემა შეთხზეს პულქერიას მომხრეებმა, იმისათვის, რათა მისი ღვაწლი წარმოეჩინათ. ეს ორი მაღალი წრის ქალბატონი, როგორც ითქვა, რძალ-მული, ერთმანეთს ეცილებოდა გავლენას საიმპერატორო კარზე. ამ შემთხვევაში ჩემი ყურადღება მიიქცია გადმოცემაში დაფიქსირებულმა თარიღმაც: 422 წელს დაქორწინდნენ თეოდოსი მცირე და ევლოკია. გადმოცემაში კი ნაწილების კონსტანტინოპოლში მიღწევის დროდ 421 წელია მითითებული. ანუ ეს ის დროა, როცა ევლოკია ჯერ კიდევ არ იყო სამეფო ოჯახის წევრი. შესაბამისად, ევლოკიას პრეტენზიები ამ ნაწილებთან მიმართებაში, ამ გადმოცემის ავტორთა აზრით, გამორიცხულია. დედოფალ ევლოკიას კი რომ ამ მხრივ სერიოზული პრეტენზიები, მართლაც, ჰქონდა, ეს კარგად ჩანს არა მარტო მის მიერ წმინდა სტეფანეს ტაძრის მშენებლობით იერუსალიმში, არამედ იმიტაც, რომ გარდაცვალების მერე (მისივე სურვილით, ცხადია), ის სწორედ ამ ტაძარში დაკრძალეს.

მოკლედ, წმ სტეფანეს ნაწილების „მოგზაურობის“, ადგილსამყოფელის შესახებ მრავალი ვერსია არსებობს.³⁸ ამის დეტალური გადმოცემა და ამ ვერსიებს შორის ისტორიული სინამდვილის ამსახველი ვერსიის დადგენა ამჯერად ჩვენთვის არ არის მთავარი. მთავარი ისაა, რასაც ეს ისტორიები აჩვენებს: V საუკუნეში არსებობდა საზოგადოდ ნაწილებისადმი და წმინდანებისადმი დიდი ინტერესი, განსაკუთრებით ცხოველი ჩანს ეს ინტერესი წმ. სტეფანეს ნაწილების მიმართ იმის გამო, რომ მათი აღმოჩენის ფაქტი ამ ადამიანების თანადროული იყო. ამგვარად, მართალია, წმ. სტეფანე არის I საუკუნეში მოღვაწე პიროვნება, მაგრამ მისი ღვაწლი მთელი საქრისტიანოს მასშტა-

³⁸ V. Shalev-Hurvitz. Holy Sites Encircled. The Early Byzantine Concentric Churches of Jerusalem. Oxford University Press. 2015, გვ. 84; J. Wortley. The Trier Ivory Reconsidered. Greek, Roman, and Byzantine Studies. Vol. 21. No 4. 1980, გვ. 381-394 (<http://grbs.library.duke.edu/article/view/6791/5057>); C. Mango. A Fake Inscription of the Empress Eudocia and Pulcheria's Relic of Saint Stephen. http://nea-rhomic.uniroma2.it/wp-content/uploads/2016/01/nr01_mango.pdf; E. A. Clark. Claims on the Bones of Saint Stephen: The Partisans of Melania and Eudocia. Church History. 52. 2. 1982, გვ. 141-156; H. A. Klein. Sacred Relics and Imperial Ceremonies at the Great Palace of Constantinople. F. A. Bauer (Hrsg.). Visualisierungen von Herrschaft. BYZAS 5. 2006, გვ. 79-99.

ბით რეზონანსული გახდა მხოლოდ V საუკუნის ათიანი წლებიდან. ამ დროიდან ბიოლოგიურად კარგა ხნის გარდაცვლილი სტეფანე იწყებს სიცოცხლეს, როგორც წმინდანი. ეს კი სწორედ ის დროა, როცა „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ გვამცნობს მცხეთაში ამ წმინდანის სახელობის ეკლესიის მშენებლობას.

რა თქმა უნდა, დამთხვევა დროში, არ შეიძლება იყოს შემთხვევითი. ეს საქრისტიანოს ცენტრში მიმდინარე მოვლენების ექოა ქართლის დედაქალაქში.

მაგრამ მიზეზი, რომელიც ამ საქმეს გადაუდებელს გახდიდა, შეიძლება იყოს მხოლოდ ის, რომ ამ დროს ქართველებმა შეძლეს აღნიშნული წმინდანის რომელიღაც მნიშვნელოვანი ნაწილის (ან კონტაქტური რელიკვიის, მაგალითად, ქვების, რომელიც ამ წმინდანის გამოსახვისას ხშირად გვხვდება და ერთგვარად მისი სიმბოლოა) მოპოვება. როგორც ითქვა, ქრისტიანული თვალთახედვით ეკლესიის სტატუსს დიდად განსაზღვრავს სწორედ ის თუ რა მნიშვნელობის წმინდა ნაწილებს ან რელიკვიებს ფლობს ის. ეს დღემდე ასეა. მითუმეტეს, V საუკუნეში განსაკუთრებით ინტენსიური უნდა ყოფილიყო ეს განცდა: წმინდანთა ნაწილებს და რელიკვიებს, როგორც ითქვა, განხილავდნენ ეკლესიასა და მთელი ქვეყანის დამცველად. ამიტომ, ვფიქრობ, რომ ქართლის მესვეურებისათვის ძალიან აქტუალური უნდა ყოფილიყო ახლადგამოვლენილი ნაწილების მოპოვება. და რახან ეკლესიის მშენებლობა წამოიწყეს, ეს ნიშნავს, რომ კიდევაც შეძლეს წმ. სტეფანეს რომელიმე მნიშვნელოვანი ნაწილის ან კონტაქტური რელიკვიის მოპოვება.

წყაროებით კარგად დასტურდება ქართველი მმართველი წრეების დაინტერესება წმინდა ნაწილების მოპოვებით. როგორც ირკვევა, პეტრე იბერიის მამა ვარაზ-ბაკური ამისათვის საგანგებოდ ზრუნავდა. აი, რას ვკითხულობთ პეტრეს ქართულენოვან „ცხოვრებაში“: „ხოლო მათ ჟამთა იწამნეს მოწამენი სპარსეთს. ხოლო ქრისტიანეთა მათ, რომელნი იყვნენ მუნ, წარმოგზავნეს ნაწილნი იგი წმიდათანი წინაშე მეფისა ვარაზ-ბაკურისა“.³⁹

ისეთი შთაბეჭდილებაა, რომ ვარაზ-ბაკურს შეპირებული ჰყავდა ხალხი და მათაც მოუხერხეს და ნაწილები გამოუგზავნეს. ზოგჯერ ამ ნაწილებს ქრისტიანები უბრალოდ ჩუქნიდნენ ერთმანეთს. ასევე იქცეოდნენ ეკლესიებიც. მაგრამ იყო მათი ყიდვის შემთხვევებიც. ჩვენ არ ვიცით რა საფასური გაიღო ვარაზ-ბაკურმა. მაგრამ ახლა ეს არაა მთავარი. მთავარია, რომ ის ამაზე საგანგებოდ ზრუნავდა.

³⁹ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. წ. II, გვ. 220.

აღნიშნულმა ნაწილებმა პეტრეს ცხოვრებაში განსაკუთრებული როლი ითამაშეს. ისინი მას მოუშორებლად ჰქონდა. კონსტანტინოპოლში წასვლისას თან წაიღო, მერე კი იერუსალიმშიც წაიტანა. ჰაგიოგრაფის მითითებით, პეტრეს აზრით, სასახლიდან გაპარვის წარმატება სწორედ იმით იყო განპირობებული, რომ ეს ნაწილები მიუძღოდნენ მას და მის თანამოღაწეს იოანე ლაზს. წმინდანთა ნაწილების ასეთი „ჩართულობა“ პეტრეს მოქმედებებში, დეტალურად არის გაშუქებული მის როგორც ქართულენოვან, ისე ასურულენოვან „ცხოვრებებში“. ბიოგრაფის სიტყვით, პეტრეს იმ ჰიმნის მელოდიაც ხსომები, რომელსაც ეს ნაწილები გაქცეულების გასამხნეველად გამოსცემდნენ.⁴⁰

ეს ფაქტები იმის დასტურია, რომ არჩილისა და ვარაზ-ბაკურის თანამეფობის დროს ქართლის მმართველი წრეები წმინდანთა ნაწილებით საგანგებოდ ინტერესდებოდნენ. ისინი აშკარად ცდილობდნენ სწორედ ისეთი ატმოსფერო შეექმნათ სამეფო კარზე, როგორიც იყო კონსტანტინოპოლში.

მაგრამ ეს ირიბად მიუთითებს, რომ ისინი წმ. სტეფანეს ნაწილების მოპოვებით განსაკუთრებით იქნებოდნენ დაინტერესებულნი. როგორც ვთქვი, არჩილისა და ვარაზ-ბაკურის ზეობა სწორედ იმ დროს ემთხვევა, როცა მთელს საქრისტიანოში წმ. სტეფანეს ნაწილების მოპოვება უაღრესად აქტუალური გახდა. კითხვა ისმის ასე: ჰქონდათ კი იმდროინდელი ქართლის მესვეურებს, კერძოდ, არჩილსა და ვარაზ-ბაკურს რაიმე შანსი მოეპოვებინათ წმ. სტეფანეს ნაწილები? ეს არ იყო იოლი, ბიზანტიაში დიდი პოზიციის მქონე პიროვნებებიც ვერ ახერხებდნენ ამას, რადგან, როგორც ვთქვი, წმინდანის ნაწილის ფლობა გულისხმობდა ძალმოსილებას, თანაც ზებუნებრივს.

და მაინც ზემოთ დასმულ კითხვას მე დადებითად ვუპასუხებ. დიახ, ქართველებს ჰქონდათ ამგვარი შანსი და ეს უკავშირდებოდა მეფე არჩილის და მისი თანამმართველის ოჯახის წევრს – პეტრე იბერს.

მკითხველისათვის რომ ნათელი გახდეს რას გვეულისხმობ, წარმოვადგენ ერთ ეპიზოდს პეტრეს „ცხოვრების“ ასურულენოვანი ვერსიიდან. სიტყვა ეხება 438 წელს. ამ დროს პეტრე უკვე იერუსალიმშია. ეს წელი იმით არის გამორჩეული, რომ დედოფალი ევდოკია ესტუმრა იერუსალიმს. პეტრეც და ევდოკიაც, როგორც აღნიშნულია სპეციალურ ლიტერატურაში, დიდგვაროვანმა მორწმუნე ქალმა მელანია (წმ. მელანია, მელანია უმცროსი) აღძრა

⁴⁰ გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტ. II, გვ. 261. შდრ. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. წ. II, გვ. 224-225.

იერუსალიმში წასასვლელად. ევდოკია, მიჩნეულია, რომ მოღვაწეობდა როგორც მეორე ელენე დედოფალი, და დიდი ძალისხმევა მოანდომა ქრისტიანული იერუსალიმის განვითარებას. მან ღვაწლი დასდი ეკლესიების მოწყობის საქმეს, წმ. სტეფანე ეკლესიის მშენებლობა სწორედ მის სახელს უკავშირდება. ამ ეკლესიის კურთხევის ცერემონიალის ჩასატარებლად ევდოკიამ სპეციალურად მიიწვია კირილე ალექსანდრიელი. კურთხევა ჩატარდა 438 წელს 15 მარტს. ამ დროს წმინდანის ნაწილები დაასვენეს ეკლესიაში. ცხადია, საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ პეტრე არ დააკლდებოდა მისი გამზრდელი დედოფლის მიერ ინიცირებულ ამ ღონისძიებას. ამ აზრს კიდევ უფრო მიმტკიცებს ის ფაქტი, რომელიც შემდგომ მოხდა. კურთხევიდან მეორე დღეს, მელანია კირილე იერუსალიმელი მიიწვია მის მიერ აგებულ მარტირიუმში, სადაც დაასვენეს სხვადასხვა წმინდანთა ნაწილები, მათ შორის, წმ. სტეფანეს ნაწილები და, რაც განსაკუთრებით საინტერესოა, იმ სპარსელ წმინდანთა ნაწილებიც, რომლებიც პეტრემ ჩამოიტანა სამშობლოდან.⁴¹ ანუ პეტრეს აქ ყოფნა და მისი უშუალო კონტაქტი როგორც წმ.სტეფანეს ნაწილებთან, ისე იმ ქალბატონებთან (ვეჟლისხმობ მელანიასა და ევდოკიას), რომელთაც მსოფლიოში ყველაზე მეტად მიუწვდებოდათ წმ. სტეფანეს ნაწილებზე ხელი, კიდევ უფრო აშკარა ხდება.

ამიტომ ვფიქრობ, რომ პეტრეს უნდა ეთხოვა რომელიმე ამ ქალბატონისათვის წმ.სტეფანეს ნაწილი და მიეღო კიდევ ის მშობლიური ქვეყნის ეკლესიისათვის. ცნობილია, ორივე ამ ქალბატონის დიდი კეთილგანწყობა პეტრესადმი და ისიც, ამგვარ საქმეში პეტრე რაგვარ „პრაქტიკულობას“ იჩენდა. მაგალითად, პეტრეს ასურულენოვან „ცხოვრებაში“ აღწერილია მის მიერ ნამდვილი ჯვრის ანუ ძელი ცხორებისას ნაწილის მოპოვების ისტორია. მაშინ ჯერ კიდევ კონსტანტინოპოლში იყო, როცა ეს რელიკვია მოიპოვა იერუსალიმელი სასულიერი პირებისაგან.⁴²

ასე რომ, პეტრე იბერი ნამდვილად შეიძლება იქნეს მიჩნეული იმ პიროვნებად, რომელმაც ქართლისათვის წმ.სტეფანეს რომელიმე ნაწილი მოიპოვა. ამ შემთხვევაში მისი დამხმარე, ვფიქრობ, რომ მაინც უფრო დედოფალი ევდოკია უნდა ყოფილიყო, რადგან ნაწილის პეტრესათვის მცხეთაში წარმო-

⁴¹ C. B. Horn. Asceticism and Christological Controversy in Fifth-Century Palestine. The Career of Peter the Iberian, გვ. 75-76.

⁴² H. A. Klein. Sacred Relics and Imperial Ceremonies at the Great Palace of Constantinople. გვ. 85.

საგზაუნად მიცემა არ უნდა გავივით როგორც მხოლოდ პიროვნული კეთილ-
განწყობის გამოხატულება, თუმც ამ ფაქტორის, გამორიცხვა, ცხადია, არავ-
ითარ შემთხვევაში არ შეიძლება. საქმე ისაა, რომ ქართლისა და ბიზანტიის
ურთიერთობებში ამგვარი ტრადიცია ჯერ კიდევ ქართლის მოქცევის დროი-
დან არსებობდა. სწორედ მაშინ ქართლმა ბიზანტიისაგან მიიღო უძვირფასესი
რელიკიები: „ძელი ცხორებისა“⁴³ „ფეხის ფიცარნი მაცხოვრისა“, და
„სამსჭუალნი“.⁴⁴ პირველი, პირადად წმინოსათვის იყო წარმოგზავნილი,
მაგრამ ბოლო ორი ეკლესიათა დაფუძნებისათვის.

აი, ამიტომ მგონია, რომ მცხეთის სტეფანწმინდა გარკვეულად უკავ-
შირდება პეტრე იბერს და მის მიერ მოპოვებულ წმ.სტეფანეს ნაწილს.⁴⁵ არ-
ჩილი, როგორც მკითხველს ახსოვს, იყო პეტრეს პაპა (პაპის ძმა). პეტრეს
ასურულებიდან „ცხოვრებაში“ შემორჩენილია ნაწყვეტი არჩილის წერილიდან
პეტრესადმი. ამ წერილიდან ჩანს, როგორ ეიმედება იერუსალიმში მყოფი
პეტრე არჩილს.⁴⁶ ზემოთქმულის გათვალისწინებით, ვფიქრობ, სრულიადაც
არა ტყუილად. მშობლიური ქვეყნისათვის წმინდა პირველმოწამის ნაწილის
მოპოვება არ იყო უბრალო საქმე.

ამგვარად, სტეფანწმინდა მცხეთაში, ჩანს, იყო არა მარტო ერთ-ერთი
ყველაზე ადრინდელი ეკლესია საქართველოში, არამედ განსაკუთრებული
სიწმინდის საფუძველზე აღმოცენებული საკულტო კერაც. მიუხედავად იმისა,

⁴³ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. I, გვ. 86.

⁴⁴ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. I, გვ. 86-87.

⁴⁵ ამ შემთხვევაში არგუმენტად ვერ მოვიშვებოთ, თუმც თავისთავად საინტერესოა გადმოცე-
მები საქართველოში წმ. სტეფანეს რელიკიებისა და ნაწილების არსებობის შესახებ: მაგალი-
თად, არსებობს ტრადიცია, რომ მცხეთის სტეფანწმინდას კედლებში მისი მოკვდინების ქვები
იქნა ჩაშენებული. ურბნისის სტეფანწმინდაში ადგილობრივი სასულიერო პირები დღემდე აწვე-
ნებენ იმ ქვების გროვას, რომლითაც ჩაქოლეს სტეფანე. მინდა მადლიერებით აღვნიშნო, რომ ეს
უკანასკნელი ცნობა მომავლად კოლეგამ, ისტორიის დოქტორმა დავით მერკვილაძემ; რაც
შეეხება პირველს, ის მომავლად ჩემმა ერთ-ერთმა სტუდენტმა, როცა ლექციაზე ამ საკითხზე
ესაუბრობდი. სამწუხაროდ, მისი სახელი და გვარი არ ჩამინიშნავს, მაგრამ მადლობა, ცხადია,
მასაც. ურბნისში წმ. სტეფანეს ნაწილის არსებობის შესახებ საუბრობენ იქაური სასულიერო პირები,
მიუიითებენ, რომ ტაძარში ინახება სტეფანე ნაწილებიანი ხატი. <http://www.goga.tv/78745-urbanis-stefanc-pirvelmowamis-tazarshi-saswaulebi-dremde-aresrileba.html>. სამთავროს დედათა
მონასტრის ხატში ჩაბრძანებულია ოცდაერთი წმინდანის წმინდა ნაწილი, მათ შორის, წმინდა
სტეფანესი.

⁴⁶ „კითარცა წერილ არს: ნეტარ არს კაცი, რომელსაც თესლი სიონში აქვს და სახლის შეი-
ლები იერუსალიმში – როგორც ჩვენ გვყავხარ, ამიტომ ვთხოვ, შეიღო ჩემო, ილოცო ჩემთ-
ვის, რათა შენი ლოცვების წყალობით ვპოვო მოწყალება“ (გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლე-
ბის ცნობები საქართველოს შესახებ. ტ. II, გვ. 252).

რომ სტეფანწმინდა არ წარმოადგენდა არც საკათალიკოსო, არც სამთავარეპისკოპოსო რეზიდენციას, იგი განაგრძობდა არსებობას და მნიშვნელოვან ფუნქციასაც ასრულებდა საუკუნეების მანძილზე.

წმინდა სტეფანე უაღრესად პოპულარული წმინდანი ჩანს საქართველოში.⁴⁷ საინტერესოა, რომ იგი ქართლის მეორე და მეოთხე ერისმთავრების – სტეფანოზ პირველისა და სტეფანოზ მეორის სახელის წმინდანია. სტეფანოზ მეორეს სპეციალური კრებაც კი დაუწესებია წმინდა სტეფანე მოსახსენებელი. აი, როგორ გადმოგვცემს ამ ფაქტს „ქართლის ცხოვრება“.

„ესე სტეფანოზ იყო უმეტეს ყოველთა ქართლის მეფეთა და მთავართა მორწმუნე და განმწმედელი სჯულისა, მაშენებელი ეკლესიათა. და მან მოადგნა ზღუდენი ეკლესიასა ჯუარისა პატიოსნისასა, და აღაშენნა დარბაზნი, და დაუწერა კრება ყოველთა პარასკევთა, და მუნ შეკრბიან ყოველნი ეპისკოპოსნი და მღვდელნი მის ადგილისა და არისანი კათალიკოსის თანა, წინაშე პატიოსნისა ჯუარისა; ადიდიან პარასკევი, ვითარცა დიდი პარასკევი ზოლო საკათალიკოსოსა არიან კრებანი ყოველთა ხუთშაბათთა და ადიდიან წმიდა სიონი, ვითარცა დიდსა ხუთშაბათსა, საიდუმლოსა თანა აკოცითა და სისხლითა ქრისტესითა. ზოლო მცხეთას საეპისკოპოსოსა არნ ყოველთა სამშაბათთა კრება და აკისნება პირველ-მოწამისა სტეფანესი და ყოველთა მოწამეთა, დიდისა მისგან ძლიერებისა სპარსთასა რომელ წამებულ იყვნეს, და აბიბოს ნეკრესელ ეპისკოპოსისა, რომელმან მოაქცივნა უმრავლესნი მთეულნი არაგუსა აღმოსავლითნი. ზოლო პატიოსანი გუამი მისი დადევს მცხეთას, საეპისკოპოსოსა, სამარხავსა ეპისკოპოსთასა. და დღესასწაულსა მისსა უფროს ყოველთა დღესასწაულთასა შეკრბიან და ადიდებდიან ღმერთსა“.⁴⁸

ჯვრის ტაძრის სამხრეთ ფასადზე არის წმ სტეფანე არქიდიაკონის რელიეფური გამოსახულება. სახე, სამწუხაროდ, მთლიანად წარზოცილია, თუმც ძალიან კარგად არის შემორჩენლი მისი ტანისამოსი. წარწერაც ახლავს: „წმინდაო სტეფანე ქობულ სტეფანოზი შეიწყალე“.⁴⁹ ბოლო სიტყვა დაქარაგმებულია და ზოგი აქ საკარისკაცი ტიტულის (სტრატილატი, სტრატეგოსი, სიკლიტოზი) ამოკითხვას მიიჩნევს შესაძლებლად, მაგრამ ალბათ მა-

⁴⁷ იხ. ლ. ხაჩიძე. სტეფანე პირველმოწამე და ქართული ქრისტიანული კულტურა. ჟურნ.: „ქართველოლოგი“. 2016. №26 <http://kartvelologybooks.tsu.ge/uploads/book/lela-khachidze-Georgian.pdf>.

⁴⁸ ქართლის ცხოვრება. ტ. I, გვ. 228-229.

⁴⁹ ქართული წარწერების კორპუსი. ტ. I. აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს). შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა. თბ. 1980, გვ. 160.

ინც უფრო მართებულია აქ საკუთარი სახელის – სტეფანოზის ამოკითხვა. რადგან ამ ქობულის ვედრება მიმართულია წმ. სტეფანესადმი. პირველმოწამე მისი სახელის წმინდანია.

აღნიშნული ფაქტები მაჩვენებელია წმ. სტეფანე პირველმოწამის მნიშვნელოვანი ადგილისა ქართლის რელიგიურ ცხოვრებაში არჩილის მომდევნო ეპოქებში, რაც ამ განსაკუთრებული ისტორიის მქონე ეკლესიათა უნდა ყოფილიყო განპირობებული.

9.

თავისთავად ასე ადრეულ ეპოქაში წმ. სტეფანეს სახელობის ტაძრის მცხეთაში აგება დიდი მოვლენაა, რადგან ის კარგად აჩვენებს ქართული ეკლესიის უმჭიდროეს კავშირს დანარჩენ საქრისტიანოსთან. ამასთან ისიც მნიშვნელოვანია, რომ მართალია, ფრაგმენტულად, მაგრამ მაინც. ეს ეკლესია დღემდე შემორჩენილია, მაშინ, როცა მისი თანადროული ეკლესია იერუსალიმში, აღარ არსებობს.

ამჟამად არქიტექტურული თვალსაზრისით მცხეთის სტეფანწმინდა ძალიან უცნაურ ნაგებობას წარმოადგენს. ამკარაა, რომ მისი ასეთი სახე დაფუძნების დროინდელი არაა. თავდაპირველი ეკლესიის ნაშთი უნდა იყოს სამნავიანი ბაზილიკის ჩრდილოეთის ნაწილი, რომელსაც სამი კედელი აქვს. ეს კედლები, სწორი კვადრებით არის ნაშენი. ამავე ქვით არის ნაგები კარიბჭე მცირე გალერეით. ამ ერთადერთი ნაგებობის მეოთხე კედელი (კედლის ადგილას თავის დროზე მეორე ნაგებობა გაშენდა არე იყო), ნაგებია რიყის ქვითა და აგურით. კარიბჭე ორსართულიანია. პირველ სართულს ადგას გვიანი შუა საუკუნეების ეპოქის თავდაცვითი ნაგებობა, რომელიც ქმნის მეორე სართულს. ეკლესიის გვიანდელი სამხრეთ კედელი და კოშკი ნაგებია ნატეხი ქვით, რიყის ქვითა და აგურით. განირჩევა, აგრეთვე, თავდაპირველი ბაზილიკის საფუძვლის ნაწილიც, რომელიც გვიჩვენებს, რომ თავიდან შენობას ჰქონდა შესაბამისი ეპოქისათვის საკმაოდ შთამბეჭდავი ზომები. კარიბჭის გალერეას თავდაპირველი ადგილი ეს არ უნდა ყოფილიყო, თუმცა თავად ეს გალერეა უძველესი შენობის ნაწილი ჩანს. ის მიაგავს ბოლნისის სიონის მცირე გალერეას. როგორც ითქვა, „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“ გვაქვს სრულიად ცალსახა ცნობა იმის თაობაზე, რომ ბოლნისის სიონი აიგო ბაკურ თრდატის ძის ზეობაში ანუ V საუკუნის ათიან წლებში. ამ ბაკურის ზეობა სულ რამდენიმე წლით უსწრებს არჩილის ზეობას. ამგვარად, ბოლნისის სიონი და მცხეთის სტეფანწმინდა თითქმის ერთი დროის ძეგლებია და, შესაძლოა, ერთი და იმ-

ავე არქიტექტორის მიერ შექმნილი. ყოველ შემთხვევაში ერთი და იმავე ღიზანით რომ იყვნენ ნაგებნი, მოულოდნელი სულაც არაა.

ტაძრის ზღუბრულში აღმოჩენილია ქვა წარწერით, რომელშიც მოიხსენიება ავრელიოს აქოლისი. ეს ქვა აღმოჩნდა ტაძარში ჩატარებული სარესტავრაციო სამუშაოების დროს. ეს ავრელიოს აქოლისი წარწერის მცხეთაში აღმოჩენის მეორე შემთხვევაა. მისი ეპიტაფია 1938 წელს აღმოჩნდა სამთავროს ეზოში. მას IV საუკუნის მოღვაწედ მიიჩნევენ ამ წარწერის მიხედვით. არასწორია ტაძრის მშენებლობის ავრელიოს აქოლისის მოღვაწეობის წლების მიხედვით დათარიღება, რამდენადაც ზღუბრულში ჩატარებული ქვა აშკარად მეორადი გამოყენებისაა. ავრელიოს აქოლისის წარწერიანი ქვაც და სხვა მრავალი ფაქტიც აჩვენებს, რომ ამჟამინდელი ნაგებობა შეკონსერვებულია სხვადასხვა დროის შენობების ფრაგმენტებისაგან.

„ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, აქ უკვე არჩილის დროს აიგო თავდაცვითი ნაგებობანი. ჩემი აზრით, აქ საუბარია სწორედ იმ კარზე, რომელსაც ამ ადგილას ვარაუდობს გ. ყიფიანი. მისი მითითებით, მცხეთას სამი კარი ჰქონდა. ერთი აღმოსავლეთისა ანუ არაგვის კარი იყო სწორედ აქ.⁵⁰ იმ მიზეზით, რომ კართან ასე ახლოს იყო და მტრის სამიზნეს წარმოადგენდა, ეკლესია უწყალოდ დაზიანდა და ამიტომაც გვაქვს დღეს შემორჩენილი ასე ფრაგმენტულად.

საბჭოთა პერიოდში ეს ეკლესია სრულიად უყურადღებოდ იყო მიტოვებული. დღეს იგი მოვლილია. XX საუკუნის ოთხმოცდაათიან წლებში, „გაერთიანებული ქართული ბანკის“ ქველმოქმედებით, შეილესა და მოიხატა ტაძრის ინტერიერი (ხატმწერი ირაკლი ცინცაძე), შემოიზღუდა ეზო, აიგო საცხოვრებელი სახლი. 2002 წელს, უწმიდესისა და უნეტარესის, სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის, ილია II-ის ლოცვა-კურთხევით, სტეფანწმინდის ტაძარი გადაეცა სამთავროს წმინდა ნინოს დედათა მონასტერს. ამავე წელს, მონასტრის წინამძღვრის, ილუშენია ქეთევანის და მოძღვრის, არქიმანდრიტ მიქაელის ძალისხმევით, დაფუძნდა წმინდა სტეფანე პირველმონაწმინდის დედათა მონასტერი.⁵¹

მიუხედავად იმისა, რომ სვეტიცხოველთან ძალიან ახლოს არის, წმინდა სტეფანეს ეკლესია თვალთახედვიდან როგორცაა მიმალულია და ბევრმა

⁵⁰ გ. ყიფიანი. წმიდა ნინო და ძველი საქართველოს დედაქალაქი. თბ. 2004.

⁵¹ ვსარგებლობ ინტერნეტში გავრცელებული ინფორმაციით: [http://saunjc.ge/index.php?id=127-
&lang=ka](http://saunjc.ge/index.php?id=127-&lang=ka).

ტურისტმა თუ მომლოცველმა უბრალოდ არაფერი იცის მის შესახებ.⁵² ამ ეკლესიას ანტიოქიასაც უწოდებენ. „ანტიოქიად“ სახელდების ტრადიცია ზეპირსიტყვიერია. დღემდე ცნობილ წერილობით წყაროებში ამის შესახებ ინფორმაცია არ გვაქვს.

არაგვისა და მტკვრის შესაყართან შვერილ ადგილას, უფრო არაგვის მხარეს მდებარე მცხეთის სტეფანწმინდიდან შესანიშნავი ხედი იშლება: ერთი მხრივ, ეკლესია სვეტიცხოველს უყურებს, მეორე მხრივ – ჯვრის ეკლესიას. მეფე არჩილის დროსაც მტკვრისა და არაგვის შეყრის მიმდებარე ადგილი ასეთივე ლამაზი იქნებოდა, როგორც დღეს, ოღონდაც ხედი – სხვა: სვეტიცხოვლის წინამორბედი ქუემო ეკლესია მაშინ დაქცეული იყო, მთაზე აღმართული წმ. ნინოს ჯვარს კი ჯერ მხოლოდ რევის მიერ შექმნილი „კუბაი“ იფარავდა.

ადილი წარმოსადგენია, როგორ ჩანდა ამ ფონზე ახლადგებული სტეფანწმინდა.

⁵² ამ მხრივ ძალიან ნიშანდობლივად მიმაჩნია, რომ მისი არსებობა გამოჩენია ს. რაასაც კი, რომელსაც, საქართველოს ისტორიის დაკვირვებული მკვლევარია: როცა ახსენებს არჩილის დროს მცხეთაში წმინდა სტეფანეს ტაძრის მშენებლობას, შენიშვნაში მიუთითებს, რომ ტაძარი არ შემორჩენილა. იხ. S. H. Rapp, Jr. *Imagining History at the Crossroads*, გვ. 401, შენ. 53.

Mariam Chkhartishvili

**Georgia in the first half of fifth century:
King of Kartli Archil**

Summary

Three kings by name Archil are mentioned in Georgian royal lists. The first one – he is a focus of my investigation - occupied the throne of Kartli Kingdom in ca. 420s-430s. The life of many Georgian kings, let say, Vakhtang Gorgasali, David the Builder, Queen Tamar etc are familiar to the widest strata of Georgian society (which is characterized with great interest in national past) in detail. As for Archil, he remains actually unnoticeable; text-books in Georgian history for primary schools are completely ignoring his reign, so do text-books for high schools. Only in exceptional cases they represent Archil's epoch at the best in two sentences.

Georgian historians, those not specialized concretely in the antique period, also have very uncertain knowledge about Archil, while the opinions of those directly involved in research of Georgian history in period of Late Antiquity, are dramatically divided.

I myself have published several investigations in which among the other themes attempted to outline political and personal profiles of king Archil, however, I am not sure that my representations had had any impact on subsequent study of the problem. They were neither accepted, nor criticized, but simply ignored.

This specific state of problem study served for me as motivation to direct my attention again to this complicated problem.

All the sources I am using for the present investigation are well known for specialists in field. The novelty of my research lies in new interpretations of these sources and new understanding of connections between information they are providing. The evidences, previously viewed as contradictory and mutually exclusive, harmoniously co-exist in my concluding narrative. Below I will display this narrative briefly.

Archil belonged to the royal house of Chosroids. Chosroids were Georgian kings of Persian origin. The founder of this house was Mirian – the illegal

son of Iranian Shah. Mirian had established Christianity as a state religion in Kartli Kingdom. Archil was Mirian's grandson. He was ascetic. He made royal apartments like church and retained his virginity even after being forcibly married. His father Rev also was of ascetic mood and refused to occupy the throne. The ascetic spirit was common among the Christian aristocracy in Late Antiquity. Very interesting examples of this kind might be found in history of imperial court in Constantinople. Georgian royal family was closely linked with the centers of Christendom and the ideal of ascetic ruler deeply persuaded worldview of Georgian political elite. Archil occupied the throne in rather old age after his two brothers (Bakur and Trdat) death; after his son-in-law (husband of his brother's daughter) Varaz-Bakur who lost the power because of Persian invasion; his brothers' and sister's sons (king Bakur, Parsman and Mirdat) also ruled before him. All of these kings, except Trdat and Varaz-Bakur, died without heir. Trdat's heir Bakur also died without heir. Finally, only Varaz-Bakur had son from Chosroid princess. This son was Murvanos (//Mirvan, Mirian) who by this time was as respected hostage in Constantinople. He is a well known Georgian ascetic Peter the Iberian. Thus, after the death of above mentioned king Mirdat, the royal house of Chosroids faced the crises occurred because of absence of heir. Archil had no chance to have his own kids. The only heir was Murvanos who inherited the throne in the maternal line. He was Arcil's grandson (Archil was brother of Peter's grandfather in maternal line). Evidently Archil was ignoramus in state affairs. It is why he needed Peter's father Varaz-Bakur as co-ruler. By occupying the throne Archil as Chosroid gave legitimacy to Varaz-Bakur. Actually both Archil and Varaz-Bakur were waiting returning of Murvanos. However, Murvanos who also was ascetic by nature from the very early years, escaped imperial apartments and fled to Palestine where he became monk and by this decision put end to the hopes of his father and grandfather. In the new circumstances Georgian ruling circles found alternative solution to the problem: Archil adopted Varaz-Bakur's son Mirdat from his first marriage. Later on Mirdat, became father of great Georgian king Vakhtang Gorgasali. Thus, Vachtang Gorgasali actually was not Chosroid, however, he as well as all next Georgian kings until the eighth century ruled in name of Chosroids. This is quite understandable: adopted members of the family enjoyed all rights of real (based on actual kinship) members.

The epoch when Archil was in power represents one of the most unfavorable period in whole Georgian history: the pressure of Iran was too intensive and because of this political situation was characterized by instability. Four archbishops were changed, evidently because they were not able to please

Iran. Iranians tried to make archbishops like Shah's officials. At last they achieved this goal. Though this happened after Archil's death, however, it is clear that during Archil's reign Iranians permanently attempted to do this and the fact of changing of four archbishops reflects these sad reality.

The economical affairs of the country also were very far from perfection: the first church in the capital city of Mtskheta which was made from wood had been fallen down. According to Georgian tradition this was special church marking the sacral center of the Universe: church was built on the place where the most sacral thing – The Robe of Lord was entombed and kept Vivifying Pillar. As it was impossible to restore the church, archbishop who was residing here, had to be moved to another church and took with him the Vivifying Pillar.

However, at least one positive fact definitely happened during the Archil's reign. This was Church of Proto-martyr Saint Stephen built in this period. In 415 the remains of Stephen miraculously were obtained in Palestine. This fact echoed throughout the whole Christendom. From now on saints began to be treated as special agents in spread of Christianity; their relicts too had been endowed with great importance. Georgian Christian rulers even before these facts showed great interest in obtaining relicts. Especially vigorous in this was Varaz-Bakur whose efforts affected his son Peter; Peter admired the relicts of Persian Saints which were sent to his father from Persia by his men. These relicts indeed had played great role in life of Peter the Iberian.

The building of Saint Stephen Church in Mtskheta was almost synchronous with building of Church in Jerusalem where the greatest portion of relict had been deposited. By this time Peter the Iberian was in Jerusalem and even attended the consecration of the church in 438. He was very close to the persons who had direct access to these relicts. First of all I mean Melania the Younger and also Empress Eudocia. It is why I think that Peter was able to acquire some relicts of Saint Stephen for the Church in his native city. Thus, it is high probability that the church in Mtskheta possessed the relicts of Saint Stephen. Only by this fact might be explained the initiative of Georgian nobility to build Saint Stephen Church in Mtskheta in extremely unfavorable times when even restoration of Church of Vivifying Pillar (Svetitskhoveli) was impossible.

Stephen's Church in Mtkheta should be considered as an important fact in history of Christianity. It was evidently one of the most ancient Churches of Saint Stephen with relicts from authentic source. This Church is preserved fragmentally until today and one can find it easily nearby the Church of Vivifying Pillar – Svetitskhoveli Cathedral.

ნესტან სულავა

**წმ. იოვანე მთაწმინდელისა და იოვანე-თორნიკეს
ჰაგიოგრაფიული ხატ-სახე
(წმ. გიორგი მთაწმინდელის თხზულების მიხედვით)**

ათონის საღვთისმეტყველო ცენტრისა და ლიტერატურული სკოლის დაარსების სათავეებთან ბერად აღკვეცილი ორი ქართველი მხედართმთავარი დგას, წმ. იოვანე მთაწმინდელი და იოვანე-თორნიკე. ისტორიულ-ლიტერატურული ცნობები მათ შესახებ დაცულია ქართულ და ბიზანტიურ წყაროებში, ივირონის აქტებში, რომელთა მეშვეობით ივსება თითოეულის სახე და უფრო სრულყოფილად წარმოგვიდგება მათი პოლიტიკური და საეკლესიო-სასულიერო მოღვაწეობა. წმ. იოვანე მთაწმინდელისა და იოვანე-თორნიკეს ჰაგიოგრაფიული ხატ-სახე წარმოჩენილია წმ. გიორგი მთაწმინდელის თხზულებაში „ცხორებაჲ ნეტარისა მამისა ჩუენისა იოვანესი და ეფთჳმესი და უწყებაჲ ღირსისა მის მოქალაქობისა მათისა, აღწერილი გლახაკისა გეორგის მიერ ხუცესმონაზონისა“.

1. წმ. იოვანე მთაწმინდელისა და იოვანე-თორნიკეს ნათესაობის შესახებ. წმ. გიორგი მთაწმინდელი წმ. იოვანე მთაწმინდელის ვინაობისა და საქმიანობის შესახებ გვიამბობს: „ესე ნეტარი მამაჲ ჩუენი იოვანე იყო ნათესავით ქართველი, მშობელთა და პაპათგან დიდებული და წარჩინებული და საჩინო მთავართა შორის დავით კურაპალატისათა, მხნე და ახოვანი და განთქმული წყობათა შინა, მაღალი და შუენიერი ჰასაკითა და აგებულებითა გუამისადა და ბრძენი და გონიერი გონებითა და გულისჴმისყოფითა, და სავსე შიშითა ღმრთისადა და ყოვლითავე კეთილისა საქმითა, და ფრიად საყუარელი და საკუთარი კეთილად ჴსენებულისა დავით კურაპალატისა“.¹

¹ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. II. დასაბეჭდად მოამზადეს ილ. აბულაძემ, ნ. ათანელიშვილმა, ნ. გოგუაძემ, მ. დოლაძემ, ც. ქურციკიძემ, ც. ჭანჭიჭიძემ და ც. ჯღამაიამ ილია აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით. თბ. 1967, გვ. 42.

როგორც ეხედავთ, წმ. გიორგი მთაწმინდელი წმ. იოვანე მთაწმინდელის საერო სახელსა და გვარ-ჩამომავლობას არ გვაუწყებს. კ. კეკელიძეს იგი იოვანე-ვარაზგაჩედ მიაჩნდა.² მაქსიმე ბერძნიშვილმა იოვანე-ვარაზგაჩეს ვინაობის დადგენას სპეციალური წერილი მიუძღვნა და დოკუმენტების მონაცემთა მიხედვით გაარკვია, რომ იოვანე-ვარაზგაჩე და იოვანე-აბულჰერითი ორი სხვადასხვა პირია და მათი ნათესაური ურთიერთობაც დაადგინა. მ. ბერძნიშვილმა ხელნაწერში A-134 მოიძია ცნობა, რომლის მიხედვით ერისმთავრობისას იოვანე აბულჰერითად მოიხსენიება, მისი საერო სახელია დამოწმებული სვინაქსრის მოსახსენებელშიც. სწორედ ამ წყაროების საფუძველზე გახდა ცნობილი, რომ ერისკაცად ყოფნისას წმ. იოვანე მთაწმინდელს აბულჰერითი რქმევია. ამ ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერებით გახდა ცნობილი, რომ წმ. იოვანე მთაწმინდელის საერო სახელი აბულჰერითია: „იესო ქრისტე, შეამკვე მადლითა და ნიჭითა შენმიერთა წმიდა მამა ეფთჳმე, ძე წმიდისა მამისა იოვანე აბულჰერისი, დამკვიდრებად სამოთხისა, რომელმან თარგმნა წმიდად ესე წიგნი, განმანათლებელი სულთა და სხუანი ურიცხვნი ბერძულისაგან ქართულად ჰლოცვათ“ (A-134, გვ. 424); „თვესა იენისსა იდ. ამასვე დღესა მიცვალება ნეტარისა მამისა ჩუენისა იოანესი, ეფთვიმეს მამისა, ჭეშმარიტისა მის მონაზონისა და ქრისტეს ნებისყოფელისა, რომელსა პირველად აბულჰერით ერქუა ერისმთავრობასა“ (A-222, გვ. 359-360). საეხებით ნათელია, წმ. იოვანე მთაწმინდელის საერო სახელი აბულჰერითია.³

წმ. იოვანე მთაწმინდელის, იოვანე-თორნიკესა და იოვანე-ვარაზგაჩეს სულიერი და ხორციელი ნათესაობის გასარკვევად საყურადღებოა 977 წელს საბა უცბად მწერლის მიერ ათონზე გადაწერილი ჰომილეტიკური კრებულის მომგებლის წმ. იოვანე მთაწმინდელის ანდერძი, სადაც ვკითხულობთ: „...მე, იოვანე, ღირს ვიქმენ მოგებად წმიდისა ამის წიგნისა, რომელი თარგმნა შვილმან ჩემმან ეფთვიმე ბერძულისაგან, და შრომად დიდი ვაჩუენეთ ამას ზედა საცსენებელად სულისა ჩუენისა. აწ ვინცა მიემთხვნეთ წმიდათა ამათ სიტყუათა ნეტარისა მამისა ჩუენისა ბასილისთა, განმანათლებელთა სულისათა, ღმერთმან დაგაჯეროს, ღოცვასა მოგაცსენებით მე, იოვანე, და სული-

² კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია. ტ. I. თბ. 1960, გვ. 175.

³ მ. ბერძნიშვილი. იოანე-ვარაზგაჩესთვის. „ანალები“. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. I. თბ. 1947, გვ. 248-249; 6. სულავა. ორი მიქელი ძველ ქართულ მწერლობაში. „მატენ“. ენის და ლიტერატურის სერია. 2003. №1-4, გვ. 33-51; 6. სულავა. მიქელ მოდრეკილის მოღვაწეობის ლოკალიზაციისათვის. „ანალები“. №8. თბ. 2011, გვ. 383-397.

ერად და ჯორციელად ძმას ჩემი იოვანე, თორნიკ-ყოფილი და შვილი ჩემი ეფთვიმე, რომელმან თარგმნა ესე, და სულიერნი ძმანი ჩემნი არსენი, თეოდორე (თ^ე) და გიორგი (გ^ი)“...⁴ შეენიშნავთ, რომ არც ერთი სხვა დოკუმენტი წმ. იოვანე მთაწმინდელისა და იოვანე-თორნიკეს ხორციელ ძმობას არ ახსენებს. მაქსიმე ბერძნულში იოვანე-თორნიკესა და წმ. ეფთვიმე მთაწმინდელის ძამის – წმ. იოვანეს ნათესაური კავშირის შესახებ გამოთქვა შეხედულება, რომლის მიხედვით ზემოთ დამოწმებული სიტყვები მათი ხორციელი და სულიერი ძმობის თაობაზე მიაჩნია „ფიგურალურ თქმად, ფიზიკური მახლობლის მნიშვნელობისად მხოლოდ, როგორც ამას ხშირად ეხმარობთ დღესაც: ძმას ვუწოდებთ ფაქტიურად არა ღვიძლ ძმასაც, ოღონდ სიყვარულით, მახლობლობით ძმის სადარსა და ტოლს. თორნიკეს კი, ჩვენ ვიცით, ათონში ჩასვლამდევე „ფრიადი სიყვარული აქუნდა იოანეს მიმართ“ (გიორგი მცირე). გარეშე ამისა მათ შორის არსებობდა ფიზიკური, არასისხლისმიერი, მახლობლობაც ანუ თვისობა, ე. ი. სწორედ ის, რასაც მოწმობს წმ. გიორგი მთაწმინდელი „ცხოვრებაში“ და რაც ერთგვარ ფორმალურ გამართლებასაც წარმოადგენს მათი „ხორციელად“ ძმობისას“.⁵

თუ რა ნათესაური კავშირ-ურთიერთობა იყო, ერთი მხრივ, ძმებს – იოვანე-თორნიკესა და იოვანე-ვარაზეაჩეს, მეორე მხრივ, წმ. იოვანე მთაწმინდელს შორის, შეიძლება დადგინდეს წმ. გიორგი მთაწმინდელის „წმ. იოვანესა და ეფთვიმეს ცხოვრებასა“ და სხვა ათონურ ხელნაწერებში დაცული ფაქტების მოშველიებით. იოვანე-თორნიკე და იოვანე-ვარაზეაჩე რომ ძმები, ჩორდვანელის ძენი არიან, კარგად ჩანს იმ მრავალრიცხოვან კოლოფონებში, რომლებიც შემოუნახავთ ტაო-კლარჯეთის საღვთისმეტყველო ცენტრებში შექმნილ და ათონზე დაცულ ხელნაწერებს – Ath. 1; Ath.3; Ath.9, აგრეთვე, მოსკოვის ისტორიული მუზეუმის სინოდალური კოლექციის ხელნაწერს Gr.62.

პრობლემის საბოლოოდ გადასაჭრელად, წმ. გიორგი მთაწმინდელის ჰაგიოგრაფიულ თხზულებასთან ერთად, განსაკუთრებული ღირებულებისაა დაკარგული ხელნაწერის „განძის“ შემონახული ანდერძი – Gr.62, რომელშიც იოვანე-თორნიკე ასახელებს იოვანე-აბულჰერითს, როგორც თავის სულიერ მოძღვარს, და იოვანე-ვარაზეაჩეს, როგორც თავის ძმას. „... მე, იოვანე-

⁴ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. ათონური კოლექცია. ტ. I. თბ. 1986, გვ. 98-99.

⁵ მ. ბერძნულში. იოვანე-ვარაზეაჩესთვის, გვ. 248.

ნე-თორნიკოფილმან, ძემან სულკურთხეულისა უფლისა ჩორდვანელისამან... დაეწერე... წიგნი... განძი... აწ გვედრები... მოიკსენენით პირველად მოძღუარი ჩემი იოვანე აბულჰერით და ძმა ჩემი იოვანე-ვარაზვაჩე და შვილნი ჩვენნი სულიერნი და კორციელნი მიქაელ და ჩორდვანელი ექუსოვიტი და ბაგრატ პატრიკი და ჩორდვანელი და მცირად თორნიკ და სულნი მშობელთა ჩემთანი და ძმათა და ყოველთა თჳსთა ჩემთა“.⁶ „განძის“ ანდერძი მართლაც ძვირფასი განძია იოვანე-თორნიკეს, იოვანე-ვარაზვაჩეს, იოვანე-აბულჰერითს შორის სულიერი და ხორციელი ნათესაობის დასადაგენად. ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერებისა და წმ. გიორგი მთაწმინდელის ჰაგიოგრაფიული თხზულების მონაცემების საფუძველზე ირკვევა, რომ იოვანე-ვარაზვაჩე და იოვანე-აბულჰერითი ორი სხვადასხვა პიროვნებაა. იოვანე-ვარაზვაჩე იოვანე-თორნიკეს ძმა, ხოლო იოვანე-აბულჰერითი, მამა წმ. ეფთვიმე მთაწმინდელისა, მათი ბიძაშვილის – აბუჰარბის ასულის ქმარია, მათი სიძეა. მიუხედავად ამისა, ხშირად სამეცნიერო ლიტერატურაში წმ. იოვანე მთაწმინდელი მაინც იოვანე-თორნიკეს ძმადაა მიჩნეული. ვფიქრობთ, ეს შეცდომა უთუოდ უნდა გასწორდეს.

წმინდა მამათა იოვანე და ეფთვიმე მთაწმინდელების „ცხოვრების“ დასაწყისშივე მოიხსენიებიან იოვანე და ეფთვიმე, რომლებიც განსაკუთრებული პატივით სარგებლობდნენ როგორც ათონზე, ასევე ბიზანტიისა და საქართველოს უმაღლეს არისტოკრატიულ წრეებში: „...ამათ ჟამთა შინა გამოაჩინნა ნეტარნი მამანი ჩუენნი: იოვანე და ეფთვიმე და იოვანე და არსენი ეპისკოპოსი ნინოწმიდელი და იოვანე გრძელის ძე და შემდგომითი შემდგომად სხუანი იგი მოწაფენი მათნი“...⁷ პირველად ნახსენები იოვანე წმ. იოვანე მთაწმინდელია, მეორედ ნახსენები იოვანე კი იოვანე-თორნიკეა. წმ. გიორგი მთაწმინდელი გვიამბობს წმ. იოვანე მთაწმინდელის, ეფთვიმეს მამის ვინაობისა და საქმიანობის შესახებ: „ესე ნეტარი მამად ჩუენი იოვანე იყო ნათესავით ქართველი, მშობელთა და პაპთაგან დიდებული და წარჩინებული და საჩინოდ მთავართა შორის დავით კურაპალატისათა, მკნე და ახოვანი და განთქმული წყობათა შინა, მაღალი და შუენიერი ჰასაკითა და აგებულებითა გუამისადა და ბრძენი და გონიერი გონებითა და გულისკმისყოფითა, და სავსე შიშითა ღმრთისადა და ყოვლითავე კეთილისა საქმითა, და ფრიად

⁶ P. Peeters. Un colophon géorgien de Thornik le moine. *Analecta Bollandiana*. 50. fasc. 3-4. 1932, გვ. 360.

⁷ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. II, გვ. 38.

საყუარელი და საკუთარი კეთილად კსენებულისა დავით კურაპალატისა“.⁸ იოანეს მხედართმთავრობას მიუთითებს სვინაქსარის A-222-ის მოსახსენებელიც. იგი ოთხთა დიდებულ ლავრაში ეკურთხა მონაზვნად, შემდეგ მიაშურა ულუმბოს, ბოლოს ათონს. მაგრამ ათონზე წასვლამდე იოვანეს შვილი — ეფთვიმე ბაბუამ და დედის ძმებმა მძევლად მისცეს ბიზანტიის იმპერატორს. იოვანე მყის მიიწია კონსტანტინოპოლს შვილის წამოსაყვანად. გიორგი მთაწმინდელი გვიამბობს: „და ვინაჲთგან მეფენი მეცნიერ იყვნეს აბუჰარბისა, რომელი იყო სიმაჰრი მამისა იოვანესი, და იოვანესდაცა ფრიადი სიყუარული აჩუენეს მის ზედა და კეთილად მოიკითხეს“.⁹ ე. ი. წმ. იოვანე მთაწმინდელის სიმაჰრი იყო აბუჰარბი, ბიძა ჩორდვანელის ძეთა იოვანე-თორნიკესი და იოვანე-ვარაზგაჩესი. აბუჰარბი ბიზანტიის საიმპერატორო კარზე მიღებული და ცნობილი პიროვნება ჩანს. მან თავისი მცირეწლოვანი შვილიშვილის ეფთვიმეს მძევლად მიყვანის გამო სიძისაგან მკაცრი საყვედური მიიღო. წმ. იოვანე მთაწმინდელმა ეფთვიმე ათონზე წაიყვანა და სამუდამოდ იქ დარჩა.

წმ. გიორგი მთაწმინდელი თორნიკეს შემონაზვნების შესახებაც მოგვითხრობს: „მათ ჟამთა შინა თჳსი მისი დიდი თორნიკ თჳსსა ქუეყანად მონაზონ იქმნა და, რამეთუ ასმიოდა იოვანესთჳს, ვითარმედ ულუმბათა არს და ვინაჲთგან ფრიადი სიყუარული აქუნდა მისსა მიმართ, მას მოჰპართა და ულუმბათა შთამოვიდა და, ვინაჲთგან მუნ ვერ პოვა, ფარულად გამოიწულილა და ცნა, ვითარმედ მთაწმიდას არს, და, თჳნიერ ცნობისა მეფეთაჲსა, იღუმაღლ მთაწმიდას მოვიდა და კურთხევაჲ მონაზონებისაჲ კელთაგან იოვანესთა მიიღო... მთაწმიდას შთამოვიდა და ლავრასა დიდისა ათანასესსა მიიწია და, ვინაჲთგან დაფარვაჲ არღარაჲ ეგებოდა, ურთიერთას გამოეცხადნეს და სიყუარულითა სულიერითა შეიტკბნეს და ფრიადი სიხარული იქმნა მონასტერსა შინა მას დღესა, რამეთუ არცა დიდი ათანასი უმეცარ იყო თორნიკის საქმესა და წარჩინებულობასა და ახოვნებასა...“.¹⁰ წმ. გიორგი მთაწმინდელმა იოვანე-თორნიკეს უწოდა წმ. იოანე მთაწმინდელის „თჳსი“;¹¹ სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის მიხედვით, ზემოთაც აღვნიშნეთ, „თჳსი“ დედის ნათესავია, ე. ი. ნათესავია ქალის ხაზით. ჩანს, აქ იგულისხმება ეფთვიმეს დედის ნათესაობა იოვანე-თორნიკესთან, ისინი ბიძაშვილები,

⁸ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. II, გვ. 42.

⁹ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. II, გვ. 43.

¹⁰ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. II, გვ. 44.

¹¹ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. II, გვ. 55.

ძმების – აბუჰარბისა და ჩორდვანელის შვილები არიან. აბუჰარბი კი, ზემოთაც აღვნიშნეთ, წმ. იოვანე მთაწმინდელის სიმაპრია. ამავე თხზულებაში თვით წმ. იოვანე მთაწმინდელიც „თჳსად“ იხსენიებს იოვანე-თორნიკეს.

ვფიქრობთ, საკითხის გასარკვევად მნიშვნელობა აქვს იმასაც, თუ როგორი ურთიერთობა იყო წმ. იოვანე მთაწმინდელსა და იოვანე-თორნიკეს შორის, რომლის ამსახველ ეპიზოდებს გადმოგვცემს წმ. გიორგი მთაწმინდელი. ნათლად ჩანს, რომ წმ. იოვანე მთაწმინდელი უდიდესი პატივისცემით, კრძალვითა და რიდით ეპყრობოდა იოვანე-თორნიკეს (იხ. 18, გვ. 49-51). ასევე, თვით იოვანე-თორნიკესაც დიდი რიდი და კრძალვა ჰქონდა თავისი სულიერი მოძღვრის მიმართ. წმ. იოვანე მთაწმინდელმა გარდაცვალებამდე მცირე ხნით ადრე წარმოთქვა ანდერძი და მოითხოვა, რომ ყოველწლიურად აღესრულებინათ იოვანე-თორნიკე სვინგელოზის სახელზე წირვა-მოსახსენებელი. „ეგრეთვე სულიერსა ძმასა ჩუენსა იოვანე სვინგელოზსა... საკსენებელსა აღასრულებდნენ“.¹² ეს რიდი და კრძალვა ურთიერთშორის მათი სულიერი და ხორციელი სიახლოვის დამადასტურებელია. წმ. იოვანე მთაწმინდელი იოვანე-თორნიკეს თავის სულიერ ძმად იხსენიებს, რის წერილობითი საბუთიც დაუტოვებია, როგორც ამას წმ. გიორგი მთაწმინდელი გვამცნობს. იოვანე და ეფთვიმე მთაწმინდელების „ცხორებაში“ იოვანე-თორნიკე სვინგელოზი ყველგან სულიერ მოძღვრად მიიჩნეეს წმ. იოვანე მთაწმინდელს.

წმ. იოვანე მთაწმინდელი იხსენიება, აგრეთვე, ივირონის ბერძნულ აქტებში.¹³ ამავე ივირონის ბერძნულ აქტებში იხსენიება იოვანე-თორნიკე სვინგელოზის სახელი (№№ 3, 4, 5, 24, 32, 42). ათონის მთის სააღაპე წიგნში იოვანე-თორნიკეს სახელზე განწესებულ აღაპს პირველი ადგილი უჭირავს. მისი განგება ნიმუშადაა მიჩნეული სხვათა აღაპებისათვის. ამავე ივირონის ბერძნულ აქტებსა (№№ 9, 10, 12, 23, 24) და სააღაპე წიგნში შეტანილია გიორგი I დიდის, ელენე მეტრეველის აზრით, იოვანე-ვარაზაჩეს ძის, თორნიკეს ძმისწულის, იოვანე ქართველის „თჳსის“ მოსახსენიებელი.¹⁴

ამრიგად, იოვანე-ვარაზაჩე და წმ. იოვანე მთაწმინდელი, წმ. ეფთვიმე მთაწმინდელის მამა, ორი სხვადასხვა პირია. წმ. იოვანე მთაწმინდელი X საუკუნის 70-იან წლებში უკვე ათონზე იმყოფება შვილთან ერთად, ხოლო

¹² ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. II, გვ. 59.

¹³ Actes d'Iviron. I. Éd. par J. Lefort, N. Oikonomidés, D. Papachrysanthou, avec la collaboration d' H. Métrévélis. Paris, 1985: ##7-10; შემდეგში აქტების ნომრები ტექსტშია მითითებული.

¹⁴ ე. მეტრეველი. ათონის ქართველთა მონასტრის სააღაპე წიგნი. თბ. 1998.

იოვანე-გარაზეაჩე ოშკის ლავრის მწიგნობრულ საკმანობას უდგას სათავე-ში. ელენე მეტრეველის შეხედულებით, ოშკის ბიბლიის გადამწერი მიქაელი გიორგის სახელით აღიკვეცა ბერად და 981 წლის შემდეგ თავის ბიძასთან – იოვანე-თორნიკესთან ერთად ათონს მიაშურა. წმ. ეფთვიმე მთაწმინდელი და გიორგი I დიდი, მაშენებლად წოდებული, მიქაელ-ყოფილი, ძმების – აბუჰარბისა და ჩორდვანელის – შვილიშვილები არიან, როგორც წმ. გიორგი მთაწმინდელი ამბობს, ერთმანეთის „თჳსნი“ არიან. იოვანე-თორნიკესათვის წმ. იოვანე მთაწმინდელი სიძეა, ბიძაშვილის – აბუჰარბის ასულის ქმარია, ხოლო წმ. ეფთვიმე მთაწმინდელი – ბიძაშვილის შვილია.

2. წმ. იოვანე მთაწმინდელისა და იოვანე-თორნიკეს ჰაგიოგრაფიული ხატ-სახე. წმ. გიორგი მთაწმინდელისეული დახასიათება წმ. იოვანე მთაწმინდელს წარმოაჩენს წმინდანისათვის დამახასიათებელი ზოგადი თვისებებით, რომლებითაც ჰაგიოგრაფიის იდეალური გმირი უნდა იყოს შემკული. წმ. იოვანე მთაწმინდელის გარეგნული და შინაგანი თვისებები შეზავებულია, იგი უთუოდ მოგვაგონებს წმ. გრიგოლ ხანცთელის ფრესკის დარად წარმოსახულ სახეს და კიდევ ერთხელ გვაფიქრებინებს, რომ წმინდანის ამგვარად წარმოჩენა ჰაგიოგრაფიის სპეციფიკა და შუასაუკუნეობრივი სახისმეტყველების პრინციპია. თავის მხრივ, ეს პერსონაჟის ესთეტიკური ხედვის საფუძველს ქმნის, ვინაიდან წმინდანთა სახეებში გაუთიშავადაა მოცემული რელიგიური და მხატვრული ფენომენი, ორივე ერთობლივად წარმოიდგინება, ოღონდ რელიგიურის დომინირება სრულიად ნათელი და უეჭველია.

წმ. იოვანე, მხედართმთავარი და დიდგვაროვანი ფეოდალური წრის წარმომადგენელი, გაურბოდა ნაცნობ გარემოს, ოჯახს, თავს არიდებდა სოფლურ ინტერესებს, კაცთა ყოფისათვის დამახასიათებელ შფოთს და ეძიებდა მარტოობას; ავტორი გვიამბობს, რომ მას ერისკაცობაშივე მძაფრად წაეკიდა „ცეცხლი იგი ქრისტეს სიყუარულისაჲ, ყოველი დიდებაჲ ამა სოფლისაჲ შეურაცხყო და ნაგევად შეჰრაცხა და მონაგები და სიმდიდრე და განსუენებაჲ და მეუღლე და შვილნი და ნათესავნი... სიტყვისაგებ უფლისა, აღიღო ჯუარი მკართა თჳსთა ზედა და ფარულად ყოველთაგან სივლტოლად იკუმია და იჯმნა ყოველთაგან და მხოლოდ ლავრასა დიდებულსა ოთხთა ეკლესიათასა შევიდა“.¹⁵ სულიერი სიმშვიდე მაინც ვერ მოიპოვა, ვინაიდან მისი ვინაობა ბერ-მონაზონთა წინაშე, ხოლო ადგილ-სამყოფელი – საერო პირ-

¹⁵ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. II, გვ. 42-43.

თათვის მალე გაცხადდა. როდესაც თავის ხელდასხმელთაგან, მამა მოსესა და მამა გელასისაგან კურთხევა მიიღო, ულუმბოს მთას მიაშურა, სადაც აწ უკვე სამშობლოს მოშორებულმა ბერმა „მონასტერსა ერთსა შინა“ დაივნა და სიმშვიდეში იმყოფებოდა. სულიერი სიმშვიდის ძიების გზაზე მყოფმა „ჟამთა არამცირედთა ჯორთა მსახურებისა ღუაწლი აკოვნად თავს იღვა“,¹⁶ სიმდაბლით აღასრულებდა შეურაცხ და უმნიშვნელო მსახურებას, მაგრამ ოლიმპზე მისი ამგვარი სულიერად ნეტარი ღვაწლი დროებითი აღმოჩნდა.

წმ. გიორგი მთაწმინდელი მოგვითხრობს, რომ იმაჟამად ბერძენთა იმპერატორმა დავით კურაპალატს დაუთმო „ზემონი ქუეყანანი“, სანაცვლოდ უფლისწულები და დიდგვაროვან ფეოდალთა (აზნაურთა) შვილები მძევლებად მოსთხოვა. მეფემაც მისცა. მძევალთა შორის წმ. იოვანეს მცირეწლოვანი ვაჟი ეფთვიმეც იყო, რომელიც პაპამ, წმ. იოვანეს სიმამრმა, ე. ი. აბუჰარბმა, და მისმა ცოლისძმებმა იმპერატორს მიჰგვარეს. როგორც კი გაიგო წმ. იოვანემ სიმამრისა და ცოლისძმებისაგან მცირეწლოვანი შვილის გამძევლების ამბავი, იძულებული გახდა კონსტანტინეპოლს გამგზავრებულყო, ბიზანტიის იმპერატორს ხლებოდა, საკუთარი თავი გაემჟღავნებინა და შვილის ინტერესები დაეცვა. მან მკაცრად უსაყვედურა საიმპერატორო კარზე მყოფ სიმამრს, რომელსაც „არა ენება მიცემაჲ მისი. და ფრიად აბრაღა მას იოვანემ, ვითარმედ: „რაჲ არს ესე? ნუჟკუე შვილ არა გესკნესა თქუენ? გარნა ესე ცხად არს, რომელ მათ სწყალობდით, ვითარცა თცსთა შვილთა და ძე ჩემი, ვითარცა ობოლი, მძევლად გასწირეთ! გარნა უფალმა შეგინდვენ თქუენ!“¹⁷ ღვთის განგებითა და მეფეთა თანხმობით შვილი წაიყვანა და კვლავ ულუმბოს მიაშურა.

პაგიოგრაფიულ თხზულებაში წმ. იოვანე მთაწმინდლის პიროვნების სრულყოფილად წარმოსახსახავად უაღრესად მნიშვნელოვანია წმ. იოვანეს მიერ სიმამრისათვის ცოდვის შენდობის ეპიზოდი, – „გარნა უფალმა შეგინდვენ თქუენ!“ – ეს ქრისტიანული ცნობიერების უმაღლესი გამოვლინებაა. ეს ეპიზოდი მოწმობს, თუ როგორ ებრძოდა ერთმანეთს წმ. იოვანეს სულიერ სამყაროში ზესთასოფლური და სოფლური საწყისები. რეალობასთან ამგვარი ჭიდილი იოვანეს ნეკრესის ქარებით ლოვინად ჩავარდნამდე თან სდევდა. ულუმბოს მონასტერში ყოფნისას ღმერთმა იოვანეს უდიდესი გან-

¹⁶ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. II, გვ. 43.

¹⁷ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. II, გვ. 43-44.

საცდელი მოუვლინა, ჯერ კიდევ მცირეწლოვანი ეფთვიმე, წმ. იოვანეს ვაჟიშვილი, მძიმედ დაავადდა, მამა მის გადარჩენას აღარც ელოდა და მღვდლის მოსაყვანად წავიდა, რათა ყმაწვილი ეფთვიმე ღვთის წინაშე უზიარებლად არ წარმდგარიყო; მაგრამ ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლის შემწეობით ეფთვიმე გადარჩა. ამ ეპიზოდის არაპირდაპირი ჰიპოდოგმა ისაკის მსხვერპლად შესაწირად აბრაამის მზადყოფნაა. იოვანემ, როგორც მშობელმა, შვილის ხორციელ და სულიერ მომავალზე შესაფერისად იზრუნა. თხზულებაში მოთხრობილია იმის შესახებ, რომ წმ. ეფთვიმეც, როგორც მშობლის დამფასებელი და მასზე მზრუნველი შვილი, ნიკრისით დაავადების შემდეგ მამას თავად უვლიდა და ტკივილებს უმსუბუქებდა. მამა-შვილის ამგვარი ურთიერთობა, სიყვარული და ურთიერთმზრუნველობა წმ. გიორგი მთაწმინდელის მიერ იშვიათი სისადავითა და სიფაქიზითაა გადმოცემული, რაც ევანგელური მადლმოსილებითა და მშობლის წინაშე პასუხისმგებლობის გრძნობითაა შტაგონებული; ეს ევანგელური ჰიპოდოგმაა. ჯვარზე გაკრულმა მაცხოვარმა თავის ხორციელ ღედაზე – ყოვლადწმინდა ღვთისმშობელზე იზრუნა და წმ. იოანე მახარებელს ჩააბარა: „ხოლო იესუ ვითარცა იხილა ღედად თჳსი და მოწაფე იგი, რომელი უყუარდა, წინაშე მღვდმარენი, ჰრქუა ღედასა თჳსსა: ღედაკაცო, აჰა ძე შენი! და მერმე მოწაფესა მას ჰრქუა: აჰა ღედად შენი! და მიერიტგან წარიყვანა იგი მოწაფემან მან თჳსთა თანა“ (იოვანე, 19, 26-27).

წმ. იოვანე შვილთან ერთად ულუმბოდან ათონზე გადავიდა და წმ. ათანასეს ლავრაში დამკვიდრდა. მამამ ადრევე შეიცნო, რომ წმ. ეფთვიმეს ღვთივმომადლბეული ნიჭი ჰქონდა და მისი რჩევით შვილი შეუდგა კიდევ მთარგმნელობით საქმიანობას. მისი სიტყვები: „ქართლისა ქუეყანად ღიდად ნაკლულევან არს წიგნთაგან და მრავალნი წიგნნი აკლან, და ვხედავ, რომელ ღმერთსა მოუმაღლებია შენდა, აწ ილუაწე, რაჲთა განამრავლო სასყიდელი შენი ღვთისაგან“¹⁸ – ეროვნული ინტერესებით გამსჭვალული ადამიანის, ღირსეული მამულიშვილის ნათქვამია, რომელმაც იცის, რა სჭირდება მის ქვეყანას. მამამ წმ. ეფთვიმეს მიზნად დაუსახა ერის განათლება, სულიერი აღზრდა მისი სულიერი სიჩვილის პერიოდში, როგორც ეს მოგვიანებით წმ. ფერემ მცირემ შეაფასა. მამა-შვილის სახეებში ევანგელური ჰიპოდოგმურ-პარადიგმული ხატმეტყველება იკითხება: როგორც მაცხოვრის ამქვეყნად

¹⁸ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. II, გვ. 61.

მოსვლის წინაპირობები იოანე ნათლისმცემელმა მოამზადა, ისე მოამზადა წმ. იოვანე მთაწმინდელმა წმ. ეფთვიმე ქართველი ერის მომავალი სულიერ-საგანმანათლებლო საქმიანობისათვის. წმინდა მამის საბერო სახელი „იოვანე“ ღვთის მადლს ნიშნავს და, მართლაც, მისი საქმიანობა ულუმბოვც და ათონზეც ღვთის მადლით განათდა. იოვანეს სახელის სიმბოლიკა იმ მხრივაც იკითხება, რომ პირველი ქართული ეკლესია ათონის მთაზე წმ. იოანე მახარებლის სახელზე ააშენეს, ხოლო შემდეგ იოვანე-თორნიკეს ქტიტორობით „ადგილსა შუენიერსა შუა მთაწმიდისა“ აღაშენეს ორი მონასტერი: ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლისა და იოანე ნათლისმცემლის სახელზე.

წმ. იოვანე მთაწმინდელი თავად აღიარებდა, რომ საამქვეყნო განსაცდელი მას თითქმის არასოდეს ტოვებდა. ოშკის მონასტერში შემონაზვნებულმა იოვანე-თორნიკემ, ჩორდვანელის შთამომავალმა, იოვანეს მეუღლის ნათესავმა, ჯერ ულუმბოს მთაზე მოიკითხა იგი, ხოლო შემდეგ, რაკი იქ ვერ პოვა და გაიგო მისი ადგილსამყოფელი, ათონის მთას მიაშურა. როგორც წმ. იოვანე მთაწმინდელი თვითონ მიუთითებს, შფოთსა და განსაცდელში სწორედ იოვანე-თორნიკეს მხრიდან ჩავარდა. ამიტომ შვილთან ერთად ესპანეთის იბერიაში გამგზავრება გადაწყვიტა, მაგრამ ბიზანტიის იმპერატორმა მას ამის ნება არ დართო და ავიდოსიდან ათონზე დააბრუნა. რატომ ილტვოდა იოვანე ათონიდან, ნაწარმოებში დაზუსტებული არაა, თუმცა ის კი არის ნათქვამი, რომ წმ. იოვანე სულიერ სიმშვიდესა და სიმარტოვეს ეძიებდა, მას ეს მიზანი ბოლომდე მიუღწეველი დარჩა.

ავტორი წმ. იოვანე მთაწმინდელს აბრაჰამს ადარებს, რითაც მინიშნებულია, რომ იოვანეს უდიდესი სულიერი მისია აკისრია: აბრაჰამ მრავალთა მამაა, წმ. იოვანე მრავალ წმინდა მამათა სულიერი მშობელი უნდა გახდეს, გაამრავლოს წმინდა მამები ათონის მთაზე, უცხოებაში, მწირობასა და სიგლახაკით ცხოვრებაში უნდა შეძლოს ქართველი ერის სულიერ აღორძინებაზე ზრუნვა, რისთვისაც ღმერთმა, ვითარცა აბრაჰამს ისააკი, ყოვლად სანატრელი და სათნოებით გამორჩეული შვილი – მომავალი წმინდანი ეფთვიმე მიანიჭა. მაგრამ მხოლოდ ეს არ იყო საკმარისი, ამისთვის აუცილებელია დიდი ლავრის შექმნა და ჩამოყალიბება, რათა ქართულ ენაზე გადმოთარგმნილიყო მთელი ის უზარმაზარი საღვთისმეტყველო ლიტერატურა, რომელიც ბერძნულად არსებობდა და ქართული მწერლობა, კულტურა გამდიდრებულიყო; ყოველივე ამაში უდიდესი წვლილი წმ. იოვანე მთაწმინდელსა და მის ნათესავს, „თვისს“, იოვანე-თორნიკეს მიუძღვით.

დავით კურაპალატის მაგისტროსობისას ერთ-ერთი უდიდესი და ცნობილი მთავარსარდალი თორნიკე ტაოელი დიდგვაროვანი ფეოდალის ჩორდვანელის ჩამომავალი იყო, ენათესავებოდა წმ. იოვანე მთაწმინდელს, ერისკაცობაში – აბულჰერითს. წმ. გიორგი მთაწმინდელის მიერ ამ პერსონაჟის სახეც წმ. იოვანე მთაწმინდელის მსგავსად არის წარმოჩენილი. მანაც ცოდვებით დამძიმებულმა დატოვა საერო ცხოვრება. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ჰაგიოგრაფიული გმირისაგან განსხვავებული ხატ-სახითაა წარმოსახული. წმ. გიორგი მთაწმინდელის ჰაგიოგრაფიულ თხზულებაში იოვანე-თორნიკესთან დაკავშირებული რამდენიმე ეპიზოდია მოთხრობილი: მისი ბერად აღკვეცისა და ათონის ქართველთა მონასტერში წასვლის ამბავი, იოვანე-თორნიკეს ადგილი და როლი ბარდა სკლიაროსის აჯანყების ჩახშობაში, იოვანე-თორნიკეს მიერ ივირონის მონასტერში გატარებული ცხოვრების ბოლო წლები.

ელ. მეტრეველი ვარაუდობდა, რომ თორნიკე „თჳსსა ქუეყანასა“ უნდა შემონაზუნებულიყო ოშკის მონასტერში, რომელთანაც არის მისი სახელი დაკავშირებული.¹⁹ თუმცა წმ. გიორგი მთაწმინდელის ჰაგიოგრაფიული თხზულება თორნიკეს შემონაზუნების ამბავს ცოტა განსხვავებულად გვიამბობს. წმ. იოვანე მთაწმინდელის მსგავსად, არც მას სურდა სამშობლოში დარჩენა, მანაც უცხოებაში მწირად და გლახაკად ყოფნა აღირჩია, რისთვისაც უღუმბოს მთას მიაშურა. აქ ეგულებოდა თავისი სულიერი მეგობარი და ნათესავი, სამხედრო საქმეში თავისი წინამორბედი მთავარსარდალი წმ. იოვანე მთაწმინდელი, რომელიც ამ დროისათვის უკვე ათონზე იმყოფებოდა შვილთან – ეფთვიმესთან ერთად. იოვანე-თორნიკეც, „თჳნიერ ცნობისა მეფეთასა, იღუმალ მთაწმიდას მოვიდა და კურთხევა მონაზონებისაჲს კელთაგან იოვანესთა მიიღო“,²⁰ რაც იმას ნიშნავს, რომ იგი ათონზე შემონაზუნდა და ბერად აღკვეცის კურთხევა იოვანესაგან მიიღო. თორნიკეს წმ. ათანასეც, ათონის მონასტერთა წინამძღვარიც, კარგად იცნობდა. იგი დიდი პატივით მიიღეს ათონზე. სწორედ მისი მისვლის შემდეგ ააგეს ქართველებმა იოვანე მაზარებლის სახელობის ეკლესია და თავიანთი სადგომი სენაკები, სადაც ცხოვრობდნენ, „ვითარცა ანგელოზნი ღმრთისანი“.

წმ. გიორგი მთაწმინდელმა მოგვითხრო იმის შესახებ, როგორ მომზადდა საფუძველი ათონის დიდებული ქართული ლავრის მშენებლობისათ-

¹⁹ ე. მეტრეველი. ნარკვევები. თბ. 1996.

²⁰ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. II, გვ. 44.

ვის. ამ ისტორიულ ფაქტს უდიდესი მნიშვნელობა აქვს; ავტორი დეტალურად გვიამბობს ისტორიული ღირებულების მოვლენას, რათა სრულყოფილად წარმოაჩინოს ქართველთა სიძლიერე და ავტორიტეტი X საუკუნის 70-იან წლებში. სწორედ აქაა მოთხრობილი იოვანე-თორნიკესთან დაკავშირებული უმნიშვნელოვანესი ეპიზოდი. აღმოსავლეთ ბიზანტიის ერთ-ერთი პროვინციის მმართველი ბარდა სკლიაროსი იმპერატორს აუჯანყდა და „ცმელით კერძი ყოველი დაიპყრა და მეფენი და დედოფალი შეწყუდეულად იყვნეს ქალაქსა შინა დიდითა ჭირითა და იწროებითა“.²¹ მძიმე მდგომარეობაში მყოფმა ბერძნებმა განიზრახეს, დახმარება დავით კურაპალატისათვის ეთხოვათ: „ჩუენი შემწე დავით კურაპალატისაგან კიდე არავინ არს“.²² წმ. გიორგი მთაწმინდელი იმ მიზეზს წარმოაჩენს, რის გამოც უშუალოდ დავით კურაპალატს ვერ მიმართა ბიზანტიის საიმპერატორო კარმა, – ტაოსკენ მიმავალი ყველა გზა ბარდა სკლიაროსს ეკვრა. ათონზე, ქართველთა მონასტერში, წარავლინეს სევასტოფორი, „კაცი წარჩინებული მათ უამთა შინა მთავართა შორის დედოფლისათა“²³ და მათთვის კარგად ნაცნობ წმ. ათანასეს, წმ. იოვანე მთაწმინდელსა და იოვანე-თორნიკეს სთხოვეს დახმარება; წმ. ათანასე და წმ. იოვანე იოვანე-თორნიკეს ევედრებოდნენ, რათა „ადვიდეს მეფეთა წინაშე“ და აღასრულოს ის უდიდესი მისია, რომელიც მას უნდა დაკისრებოდა ბარდა სკლიაროსის აჯანყების ჩაშლის საქმეში. იოვანე-თორნიკეს დათანხმება ადვილი არ იყო, რადგან ცოდვათა შესანანებლად მოსულს კვლავ შფოთსა და ომში ჩართვა არ სურდა, მაინდა, რომ ომში ჩაბმა და ბრძოლა ბერმონაზვნური ცხოვრების წესსა და ზნეობას ჩამოაცილებდა: „მე ცოდვათა ჩემთათჳს მოსრულ ვარ ამას წმიდასა ადგილსა და შეუძლებელ არს ჩემი მეფეთა წინაშე წარსლვაჲ, რამეთუ მე ვიცი, თუ რომლისა პირისათჳს მიკმობენ, და, ვინამთგან ღმერთმან ღირს-მყო და სახე მონაზონებისაჲ შევიმოსე, მე ამიერთგან არცაღა მეფეთა თანა მიც შესაპოვარი, არცაღა სხუასა ვის ქუეყანასა ზედა. აწ ვევედრები სიწმიდესა თქუენსა, ღმრთისა სიყუარულისათჳს შემინდვით და ნუ მაიძულებთ ამის პირისათჳს, რამეთუ, უკუეთუ წავიდე, ამის სოფლისავე შფოთთა შთამაგდებენ“.²⁴ სოფლის შფოთს განრიდებულ თორნიკეს მთაწმინდელი მამები წმ. ათანასე და წმ. იოვანე აიძულებდნენ, წასული-

²¹ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. II, გვ. 45.

²² ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. II, გვ. 45.

²³ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. II, გვ. 45.

²⁴ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. II, გვ. 46.

ყო საიმპერატორო კარზე, ვინაიდან „უკუეთუ ურჩ ვექმნეთ მეფეთა, დიდსა რისხვასა მოვაწვეთ ჩუენ ზედა და მონასტერსა ამას ზედა“.²⁵ ერთი კვირის მუდარამ ბოლოს მაინც გაჭრა და თორნიკე საიმპერატორო კარზე წარდგა. დედოფლის ბრძანებით მცირეწლოვანი ობოლი უფლისწულები ბასილი და კონსტანტინე იოვანე-თორნიკეს ფეხთ ჩაუვარდნენ. იოვანე-თორნიკემ „შინა-გამოლებით მრავალფერთა საქმეთათჳს ამხილა დედოფალსა“,²⁶ რომელიც ევედრა დავით კურაპალატთან შუამდგომლობას. იოვანე-თორნიკეს მხედართმთავრობით ქართველთა ლაშქარმა აოტა სკლიაროსი, სპარსეთამდე მისდია მას²⁷ და ბიზანტია სპარსთა თარეშს გადაარჩინა. იოვანე-თორნიკემ მოიპოვა „ნატყუნავი დიდძალი“, რომლის ნაწილი ჯვარს გაუნაწილა, ხოლო ნაწილი თავად წაიღო ათონზე ივირონის მონასტრისათვის შესაწირად. წმინდა მამებმა დიდი პატივით მიიღეს ათონზე დაბრუნებული იოვანე-თორნიკე და ჰმადლობდნენ ღმერთს, რომ მშვიდობით დააბრუნა იგი წმინდა მთაზე.

იოვანე-თორნიკემ ათონზე „მრავალნი ფიჩოსანნი და სახელოვანნი მონაზონნი“²⁸ წაიყვანა, ვინაიდან სურდა, რომ ათონის ქართველთა ლავრაში მხოლოდ ქართველები დამკვიდრებულიყვნენ, თუმცა ეს შეუძლებელი შეიქნა და მალე იძულებულნი გახდნენ, სამეურნეო სამუშაოების შესასრულებლად ბერძნებიც შემოეყვანათ. ათონის ქართველობა გაიზარდა, რის გამოც მხოლოდ იოანე მახარებლის სახელობის ეკლესია საკმარისი აღარ იყო, მათ სულიერ მოთხოვნებს ვერ აკმაყოფილებდა. მათი სიტყვით: „აქა ყოფაჲ ჩუენი შეუძლებელ არს, კაცნი ვართ სახელოვანნი და ქართველნი მოგუძართებენ“.²⁹ ამიტომ გადაწყდა კიდევ ერთი მონასტრის აშენება. თუმცა წმ. იოვანე მთაწმინდელს ეს საქმე უმძიმდა, მაგრამ „ქართველთა განსუენებისათჳს და უფროსს ხოლო თორნიკის აშენებისათჳს თავს-იდეა ამისი კელ-ყოფა“.³⁰ სკლიაროსზე გამარჯვების შედეგად მოპოვებული განძით ქართველმა ბერებმა ათონის მთაზე შეისყიდეს „ადგილნი მრავალნი“ და ააგეს ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლისა და იოანე ნათლისმცემლის სახელობის ეკლესიები. დავით

²⁵ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. II, გვ. 46.

²⁶ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. II, გვ. 47.

²⁷ ბიზანტიის ომის შესახებ ბარდა სკლიაროსის წინააღმდეგ მოგვითხრობს ბიზანტიელი ისტორიკოსი გიორგი კედრენე თავის ისტორიულ თხზულებაში „ისტორიული მიმოხილვა“ (გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტ. V. თბ. 1963).

²⁸ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. II, გვ. 49.

²⁹ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. II, გვ. 48.

³⁰ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. II, გვ. 49.

კურაპალატს კი მის სიცოცხლეში საგამგებლოდ ერგო „ზემონი ქუეყანანი საბერძნეთისანი“, კურაპალატობის ხარისხიც ბიზანტიის საიმპერატორო კარმა ამ გამარჯვებასთან დაკავშირებით უბოძა.

წმ. გიორგი მთაწმინდელმა დეტალურად აღწერა ყოველივე, რაც იოვანე-თორნიკესთან იყო დაკავშირებული, ვინაიდან სწორედ მისი ქტიტორობით, მისი მოპოვებული განძეულით აიგო ათონის ქართული მონასტერი: „ლაგრაჲ ესე დიდებული და ყოვლითა შეუნიერებითა შემკული და ყოვლითა სამკაულთა განშუენებული, რომელი-ესე მრავლითა შრომითა და ოფლითა აღაშენეს მათ ნეტართა განსასუენებლად სულთა მრავალთა, რომელსა შინა აღჰმართნეს ეკლესიანი, ცათა მობაძვნი, და აღავსნეს იგინი წიგნთა მიერ ღმრთიესულიერთა და განაბრწყინვნეს იგინი ხატთა მიერ პატიოსანთა“.³¹ წმ. იოვანე მთაწმინდელმა, წმ. ეფთვიმემ და იოვანე-თორნიკემ „მოუგნეს დაბანი და სოფელნი და მონასტერნი და დასაყუდებულონი და განუწესნეს წესნი და კანონნი დიდებულნი და ყოლად შეუნიერნი და დაუსხნეს სიმტკიცენი და კელით-წერილნი და ოქრო-ბეჭდენი ღმრთის-მსახურთა მეფეთანი“.³² ნაწარმოების დასაწყისშივე წარმოდგენილი „ცათა მობაძვნი ეკლესიანი“ ის ადგილია, საიდანაც წმ. ეფთვიმეს საგანმანათლებლო საქმიანობა უნდა წარემართა. საგანგებოდაა მოთხრობილი იოვანე-თორნიკეს მიერ ბარდა სკლიაროსის დამარცხების ამბავი, რომელიც ნაწარმოების ერთ-ერთი ცენტრალური ეპიზოდია და რომელსაც უდიდესი მნიშვნელობა აქვს, როგორც საქართველოსა და ბიზანტიის ისტორიებისათვის ცალ-ცალკე, ისე საქართველო-ბიზანტიის სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური და იდეოლოგიური ურთიერთობისათვის, რელიგიური ცხოვრების მოსაწესრიგლად. ფაქტობრივად, ამ ამბავმა განსაზღვრა ქართველთა მონასტრის, ივირონის დიდი ლავრის დაარსება ათონზე.

წმ. იოვანე მთაწმინდელი, იოანე-თორნიკე, წმ. ეფთვიმე, გაბრიელი და სხვანი, – ცხოვრობდნენ მონასტერში, ხოლო მთელი მონასტერი აღასრულებდა ტიპიკონით განსაზღვრულ განგებას. მონასტერში მცხოვრები, ლავერული ცხოვრების მიმდევარი ბერები, მართალია, ტიპიკონის კანონებს ასრულებდნენ, მაგრამ აქვე ცხოვრობდნენ გამორჩეული პიროვნებები, რომელთაც თავიანთი დამოუკიდებელი ინდივიდუალური ცხოვრება ჰქონდათ. ამგვარი იყო იოვანე-თორნიკე, რომლის შესახებ წმ. გიორგი მთაწმინდელი გვაუწ-

³¹ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. II, გვ. 40.

³² ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. II, გვ. 40.

ყებს, რომ იგი ცდილობდა თავისი ინდივიდუალობის დაძლევას. ამიტომაც გადასცა მთელი განძი თავის სულიერ მამას, წმ. იოვანე მთაწმინდელს, და „თავი თვისი სრულიად უარ-ყო და არცაა თუ მცირედი რაამე დაუტევა ჴელმწიფებასა ჴუეშე თვისსა, არამედ ეგევითარმან მან განთქმულმან და საჩინომან კაცმან ყოველივე ნებაჲ თვისი მოიკუეთა და სრულებით შეუდგა მორჩილებასა მისსა“.³³ ავტორს განთქმული და საჩინო კაცის, იოანე-თორნიკეს სურვილი ევანგელური ჰიპოდიმურ-პარადიგმული სახისმეტყველებით შემოაქვს, რადგან ძნელად თუ შეძლებს მდიდარი ცათა სასუფეველის მოპოვებას: „ამინ გეტყვ თქუნ, რამეთუ მდიდარი ძნიად შევიდეს სასუფეველსა ცათასა“ (მათე, 19, 23). „ნებაჲ თვისი მოიკუეთა“ გულისხმობს ნება-სურვილთა დათმენას, რაც, ევანგელური სწავლებით, სათნოებათა ყოველთა თავად არის მიჩნეული ღვთის მორჩილებასთან ერთად. იოვანე-თორნიკე აღიჭურვა ყოველივე სათნოებით, სიმდაბლით, სიწრფოებით, უმანკოებით და მთლიანად გადასცა საკუთარ სულზე მზრუნველობა დიდ იოვანეს შემდეგი სიტყვებით: „მამაო, თუთ იცი, რომელ დიდად ცოდვილ ვარ და სიკუდილი მოახლოებულ არს და უნებელი სიწმიდისა თქუენისაჲ არა ვარ, არამედ ნებაჲ ჩემი და თავი ჩემი შემდგომად ღმრთისა შენდა მომიცემია, ვითარცა გნებავს, აცხოვნე სული ჩემი“.³⁴ წმ. მამა იოვანე მთაწმინდელი პატივისცემით ეპყრობოდა მის სიბერეს და ზრუნავდა მის სულიერ მომავალზე.

საგულისხმოა იოვანე-თორნიკესთან დაკავშირებული ერთ-ერთი ეპიზოდი, რომელსაც, აგრეთვე, რელიგიურ-აღმსარებლობითთან ერთად, დიდი მხატვრულ-ესთეტიკური ფუნქცია ეკისრება. ავტორი მოგვითხრობს: „ხოლო ვინაჲთგან დიდი თორნიკ წყობათა შინა აღზრდილ იყო და სალაშქროთა საქმეთა, ამათ ესევეითართა პირთათჳს უბნობა და ჰამბავი უყუარდა“.³⁵ მონასტერში მყოფს მაინც არ ასვენებდა თავისი წარსული დიდი საბრძოლო გამირობები, განუწყვეტლივ ეხმიანებოდა მას, ვინაიდან მის პიროვნებაში ისტორიულ მოვლენათა ხსოვნა ძლიერი იყო; ამ თვალსაზრისით იოვანე-თორნიკე ჰაგიოგრაფიული გმირისაგან განსხვავებული პერსონაჟია; მიუხედავად იმისა, რომ ფიცხელი მონაზვნური ცხოვრებით, მორჩილებით და თავმდაბლად ზრუნავდა სულზე, მაინც წარსულის ტყვეობაში მოექცა; ჰაგიოგრაფის

³³ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. II, გვ. 50.

³⁴ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. II, გვ. 50.

³⁵ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. II, გვ. 51.

სიტყვით, ომებში გამობრძმებული და დაბერებული იოვანე-თორნიკე გარს შემოისხამდა ბერ-მონაზვნებს და მათ იშვიათი ენაწყლიანობით, გატაცებით უყვებოდა განცდილისა და ნანახის შესახებ. ცხადია, ეს ბერმონაზვნურ ეთიკას, ტიპიკალურ კანონებს ეწინააღმდეგებოდა. მისი სულიერი მოძღვარი წმ. იოვანე მთაწმინდელი ამჩნევდა თვისიანის სისუსტეს, ბერისათვის შეუფერებელს. წმ. გიორგი მთაწმინდელი ჭეშმარიტი სულიერი მოძღვრის თვისებებით ამკობს წმ. იოვანე მთაწმინდელს, როგორც თავის დაკარგულ ცხოვართა ღირსეულ მწყემსს, და წარმოაჩენს, როგორც უდიდესი ტაქტის მქონეს და ადამიანური დამოკიდებულებების ღრმად მცოდნეს. მართალია, მან გაუგო მრავლის მომსწრე მოხუც ბერს, რომელსაც თავისი დიდი წარსული, გადატანილი ომების ექო მონასტრის სიმყუდროვეშიც არ ასვენებდა. ეს იმას ნიშნავს, რომ იოვანე-თორნიკეს, დიდი სურვილის მიუხედავად, გაუჭირდა „ნებისა თვისისა განკვეთად“, რასაც თავადაც გრძნობდა. წმ. იოვანე მთაწმინდელი ერიდებოდა მას, რათა არ ეწყენინებინა. იგი იშვიათი ფსიქოლოგიც აღმოჩნდა, ვინაიდან გრძნობდა, რომ მთლიანად აკრძალვა სასურველ შედეგს ვერ გამოიღებდა, მაგრამ ბოლოს იძულებული გახდა, გაეფრთხილებინა, რომ სხვა ბერების სულის დამაზიანებელი იქნებოდა და ამიტომ ნება დართო მხოლოდ გაბრიელ ბერთან საუბრისა, რომლისგან „მსოფლიო სიტყუაჲ არა გამოვიდოდა, არამედ ყოველივე საღმრთოჲ და სულიერი“.³⁶ მწერლის უტყუარმა ალლომ შენიშნა, თუ როგორ უნდა განეცადა მოხუც იოვანე-თორნიკეს ეს დელიკატური საყვედური, მითითება, რის შემდეგაც იშვიათად, მხოლოდ ახალმოსულებთან თუ წაიცდენდა ორიოდ სიტყვას და „ესევეითარსა სულიერსა ცხორებასა შინა აღასრულნა დღენი თვისნი და ღმრთისა მივიდა“.³⁷ ამ ეპიზოდის მხატვრული ფუნქციის განსაზღვრა ნაწარმოებს ჰაგიოგრაფიული ტრადიციების გაგრძელებად აღგვაქმევინებს, მაგრამ ამავე დროს, პარალელურად, მასში ახალი ლიტერატურული მიმდინარეობის ჩანასახებსაც დავგანახებს. ჰაგიოგრაფიის ერთ-ერთი პერსონაჟის სულიერი მოძრაობის ჩვენება კი თვით მწერალს იშვიათი სამწერლო ღირსებების მქონედ, მხატვრული აზროვნების გამომხატველად მიგვაჩნევინებს. ამ მხრივ წმ. გიორგი მთაწმინდელი გიორგი მერჩულის ლიტერატურულ-ესთეტიკურ და მხატვრულ ტრადიციათა გამგრძელებლად გვევლინება.

³⁶ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. II, გვ. 51.

³⁷ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. II, გვ. 51.

წმ. გიორგი მთაწმინდელმა არაერთგზის აღნიშნა, რომ იოვანე-თორნიკეს გამო ივირონის მკვიდრთ ბევრი უსიამოვნება და უკმაყოფილება შეხვედრიათ, მაგრამ კონკრეტულს არაფერს ამბობს. წმ. იოვანე მთაწმინდელის სიტყვებიდან გამომდინარე, ესპანეთის იბერიაში გამგზავრებაც იოვანე-თორნიკეს გამო ამტყდარმა შულმა და შფოთმა გადააწყვეტინა. მან ბიზანტიის მეფეთა წინაშე თავად განაცხადა „სპანიალ“ წასვლის სურვილის მიზეზი: „ღმრთისმსახურნო და თვითმპყრობელნო მეფენო! გლახაკი ესე ერისკაცი ვიყავ სოფელსა შინა მყოფი და თანამდები ყოვლისა ბრალისაჲ და მენება, რასთა უცხოებასა სამე წარვიდე და სული ჩემი ვიცხოვნო და გლახაკებით ვიყოფებოდი. და თუ ვითა მოჰხდა, არა უწყი; მოვიდა თჳსი ჩემი თორნიკ და მისითა გზითა დიდთა შულლთა შთაგვარდი და ერის-კრებასა და მნებაეს, რასთა ამის ყოვლისაგან თავისუფალ ვიქმნა და სულისა ჩემისა ზრუნვასა შეუდეგე“.³⁸

მიუხედავად ამისა, წმ. იოვანე მთაწმინდელმა იოვანე-თორნიკეს ჯეროვანი პატივი მიაგო. სწორედ იოვანე-თორნიკეს სახელზე დაიწერა პირველი აღაპი, მოსახსენებელი ათონის ქართველთა მონასტრის სააღაპე წიგნში. თითქოს იოანე-თორნიკე აკავებდა მას ათონზე, ვინაიდან მისი გარდაცვალების შემდგომ მალევე განიზრახა ესპანეთს წასვლა, რაც უშედეგოდ დამთავრდა, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ავიდოსიდან მოაბრუნეს. იგი კვლავ ათონს დაუბრუნდა და ამიერიდან აღარსად წასვლა აღარ უცდია. იგი ღვთიერბოძებული სამშობლოს სულიერად აღორძინებაზე ზრუნვას შეუდგა და ყოველმხრივ ხელს უწყობდა თავის შვილს, წმ. ეფთვიმეს მთარგმნელობით საქმიანობაში, მან თავისი არსებობის აზრი ეროვნული იდეალების სამსახურში პოვა, ქართული მწერლობის გამდიდრებაზე, ქართული კულტურის აღორძინებაზე ფიქრობდა.

ძალიან დიდია იოვანე-თორნიკეს ღვაწლი ივირონის ისტორიაში, რადგან 980-983 წლებში მის მიერ 979 წელს ბიზანტიის იმპერიისათვის გაწეული დახმარების წილად მიღებული საგანძურით აშენდა კარის ღვთისმშობლის ტაძრის სახელით ცნობილი ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლის სახელობის ტაძარი, სადაც დაბრძანებულია კარის ღვთისმშობლის ხატი. იოვანე-თორნიკეს, ქართული კულტურის ერთ-ერთი უდიდესი მოამაგის ინიციატივით, ათონურ ხელნაწერთა კოლოფონების მიხედვით, მომზადდა ბიბლიის პირველი სრული ხელნაწერი, ოშკის მონასტერში გადაწერილი, ოშკური „სამოთხე“,

³⁸ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. ტ. II, გვ. 55.

„განძი“, რომლებიც შემდეგ ათონზე გადაიტანა; იგი მუდმივად ზრუნავდა ივრონის მონასტრის ბიბლიოთეკის გამდიდრებაზე.

ამრიგად, წმ. იოვანე მთაწმინდელისა და იოვანე-თორნიკეს მრავალმხრივ მნიშვნელოვანი პაგიოგრაფიული ზატ-სახეები სამონასტრო ცხოვრების, კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობის, ეპოქის ვითარების, საზოგადოებრივი ცხოვრებისა და ინტერესების ფონზეა წარმოჩენილი. ამას პაგიოგრაფიული პერსონაჟის სრულყოფილად ასახვის პრინციპი და მეთოდი მოითხოვდა.

Nestan Sulava

THE HAGIOGRAPHICAL IMAGES OF ST. IOVANE ATHONITE AND IOVANE-TORNIKE (ACCORDING TO THE NARRATIVE BY ST. GIORGI ATHONITE)

Summary

The foundation of the literary school and the theological center of Mount Athos is connected to the names of two military leaders: St. Iovane Athonite and Iovane-Tornike. The historical accounts about them are preserved in the old Georgian and Byzantine sources. In those sources their images are refined and their political and ecclesiastical activities are presented in detail. The images of St. Iovane and Iovane-Tornike and facts about their deeds are described in St. Giorgi Athonite's work named as *The Life of our Venerable Fathers Iovane and Eqvtime and the Account of their Worthy Citizenship Described by the Wretched Hieromonk, Giorgi*.

The aim of the author is full demonstration of life and activities of St. Iovane Athonite and Iovane-Tornike in order to present their perfect image. St. Iovane Athonite was committed to enhance the spiritual life of his country and he supported his son, St. Eqvtime in translation of various books, he found the meaning of his existence in service of national ideas, he took up a responsibility of enriching Georgian literature and thought about the promotion of Georgian cultural values.

Iovane-Tornike played great role in history of Iviron, since he built the church named after Holy Virgin in 980-983 with the treasury given to him as a response to his active support of Byzantine Emperor in 979. His initiative was to prepare full version of the Bible, rewritten at Oshki Monastery, named as "Paradise", "Treasure", which was later transferred to Mount Athos. He committed himself enrichment of library of Iviron monastery.

The hagiographical images of St. Iovane Athonite and Iovane-Tornike are displayed in cultural-educational context of their contemporary period, monastic and social life are also taken into consideration.

მიხეილ ბახტაძე

„დარბაზის“ არსებობის საკითხისათვის XI-XIV საუკუნეების საქართველოში

ქართულ ისტორიოგრაფიაში გავრცელებული მოსაზრების თანახმად, „დარბაზი“ წარმოადგენდა მეფესთან არსებულ სათათბირო ორგანოს, რომელიც გარკვეული პერიოდულობით იკრიბებოდა. რა თქმა უნდა, სიტყვა „დარბაზს“ სხვა მნიშვნელობაც ჰქონდა და ამას ყველა მეცნიერი აღიარებს.

პირველად „დარბაზის“ საკითხი სერიოზულად ივანე ჯავახიშვილმა შეისწავლა. მეცნიერის აზრით, „ქართულში ეს სიტყვა ამირას, მეფის ან, საერთოდ, მბრძანებლის სასახლეს ნიშნავდა. ამასთანავე, დარბაზს სასახლის იმ ოთახსაც ეძახდნენ, რომელშიც სახელმწიფო საქმეების გამო მეფის თანდასწრებითა და მონაწილეობით სხდომა იმართებოდა ხოლმე. რაკი სპარსულში ეს სიტყვა კარს ნიშნავდა, საფიქრებელია, რომ მას ქართულშიც თავდაპირველად ასეთივე მნიშვნელობა ექნებდა და ჯერ ეს ტერმინი „სამეფო კარის მაგიერი“ და „სამეფო დარბაზის“ სახით გავრცელებული უნდა ყოფილიყო. რაკი „სამეფო კარი“ მეფის სასახლის აღსანიშნავადაც იხმარებოდა, ამიტომ „სამეფო დარბაზსაც“, ასევე, მეფის სასახლის მნიშვნელობა მიენიჭებოდა. თვით დარბაზობა მეფის თავმჯდომარეობით იმართებოდა. დარბაზობაში მონაწილენი ორ მთავარ ჯგუფად იყოფოდნენ: ერთ ჯგუფს შეადგენდნენ ხელისუფალნი, რომელთაც ჯდომის უფლება ჰქონდათ, მეორეს – ხელისუფალნი, რომელთაც ჯდომის უფლება არ ჰქონდათ, არამედ უნდა მდგარიყვნენ. ამას გარდა, ჯდომის უფლების მქონე ხელისუფალნიც, თავის მხრივ, რამდენიმე ჯგუფად იყოფოდნენ: ვაზირები ოქროჭედილ სელებზე ისხდნენ, დანარჩენი დიდი ხელისუფალნი ჩვეულებრივ დასაჯდომებზეც, მაგრამ უფროსი მათგანი „სასთაულოთა“ ე.ი. ბალიშზე, უმცროსნი, ალბათ, უსასთაულოდ მსხდლარან. დარბაზის წევრებს განსაკუთრებული საერთო სახელი ჰქონდათ: მათ ეწოდებოდათ „დარბაზის ერნი“. ქართული ენის ცნობილი ფონეტიკური კანონის წყა-

ლობით ამ ტერმინითგან წარმოიშვა „დარბაისელნი“. დარბაზის წევრნი ორ მთავარ ჯგუფად იყოფებოდნენ: ერთ ჯგუფს შეადგენდნენ „ჭელოსანი“, მეორე ჯგუფს – „უკელინი“. დარბაზობა ორნაირი სცოდნით: ან „დიდის წესითა“, ან „უმცროსითა“. თუ რომელი მათგანით უნდა ყოფილიყო დარბაზობა, ყოველ კერძო შემთხვევაში ეს მეფეს უნდა ებრძანებინა. დიდი დარბაზობა დარბაზის საზეიმო სხდომას წარმოადგენდა. საფიქრებელია, რომ დარბაზობა „უმცროსთა წესითა“ სახელმწიფო დარბაზის საქმიანი სხდომა უნდა ყოფილიყო. დარბაზობა მნიშვნელოვანი სახელმწიფო საქმეების განსახილველად და გადასაწყვეტად იკრიბებოდა და ღღესასწაულ-ზეიმისთვისაც. მისი განსაკუთრებული იყო: კანონმდებლობა და უზენაესი მართლმსაჯულება; ომის გამოცხადების საკითხი; თამარ მეფესთან მიანც დიდ ხელისუფალთა არჩევა-დანიშვნის საკითხი; არჩეული ხელისუფლების „დალოცვა“ და „კელდასხმა“; საზეიმო სხდომა გამარჯვებული ლაშქრის შინ დაბრუნებისა და ზავის ჩამოგდების გამო; დარბაზობა მეზობელ და შორეულ სტუმრად თუ დახმარების სათხოვნელად მოსულ მეფე-მბრძანებლების, ან და მათგან წარმოვლენილი დესპან-მოციქულების მისაღებად და მოსასმენად; დიდი ღღესასწაულების დროს“.¹

შემდგომი პერიოდის მეცნიერ-მკვლევართა უმეტესობამ გაიზიარა ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრება.

საქართველოს ისტორიის ნარკვევებში მ. ბერძნიშვილი წერდა, რომ „დარბაზი საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილებაში განსაკუთრებული მნიშვნელობისა იყო. დარბაზი შედგებოდა დარბაზის ერისაგან. დარბაზის ერი (აქედან სიტყვა „დარბაისელი“) გულისხმობდა ყველა ვაზირს და მის ხელქვეით მოხელეს, აგრეთვე, საქვეყნოდ გამრიგე დიდ მოხელეებსა და სასულიერო მესვეურებს. „მეფის კურთხევის წესი“ და „გარიგება ხელმწიფის კარისა“ გვამცნობს დარბაზის ერის „დგომისა და ჯდომის წესს“. „ისტორიანი და აზმანის“ ტექსტის სათანადო ადგილები გვირკვევენ დარბაზის წესის ზოგ საკითხს: დარბაზი – სახელმწიფო საბჭო – იკრიბებოდა მეფის თავმჯდომარეობით. დარბაზის შემადგენლობის ერთ ნაწილს ჯდომის უფლება ჰქონდა, მეორე ნაწილს კი არა, იგი ფეხზე უნდა მდგარიყო. მოხელეთა იმ ნაწილში, რომელსაც ჯდომის უფლება ჰქონდა, ყველა ერთი უფლებისა არ იყო. ვაზირები ოქროჭედილ სელებზე ისხდნენ, მომდევნო რანგის ხელისუფალნი ჩვე-

¹ ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. თხზულებანი. ტ. VII. თბ. 1984, გვ. 179-186.

უღებრივ დასაჯდომებზე – ამათგან ზოგს „სასთაულიც“ (ბალიში) ედო, ზოგს კი – არა. ჯდომის წესის ამ გარეგნულ გამოხატულებაში ჩანდა თვით მოხელეთა იერარქიული წყობაც. დარბაზის კომპეტენციაში შედიოდა კანონმდებლობა და უზენაესი მართლმსაჯულება, ომის გამოცხადების, დიდ ხელისუფალთა არჩევა-დანიშვნის, ზავის დადების და სხვა საკითხები. დავით აღმაშენებლის დროიდან, როდესაც მეფის ძალაუფლება სულ უფრო ძლიერდება, დარბაზის მნიშვნელობა ფორმალურ ხასიათს ატარებს, მაგრამ დიდგვარიან აზნაურთა გამუდმებული ცდები, მიმართული მეფის ხელისუფლების შეზღუდვისა და საკუთარი როლის გაძლიერებისაკენ, თანდათანობით იწვევენ დარბაზის, როგორც დიდგვარიანთა ნების გამოხატველი ორგანიზაციის, მნიშვნელობის გაზრდას. თამარის მეფობაში ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლის შემდეგ მეფეს ჩამოსცილდა სახელმწიფო საკითხების ერთპიროვნული გადაწყვეტის უფლება და დარბაზი შეიქმნა ყოველგვარი სახელმწიფოებრივი საქმის გადაწყვეტის მონაწილე და ორგანიზატორი. დარბაზი იღებს მეფის თანამდგომელისა და ერთი ნების გამოხატულებას. მეფე ყოველ მნიშვნელოვან ღონისძიებას ატარებს მხოლოდ და მხოლოდ დარბაზის ერთა „თანადგომითა და ერთნებაობით“. ამ შემთხვევაში სამეფო ხელისუფლება ერთგვარ კომპრომისზე წავიდა; ყუთლუ-არსლანის დასი მოითხოვდა „მიცემისა და მოღებისა, წყალობისა და შერისხვის“ უფლებას. ამ დასმა ეს წადილი ვერ შეისრულა, მაგრამ არც სამეფო ხელისუფლება დარჩენილა წინანდელ პოზიციებზე – იგი ერთგვარ დათმობაზე წავიდა, რაც დარბაზის ერთა მნიშვნელობის გაზრდასა და სამეფო ხელისუფლების შედარებით შესუსტებაში გამოიხატა (დარბაზმა მიადწია მნიშვნელოვან ღონისძიებათა გატარებისას მეფესთან „თანადგომას და ერთნებაობას“).²

ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავდა, „მეფესთან არსებობდა ფეოდალების სათათბირო ორგანო, რომელსაც დარბაზი ეწოდებოდა. ის წარმოადგენდა საერო და საეკლესიო დიდმოხელე ფეოდალების (ერისთავები, კათოლიკოს-ეპისკოპოსები, სამეფო მონასტერთა წინამძღვრები და სხვ.) კრებას. დარბაზობა მეფესთან, თუ საგანგებო მოწვევა არ იყო, დიდ ქრისტიანულ დღესასწაულებზე (ნათლისღებას, აღდგმას და სხვ.) იმართებოდა ხოლმე“.³

² მ. ბერძენიშვილი. სახელმწიფო წყობილება. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. III. თბ. 1973, გვ. 350.

³ ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. ტ. VI. თბ. 1973, გვ. 87.

ა. კიკვიძე წერდა, რომ თამარის მეფობის დასაწყისში „იმართება ბრძოლა დიდგვარიანთა და უგვაროთა შორის. ეს არის დრო, როცა ქვეყნის მწარმოებელ ძალთა ხელთპყრობის სისტემა სამეურნეო ფისკალური, სასამართლო და სამხედრო უწყებათა სახით თავს იყრის მეფის კარზე ხელისუფლების უზენაეს ორგანოში – დარბაზში [სქოლიოში არის შენიშვნა, ამ მოვლენას ამ დროისათვის ორზე მეტი საუკუნის ისტორია აქვს გაკლილი]. დარბაზი და მისი ცენტრი სავაზირო, ერთი მხრივ, როგორც ცენტრალური დაწესებულებები, ხოლო, მეორე მხრივ, საერისთავო, საციხისთავო, სახვეისუფლო და სამამასახლისო, როგორც პერიფერიული დაწესებულებები, ქმნიან სახელმწიფო მმართველობის ცენტრალიზებულ ქსელს. დარბაზი, რომლის სათავეში მონარქი დგას, შედგება დარბაზის წევრთა – წარჩინებულ-დიდებულთაგან ანუ „უხელოთა და ხელოსანთაგან“. ე.ი. დარბაზში შედიან და ქვეყნის მართვა-გამგეობაში მონაწილეობას ღებულობენ არა მარტო თანამდებობის პირნი, არამედ თანამდებობის არქმონე პირნიც, რომელნიც აღიარებული არიან პოლიტიკურ საყრდენ ძალად თავიანთი მდგომარეობის მიხედვით. ამიტომ თვით დარბაზობაც და დარბაზის მოწვევის წესიც განსაზღვრულია. როცა გადაუდებელი საქმეებია გადასაწყვეტი, მცირე დარბაზობა იწვევა, ხოლო საკანონმდებლო სხდომებისა თუ მაღალ ხელისუფალთა დანიშვნის შესახებ იმგვარადვე, როგორც საზეიმო სხდომებისა და საერთოდ სადღესასწაულო ზემისათვის – დიდი დარბაზობა“.⁴ მეცნიერი თვლიდა, რომ დარბაზში დიდი ვაჭრებიც შედიოდნენ.⁵

ივ. სურგულაძე აღნიშნავდა, რომ „მეფის შემდეგ ხელისუფლების უმაღლესი ორგანო იყო დარბაზი, საბჭო“.⁶ თუმცა უკვე შემდგომი ხანის ნაშრომში მეცნიერი წერდა, „ქართულ ისტორიულ წყაროებში დარბაზი არ არის განმარტებული, როგორც მსხვილი ფეოდალებისაგან შემდგარი სათათბირო, სახელმწიფო საბჭო; „ვეფხისტყაოსანში“ ამგვარ განმარტებას არც მოველით და არც არის“.⁷

ი. დოლიძე „დარბაზს“ განმარტავდა როგორც სამეფო საბჭოს, სამეფო კარს.⁸

⁴ ა. კიკვიძე. მე-12 საუკუნის საქართველო. თსუ შრომები. №9. თბ. 1939, გვ. 160.

⁵ ა. კიკვიძე. მე-12 საუკუნის საქართველო, გვ. 158.

⁶ ივ. სურგულაძე. ნარკვევები საქართველოს სამართლისა და სახელმწიფოს ისტორიიდან. ტ. I. თბ. 1963, გვ. 15.

⁷ ივ. სურგულაძე. სახელმწიფოსა და სამართლის საკითხები „ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვით. თბ. 1997, გვ. 143.

⁸ ი. დოლიძე, გიორგი ბრწყინვალის სამართალი. თბ. 1957, გვ. 130.

ჯ. სამუშია საგანგებოდ არ შეხება დარბაზის საკითხს, თუმცა ყუთლუ-არსლანის საკითხის განხილვისას აღნიშნა, რომ გამოსვლა მართალია მარცხით დამთავრდა, „მოგვიანებით, სამეფო კარზე მეფის ვიწრო სათათბირო საბჭოს გარდა, არაერთხელ შეკრებილა ქვეყნის მნიშვნელოვანი საკითხების განსახილველად წარმომადგენლობითი სახით მინისტრები, პროვინციებიდან წარჩინებულნი, ეპისკოპოსები, მონასტერთა წარმომადგენლები. ასეთ წარმომადგენლობით შეკრებას ქართული წყაროები დარბაზობად იხსენიებს“.⁹

ი. ანთელავამ საგანგებო ნაშრომი უძღვნა „დარბაზის“ საკითხს. მეცნიერის დასკვნები ასეთი იყო: „1. XI-XIII საუკუნეებში „დარბაზი“ მეფის სასახლეს აღნიშნავს. სხვა მნიშვნელობით ის წყაროებში არ დასტურდება; 2. სასახლეში, დარბაზში კიდევ სხვა „დარბაზი“, ფეოდალთა სათათბირო „ორგანიზაცია“ არ არსებობს; 3. ტერმინი „დარბაზის ერი“ სასახლის შტატს გულისხმობს დიფერენცირების გარეშე, უმაღლესი მოხელეებიდან უმდაბლესამდე. ამასთან, ეს ტერმინი, როგორც ჩანს, სპეციალურია და მასში ერისთავთერისთავები, ისევე როგორც სასულიერო ფეოდალები არ უნდა იგულისხმებოდნენ“.¹⁰

ი. ანთელავა მოგვიანებით კიდევ შეეხო „დარბაზის“ საკითხს და განავითარა ადრე გამოთქმული მოსაზრებები. მკვლევარი თვლიდა, რომ „სასახლის“, როგორც მონარქის რეზიდენციისა და მმართველობის ცენტრალური აპარატის ადგილსამყოფლის აღმნიშვნელი ტერმინოლოგია ქართულ წყაროებში საკმაოდ მარავალრიცხოვანია. V-X საუკუნეთა ძეგლებში მას ეწოდება „ტაძარი, „პალატა“. X საუკუნიდან გვხვდება „დარბაზი“, „სრა“. „ტაძრისა“ და „პალატის“ სინონიმად გარკვეული პერიოდიდან იხმარებოდა, ასევე, ტერმინი „დარბაზი“. ზემოაღნიშნული ტერმინები ჩვენ გვანტერესებს არა როგორც გარკვეულ ნაგებობათა, არამედ როგორც გარკვეული დაწესებულების აღმნიშვნელები. სასახლეები, როგორც აღვნიშნეთ კიდევ, საქართველოს მეფეებს ბევრი ჰქონდათ, მაგრამ „სასახლე“ (ტაძარი, დარბაზი, პალატა), როგორც დაწესებულება, ერთიანი საქართველოს სახელმწიფოს მეთაურს ერთი ჰქონდა და ეს „სასახლე“ მასთან ერთად გადადიოდა ერთი ადგილიდან მეორეზე, ერთი სასახლიდან მეორეში. ამდენად „სასახლე“ (ტაძარი, დარბაზი, პალატა) ერთიან მონარქიაში იყო მხოლოდ ერთი. ეს „სასახლე“ წარმოად-

⁹ ჯ. სამუშია. ქართული პარლამენტარიზმის სათავეებთან (ყუთლუ-არსლანი). თსუ საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. X. თბ. 2016, გვ. 221.

¹⁰ ი. ანთელავა. „დარბაზი“ XI-XIII საუკუნეების საქართველოში. „მაცნე“ ისტორიის... სერია. № 4. თბ. 1976, გვ. 159.

გენდა მეფის უახლოეს გარემოცვას, სახელმწიფოს მართვის ცენტრალურ აპარატს“.¹¹ მეცნიერის აზრით, „დარბაზის ერი“ სასახლის პერსონალის აღმნიშვნელი ტერმინი იყო.¹² თავის სოციალური შინაარსით „დარბაზის ერი“ ჭრელ კატეგორიას წარმოადგენდა. „მასში შედიოდნენ როგორც წარჩინებული დიდგვარიანები, ისე წვრილი აზნაურები და მსახურები“.¹³ რაც შეეხება „დარბაზის ყმას“, მკვევარის თვალსაზრისით, „ეს კატეგორია იგივე იყო, რაც პაყები, სამეფო სასახლის ახალგაზრდული ღასი“.¹⁴

მსგავსი მოსაზრება „დარბაზთან“ დაკავშირებით ჰქონდა ნ. შოშიაშვილს. „დარბაზი არ წარმომადგენდა სახელმწიფო ორგანოს თავისი მუდმივი შემადგენლობით და სამუშაო წესდებით. ეს იყო მეფის სასახლისა და სამეფო კარზე არსებულ სახელმწიფო დაწესებულებათა (საჭურჭლე, სააჯო კარი, სამწიგნობრო და სხვ.) ერთობლიობა. „დარბაზის ერი“ ეწოდებოდა არა სამეფო საბჭოს – დარბაზის წევრებს, არამედ დარბაზის – სამეფო სასახლის, სამეფო კარის მსახურ-მოხელეებს (საწოლის მწიგნობარი, ეჯიბები, ამირეჯიბი, მეჭურჭლე, საჭურჭლის ნაცვალი და სხვ.), ე.ი. კარისკაცებს და სასახლის მცველ რაზმს, სასახლის გვარდიას (მესაწოლეების, მესაწოლეთუხუცესი და სხვ.). XI საუკუნემდე დარბაზის ერის შესატყვისი იყო „ტაძრულნი“.¹⁵ საენციკლოპედიო სტატიის სპეციფიკიდან გამომდინარე ნ. შოშიაშვილს არგუმენტაცია მოყვანილი არ აქვს. სამწუხაროდ, სხვაგან მის მოსაზრებებს „დარბაზთან“ დაკავშირებით ვერსად მივაკვლიეთ.

როგორც ვხედავთ, არსებობს ორი საპირისპირო მოსაზრება. ერთის მიხედვით, „დარბაზი“ სათათბირო ორგანო იყო, მეორეს თანახმად – კი არა. „დარბაზის“ რაობის გარკვევა მნიშვნელოვანია. ამას უკავშირდება ერთიანი ქართული მონარქიის სახელმწიფო წყობილებასთან დაკავშირებული მრავალი საკითხი, მაგ., დარბაზის უფლებების გაფართოება ან დარბაზის წევრთა შემადგენლობის ცვლილება, ყუთლუ-არსლანისა და მისი თანადასელების გამოს-

¹¹ ი. ანთელავა. საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა XI-XIII საუკუნეებში. საქართველოს საისტორიო-წყაროთმცოდნეობითი ძიებანი. თბ. 2002, გვ. 14-16.

¹² ი. ანთელავა. საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა XI-XIII საუკუნეებში, გვ. 24.

¹³ ი. ანთელავა. საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა XI-XIII საუკუნეებში, გვ. 30.

¹⁴ ი. ანთელავა. საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა XI-XIII საუკუნეებში, გვ. 28.

¹⁵ ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია (ქსე). ტ. III, თბ. 1978, გვ. 379; ენციკლოპედია „საქართველო“. ტ. II. თბ. 2012, გვ. 319.

ელის შემდეგ. თუ დარბაზი სათათბირო ორგანო არ იყო, მაშინ რისი უფლებები გაფართოვდა?

საკითხის კვლევას, იყო თუ არა „დარბაზი“ სათათბირო ორგანო, ის ართულებს, რომ წყაროებში არსებული ინფორმაცია, ხშირ შემთხვევაში, არ იძლევა ცალსახა დასკვნის გაკეთების საშუალებას და ყველაფერი მკვლევრისეულ ინტერპრეტაციაზეა დამოკიდებული. წყაროებში არის ცნობები, საიდანაც ერთმნიშვნელოვნად ირკვევა, რომ „დარბაზი“ აღნიშნავს სასახლეს, „დარბაზობა“ – შეხვედრას. თუმცა „დარბაზთან“, როგორც სათათბირო ორგანოსთან, დაკავშირებით ასეთი პირდაპირი ცნობები არ მოგვეპოვება.

პირველ რიგში, ენახოთ, თუ რა ცნობებია დაცული ნარატიულ წყაროებში. თავს ღროზე ი. ანთელავამ დაწერილებით შეისწავლა წყაროები, მაგრამ ჩვენ კიდევ ერთხელ განვიხილავთ წყაროებში დაცულ ჩვენთვის მნიშვნელოვან ცნობებს.

სუმბატ დავითის ძესთან კვითხულობთ, „ბაგრატ მეფემან კურაპალატმან მოიყვანა ესე ორნი ძმანი, კლარჯთა კელმწიფენი, სუმბატ და გურგენ, ძენი ბაგრატ არტანუჯელისანი, დარბაზობად მის წინაშე, შეიპყრნა იგინი და აღიზუნა ციხენი და ქალაქნი მათნი, რამეთუ იგინი პატიმარ ყვნა ციხესა შინა თმოგვსასა, და მუნ ციხესა შინა გარდაიცვალნეს სუმბატ და გურგენ“.¹⁶ ვეთანხმებით ი. ანთელავას მოსაზრებას, რომ ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს აუდიენციასთან, დაპატიუებასთან.¹⁷ „მოიყვანა დარბაზობად მის წინაშე“ უნდა ნიშნავდეს, მოიყვანა სასაუბროდ, სათათბიროდ ან უბრალოდ სანახავად. შესაბამისად, „დარბაზობა“ უნდა ნიშნავდეს საუბარს, თათბირს, შეხვედრას. ამ შემთხვევაში აშკარად არ იგულისხმება მეფესთან არსებული სათათბირო ორგანო.

„მატიანე ქართლისაჲში“ რამდენჯერმე გვხვდება ტერმინი „დარბაზი“. განვიხილოთ თითოეული მათგანი ცალ-ცალკე.

1. „გაილაშქრა აფხაზთა მეფემან კახეთს, შეება და შეუჭდა მთასა ზედა მიქელ-გაბრიელთასა. და წყობასა შინა შეიპყრნა: სტეფანოზ ვარჯანის-ძე, პანკისისა ერისთავი; და ვაჩე, ძე გურგენ ბერისა, ხორნაბუჯის ერისთავი; და ჯელი, დისწული გოდერძისა, შტორის ერისთავი და მაჭელისა. გარდადგა თიანეთს და დაწუა დარბაზი ბოდოჯისა, სახლი სახელოვანი, დიდისა კურიკე მეფისა აგებული“.¹⁸ აქ დარბაზი აშკარად სასახლეს ნიშნავს.

¹⁶ ქართლის ცხოვრება. რ. მეტრეველის რედაქციით. საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია. თბ. 2008, გვ. 370.

¹⁷ ი. ანთელავა. „დარბაზი“ XI-XIII საუკუნეების საქართველოში, გვ. 149.

¹⁸ ქართლის ცხოვრება, გვ. 282.

2. „ამოიარა მეფემან და მოვიდა ქართლს და მოვიდეს სხუანი მხმო-
ბელნი ბერნი ტფილელნი. წარემართა ტფილისად და მოეგებნეს ქალაქის
ბერნი, **დარბაზის ყმანი**, ცხენოსანნი დიდმისა ველსა“.¹⁹ „დარბაზის ყმანი“
ვინ იყვნენ, ამას ცოტა ქვემოთ განვიხილავთ. აქ კი მხოლოდ იმას აღვნიშ-
ნავთ, რომ ამ ფრაგმენტიდანაც არ ჩანს, თუ რას წარმომადგენს საკუთრივ
„დარბაზი“. ი. ანთელავას აზრით, „დარბაზის ყმანი“ ამ კონკრეტულ შემ-
თხვევაში ამირას კარისკაცები არიან.²⁰

3. „შეიყვანეს და მოვლეს ქალაქი, ასხმიდეს დრამასა და დრაპკანსა,
და მოართუნეს კლიტენი ქალაქისანი, და შეიყვანეს საამიროოსა **დარბაზსა**“.²¹
ამ შემთხვევაშიც დარბაზი სასახლეს უნდა აღნიშნავდეს.

4. „და ისნის ველსა მოვიდეს კახთა მეფე გაგიკ და ერისთავთ-ერისთა-
ვი გოდერძი, და ყოველნი დიდებულნი კახეთისანი **დარბაზობად** ბაგრატ მე-
ფისა წინაშე და მშვიდობისა ძებნად“.²² ი. ანთელავა მიიჩნევდა, რომ ამ
ფრაგმენტში (ისევე როგორც მომდევნოში, რომელიც ოსთა მეფე დორდო-
ლელს ეხება) იგულისხმება აუდიენცია.²³ „მოვიდეს დარბაზობად“, ჩვენი აზ-
რით, აქაც სათათბიროდ, სასაუბროდ მოსვლას უნდა გულისხმობდეს ან უბ-
რალოდ შეხვედრას და არა სათათბირო ორგანოს შეკრებას.

5. „ამისა შემდგომად აღისურვილა დიდმან ოვსთა მეფემან დორდო-
ლელმან დისიძისა მათისა ბაგრატისა სევასტოსისათვის, და ითხოვა **დარბა-
ზობა** ბაგრატისგან. ხოლო ბაგრატ ნება სცა და მხიარულად წარმოემართა
ოვსთა მეფე ყოვლითა თავადითა ოვსეთისათა და აღმოვლო გზა აფხაზეთისა
და მოვიდა ქუთათისს და ნახა დაჲ მათი დედოფალი, დედა გიორგი კურაპა-
ლატისა. რამეთუ გიორგი კურაპალატი გებულ იყო უწინ და მოიყვანეს
ქართლს და მეფე დგა ტინისხიდის ჭალასა, ნადარბაზევს და მოეგება წინა
დიდითა ზეიმითა და პატივითა. შეკრბეს ერთგან კეზუთა ზედა. და იყო სიხა-
რული და კმა ბუკთა და ღუმბულთა საშინელი და მიუწოდომელი. და დაყვეს
ერთგან დღე თორმეტი, და განისუენეს ყოვლითა განსუენებითა და სიხარუ-
ლითა. და მიზეზითა ზამთრისათა გაისწრაფეს, და მისცა ნიჭი და საბოძვარი
მეფესა და ყოველსა დიდებულსა ოვსეთისასა. გაგზავნა და წარვიდეს სიხა-

¹⁹ ქართლის ცხოვრება, გვ. 283.

²⁰ ი. ანთელავა. „დარბაზი“ XI-XIII საუკუნეების საქართველოში, გვ. 150.

²¹ ქართლის ცხოვრება, გვ. 283.

²² ქართლის ცხოვრება, გვ. 284.

²³ ი. ანთელავა. „დარბაზი“ XI-XIII საუკუნეების საქართველოში, გვ. 150-151.

რულითა“.²⁴ „ითხოვა დარბაზობა“ აშკარად შეხვედრას გულისხმობს.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებაში დარბაზი ერთხელ გვხვდება – „კუალად მონასტერნი და საეპისკოპოსონი და ყოველნი ეკლესიანი წესსა და რიგსა ლოცვისასა და ყოვლისა საეკლესიოსა განგებისასა დარბაზის კარით მიიღებდიან, ვითარცა კანონსა უცთომელსა, ყოვლად შუენიერსა და დაწყობილსა, კეთილ-წესიერებასა ლოცვისა და მარხვისასა“.²⁵ ი. ანთელავას აზრით, ამ შემთხვევაში „დარბაზი“ მეფის სასახლეს აღნიშნავს.²⁶ ჩვენ ასე ცალსახად ვერ ვიტყვით. ყველაფერი იმაზე დამოკიდებული, თუ როგორ ინტერპრეტაციას მივცემთ „დარბაზს“. შეიძლება ვიგულისხმოთ სასახლის კარიც და სათათბირო ორგანოც. თუმცა, ცხადია, რომ ცალსახად არც იმის თქმა შეიძლება, რომ „დარბაზი“ აუცილებლად სათათბირო ორგანოს ნიშნავს.

„ისტორიანი და აზმანის“ ტექსტიც, ასევე, შეიცავს ჩვენთვის საინტერესო ცნობებს.

1. „და ითაყუნა დარბაზის ყმად უმცროსი შვილი მისი ივანე. და განაჩინა და უბოძა ჭიაბერსა მანდატურთ-უხუცესობა, და მისცა არგანი ოქროსა კელთა მისთა, და შთააცუეს ტანსა მისსა სკარამანგი, და დასუეს ხელებითა ოქრო-ჭედილითა რომელნიმე მარჯუენით მისსა და რომელნიმე მარცხენით. და კუალად უბოძა მეჭურჭლეთ-უხუცესობა დიდსა და გუარიანსა კაცსა კახაბერს ვარდანის ძესა, და მსახურთ-უხუცესობა ვარდანს დადიანსა, ჩუხჩარეხოზა მარუშიანსა, ძესა ჩუხჩარეხისასა, ვინაცა მათ ორთავე მამანი მომკცოვნებულ იყვნეს, და დასდვა მამისა პატივი მათისა და დასხნა სასთაულითა. და უბოძა ამილახორობა გამრეკელსა თორელსა, რომელი ამირსპასალარცა იქმნა შემდგომად სარგის მკარგრძელისა“.²⁷ კვლავ არ ჩანს ნათლად, თუ რა არის „დარბაზი“. ი. ანთელავას აზრით, „დარბაზის ყმა“ არის იგივე, რაც პაჟი.²⁸

2. „და წესისაებრ სახლისა საკელმწიფოსა მიეგებნეს დიდებულნი პატივითა და სიყუარულითა, მოიყვანეს სრად სამეფოდ, რომლისა პაპა სალდუხ ეზდინი პაპასა ამათსა დემეტრეს, კელმწიფესა დიდსა და სახელ-განთქმულსა, ჭაბუკსა გორგასლიანსა, ძალითა და ღუაწლთა სიმრავლითა

²⁴ ქართლის ცხოვრება, გვ. 295.

²⁵ ქართლის ცხოვრება, გვ. 336.

²⁶ ი. ანთელავა. „დარბაზი“ XI-XIII საუკუნეების საქართველოში, გვ. 151.

²⁷ ქართლის ცხოვრება, გვ. 407-408.

²⁸ ი. ანთელავა. „დარბაზი“ XI-XIII საუკუნეების საქართველოში, გვ. 153.

კელთ-ეგდო და მოეყვანა. აწ ამან სიტყვითა, და ნუ უკუე არცაღა სიტყვსა ღირსებითა. მოიყვანა, ვითარცა მონა მოხარკე. ნელიად და წყნარად და და-ყოვნებითრე უდარბაზა, რომელმან ნახვასავე თანა რამინისებრი აჩუენა ცრემლთა ნაკადთ-მრავლობა. დასუა პატივითა ტახტსა თანა ხელითა, და იქ-მნა სიხარული გამოუთქმელი, ვითა მართებს ნადიმსა და წყლიანობასა ამის სახლისა დიდებულთა მოყმეთა, უკლებლობასა მრავალგუარათა სახეობათა, მუტრითა და მოთამაშეთა განწყობილობათა, ნიჭთა და საბოძუართა და შემოსათა, ვინაცა იქმნა უჰამრავი“.²⁹ „უდარბაზა“ უნდა ნიშნავდეს შეხვედრას.

3. „ხოლო შემდგომად ამისა რეცა დარბაზობისა სახელ მოვიდა შარვანშა აღსართან, რომელი მიჰდილ იყო ცნობათა სიყუარულისაგან და, სჯულისაებრ ძუელისა და თუთ ღლეათა ისლიმთასა, გუარისაგან განვლენილი, თჳსისა სჯულისა დაგდებად განმზადებული, მოქენე იქმნა ყოველთა საქმის მოქმედთა, მოძღურისა და კათალიკოსისა, მიუწოდომელისა ქრთამისა მძებნელი“.³⁰ ი. ანთელავა თვლიდა, რომ ამ შემთხვევაში ვიზიტი უნდა იგულისხმებოდეს.³¹ ჩვენც ასევე ვფიქრობთ.

4. „ოდესმე შარვაშეზ ლომისა ბოკუერი გამოვგზავნა, მათ გაეზარდეს. და ესდენ დიდი და საზარელი შეიქმნა, რომელ არცა ველური, არცა შინაური გაზრდილი არცა-ვის უნახავს მისი არაკი. რაჟამსცა დარბაზს მოიყვანიან, ესრეთ აქუნდა ტრელი, სურვილი და სიყუარული თამარ ღმრთივ-განათლებულისა, რომელ მრჩობლთა ჯაჭუთა მიდა მოცალებამან კაცთა კიდებისამან ვერ დაიჭირის, ვირე თავი უბეთა არა ჩაუდვის და ლოშნიდის, ვითარცა ძუელ ოდესმე მოწამეთა მეტაფურასები მოგუთხრობს“.³² ამ ფრაგმენტშიც დარბაზი სასახლის სინონიმად უნდა გავივით და ამ მხრივ მისაღებია ი. ანთელავას მოსაზრება.³³

5. „და შეიყარნეს ზრითა მით, გონებისა ზარგანჰდილითა, და შეიქმნა დარბაზობა. და დასხდეს ტახტსა ზედა ოქრო-ჰვდილსა თუთ თამარ, დავით და ძე მათი გიორგი, მაღიდებელნი და მასახელებელნი ყოვლისა ულუმპიანობისა და შარავანდთ-მყრობელობისა გუარაფესუობისანი, და რომელთათჳს მოქალაქობისა მოქმედნი“.³⁴ ი. ანთელავას მიაჩნდა, რომ აქ საუბარია საზეი-

²⁹ ქართლის ცხოვრება, გვ. 417.

³⁰ ქართლის ცხოვრება, გვ. 418.

³¹ ი. ანთელავა. „დარბაზი“ XI-XIII საუკუნეების საქართველოში, გვ. 153.

³² ქართლის ცხოვრება, გვ. 433.

³³ ი. ანთელავა. „დარბაზი“ XI-XIII საუკუნეების საქართველოში, გვ. 153.

³⁴ ქართლის ცხოვრება, გვ. 295.

მო შეკრებაზე.³⁵ ჩვენი აზრით, ამ კონკრეტულ შემთხვევაშიც ყველაფერი დამოკიდებულია ინტერპრეტაციაზე. „დარბაზობა“ შეიძლება გავივით როგორც ზოგადად თათბირი, ასევე, კონკრეტული სახელმწიფო მმართველობითი ორგანოს – სათათბიროს შეკრება.

6. „შეიქმნა დარბაზობა, და დასხნეს ამირ-მირმან და შარვანშა თვითელი თვსსა ადგილსა ვერეთევ ვაზირნი: მანდატურთ-უხუცესი და ამირსპასალარი და შემდგომნი წესისაებრ, რომელიცა აქუნდა წესი ჯდომისა და დგომისა, დასუეს“.³⁶ წინა ფრაგმენტის მსაგავსი ვითარება გვაქვს. ცხადია მხოლოდ, ის, რომ არსებობდა „წესი ჯდომისა და დგომისა“. ასეთი წესი შეიძლება ჰქონოდა სამეფო კარსაც და სათათბირო ორგანოსაც. თუმცა ი. ანთელავა აქაც ცალსახად მხოლოდ საზეიმო წვეულებებს გულისხმობდა.³⁷

7. „დარბაზის კარს მყოფი წირვად ვერვინ დააკლდებოდა: მწუხრი, დილეულ, სამხრი, ვითარცა თქმულ არს“.³⁸ აქ საუბარი უნდა იყოს სასახლის, ანუ სამეფო კარზე.

8. „და დარბაზს მასერებელი ზაქარია ამირსპასალარი მცირედ რასმე სიტყუასა ჰყოფდა ურწმუნოსა, რამეთუ სიტყუთა ჰგმობია სარწმუნოებასა ჩუენსა“.³⁹ ი. ანთელავას აზრით, „დარბაზის მასერებელი“ ნიშნავს „დარბაზს პურის მჭამელს, დარბაზს მოვასმებს“.⁴⁰ ჩვენ ვფიქრობთ, რომ აქაც სამეფო კარი უნდა ვიგულისხმოთ, ალბათ.

ბასილი ეზოსმოდღვარი წერს, რომ „მიიწივნეს განძად და გამოეგებნეს მოქალაქენი, თავთა თვსთა მშველობა ითხოვეს და ქალაქი ნებსით შესწირეს. შეიყვანეს დავით დარბაზსა შინა, ტახტსა სასულტნოსა ზედა დასუეს, თანჯანობათასა სასულტნოსა უკრეს, და ღორის კორცითა დიდად ძალი პურობა გარდაიკადეს“.⁴¹ ი. ანთელავა თვლიდა, რომ ამ შემთხვევაში საუბარია სულტნის რეზიდენციაზე.⁴² ჩვენც ვთვლით, რომ აქაც დარბაზი სახლის მნიშვნელობით გამოიყენება.

„ლაშა-გიორგის დროინდელი მატთანეში“ ერთხელ არის გამოყენებული „დარბაზი“: „არ გაპატიებულა, თვნიერ გუზან ტაოსკარელისაგან კიდე. მას

³⁵ ი. ანთელავა. „დარბაზი“ XI-XIII საუკუნეების საქართველოში, გვ. 154.

³⁶ ქართლის ცხოვრება, გვ. 443.

³⁷ ი. ანთელავა. „დარბაზი“ XI-XIII საუკუნეების საქართველოში, გვ. 154.

³⁸ ქართლის ცხოვრება, გვ. 451.

³⁹ ქართლის ცხოვრება, გვ. 452.

⁴⁰ ი. ანთელავა. „დარბაზი“ XI-XIII საუკუნეების საქართველოში, გვ. 153.

⁴¹ ქართლის ცხოვრება, გვ. 492.

⁴² ი. ანთელავა. „დარბაზი“ XI-XIII საუკუნეების საქართველოში, გვ. 154.

თუალნი დასწუნეს. გაღმა გასული სპარსეთს ზაქარია ასპანის ძემან შეიპყრა და დარბაზს მოგუარეს“.⁴³ რა თქმა უნდა, ამ შემთხვევაში „დარბაზი“ შეგვიძლია ორნაირად გავიგოთ: სასახლე და სათათბირო ორგანო. თუმცა ვითარებას არკვევს ბასილი ეზოსმოდღრის ცნობა, რომ „გუზან, ღირსი სიკუდილისა, რომელი ორგულებით განდგა და კოლას სადმე მთათა შინა ავაზაკობდა მალვით. ესე შეიპყრეს მთიბავთა თივისათა, და დავით მეფისა წინაშე მოიყვანეს ხოლო მან იცოდა დიდი მოწყალება თამარისი, ამისთჳს მისსა შეკითხვამდის თუალნი დასწუნა, ნაცვლად მრავალთა სისხლთა ქრისტიანეთასა“.⁴⁴ აშკარაა, რომ გუზანის დასჯა დავით სოსლანმა გადაწყვიტა და არავის არ მოთათბირებია. ამიტომ „ლაშა-გიორგის დროინდელი მატთანეში“ დაცული ცნობა, რომ „დარბაზს მოგვარა“, ჩვენი აზრით, უნდა გავიგოთ, რომ ზაქარიამ დავითს დატყვევებული გუზან ტაოსკარელი სასახლეში, უფრო ზუსტად კი იმ შენობაში მიჰგვარა, რომელშიც იმ დროს იმყოფებოდა დავით სოსლანი.

ჟამთააღმწერლის მიხედვით, „ამისნი მცნობელნი თავადნი საქართველოსანი, ფრიად მწუხარენი, და უმეტეს ივანე ათაბაგი და ვარამ გაგელი ზაქარიას ძე განეყენებოდეს დარბაზს ყოფისაგან“.⁴⁵ ამ შემთხვევაშიც „დარბაზი“ შეიძლება გავიგოთ როგორც სასახლეც და როგორც სათათბირო ორგანოც. ყველაფერი მკვლევარის ინტერპრეტაციაზეა დამოკიდებული. ჩვენი აზრით, ამ შემთხვევაში „განეყენებოდეს დარბაზს“ ნიშნავს სამეფო კარის, სამეფო სასახლის დატოვებას.

„დარბაზის“ რაობის გადასაწყვეტად, რა თქმა უნდა, უპირველესი მნიშვნელობა ენიჭება სამართლებრივ დოკუმენტებს. ჩვენთვის ცოტა უცნაურია, რომ საკითხის კვლევისას ი. ანთელავამ არ გამოიყენა არც „ძეგლის დება“, არც „ხელმწიფის კარის გარიგება“ და არც ბექა-აღბულას სამართალი. პირველ რიგში, განვიხილოთ „ძეგლის დება“ და ბექა-აღბულას სამართალი.

გიორგი ბრწყინვალის ინიციატივით შექმნილი „ძეგლის დების“ ტექსტში არის მუხლები, რომლებიც ამა თუ იმ გადაწყვეტილების მიღებაში დარბაზის ჩარევას გულისხმობენ.

მუხლი 1. „ერისთვის სიკვდილი ვით აროდეს კადრებულა, აგრე ნუმცა ვისგან იკადრების. და თუ ვის ღმერთი შერისხდეს და შეცოდება აზომ დიდი დაემართოს და მოკლას ერისთავი, ვითა უმსგავსო არის და უსაზომო შეცო-

⁴³ ქართლის ცხოვრება, გვ. 353.

⁴⁴ ქართლის ცხოვრება, გვ. 506.

⁴⁵ ქართლის ცხოვრება, გვ. 526.

დება, აგრეთვე დამატებული დიდი პატივი და გარდახდევინება **დარბაზით ეკითხო**: გარდახუეწა, მამულის წრება და სისხლი მის გუარსა ზედა დაიურვოს და გარდაიხუეწოს“.⁴⁶

მუხლი 3. „თუ ერთს კაცს ეფათერაკოს განმგებელი, კაცი გაიპატუოს და მამულისგან გაიძოს და შეუნდობლად მამული სასეფოდ დადვას. და სისხლის დაურვება არ შეეძლოს, ანუ მამული ებოძოს მის კაცისა, სისხლის მქმნელისა, **დარბაზით** ანუ განმგებლის სახლს მეფისაგან სისხლი ებოძოს და მამული სასეფოდ დაიდვას“.⁴⁷

მუხლი 5. „მესამესა წელიწადსა მოვიდეს და ერისთავს შემოეხვეწოს; ერისთავმან ვეზირთ მოახსენოს და ვეზირთ **დარბაზთ ჰკადრონ** და **დარბაზით** მამული ებოძოს ხევისბერსა. და თუ მის ხევისბერის გუარის კაცი იყოს, ასეთი რომ განმგებლის სიკუდილს არ დახუედრიყოს და რას ერიოს არა ცხადად და არა იდუმალ, თვით მას ებოძოს ხევისბერობა **დარბაზით**. და თუ არავინ იყოს მისი სახლის კაცი, ვინც ერისთავმან და ახალმან განმგებელმან გამოარჩიონ ერთი კაცი, მეფის ერთგული იყოს და ქვეყანასაც უმჯობედეს, იგი დააყენონ **დარბაზით** ხევისბერად“.⁴⁸

მუხლი 6. „ხევისბერი თუ მოკლას ხევისბერმან, სამს წელიწადს მამულისგან გაიძოს, ერისთავსა და განმგებლისგან თავადი სახლი დაეწინდნენ, მამული სამს წლამდის სასეფოდ დაჰქიროს. მესამესა წელიწადს ერისთავსა და განმგებელსა შემოეხუეწონენ და მათ ვეზირთ მოახსენონ. ვეზირთ **დარბაზთ იურვონ** და მამული ხელთ უბოძონ“.⁴⁹

მუხლი 7. „ხევისბერის კაცის გაუყოფარი ... მოკლან ... იმავე ზომით განაჩენით ერისთვისა და განმგებლისგან **დარბაზთ ეურვოს** ვეზირთა და მოურავთა პირითა, მამული ებოძოს“.⁵⁰

მუხლი 9. „ხევისბერის განაყოფი და მის გარის კაცი მოკლას ... ორს წელიწადს უკან იურვოს ერისთვისა და განმგებლისა პირით, იმავე ვეზირთა საურავითა და წესითა **დარბაზისათა**, მაშინლა მამული ებოძოს“.⁵¹

მუხლი 11. „თუ **დარბაზისა ცნობასა ღირსი იყოს** იგი ჰეროვანი, თვით იმავე ზემოთ განაჩენით **დარბაზს** იკითხონ ერისთავმან და განმგებელმან და

⁴⁶ ი. დოლიძე. გიორგი ბრწყინვალის სამართალი, გვ. 104.

⁴⁷ ი. დოლიძე. გიორგი ბრწყინვალის სამართალი, გვ. 105.

⁴⁸ ი. დოლიძე. გიორგი ბრწყინვალის სამართალი, გვ. 106.

⁴⁹ ი. დოლიძე. გიორგი ბრწყინვალის სამართალი, გვ. 106.

⁵⁰ ი. დოლიძე. გიორგი ბრწყინვალის სამართალი, გვ. 107.

⁵¹ ი. დოლიძე. გიორგი ბრწყინვალის სამართალი, გვ. 107.

აგრეთვე უბოძონ მამული.⁵² და თუ დარბაზს არა ღირს იყოს ცნობასა, თვით ერისთავმან და განმგებელმან შეუშვან და მისცენ მამული“.⁵³

მუხლი 17. „ძმამ ძმა მოკლას ... მეათესა წელიწადსა ერისთავსა და განმგებელს შემოეხვეწოს, მათ ვეზირთ მოახსენონ. ვეზირთ დარბაზს ჰკადრონ და ესრეთ შემოუშვან. “

მუხლი 27. „დარბაზით უბრძანებლად ვისაცა ციხე დაუქციონ ... ვითა გაგვიჩენია, აღრე გარდასწყდეს“.⁵⁴

მუხლი 28. „ბეითალმანად რაც პარტახი და მამული დარჩეს ... დარბაზით ებოძოს“.⁵⁵

ჩვენი აზრით, „ძეგლის დადების“ იმ მუხლების მიხედვით, სადაც ნახსენებია „დარბაზი“, ცალსახა დასკვნის გაკეთება რთულია. ყველაფერი დამოკიდებულია, თუ როგორ ინტერპრეტაციას მივცემთ. შეიძლება გავიგოთ, რომ საუბარია სამეფო კარზე, სამეფო სასახლეზე. თუმცა თავისუფლად შეიძლება ვიგულისხმოთ სათათბირო ორგანოც. ალბათ, ამითაა განპირობებული, რომ „ძეგლის დადების“ რუსულ თარგმანში ტერმინი „დარბაზი“ უცვლელად არის გადატანილი – «Дарбаз». ტექსტს თანდართულ შენიშვნებში კი შემდეგი სახის განმარტებაა – «Дарбаз – дворец, чертоги, палаты, царский двор, тронный зал, зал совета. Дарбазоба – аудиенция, визит, приом, но также – держать совет, совещаться, вести переговоры. В Грузии XI-XVIII вв. Дарбазы кроме палат, царского двора означал также феодальную курию, затем царский совет – *curia regis*, палату иерархов, высших чинов центральной и местной администрации, феодальных владельцев. Влияние Дарбаза колебалось в зависимости от эпохи, устойчивости и мощи царской власти. В ходе истории Дарбазу противопоставляется визират как непосредственно монарший высший управленческий орган, правительство ... Высказано мнение, что Дарбазом именовались лишь дворцовые палаты, резиденция царя и его двор как средоточие всего управления строной, дарбазоба же означало лишь аудиенцию и парадный, царского же совета феодалов как органа с неким определённым составом и порядком деятельности не существовало».⁵⁶

⁵² ი. დოლიძე. გიორგი ბრწყინვალის სამართალი, გვ. 108

⁵³ ი. დოლიძე. გიორგი ბრწყინვალის სამართალი, გვ. 110.

⁵⁴ ი. დოლიძე. გიორგი ბრწყინვალის სამართალი, გვ. 113.

⁵⁵ ი. დოლიძე. გიორგი ბრწყინვალის სამართალი, გვ. 114.

⁵⁶ Уложение Георгия V-го Блестательного. Подготовка грузинского текста, русский перевод, введение, примечания, глоссарий и указатели Д. Л. Пурцеладзе. Тб. 1988, гв. 134.

„ძეგლის დადება“ არ იძლევა საშუალებას, რომ ცალსახად განვმარტოთ „დარბაზის“ მნიშვნელობა. ეს კი ძალიან ართულებს ვითარებას.

ბექა-ალბულას სამართალის 98-ე მუხლის თანახმად, „თუ დარბაზის კაცსა სისხლმცირე კაცი ყვეს და წავიდეს, მისარჩვლასა და გაუშვებლობასა არა ემართლების. რაცა შეუტანია, იგი და რაცა მოუგია, მისი ნახევარი გაყვეს, სამამულოსა აქათა“ (თუ დარბაზის კაცის ყმას მცირე სისხლით კაცი ჰყვეს, მიესარჩლოს, გაუშვებლობასა არ ემართლების. რაცა შეუტანია, იგი და რაცა მოუგია, მისი ნახევარი გაჰყვეს, სამამულოსა იქით).⁵⁷ „დარბაზის კაცი“ შეიძლება იყოს სასახლის მოხელეც და სათათბიროს წევრიც. ერთმნიშვნელოვანი დასკვნის გაკეთება არც ამ შემთხვევაშია შესაძლებელი. თუმცა, ჩვენ ვფიქრობთ, რომ უფრო სასახლის მოხელეზეა საუბარი.

მართალია, ოფიციალური სამართლებრივი დოკუმენტი არ არის, მაგრამ საქართველოს სახელმწიფო წყობილების შესწავლისათვის უპირველესი წყაროა „ხელმწიფის კარის გარიგება“. თავიდანვე აღვნიშნავთ, რომ ჩვენ ვეთანხმებით იმ მეცნიერთა თვალსაზრისს, რომლებიც ამ ძეგლს XIII საუკუნის მეორე ნახევარში შექმნილად მიიჩნევენ.⁵⁸

„ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ ტერმინი „დარბაზი“ 11-ჯერ არის ნახსენები. ვნახოთ, თუ კონკრეტულად რა კონტექსტებთან გვაქვს საქმე თითოეულ შემთხვევაში.

1. „დარბაზობა, ვითარცა მეფეს ეპრიანოს, დიდის წესითა, და თუ უმცროსითა, ვითარცაღა წესი იყოს, იქნას“.⁵⁹ ეს ძალიან მნიშვნელოვანი ცნობაა. სწორედ აქედან ვიგებთ, რომ „დარბაზობის“ ორი წესი არსებობდა: დიდი და მცირე. თუმცა მთავარი საკითხის გარკვევაში ვერ გვეხმარება. „დარბაზობა“ შეიძლება იყოს ზოგადად შეხვედრაც, წვეულებაც და კონკრეტული სახელმწიფო ორგანოც – სათათბირო. საინტერესოა, რომ „ხელმწიფის კარის გარიგების“ ტექსტის რუსულ თარგმანში „დარბაზობა“ თარგმნილია როგორც მიღება (приём).⁶⁰

⁵⁷ ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებული. ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. I. ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ი. დოლიძემ. თბ. 1963, გვ. 463.

⁵⁸ მ. ბახტაძე. საქართველო ერთიანი სამეფოს ორად გაყოფის შესახებ XIII საუკუნის 50-იან წლებში. საისტორიო ძიებანი. ტ. I. თბ. 2011.

⁵⁹ ხელმწიფის კარის გარიგება. ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. II. ტექსტი გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. თბ. 1970, გვ. 81.

⁶⁰ Распорядок царского двора. Перевод В. Д. Дондуа. Редактирование текста, введение, примечания, краткий комментарий и указатели Д. Л. Пурцеладзе. Тб. 1991, გვ. 23.

2. „ეს ზემოთ დამაკლდა: კმალი ამილახორსა არტყია დარბაზობასა ზედა, სადა ძელი ცხოვრებისა ასვენია, მართ ერთითა ტერფითა უკანარე დგას. რა მისისა დაჯდომისა ჟამი მოვიდეს, კმალი კარგს მეაბჯრეს მისცეს, და იგი მკარს ჩამოიკიდებს. და ერთსა სეფესა ჯაჭვი აცვია უთოთრესი, ზურგით დგანან“.⁶¹ წინა ფრაგმენტის მსგავსად კელაე გაურკვეველი ვითარებაა. ყველაფერი დამოკიდებულია ინტერპრეტაციაზე. „დარბაზობა“ ამ შემთხვევაშიც თარგმნილია, როგორც მიღება (приём).⁶²

3. „ჭყონდიდელსა ზედამდგომელი მეჭურჭლე მართებს და ევჯიბი, სხვა დარბაზით მართებს“.⁶³ „დარბაზი“ თავისუფლად შეიძლება გავიგოთ, როგორც სამეფო კარი. ასევეა ის თარგმნილი რუსულად – «Двор» (სამეფო კარი).⁶⁴

4. „დიდი არის მეჭურჭლეთ-უხუცესი ... საჭურჭლის ნაცვალი, მუქი-ფი, მუშრიბი, ქალაქის ამირანი, მეჭურჭლენი ქალაქისანი და თვთ დარბაზს მყოფნი მეჭურჭლენი მისისა კელისა არიან“.⁶⁵ სათათბიროს შემადგენლობაში მყოფი მეჭურჭლენი ცოტა გაუგებარია. უფრო მისაღებია სასახლეში, სასახლის კარზე მყოფი მეჭურჭლენი. სურვილის შემთხვევაში შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ სათათბირო ორგანოს მუშაობის შემდეგ გამართულ პურობას გულისხმობს ავტორი, მაგრამ არა გვეკონია. რუსულ ტექსტში „დარბაზობა“ ამ შემთხვევაში არაა თარგმნილი და წერია «в самом дарбазе пребывающие».⁶⁶

5. „რაა მეფე ცხენსა ზედა ზის, ვისცა უდარბაზებს ვინგინდა იყოს, ათაყვანებს. თუ ვისი ძღვენი იყოს, შესძღვნის. თუ ოდესცა არა იყოს, ესე ოდენვე, ეგრევე უდარბაზებენ და ძღვენსაც შესძღვნიან“.⁶⁷ „უდარბაზებს“ უნდა ნიშნავდეს: შეხვდება, ნახავს. ამ შემთხვევაში „უდარბაზებს“ რუსულად თარგმნილია როგორც «наносит кому-либо визит».⁶⁸

6. „საწოლის მეკრე დიდსა დარბაზობასა ზედა ქვე ვერ დაჯდების, ითვალვენ და საწოლსა წავა [და მასაც] და წინმწოლსაცა მიუა სათვალავი და მუნ სჭამენ“.⁶⁹ რუსულად „დიდსა დარბაზობას“ თარგმნილია, როგორც «во

⁶¹ ხელმწიფის კარის გარიგება, გვ. 81.

⁶² Распорядок царского двора, გვ. 23.

⁶³ ხელმწიფის კარის გარიგება, გვ. 82.

⁶⁴ Распорядок царского двора, გვ. 28.

⁶⁵ ხელმწიფის კარის გარიგება, გვ. 86.

⁶⁶ Распорядок царского двора, გვ. 38.

⁶⁷ ხელმწიფის კარის გარიგება, გვ. 86-87.

⁶⁸ Распорядок царского двора, გვ. 40.

⁶⁹ ხელმწიფის კარის გარიგება, გვ. 89.

время большого приёма» (დიდი მიღების დროს).⁷⁰ რეალურად აქაც ისევ და ისევ ინტერპრეტაციაზეა ყველაფერი დამოკიდებული. დიდი დარბაზობა შეიძლება იყოს დიდი მიღებაც და სათათბიროს შეკრებაც გაფართოებული შემადგენლობით.

7. „აქათ დარბაზსაც სდგმიდენ მწდე განაღამცა თუთო ადგა“.⁷¹ აქ აშკარად ნიშნავს ოთახს. ამ შემთხვევაშიც „დარბაზი“ რუსულად თარგმნილი არაა – «в дарбазе».⁷² ცხადია, მწდე სათათბიროს წევრი ვერ იქნებოდა.

8. „მწდე ჩვენთაცა დარბაზით ათქს ოთხთავე: მოძღვართ-მოძღვარსა, კათალიკოზთა, ჭყონდიდელსა და სამთა ვეზირთა: ათაბაგსა ამირ-სპასალარსა და მანდატურთ-უხუცესსა“.⁷³ აქაც ოთახს უნდა აღნიშნავდეს. ამჯერადაც „დარბაზი“ თარგმნილი არ არის – «от дарбазы».⁷⁴

9. „მოძღვართ-მოძღვარი დარბაზს აწვიონ, და შინაური დარბაზის ერი უნდა, და ერთი ჯორი და სამი ცხენი მოძღვართ-მოძღვრისათუს და ორნი მისთა მოწაფეთათუს. მოძღვართ-მოძღვრისა, კათალიკოზთა და ჭყონდიდლისა, რამ დარბაზს მოვიდნენ, წვევა სამთა საბატიოთა და დარბაისელთა საწოლის მწიგნობრის წვევა დაუწერია, და პატრონისაგან არ მასმია, მისმან კეთილმან“.⁷⁵ „დარბაზს“ არა თარგმნილი, თუმცა ასეა განმარტებული – «то есть ко двору».⁷⁶ „დარბაზის ერის“ საკითხს ცოტა ქვემოთ შევეხებით, რაც შეეხება „დარბაზს აწვიონ“ – კვლავ ინტერპრეტაციას ენიჭება გადამწყვეტი მნიშვნელობა. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ აქ სამეფო კარი, სასახლე უნდა ვიგულისხმოთ.

10. „მტბევარსა ზედა დარბაზს მისსა საჯდომსა უკანით მისსა მოლარეთ-უხუცესსა ფარი და კმალი აქვს უკანით, ამაღ რომე ერისთავიც არის შავშეთისა“.⁷⁷ ლუსულად ამჯერადაც არაა თარგმნილი „დარბაზი“, დატოვებულია – «в дарбазе».⁷⁸ ჩვენ ვთვლით, რომ კვლავ სამეფო სასახლე უნდა იგულისხმებოდეს, თუმცა საპირისპირო თვალსაზრისის გამოთქმაც შეიძლება.

⁷⁰ Распорядок царского двора, გვ. 46.

⁷¹ ხელმწიფის კარის გარიგება, გვ. 90.

⁷² Распорядок царского двора, გვ. 49.

⁷³ ხელმწიფის კარის გარიგება, გვ. 90.

⁷⁴ Распорядок царского двора, გვ. 49.

⁷⁵ ხელმწიფის კარის გარიგება, გვ. 90.

⁷⁶ Распорядок царского двора, გვ. 49-50.

⁷⁷ ხელმწიფის კარის გარიგება, გვ. 91.

⁷⁸ Распорядок царского двора, გვ. 54.

11. „ორთა ძმათა ჳმა-კეთილთა და კარგთა მკითხველთა წინამძღვარი გამოარჩევს, დარბაზს მივლენ ორშაბათსა პირმარხვასასა და სამხრის ლოცვასა ზედა ფსალმუნსა აიღებენ. ორსავე სამჭროსა თვთო იქნების. და რაჲ სამხრისასა გამოილოცვენ, არცაჲნი უდარბაზებს. თვთ იგინი მეფეს კითხვენ, მეფე იჯრასა და სადგომსა გაუჩენს, ამოდ და საბატოდ ამყოფებს. აღესებისა ორშაბათსა რაჲ გამოილოცონ, არცა დაეთხოებიან, არცა რას იტყვან, შესხდებიან და წავლენ. როცა [წავლენ?] ასსა თეთრისა ჩაფლასა გაუგზავნის მეფე. დასრულდა დარბაზის წესი“.⁷⁹ „დარბაზს მივლენ“ რუსულად არაა თარგმნილი და წერია «в дарбаз».⁸⁰ რაც შეეხება „დასრულდა დარბაზის წესი“, ის თარგმნილია როგორც «Это конец придворного устава».⁸¹ მოტანილი ფრაგმენტის შინაარსიდან გამომდინარე, ჩვენი აზრით, აშკარაა რომ ფრაზაში „დარბაზს მივლენ“ იგულისხმება – მივლენ სამეფო სასახლეში. რაც შეეხება „დასრულდა დარბაზის წესი“ – ეს შეიძლება გავიგოთ სხვადასხვანაირად. შესაძლოა მივიჩნიოთ, რომ იგულისხმება – დასრულდა სამეფო კარის წესი, ანუ ეტიკეტი.

„ხელმწიფის კარის გარიგების“ ტექსტის რუსულ თარგმანს ახლავს მოკლე კომენტარები, რომლებშიც „დარბაზი“ და მასთან დაკავშირებული ტერმინები შემდეგნაირად არის განმარტებული: «Дарбази – род жилого дома-комплекса; зал, чертоги; царский двор; царская курия-совет. Дарбазоба – аудлиенция, приём, собрание дарбаза. дарбазис ери – придворные, придворный люд, персонал, штат. дарбаисели – дарбазский человек, царедворец, персона дарбаза».⁸²

დ. ფურცელაძე „დარბაზს“ ასე განმარტავს: საცხოვრებელი სახლის-კომპლექსის ტიპი; დიდი ოთახი; სამეფო კარი; სამეფო სათათბირო. დარბაზობას – აუდიენცია; მიღება; დარბაზის შეკრება. დარბაზის ერი – სასახლის მოხელეები, სასახლის წარჩინებულები“.⁸³

„ხელმწიფის კარის გარიგება“ არ იძლევა საშუალებას, რომ ცალსახად განვმარტოთ „დარბაზის“ მნიშვნელობა.

საინტერესო ცნობებია დაცული ქართველ მეფეთა და დიდებულთა მიერ გაცემულ საბუთებშიც.

⁷⁹ ხელმწიფის კარის გარიგება, გვ. 94-95.

⁸⁰ Распорядок царского двора, გვ. 55.

⁸¹ Распорядок царского двора, გვ. 56.

⁸² Распорядок царского двора, გვ. 71.

⁸³ Распорядок царского двора, გვ. 71.

ე.წ. ფაენელის დაწერილს აქვს ზეღრთვა, სადაც ვკითხულობთ, „მითა-ვისუფლებიან მეფეთა და დედოფალთაგან და დიოფალთა და დიდებულთაგან, აზნაურთა და მათთა ცოლთაგან, მითავისუფლებიან ყოველთავე კელოსანთა-გან, მოლარეთაგან, მეულუფეთა, მეჯინიბეთა, მესაბანჯრეთა, მეგოდრეთა, მე-ჯამეთა, ყოველთავე დარბაზით გამოსულთა კელოსანთაგან“.⁸⁴ ჩვენი აზრით, ამ შემთხვევაში „დარბაზი“ სასახლეს უნდა ნიშნავდეს. ამ კონკრეტულ შემ-თხვევაში „მითავისუფლებიან ... ყოველთავე დარბაზით გამოსულთა კელოსან-თაგან“ უნდა გულისხმობდეს გათავისუფლებას სასახლის მოხელეთაგან.

„დარბაზი“ აშკარად სასახლის მნიშვნელობითაა გამოყენებული დავით აღმაშენებლის ანდერძის ტექსტშიც. „თქნიერ ერთი მიიცივალოს, ვითა თვთ წესი არს მის წმიდისა შიოის საფლავსა ზედა წილ-გდებაჲ, ამით სხუად გა-ნაჩინონ და ჩუშნსა დარბაზსა მოიყვანონ და ჩუშნ არგანი მოვაკსენონ და შეეპყდროთ მონასტერი“.⁸⁵

ასეთივე ვითარება უნდა ვიგულისხმოთ 1263 წლის სიგელშიც: „აწ თუ ვის დავეკრულავთ, გამოაჭენებს თქუენსა დარბაზსა და თქუენთა ვაზირ-თა მოჰმართებს, ბრძანებასა და კაცსა უბოძებთ – ჯუარი დასწერეო, გაწ-ყრომისა და ჰავად გაკდისა ნაცვლად“.⁸⁶ ამ დოკუმენტში არის კიდევ ერთი საინტერესო ადგილი: „რომელსა დიდებულსა, ანუ აზნაურსა, ანუ დარბაზის ერს, ანუ გლეხსა აქუს სიგელი თქუენთა გუართაგან ბოძებული“.⁸⁷ ჩამონათ-ვალი იწყება საზოგადოების ზედა სოციალური ფენიდან და მოდის დაღმავ-ლობით. „დარბაზის ერი“ მოხსენიებულია აზნაურთა შემდეგ, გლეხების წინ. თუ „დარბაზის ერის“ ქვეშ იგულისხმებინ სამეფო კარზე არსებული სათათ-ბიროს წევრნი, მაშინ მინიმუმ დიდებულთა შემდეგ მაინც უნდა ყოფილიყვნენ დასახელებული. თუ „დარბაზის ერის“ ქვეშ უშუალოდ სამეფო კარის მოხე-ლეები იგულისხმებიან, ცხადია მათი ნაწილი აზნაურიც იქნებოდა. ასეთ შემ-თხვევაში მათი მოხსენიება აზნაურთა შემდეგ და გლეხების წინ ბუნებრივია.

„დარბაზის ერი“ რომ სამეფო კარის წვრილი მოხელეები არიან, ეს ნათლად ჩანს გიორგი III-ის 1170 წლის სიგელიდან. „მეჯორენი ნუცა სადა მათსა შიგა დადგებიან, ნუცა შეესიძებიან, ნუცა მერემენი, ნუცა მეჯორენი, ნუცა მანდატურნი, ნუცა მესაწოლენი და ნუცა დარბაზისერი, ნუ რომელი,

⁸⁴ ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი. ტ. I. თბ. 1984, გვ. 19.

⁸⁵ ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი. ტ. I, გვ. 58.

⁸⁶ ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი. ტ. I, გვ. 172.

⁸⁷ ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი. ტ. I, გვ. 172.

ყოვლითურთ უწყინრად იყოს იგი წმიდაი უდაბნო“.⁸⁸ შუბლებელია სახელ-
მწიფოს უმაღლესი სათათბირო ორგანოს წევრები მოხსენიებული იყვნენ: მე-
საწოლეების, მანდატურების, მეჯორების, მერემების ჩამონათვალში. დაახ-
ლოებით ასევე თვლიდა ი. ანთელავა, „მეჯორები, მერემები, მანდატურები
და მესაწოლენი დარბაზის ერი არიან. ციტირებული ცნობიდან სწორედ ეს
გამომდინარეობს. ჩამოთვლილი მოხელები მეფის სასახლის კარის მოხელებ-
ი არიან და კონტექსტით დარბაზისელებიც სწორედ ასეთები ჩანან“.⁸⁹

ცალკე გვინდა შევხვთ ბაგრატ IV-ის სიგელს, რომელიც ორ მონას-
ტერს შორის მიმდინარე დავას ეხება. მეფის მიერ ოპიზართა და მიჯნაძო-
რელთა დავის განხილვასთან დაკავშირებით ივ. ჯავახიშვილი წერდა, „გასა-
ოცარია, რომ ამ ცნობაში დარბაზში მოწვეულთა და შეკრებილთა შორის
დარბაზის კარსა მყოფ მოხელეთაგან არც ერთი წევრი დასახელებული არ
არის. რაკი სრულებით დაუჯერებელია, რომ ცენტრალურ ორგანოს უფროს
წევრებს, რომელთაც XII საუკუნეში ვაზირები ეწოდათ, დარბაზის კარს შეკ-
რებილთა ასეთ მსჯელობაში მონაწილეობა არ მიეძღოთ, ამიტომ უნდა ვიფიქ-
როთ, რომ მათი მოუხსენებლობის მიზეზი ის გარემოება უნდა ყოფილიყო,
რომ იმათი, ვითარცა დარბაზის კარს მყოფთა მუდმივი მონაწილეობა თავის-
თავად იგულისხმებოდა“.⁹⁰ ივ. სურგულაძე წერდა, რომ „ამ შემთხვევაში
დარბაზთან უნდა გვქონდეს საქმე“.⁹¹ ივ. ჯავახიშვილი მართებულად შენიშ-
ნავდა, რომ საკითხის განხილვისას არ ჩანან „დარბაზის კარს მყოფი მოხე-
ლენი“ და ამ ვითარების ახსნაც სცადა. ვფიქრობ, ცოტა სხვა ახსნაც შეიძ-
ლება არსებობდეს. სათანადო ინფორმაციის სიმცირის გამო. ჩვენ არ ვიცით
ბაგრატ IV-ის დროს ცენტრალური აპარატის მოხელეთა სრული ჩამონათვა-
ლი და რამდენად შეესაბამებოდნენ ისინი თავისი უფლება-მოვალეობებით შემ-
დგომი ხანის ვეზირებს. ვარაუდი, ცხადია, შეიძლება გამოვთქვათ, მაგრამ
წყაროთა უქონლობის გამო დაბეჯითებით რაიმეს მტკიცება რთულია. თუმცა,
ეს არაა მთავარი. სავარაუდოდ, თათბირის დროს ხდებოდა იმ პირთა დაბარე-
ბა, რომლებსაც: შეეძლოთ კომპეტენტური მოსაზრების გამოთქმა; ხელეწიფე-
ბოდან საკითხის გადაჭრაში მონაწილეობა; ევალებოდათ გადაწყვეტილების

⁸⁸ ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი. ტ. I, გვ. 70.

⁸⁹ ი. ანთელავა. „დარბაზი“ XI-XIII საუკუნეების საქართველოში, გვ. 151.

⁹⁰ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, გვ. 181.

⁹¹ ივ. სურგულაძე. ნარკვევები საქართველოს სამართლისა და სახელმწიფოს ისტორიიდან. ტ. I, გვ. 19.

აღსრულება და ა.შ. ანუ ესწრებოდნენ მხოლოდ ის პირები, რომელთაც გარკვეული სახის შეხება ჰქონდათ სამსჯელო საკითხთან. ყოველ შემთხვევაში, დავით აღმაშენებლის ეპოქამდე მაინც შესაძლოა ასე ყოფილიყო.

ბაგრატ IV-ის მიერ ორ მონასტერეს შორის არსებული დავის განხილვისას სწორედ ის პირები შეიკრიბნენ, რომლებიც კომპეტენტური იყვნენ აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით. მეფის მიერ გაცემულ სიგელში კითხვობით: „შევიკრიბებით კარსა დარბაზისა ჩუენისასა მღდელთ-მოძღუარნი, ერისთავთ-ერისთავნი, ერისთავნი და ყოველთა ჳევთა ზემოთა და ქუემოთა აზნაურნი, მეცნიერნი საბჭოთა საქმეთანი და დავსხენით წინაშე ჩუენთა“.⁹² ამ ფრაგმენტში ორი რამაა საინტერესო. პირველი, ჩვენი აზრით, ნათქვამი „შევიკრიბებით კარსა დარბაზისა ჩუენისასა“ გულისხმობს რომ შეიკრიბნენ სამეფო სასახლის კარზე. ასევე ესმოდა ეს პასაჟი ი. ანთელავას.⁹³ მეორე, შეიკრიბნენ კონკრეტულად ის პირები, რომელთაც განსახილველი საკითხი ეხებოდა (მღდელთ-მოძღუარნი, ერისთავთ-ერისთავნი, ერისთავნი, აზნაურნი) და ვისაც სათანადო ცოდნა ჰქონდა (მეცნიერნი საბჭოთა საქმეთანი). ჩვენი აზრით, ბაგრატ IV-ის სიგელი მიჯნაძორელთა და ოპიზართადმი უფრო „დარბაზის“, როგორც სათათბირო ორგანოს არარსებობას ადასტურებს, ვიდრე არსებობას. სწორედ ამიტომაც არ მოიხსენიებიან მასში დარბაზის, როგორც სათათბირო ორგანოს, წევრები. სამეფო კარის, ანუ დარბაზის მოხელეებს კი ამ მეტად სპეციფიკური საკითხის განხილვაში, სავარაუდოდ, მონაწილეობა არ მიუღიათ, ეს მათი კომპეტენცია არ იყო.

ძალიან საინტერესოა „ძეგლის დადების“ შექმნის წინ მეფის მიერ შეკრიბილ პირთა ჩამონათვალის გათვალისწინებაც. გიორგი ბრწყინვალე წერს, „მოვედით მუხრანს, საზამთროსა ჩუენსა დავედეთ, და შემოვედით ქალაქსა და შემოვიტანეთ თემისა და თემის ერისთავნი და ზევისთავნი და ზევისბერნი და ჰეროვანნი. დავსხედით და დავსკთ წმინდა მეუფე და ქართლისა კათალიკოზი ევფთჳმე, დავსხით ვეზირნი და ებისკოპოზნი და მოურავნი“.⁹⁴ მართალია, არ წერია რომ გაიმართა „დარბაზობა“, მაგრამ ცხადია, შეკრება თავისი ფორმითა და შინაარსით სწორედ „დარბაზობაა“. მეფესთან გამართული სათათბიროს მონაწილეებად დასახელებული არიან ვეზირები, სასულიერო პირები, მოურავები და ადგილობრივი მმართველები (ერისთავები, ზევისთავები,

⁹² ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი. ტ. I, გვ. 33.

⁹³ ი. ანთელავა. „დარბაზი“ XI-XIII საუკუნეების საქართველოში, გვ. 149.

⁹⁴ ი. დოლიძე. გიორგი ბრწყინვალის სამართალი, გვ. 103.

ხევისბერები, ჰეროვანები) იმ რეგიონისა, რომლისთვისაც უნდა შექმნილიყო კანონთა კრებული. ბაგრატ IV-ის კარზე მოწყობილი შეკრების მსგავსად აქაც მხოლოდ ის პირები მონაწილეობენ, რომელთაც განსაზღვრულ საკითხთან უშუალო შეხება ჰქონდათ.

ჩვენი აზრით, ზემოთ მოყვანილი ორივე მაგალითი ცხადყოფს, რომ რაიმე საკითხზე სამსჯელოდ თუ საფიქრად მეფესთან ყოველთვის იკრიბებოდნენ მხოლოდ ის პირები ვისაც უშუალოდ ეხებოდა განსაზღვრული საკითხი. რაიმე ჩამოყალიბებული და განსაზღვრული შემადგენლობის მქონე სათათბირო ორგანო სავარაუდოდ არ არსებობდა.

ერთიანი საქართველოს სამეფოს სახელმწიფო წყობილების შესწავლისას მეტად საინტერესო წყაროა შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანი“. მართალია პოემაში ხშირად გვხვდება სიტყვა „დარბაზი“, მაგრამ არა როგორც სათათბირო ორგანოს აღმნიშვნელი ტერმინი. ი. ანთელავა იმოწმებს ა. შანიძესა და ი. აბულაძეს, რომლებიც „დარბაზს“ განმარტავენ როგორც სასახლეს.⁹⁵ ა. შანიძე ჩვენთვის საინტერესო ტერმინთა შემდეგ განმარტებას იძლევა: „დარბაზი – სასახლე; დარბაზის ერი – სასახლის ხალხი, დიდებულები, მეფესთან დაახლოებული პირები, ხასები; დარბაზობა – მიღება სასახლეში“.⁹⁶ ი. აბულაძის თანახმად, „დარბაზი – სასახლე, კარი; საკრებულო სახლი, სადგომი; დარბაზობა – მეფესთან გინა დიდ ვინმესთან მისვლა სანახავად, აუდიენცია“.⁹⁷ გ. სოსელია, რომელმაც საგანგებოდ შეისწავლა „ვეფხისტყაოსანი“ ჩვენთვის საინტერესო კუთხით, წერდა, „აღსანიშნავია ის, რომ სიტყვა „დარბაზი“ სპეციალურად მეფესთან თათბირის აღსანიშნავად პოემაში ნახმარი არ არის. „დარბაზი“ მეფის სასახლეს აღნიშნავს. „დარბაზობა“ იხმარება მეფესთან სანახავად მოსვლის, აუდიენციის მნიშვნელობით“.⁹⁸ ივ. სურგულაძე თინათინის მეფეთ კურთხევეასთან დაკავშირებით აღნიშნავდა, რომ როცა შოთა რუსთაველი წერს, „მოვიდეს სრულნი არაბნი“, „აქ იგულისხმებიან მხოლოდ დიდებულნი და მსხვილი ფეოდალნი. მოსულთა შორის დასახელებულია სპასპეტი ავთანდილი და ვაზირი სოგრატი. აქ დარბაზობასთან გვაქვს საქმე და საფიქრებელია, რომ მოწვეულნი დარბაზის წევრები

⁹⁵ ი. ანთელავა. „დარბაზი“ XI-XIII საუკუნეების საქართველოში, გვ. 103.

⁹⁶ ვეფხისტყაოსანი. სარედაქციო კოლეგია; აღ. ბარამიძე, კ. კეკელიძე, ა. შანიძე. თბ. 1956, გვ. 357.

⁹⁷ ვეფხისტყაოსანი. რედ. ი. აბულაძე. თბ. 1926, გვ. 252.

⁹⁸ გ. სოსელია. საქართველოს საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი წყობილება „ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვით. სოხუმი. 1956, გვ. 142-143.

არიან. მაგრამ ამ შემთხვევაში ტერმინი „დარბაზი“ „ვეფხისტყაოსანში“ არ არის ნახმარი.⁹⁹ მეცნიერი შენიშნავდა, რომ პოემაში „დარბაზი“ აღნიშნავს, „ზოგჯერ სასახლეს ქოხთან დაპირისპირებით, ზოგჯერ მეფის დარბაზს, სასახლეს ... დარბაზი ეწოდება აგრეთვე ავთანდილის სასახლესაც. გვხვდება აგრეთვე „დარბაზის ერი“ ე.ი. კარისკაცები“.¹⁰⁰

ჩვენ ვეთანხმებით იმ მოსაზრებას, რომ XI-XIV საუკუნეებში არ არსებობდა სათათბრო ორგანო, რომელსაც „დარბაზი“ ეწოდებოდა. დარბაზი იყო სამეფო კარი. ამიტომ, ვფიქრობთ, რომ „დარბაზის ერი“ წარმოადგენდა სამეფო კარის მოხელეთა საერთო სახელწოდებას.

ჩვენ მიერ ნანახ წყაროებში გვხვდება „დარბაზთან“ დაკავშირებული რამდენიმე ტერმინი: „დარბაზის ერი“ (ხელმწიფის კარის გარიგება, 1170 წლის და 1263 წლის სიგელები), „დარბაზის ყმა“ (მატიანე ქართლისაჲ; ისტორიანი და აზმანი), „დარბაზის კაცი“ (ბექა-ალბულას სამართალი), „დარბაზის კარის მოურავნი“ (რკონის დაწერილი 1260 წლის).

პირველ რიგში, გასარკვევია ტერმინები: „დარბაზის ერი“, „დარბაზის ყმა“, „დარბაზის კაცი“, „დარბაზის კარის მოურავნი“, აღნიშნავდნენ სამეფო კარზე მყოფ სხვადასხვა კატეგორიის თანამდებობის პირებსა და მომსახურე პერსონალს, თუ უბრალოდ სამეფო კარზე მყოფთა საერთო სახელწოდებებს წარმოადგენდნენ. ზუსტი პასუხის გაცემა აქაც რთულია, ისევ და ისევ წყაროთა სიმცირის გამო.

ი. ანთელავა ერთგან წერდა, რომ „სამეფო კარზე მყოფთა ერთობლიობას ეწოდებოდა არა „დარბაზი“, არამედ „დარბაზის ერნი“. მეფეს თავისი ტაძრული, თავისი დარბაზის ერი ახლდა. XII საუკუნისთვის დარბაზის ერი დიფერენცირების გარეშე სასახლის მთელ შტატს გულისხმობს“.¹⁰¹ თუმცა შემდეგ აზუსტებდა, „მაშ ვინდა არიან ეს „უკველნი“ დარბაზის ერნი? ამ ტერმინით უნდა აღინიშნებოდეს სასახლის კარზე მყოფი გარკვეული სამხედრო ძალა, რომელთაც გვარი და მამული საშუალებას არ აძლევდათ რაიმე „კელზე“ განაცხადონ პრეტენზია. ისინი სამეფო დომენის წვრილი აზნაურები და მსახურები უნდა იყვნენ, უფრო სწორად, მათი ის ნაწილი, რომელიც მეფის კარზე იმყოფებოდა. ამდენად ისინი დარბაზის ერნი არიან“.¹⁰² მეცნიე-

⁹⁹ ივ. სურგულაძე. სახელწიფოსა და სამართლის საკითხები „ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვით, გვ. 140.

¹⁰⁰ ივ. სურგულაძე. სახელწიფოსა და სამართლის საკითხები „ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვით, გვ. 140-141.

¹⁰¹ ი. ანთელავა. „დარბაზი“ XI-XIII საუკუნეების საქართველოში, გვ. 155.

¹⁰² ი. ანთელავა. „დარბაზი“ XI-XIII საუკუნეების საქართველოში, გვ. 156.

რი თვლიდა, „დარბაზის ერი არის იგივე ტაძრეული და სასახლის პერსონალის აღმნიშვნელი ტერმინია“.¹⁰³ დაახლოებით იგივე აზრი ჰქონდა ქ. ჩხატარაიშვილს, „ტაძარში (პალატაში, დარბაზში...) მეფესთან მუდმივად მყოფ მსახურეულ პირებს „ტაძრეულნი“, ანუ „ტაძრობილნი“ ერქვათ“.¹⁰⁴

რაც შეეხება დარბაზის ყმებს, ი. ანთელავას მიხედვით, „დარბაზის ყმა იგივეა, რაც პაჟები, სამეფო სასახლის ახალგაზრდული დასი. ეს დარბაზის ყმები შეადგენენ ღიდ სამეფისკარო თანამდებობათა რეზერვს“.¹⁰⁵

„დარბაზის კაცი“ – გვხვდება მხოლოდ ბექა-აღბუდას სამართალში და, სავარაუდოდ, „დარბაზის ერის“ სინონიმად უნდა ჩავთვალოთ.

„დარბაზის კარის მოურავნი“ – რკონის დაწერილშია დაფიქსირებული და „მოურავი“ „მოხელის“ სინონიმია. თანაც არ გვგონია „დარბაზის კარის მოურავნი“ ოფიციალური ტერმინი ყოფილიყო.

„დარბაზის ყმა“ – ნარატიულ წყაროებშია დაფიქსირებული. ოფიციალურ იურიდიულ დოკუმენტებში არ გვხვდება და არც „ხელმწიფის კარის გარიგებაშია“ ნახსენები. ჩვენი აზრით, არც „დარბაზის ყმა“ იყო ოფიციალური ტერმინი.

ჩვენი აზრით, რეალურად არსებობდა ერთი ოფიციალური ტერმინი – „დარბაზის ერი“ და ის აღნიშნავდა სამეფო სასახლის ყველა მოხელეს.

დასკვნის სახით გვინდა აღვნიშნოთ შემდეგი, წყაროებში არ მოიპოვება პირდაპირი ცნობები, რომლებიც დაადასტურებდა დარბაზის, როგორც ოფიციალური სათათბირო ორგანოს არსებობას. თუმცა არის ცნობათა ერთი ნაწილი, რომლებიც სხვადასხვანაირად შეიძლება გავიგოთ და სურვილის შემთხვევაში შეიძლება ისეთი ინტერპრეტაცია მივცეთ, რომ სათათბირო ორგანოს – დარბაზის – არსებობა ვივარაუდოთ. ამავე დროს, აუცილებლად აღსანიშნავია, რომ წყაროებში დაცულია ისეთი ინფორმაცია, რომელიც ცალსახად ეწინააღმდეგება დარბაზის, როგორც ოფიციალური სათათბირო ორგანოს არსებობას. ამიტომ ჩვენ ვეთანხმებით იმ მეცნიერთა მოსაზრებას, რომლებიც თვლიდნენ, რომ დარბაზი არ წარმოადგენდა მეფესთან არსებულ ოფიციალურ სათათბირო ორგანოს.

¹⁰³ ი. ანთელავა. საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა XI-XII საუკუნეების საქართველოში, გვ. 23.

¹⁰⁴ ქ. ჩხატარაიშვილი. ნარკვევები სამხედრო საქმის ისტორიიდან ფეოდალურ საქართველოში. თბ. 1979, გვ. 49.

¹⁰⁵ ი. ანთელავა. საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა XI-XII საუკუნეების საქართველოში, გვ. 28.

Mikheil Bakhtadze

TOWARDS ISSUE OF EXISTENCE OF “DARBAZI” IN GEORGIA IN 11TH-14TH CENTURIES

Summary

According to widespread opinion in the Georgian historiography, “darbazi” was the royal council that was assembling during the certain periods. Of course, word “darbazi” has another meaning as well and this fact is recognized by all researchers. Ivane Javakhishvili was the first who thoroughly researched the issue of “darbazi”. According to his opinion, “*darbazoba*” (*meeting of darbazi*) was held with the presidency of king. The members of darbazi had the special name and they were called as “people of darbazi” (*darbazi eri*). From this term “*darbaiselni*” (*honored, gentle, genteel*) was originated. Two types of “*Darbazoba*” were known: 1. with “major rule”; 2. with “minor rule”. King was responsible to order which kind of *darbazoba* he wanted in specific case... *darbazoba* with major rule was the banquet ceremony... supposedly, *darbazoba* “with minor rule” was operative state council... *darbazoba* was held for the discussion and decision of important state matters and for the ceremonial feasts as well. It decreed the following: laws and the highest justice; issue of announcement of war; at least during the rule of Tamar matter of appointment of high officials”.

Ivane Javakhishvili’s opinion was shared by the most researchers of later period. But among the Georgian historians we see also the different opinion (Ilya Antelava, Nodar Shoshiashvili) that “darbazi” as royal council never existed. It is important to establish *raison d’être* of “darbazi”. A lot of matters of political system of the united Georgian monarchy are connected with this issue.

Narrative sources that we possess do not include accounts that could firmly establish the existence of “darbazi” as royal council. Some sources could be interpreted differently in order to prove the existence of “darbazi” as royal council. Legal texts are more important than narrative sources, namely, legal code of Giorgi V the Brilliant and a legal code of Beka and Aghbugha. The latter includes almost nothing about “darbazi”. Giorgi V the Brilliant’s legal code includes the passages about “darbazi”, but it hard to make any explicit decisions while analyzing them, everything depends on the interpretation. Term

“darbazi” in this document could be royal court, royal palace, but also we could assume royal council as well. “The Regulation of the Royal Court” is not an official legal document but it is the main source to study the Georgian political system of this period. We agree with those researchers who consider the 2nd half of the 13th century as a date of composition of this text. Term “darbazi” is mentioned eleven times in “The Regulation of the Royal Court”, but this document does not allow us strict definition of its meaning.

In the royal charters of the Georgian kings “darbazi” as royal council is not attested. Acts issued by Bagrat IV and Giorgi III and preface of legal code of Giorgi V the Brilliant preserves the accounts that make us to think that only those persons were assembling with the king for discussion and council who were responsible for the particular matter. Presumably, there was no established royal council with defined members. Shota Rustaveli’s “The Knight in the Panther’s Skin” is important source for the study of the Georgian political system. The poem frequently mentions word “darbazi”, but never as a word for the council.

In conclusion we should assume that there are no direct accounts which would verify the existence of “darbazi” as an official royal council. But still we have some historical sources which could be interpreted as such. At the same time it must be admitted that sources preserve accounts that directly contradict existence of “darbazi” as official council. Hence we agree with those researchers who think that “darbazi” never was the official council of a king.

მაშუკა წურწუშია

ცნობა საქართველოს შესახებ ფულხერიუს შარტრელის ქრონიკაში*

1089 წელს აფხაზთა სამეფოს ტახტზე ავიდა დავით IV აღმაშენებელი, რომლის მეფობამ საქართველოსა და მთლიანად რეგიონის ისტორიაც რადიკალურად შეცვალა. თუმცა, იმზანად, ეს წელი საქართველოს მოსახლეობას საზარელი მიწისძვრით უფრო დაამახსოვრებოდა, რომელიც მთელი წლის განმავლობაში გრძელდებოდა და რომელსაც უამრავი მსხვერპლი მოჰყვა. დავითის ისტორიკოსი საკმაოდ ვრცლად აღწერს ამ მიწისძვრას და მის დამანგრეველ შედეგს: „ამისთვისაა დღესა აღესებასა, თვთ მას აღდგომასა უფლისა ჩუენისა იესო ქრისტესსა, რომელსა შინა სიხარული და განსუენება ჯერ იყო, მოხედნა უფალმან რისხვითა და შეძრა ქუეყანა საფუძველითურთ, ესეოდენ სასტიკად, ვიდრემდის მთანი მაღალნი და კლდენი მყარნი სახედ მტუერისა დაიგანეს, ქალაქნი და სოფელნი დაირღუეს, ეკლესიანი დაეცნეს, და სახლნი დაინთქნეს და დაზულეს, და იქმნეს საფლავ მას შინა მკვდრთა. რომელთა თანა თმოგვცა დაიქცა და დაიპყრნა ქუეშე კახაბერი ძე ნიანისი ცოლითურთ. და განგრძელდა ესევეითარი ძრვა ქუეყანისა საშინელი ვიდრე წელიწადმდის, რომელსა შინა მოსწყდა სიმრავლე ურიცხვ“.¹ 1089 წლით ათარიღებს ამ მიწისძვრას A-1110 ხელნაწერის კინკლოსიც, რომელსაც თ. ჟორდანიამ „აფხაზთ მეფეთა ქრონიკა“ უწოდა: „ქ-კსა ტთ: დასაბამითგან ხქჟგ: აქა დ-თ [დავით] მეფე დაჯდა და ძრვა იყო“.²

* კვლევა განხორციელდა შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით (გრანტი HE15-025).

¹ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I. თბ. 1955, გვ. 323; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა შვექალა შანიძემ. ქართლის ცხოვრება. რედ. როინ მეტრეველი. თბ. 2008, გვ. 306.

² ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა. შეკრებილი, ქრონო-

სხვა ცნობა დავით აღმაშენებლის მეფობის წლებში მომხდარი რაიმე მიწისძვრის შესახებ არც ქართულ-სომხურ და არც სპარსულ-არაბულ წყაროებში არ იძებნება. სამაგიეროდ, ასეთი ცნობა გვხვდება ბაღდუნი I-ის (1101-18) კაპელანის, პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობის მონაწილისა და ახლადშექმნილი იერუსალიმის სამეფოს მკვიდრის, ფულხერიუს შარტრელის ქრონიკაში. ეს ლათინური მატრიანე იშვიათ და ლაკონურ, მაგრამ უნიკალურ ცნობებს შეიცავს ქართველებისა და საქართველოს შესახებ, რომლებიც ახლად შემოდის სამეცნიერო მიმოქცევაში.³

ფულხერიუსის ქრონიკა სამართლიანად ითვლება თავისი ეპოქის ერთ-ერთ საუკეთესო წყაროდ. დ. მუნროს თქმით, „ის საინტერესო ამბავთა მოწმე იყო და მახვილი თვალი ჰქონდა“.⁴ ე. პეტერსი ფულხერიუსს მიიჩნევს პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობის ყველაზე სანდო წყაროდ.⁵ ჯ. ბრანდიჯიც აღნიშნავს, რომ ფულხერიუსი ეპოქის „მთავარი და უჩვეულოდ სანდო წყაროა“.⁶ ს. რანსიმენი მას ყველაზე განათლებულსა და სანდოს უწოდებს ლათინურ მემკვიდრეობაში.⁷ პ. ფინკი წერს, რომ ფულხერიუსი სიმართლისმძიებელი იყო და ეჭვითა და სკეპტიციზმით ეკიდებოდა ყოველ ინფორმაციას. ჩვეულებრივ, მისი ცნობები ემთხვევა სხვისას და ქრონოლოგიაც სანდოა.⁸

ფულხერიუსის (1059-1127) ბიოგრაფიიდან ცოტა რამ არის ცნობილი. როგორც ჩანს, მას საეკლესიო განათლება ჰქონდა მიღებული და შარტრიდან იყო, სადაც XI საუკუნეში განთქმული კათედრალური სკოლა ფუნქციონირ-

ლოგიურად დაწყობილი, ახსნილი და გამოცემული თ. ჟორდანიას მიერ. ტ. I. ტფ. 1892, გვ. LV-LVI, 233; მცირე ქრონიკები (კინკლოზების ისტორიული მიხაწვრები). ტექსტები გამოსცა, შესავალი წერილი და კომენტარები დაურთო ჯუზეპე ოდიშელმა. თბ. 1968, გვ. 23.

³ ამის თაობაზე იხ. მ. წურწუშია. „პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობა და ქართველები“. მკნე. იბეჭდება.

⁴ Dana C. Munro. A Crusader. Speculum. Vol. 7. No. 3. 1932, გვ. 327. ფულხერიუსის მახვილი თვალი შემჩნეული აქვთ მ. მაკინტის და ჯ. ტომპსონსაც. Fulcher of Chartres. Chronicle of the First Crusade. Trans. by Martha Evelyn McGinty. Philadelphia. 1941, გვ. 7; James W. Thompson. The Latin Historians of the Crusades. A History of Historical Writing. Vol. I. New York. 1942, გვ. 312.

⁵ The First Crusade: The Chronicle of Fulcher of Chartres and Other Source Materials. Ed. by Edward Peters. 2nd ed. Philadelphia. 1998, გვ. 47.

⁶ James A. Brundage. Fulcher of Chartres. New Catholic Encyclopedia. Vol. VI. New York. 1967, გვ. 217.

⁷ Steven Runciman. A History of the Crusades. Vol. I. The First Crusade and the Foundation of the Kingdom of Jerusalem. London. 1951, გვ. 329.

⁸ Fulcher of Chartres. A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127. Trans. Frances Rita Ryan, ed. with an introduction by Harold S. Fink. New York. 1973, გვ. 42.

ებდა.⁹ თავისი ქრონიკის წერა ფულხერიუსმა 1101 წელს დაიწყო და მასზე გარდაცვალებამდე მუშაობდა.¹⁰ XVII საუკუნიდან მოყოლებული, ფულხერიუსის ქრონიკა ბევრჯერ არის გამოქვეყნებული. ლათინური ტექსტის ყველაზე საფუძვლიანი კრიტიკული გამოცემა ჰაინრიხ ჰაგენმაიერს ეკუთვნის.¹¹

თავის ქრონიკაში ფულხერიუსი მოგვითხრობს:

„მიწისძვრა, რომელიც მრავალგან იგრძნობოდა.

[1] 1114 წელს იერუსალიმის მიწას ურიცხვი მკალი შემოესია არაბეთიდან. სულ მცირე ხანში, აპრილსა და მაისში, მათ ძლიერ დააზიანეს ჩვენი ნათესები. [2] მოგვიანებით, წმ. ლავრენტის დღესასწაულზე,¹² მიწა იძრა. უფრო გვიან, ნოემბრის იდებზე, მიწისძვრამ დაანგრია ქალაქ მამისტრას ნაწილი. [3] ამავე მიწისძვრამ, ყველაზე საშინელმა რაც კი ოდესმე გვსმენოდა, შეძრა ანტიოქიის სანახები და დაანგრია მრავალი ქალაქი მთლიანად თუ ნაწილობრივ, სახლიან-გალავნიანად. უბრალო ხალხთაგან ზოგი ნანგრევებში გაიგუდა. [4] ამბობენ, ამ მიწისძვრამ დაანგრია ქალაქი მარაში, რომელიც ჩემი გამოთვლით, სამოცი მილით ანტიოქიის ჩრდილოეთით მდებარეობს. სახლები და კედლები სრულად დაიქცა და იქ მცხოვრებნი, ვაი რომ, ყველანი დაიღუპნენ. [5] ასევე დაინგრა სხვა ქალაქიც, რომელსაც ეწოდება თრიალეთი [Trialeth], მდინარე ევფრატთან ახლოს“.¹³

როგორც ვხედავთ, იერუსალიმში მყოფი ფულხერიუსი, სხვადასხვა მხარეში მომხდარი მიწისძვრის აღწერისას, სრულიად მოულოდნელად, ერთ-ერთ ასეთ ადგილად *თრიალეთს* ასახელებს. რიგი მცდელობის მიუხედავად, დასავლელი მკვლევრები თანხმდებიან, რომ თრიალეთის ადგილმდებარეობის დადგენა არ ხერხდება. პ. ფინკის მიხედვით თრიალეთის იდენტიფიკაცია შეუძლებელია.¹⁴ ჰაგენმაიერი აღიარებს, რომ თრიალეთი აბსოლუტურად უცნობი ადგილია.¹⁵ მიუხედავად ამისა, ის ფიქრობს, რომ თრიალეთი შეიძლება იყოს ბალისი (ბარ-

⁹ D. C. Munro. A Crusader, გვ. 322; Fulcher of Chartres. A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127, გვ. 6-7.

¹⁰ D. C. Munro, A Crusader, გვ. 327; Fulcher of Chartres, A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127, გვ. 18-24.

¹¹ იხ. Fulcheri Carnotensis. Historia Hierosolymitana (1095-1127). Ed. Heinrich Hagenmeyer. Heidelberg. 1913, გვ. I-X, 1-915.

¹² 1114 წლის 10 აგვისტო. Fulcheri Carnotensis. Historia Hierosolymitana (1095-1127), გვ. 579, შგვ. 4.

¹³ Fulcheri Carnotensis. Historia Hierosolymitana (1095-1127), გვ. 578-580.

¹⁴ Fulcher of Chartres. A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127, გვ. 210, შგვ. 5.

¹⁵ Fulcheri Carnotensis. Historia Hierosolymitana (1095-1127), გვ. 580, შგვ. 12.

ბალისუსი) ეფერატის მარჯვენა ნაპირზე, ანტიოქიიდან 100 მილით აღმოსავლეთით, სადაც სიბტ იბნ ალ-ჯაუზის მიხედვით საშინელი მიწისძვრა მოხდა.¹⁶

ქართველი მკვლევრისათვის თრიალეთის იდენტიფიკაცია სირთულეს არ წარმოადგენს. ამავე დროს, რიგი გარემოებანი ასახსნელი რჩება. ერთის მხრივ, ტოპონიმის ასეთი ზუსტი დასახელება გამორიცხავს ყოველგვარ შემთხვევითობას და ის შეუძლებელია შეცდომა იყოს, თუმცა, მეორეს მხრივ, რატომ ახდენს ავტორი თრიალეთის ლოკალიზაციას ეფერატთან? ცხადია, ფულხერიუსმა თავის ქრონიკაში შეიტანა ინფორმაცია შორეულ გეოგრაფიულ პუნქტში მომხდარი მიწისძვრის შესახებ, რომლის შესახებაც მხოლოდ გაგონილი ჰქონდა და არც ის იცოდა, რომ თრიალეთი მხარეა და არა ქალაქი. ფულხერიუსის ცოდნა გეოგრაფიაში შორს იყო სასურველისაგან.¹⁷ ბუნებრივია, მას ვერ მოეთხოვთ თრიალეთის ადგილმდებარეობის ზუსტად ცოდნას. ამავე დროს, ფულხერიუსმა იცის, რომ ეფერატის სათავე სომხეთშია.¹⁸ შესაძლოა, სომხეთის ჩრდილოეთით, მისთვის უცნობ საქართველოს სამეფოში მდებარე თრიალეთი მან საორიენტაციოდ ნაცნობ ეფერატს დაუკავშირა, რომლის სათავეც სომხეთის მთიანეთშია.

რა ვიცი 1114 წელს მომხდარი მიწისძვრის შესახებ? ამ ბუნებრივი კატაკლიზმის შესახებ, რომელმაც დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა თანამედროვეებზე, წერენ არაბი, ლათინი, სომეხი და სირიელი ავტორები. მათი მონათხრობი ძირითადად ემთხვევა ერთმანეთს, გარდა ერთისა: სხვათაგან განსხვავებით, სომეხი მემკვიდრეები ნოემბრის ნაცვლად, მაისით ათარილებენ მიწისძვრას, რაც, შესაძლოა, განპირობებული იყოს თავად მოვლენის ხანგრძლივობით, რომელიც რამდენიმე თვის მანძილზე გრძელდებოდა. სხვათა შორის, ფულხერიუსიც უფრო ადრე, ზაფხულით ათარილებს მიწისძვრის დაწყებას.

მათეოს ურჰაელი ვერცლად მოგვითხრობს 1114 წლის მიწისძვრის შესახებ, რომელიც სომხური კალენდრით 12 მარერს, კვირაღეს მოხდა და რომლის დროსაც დაიქცა მრავალი ქალაქი, მხარე, სოფელი და მონასტერი. დანგრეულ

¹⁶ Fulcheri Carnotensis. *Historia Hierosolymitana* (1095-1127), გვ. 580, შენ. 12.

¹⁷ ის ხშირად ცდებოდა მისთვის კარგად ნაცნობ დასახლებულ პუნქტთა შორის მანძილის დასახელებისას. მაგალითად, ედესის მდებარეობის აღწერისას ფულხერიუსი მიუთითებს, რომ ქალაქი 20 მილითაა დაშორებული ეფერატს, ხოლო ანტიოქიას – 100 მილით. ამ დროს ედესა ეფერატიდან 45 მილით აღმოსავლეთით, ხოლო ანტიოქიიდან 160 მილით ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარეობს. მისი გამოთვლით, მარაში სამოცი მილით ანტიოქიის ჩრდილოეთით მდებარეობდა. სინამდვილეში, მარაში ასი მილითაა დაშორებული ანტიოქიას. Fulcher of Chartres. *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, გვ. 90, შენ. 7, გვ. 210, შენ. 4.

¹⁸ Fulcheri Carnotensis. *Historia Hierosolymitana* (1095-1127), გვ. 599-600.

ქალაქთა შორის მათეოსი ასახელებს სამოსატას, ჰისნ-მანსურს, კესუნს, რაბანს, მარაშსა და მამისტრას (მოფსუესტა), ასევე, შავი მთისა და სხვა მონასტრებს.¹⁹

ვარდან არეველცი მხოლოდ მოვლენის აღწერით კმაყოფილდება და მასთან, სამწუხაროდ, არ არის მოცემული მიწისძვრის გეოგრაფია: „563 (1114) წელს, მარერიის თვის²⁰ 12-ში მიწა იძრა. მთების მწვერვალთაგან და ჩამონგრეული კედლებიდან ისმოდა გამგმირავი ხმა. კვირა დღე იყო და ხმა გაძლიერდა, რის გამოც ფიქრობდნენ, რომ დადგა ქვეყნის აღსასრულის დღე. მრავალი ქალაქი დაინგრა და დაიღუპა 40 000 კაცი, ის რაც დაითვალეს“.²¹

ანტიოქიის კანცლერი გოტიე მოგვითხრობს საშინელ მიწისძვრაზე ანტიოქიასა და მის არემარეში, რომელმაც 1114 წლის 29 ნოემბერს დაანგრია ქალაქის გალავანი, კოშკები და სხვა შენობები. დაინგრა, აგრეთვე, მარაში და მამისტრა.²² გოტიეს მონათხრობიდან ცხადი ხდება, რომ მიწა კიდევ დიდხანს, ხუთი თვის განმავლობაში, არ წყნარდებოდა და ირხეოდა.²³

29 ნოემბერს მომხდარი მიწისძვრის შესახებ წერს ბარ ჰებრეუსიც: „ქალაქი მარაში მიწამ დანთქა და მის მცხოვრებთა სამარედ აქცია. მრავალი სახლი დაიქცა სამოსატაში... ჩამოიქცა ედესის გალავნის 13 კოშკი, ისევე როგორც, ჰარანის კედლების ნაწილი; დაინგრა 100 სახლი და ნახევარი ციტადელი ბალისში“.²⁴

1114 წელს მომხდარი მიწისძვრის საკმაოდ ვრცელ სურათს იძლევიან მუსლიმი ავტორები.²⁵ ქემალ აღ-დინის მიხედვით, „კვირა ღამეს (50)8 წლის

¹⁹ The Chronicle of Matthew of Edessa. Translated from the original Armenian with a commentary and introduction by Ara Edmond Dostourian. Lanham. 1993, გვ. 216-217. ამავე მიწისძვრის აღწერისას სმბატ სპარაპეტი ფაქტობრივად უცვლელად იმეორებს მათეოს ურპაელს. Смбат Спарапет. Летопись. Перевод с древнеармянского, предисловие и примечания А.Г. Галстяна. Ереван. 1974, გვ. 80-81.

²⁰ სომხური წელიწადის მეთათე თვე, რომელიც იწყება მაისში და გრძელდება ივნისში.

²¹ ვარდან არეველცი. მსოფლიო ისტორია. ძველი სომხურიდან თარგმნეს ნოდარ შოშიაშვილმა და ეკა კვაჭანტირაძემ. შესავალი, კომენტარები და საძიებლები დაურთო ეკა კვაჭანტირაძემ. თბ. 2004, გვ. 137-138; Robert W. Thomson. The Historical Compilation of Vardan Arevelc'i. Dumbarton Oaks Papers. Vol. 43. 1989, გვ. 201.

²² Walter the Chancellor. The Antiochene Wars. Trans. by Thomas S. Asbridge and Susan B. Edgington. Aldershot. 1999, გვ. 80-82.

²³ Walter the Chancellor. The Antiochene Wars, გვ. 84, შენ. 44.

²⁴ The Chronography of Gregory Abū'l Faraj, the Son of Aaron, the Hebrew Physician Commonly Known as Bar Hebraeus. Translated from the Syriac by Ernest A. Wallis Budge. Vol. I. London. 1932, გვ. 247.

²⁵ ისლამურ სამყაროში მომხდარი მიწისძვრების შესახებ ისტორიული ცნობები თავმოყრილია მუსტაფა ანვარ ტაპირთან. სირიასა და ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში 1114 წლის ნოემბერში მომხდარი მიწისძვრის აღწერისას ის ეყრდნობა იბნ ალ-კალანისს, სიბტ იბნ ალ-ჯაუზის, იბნ

28 ჯუმადა II (1114 წლის 29 ნოემბერი) ალექოს, პარანის, ანტიოქიის, მარაშის და სირიის საზღვრებთან ძლიერი მიწისძვრა მოხდა. დაიქცა ანტიოქიის ჩრდილოეთი კარიბჭის კოშკები და ზოგიერთი ახლომდებარე სახლი და დაიღუპა ადამიანები. დაიწერა სიმაგრე აზაზი... ალექოს ციხე მსუბუქად დაზიანდა. ციხეების ათარბისა და ზარდანის დიდი ნაწილი დაინგრა.²⁶ იბნ ალ-კალანისი მხოლოდ აღნიშნავს მიწისძვრის ფაქტს რაიმე დამატებითი დეტალის გარეშე: „ამ წელს [1114] ძლიერი მიწისძვრა მოხდა სირიაში“.²⁷ უფრო სიტყვაუხვია სიბტ იბნ ალ-ჯაუზი: „508 წელი [7 ივნისი 1114 – 26 მაისი 1115]. საშინელი მიწისძვრა მესოპოტამიაში. ედესისა და პარანის გალაენის დიდი ნაწილი ჩამოიქცა, მრავალ სახლთან ერთად. აღიდებულმა ეფრატმა გაანადგურა ასობით სახლი ბალისში, დაფარა ნახევარი ციტადელი და დატბორა სამოსატა, ისევე როგორც სხვა ადგილები“.²⁸

იბნ ალ-ასირი აღნიშნავს მიწისძვრის ვრცელ გეოგრაფიას და ამბობს, რომ მესოპოტამიისა და სირიის გარდა, მიწა სხვა მხარეებშიც იძრა: „1114 წლის ნოემბერში ძლიერი მიწისძვრა მოხდა ჯაზირასა და სირიაში და სხვა მხარეებშიც. მიწისძვრამ დაანგრია ედესა, პარანი, სამოსატა, ბალისი და სხვა ადგილებიც. მრავალი დაიღუპა ნანგრევებში“.²⁹ სამწუხაროდ, არაბი მემატიანე ამ სხვა მხარეებს აღარ აკონკრეტებს.

იბნ ალ-ასირის ემოწმება გიომ ტვიროსელი, რომელიც მიწისძვრის კიდევ უფრო ვრცელ არეალზე მიუთითებს: „1114 წელს დიდმა მიწისძვრამ შეარყია მთელი სირია და სავსებით დაანგრია მრავალი ქალაქი და ციხე. მიწისძვრა ყველაზე დამანგრეველი იყო კილიკიაში, ისავრიასა და კელესირიაში. კილიკიაში მან შემუსრა მამისტრა, მრავალ სხვა სიმაგრესთან ერთად. მან, ასევე, დაანგრია ქალაქი მარაში შორეულ მხარეებთან ერთად, ისე, რომ

ალ-ასირისა და ბარ ჰებრეუს. Muṣṭafā Anwār Tāhir. Les grandes zones sismiques du monde musulman à travers l'histoire. Annales Islamologiques, 30. 1996, გვ. 89. უკანასკნელი ავტორი რატომღაც სტატიის სქოლიოში ვერ მოხვდა, თუმცა კი, ედესის 13 კოშკის დანგრევის შესახებ ინფორმაცია ტაპირს მისგან აქვს აღებული.

²⁶ Камал ад-Дин. Сливки, снятые с истории Халеба. Пер. Л.А. Семснова. Из истории средневековой Сирии. Москва. 1990, гв. 143.

²⁷ The Damascus Chronicle of the Crusades. Extracted and translated from the Chronicle of Ibn Al-Qalanisi by H. A. R. Gibb. Mineola. 2002, гв. 149.

²⁸ Sibī ibn al-Jawzī. Extraits du Mirāt ez-Zemān. Recueil des historiens des croisades. Historiens orientaux. T. 3. Paris. 1884, гв. 551-552.

²⁹ The Chronicle of Ibn al-Athīr for the Crusading Period from al-Kāmil fi'l-ta'rikh. Part 1. The Years 491-541/1097-1146. The Coming of the Franks and the Muslim Response. Translated by D. S. Richards. Aldershot. 2006, гв. 171.

ზოგიერთის მხოლოდ კვალიღა დარჩა. კოშკები და სიმაგრეები დაიქცა და დიდი ნაგებობების ჩამოქცევამ უამრავი იმსხვერპლა... ეს შემზარავი კატასტროფა მხოლოდ ერთ მხარეში არ მომხდარა. ის გავრცელდა შორს, აღმოსავლეთის ყველაზე შორეულ რეგიონებშიც კი“.³⁰

აღმოსავლეთის ყველაზე შორეულ რეგიონებში, ალბათ, საქართველოც უნდა ვიგულისხმოთ. როგორც ჩანს, 1114 წლის მიწისძვრა, რომლის ეპიცენტრიც სირიასა და მესოპოტამიაში მდებარეობდა, მოწვედა საქართველოსაც, თუმცა, ჩვენი ქვეყნის ტერიტორიაზე არ იყო ისეთი მასშტაბის და ისეთი დამანგრეველი, როგორც 1089 წელს.

ყველაფერთან ერთად, უნდა ვაღიაროთ, რომ საქართველოსა და ჯვაროსნულ სახელმწიფოებს შორის ინფორმაციის მიმოცვლა იმაზე უფრო ინტენსიური იყო, ვიდრე ეს აქამდე წარმოგვედგინა. ეს, ალბათ, ჩვენთვის ყველაზე უფრო საინტერესო დასკვნაა, რომელიც ფულხერიუსის ამ ცნობიდან შეიძლება გამოვიტანოთ.

³⁰ William of Tyre. A History of Deeds Done Beyond the Sea. Vol. 1. Translated and annotated by Emily Atwater Babcock and A. C. Krey. New York. 1943, გვ. 500.

Mamuka Tsurtsunia

ACCOUNT OF FULCHER OF CHARTRES ABOUT GEORGIA

Summary

King David's Chronicler describes in lengthy details the terrible earthquake which hit Georgia in 1089 and continued throughout the year. This is all what we know about the earthquakes in the reign of David the Aghmashenebeli and additional information is not available neither in Georgian-Armenian nor in Arabic-Persian sources. However, such account can be found in the chronicle of Fulcher of Chartres, who was chaplain of Baldwin I of Jerusalem (1101-1118), a participant in the First Crusade and the resident of newly established Kingdom of Jerusalem.

In 1114 an overwhelming earthquake shook the lands of the Near East, the fact well attested in writings of Arab, Latin, Armenian and Syrian authors. Describing the various places affected by earthquake of 1114 Fulcher gives us a name of one such place – Triaeth. Despite a number of attempts, the Western researchers agree that the location of Triaeth can not be established. H. S. Fink states that Triaeth can not be identified. Hagenmeyer recognizes that Triaeth is completely unknown place. Nevertheless, he suggests that Triaeth may have been Balis (Barbalissus) on the Euphrates, about 100 miles east of Antioch, the scene of a terrible earthquake recorded by Sibit ibn al-Jawzi.

For the Georgian researcher identification of Triaeth presents no problem. At the same time, a number of factors remain to be explained. On the one hand, such exact name of toponym excludes any possibility of mistake or coincidence but if so, why does the author places Triaeth near the Euphrates? Obviously, Fulcher of Chartres put in his chronicle information regarding an earthquake in the remote geographical area, about which he had only heard and neither knew that Triaeth was place and not the town. Here we must admit that his knowledge of geography was poor. It is clear that Fulcher did not know the precise location of Triaeth. At the same time, he knew that the Euphrates originates in Armenia. It is possible that Fulcher linked Triaeth, a place located north from Armenia and unknown to him, with the familiar Euphrates, which flows from the mountains of Armenia.

Apparently, an earthquake whose epicentre was located in Syria and Mesopotamia, hit also Georgia, however, in 1114 country's territory was not affected as gravely as it was in 1089.

Hence, we must recognize that the exchange of information between Georgia and the Crusader states was more intense than we ever imagined. It is, perhaps, the most interesting conclusion that can be drawn from this account of Fulcher of Chartres.

ევგენი ჭანიშვილი

დავით IV აღმაშენებლის არაბულენოვანი მონეტის გარე წარწერა

დავითის მიერ გატარებული ეტაპობრივი საფინანსო ღონისძიებები უშუალოდ უკავშირდებოდა საქართველოს ეკონომიკურად დაწინაურებას.¹ არაბი ისტორიკოსისა და მოგზაურის ალ-ფარიკის პირდაპირი ცნობით, მეფე დავითს სამონეტო რეფორმა ჩაუტარებია და მუსულმანური ყაიდის სპილენძის მონეტები მოუჭრია. ასევე მან „დაადგინა, რომ ქალაქის იმ ნაწილში, სადაც მუსლიმები ცხოვრობდნენ, არავის ყოლოდა ღორი და არავის დაეკლა იგი მათ შორის, მან მოჭრა მათთვის მონეტა ხალიფასა და სულთნის სახელით და მისცა მათ უფლება აზანისა და თავისუფლად ლოცვისა...“. დიდი ალბათობით, ალ-ფარიკის მიერ აღწერილი მონეტა არის ქვემოთ წარმოდგენილი „უწესოდ“ მოჭრილი ცალი,

ვიძლევეთ მონეტის აღწერილობას:

სურ. I სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის ცალი

¹ რ. მეტრეველი. საქართველო რუსთაველის ეპოქაში. თბ. 2016, გვ. 123-126.

შუბლი:

ملك الملوك მეფეთ მეფე
 حسام المسح მესიის მახვილი
 بن داود كوركي დავითი ძე გიორგისი

ზურგი:

محمود მაჰმუდი
 السلطان الاعظم სულთანი უზანაესი
 بن محمد ძე მუჰამედისა

დიდი ხნის განმავლობაში დავის საგანი იყო, თუ რომელი მეფის სახელს განეკუთვნებოდა ეს მონეტა. დ. კაპანაძე მას დავით აღმაშენებელს მიაწერდა.² საკითხის სირთულე იმაში მდგომარეობდა, რომ იმ დროისთვის ეს მონეტები სულ რამდენიმე ცალად იყო ცნობილი. მათი შენახულობა და აქედან გამომდინარე, მათი ინფორმაციულობა მეტად დაბალი იყო. თავდაპირველად სულთნის სახელი, რომელიც მონეტის მიახლოებით დათარიღებასა და პასპორტიზირებისთვისაა მნიშვნელოვანი, შემდეგნაირად იქნა წაკითხული – „სულთანი ბარქიარუკი“ (1094-1105 წწ.). მისი მმართველობის წლები ემთხვევა დავითისას, მაგრამ არ ემთხვევა მონეტის გამოშვების სავარაუდო თარიღს (1122-1125 წწ.), რადგან დავითმა თბილისი 1122 წელს აიღო, ხოლო თვითონ მეფე კი 1125 წელს გარდაიცვალა. სრულიად გაუგებარია, თუ რატომ უნდა მოეჭრა დავითს არაბულენოვანი მონეტა იმ პერიოდში, როდესაც იგი აქტიურად ებრძოდა სელჩუკ დამპყრობლებს. შემდგომში გოჩა ჯაფარიძემ თავიდან გამოიკვლია აღნიშნული მონეტა და სულთნის სახელი ახლებურად წაიკითხა – „მუჰამად ბ. მაჰმუდ“,³ ის დავით V-ს თანამედროვე იყო და 1153-1160 წლებში ზეობდა. მკვლევარმა ასევე გაამახვილა ყურადღება შემდეგ დეტალზე, რომ აღნიშნულ მონეტას თითქოს გააჩნდა გარეწარწერები, რომელთა ამოკითხვა მანამდე მონეტის შენახულობისდა გამო, ვერ ხერხდებოდა. ეს მოსაზრება მიღებულ იქნა მკვლევართა წრეში და დიდი ხნის მანძილზე ამგვარად მიიჩნეოდა. ბოლო წლებში გამოჩენილმა მონეტის ახალმა ეგზემპ-

² დ. კაპანაძე. ქართული ნუმიზმატიკა. თბ. 1969, გვ. 70-71.

³ გ. ჯაფარიძე. ქართული მონეტები არაბული ზედწერილებით (დავით V-ის სპილენძის მონეტები). მაცნე (ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია). 1989. 4. თბ., გვ. 91-93.

ლარებმა ეს ვარაუდი არ დაადასტურა, ი. ფალავამ გამოაქვეყნა ახალი ეგზემპლარები, გამოთქვა მოსაზრება და დაამტკიცა, რომ მონეტაზე არაბული ზედწერილი შემდეგნაირად იკითხება – სულთანი „მაჰმუდ ბ. მუჰამად“, რომელიც ერაყის და ჩრდილოეთ ირანის სელჩუქთა სულთანი იყო 1118-1131 წლებში.⁴ მისი მმართველობის წლები ემთხვევა, როგორც დავით აღმაშენებლის ეპოქას, ასევე აღნიშნული მონეტის მოჭრის სავარაუდო წლებს (1122-1125 წწ.).

ჩვენი ყურადღების ცენტრშია გარე წარწერა. დღემდე მოღწეულ პრაქტიკულად არცერთ მონეტას არ აქვს შერჩენილი გარე წარწერის მცირედი ფრაგმენტებიც კი, რაც სიქის თანაფარდობასთან და არმოხვედრასთანაა დაკავშირებული, რომელიც იმდროის „უწესოდ“ მოჭრილი მონეტებისთვის, განსაკუთრებით, პატარა ზომის მონეტებისათვის, სრულიად ბუნებრივია. ბოლო დროს გამოჩენილმა ზემოაღნიშნულმა ახალმა ეგზემპლარებმა, განსაკუთრებით ორი ახალი ეგზემპლარის შესწავლამ შესაძლებელი გახადა სულთნის სახელის მხარეს მყოფი გარე წარწერის ფრაგმენტების ნაწილობრივი გაშიფრვა. ეგზემპლარ №1-ზე 12-1 საათზე, ხოლო ეგზემპლარ №2-ზე 12 საათზე შემორჩენილია შემდეგი არაბული წარწერა – “الله لا إله إلا الله” რაც დიდი ალბათობით ცნობილი ისლამური ფორმულის ნაწილია : لا إله إلا الله (არ არს ღმერთი გარდა ალაჰისა).

ჩვენი აზრით, ამგვარი შინაარსის ფორმულის აღმოჩენა რევერსის გარე წარწერაზე არ უნდა იყოს გასაკვირი, რადგან სწორედ რევერსზეა ამოტვიფრული სულთნის სახელი. სამწუხაროდ, ავერსის გარე წარწერის დადგენა მონეტების ცუდი შენახულობისდა გამო ჯერჯერობით ვერ ხერხდება, შესაძლებელია ავერსის გარე წარწერაში მითითებული უნდა იყოს მონეტის მოჭრის წელი და ზარაფხანის ადგილი.

⁴ I. Pagava. The First Arabic Coinage of Georgian Monarchs: Rediscovering of the Specie of David IV the Builder(1089-1125), King of Kings and Sword of Messiah. 3rd Assemani Symposium on Islamic Coins, Roma. 2011, გვ. 18-22.

ეგზემპლარი №1

აღმოჩენილია თბილისთან, დაუზუსტებელ ადგილას
 AE. წონა – 5.3 გრ. კვეთა – 17-23 მმ.

სურ. 2

შუბლი:

[ملك الملوك]
 [حسا] م المم [سح]
 داود

ზურგი:

محمود [د]
 [الس] لطان [الاغظم]
 [بن] م [حمد]

ეგზემპლარი №2

აღმოჩენილია თბილისთან, დაუზუსტებელ ადგილას

AE. წონა – 8.23 გრ. კვეთა – 18-19 მმ.

სურ. 3

შუბლი:

[ملك]المل [وك]

[حسام المسح]

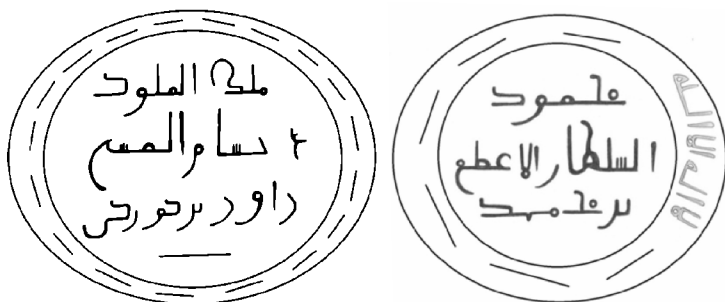
[داود]

ზურგი:

محم [ود]

[السلطان الاعظم]

[بن محمد]

სურ. 4

დავით აღმაშენებლის არაბულენოვანი მონეტის სრული რეკონსტრუქცია*
(ახალი სახე)

* რეკონსტრუქციაზე შტრიხებით აღნიშნულია მონეტის ის ნაწილები, რომლებიც ჯერ კიდევ არ არის გაშიფრული.

Evgeni Tchanishvili

THE COINS OF DAVID IV WITH THE ARABIC LEGENDS

Summary

The financial reforms of king David were directly related to Georgia's economic promotion. According to the Arab historian Al-Fariq, David minted copper coins for Muslims. Certain coins come to this description. They have name David son of Giorgi and name of sultan inscribed. Those belong to "irregular" struck coins because they do not have standard form and weight. There was a dispute for a long time about the identity of the king who minted those coins. At the beginning the name of sultan was read as "sultan Barkiaruk" (1094-1105). Later, G. Japaridze explored those coins and read the name as sultan – "Muhammad b. Mahmud". Muhammad b. Mahmud was contemporary of king David V (1155) and reigned in 1153-1160. But in recent years new species were discovered which reject the latter opinion. I. Paghava published new species and put forward his own opinion that the name of sultan on the coins must be read as "Mahmud b. Muhammad". He was sultan of Iraq and North Iran and reigned in 1118-1131. The period of his rule coincides with the epoch of David the Builder, as well as the estimated years of minting of those coins (1122-1125).

None of those coins have even the smallest fragments of circle inscription. This is quite natural for small coins and especially for the coins of "irregular" struck.

Recently found two new species made it possible to read some of the fragments of circle inscription on reverse. We can read the Arabic inscription as – لا اله الا الله which is the part of the Islamic formula – لا اله الا الله (There is no God but Allah alone).

ლერი თავაძე

სამკარის ციხე

სამკარი (სამიკარი, სამაკარი) ტაოს ერთ-ერთი ყველაზე გამორჩეული ციხესიმაგრეა. თანამედროვე მდგომარეობით სამკარის ციხე სოფელ სამიკალეში მდებარეობს, ხოლო თავად სოფელი თურქეთის რესპუბლიკის არზრუმის პროვინციის ნარმანის რაიონის შემადგენლობაშია გაერთიანებული.

ციხესიმაგრე სოფლის თავში, ამაღლებულ კლდეზეა გაშენებული. სულ რაღაც რამდენიმე წლის წინ თურქეთის ხელისუფლებამ ამ ციხეს კაპიტალური რემონტი ჩაუტარა. ის, ფაქტობრივად, ზელახლა ააგეს. ძველად ციხესიმაგრესა და ამჟამინდელ სოფელს სამკარს უწოდებდნენ, თუმცა ფიქსირდება მისი ოდნავ სახეცვლილი ვარიანტები – სამიკარი, სამაკარი და სხვ. ტერმინი „სამკარი“ ამ ციხესიმაგრის ყველაზე მისაღებ სახელწოდებად გვეჩვენება, რაზეც მსჯელობას ქვემოთ განვაგრძობთ.

სამკარის ციხე ოლთისის (ოლთუ) სამხრეთ-დასავლეთით მდებარეობს. ოლთისიდან სამხრეთისკენ მიმავალ გზაზე დასავლეთით გადასახვევია, სადაც სულ რამდენიმე კილომეტრის გავლის შემდეგ სოფელ სამიკალეში შევიდვართ, ხოლო მის, ყველაზე ამაღლებულ წერტილში, კლდის წვერზე, საშუალო ზომის ციხესიმაგრეა აღმართული. სამკარის ციხე ზ.დ. 1755 მეტრზე მდებარეობს. აღნიშნული მაღალმთიანი ზონაა, ირგვლივ კიდე გაშლილი ველები და საძოვრებია. სამკარის ციხის კოორდინატებია: N- 40°22'36.48"; E- 41°53'05.56".

ციხესიმაგრე კარგად აკონტროლებს როგორც ქვემოთ მდებარე სოფელს, ასევე, მიმდებარე სივრცეს. ციხეზე ასევე მხოლოდ სოფლის მხრიდან შეიძლება, საიდანაც ციხესიმაგრის ერთადერთ კარიბჭეში შევდივართ.

აღნიშნული ციხესიმაგრის თანამედროვე რეკონსტრუქციიდან გამომდინარე, არ ჩანს, ჰქონდა თუ არა სამკარის ციხეს სხვა შესასვლელი, სავარაუდოდ, არც ჰქონია. შესასვლელში ციხესიმაგრის შიდა სივრცე საკმაოდ ვიწროა ხოლო, რაც უფრო ღრმად შევდივართ, მით უფრო ფართოვდება. ყველა-

ზე ფართო სამკარის ციხის ტერიტორია მის ყველაზე ამაღლებულ წერტილში, ჩრდილო-აღმოსავლეთშია.

სამკარის ციხესიმაგრეს რემონტის გამო ძველი იერსახე თითქმის თავიდან ბოლომდე დაკარგული აქვს, თუმცა გარკვეულ დონეზე ძველი ფენებისა და კონტურების დანახვა მაინც შეიძლება. რაც შეეხება აღდგენით სამუშაოებს, ის, ძირითადად, ციხესიმაგრის ძველი ფენის გაყოლებაზე ჩატარდა, თუმცა არის გარკვეული აცდენებიც. ძირითად შემთხვევებში ახალადგარემონტებული სიმაგრე იმეორებს იმ მასშტაბებს, რომელიც მას ძველად ჰქონდა, თუმცა კედლების სიმაღლეებისა და სისქის დადგენა თანამედროვეთა ჩარევის გამო, თითქმის შეუძლებელია.

შესწავლის ისტორია

სამკარის ციხის შესახებ ქართულ ისტორიოგრაფიაში არანაირი ნაშრომი არ მოგვეპოვება. არ არსებობს არც ვრცელი აღწერილობა, რომელიც ამ ციხესიმაგრის შესახებ რაიმე ხელშესახებ მასალას მოგვცემდა. სამკარის შესახებ სპეციალური სამეცნიერო კვლევა არავის უწარმოებია, უფრო მეტიც, არ ჩატარებულა არანაირი არქეოლოგიური გათხრები, ხოლო ბოლო წლებში სამეცნიერო ნორმების სრული დარღვევით ჩატარებულმა განახლებითმა სამუშაოებმა, პრაქტიკულად, დაუკარგა ციხესიმაგრეს თავისი ისტორიული იერსახე.

მასალის სიმწირის მიუხედავად, აუცილებელია აღნიშნული ციხესიმაგრის თანამედროვე მდგომარეობის დაფიქსირება და გარკვეული ცნობების მოძიება. ამ ციხის შესახებ ცნობა მოეპოვება რობერტ ედუარდსს, რომელიც მას სომხურ საისტორიო წყაროებში მოხსენიებულ ბოლბერდის ციხეს უკავშირებს.¹ ნიკოლას ადონცის თქმით, წყაროების მიხედვით, ბოლბერდის ციხე თეოდოსიოპოლისთან (არზრუმი) ახლოს, ბასიანის მხარეში მდებარეობდა, ხოლო თავად თვლის, რომ ის, შესაძლოა, ტაოში იყოს და მას ბულათყურთან აიგივებს.² თუმცა, არც ერთი ეს გაიგივება არ ჩანს მართებული. ბოლბერდი, წყაროების მიხედვით, როგორც ნ. ადონცი აღნიშნავს, თეოდოსიოპოლის მახლობლად ბასიანში უნდა ვეძიოთ და არა ტაოს მხარეში.

¹ Robert W. Edwards. Medieval Architecture in the Oltu-Penek Valley: A Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey. Dumbarton Oaks Papers. Vol. 39. 1985, გვ. 36, tab. 1 (Map of Oltu-Penek Valley, Northeast Turkey).

² N. Adontz. Armenia in the Period of Justinian: The Political Condition Based on The Nakharar System. Translated with Partial Revisions a Bibliographical Note and Appendices By Nina G. Garsoian. Lisbon. 1970, გვ. 22.

ოსმალურ დავთრებში მამირვანი ლივის ტერიტორიაზე დაფიქსირებულია სოფელი სამკარი,³ რაც სრულიად მართებულად არის გაიგივებული სამიკალესთან. ასეთ გაიგივებას ეხვდებით ალ. ასლანიკაშვილის შედგენილ და ს. ჯიქიას რედაქტორობით შესრულებულ რუკაზე.⁴ ასევე, თემურ ხუციშვილის, გიორგი ბაგრატიონისა და დავით მაისურაძის მიერ შედგენილ „ტაო-კლარჯეთის ხუროთმოძღვრული ძეგლების“ რუკაზე (ორივეზე დაფიქსირებულია, როგორც – სამიკარი).⁵

XX საუკუნის 90-იანი წლებიდან ამ ტერიტორიაზე არაერთი ქართული ექსპედიცია მოეწყო. შესწავლილ ძეგლებს შორის აღმოჩნდა მრავალი მნიშვნელოვანი ციხესიმაგრე და ეკლესია. სამკარის შესახებ ინფორმაციის შეგროვება და მისი შესწავლა ითავა ჩვენმა ექსპედიციამაც.

ჩვენი ექსპედიცია 2014 წლის 13 ოქტომბრიდან 19 ოქტომბრის ჩათვლით განხორციელდა. ის მოეწყო შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მიერ დაფინანსებული პროექტის – „ტაო-კლარჯეთის ქართული ციხესიმაგრეები“ – ფარგლებში.⁶ ექსპედიციის დროს ჯგუფის წევრები, სრული შემადგენლობით, სამკარის ციხეს 2014 წლის 15 ოქტომბერს მიაღწენ. ექსპედიციის მონაწილეებმა ჩაიწერეს გარკვეული ინფორმაცია ციხის შესახებ, მოისმინეს ადგილობრივების ნაამბობი ირგვლივ არსებული სიძველეების შესახებ და გადაიღეს ციხის ფოტოები. ადგილზე დაკვირვების შედეგად გამოვლინდა მრავალი საინტერესო დეტალი. მოხდა ციხის ანაზოთების აღება, გეგ-

³ ჩილდირის ვილაეთის ჯაბა დავთარი (1694-1732 წწ.). თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსაცემად მოამზადა ცისანა აბულაძემ, გამოკლევვა დაურთო მიხეილ სვანიძემ. თბ. 1979, გვ. 109, 125.

⁴ „გურჯისტანის ვილაეთის“ რუკა შედგენილი XVI საუკუნის თურქული ხელნაწერი ძეგლის „გურჯისტანის ვილაეთის დიდი დავთარის“ ქართული თარგმანის მიხედვით ალ. ასლანიკაშვილის მიერ. რედ. ს. ჯიქია. თბ. 1953.

⁵ თ. ხუციშვილი, გ. ბაგრატიონი, დ. მაისურაძე. ტაო-კლარჯეთის ხუროთმოძღვრული ძეგლები (რუკა). თ. ხუციშვილის რედაქტორობით. მეორე გამოცემა. 2008.

⁶ პროექტი თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ს/ს ინსტიტუტის ეგიდით ხორციელდებოდა და მასში, უპირატესად, ამ ინსტიტუტის თანამშრომლები მონაწილეობდნენ. ეს იყო ამ პროექტის მიმდინარეობისას მოწყობილი მეორე სამეცნიერო ექსპედიცია. მასში პროექტის ყველა წევრმა მიიღო მონაწილეობა, მათ შორის იყვნენ: პროექტის სამეცნიერო ხელმძღვანელი პროფ. ჯაბა სამუშია; პროექტის ძირითადი მონაწილეები: ასოც. პროფ. ბონდო კუპატაძე, ასისტ. პროფ. ალექსანდრე ბოშიშვილი, ხელოვნებათმცოდნე ასოც. პროფ. ნინო სილაგაძე, თურქოლოგი, ფილოლ. დოქტ. თსუ ენების ცენტრის მასწავლებელი მზისა ბუსკივაძე, დოქტორანტი აკაკი ჩიქობავა, ისტ. მაგისტრი ოქროპირ ჯიქური, მხატვარი ასოც. პროფ. ლევან სილაგაძე, თსუ ასისტ. პროფ. ლერი თავაძე; აზომვით სამუშაოებს აწარმოებდა არქიტექტორი გიორგი ბაგრატიონი.

მის შედგენა, ზოგადი მონახაზებისა და ჩანახატების გაკეთება. გადაღებულ იქნა ციხესიმაგრის პანორამული ფოტოებიც. საერთო ჯამში, ექსპედიციამ ადგილზე რამდენიმე საათი იმუშავა. სწორედ ამ სამეცნიერო ექსპედიციის მასალებისა და ადგილზე დაკვირვების შედეგად მომზადდა აღნიშნული ნარკვევი.

ისტორიული გეოგრაფია

სამკარის ციხე მდებარეობს ისტორიული ტაოს პროვინციაში. ტაო თავისი ისტორიულ-გეოგრაფიული თავისებურებებიდან გამომდინარე, ორად იყოფოდა: ამიერტაო და იმიერტაო. სამკარი სწორედ იმიერტაოს, ანუ სამხრეთ ტაოს შემადგენელი ნაწილია, რომლის პოლიტიკური ცენტრი შუა საუკუნეებში ქალაქი ოლთისი იყო. სამკარი ქალაქ ოლთისის სამხრეთით მდებარეობს, მდინარე ოლთისისწყლის აუზში.

ოლთისისწყალი სამხრეთიდან, ბასიანის მეზობელი მხრიდან მოედინება და ჩრდილოეთით ქალაქ ოლთისს ორად კვეთს. ამის შემდეგ ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით სხვა მდინარეებთან ერთად მდინარე ჭოროხს უერთდება. სწორედ მდინარე ოლთისისწყლის ხეობის სამხრეთი ნაწილი, მდინარის სათავედან ქალაქ ოლთისამდე, ისტორიულად მაძირგანთან იყო დაკავშირებული და, გარკვეულწილად, მისი დაქვემდებარების ქვეშ იყო მოქცეული. ამ მხარის ცენტრი სწორედ მაძირგანია.

მაძირგანი ოლთისისწყლისა და მის აღმოსავლეთით მდებარე ერთ-ერთი შენაკადის კვეთაზე მდებარეობს ზოლო სამკარის ციხე აქედან სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით ოლთისისწყლის დასავლეთით არსებულ ერთ-ერთ შენაკადთან ახლოს, ამაღლებულ კლდეზე, არის განლაგებული. სამკარიდან გზები მიემართებოდა: 1) დასავლეთით მდინარის აყოლებზე, სივრიდაგის ქედის გავლით, სევრისწყლის ხეობაში; 2) სამხრეთით გზა მიემართებოდა იდისა და ბულათაყურის გავლით ბასიანისა და არზრუმის მხარეში; 3) ზოლო ჩრდილო-აღმოსავლეთის გზას შენაკადისა და თავად მდინარე ოლთისისწყლის გავლით მაძირგანსა და ოლთისში მიეყავართ.

ამგვარად, ციხესიმაგრის სახელწოდება „სამკარი“ სწორედ სამი გზის გასაყარს უნდა გულისხმობდეს, ერთი მხრივ, სევრისწყლის ხეობისკენ გამავალ გზას, ზოლო, სხვა მხრივ, ბასიანი-არზრუმისკენ მიმავალ გზასა და მაძირგანი-ოლთისის ცენტრალურ გზას იმიერტაოში. აქედან გამომდინარე სამკარის ციხეს მნიშვნელოვანი სტრატეგიული მდებარეობა ეჭირა, ის იცავდა სამი გზის გასაყარს, წარმოადგენდა საქართველოს სასაზღვრო მხარის

ციხეს, აკონტროლებდა მამირვან-ოლთისისკენ მიმავალ გზას და წარმოადგენდა კარგად დაცულ თავშესაფარს ირგვლივ მცხოვრები მოსახლეობისთვის.

ტოპონიმები

დღეს, თანამედროვე რეალობაში, სამკარის ციხე ცნობილია, როგორც „სამიკალე“. ტოპონიმის ანალიზი ცხადყოფს, რომ სახელწოდება, „სამიკალე“, ორი სიტყვისგან შედგება: „სამი“ ქართული რიცხვი „სამი“-დან წარმოდგება, ხოლო „კალე“ ადგილზე არსებულ ციხესიმაგრის თურქული აღმნიშვნელია. ყველაფერი ეს თითქოს სამი ციხის არსებობაზე მიანიშნებს. ისტორიულ წყაროებში, ადგილობრივ გადმოცემებსა და ეთნოგრაფიულ მასალაში სამი ციხის არსებობა ამ მხარეში არ დასტურდება.

ადგილობრივებმა ტოპონიმი „სამიკალეს“ წარმოშობის შესახებ არაფერი იცოდნენ. ტერმინი დაკავშირებული უნდა იყოს „სამკართან“, რომელიც მოგვიანებით გადაკეთდა სოფლის ამჟამინდელ სახელწოდებად, „სამიკალედ“. რაც შეეხება თავად ტოპონიმს – სამიკალეს – იგი ქართულად სამციხედ შეგვიძლია გადმოვთარგმნოთ, ეს თითქოს სამი ციხის არსებობაზე მიანიშნებს, თუმცა, როგორც ფიქრობენ, ასეთი ტოპონიმი ქართულ სინამდვილეში ნაკლებად გვხვდება. ტერმინი „სამიკარი“ კი ტაო-კლარჯეთში საკმაოდ ხშირად არის დადასტურებული.⁷ როგორც ტერმინის ანალიზი და საისტორიო წყაროები გვიჩვენებს, სულ მცირე XV-XVIII საუკუნეებში მაინც ეს ციხესიმაგრე „სამკარად“ უნდა წოდებულიყო.

აღმოსავლელ ავტორთა შორის სამკარის ციხის შესახებ ცნობას გვაწვდის აბუ ბექრ თეჰრანი (XV ს. I ნახ.-1480-იან წწ.). მისი ნაწარმოები XV საუკუნის 60-70-იან წლებშია შესრულებული და ავტორი მოვლენების თვითმხილველია.⁸ აბუ ბექრ თეჰრანის მიხედვით, ციხის სახელწოდება სამაყარი ყოფილა.⁹ აღნიშნული სახელწოდება ქართული სამკარი/სამაკარის ბადა-

⁷ 1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, შენიშვნებითა და ფაქსიმილებით გამოსაცემად მოამზად ნოდარ შენგელიამ. თბ. 2016, გვ. 218, 292; ჩილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარი (1694-1732 წწ.), გვ. 128, 203.

⁸ О. А. Эфендиев. «Китаб-и Дийарбакрийа» Абу Бакра Тихрани как исторический источник. Исторические разыскания 1982. Тб. 1985, გვ. 96-115; აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. სპარსული ტექსტი ქართულად თარგმნა და ტექსტის კრიტიკული ანალიზი დაურთო თეა ჯანაშიამ, ისტორიული ხასიათის შენიშვნები და დამატებები დაურთო მირიან მახარაძემ. თბ. 2010, გვ. 11-35.

⁹ О. А. Эфендиев. «Китаб-и Дийарбакрийа» Абу Бакра Тихрани как исторический источник, გვ. 116; აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 68.

ლია. აბუ ბეჟრ თეჰრანისთან კარგად ჩანს, რომ ციხის ავთენტურ სახელწოდებაში „კალე“, ანუ ციხე, არსად ფიგურირებს. უფრო მეტიც, ავტორი წერს, თეთრბატკნიანების ჯარმა „მტკიცე ციხეს – სამაყარს მიადწია“.¹⁰ აღნიშნული, იმისი დასტურია, რომ ციხესიმაგრის სახელწოდება თურქულ ტერმინ „კალეს“ არ შეიცავს.

ოსმალეთის იმპერიის მოხელეების მიერ შედგენილ გურჯისტანის ვილაიეთის დავთრებში ვპოულობთ აღნიშნული სოფლის შედარებით ზუსტ სახელწოდებას. ოსმალებმა აღნიშნული მხარის დაპყრობიდანვე დაიწყეს მათ მიერ დაკავებული სოფლების აღწერა. „გურჯისტანის ვილაიეთის მაშირვანის ლივის“ დავთარი იხსენიებს მაშირვანის ლივის სოფელ სამადარს, რაც სამიკარის, ანუ სამკარის იდენტურია.¹¹ „მაშირვანის ლივის ვრცელი დავთარის“ სარჩევში მისი სახელია სიმაღარი,¹² ანუ სამკარი, ხოლო იმავე დავთრის ძირითად ტექსტში – სამადარი.¹³

მნიშვნელოვანია იმისი აღნიშვნაც, რომ იდენტური ტოპონიმი ოსმალურ დავთრებში ტაო-კლარჯეთის სხვა ტერიტორიაზეც გვხვდება. მაგალითად, ასეთი სახის ტოპონიმი დაფიქსირებულია 1574 წლის „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარში“ დიდი არტაანის ლივის ტერიტორიაზე.¹⁴

¹⁰ აბუ ბეჟრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 68.

¹¹ ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ. ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმნით გამოსაცემად მოამზადა ნ. შენგელიამ. თბ. 2013, გვ. 220.

¹² ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, გვ. 95

¹³ ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, გვ. 110

¹⁴ 1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 218, 292. 1574 წლის „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარში“ მოცემულია როგორც სოფლების სარჩევი, ასევე, კონკრეტული სოფლების ჩამონათვალი მასში მცხოვრები მოსახლეებისა და გადასახადების ჩათვლით. მნიშვნელოვანია იმისი აღნიშვნაც, რომ ზშირად სარჩევში დასახლებული სოფლის სახელწოდება არ ემთხვევა ძირითად ტექსტში აღწერილი სოფლის დასახლებას. ასეა სამკარის შემთხვევაშიც, თუმცა ამ შემთხვევაში სხვაობა მცირეა, სხვაგან საქმე უფრო საგაღალოდაა. დიდი არტაანის ლივის სოფლების სარჩევში დაფიქსირებულია ამავე ლივაში შემავალი მიშეს ნაპიეს სოფლების ჩამონათვალი. მიშეს ნაპიეს სოფლებს შორის იხსენიება სოფელი სამკარეი (იქვე, გვ. 218). ძირითად ტექსტში, რომელშიც კონკრეტული სოფლების აღწერილობაა მოცემული, დასახლებულია სოფელი სამკურუ, რომელიც ცარიელია რეიასაგან და ექვემდებარება მიშეს (იქვე, გვ. 292). ზედმეტია მსჯელობა იმის შესახებ, რომ სარჩევში დაფიქსირებული სოფელი სამკარეი და ძირითად აღწერილობაში მოცემული სამკურუ ერთი და იგივეა. ტერმინების „სამკარეისა“ და „სამკურუს“ ურთიერთმიმართება გეაფიქრებინებს, რომ აღნიშნული სოფლის ნამდვილი სახელწოდება იყო სამკარი. პირველ შემთხვევაში თითქოს „სამკ(ა)რეი“-ს აღდგენაც შესაძლებელია, თუმცა ძირითად აღწერაში მოცემული „სამკურუ“ კიდევ უფრო ახლოს უნდა იყოს რეალურ სახელწოდებასთან, მით უფრო, რომ ძირითად აღწერილობაში, როგორც წესი, უფრო ზუსტადაა მოცემული ტოპონიმები. მაგრამ ეს ის შემთხვევაა, როდესაც ორივეგან ტექსტს სიზუსტე აკლია, რაც, როგორც ჩანს, გამოწვეული იყო იმით, რომ ორივე მათგანს

ჩვენთვის საინტერესო მაძირვანის ლივის სოფელი სამკარის ფორმით იხსენიება „ჩილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარში“, რომელიც 1694-1732 წლებშია შედგენილი. ამ დავთარის მიხედვით, ერთ შემთხვევაში გვაქვს სამკარი,¹⁵ ხოლო ორ შემთხვევაში – სამიკარი.¹⁶ იგივე შეიძლება ითქვას მეორე, იდენტური სახელის მქონე სოფელზე, რომელიც ჯაბა დავთარის ცნობით, არტანუჯის ლივის ამავე სახელწოდების ნაპიეში ერთიანდება სოფელი სამკარი,¹⁷ ხოლო მეორე შემთხვევაში იგივე დასახლება იხსენიება, როგორც სამკარი.¹⁸ ვფიქრობთ, ამ სოფლების სახელწოდებას, ისევე როგორც მაძირვანის ლივაში მდებარე ციხესიმაგრის სახელს, ყველაზე კარგად ტერმინი „სამკარი“ ასახავს, ჩვენც ამ საფორტიფიკაციო ნაგებობას სწორედ სამკარის ციხედ მოვიხსენიებთ.

სოფლის ძველი სახელწოდება „სამკარი“, იგივე „სამაკარი“/„სამიკარი“, მოგვიანებით გადაკეთდა „სამიკალედ“, რაც სოფელში ძველი ციხესიმაგრის არსებობის ზაზგასმა იყო. ტერმინ „სამიკალეს“ არაფერი აქვს საერთო ციხის ავთენტურ სახელწოდებასთან.

ამგვარად, მართებული იქნება, თუ ციხესიმაგრეს თავის ძველ სახელწოდებას დავუბრუნებთ და კვლავინდებურად სამკარის ციხედ მოვიხსენიებთ, ზუსტად ისე, როგორც ამ უკანასკნელთან არსებული დასახლებაა მოხსენიებული ოსმალურ დავთრებში. ციხესიმაგრის საგანგებო მოხსენიებას ოსმალურ დავთრებში ვერ ვხვდებით, ვინაიდან იმ დროს ის უკვე კარგავენ თავის მნიშვნელობას.

ისტორია

სამკარის ციხის აგების შესახებ პირდაპირი ცნობები არ გავაჩნია, თუმცა წყაროებში ის უკვე XIV-XV საუკუნეების მოვლენების აღწერის დროს იხსენიება. ამ დროს ციხე აგებულია და ქვეყნის თავდაცვაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებს. ვფიქრობთ, სამკარის ადგილმდებარეობამ სტრატე-

სხვადასხვა ავტორი ადგენდა, ხოლო მოსმენილი სოფლების სახელწოდებას არასწორად ინიშნავდნენ. ამგვარად, სოფლის სახელწოდება 1574 წლის დავთრის ძირითად აღწერილობაში მოცემული „სამკურუს“ გათვალისწინებით და მისი სარჩევეში მოცემულ „სამკარეთან“ შედარებით ირკვევა, რომ სოფლის რეალური სახელწოდება სამკარი ყოფილა. აღნიშნული სახელი იდენტურია მაძირვანის ლივაში დაფიქსირებული ტოპონიმისა, რაც იმისი მანიშნებელია, რომ სამიკარის ჩამკეტი ციხესიმაგრეები ან დასახლებები ტაო-კლარჯეთის ტერიტორიაზე მრავლად იყო.

¹⁵ ჩილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარი (1694-1732 წწ.), გვ. 109.

¹⁶ ჩილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარი (1694-1732 წწ.), გვ. 125.

¹⁷ ჩილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარი (1694-1732 წწ.), გვ. 128.

¹⁸ ჩილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარი (1694-1732 წწ.), გვ. 203.

გული მნიშვნელობა განვითარებულ ფეოდალურ ხანაში შეიძინა. ამას რამდენიმე ფაქტორი განაპირობებდა: 1) ფეოდალური ურთიერთობების გაღრმავება; 2) იმიერტაოს პოლიტიკური ცენტრის, ოლთისის, თავდაცვის საჭიროება მდინარე ოლთისისწყლის მარცხენა სანაპიროს მხრიდან; 3) ორჯოხისა და სხვა მიმდებარე ციხეების მშენებლობის თარიღი, რომლებიც უკვე X საუკუნეში აშენებული ჩანს. ამგვარად, მართებული იქნება სამკარის ისტორიის მიმოხილვა IX-X საუკუნეებიდან დავიწყოთ, როდესაც ტაოს მამირვანის მხარეში ქართველების მმართველობა განახლდა. საკუთრივ ციხესიმაგრის ისტორია უფრო გვიანდელი პერიოდით უნდა დავიწყოთ, ვინაიდან ამ ხანაში სამკარის ციხის არსებობის შესახებ ცნობები არ გავვჩანია.

IX-X საუკუნეებში მამირვანის მხარე ქართველთა სამეფოში შედის. X საუკუნეში მას ბაგრატიონთა იმიერტაოს შტო აკონტროლებს, რომლის გამორჩეული წარმომადგენელი დავით III დიდი (961-1000 წწ.). დავით III კურაპალატის გარდაცვალების შემდეგ ეს ტერიტორია ანდერძის წესით ბიზანტიის იმპერატორმა დაიკავა. ბიზანტიის 76-წლიანი (1000-1076 წწ.) მფლობელობის შემდეგ ის კვლავ საქართველოს უბრუნდება. თუმცა თურქ-სელჩუკების მიერ ამ მხარის დაპყრობის (1080-1083 წწ.) პერე ტაო ცილობის ობიექტია ქართველებსა და თურქებს შორის, ხოლო თამარის (1184-1210 წწ.) მეფობის დროს იგი საქართველოს შემადგენლობაში დამკვიდრდა.

თამარის მეფობის შემდეგ, გიორგი IV ლაშას (1210-1223 წწ.) დროს, ტაო ქართველთა მფლობელობის ქვეშ არის მოქცეული. რუსუდანის (1223-1245 წწ.) დროს ქართველებს ჯალალ ად-დინ ხვარაზმშაჰის გამანადგურებელი შემოსევა დაატყდათ თავს, რომელიც მთელი ხუთი წლის განმავლობაში გაგრძელდა. ამის შედეგი იყო ქვეყნის დასუსტება და ოლთისის ციხე-ქალაქის დაკარგვა 1230 წელს, როდესაც მას ალ-აშრაფ აიუბიანი დაუეფლა; მასთან ერთად აიღეს მამირვანი.¹⁹

ოლთისის, ბულათყურისა და ამ სტრატეგიულ პუნქტებს შორის მოქცეული მამირვანის მხარე მალე აიუბიანებმა თურქული სახელმწიფოების სასარგებლოდ დათმეს. უმეფობის დროს (1245-1247 წწ.), მონღოლების ბატონობის პერიოდში, თურქების აგრესიული ქმედებით მესხეთის მოსახლეობა დიდად იყო შევიწროებული. ერთ-ერთი ასეთი შემოსევის დროს მოსახლეობამ დახმარებისთვის ყვარყვარე ციხისჯვარელ-ჯაყელს მიმართა. ტაოში, აენისვა-

¹⁹ გ. ჯაფარიძე. საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო XII-XIII სს პირველი მესამედში. თბ. 1995, გვ. 192.

კის მინდვრებზე გამართულ ბრძოლაში, ყვარყვარე ციხისჯვარელ-ჯაყელის ლაშქარმა სასტიკად დაამარცხა შემოჭრილი მტერი. სამცხეში მოსულმა ყვარყვარემ თავისი შვილიშვილები, ივანე და სარგისი, ოლთისის, ბულათყურის და მათი მიმდებარე მხარეების ასაღებად გაგზავნა, რაც ახალგაზრდა ჯაყელებმა წარმატებით შეასრულეს.²⁰ ამავე დროს, ქართველები იბრუნებენ დაკარგულ მაძივანის ციხესიმაგრეს და მდინარე ოლთისისწყლის ხეობის იმ ტერიტორიას, რომელიც ბულათყურსა და ოლთისის ციხე-ქალაქს შორის იყო მოქცეული. მუსლიმებმა ეს მიწები დიდი ხნით დაკარგეს.

აბუ ბექრ თეჰრანის მითითებით, უზუნ ჰასანის (1452-1478 წწ.) მმართველობამდე სამკარის ციხე არც ერთ მუსლიმ ხელმწიფეს არ დაუპყრია, ხოლო პირველ ასეთ მცდელობად თემურ-ლენგის შემოსევას ასახელებს.²¹ აქედან გამომდინარე, სამკარის ციხე XIII საუკუნის მეორე ნახევარსა და XIV საუკუნეში აგებული გამოდის. არ არის გამორიცხული, რომ ჯაყელებს 1245-1247 წლებში დაკავებული ოლთისისწყლის ხეობის გამაგრება დამატებითი საფორტიფიკაციო ნაგებობებით XIII საუკუნის მეორე ნახევარშივე დაეწყოთ, რომ ეს მხარე კარგად ყოფილიყო დაცული მტრის შემოსევებისგან. აქედან შეგვიძლია დავიწყოთ სამკარის ციხის ისტორია.

სამკარის ციხე სტაბილურად მოექცა საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში. ამ მხარეს საქართველოს სამეფოში სამხედრო-ადმინისტრაციული თვალსაზრისით სამცხის სპასალარები აკონტროლებდნენ. ირანულენოვანი ისტორიკოსის, აბუ ბექრ თეჰრანის (XV ს. I ნახ.-1480-იან წწ.) მიხედვით, სამკარის ციხე აუღებელ ციხესიმაგრედ მიიჩნეოდა. ავტორის ცნობით, მისი ალება ჩაღათაელთა დიდ ემირს, თემურ-ლენგს (1370-1405 წწ.) უცდია, თუმცა უშედეგოდ.²² აბუ ბექრ თეჰრანის არ აქვს დაკონკრეტებული, თუ როდის სცადა თემურ-ლენგმა სამკარის ციხის ალება, თუმცა არ შეეცდებით, თუ ვივარაუდებთ, რომ ეს უნდა მომხდარიყო თემურ-ლენგის 1402 წლის სამხედრო კამპანიის ფარგლებში, რომელიც მიმართული იყო ტაოს წინააღმდეგ.

გიორგი VII-ისა და თემურ-ლენგის დაპირისპირება დიდი ხნის განმავლობაში გრძელდებოდა. დაპირისპირებულმა მხარეებმა ბოლომდე მორიგება

²⁰ ჟამთააღმწერელი. ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. როინ მეტრეველი. თბ. 2008, გვ. 565-566; ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. ტ. III. თბ. 1966, გვ. 122-123;

²¹ აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 68-69.

²² О. А. Эфендиев. «Китаб-и Дийарбакрийа» Абу Бакра Тихрани как исторический источник, გვ. 116-117; აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 68-69.

ვერც 1401 წლის ზავის პირობებით შეძლეს, რომელიც მალევე ორივე მხარის მიერ დაირღვა. ოსმალების წინააღმდეგ მიმავალი თემურ-ლენგი, როგორც ცნობილია, გზად თორთუმის ციხე-ქალაქის აღებას შეუდგა. ტაოს ერისთავის, თაყა ფანასკერტელის, მიერ დატოვებულ ციხისთავ გორჯიკს უარი შეუთვლია მორჩილებაზე და თემურის ლაშქრის წინააღმდეგ ბრძოლა გაუმართავს. ზუთდლიანი ალყის შემდეგ თორთუმის ციხე-ქალაქი დაეცა, ხოლო იქ გამაგრებული ორასი ქართველი მეციხოვნე ჩაღათაელებმა დახოცეს.²³ სავარაუდოდ, სწორედ ამ დროს თემურის ჯარები შემოეწყვნენ ტაოს განაპირა მხარეების სხვა ციხესიმაგრეებსაც, მათ შორის, სამკარის ციხეს. აბუ ბექრ თეპრანის მიხედვით, თემურ-ლენგი სამკარის მისადგომებთან დაბანაკებულა, თუმცა ციხე არ დაუპყრია.²⁴ როგორც საისტორიო წყაროებიდან ჩანს, თემურ-ლენგი მას შემდეგ აიყარა ტაოს პროვინციიდან, რაც ამ მხარის ერისთავი თაყა ფანასკერტელი მიუვიდა და მორჩილება გამოუცხადა.²⁵

სამკარის ციხე გადაურჩა თემურ-ლენგის მრისხანებას, რამაც ამ ციხესიმაგრეს ისლამის მიმდევართა შორის აუღებელი ციხის სახელი დაუმკვიდრა. თემურ-ლენგის გარდაცვალების (1405 წ.) შემდეგ გიორგი VII-ს არ გასჭირვებია დაკარგული ქალაქებისა და ციხესიმაგრეების უკან დაბრუნება. უფრო მეტიც, მან ჩაღათაელებს თავრიზამდეც შეუტია და ისინი მნიშვნელოვნად შეავიწროვა.²⁶ გიორგის მეფობის ბოლოს თორთომი და მისი სანახები უკვე საქართველოს შემადგენლობაშია, ხოლო სამკარი ჩაღათაელებს, როგორც აღვნიშნეთ, არც დაუკავებიათ. თორთომის ციხის მისადგომებთან 1405 წელს რუი გონსალეს კლავიზომ გაიარა, როდესაც გიორგი აქტიურობდა.²⁷ თორთომი საქართველოს ციხედაა მოხსენიებული. გიორგი მეფის მუსლიმთა წინააღმდეგ ბრძოლა მომდევნო ხანებშიც გაგრძელდა.²⁸ მისი ბრძოლა

²³ კ. ტაბატაძე. ქართველი ხალხის ბრძოლა უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ XIV-XV საუკუნეების მიჯნაზე. თბ. 1974, გვ. 159-160; დ. კაციტაძე. საქართველო XIV-XV საუკუნეთა მიჯნაზე (სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების მიხედვით). თბ. 1975, გვ. 151-152.

²⁴ О. А. Эфендиев. «Китаб-и Дийнабакрийа» Абу Бакра Тихрани как исторический источник, გვ. 116-117; აბუ ბექრ თეპრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 68-69.

²⁵ კ. ტაბატაძე. ქართველი ხალხის ბრძოლა უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ XIV-XV საუკუნეების მიჯნაზე. თბ. 1974, გვ. 160; დ. კაციტაძე. საქართველო XIV-XV საუკუნეთა მიჯნაზე (სპარსული და სპარსულენოვანი წყაროების მიხედვით). თბ. 1975, გვ. 152.

²⁶ რუი გონსალეს დე კლავიზოს ცნობები საქართველოს შესახებ. ესპანურიდან თარგმნა, შენიშვნები და საძიებელი დაუთმო ე. მაშისთვალაშვილმა. თბ. 1992, გვ. 23-25, 36-37.

²⁷ რუი გონსალეს დე კლავიზოს ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 23-25.

²⁸ რუი გონსალეს დე კლავიზოს ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 27-33.

ჩალათაელების წინააღმდეგ გარკვეულწილად წარმატებული იყო, რასაც მთელი რიგი ღონისძიებების გარდა, სამკარის თავდაცვაც ადასტურებს თემურლენგის სიცოცხლეში, ხოლო მეფის შეტევითი ოპერაციები – თემურის სიკვდილის შემდეგ. გიორგი 1407 წელს ბუნებრივი სიკვდილით გარდაიცვალა.²⁹

XV საუკუნის პირველ ნახევარში სამკარის ციხე სტაბილურად ქართველთა ხელშია მოქცეული. მისი ალება ვერც თემურის შემდეგ მოსულმა თურქმანებმა შეძლეს. ამ პერიოდში ტაოს მეზობლად შავბატკნიანთა და თეთრბატკნიანთა თურქმანული სახელმწიფოები მძლავრობდნენ. საისტორიო წყაროს ჩვენებით, სამკარის ციხის ალება ყარა-ყოიუნლუს ფადიშაჰს, ისკანდერს (1420-1438 წწ.), უცდია.³⁰

აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობით, ისკანდერ ყარა-იუსუფის ძემ სამკარის ციხეს ალყა შემოარტყა. ისკანდერს აინტერესებდა, თუ რა გზით შეიძლებოდა ციხესიმაგრის ალება. მემათიანის ცნობით, ამ მიზნით მას ხალხი ყველა მხარეს გაუგზავნია,³¹ თუმცა, როგორც თხრობიდან ჩანს, ვერანაირი საიდუმლო შესასვლელი მას ვერ მოუძებნეს. ისკანდერის მეომრები ამაოდ ეძებდნენ ციხის ალების შედარებით იოლ გზას. სამკარის ციხე მაღალ კლდეზეა დაშენებული, ხოლო კარიბჭისკენ მიმავალი ერთადერთი გზა კლდის ფერდობებზე გადის, რომელიც ციხეს ჩრდილოეთი კედლის მხრიდან მიუყვება. ციხესიმაგრის უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთ წერტილში მისი ერთადერთი შესასვლელი კარია განთავსებული. ვინაიდან კარიბჭესთან მისასვლელი ვიწრობებზე გადის და, ფაქტობრივად, მიუვალაია, ისკანდერი ცდილობდა სამკარის ასაღებად რაიმე უფრო მარტივი გზა ეპოვა, თუმცა, როგორც აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობიდან ჩანს, ეს ვერ მოახერხა. სპარსელ მემათიანესთან არ არის დაკონკრეტებული, თუ როდის მოხდა სამკარის ციხეზე თავდასხმა, შესაბამისად, არც თარიღია მითითებული.

ისკანდერ ფადიშაჰის შემოსევა, ჩვენი აზრით, 1430-1431 წლებში უნდა განხორციელებულიყო, როდესაც, ისკანდერის ბრძანებით, მისი უმცროსი ძმა, ჯაჰან შაჰი, საქართველოში შემოიჭრა და ლორე აიღო.³² ჯაჰან შაჰის

²⁹ ლ. თავაძე. გიორგი VII გარდაცვალების მიზეზის შესახებ. საქართველოს შუა საუკუნეების ისტორიის საკითხები. IX. თბ. 2008, გვ. 41-46.

³⁰ О. А. Эфендисв. «Китаб-и Дийарбакрийа» Абу Бакра Тихрани как исторический источник, გვ. 116-117; აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 68-69.

³¹ აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 69.

³² ლ. თავაძე. ჯაჰან შაჰის 1440 წლის ლაშქრობა საქართველოში. საისტორიო კრებული. ტ. 3. თბ. 2013, გვ. 26-27.

1430 წლის შემოსევა სომხური ანდერძ-მინაწერის ცნობით დასტურდება, რომელშიც ჩანს, რომ ლაშქრობა ქალაქ ლორეს წინააღმდეგ იყო მიმართული.³³ ვახუშტი ბაგრატიონი ამ შემოსევას ზოგადად სარკინოზებს, ანუ მუსლიმებს, მიაწერს და აღნიშნავს, რომ ლორეს მოულოდნელი აღების გარდა, „მოარბიეს სომხითისანი სამცხემდე, უკუიქცნენ და წარვიდნენ, გარნა აენეს დიდი ქართველთა“.³⁴

ვახუშტის ცნობით ღვინდება, რომ სარკინოზებმა (იგულისხმება შავბატკნიანები) აიღეს და დამკვიდრდნენ ლორეში, მოარბიეს სომხური მხარეები სამცხე-საათაბაგოს ტერიტორიებამდე. დიდი ზარალი, რომელიც ქართველებმა განიცადეს, არ შემოიფარგლებოდა მხოლოდ ლორეს დაკარგვით, აოხრდა სომხური პროვინციები, სარკინოზების ძარცვა-რბევა მესხეთსაც მისწვდა.

საქართველოში შემავალ სომხურ მხარეებთან ერთად რომ სამცხე-საათაბაგოს ტერიტორიაც დაარბიეს, ვახუშტის ფრაზა, „მოარბიეს სომხითისანი სამცხემდე“, ამას მიანიშნებს, თუმცა, ვინაიდან სამცხის სპასალარის სამფლობელოს მცირედი ზიანი მიაღდა, იქ მიმდინარე ბრძოლებზე მემკვიდრე მეთი ყურადღება აღარ გაუმახვილებია. თუ გავითვალისწინებთ 1430 წლის საქართველო-შავბატკნიანთა ბრძოლების მასშტაბებს, ის საკმაოდ ფართო მოჩანს და მოიცავს ქვემო ქართლს, სომხურ მხარეებსა და სამცხე-საათაბაგოს ტერიტორიას. აღნიშნულ მოვლენებთან დაკავშირებით უაღრესად მნიშვნელოვნად გვეჩვენება აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები ყარა-ყოიუნლუს მბრძანებელ ისკანდერის მიერ სამკარის წინააღმდეგ ლაშქრობაზე. აბუ ბექრ თეჰრანი წერს:

*„ისკანდერ ყარა იუსუფისთვისაც ეს ციხე ერთ ხანს თავსატეხი იყო. [აინტერესებდა] თუ როგორ ხსნიან პატრონები ციხეს, [მან] ამის გასაგებად ყველა მხარეს ხალხი გაგზავნა“.*³⁵

სპარსელი ავტორი მანამდე აღნიშნავს, რომ სამკარის ციხე ისლამის მიმდევრებს არასდროს დაუკავებიათ, ზოლო თემურ-ლენგისა და ისკანდერის შემოსევის მაგალითებს ამ კუთხით იშველიებს.³⁶ საინტერესოა ამ ლაშქრობის კონკრეტული დეტალები.

³³ სომხური ანდერძ-მინაწერები (ჰიშატაკარანები) საქართველოს შესახებ XIV-XV სს. ძველი სომხურიდან თარგმნა შესავალი და კომენტარები დაურთო ალექსანდრე აბდალაძემ. თბ. 1978, გვ. 46.

³⁴ ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტ. IV. ამოღ. ს. ყაუხჩიშვილი. თბ. 1973, გვ. 280.

³⁵ აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 69.

³⁶ აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 68-69.

შაგბატკნიანთა 1430 წლის ლაშქრობა საქართველოში ფაღიშაჰ ისკანდერსა და მის ძმას, ჯაჰან შაჰს, ერთობლივად უნდა განეხორციელებინათ. ამ ვარაუდის გამოთქმის საფუძველს ქართული, სომხური და სპარსული წყაროების შეჯერება გვაძლევს. ვახუშტის ცნობით, 1430 წელს მუსლიმებმა ლორე აღეს, სომხითი დაარბიეს და სამცხე-საათაბაგოს მიადწიეს. სომხური ჰიმატაკარანის მიხედვით, ჯაჰან შაჰმა 1430 წელს ლორე გარემოიკვა, ხოლო აბუ ბექრ თეჰრანის ინფორმაციით, ისკანდერი სამკარის ციხის აღებას ცდილობს, თუმცა უშედეგოდ. მთელ ამ მასალას თუ ერთმანეთს დავუკავშირებთ, ცხადი ხდება, რომ ძმებმა საქართველოს ორი მხრიდან შემოუტყიეს, ჯაჰან შაჰი სომხურ პროვინციებსა და ლორეს ციხე-ქალაქს ლაშქრავს, ხოლო ისკანდერი სომხებით დასახლებული მხარეების გარდა, სამცხე-საათაბაგოში შეიჭრა და სამკარის ციხე მოაქცია ალყაში.

ისკანდერი, როგორც ჩანს, თავისი ძმის წარმატებამ შეაგულიანა, თუმცა ჯაჰან შაჰისგან განსხვავებით, მან ვერ შეძლო მიზანში ამოღებული ციხესიმაგრის აღება. ჩვენ არ ვიცით, სცადა თუ არა მან სხვა ციხეების დაკავება. სამკარის ციხის დაკავების გარეშე ისკანდერს ოლთისის მიმართულებით წასვლა სერიოზულად გაუჭირდებოდა, შესაბამისად, მას შეეძლო მხოლოდ ტაოს განაპირა რაიონები მოერბია და შედარებით ადვილად ასაღები ციხესიმაგრეები დაეკავებინა, მაგრამ სპარსელი ისტორიკოსის ცნობებში მსგავსი არაფერი ჩანს. საქართველოსა და შაგბატკნიანებს შორის მიმდინარე ბრძოლები 1431 წელსაც გაგრძელდა. ამის შესახებ ცნობები მოეპოვება როგორც ვახუშტი ბაგრატიონს, ასევე, სპარსელ ისტორიკოს ჰასან რუმლუს (1530/1-1577/8? წწ.), რომლის აღნიშვნით 1431 წელს „*მირზა ისკანდერმა საქართველოზე გაილაშქრა (და) საშინლად ააოხრა*“.³⁷ ჰასან რუმლუს ცნობის გათვალისწინებით, როგორც ჩანს, ფაღიშაჰი ისკანდერი საქართველოში 1431 წელს შემოიჭრა. მართალია, ჰასან რუმლუ საუბრობს საქართველოს საშინელ აოხრებაზე, მაგრამ მეორე ცნობის მიხედვით, მას სამკარის ციხესთან წარუმატებლობა განუცდია.

ყარა-ყოიუნლუს მეთაურთა აგრესია საქართველოს წინააღმდეგ ქართველი მეფის, ალექსანდრე I დიდისა და შაჰრუხის კავშირით უნდა აიხსნას.

³⁷ ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 280; კ. კუცია. „აჰსან ათ-თავარიხის“ ცნობები XV საუკუნის საქართველოს შესახებ. საქართველოს ისტორიის აღმოსავლურ მასალები. ტ. II. თბ. 1979, გვ. 79.

1429 წ. 25 სექტემბერს გამართული საღმრთო საღმრთო ბრძოლის შემდეგ,³⁸ ამავე წლის ოქტომბერიდან 1430 წ. 6 მაისამდე შაჰრუხი არანის ყარაბაღში რჩება ზამთრის გატარების მიზნით.³⁹ ამ ვრცელი პერიოდის განმავლობაში არსებული სიმშვიდე ქართველებსა და ჩალათაელებს შორის ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ ალექსანდრე მეფემ გამარჯვებული შაჰრუხის მხარე დაიჭირა, ხოლო ამ უკანასკნელმა საქართველოს სამეფოს ხელშეუხებლობა აღუთქვა. ამგვარი სახის მოკავშირეობა ქართველებსა და ჩალათაელებს შორის ისკანდერისთვის სერიოზული საბაბი იყო, საქართველოს წინააღმდეგ ბრძოლები ეწარმოებინა.

ალექსანდრესა და შაჰრუხს შორის პოლიტიკური კავშირი მანამდეც დამყარდა. შაჰრუხ ყენის პირველი აზერბაიჯანული სამხედრო კამპანიის ფარგლებში (1420-1421 წწ.) ის 1420 წლის აგვისტოში ყარა-ყოიუნლუს თურქმანთა წინააღმდეგ დაიძრა.⁴⁰ 1420 წლის ნოემბერში ჩალათაელთა ყენმა ყარა-იუსუფის გარდაცვალებით ისარგებლა და ადარბადაგანი სერიოზული წინააღმდეგობის გარეშე დაიკავა. 1420-1421 წლების ზამთრის სეზონის გატარების მიზნით შაჰრუხი არანის ყარაბაღში დაბანაკდა.⁴¹ არაქსის მიდამოებთან შაჰრუხს 1421 წლის მაისში შარვანშაჰის, შაქის მმართველისა და ალექსანდრე მეფის ელჩები მიუვიდნენ. ალექსანდრეს დესპანს ყენთან საჩუქრები მიუტანია,⁴² რაც მათ შორის პოლიტიკური კავშირის დამყარების მანიშნებელია. ეს თანამშრომლობა, როგორც ჩანს, 1429-1430 წლებშიც გაგრძელდა.

შევატყნინათა და ჩალათაელთა ომის გათვალისწინებით, შესაძლებელია 1430-1431 წლების სამხედრო კამპანიის ქრონოლოგიური მიმდინარეობის შედარებით უფრო ზუსტი განსაზღვრა. როგორც ცნობილია, შაჰრუხი კაკასიას, მდინარე არაქსზე გადასვლის შემდეგ, 1430 წლის 6 მაისს, ტოვებს. ჩალათაელთა მბრძანებელი 30 მაისს უკვე ადარბადაგანის (აზერბაიჯანი) ერთ-ერთ ცენტრში, სულთანგაშია, ხოლო 24 ივნისს ტოვებს ქალაქს და ჰერათისკენ მიემგზავრება, სადაც 1430 წლის 28 აგვისტოს ჩადის.⁴³

შაჰრუხის არანის ყარაბაღში ყოფნის პერიოდში მისი ვაჟი, მუჰამედ ჯუქი მირზა, ყოფილ შაჰ-არმენთა ტერიტორიაზე ისკანდერის ღვენიტ არის

³⁸ Фасих Ахмад ибн Джалал ад-Дин Мухаммад ал-Хавафи. Фасихов свод [Муджмал-и Фасихи]. Перевод, предисловие и примечания Д. Ю. Юсуповой. Ташкент. 1980, гл. 203.

³⁹ Фасих ал-Хавафи. Фасихов свод, гл. 204.

⁴⁰ Фасих ал-Хавафи. Фасихов свод, гл. 186.

⁴¹ Фасих ал-Хавафи. Фасихов свод, гл. 187-188.

⁴² დ. ნინიძე. ქართული დიპლომატია XV საუკუნეში. ქართული დიპლომატიის ისტორიის ნარკვევები. II. მთ. რედ. რ. მეტრეველი. თბ. 1998, გვ. 10-11.

⁴³ Фасих ал-Хавафи. Фасихов свод, гл. 204-205.

დაკავებული. მიუხედავად დიდი მცდელობისა, ჯუჯი მირზას მეომრებმა ვერ შეძლეს ისკანდერის შეპყრობა, თუმცა ადგილობრივი სომხური და მუსლიმური მოსახლეობა სასტიკად გაძარცვეს და ეს მხარე დატოვეს.⁴⁴ ჩალათალებთან კავშირში ისკანდერის სამფლობელოებს არბევს თეთრბატკნიანთა მეთაური ოსმან ბეგიც.⁴⁵ მუჰამედ ჯუჯის მეომრები, როგორც ჩანს, ვანის ტბის მიდამოებს 1430 წლის მაისისთვის ტოვებენ, როდესაც შაჰრუხი არანის ყარაბაღიდან ადარბადაგანში გადადის. ამან ხელი შეუწყო ისკანდერს, რომ კვლავინდებურად გაემყარებინა პოზიციები აღნიშნულ რეგიონში. ჯვართამაღლების დღეს ის ქალაქ არწკეს დაეუფლა ვანის ტბის მიდამოებთან, ხოლო ამავე წლის მაის-ივნისის შემდეგ უკვე მზად იყო, თავისი გავლენა კიდევ უფრო შორს განეგრცო ჩრდილოეთის მიმართულებით. ვფიქრობ, შაჰრუხის მიერ ადარბადაგანის დატოვების შემდეგ, 1430 წლის მეორე ნახევარში, ფადიშაჰი ისკანდერი შედარებით უფრო თავისუფლად შეძლებდა ჩაბმულიყო საქართველოსთან დაპირისპირებაში. ქრისტიანების წინააღმდეგ ბრძოლა მას ნაკლებად უკადავდა ჩალათაელთა მუსლიმი მხრდნებლების მხრიდან მომდინარე რისხვას. როგორც ცნობილია, შაჰრუხი ადარბადაგანში შავბატკნიანთა მმართველად ისკანდერის ძმას, აბუ საიდს, ტოვებს, რომელსაც ფადიშაჰი ისკანდერი მხოლოდ ერთი წლის შემდეგ, 1431 წელს, ამარცხებს და კლავს.⁴⁶

შაჰრუხის პერატში დაბრუნების (28 აგვისტო, 1430 წელი) შემდეგ, შემოდგომის სეზონის ახლო ხანებში, ძმებმა, ისკანდერ ფადიშაჰმა და ჯაჰან მირზამ, საქართველოში ლაშქრობა დაიწყეს. 1430 წლის მიწურულისთვის ჯაჰანი ციხე-ქალაქ ლორეს იღებს, რასაც მოჰყვა ალექსანდრე I დიდის კუთვნილი ქვემო ქართლის, სამცხე-საათაბაგოსა და სომხური ტერიტორიების დარბევა. 1430-1431 წლის ზამთრის სეზონში ძმები არანის ყარაბაღში უნდა ყოფილიყვნენ დისლოცირებული გამოზამთრების მიზნით. როგორც ჩანს, საბრძოლო მოქმედებები და პოზიციური ბრძოლები სისტემატურად მიმდინარეობდა. ჰასან რუმელუს თარიღის გათვალისწინებით, თავისი ძმის წარმატებით შეგულიანებულ ისკანდერს 1431 წელს ხელახალი შეტევა უნდა მოეწყო საქართველოზე. ამჯერად ყარა-ყოიუნლუს თურქმანებმა სამკარის აღება სცადეს, თუმცა წარუმატებლად. არ ვიცით, თუ როგორც განვითარდა მოვლენები სხვა ტერი-

⁴⁴ T'ovma Metsobets'i, History of Tamerlane and His Successors, Translated by Robert Bedrosian, New York 1987, გვ. 75-78.

⁴⁵ T'ovma Metsobets'i, History of Tamerlane and His Successors, გვ. 75.

⁴⁶ Фасих ал-Хавафи. Фасихов свод, гл. 207.

ტორიებზე, თუმცა, იმისი თქმა დანამდვილებით შეუძლებელია, რომ 1430-1431 წლებში შავბატკნიანთა ძირითადი მონაგარი ლორე იყო, მათვე უნდა დაეკავებინათ ალექსანდრეს კუთვნილი სომხური პროვინციები ამბერდის ჩათვლით.

1431 წლიდან ყარა-ყოიუნლუს ფადიშაჰი ისკანდერი ადარბადაგანში არსებული არეულობის მოწესრიგებით და შარვანის, აყ-ყოიუნლუსა და ჩალათაელების წინააღმდეგ ბრძოლებით იყო დაკავებული, რის გამოც საქართველოსთვის, ფაქტობრივად, არ ეცალა. სწორედ ამ პერიოდში, ვახუშტის ცნობით, 1431 წელს ალექსანდრე I დიდმა კვლავ დაიბრუნა კონტროლი კუთვნილ სომხურ პროვინციებზე და ამბერდი დაიკავა.⁴⁷ აღნიშნული 1431 წლის მიწურულს უნდა მომხდარიყო, როდესაც ისკანდერი ადარბადაგანში იბრძოდა. 1432 წელს, ვახუშტისვე ცნობით, ალექსანდრემ ციხე-ქალაქი ლორე აიღო და საქართველოს სამეფოს შეუერთა.⁴⁸ ქართველი მემკთიანის მიხედვით, ამ სამხედრო კამპანიის ფარგლებში მეფე ალექსანდრემ „*მოხარკეპყენა რანი, მოვკანი და შარვანი; მოვლო სამეფო თჳსი და მოვიდა კუალად ტფილისს*“.⁴⁹ ჩამოთვლილ ქვეყნებში არანი, შაქი და შარვანი იგულისხმება. ცნობაში სამცხე-საათაბაგოზე არანაირი მინიშნება არ არის გაკეთებული, რაც იმას ადასტურებს, რომ მესხეთის ციხესიმაგრეთა შორის დასაბრუნებელი არაფერი იყო. ეს კი სამკარის ციხის სიმტკიცით უნდა აიხსნას, რომლის ალებაც შავბატკნიანებმა ვერ მოახერხეს. ამ ფაქტმა უპერსპექტივო გახადა სამცხე-საათაბაგოს სიღრმეში გამაგრებული ადგილების დაკავება. აქედან მოყოლებული გარკვეული დროის განმავლობაში ჩვენ არ გვაქვს ცნობა, რაც სამკარის ციხეზე თურქმანთა ლაშქრობას დაადასტურებდა.

ჩვენს ხელთ არსებული წყაროებით, სამკარის ციხე აღარ გამხდარა შავბატკნიანთა თავდასხმის ობიექტი. სამაგიეროდ, რაც ვერ მოახერხეს ყარა-ყოიუნლუს მეომრებმა, მოგვიანებით, შეძლეს აყ-ყოიუნლუს ჯარებმა. აღნიშნული მათი გამოჩენილი ფადიშაჰის, უზუნ-ჰასანის (1452-1478 წწ.), მოღვაწეობას უკავშირდება.

სამკარის ალების ბრძოლის ისტორია აბუ ბექრ თეჰრანის უზუნ-ჰასანის მიერ ამ ციხესიმაგრის დაკავების დეტალური აღწერილობით აქვს დამთავრებული.⁵⁰ აღნიშნული ამბავი მემკთიანეს 871 წლის (1466-1467 წწ.)

⁴⁷ ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 280.

⁴⁸ ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 280.

⁴⁹ ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 280.

⁵⁰ აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 68-69.

მოვლენებთან დაკავშირებით აქვს მოცემული,⁵¹ თუმცა, როგორც ჯ. ვუდსი შენიშნავს, აბუ ბექრ თეპრანისთან მოყვანილი ეს ცნობა უნდა ეხებოდეს უზუნ-პასანის 1458 წლის შემოსევას და არა 1466-1467 წლებში მომხდარ რაიმე ლაშქრობას, რომელსაც რეალურად ადგილი არ ჰქონია.⁵² მისივე სამართლიანი შენიშვნით, საქართველოს წინააღმდეგ თეთრბატკნიანთა ფაღიშაჰმა განახორციელა სამი ლაშქრობა და არა ოთხი ან ხუთი, როგორც ამას სხვა მკვლევრები ვარაუდობენ.⁵³ ამგვარად, როგორც ირკვევა, აბუ ბექრ თეპრანის ცნობით, უზუნ-პასანის პირველი ღაზავათი, ანუ საღვთო ომი საქართველოს წინააღმდეგ 1458 წელს დაიწყო, რომლის ფარგლებშიც თეთრბატკნიანთა ფაღიშაჰმა სამცხე-საათაბაგოს შემოუტია.⁵⁴ საქართველოზე, როგორც ურ-

⁵¹ О. А. Эфендиев. «Китаб-и Дйнарбакрийи» Абу Бакра Тихрани как исторический источник, გვ. 68-69.

⁵² J. E. Woods. The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire (Revised and Expanded Edition). The University of Utah Press. 1999, გვ. 88-89, 253-254.

⁵³ J. E. Woods. The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire. გვ. 253-254. ჯ. ვუდსის მიხედვით, უზუნ-პასანის სამი ლაშქრობა შეიძლება დათარიღდეს 1458, 1461 და 1476-1477 წლებით (იქვე, გვ. 254). ჩვენ ვიზიარებთ მის შეხედულებას მხოლოდ ერთი მნიშვნელოვანი შესწორებით, მეორე ლაშქრობა უნდა განხორციელებულიყო 1462 წელს, როგორც ეს მითითებულია ქართულ და სომხურ ანდერძ-მინაწერებში. ამასთან, უზუნ-პასანის ეს ლაშქრობა მიმართული იყო არა ბაგრატ VI-ის, არამედ გიორგი VIII-ის წინააღმდეგ. ეუდსის ეს შეცდომა განპირობებულია მარი ბროსეს გადაჭარბებული ნდობით (იქვე, გვ. 90, 254). ქართული და სომხური წყაროებისა და საკითხის ისტორიოგრაფიის შესახებ იხ.: ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა. შეკრებილი, კრწონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თედო ჟორდანიას მიერ. ტ. II (1213 დან-1700 მდე). ტფ. 1897, გვ. 281; სომხური ანდერძ-მინაწერები (პიმატაკარანები) საქართველოს შესახებ XIV-XV სს., გვ. 78; ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 285-286; ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. ტ. IV. თბ. 1967, გვ. 74-85. სომხურ პიმატაკარანებში დაცულია თბილისის მიდამოებში მტრის შემოსევის დეტალური თარიღი. თბილისში მცხოვრები საზარების სომეხი გადამწერის, ღავითის ცნობით, 1462 წლის 22 აპრილი აღდგომის კვირის დიდი ხუთშაბათი დღე იყო, როდესაც თურქები ავჭალის გლდანში მისულან, თბილისიდან გამოუსული ორასი ქართველი მხედარი მათ დადევნებია, ხოლო ლოჭინში მომხდარ ბრძოლაში ორასი ქართველი მეომარი მტრის ათასკაციან რაზმს სასტიკად დაუმარცხებია და დაუხოცავს (იქვე, გვ. 78). მართალია, აქ არ ჩანს, თუ რომელ თურქებზეა საუბარი, მაგრამ ქართულ წყაროებთან შეჯერებით თამაშად შეიძლება ითქვას, რომ ეს ხდება უზუნ-პასანის 1462 წლის შემოსევის ფარგლებში მიმდინარე ბრძოლების დროს.

⁵⁴ M. Kuršanskis. Autour de la dernière princesse de Trébizonde: Théodora, fille de Jean IV et épouse d'Uzun Hasan. Archéion Pontou. T. 34. 1977/8, გვ. 81; J. E. Woods. The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire. გვ. 89, 254; P. M. Шукров. Великие Комнены и Восток (1204-1461). СПб. 2001, გვ. 363; მ. მაზარაძე. უზუნ-პასანის პირველი ლაშქრობა საქართველოში. ვალერიან გაბაშვილი 90 (საიუბილეო კრებული). თბ. 2003, გვ. 391-399; მისივე. უზუნ-პასანის პირველი ლაშქრობა საქართველოში. აბუ ბექრ თეპრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. სპარსული ტექსტი ქართულად თარგმან და ტექსტის კრიტიკული ანალიზი დაურთო თეა ჯანაშიამ, ისტორიული ხასიათის შენიშვნები და დამატებები დაურთო მირიან მაზარაძემ. თბ. 2010, გვ. 90-97.

წმუნო ქრისტიანების ქვეყანაზე, თავდასხმა უზუნ-პასანისთვის დიდების მოპოვების საწინდარი იყო, ამით მას ღაზის, ანუ ისლამისთვის მებრძოლი მმართველის სახელის მოპოვება სურდა.⁵⁵ ღაზავათს უზუნ-პასანის კარზე რომ დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ, კარგად ჩანს აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობებშიც. სპარსელი ავტორის მიხედვით, ტრაპიზონის წინააღმდეგ ლაშქრობაში ოსმალებს თეთრბატკნიანთა ელიტამ ხელი არ შეუშალა იმ განზრახვით, რომ ღაზავათის დროს შარიათის კანონი კრძალავდა მუსლიმის მიერ ისლამის მიმდევრისთვის წმინდა საქმის აღსრულებისთვის ხელის შეშლას.⁵⁶ სახელის მოხვეჭის გარდა, თეთრბატკნიანთა ფადიშაჰის მიზანი ალაფის, ტყვეებისა და ტერიტორიების დაკავებაც იყო.

უზუნ-პასანის 1458 წლის ლაშქრობას ღეტალურად აღწერს აბუ ბექრ თეჰრანი. მისი ცნობა უზუნ-პასანის ლაშქრობის იმ მონაკვეთს აღგვიწერს, რომელიც სამკარის ციხის აღებას ეხმანება. როგორც ჩანს, სამკარის ალყა ამ ლაშქრობის ყველაზე თვალსაჩინო მომენტი გახლდათ.

აბუ ბექრ თეჰრანის გადმოცემით, ამიდიდან წამოსული ფადიშაჰი საქართველოში შემოვიდა, ცნობა უზუნ-პასანის ლაშქრობის შესახებ ციხეების, ქალაქებისა და სოფლების ყველა მოსახლემ შეიტყო.⁵⁷ ამ ინფორმაციიდან ჩანს, რომ უზუნ-პასანის ლაშქრობა არ ყოფილა მოულოდნელი, თეთრბატკნიანთა მმართველი, როგორც ჩანს, ცდილობდა მის ლაშქრობას დიდი რეზონანსი გამოეწვია. ამისთვის მან ბევრი ცნობილი ამირა თუ შეიხი წამოიყვანა საქართველოს წინააღმდეგ სალაშქროდ. ავტორის ცნობით, მოსახლეობის ნაწილმა გაქცევით უშველა თავს, ზოლო მეორე ნაწილი გამაგრებას იწყებს. გამაგრებულები, ძირითადად, ხანდაკების გათხრით იყვნენ დაკავებული ან მწვერვალებზე აღმართულ ციხესიმაგრეებს აფარებდნენ თავს.⁵⁸

სამკარის ციხესიმაგრეს აბუ ბექრ თეჰრანი სამაყარს (სამაკარი) უწოდებს. მისივე განცხადებით, მოსახლეობის ერთმა ნაწილმა შიშისა და ძრწოლის გამო ციხეები მიატოვა და გაიქცა, ზოლო მეორე ნაწილი ადგილიდან ფეხს არ იცვლიდა.⁵⁹ როგორც ცნობილია, უზუნ-პასანმა საქართველოში სულ

⁵⁵ ეუღსი აღნიშნავს, რომ ამ ღაზავათების პირდაპირი მიზანი ნადავლის მოპოვება იყო, თუმცა იქვე ამატებს, რომ მუსლიმ მმართველებს სურდათ თავიანთი ძალაუფლების გაძლიერება ღაზის წოდების მოპოვებით, იხ.: J. E. Woods. *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire*, გვ. 89.

⁵⁶ P. M. Шукуров. *Великие Комнены и Восток (1204-1461)*. СПб. 2001, გვ. 368.

⁵⁷ აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 68.

⁵⁸ აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 68.

⁵⁹ აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 68.

ექვსი ციხესიმაგრე აიღო,⁶⁰ მათ შორის, როგორც ამ ცნობებიდან ირკვევა, ერთი ნაწილი უომრად აუღია. სამკარის ციხე, როგორც სპარსელ მემატიანესთან არის აღნიშნული, ციხის სიმტკიცეს ენდობოდა და დანებებას არ აპირებდა, სწორედ ამის შემდეგ არის მოყვანილი მაგალითები იმისა, თუ როგორც სცადეს სამკარის აუღებელი ციხესიმაგრის დაუფლება ჩალათაელთა ღიძმა ემირმა თემურმა და ყარა-ყოუნლუს ფადიშაჰმა ისკანდერმა.⁶¹ აბუ ბექრ თეჰრანი ამით სამკარის აღების უკიდურეს სირთულეს უსვამს ხაზს და თავისი მბრძანებლის, უზუნ-ჰასანის, წარმოჩენას ცდილობს, რომელიც, მისივე ცნობით, პირველი ყოფილა მუსლიმ მბრძანებელთაგან, ვინც სამკარის ციხესიმაგრე დაიკავა.

აბუ ბექრ თეჰრანი სამკარის აღებას საკმაოდ ვრცლად აღგვიწერს, აქ მოგვყავს სპარსული ტექსტის თეა ჯანაშიასეული ქართული თარგმანი, ტექსტში კვითხულობთ:

„საბოლოოდ, ხალხი თავისი აზრის მცდარობას, [ციხეში] შესვლისა და [მისი] განლაგების მიუვალობისა, მიხვდა. უძლეველმა მოციქულმა (უზუნ-ჰასანმა – ლ.თ.) ამ ცარიელი სიტყვების უტყუარობა არაფრად ჩაადგო. ისლამის საქმისთვის (იგულისხმება ღაზავათი – ლ.თ.), უშიშარი ახალგაზრდების, მოქნილი და მამაცი გოლიათების წამოსაყვანად, შეტევა წამოიწყო. ბოლოს, მათ ცას მწვდომელი ფრინველებით კოშკებსა და ციხის კედლებს გადაუფრინეს. ზავისა და ნდობის პერიოდშიც კი თუ ვერავის მოეხერხებინა იქიდან [ბურჯებიდან] ჩამოსვლა, [ამჯერად] რამდენიმე ბურჯზე ავიდნენ. პირველად ორი ახალგაზრდა ერთ ბურჯზე ავიდა. მათგან ერთმა, მსგავსად შაჰიდისა, თავი გასწირა. მეორემ კი თავშესაფარს შეაფარა თავი. ამასობაში ერთმა შენაკადმა ქვემოთა ციხის კარებს შეუტია და იქაურობა დაიკავა. ურწმუნოები [ქართველები] სხვა კედელზე შემოძტევთა მხარეს, ციხის კედელზე ავიდნენ. იმ ახალგაზრდამ, როგორც კი კოშკზე გამოვიდა, ხმალი იშიშვლა. ახალგაზრდა ხმალამოწვდილი მტრისკენ გაემართა და სანამ შაჰიდი (ისლამისთვის აღსრულებული – ლ.თ.) არ გახდებოდა, ურწმუნოებს ებრძოდა. ამ დროს, უეცრად, სხვა ჭაბუკი გამოჩნდა. ისიც მოკლეს. სხვა რეაც ერთად ამოვიდა. აქედან ორმა თავი გაწირა. ასე მიჰყებოდნენ ერთმანეთს ციხის კედლებზე ასული დახოცილები. ბოლოს ძნელად ასაღები და მძლავრი და მტკიცე ციხე

⁶⁰ J. E. Woods. The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire, გვ. 89, 255; მ. მახარაძე. უზუნ-ჰასანის პირველი ლაშქრობა საქართველოში, გვ. 396-397; აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 96-97.

⁶¹ აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 68-69.

აიღეს. უთვალავი ნადავლი და ბედნიერება მოიხვეჭეს. ციხეში დამალული მოღვაწეები ღაზოცეს ბაეშეები და ქალები შეიპყრეს და დაატყვევეს“.⁶²

სამკარის ციხის აღების ეს დეტალური აღწერილობა მნიშვნელოვანია არა მხოლოდ ციხესიმაგრის დაცემის ისტორიის შესასწავლად, არამედ მისი ავთენტური აგებულების გარკვევის კუთხითაც. როგორც ციხის აღების აღწერილობიდან ჩანს, ამ ციხეს ჰქონდა რამდენიმე კოშკი, რომლებიც დღეს საერთოდ აღარ იკითხება. ანალოგიური შეიძლება ითქვას ბურჯებზე, დღეს სახეზეა მხოლოდ მართკუთხა კედლები, რომელთა ადგილზეც ადრე ბურჯების არსებობა შეგვიძლია ვივარაუდოთ. ის, რაც აბუ ბექრ თეჰრანის აღწერილობასა და ამჟამინდელ რეალობას კარგად ემთხვევა, არის შესასვლელი კარი. ავტორის მიხედვით, ის ქვემოთაა.

სამკარის კარიბჭე ციხის ჩრდილო-დასავლეთით, სიმაგრის ქვედა, ყველაზე დაბალ ზონაში მდებარეობს. აქედან ციხესიმაგრე ნელ-ნელა მაღლდება, ვიდრე მის უკიდურეს ჩრდილო-აღმოსავლეთის წერტილამდე. სამკარის ზედა ნაწილი, ანუ მისი აღმოსავლეთი ნაწილი, საკმაოდ ფართოა. ხოლო სიმაგრის დასავლეთი ნაწილი, საიდანაც ადიხარ ყველაზე ამაღლებულ წერტილში – საკმაოდ ვიწროა. აღნიშნული ვიწრო ასასვლელი, რომლის ირგვლივ დღეს თანამედროვე კედლებია, დაახლოებით მიუყვებოდა ძველი კედლების წყობას. ეს ვიწრო ორმხრივი კედელი ზემოთ მიახლოებით ორი ათეული მეტრის სიმაღლეზე მიემართება. მთელი ამ ოცი მეტრის მანძილზე ყველგან შეიძლება მისი ჩაკეტვა დამატებითი კედლით, რაც, როგორც აბუ ბექრის ცნობიდან ჩანს, მართლაც ჩაკეტილი ყოფილა. აღნიშნული ქმნიდა ციხესიმაგრის ორ დამოუკიდებელ ნაწილს, ანუ, ფაქტობრივად, ორ ციხეს. აქედან აყ-ყოიუნლუს ერთ-ერთმა რაზმმა აიღო მხოლოდ ქვედა ნაწილი მთავარ კარიბჭესთან ერთად. საჭირო გახდა მისი მეორე, ანუ ციხესიმაგრის ცენტრალურ ნაწილში არსებული გამყოფი კედლის აღებაც. თეთრბატკნიანი თურქმანები ციხესიმაგრის კედლებზე ყველა მხრიდან მიძვრებოდნენ, ხოლო დამცველები შიდა კედლის (რაც დღეს აღარ იკითხება, თუმცა აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობის მიხედვით ივარაუდება) დაცვით იყვნენ დაკავებული. ციხესიმაგრის ქვედა ნაწილის აღებამ თურქმანებს საშუალება მისცა, კლდეზე აღმართული კედლების ორივე მხრიდან დაეწყოთ შეტევა. სამკარი მისი ყველაზე ამაღლებული აღმოსავლეთი ნაწილის დაკავების შემდეგ მხრიდან დაეცა.

⁶² აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 69.

ციხეში თავშეფარებული მოსახლეობა სიმაგრის აღმოსავლეთ ნაწილში უნდა ყოფილიყო მოგროვებული, ამათგან ქალები და ბავშვები პასიურ როლს თამაშობდნენ ციხესიმაგრის თავდაცვაში, ხოლო თავშეფარებული მამაკაცები მეციხოვნეებთან ერთად იცავდნენ პოზიციებს. სწორედ ამით უნდა აიხსნას აბუ ბექრ თეპრანის ჩვენება, რომლის თანახმად, თურქმანებმა დახოცეს ყველა ციხეში მყოფი, გარდა ქალებისა და ბავშვებისა. უმწეო მღვდმარეობაში მყოფი ქალები და ბავშვები შეიპყრეს და ტყვედ წაიყვანეს. სამკარის ციხეში დაცული იყო დიდძალი ქონება, რომელიც აქ მოსახლეობას უნდა ამოეტანა. ეს ქონებაც მტერს ჩაუარდა ხელში, რასაც საგანგებოდ უსვამს ხაზს სპარსელი მემკვიდრე.

სამკარის ციხესიმაგრის დაკავების შემდეგ უზუნ-ჰასანის არმია წინ წავიდა, როგორც ჩანს, ჩრდილოეთის მიმართულებით, მაგრამ მამირვანი და ოლთისი ვერ უნდა აეღო. ამის შემდეგ, უკან მობრუნებისას, ოლთისისწყლის ხეობის სოფლების დარბევა დაიწყო. აბუ ბექრ თეპრანის ცნობით, თეთრბატკნიანებმა ეთრეკერად წოდებულ სოფელს მიაღწიეს და მისი შემოგარენი, ვიდრე ინჰანისა და თავაილის ეკლესიებამდე, ძარცვა-რბევით გაიარეს, ქრისტიანები შეიპყრეს და მრავალი ნადავლი ჩაიგდეს ხელში.⁶³ ვფიქრობ, სოფლის სახელწოდებაში ეგრექი (თურქ. ექრექი, ახლანდელი იენიქთაში არზრუმის პროვინციის ნარმანის რაიონში) უნდა იგულისხმებოდეს, რომელიც სამკარის სამხრეთით მდებარეობს იმავე ხეობაში. ეკლესიების სახელწოდებებში ამავე რეგიონის ირგვლივ მდებარე დიდი ეკლესიები უნდა ვიგულისხმოთ. „ინჰანი“ იშხანი უნდა იყოს, ხოლო „თავაილი“, რომელიმე ახლომდებარე ეკლესია. იშხანის მიმდებარე ტერიტორიის დაკავებისთვის თურქმანებს თორთომისა და აზროდის ციხეების წინააღმდეგობა უნდა გადაელახათ, რომელთა აღება სპარსელ ისტორიკოსთან არ დასტურდება. ამდენად, იშხანის მიდამოების მორბევა უფრო მარბიელი ლაშქრობა იყო, ვიდრე დაპყრობითი. აქედან ჩანს, რომ ოლთისისწყლის ხეობის გარდა, ისინი მესხეთის სხვა სასაზღვრო თემებსაც შეესივნენ.

უზუნ-ჰასანის ამ ძლევამოსილი ლაშქრობის მიმდინარეობისას კემახისა და ყარა-ყისარის მმართველები, რომლებიც თეთრბატკნიანთა ამ ლაზავათში ილებდნენ მონაწილეობას, ფადიშაჰის სხვა ქვეშევდომებთან ერთად უეცრად წყვეტენ მონაწილეობას ბრძოლებში და უზუნ-ჰასანის წინააღმდეგ იწყებენ

⁶³ აბუ ბექრ თეპრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 69-70.

მოქმედებას.⁶⁴ მათი გამოსვლა ოსმალეთის სულთნის მეჰმედ II-ის (1451-1481 წწ.) მხარდაჭერით იყო გამყარებული.⁶⁵ აბუ ბექრ თეჰრანი მათ ინტრიგებისა და შუღლის ჩამოგდებაში სდებს ბრალს, რამაც უზუნ-ჰასანს არ მისცა საშუალება, ახალციხეზე გაელაშქრა.⁶⁶

აბუ ბექრ თეჰრანის მიხედვით, უზუნ-ჰასანის მთავარი მიზანი ახალციხის დაპყრობა ყოფილა, თუმცა აღნიშნული მიზანი ფაღიმაჰს განუზოციებელი დარჩა. როგორც უზუნ-ჰასანის ეგვიპტის სულთნისადმი გაგზავნილ შეტყობინებაში ჩანს, რომელმაც 1459 წლის 5 თებერვალს ჩააღწია კაიროში, თეთრბატკნიანთა ფაღიმაჰმა საქართველოში ექესი ციხესიმაგრის გასაღები მოიპოვა.⁶⁷ ეს იყო უზუნ-ჰასანის მთავარი მონაგარი მისი 1458 წლის ლაშქრობისას საქართველოში. ამ ექესი ციხესიმაგრიდან ერთ-ერთი სამკარის ციხეა, ხოლო დანარჩენილი ზუთი, როგორც ჩვენ ვფიქრობთ, სამკარის ირგვლივ მდებარე ციხეები უნდა იყოს ოლთისისწყლის ხეობაში. ვფიქრობ, უზუნ-ჰასანს არ უნდა დაეკავებინა არც ოლთისი და არც მამირვანი, რომლებიც უფრო მსხვილი, დაცული და გაცილებით მნიშვნელოვანი საფორტიფიკაციო ნაგებობებია, ვიდრე სამკარის ციხე. მათი ალების შემთხვევაში ისინი დასახელებული იქნებოდნენ. დაკავებულ ციხესიმაგრეებს შორის შეიძლება ყოფილიყო ბულათყურის ციხე, ბაშკალე (პირველთან ახლოს, ძველი სახელი უცნობია), შექერლის ციხე, ახას ციხე, ერგაზის ციხე (ძველი სახელი უცნობია) და სხვა ის სიმაგრეები, რომლებიც ქალაქ ოლთისისა და მამირვანის სამხრეთით, ოლთისისწყლის ხეობაში მდებარეობდნენ. დასაშვებად მიგვაჩნია თორთომის მხარის რომელიმე ნაკლებად მნიშვნელოვანი ციხესიმაგრის აღებაც, მაგრამ ისეთი დიდი ციხეები, როგორებიც თორთომი და აზორდია, აღებული სიმაგრეთა შორის არ ჩანს, წინააღმდეგ შემთხვევაში, სამკარზე უწინარეს ისინი იქნებოდნენ მოხსენიებული.

უზუნ-ჰასანის მიერ სამკარის ციხისა და სხვა ზუთი ციხის დაკავებისა და საკუთარ მფლობელობაში დატოვების ამბავი არ იწვევს არანაირ ეჭვს. სხვა საქმეა, თუ რამდენი ხანი შეინარჩუნეს თეთრბატკნიანებმა ეს ციხესიმაგრეები. 1462 წელს უზუნ-ჰასანის საქართველოში მეორე ლაშქრობის

⁶⁴ P. M. Шукуров. Великие Комнены и Восток, გვ. 363.

⁶⁵ J. E. Woods. The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire, გვ. 89.

⁶⁶ P. M. Шукуров. Великие Комнены и Восток, გვ. 363; აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 70.

⁶⁷ J. E. Woods. The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire, გვ. 89, 255.

დროს, როგორც ვარაუდობენ, მან ლორეს ციხე-ქალაქი აიღო, ზოლო აღნიშნული სამხედრო კამპანია სამცხის ათაბაგ ყვარყვარე ჯაყელის თხოვნით აწარმოა.⁶⁸ როგორც ზემოთ ვიხილეთ, თეთრბატკნიანებმა ექვსივე ციხესიმაგრე სამცხე-საათაბაგოში დაიკავეს. არც ჩანს მათი გამოხსნის ფაქტი 1462 წლამდე, ზოლო ამ წელს ათაბაგი და უზუნ-ჰასანი მოკავშირეობენ, რაც იმისი მანიშნებელია, რომ ყვარყვარე II-მ სცნო ეს ციხეები აყ-ყოიუნლუს შემადგენლობაში. ასე უნდა ყოფილიყო უზუნ-ჰასანის გარდაცვალებამდე (1478 წ.).

თეთრბატკნიანთა გამოჩენილი ფადიშაჰის გარდაცვალებისთანავე, 1478 წელს, ქართველებმა კვლავინდებურად დაიბრუნეს უზუნ-ჰასანის მიერ მიტაცებული ყველაზე მნიშვნელოვანი ციხე-ქალაქები, რამაც საქართველო თეთრბატკნიანებისთვის შეუვალი გახადა მორიგი დიდი ფადიშაჰის იაყუბ ყაენის ლაშქრობამდე.⁶⁹ ბუნებრივია, ამავე წელს ქართველებს უკან უნდა დაებრუნებინათ სამკარის ციხესიმაგრეც.

სამკარის აღების შესახებ არანაირი ცნობები არ გვაქვს იაყუბ ყაენის (1478-1490 წწ.) მმართველობის პერიოდში. თუმცა ცნობილია იაყუბ ყაენის ლაშქრობა სამცხე-საათაბაგოში, როდესაც ყაენის არმიამ სამი მნიშვნელოვანი ციხე-ქალაქი დაიკავა, ესენია: ახალქალაქი, ახალციხე და აწყური.⁷⁰ ზემოთ დასახელებული ციხე-ქალაქების აღების გათვალისწინებით, საგულისხმოა, რომ იაყუბ ყაენის ლაშქარი მოდიოდა არა ტაოს მხრიდან, არამედ სხვა მიმართულებიდან, უფრო კონკრეტულად კი სომხეთის გზით. ვახუშტის ცნობით, ისინი შემოვიდნენ ქვემო ქართლში და ქვემისხევსა და დმანისს შეუტიეს.⁷¹ ქვემო ქართლიდან მოდიან უკვე ჯავახეთის მიმართულებით სამცხე-საათაბაგოში. სამკარის ციხე ამჯერად თეთრბატკნიანთა ამ ლაშქრობას გადაურჩა. თუმცა საქართველოს ტერიტორიასთან აყ-ყოიუნლუს თურქმანები დიდი ხნის განმავლობაში სისტემატურ ბრძოლებს აწარმოებდნენ.⁷²

იაყუბ ყაენის გარდაცვალების შემდეგ თეთრბატკნიანთა სახელმწიფო აირია, მათ უკვე საქართველოსთვის აღარ ეცალათ, რამაც ქართველებს ხელი გაუხსნა. ქართველებმა ფაქტობრივად ყველა ის ტერიტორია დაიბრუნეს, რო-

⁶⁸ ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 285-286; ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. IV, გვ. 74-84.

⁶⁹ ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 385-386.

⁷⁰ ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 386-387; J. E. Woods. The Akquyunlu: Clan, Confederation, Empire, გვ. 134, 138, 274.

⁷¹ ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 386-387.

⁷² J. E. Woods. The Akquyunlu: Clan, Confederation, Empire, გვ. 134.

მელიც თავის დროზე აყ-ყოიუნლუს თურქმანებმა დაიკავეს. უფრო მეტიც, 1491 წელს კონსტანტინე II-მ სომხეთის ტერიტორიების მორბევა და იქიდან თურქმანების განდევნაც დაიწყო.⁷³ სამკარი ამ დროს მეტ-ნაკლებად უსაფრთხოდაა და სამცხე-საათაბაგოს მმართველებს ემორჩილება.

სამკარის ციხე მნიშვნელოვნად უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული ქალაქ ოლთისთან, რომელიც, როგორც ოსმალური წყაროებიდან ვიცით, ათაბაგების უშუალო დომენს წარმოადგენდა, ხოლო ქალაქში ჯაყელების ერთ-ერთი რეზიდენცია იყო განთავსებული. როგორც ერთ-ერთი თურქი მშვერავის წერილიდან ვგებულობთ, ოლთისი უშუალოდ ათაბაგ ყვარყვარე III-ის (1516-1535 წწ.) დომენია,⁷⁴ ხოლო მამირვანის ციხე, რომელიც იმავე ყვარყვარეს ეკუთვნის, დროებით ჩაბარებული აქვს ადგილობრივ აზნაურ ნარიმანს, რომელიც იმ მხარის მოურავია.⁷⁵ როგორც ჩანს, მოურავი ნარიმანი გახლდათ სამკარის მმართველიც. ყვარყვარე III-ის მმართველობის პერიოდში სამცხე-საათაბაგოში დიდი არეულობა სუფევდა.⁷⁶ მალე ყვარყვარემ მთლიანად დაკარგა სამცხე-საათაბაგოს მმართველობა.

1535 წელს სამცხე-საათაბაგო იმერეთის მეფე ბაგრატ III-მ (1510-1565 წწ.) დაიკავა და ყვარყვარე III ჯაყელი ტყვედ აიყვანა.⁷⁷ იმერეთისა და სამცხე-საათაბაგოს ერთიანობა დიდი ხანი არ გაგრძელებულა, მალე ოსმალების დახმარებით ჯაყელებმა კვლავ დაიბრუნეს ხელისუფლება. ათი წლის შემდეგ ახალციხე თურქებისა და მესხი დიდებულების ერთი ნაწილის დახმარებით ქაიხოსრო III (1545-1573 წწ.) ყვარყვარეს ძემ აიღო იგი. მესხეთის მთავარი სულთნის ვასალი და მოკავშირე გახდა.

ოსმალთა ბატონობამ სამცხე-საათაბაგოში თავისი ძლიერების მწვერვალს მიაღწია. ქაიხოსრო ათაბაგი მიხვდა, რომ ოსმალეთის სულთნის ხელისუფლება მალე სამცხე-საათაბაგოს სრულ დაპყრობას დაიწყებდა, რასაც შეიძლებოდა მისი ხელისუფლებაც ემსხვერპლა.⁷⁸ ამ ამან ძველი მოკავშირეები ერთმანეთთან დააპირისპირა.

⁷³ სომხური ანდერძ-მინაწერები (პიშატაკარანები) საქართველოს შესახებ XIV-XV სს., გვ. 98.

⁷⁴ თურქული წყაროები XVI ს. I მეოთხედის სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისათვის. თურქული დოკუმენტები ქართული თარგმანით, გამოკვლევისა და შენიშვნებით გამოსცა ც. აბულაძემ. თბ. 1983, გვ. 55.

⁷⁵ თურქული წყაროები XVI ს. I მეოთხედის სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისათვის, გვ. 54-55.

⁷⁶ თურქული წყაროები XVI ს. I მეოთხედის სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისათვის, გვ. 11-18.

⁷⁷ ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 401-402, 712-713, 811-812.

⁷⁸ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. IV. თბ. 1973, გვ. 107.

XVI საუკუნის შუა წლებში ოსმალთა ექსპანსია სამკარის ციხესაც მისწვდა. თურქების სისტემატურმა ლაშქრობებმა ამ მხარეში ქართველთა ბატონობა შეარყია. მალე სამკარის ციხეც დაიპყრეს, რითიც იქ ქართველების მფლობელობა დასრულდა. ოსმალთა ისტორიკოსი იბრაჰიმ ფეჩევი წერს:

„იგივე [955=1548/9] წელი. ამას წინეთ ტაბატბენდინერი ფადიშაჰი ჯიუტ არნაბუდელთა დასაპყრობად მიემგზავრებოდა; ქართველ არნაბუდელთაგან რამდენიმე ათასი წყეული მოულოდნელად დაესხა თავს არზრუმის ბეგლარბეგს მუსა ფაშას, მოჰკლა იგი და კიდევ ბევრი ისლამის სარწმუნოებისათვის მებრძოლი გმირი გაუყენა სამარადისო ბედნიერების [სამოთხის] გზას. ამ დროიდანვე ისლამის ფადიშაჰმა განიზრახა ეპოვა შემთხვევა და შური ეძია წყეულებზე. ამიტომ ამავე კურთხეულ წელს ზემოხსენებულ მირმირანს ებრძანა გაემგზავროს [მგ მხარეში]. ციხესიმაგრეები, რომელიც მან ფადიშაჰის მზრუნველობით დაიპყრო, შემდეგია: ალება ციხე ბარაკანისა, ალება ციხე კოშკისა, ალება ციხე ბანაკისა და ციხე პერნაკისა, ციხისა ქუჩუკისა, სამალარისა, ციხისა ახასი. ამ ჩამოთვლილი ციხეებიდან ზოგი ბრძოლით იქნა აღებული, ზოგი კიდე თვითონ დანებდა.“⁷⁹

ქართველებისა და თურქების ეს კონფლიქტი უკავშირება ირან-ოსმალეთის ომის განახლებას, რომელიც 1547 წელს დაიწყო, როდესაც სამცხის მთავარმა ირანის მხარე დაიკავა.⁸⁰ იბრაჰიმ ფეჩევის მიხედვით, ოსმალეთის არმიის შემოსევა ქართველების თავდასხმის საპასუხო რეაქცია ყოფილა. ქართველებმა არზრუმის ბეგლარბეგი, მუსა ფაშა მოკლეს, და ოსმალეთს დიდი მარცხი აწვნიეს. ოსმალთა საპასუხო რეაქციამ დიდი ხანი არ დააყოვნა.

ოსმალეთის სულთნის, სულეიმან კანუნის (1520-1566), ბრძანებით, მირმირანის სარდლობით ოსმალთა არმიამ დაღუპულ მეომრებზე შურისძიების საბაბით სამცხე-საათაბაგო დალაშქრა. 1548 წელს ოსმალების არმიის ერთი ნაწილი მდინარე ოლთისისწყლის ხეობაში შემოიჭრა. ხეობაში შემოსულმა თურქებმა ორი ძლიერი ციხესიმაგრე დაიკავეს, სამკარი და ახა. აღნიშნული ოლთისისწყლის ხეობის დაპყრობის დასაწყისი იყო. ამ ციხესიმაგრეებთან ერთად, როგორც ვიხილეთ, თურქები კიდევ უფრო ჩრდილოეთით, ტაოს სიღრმეში შეიჭრნენ და სხვა მნიშვნელოვანი ციხესიმაგრეების ალება დაიწყეს.

⁷⁹ იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. გამომც. სერგი ჯიქია. თბ. 1964, გვ. 26-27.

⁸⁰ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. IV. თბ. 1973, გვ. 109.

ოლთისისწყლის ხეობაში ახას ციხესთან ერთად ოსმალეთის არმიამ სამკარის ციხეც აიღო, რომელიც წყაროში სამალარის, ანუ სამაკარის ფორმით არის დაფიქსირებული. ეჭვი არ არის, რომ იბრაჰიმ ფეჩევი „სამალარში“ სამკარს გულისხმობს, ამას ადასტურებს ისიც, რომ ამ ციხესთან ერთად ახას ციხეცაა დასახლებული. ორივე, სამკარი და ახა, მამირვანის მხარის დაქვემდებარებაში და ერთმანეთის უშუალო სიახლოვეს მდებარეობენ.

ამდენად, ოსმალების 1548 წლის ლაშქრობა იმისი დამადასტურებელია, რომ იმპერიამ უკვე აქტიურად დაიწყო არა მძარცველობითი ლაშქრობების, არამედ დაპყრობითი ომის წარმოება. დაპყრობები მათ მომდევნო წელსაც გააგრძელეს, როდესაც თურქულმა არმიამ კიდევ მრავალი ციხესიმაგრე დაიკავა სამცხე-საათაბაგოში. იბრაჰიმ ფეჩევი გადმოგვცემს:

„956 წელი [=1549]. ამ ხანებში საქართველოს ურჯულოები აჯანყებასა და არეულობას აწყობდნენ. როდესაც უზენაესმა ფაღიშაჰმა შეიტყო ზოგი მათი დასაგმობი საქმიანობის შესახებ [საქართველოზე გალაშქრება] მიანდო აჰმედ ფაშას არზრუმის, ყარაბაღის, ზურყადირლისა და სივასის ბეგლარბეგებთან, მათი სანჯაყების ბეგებთან და აანიჩარის ქეთხუდასთან ერთად, რამდენიმე ათასი აანიჩარისა და ლურებას ბოლუქი აღათა თანხლებით. მათ მიიღეს ფაღიშაჰის ხელზე მთხვევის პატივი და დიდებული შაბანის [თვის] პირველ დღეს [ჩვ.წ.=1549 წ. 25. VIII.] გაუდგენენ გზას. ჯერ დიდი ბრძოლით აღებულ იქნა თორთუმის ციხე. ნიხაჩისა და ამირახორის ციხეები დაგვინებდნენ. ახჩაყალა ბრძოლით იქნა აღებული... ხსენებულ მხარეში (აღებული ციხეებიდან – ლ.თ.) დატოვებულ იქნა თხუთმეტი ციხე; დანარჩენი მიწასთან იქნა გასწორებული. შემდეგ თორთუმი, თალხისი, ახჩაყალა და დივანას ზევი განსაზღვრულ იქნა როგორც ერთი სასანჯაყო ადგილი. იგი ებოძა ერთ-ერთ ბეგს. ამის შემდეგ მშვიდობითა და სიუხვით დაბრუნდნენ და პატიოსანი შეგვალის [თვის] მეორე დღეს [=1549 წ. 24.X.] ჯოლუქად წოდებულ ადგილას უკვეუსტოეს ჯარს შეუერთდნენ“.⁸¹

1549 წლის აგვისტო-ოქტომბერს მიმდინარე სამხედრო კამპანიის დროს აღებული ციხესიმაგრეების რიცხვი ორ ათეულს აჭარბებდა, რომელთაგანაც ოსმალებმა თხუთმეტი დატოვეს, ხოლო დანარჩენი მიწასთან გაასწორეს.⁸² სამკარის ციხე იმ საფორტიფიკაციო ნაგებობებს შორის მოხვდა, რომლებიც გადაურჩა სრულ დანგრევასა და განადგურებას. ამავე დროს, ოს-

⁸¹ იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 27-28.

⁸² იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 27-28.

მაღლებმა საკუთარი ადმინისტრაციული სისტემის ჩამოყალიბებაც დაიწყეს. როგორც თურქ მემათიანესთან ჩანს, თორთუმის ირგვლივ ცალკე სანჯაყი ჩამოყალიბდა, რომელიც, როგორც ჩანს, არზრუმის ვილაიეთში გაერთიანეს. ოსმალებმა დაიკავეს მამირვანის ციხეც და ოლთისისწყლის ხეობაში მამირვანის ლივა (სანჯაყი) ჩამოაყალიბეს, რომელშიც გაერთიანდა სამკარის ციხე.⁸³

1555 წლის 29 მაისს დადებული ამასიის საზავო ხელშეკრულებით სამცხე-საათაბაგოს ტერიტორია ოსმალეთის სასულთნომ და სეფიანთა ირანმა ორად გაიყვეს: ჭოროხის აუზის მხარე ოსმალეთს ერგო, ხოლო საათაბაგოში შემავალი მტკვრის ხეობა – ირანს.⁸⁴ აღნიშნული დაყოფის მიხედვით, სამკარის ციხე ოსმალეთის იმპერიის შემადგენლობაში აღმოჩნდა.

ამასიის ზავის შემდეგ ოსმალეთმა მნიშვნელოვნად გაიმყარა პოზიციები დაპყრობილ ტერიტორიებზე, მათ შორის, სამკარის ციხეზე. დაკავებულ ტერიტორიებზე ოსმალურ მიწისმფლობელობას ამყარებდნენ, ხოლო ციხესიმაგრეებში თურქულ გარნიზონებს აყენებდნენ. ამ კუთხით გამონაკლისი არც სამკარის ციხე გახლდათ. ოსმალეთის იმპერიის მესვეურები, სანამ ახალ ომს წამოიწყებდნენ სეფიანთა ირანის წინააღმდეგ კავკასიის დარჩენილი მიწებისთვის, დაპყრობილ ქართულ ტერიტორიებზე ადმინისტრაციული სისტემის მოწესრიგებას შეუდგნენ.

მამირვანის ლივა ცალკე ადმინისტრაციული ერთეულის სახით „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარში“ შეიტანეს. დაპყრობილი ქართული პროვინციების აღწერა სულთან სელიმ II-ის (1566-1574 წწ.) 1574 წლის 23 მარტის ბრძანებით სპეციალურ დავთარში შეიტანეს. ესაა ე.წ. 1574 წლის „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“.⁸⁵ მნიშვნელოვანია, რომ აღნიშნულ დავთარში არ არის შეტანილი მამირვანის ლივის აღწერილობა.

მამირვანის ლივა გურჯისტანის ვილაიეთის დავთარს მოგვიანებით დაუმატეს სულთან მურად III-ის (1574-1595 წწ.) დროს. ცნობილია მურად III-ის დროინდელი ე.წ. „მამირვანის ლივის ვრცელი დავთარი“,⁸⁶ თუმცა ამაზე უფრო ადრინდელი უნდა იყოს დავთარი სახელწოდებით „მამირვანის ლივა გურჯისტანის ვილაიეთში“, რომელსაც მისი გამომცემელის ნოდარ შენგე-

⁸³ ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, გვ. 95, 110, 220,

⁸⁴ ე. გუჩუა. ბრძოლა ქვეყნის მთლიანობის აღდგენისათვის და აგრესორთა წინააღმდეგ XVI ს. I ნახევარში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. IV. თბ. 1973, გვ. 113.

⁸⁵ 1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 10-12.

⁸⁶ ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, გვ. 16-19, 95-213.

ლიას მიხედვით, თარიღი არ უზის.⁸⁷ ორივე დავთრის ქეთხუდების სახელებისა და პატრონიმების შედარება საფუძველს გვაძლევს, ვიფიქროთ, რომ „მამირვანის ლივა გურჯისტანის ვილაიეთში“ დაახლოებით ერთი თაობით ადრე უნდა იყოს შედგენილი, ვიდრე ე.წ. მამირვანის ლივის ვრცელი დავთარი.⁸⁸

„გურჯისტანის ვილაიეთის მამირვანის ლივის“ დავთარი, ვფიქრობთ, ასევე, მურად III-ის (1574-1595 წწ.) დროს უნდა იყოს შედგენილი, როგორც ჩანს, მისი მმართველობის დასაწყისში, რათა შეეცნოთ მისი მამის, სელიმ II-ის დროს შესრულებული 1574 წლის 23 მარტის აღწერილობა. ამ დავთრის მიხედვით, ჩვენთვის საინტერესო სოფელს სამალარი ეწოდება.⁸⁹ სოფელში სულ 34 ოჯახია აღწერილი, ხოლო გადასახადების სახით შეწერილია გამოსაღები ზორბალზე, ქერზე, ფეტვზე, წისკვილზე, ბენაქზე, ჯარიმებზე, ბოსტანზე, ოსპზე, მუხუდოზე, ცერცვზე, იონჯაზე, თივაზე და ა.შ. საერთო ჯამში 13 000 ახჩა.⁹⁰ აღნიშნულიდან კარგად ჩანს, თუ რა სახის მეურნეობები იყო განვითარებული სოფელ სამკარში. გადასახადები არ უნდა ყოფილიყო ძალიან მძიმე, შესაბამისად, ოსმალეთის ხელისუფლება ცდილობდა ეს მხარე რაც შეიძლება მალე მოეშენებინა იმისთვის, რომ შემოსავალი მომავალში კიდევ უფრო გაზრდილიყო. დღის წესრიგში იდგა, ასევე, სოფლის ისლამიზაციაც. აღნიშნული ძლიერ შესაძრევია იმავე სულთან მურად III-ის დროს შესრულებულ „მამირვანის ლივის ვრცელი დავთარში“, რომელიც სულთნის სიცოცხლის ბოლოს უნდა შედგენილიყო.

⁸⁷ ნ. შენგელია. „მამირვანის ლივა გურჯისტანის ვილაიეთში“. ქართული დიპლომატია (წელიწადური). თბ. 2013, გვ. 355; ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, გვ. 24.

⁸⁸ სოფელ შექერლის ქეთხუდა მურადი დასახელებულია ძებთან, მარქართან და ჰალამთან ერთად „გურჯისტანის ვილაიეთის მამირვანის ლივის“ დავთარში (ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, გვ. 215), ხოლო „მამირვანის ლივის ვრცელ დავთარში“ კვლავ ინარჩუნებს ქეთხუდობას, მაგრამ აღარ მოიხსენიებიან მისი ძმები. შამაგიეროდ, დასახელებული არიან მისი შვილები, ავაქი და აზარმა, რომლებიც უკვე იმდენად ზრდასრულები არიან, რომ ცალკე ოჯახის თავებად არიან დასახელებულნი ვრცელ დავთარში (იქვე, გვ. 103); „გურჯისტანის ვილაიეთის მამირვანის ლივის“ დავთრის მიხედვით, სოფელ ოლურნულის ქეთხუდაა ისფენდიარისი, მასვე ჰყავს ძე, კვალითი, და ძმა, გელ ბაქი (იქვე, გვ. 216), ხოლო „მამირვანის ლივის ვრცელი დავთრის“ ცნობით, იხსენიება მხოლოდ იასონ ძე ისფენდიარისა, ხოლო ქეთხუდა ავენდ ომიქის ძეა (იქვე, გვ. 120-121). როგორც ჩანს, ისფენდიარისი გარდაიცვალა და ქეთხუდობა სხვამ მიიღო, ხოლო ისფენდიარის ვაჟიშვილი, იასონი, გაზრდილია და ოჯახის თავად იწოდება. რა ბუღი ეწია ისფენდიარის უფროს ძეს, კვალითსა და ძმას, გელ ბაქს, არ ჩანს. ისინი ან გარდაიცვალნენ, ანდა სოფელი დატოვეს.

⁸⁹ ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, გვ. 220.

⁹⁰ ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, გვ. 220.

სულთან მურად III-ის (1574-1595 წწ.) მმართველობის ბოლოს შედგენილ „მამირვანის ლივის ვრცელი დავთრის“ სარჩევში ჩვენთვის საინტერესო სოფელი მოიხსენიება, როგორც სიმლარი.⁹¹ ძირითადი აღწერილობის მიხედვით მისი სახელია – სამალარი.⁹² აღნიშნული სოფელი აქაც მამირვანის ლივაშია წარმოდგენილი და ამავე სახელწოდების ნაპივშია გაერთიანებული.⁹³

„მამირვანის ლივის ვრცელი დავთრის“ მიხედვით, სოფელ სამალარში, რომელიც აშკარად სამკარია, 101 კომლი მოსახლეობს, ამათგან უმეტესობა მუსლიმია.⁹⁴ ჩვენი აზრით, დიდი ნაწილი ჩასახლებული მუსლიმია, ხოლო მცირე ნაწილი კი – გამუსლიმებული ქართველები და სომხები. შეინიშნებიან ქრისტიანი მოსახლეებიც, რომლებსაც არ მიუღიათ ისლამი, ნაწილი, შესაძლოა, სოფლის ტერიტორიაზე დააბრუნეს.

აღნიშნული დავთრის მიხედვით, გარკვეული მონაცემები გვაქვს სოფლის სოციალურ-ეკონომიკური ვითარების შესახებაც. გადასახადთა ნაირსახეობების სიმწირე გვაფიქრებინებს, რომ მისი ეკონომიკური მდგომარეობა შესუსტებული იყო. სოფელზე დაწესებული საერთო გამოსაღები 18 000 ახჩა ყოფილა,⁹⁵ რაც ოდნავ მაღალია წინა მაჩვენებელთან, როდესაც მოსახლეობა შემცირებული ჩანს.⁹⁶ ამ დროს კი უკვე 101 კომლია დაფიქსირებული და ისინი იხდიან გამოსაღებს ხორბალზე, ქერზე, ფეტვზე, ბოსტანზე, იონჯაზე, სკაზე, იალალზე, ღორზე, ცხვარზე და ა.შ. გადასახადია დაწესებული ერთ წისქვილზე და სამ ახალ წისქვილზეც.⁹⁷ ცხვარზე დაწესებული გამოსაღები შესაძლოა იქ მომთაბარე მოსახლეობის ჩასახლებაზე გულისხმობდეს. ამგვარი სახის გადასახადი წინა შემთხვევაში, როგორც ზემოთ ვიხილეთ, დაწესებული არ ყოფილა.⁹⁸ ღორზე დაწესებული გამოსაღები ქრისტიანი მოსახლეობის ერთი ნაწილის მობრუნებაზე უნდა მიანიშნებდეს.

„ჩილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთრის“ მიხედვით, ჰიჯრით [1]116 წელს (1704-1705 წწ.) მამირვანის ლივის ახას ნაპივში ვინმე ჰასანს სოფელი სამკარი ექვემდებარება. ჰასანს მისი სამფლობელოდან 12 000 ახჩა, ოს-

⁹¹ ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, გვ. 95.

⁹² ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, გვ. 110.

⁹³ ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, გვ. 95.

⁹⁴ ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, გვ. 110-111.

⁹⁵ ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, გვ. 111.

⁹⁶ ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, გვ. 220.

⁹⁷ ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, გვ. 111.

⁹⁸ ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ, გვ. 220.

მალური ვერცხლის ფული აქვს შემოსავალი.⁹⁹ იმავე ჯაბა დავთრის მიხედვით, ჰიჯრით 1118 წელს (1706-1707 წწ.) მამირვანის ლივის ამავე სახელწოდების ნაპიეში სოფელი სამკარი ექვემდებარება ვინმე მეჰმედს, რომელსაც მიწიდან შემოსავლის სახით 3500 აჩხა აქვს განსაზღვრული.¹⁰⁰ კვლავ, იმავე ჯაბა დავთრის მიხედვით, ჰიჯრით [1]118 წელს მამირვანის ლივის იმავე სახელწოდების ნაპიეს სოფელ სამკარის მფლობელად იხსენიება ჯიბრაელი, რომელსაც 3000 აჩხა აქვს შემოსავალი.¹⁰¹ როგორც ჩანს, სოფელი სამკარი გაყოფილი იყო რამდენიმე მფლობელს შორის, მათგან დასახელებულნი არიან მეჰმედი და ჯიბრაელი, მათ ჰიჯრით 1118 წლისთვის (1706-1707 წწ.) სამხედრო სამსახურის სანაცვლოდ მიწა აქვთ მიღებული და ამ სოფლის დროებით მფლობელებად გვევლინებიან. რაც შეეხება კიდევ ერთ მფლობელს, პასანს, რომელიც სამკარს ჰიჯრით 1116 წელს (1704-1705 წწ.) ფლობდა, იგი სოფელს ან ზემოხსენებულ ორ მფლობელთან იყოფს, ანდაც ჰიჯრით 1118 წლისთვის (1706-1707 წწ.) უკვე გარდაცვლილია, ან ჩამოშორებულია მიწის მფლობელობას და მიწა უკვე სხვის ხელშია. არც ერთი ვარიანტის გამორიცხვა არ შეიძლება. ჯაბა დავთრის მიხედვით, ჰიჯრით 1116 წლის (1704-1705 წწ.) შემდეგ პასანის ბედი უცნობია.

ამ შემთხვევაში სამკარის მფლობელების კინაობა იმდენად საინტერესო არ არის რამდენადაც ოსმალური მიწისმფლობელობის წესის მოქმედება სამკარის ტერიტორიაზე, აღნიშნული წესის მიხედვით, მიწა და, შესაბამისად, სოფელი ეძლევა იმ კონკრეტულ პირს, რომელიც ოსმალეთის იმპერიის სამხედრო სამსახურშია. ის მფლობელად ითვლება იქამდე, სანამ არმიაში მსახურობს. მიწის მფლობელის გარდაცვალების შემდეგ, თუ მისი მემკვიდრე იმავე სახის სამსახურს აღარ გასწევს იმპერიის მიმართ, მიწას მას ართმევენ და გადასცემენ სხვა პიროვნებას, რომელიც იმავე სამსახურს შესთავაზებს ხელმძღვანელობას, რასაც მიწის წინა მფლობელი სთავაზობდა. გამორიცხული არ იყო მიწის ჩამორთმევა ჯერ კიდევ სამხედრო სამსახურში ყოფნის დროსაც. ეს იმ შემთხვევაში, თუ მფლობელი არ ასრულებდა მისადმი დაკისრებულ ვალდებულებას. ამდენად, ქართული მიწის მფლობელობის წესისგან განსხვავებით, როდესაც ქართველი ფეოდალი მიწას მამულის, ანუ სამემკვიდრეო სახით ფლობდა, ჩამოყალიბდა მიწის ფლობის ახალი, ოსმალური

⁹⁹ ჩილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარი (1694-1732 წწ.), გვ. 109.

¹⁰⁰ ჩილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარი (1694-1732 წწ.), გვ. 125.

¹⁰¹ ჩილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარი (1694-1732 წწ.), გვ. 125.

წესი, როდესაც მიწას აღარ ჰყავს რეგულარული მფლობელი ერთი საგვარეულოს სახით და ის, როგორც წესი, ხელიდან ხელში გადადის.¹⁰²

მიწის მფლობელობის ოსმალური წესი, ერთი მხრივ, უპირატესი იყო ქართულზე, თუმცა, სხვა მხრივ, მას მნიშვნელოვანი ნაკლოვანებებიც ჰქონდა. უპირატესობა იმაში გამოიხატება, რომ მიწა მხოლოდ იმ პირებს გადაეცემოდა, რომლებიც თავდადებული იქნებოდნენ ქვეყნისა და ოსმალეთის სულთნისთვის. ამისთვის კი აუცილებელი წინაპირობა ისლამის მიღება იყო. იმპერიის სიმტკიცისა და სტაბილურობისთვის მიწის მფლობელობის ასეთ სისტემას რეალურად მნიშვნელოვანი უპირატესობები ჰქონდა. რაც შეეხება ნაკლოვანებებს, ისინი არანაკლები იყო, ეს კი, უპირველეს ყოვლისა, მიწაზე პირადი საკუთრების მოსპობას გულისხმობდა, რაც ამცირებდა მამულზე ზრუნვისა და მისი შემდგომი განვითარების აუცილებლობას მეპატრონის მხრიდან. დროებითი მესაკუთრე, მუდმივი მესაკუთრისგან განსხვავებით, მიწის განვითარებისა და იქ ინფრასტრუქტურის მოწყობისთვის ნაკლებ დანახარჯებს წევდა და, ძირითადად, ორიენტირებული იყო მის ექსპლუატაციაზე და მისგან რაც შეიძლება დიდი სარგებელის მიღებაზე ნაკლები ინვესტირების პირობებში. მემამულე-მფლობელი საკუთრებაზე შედარებით უფრო მეტად არის მიჯაჭვული და, შესაბამისად, მის განვითარებასა და დაცვაზე მაქსიმალურად ზრუნავს. სხვა არის ის, რომ ფეოდალი-მემამულე ცენტრალურ ხელისუფლებაზე შედარებით ნაკლებად არის დამოკიდებული, რაც მისი ურჩობის ხარისხს მნიშვნელოვნად ზრდის.

ამგვარად, მესხეთის ტერიტორიაზე მიწის მფლობელობის ორივე წესს თავისი უპირატესობები ჰქონდა. თუმცა საერთო შედეგი იყო ის, რომ ფეოდალური ქართული სამეფო-სამთავროები წინააღმდეგობას ვერ უწევენ ოსმალეთის ცენტრალიზებულ იმპერიას და კარგავენ კონტროლს ისეთ მდიდარ რეგიონზე, როგორიც მესხეთია. შესაბამისი სოციალური ცვლილებებიც სწორედ ასეთი პოლიტიკური ცვლილებების ნაყოფია.

სამკარის ციხის ოსმალთა მმართველების ხელში გადასვლამ იქ არა მხოლოდ პოლიტიკური რეჟიმის, არამედ მნიშვნელოვან სოციალურ ცვლილებებსაც დაუდო სათავე, რაც, საბოლოოდ, ამ მხარის ეთნიკური, რელიგიური და დემოგრაფიული ცვლილებების მომასწავებელი გახდა. ოსმალური სოციალური

¹⁰² მიწისმფლობელობის შეცვლილ წესთან დაკავშირებით იხილეთ: თ. ღუნდუა, აპ. თაბუაშვილი, გ. ჟუჟუნაშვილი. კონსტიტუციური ცვლილებები „ოსმალთა საქართველოში“ (ბატონყმობის გაუქმება სამხრეთ და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში XVI-XIX საუკუნეებში). თბ. 2013.

სისტემის გაბატონებამ ციხის ფუნქციის დაკარგვა გამოიწვია. ახალ მფლობელებს, სიფაქებს, ციხესიმაგრის განვითარებისთვის ზრუნვა ნაკლებად უწევდათ, ვინაიდან ეს ციხე არ წარმოადგენდა მათ სამემკვიდრეო, მამისეულ მიწას.

ამდენად, სამკარის ციხის სტრატეგიული მნიშვნელობის დაკარგვისთანავე მისი ფუნქცია დაიკარგა და ამის შემდეგ, შეიძლება ითქვას, რომ ძველი სამკარის ციხე უკვე ნაციხარია. ოსმალურ დავთრებში იგი აღარ იხსენიება, ვინაიდან მისი მნიშვნელობა იმდენად დაკეპული იყო, რომ სპეციალურ აღნიშვნას არც საჭიროებდა. ამ კუთხით უფრო მნიშვნელოვანი გახდა სოფელი და მისი შემოსავალი, რომელიც კონკრეტული სამხედრო მოსამსახურის დროებით მფლობელობაში გადადიოდა, სადაც დროებით მფლობელ-ადმინისტრატორის ფუნქციას თიმარიოტი სიფაქი ასრულებდა.

თიმარი, ანუ დროებით სარგებლობაში გადაცემული 20000-მდე აჩხის შემოსავლის მქონე მიწა ეძლეოდა მხედარს, ანუ სიფაქს, იმ სამსახურის სანაცვლოდ, რომელსაც იგი სწევდა ოსმალეთის არმიის სასარგებლოდ.¹⁰³ ამდენად, თიმარიოტი სიფაქები XVI საუკუნიდან ქართველ ფეოდალებს ანაცვლებენ, როგორც მიწის მფლობელები. განსხვავებით ქართველი ფეოდალებისაგან, ოსმალთა თიმარიოტები მიწის დროებითი მფლობელები იყვნენ. ხშირი იყო სოფლისა თუ მამულის გაყოფის შემთხვევები სხვადასხვა სიფაქს შორის. თიმარის წესით, მიწის გადაცემა შესაძლებელი იყო ქართველებზეც, ოღონდ ამისთვის კონკრეტულ პიროვნებას ისლამი უნდა მიეღო. რელიგიის შეცვლა, ქრისტიანობის უარყოფა და ისლამის მიღება XVI საუკუნიდანვე დაიწყო, თუმცა გარკვეული რაოდენობის ქრისტიანი ფეოდალები მორჩილების სანაცვლოდ მაინც ინარჩუნებდნენ მამულებს. მათი რაოდენობა მცირე იყო. XVII საუკუნიდან მოყოლებული მიწის დაუფლებისთვის ისლამის მიღება აუცილებელი წინაპირობა გახდა. აღნიშნულმა მოვლენამ მესხეთის ისლამიზაცია მნიშვნელოვნად გააძლიერა.

მოგვიანებით ცეცხლსასროლი იარაღის განვითარებამ გაცილებით იაფი გახადა მეომრის შეიარაღება. ცეცხლსასროლი იარაღით აღჭურვილი ქვეითის გამოყენა იაფი იყო, ვიდრე მძიმედ შეიარაღებული მხედრის აღჭურვილობა. ცეცხლსასროლ იარაღზე მასიურმა გადასვლამ თიმარიოტი სიფაქების საჭი-

¹⁰³ თიმარული სისტემისა და მისი კრიზისის შესახებ ქართულენოვანი ლიტერატურიდან იხ.: მ. სვანიძე. თურქეთის ისტორია (1299-2000). თბ. 2007, გვ. 69-83, 181-186. იქვე, წიგნის ბოლოში, იხილეთ მდიდარი სამეცნიერო ლიტერატურა საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობებისა და, ზოგადად, თურქეთის ისტორიის შესახებ (იქვე, გვ. 558-574).

როება ნელ-ნელა გააქრო. შესაბამისად, სულთნის ხელისუფლება უფრო მეტად იყო დაინტერესებული თიშარიოტების ხელში არსებული მიწებისაგან შემოსავლის მიღებით, ვიდრე მიწაზე ძვირად შესანახი სამხედრო პირის მიმაგრებით. ამის გამო თიშარიოტები ნელ-ნელა გააუქმეს, ხოლო მიწები სახელმწიფოს პირდაპირ დაქვემდებარებაში მოაქციეს.

აღწერა

ციხესიმაგრე, როგორც ადგილობრივებმა გვიამბეს, XX საუკუნის 80-იან წლებში მიწისძვრამ დაანგრია, ხოლო 2000-იან წლებში საფუძვლიანად აღადგინეს და ფაქტობრივად, ძველი იერსახე დაუკარგეს.

ტერმინი „სამკარი“, როგორც ზემოთ აღინიშნა, სამი ხეობის ჩამკეპტ ციხესიმაგრეს გულისხმობს, თუმცა თავად ამ ციხესიმაგრეს ერთი მისასვლელი აქვს და, შესაბამისად, ერთი კარიბჭე.

ციხესიმაგრე აშკარად შუა საუკუნეების პერიოდისაა, რომელიც თავისი სტრატეგიული მნიშვნელობით მაძირკანის მხარის ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი სამხედრო ცენტრია. სხვაა ის, რომ სამკარის ციხეს თავისი ისტორიული იერსახე მთლიანად აქვს შერყვნილი, რის გამოც მისი ძველ, ისტორიულ, ციხესიმაგრედ აღქმა ძნელია.

თანამედროვე გადაკეთების მიუხედავად, ციხესიმაგრის ძველი ფორმები გარკვეულწილად შენარჩუნებულია. ზემოდან თუ დავაკვირდებით, ციხესიმაგრეს საინტერესო ფორმა აქვს და რელიეფს მიუყვება. ციხე სოფლის ყველაზე ამაღლებულ წერტილშია აგებული. იქიდან ის მთელ სოფელსა და ირგვლივ არსებულ პერიმეტრს გადაჰყურებს. აკონტროლებს იმ სამ გზაშესაყარს, რის გამოც მიიღო სახელწოდება – სამკარი.

ციხესიმაგრის როგორც შიდა, ასევე, გარე კედლები საგანგებოდაა აშენებული აგურისა და ცემენტის გამოყენებით, მთელი ეს კონსტრუქცია თანამედროვე მშენებლების ნახელავია და XXI საუკუნის დასაწყისშია შესრულებული. ერთადერთი „დადებითი“, რაც ამ ახალ კონსტრუქციას აქვს, არის ის, რომ იგი ძირითადად მიუყვება ძველი ციხესიმაგრის ნაკვალევს და ფორმის მიხედვით თითქმის იმეორებს გაღავნის იმ წყობას, რომელიც მას ადრეულ ხანაში ჰქონდა.

სამკარის ციხის ამჟამინდელი მაქსიმალური სიგრძე 64 მეტრია, ხოლო სიგანე 18 მეტრი. ციხესიმაგრის მთლიანი ფართობი დაახლოებით 660 მ. დღეს არსებული კედლის მაქსიმალური სიმაღლე კი 4 მეტრს აღწევს. ხო-

ლო, რაც შეეხება კედლების სისქეს, ის 1,2 მეტრია. ბუნებრივია, აღნიშნული ზომები დღევანდელი რეალობის გათვალისწინებითაა აღებული, თუმცა ისინი მნიშვნელოვნად განსხვავებული არ უნდა იყოს იმისგან, რაც შუა საუკუნეებში იყო.

ციხესიმაგრის ჩრდილო-აღმოსავლეთის კედლის ქვედა ფენაში შეიმჩნევა მუქი ფერის აგურის წყობის გამოყენება. აღნიშნული, ბუნებრივია, არ წამოადგენს თანამედროვეთა ნახელავს, ის ოსმალური პერიოდის შემოქმედებაა, როდესაც ციხესიმაგრეებს ამგვარი წყობით ამაგრებდნენ. მსგავსი წყობა გამოყენებულია არდაგანის ციხე-გალავნის მშენებლობისას. როგორც ჩანს, ციხესიმაგრე ოსმალებს საგანგებოდ განუახლებიათ, ხოლო მას შემდეგ, რაც ის სტიქიურმა უბედურებებმა დააზიანა, თურქეთის ხელისუფლებამ, ფაქტობრივად, ხელახლა ააშენა.

ოსმალური ფენის ნაშთები იმავე ჩრდილოეთის კედლების სხვა მონაკვეთშიც შეიმჩნევა, განსაკუთრებით კედლის გარე ფასადზე დაკვირვებისას. რაც შეეხება ინტერიერს, ანუ შიდა სივრცეს, იგი თითქმის თავიდან ბოლომდე თანამედროვეთა ნახელავია. აქ ოსმალური კედლების ნაშთები იმავე ჩრდილო-აღმოსავლეთით შეიმჩნევა, მსგავსად ექსტერიერისა. ძველი აგურები შესამჩნევად მუქია და ინარჩუნებს ძველ იერსახეს. გალავნის კედლებს კონსერვაციის მიზნით ზემოდან ცემენტი აქვს დასხმული და ის საგანგებოდაა გაბრტყელებული.

თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ამ ციხესიმაგრეს ქართული კვალი თითქმის აღარ სცხია. ის სამკარის ციხეში, ფაქტობრივად, ბოლომდე წარხოცილია. აღნიშნული, უპირატესად, თანამედროვეთა უხეში ჩარევით არის გამოწვეული. თუმცა არის სხვა მიზეზიც, როგორც ჩანს, ოსმალურ პერიოდში ციხესიმაგრეში საგანგებო გადაკეთება-რესტავრაცია განხორციელდა. აღნიშნული უფრო 1548 წლის ახლო ხანებში უნდა მომხდარიყო, როდესაც ოსმალეთის ხელისუფლებას სამკარის ციხე განსაკუთრებით ესაჭიროებოდა რეგიონის კონტროლისა და ხელისუფლების განმტკიცების მიზნით.

სამკარის ციხეს ამჟამინდელი მდგომარეობით საკმაოდ დიდი სივრცე უკავია. განსაკუთრებით ვრცელია ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი. მისი უკიდურესი ჩრდილოეთ წერტილი ციხის ყველაზე ამაღლებულ მონაკვეთს ქმნის. აქედან ციხესიმაგრის ნახევარზე ოდნავ მეტი მანძილის გავლისას ციხის შიდა სივრცე საკმაოდ განიერია, რის მერე, რაც უფრო ქვემოთ ჩადიხარ, გასასვლელისკენ, სივრცე მით უფრო ვიწროვდება და ყველაზე ვიწრო

წერტილს შემოსასვლელ კარიბჭესთან ქმნის. ციხესიმაგრეს შემოსასვლელი დასავლეთის მხრიდან აქვს. შესასვლელი კარის სავარაუდო ადგილას ღიობის სიგანე 1,8 მეტრია.

ციხესიმაგრის შემოსასვლელი კლდეზე გადის და მასზე ამოსვლა საკმაოდ რთულია. ციხეზე მისასვლელი ჩრდილოეთის კედლის მხრიდან მიუყვება ფერდობს და ციხესიმაგრის კედლის უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთი წერტილიდან შემოვყავართ სამკარის ციხის შიდა სივრცეში. ძველი კარიბჭის კვალი შემოსასვლელთან ერთად თავიდან ბოლომდე წაშლილია. ორი კედელი, რომლებიც თანამედროვე კარიბჭის ილუზიას ქმნის თანამედროვეთა ნახელავია. თუმცა ეჭვი არ არის, რომ შემოსასვლელი სწორედ ამ მხრიდან უნდა ყოფილიყო, ვინაიდან ფერდობზე ამოსასვლელ გზას სწორედ აქ მოვყავართ. სხვა გზა, რომლითაც ციხესიმაგრეზე ამოსვლაა შესაძლებელი, უბრალოდ არ არსებობს.

სამკარის ციხის შიდა სივრცე პირწმინდად მოსუფთავებულია და იქ მხოლოდ ბალახი ხარობს. არანაირი ნიშანსეუტი რაიმე ძველი ნაგებობისა აქ არ არის. როგორც ჩანს, ციხესიმაგრის გაწმენდაზე მშენებლებს საგანგებოდ უზრუნიათ. ამ ე.წ. „სარესტავრაციო“ სამუშაოების დროს აღმოაჩინეს თუ არა რაიმე ფასეული არქეოლოგიური არტეფაქტი, ჩვენთვის უცნობია.

ციხესიმაგრე, როგორც აღვნიშნეთ, ამაღლებული კლდის წვერზეა აგებული. მისი მდებარეობიდან გამომდინარე, ის ბატონობს ირგვლივ არსებულ სივრცეზე და კარგად აკონტროლებს ციხისკენ მომავალ გზებს. ციხესიმაგრიდან ოლთისისწყლის ხეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი ჩანს, რაც ამ არეალის თვალთვალის საშუალებას იძლევა.

ზემოთ აღწერილის გარდა, როგორც აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობებით დგინდება, მას უნდა ჰქონოდა რამდენიმე ბურჯი.¹⁰⁴ ზუსტი რაოდენობის შესახებ მონაცემები არ გვაქვს. კედლებს შორის ყოფილა ჩატანებული კოშკებიც. არც კოშკების ზუსტი ოდენობა დგინდება, თუმცა მათი არსებობა, სპარსელი ავტორის მიხედვით, დადასტურებულად შეიძლება ჩაითვალოს.¹⁰⁵ დღევანდელ სამკარის ციხეზე კოშკები და ბურჯები აღარ იკითხება, სამაგიეროდ, მათ ნაცვლად საფეხურებრივი გალავნის კედელი გვაქვს წარმოდგენილი. მას რაიმე საერთო შუა საუკუნეების კედელთან, არ უნდა ჰქონდეს. გვიანდელი,

¹⁰⁴ აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 69.

¹⁰⁵ აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 69.

ოსმალური ნახელავი უნდა იყოს, ხოლო ძირითადი ნაწილი მაინც თანამედროვეების ჩარევის შედეგია.

აბუ ბექრ თეჰრანის თხზულებაში განსაკუთრებით საინტერესოა ცნობები ციხესიმაგრის შესასვლელი კარების შესახებ. ავტორის ცნობით, უზუნ-პასანის მოლაშქრეებმა „ქვემოთა ციხის კარს“ შეუტყეს და შტურმით აიღეს, მაგრამ ამით ბრძოლა არ დამთავრებულა და იგი გრძელდებოდა.¹⁰⁶ სპარსელი ისტორიკოსის მიხედვით, ციხესიმაგრე საბოლოოდ დაეცა მას შემდეგ, რაც ციხის ზედა ნაწილი აიღეს. ცნობაში ისე ჩანს, რომ თითქოს სახეზეა ორი ციხე, ზედა და ქვედა, თუმცა, რეალურად, უნდა არსებულიყო მხოლოდ ერთი ციხესიმაგრე, რომელსაც ორი ნაწილი ჰქონდა. ჩვენი ვარაუდით, მათ ერთმანეთისგან ჰყოფდა კედელი და შიდა კარი.

აღნიშნული შიდა კარი ღღეს არსებული ციხესიმაგრის ტერიტორიაზე, კონკრეტულად, ინტერიერის ცენტრალურ ნაწილში არსებულ ვიწრობზეა სავარაუდებელი. ამგვარად, უზუნ-პასანის მოლაშქრეების მიერ აღებული ე.წ. „ქვემოთა ციხის კარი“ ამჟამინდელ შესასვლელს უნდა გულისხმობდეს, ხოლო სხვა კარი, ანუ „ზედა კარი“, რომელიც, მართალია, ნახსენები არაა, მაგრამ იგულისხმება (რახან არსებობს „ქვედა ციხის კარი“ უნდა იყოს ზედაც), რეალურად არსებული უნდა იყოს. ის, როგორც აღვნიშნეთ, სავარაუდოდ, მდებარეობდა სამკარის ციხის ინტერიერის ტერიტორიაზე. გიორგი ბაგრატიონის შენიშვნით, თუ არსებულ გეგმას დავეყრდნობით, სავარაუდოდ, მეორე კარი ქვედა კარიდან 15-ოდ მეტრში უნდა ყოფილიყო, სადაც შიდა სივრცე მნიშვნელოვნად ვიწროვდება და შემდეგ ისევ გაფართოებას იწყებს.¹⁰⁷

საინტერესოა, რატომ გახდა საჭირო შიდა კარის აგება? სამკარი არ არის ისეთი მასშტაბების ციხესიმაგრე, რომ მასში ციტადელი ყოფილიყო გამოყოფილი. სამწუხაროდ, ჩვენ არ ვიცით, როგორი იყო სამკარის ციხის რელიეფი შუა საუკუნეებში, მათ შორის XV საუკუნეში, მაგრამ საგულისხმოა, რომ ციხის შემოსასვლელის რელიეფი აიძულებდა ხუროთმოძღვრებს, ციხის შესასვლელ კართან ერთად შიდა კართაც გამოეყოთ ციხესიმაგრის ორი ნაწილი.

აღსანიშნავია თავად სამკარის სახელწოდება. ტერმინი „სამკარი“, როგორც აღვნიშნეთ, სამი გზის გასაყარზე მდებარე ციხესიმაგრეს ნიშნავს.

¹⁰⁶ აბუ ბექრ თეჰრანის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 69.

¹⁰⁷ ამ და სხვა საგულისხმო შენიშვნებისთვის დიდ მადლობას მოვასხენებთ.

თუმცა ამ შემთხვევაში ზომ შეიძლება დაეუშვათ, რომ ციხესიმაგრეს ჰქონდა სამი კარი, რის გამოც იწოდა ამ სახელწოდებით? წყაროებში იკვეთება, სულ მცირე, ორი კარი, რაც სახელის გათვალისწინებით არ გამოირიცხავს მესამესაც. ანუ ვგულისხმობთ ერთი ამჟამინდელი შემოსასვლელი კარის ადგილზე არსებულ კარს, ხოლო ორ სხვა კარს ციხესიმაგრის ინტერიერში, ვიწრო ასასვლელში, რომელსაც მივეყვართ სამკარის ციხესიმაგრის ყველაზე ამაღლებულ წერტილში. რა თქმა უნდა, ასეთი დაშვება ჰიპოთეტურია, თუმცა მომავალში თუ დადასტურდა, გამოდის, რომ ციხესიმაგრემ სახელწოდება სამი კარიბჭის გამო მიიღო და არა სტრატეგიული მდებარეობის გამო. ამ უკანასკნელის გათვალისწინებით, სამკარის ციხე, როგორც ზემოთ მივეუთითეთ, მართლაც სამი მნიშვნელოვანი გზის გასაყარზე მდებარეობდა.

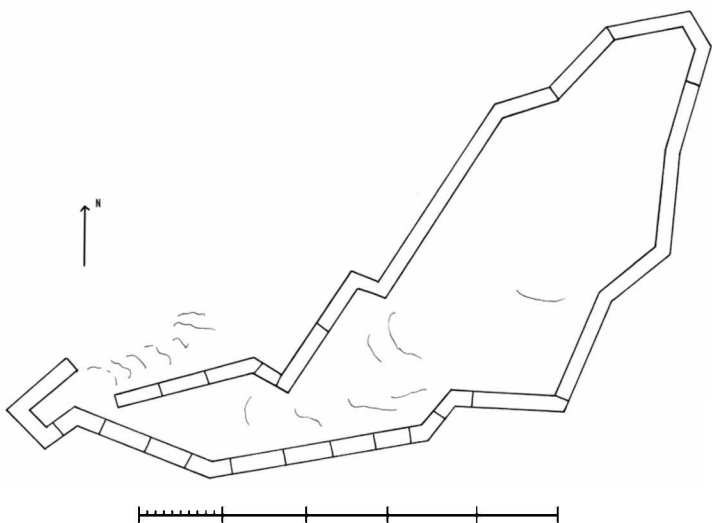
დასკენის სახით უნდა აღინიშნოს ის, რომ სამკარის ციხეში ქართული ეკალის წაშლის მიუხედავად, ამ ტერიტორიის შესწავლას საქართველოს ისტორიისთვის დიდი მნიშვნელობა აქვს. საისტორიო ნარატივით დადასტურებულია ქართველთა მფლობელობაში მყოფი ძლიერი ციხესიმაგრის ხანგძლივი არსებობა. აღნიშნული უსათუოდ ასაბუთებს იმ ფაქტს, რომ ამ ადგილზე არსებული ციხესიმაგრე დიდი ხნის განმავლობაში იცავდა ქვეყნის შემოსასვლელს. სამკარის ციხის ისტორიის შესწავლა მნიშვნელოვანია არა მხოლოდ მიკრორეგიონული ისტორიის კვლევის კუთხით, არამედ საქართველოს ისტორიული საზღვრების დადგენის თვალსაზრისითაც. სამკარის ციხესიმაგრის არსებობა და სიმტკიცე შუა საუკუნეების საქართველოს საზღვრების ურღვევობის ერთ-ერთი გარანტი გახლდათ.

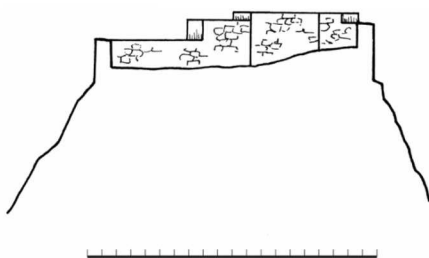
1. სამკარის ციხე
(გიორგი ბაგრატიონის ფოტო)

2. სამკარის ციხის შესასვლელი
ზედი ციხის ჩრდილო-დასავლეთის კედელზე (ავტორის ფოტო)

3. სამკარის ციხის გეგმა. ავტორი გიორგი ბაგრატიონი

4. სამკარის ციხის ჭრილი. ავტორი გიორგი ბაგრატიონი

SAMKARI FORTRESS

Summary

Samkari Fortress is situated in Narman ilçe of Erzurum Vilayet (Republic of Turkey). The name of contemporary village is Samikale (Geo. “sami” means three; Turk. “kale” denotes fortress). Old name of Samikale attested in historical sources is the Georgian term “Samkari” (Samikari). “Samkari/Samikari” lit. means three (sami) gate (kari); term “kari” (gate, entrance) in this case indicates the gateway that locks three roads, as three roads are merging each other at this place. Hence the old name of the village as well as the fortress that is attested by numerous historical sources is Samkari.

Tao (south-western part of historical Georgia, now in Republic of Turkey) is divided in two parts: Amiertao and Imiertao. Samkari was the part of Imiertao and was closely linked with Mamirvan, they both are situated in Oltisistskali gorge (Oltu Brook Valley, a tributary of Çoruh River). This gorge was the Georgian frontier with southern neighbors. This valley as well as the fortresses that are located there played important role in the defense of Oltisi (Oltu), political center of Imiertao. Thus this part of Tao became significant for the defense of city of Oltisi from the 10th century.

Samkari Fortress was probably constructed in the second half of the 13th century, or in the 14th century. Accounts of **Abū-Bakr Ṭihirānī** (1st half of 15th c.-1480s) lead us to this conclusion. Samkari Fortress was considered to be **in-accessible from Muslim rulers**. **Abū-Bakr Ṭihirānī** mentions Timur the Lame’s incursion and his failure to capture Samkari Fortress. The date is not mentioned, but most probably the attempt from Chagatai troops to conquer the fortress took place in 1402. The next invasion was led by Qara Qoyunlu ruler Iskander. We have assumed 1430-1431 as the possible date for this invasion when Iskander had tried to capture Samkari, but again, that attempt proved to be failure. Once again, according to the same author, another Turkomans, Aq Quyunlu leader Uzun Hassan and his army besieged Samkari Fortress in 1458 and now Muslims managed to seize it. They also captured five other fortresses in Meskheti, most probably, in Oltisisthkali gorge and in adjacent areas.

The Georgians recaptured all conquered territories of Aq Quyunlu in 1478, when Uzun Hassan died. Samkari Fortress was secured from Muslim invasions before the appearance of Ottomans. Sultan Suleiman the Magnificent in 1548-1549 sent his army against Samtskhe-Saatabago and the Ottomans seized Samkari as well as the other strongholds of Meskheta. After that Samkari was united in Mamirvan nahiye of Oltisi (Oltu) sanjak. Later this sanjak became part of Akhaltsikhe Vilayet (also known as Childir Eyalet). Fortress lost its importance and only village Samkari appears in Ottoman defters (Census Books).

გიორგი სოსიაშვილი

საქართველოს საპატრიარქო და სოფელი ქორდი

საუკუნეების განმავლობაში საქართველოს მართლმადიდებელ ეკლესიას თავისი მამულები ჰქონდა პატარა ლიახვის ხეობაში. ეს იყო როგორც სამეფო ხელისუფლების, ისე წარჩინებულ საგვარეულოთა მიერ შეწირული ქონება. ეკლესიის აქტიურ ურთიერთობას პატარა ლიახვის ხეობის სოფლებთან არაერთი დოკუმენტური წყარო ადასტურებს. ჩვენამდე მოღწეული ისტორიული საბუთებიდან ერთ-ერთი ყველაზე ძველი დოკუმენტი 1392 წლის ქართლ-კახეთ-მესხეთის საკათალიკოსო მამულების სითარხნის გუჯარია, სადაც დიდი და პატარა ლიახვის ხეობებში არსებული არაერთი სოფელი იხსენიება: „გორს, რაც მცხეთის მამულნი და ვაჭარნი არიან, კუალად სოფელი ზერტი, თკსითა მამულით, ნასოფლარი სათიბი, სოფელი ქვეში, სოფელი დისევი, ფლავი, სოფელი ჩხრიკეთი, სოფელი სათიხარი და ვანათს ცხრა კომლი კაცი, სოფელი ქუაბნი, სოფელი ქორდი და პატარა მელვრეკისი, ერედს გილაძენი, ვირშას მონასტერი მთავარანგელოზისა-თჳსითა შესავლითა; ქრცხინვალს ელიოზიძე ურია, მამულითა“.¹

¹ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III. საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.). ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. თბ. 1970, გვ. 177; აღსანიშნავია, რომ ამ სიგელს თ. ჟორდანიას იმერეთის მეფის ალექსანდრეს მიერ გაცემულად მიიჩნედა. მკვლევარი წერდა: „ეს სიგელი XV საუკუნის პირია ძველის გუჯრისა, 1392 წელს დაწერილისა ალექსანდრე მეფის სახელით. ამავე გუჯრის მე-17 საუკ. პირი ჩართულია ნუსხაში №506 (სიბ:) პირველი სიგელი (ასლი) დაწერილი ყოფილა მეფის კარის მწიგნობრის იოსებისაგან, რომელიც მართლა სჩანს 1399 წელს (იხ, 1399 წ. ქვეშე), ხოლო მისგან გადაწერილი პირი ეკუთვნის სვიმონ მეფის დროს, როდესაც დაუმტკიცებიათ ეს პირი... რადგან 1392 წ. ქართლში არ მეფობდა ალექსანდრე, ამის გამო უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს უნდა იყოს იმერთა მეფე ალექსანდრე, რომელიც მეორედ გამეფებულა 1392 წელს, როდესაც მოჰკლეს გიორგი მეფე, მმა მისი, თუმცა შინაარსი გუჯრისა თითქმის მხოლოდ ქართლ-კახეთ-მესხეთს ეხება და არა იმერეთს“ (ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი, ახსნილი და გამოცემული თ. ჟორდანიას მიერ. ტ. II. ტფ. 1897, გვ. 195). მწიგნობარი იოსები 1399 წლის დოკუმენტში მართლაც იხსენიება, ეს არის გიორგი მეფის მიერ მცხეთისადმი გაცემული შეწირულობის დოკუმენტი (პირთა

საკათალიკოსო მამულების ნუსხაში ყურადღებას იპყრობს „ვირშას მთავარანგელოზის მონასტერი თავისთა შესავლითა“. აღსანიშნავია, რომ ვირშის მონასტერი თავისი „შესავალი“ მამულებით XV საუკუნის I ნახევრის დოკუმენტშიც გვხვდება. საქართველოს მეფემ ალექსანდრე I დიდმა ვირშის მთა და მონასტერი თავისი კუთვნილი სოფლებით განაზღვრულ სვეტიცხოველს შეწირა. 1431 წლით დათარიღებულ სიგელში ვკითხულობთ: „და ვითარ გუმართებს, და ჩუენგან სათანადო არის, ეგრეთ კუალადვე ვინებეთ შემატება და გაზედაება და შევსწირეთ და მოვასხენეთ ტუელითგან მეფეთაგან შემკობილი და აღშენებული და გადიდებული მთა ვირშისა, მონასტერი და მისნი შესავალნი ბადასშვილნი და **ქორდი**; და მას აქათ, ანუ მზღვარი ჰქონებიან მისითა მიმდგამითა, ყანითა, ვენახითა, წყლითა, წისქულითა, ჭალითა, სათიბითა, ტყითა, სანადიროთა, მთითა და ბარითა, მზღურითა, სამხრითა და უხმრითა, საძებრითა და უძებრითა, მისითა სამართლიანითა ყუალათა ერთობ უნაკლულოდ, მოგუიხსენებია თქუენ, დიდისა და ცათა მომბაძავისა მცხეთისა საყდრისათუის და თქუენისა მყრობელისა ჩუენისა სულისა მოძღურისა და მეოხისა კათალიკოზისა თეოდორესათუის: მოგუიხსენებია ტუელითგან ჩუენითა მომავალთა მეფეთაგან გადიდებული და შემკობილი **ვირშა მთა და მონასტერი და მისნი შესავალნი, ქორდი და ბადასშვილნი** და მას აქათ, რაცა ტუელითგან მთას და ანუ მამულნი, ანუ გლეხნი და ზღვარნი, და პარტახტნი ჰქონებიან, ყანითა, ვენახითა, წყლითა, წისქულითა, ჭალითა, სათიბითა, ტყითა, სანადიროთა, მთითა და ბარითა, სახმრითა და უხმრითა, საძებრითა და უძებრითა, მისითა მიმდგამითა, სამართლიანითა ყუალათა, ყ(ოვლა)დვე უნაკლულოდ... არას ჟამისა შემოსრულობისა და გამოცვალებისათვის არ მოგვეშალოს და ვერვინ იკადროს ამისად სარჩლად და ცილებად, ვითა ჩუენითა მომავალთა მეფეთაგან აღშენებულისა და გადიდებულისა და პატივცემულისა და აწ ჩუენგან ახლად შემოწირულისა და სამკუიდროდ მოხსენებულისა დაცი-

ანოტირებული ლექსიკონი. ტ. II. თბ. 1993, გვ. 458). აღნიშნული დოკუმენტის მიხედვით იოსები გიორგი მეფის მწიგნობარია და არა იმერეთის მეფის ალექსანდრესი. ჩვენი აზრით, ზემოთ ნახსენები სიგელი, რომელიც მცხეთის მამულების ნუსხას წარმოადგენს, ალექსანდრე I დიდის დროს უნდა იყოს შედგენილი. ცნობილია აღნიშნული მეფის განსაკუთრებული დამოკიდებულება სვეტიცხოვლისადმი, რასაც მის მიერ გაცემული არაერთი სიგელი ადასტურებს. სიგელი, რომელსაც ალექსანდრე მეფე ამტკიცებს, იოსებ მწიგნობარის მიერ არის დაწერილი. ალექსანდრეს მიერ გაცემული სიგელებიდან ცნობილია რამდენიმე მწიგნობარი, მათ შორის, ვიგრი ქადაგისძე, კლიმი კაკალაჩაძე, დემეტრე მარკოზისშვილი (იხ. ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი. თბ. 2014, გვ. 210, 213, 115). არ არის გამორიცხული, რომ იოსები ალექსანდრეს სამეფო კარის ერთ-ერთი მწიგნობარი ყოფილიყო.

ლება არავის მართებს აგრე. და ვინცა დაგეცილოს, პირნი და პასუხისა გამცემნი ჩუენ ვართ. და ვირშისა მთისა და მონასტრისა და მისთა შესავალთა, ვითა არვინ ღირსა, ყოვლისაგან კაცისაგან უაჯო არის. და ღალათუ ვისმე შემოტყუვილითა ანუ მამული ანუ გლეხი და ანუ ზღუარი და ყანა და კენახი დიდი, გინდა მცირე გამოეაჯოს, იგი ყუალა ამა დაწერილითა გაგუიცუდებია და მტკიცე ესეოდენ არის. ამა *ვირშისა სახლისა* ულუფა ძუელითგანვე ჩუენტა მეფეთაგან ამოკუეთილი და გაშუებული არის და მას აქეთ, როგორცა სხუანი მცხეთისა მამულნი, შეუვალნი არიან, აგრეთვე ესე შეუვალად და თარხნად მოგუიხსენებია და არასთანა სათხოვარი არაოდეს ეთხოვოდეს“.²

ზუსტად ძნელია ვირშის მთის და მონასტრის ლოკალიზება, თუმცა, ჩვენი აზრით იგი პატარა ლიახვის ხეობაში მდებარეობდა, სოფელ ქორდთან ახლოს, რადგან ვირშის „შესავალნი“ იყვნენ სოფელი ქორდი და ბადასშვილნი, რომლებიც ვირშისთან ერთად სამეფო ხელისუფლებას კათალიკოს თეოდორესთვის გადაუცია. როგორც საკათალიკოსო მამულების 1392 წელის სითარხნის გუჯარიდან ჩანს, ქორდი საკათალიკოსო სოფლებში შედიოდა, თუმცა, მოგვიანებით, აღნიშნული სოფელი სამეფო ხელისუფლებას ეკუთვნოდა, რადგან როგორც აღინიშნა, ალექსანდრე I ქორდი ვირშის მონასტერთან ერთად კვლავ სვეტიცხოველს გადასცა. ცნობილია, რომ სოფელი ქორდი პატარა ლიახვის ხეობის შუა წელზე მდებარეობს.³ ქორდში დღემდე ცხოვრობენ ალექსანდრე I სიგელში მოხსენიებული ბადაშვილები. ბადაშვილთა საგვარეულო ჯინჯიხისძეთა საგვარეულოდან მომდინარეობს და როგორც ერთ-ერთი დოკუმენტიდან ჩანს, ჯინჯიხისძე-ბადაშვილები ვირშის მთავარანგელოზის ტაძრის საგანძურის მცველები ყოფილან. ამას ადასტურებს 1453 წლის მცხეთის სიგელი.⁴ აღნიშნული სიგელი გამოქვეყნებულია თ. ჟორდანიას მიერ, თუმცა გამოცემულია ამ დოკუმენტის ოდნავ განსხვავებული ვარიანტიც. დოკუმენტი დათარიღებულია 1459 წლის 28 ნოემბრით და წარმოადგენს სვეტიცხოვლისადმი ფაენელ უჯარმელის შეწირულობის წიგნს.⁵ ბადაშვილე-

² ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი. ტ. II. XIV-XV საუკუნეები. შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თინათინ ენუქიძემ, ნინო თარხნიშვილმა და ბაბილინა ლომინაძემ. თბ. 2013, გვ. 171-172.

³ გ. სოსიაშვილი. პატარა ლიახვის ხეობის ისტორიიდან (სოფელი ქორდი). თბ. 2007, გვ. 7.

⁴ ქრონიკები. ტ. II, გვ. 272.

⁵ აღსანიშნავია, რომ ფაენელ-უჯარმელები XVI საუკუნის II ნახევარში თმოგველ-უჯარმელ-ფაენელშივილებად იწერებოდნენ. 1569 წლით დათარიღებულ დოკუმენტში გვხვდება ნიჭოზში დამკვიდრებული თმოგველ-უჯარმელ-ფაენელიშვილები (იხ. ს. კაკაბაძე. თმოგველთა გვარის

ბი შედარებით გვიანდელი პერიოდის დოკუმენტური წყაროების მიხედვით კათალიკოსის ყმები იყვნენ. 1694 წლის დოკუმენტის თანახმად, ნიკოლოზ კათალიკოსმა გიორგი გედევანიშვილს ქორდში მცხოვრები ბადაშვილების მამული გადასცა.⁶ XVIII საუკუნის დოკუმენტში გვხვდება სოფელი „ბადაანი“. ანტონ I კათალიკოსმა გიორგი გედევანიშვილს უბოძა „ჩვენის ეკლესიის ყმების მოურავობა, ბადანისა და ხოდელისა“.⁷ ნიკოლოზ კათალიკოზის მიერ სვეტიცხოვლისადმი ბოძებულ 1687 წლით დათარიღებული სიგელში, სადაც საუბარია კათალიკოსის მიერ სვეტიცხოვლისადმი გაწეულ ღვაწლზე, აღნიშნულია, რომ „კიდევ ნასოფლარი ბადანი ავაშენა“.⁸

როგორც ჩანს, ვირშის მთავარანგელოზის „მეგანძურნი“ ჯინჯიხასძე-ბადაშვილნი, „ბადანის“ ნასოფლარად გადაქცევის შემდეგ ქორდში გადმოსახლდნენ. XVI საუკუნის დასაწყისში მართლმადიდებელი ეკლესია პატარა ლიახვის ხეობის რამდენიმე სოფელში, მათ შორის ქორდშიც ფლობდა ქონებას, თუმცა, 1529-1530 წ.წ სიგელში (თ. ჟორდანია ვარაუდით, დოკუმენტი ბასილი კათალიკოსის დროს არის შედგენილი), პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული კათალიკოსის კუთვნილი ყმა-გლეხები დაკარგულად იხსენიება: „აქუს რატიშვილს წირი... კორინთელს ველური...⁹ ამილახორს თავჯაშვილები..., ზემო-ერისთავსა ქუეში და სათივარი¹⁰ და ქორდი... აქუს ვაჩნაძესა წოლდი, ფაენელიშვილსა ზაკე და ერედუს გლეხები... კიდე კუნელთ სამზღუარშიგა ბატონმა ბაგრატ სოფელი ააშენა და თეკენა დაარქუა“.¹¹

პატარა ლიახვის ხეობის ზოგიერთი სოფელი (ქორდის ჩათვლით) 1532-1548 წლებში დაწერილი სიგელის თანახმად ლევან კახთა მეფემ ქარ-

ისტორიისათვის. ტფ. 1913, გვ. 6-7); ჩვენი ვარაუდით, XIV საუკუნის ბოლოს ჯავახეთიდან გადმოსახლებული თმოგველები უჯარმაში დამკვიდრდნენ და თმოგველთა საგვარეულოში გვარის მეორე ნაწილი – უჯარმელი გაჩნდა. მოგვიანებით, თმოგველ-უჯარმელები ქართლში, კერძოდ, ფაენისში გადმოსახლდნენ. მათ ფაენელთა ფეოდალური საგვარეულოს ტერიტორია დაიკავეს და თმოგველ-უჯარმელ-ფაენელებად იწოდნენ (იხ. გ. სოსიაშვილი. საქართველოს წარჩინებულ საგვარეულოთა ისტორიიდან. თბ. 2008, გვ. 38).

⁶ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 603-604.

⁷ გ. სოსიაშვილი. ნარკვევები შიდა ქართლის ისტორიიდან. თბ. 2011, გვ. 78.

⁸ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 592.

⁹ ამ სახელით სოფელი იხსენიება 1559 წლის ქართლის საკათალიკოსო მამულების სითარხნის გუჯარში. „ზერტი მისითა მზღურითა, ლეხონი და მამულნი არიან, მათითა მზღურითა, ველური სოფელი მისითა მზღურითა“ (იხ. ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 265).

¹⁰ არ არის გამორიცხული, რომ უნდა ეწეროს სათიხარი, ამ სახელწოდებით პატარა ლიახვის ხეობაში დღესაც არსებობს სოფელი.

¹¹ ქრონიკები. ტ. II, გვ. 373.

თლის მთავარეპისკოპოს მალაქიას¹² შესწირა:¹³ „კათოლიკე ეკლესიასა და თქნსა საჭეთმპყრობელსა... კ^ესა პატრიარქსა მალაქიას (მოგახსენე) ტფილისის ქალაქს მეტეხთა მონასტერი წინამძღუროთა და მეტეხლითა ზელ-შეუვალად, ქორდს ყანდიაშვილი... მამულითა, თრიალეთს სოფელი ემანი... უკანა ბეშქენაშენი, ერთი ვაჭარი გორს და ერთი ქალაქს... მეფობისა ჩნისა წარსამართებულად... სხუა რაც ჟამთა-ვითარებისაგან ძუეელნი შეწირულნი და გაჩენილნი მოშლილ იყუნეს, თქნგან წყალობად გომნი ნასიძესა ჰბოძებოდეს ამითა ემსახური (უმსახური), ჩ^ინ ჯავახიშვილს როინს და ელიზბარს აღარა გამოვართვთ გომნი და გემსახუროს ასე რომე ერთი მის სახლისა არ გაგეყაროს (და სხ.) (არა გეთხოვებოდეს რა) სათათროსა საურსა გარეთ, ეზროშვილი ვირშელი წინუბნით“.¹⁴

ქართლის საკათალიკოსო მამულების სითარხნის 1559 წლის გუჯარში მოხსენიებულია პატარა ლიახვის ხეობაში ეკლესიის საკუთრებაში არსებული მამულები: „ტირძნის გელდიაშვილი, გუდაძე, უტიძე და ფილიპაშვილი მათითა მამულითა, ზემო მელვრეკის ერთი მრთელი მამული საგლეხო, ცოტა მელვრეკისი¹⁵ ნასოფლარი მისითა სამართლიანითა მზღურითა, ერეთს ორი კუამლი კაცი გაბრიელაი და მისი განაყოფი, მათითა მამულითა, სოფელი ქორდი მისითა მზღურითა, ზაკუი მისითა მზღურითა, სათიხარი მისითა მზღურითა, სოფელი დისევი და მონასტერი მისითა შესავლითა და მზღურითა, ფლავს მრუველისშვილი მისითა მონასტრითა და მამულითა, ჭინჭველიძე მისითა მამულითა, ჭარებელიძე მისითა მამულითა, ცალყუელიძე მისითა მამულითა, კულბითს სამი საგლეხო: გეგელიშვილი, ლიპარიტაშვილი, და მიქ-

¹² ქართლის მთავარეპისკოპოსი მალაქია, რომელსაც შეწირულობის სიგელი გადაეცა, შემდეგში ლევან კახთა მეფის დახმარებით ქართლის კათალიკოსი გახდა (იხ. ქრონიკები. ტ. II, გვ. 375). ხოლო მოგვიანებით, 1561 წელს, კათალიკოსის ტახტი ლევანის ძემ ნიკოლოზმა დაიკავა.

¹³ როგორც ცნობილია, ერთიანი საქართველოს უკანასკნელმა მეფემ – გიორგი VIII-მ საუფუძველი ჩაუყარა კახეთის სამეფოს. ქართლის სამეფომ დამოუკიდებლად დაიწყო არსებობა, თუმცა კახთა მეფეები XV-XVI საუკუნეებში ქართლის ტერიტორიაზე გარკვეულ უფლებებს ინარჩუნებდნენ, მათ შიდა ქართლში თავიანთი მამულებიც ჰქონდათ. გარდა ამისა, კახეთის მესვეურთა უფლებები ვრცელდებოდა ქართლის საკათალიკოსოს ადმინისტრაციულ აპარატის წარმომადგენლებზე – „მცხეთიშვილებზე“, კერძოდ კი „ქადაგებზე“. კახთა მეფეებს (როგორც ჩანს, მათ ეს პრივილეგია გიორგი VIII-დან გადმოჰყვათ). „სამცხეთისშვილო წილის“ განკარგვა და „ქადაგის“ დანიშვნაც შეეძლოთ (იხ. ქრონიკები. ტ. II, გვ. 370).

¹⁴ ქრონიკები. ტ. II, გვ. 376.

¹⁵ ზოგიერთ დოკუმენტში გვხვდება „პატარა მელვრეკისი“ (იხ. გ. სოსიაშვილი. ლიახვის ხეობის ნასოფლარები. გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის ისტორიისა და არქეოლოგიის სასწავლო სამეცნიერო ცენტრის შრომათა კრებული. №10. 2016, გვ. 154).

ლუტაური, ვირმა მისითა შესავლითა, წიასწყალთა ერისთვისაგან შემოწირული არჩვაძეები მათი მამულითა“.¹⁶

აღნიშნული დოკუმენტის მიხედვით პატარა ლიახვის ხეობაში ეკლესიის საკუთრებად ითვლებოდა: სოფელ ერედვში ორი კომლი (დოკუმენტში დამახინჯებით წერია ერეთი, ჩვენი აზრით, უნდა ეწეროს ან ერედვი, ან მერეთი), სოფელ ტირმინსში – ოთხი კომლი, სოფელ კულებითში სამი კომლი, ასევე სოფლები: ქორდი, ზაკვი, სათიხარი, ვირმა. 1559 წელს, სიმონ I სუეტიცხოველს შეწირულობის სიგელი განუახლა, მათ შორის პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული ქონება. ჩამონათვალში გვხვდება სოფელი ქორდიც.¹⁷ 1574 წლის 14 მარტით დათარიღებული წყალობის წიგნის თანახმად, ქართლის კათალიკოსმა ნიკოლოზმა სოფელ ყურისუბნის სანაცვლოდ ვახტანგ ბატონიშვილს რამდენიმე სოფელთან ერთად ქორდში სუეტიცხოველის საკუთრებაში არსებული ქონება გადასცა. დოკუმენტში ვკითხულობთ: „ქ. ნებითა და შეწყენითა ღმრთისათა, კითხვითა, მოწმობითა და ბრძანებითა მეფისა პატრონისა სუიმონისითა და დედოფლისა პატრონისა ნესტანდარეჯანისითა ჩუენ, ქართლის კათალიკოზ-პატრიარქმან ნიკოლოზ და ყოველთავე მცხეთის-შვილთა მოგახსენეთ და მოგეცით თქუენ, პატრონიშვილსა პატრონსა ვახტანგს ყურისუბნის სანაცვლოდ: მონასტერი და სოფელი ვირმა მისითა შესავლითა რარიგადცა სუეტიცხოველს შემოსწირვია; წიასწყალს არჩვაძეები ერისთავსა რომ შემოუწირავს, მითვე წესითა; ერეთს გილაშვილი მისითა მამულითა; ზაკუი მისითა მზღურითა; სათიხხარი მისითა სამართლიანითა მზღურითა; ქორდს, რაც სუეტის ცხოვლისა ყოფილა, მათითა სამართლიანითა; ტ[ი]რმინს[ს] რაც სუეტის ცხოვლისა ყოფილა, მათითა სამართლიანითა; ცოტა მელურეკისი მისითა სამართლიანითა; მელურეკის ვენახხი და სხვა, რაც საჩუენო იყო; ახალდაბას ფალავანდიშვილის შემოწირული საგლეხოები, რაც ვარდანს შემოუწირავს, მისითა სამართლიანითა; ყელქცეულს ვირმის შეწირულნი მიწანი რარიგადცა აქამდი ჩუენ გუქონებია; ესე მოგუებარებია და დაგუენებებია ყურისუბნის სანაცვლოდ“.¹⁸

¹⁶ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 265. დოკუმენტში გაურკვევლად წერია: „წიასწყალთა“, არ არის გამორიცხული, რომ ეს იყო სოფელ ქორდის ერთი უბანი, ან ქორდთან ახლოს არსებული მცირე დასახლება, სადაც არჩვაძეები ცხოვრობდნენ. წიასწყალზე, რომელიც, შესაძლებელია, პატარა ლიახვის ერთ-ერთი შენაკადი იყო სავარაუდოდ ქსნის ერისთავთა უფლებები ვრცელდებოდა.

¹⁷ ქრონიკები. ტ. II, გვ. 401.

¹⁸ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 277-278. აღსანიშნავია, რომ ეს დოკუმენტი

პატარა ლიახვის ხეობაში სვეტიცხოვლის კუთვნილი მამულები, საპატრიარქო სამეფო კარისაგან რამდენიმე წლის შემდეგ ხელახლა გამოითხოვა. კათალიკოსმა დომენტიმ მუხრანთან ახლოს არსებული სოფელი ყურისუბანი ვახტანგ ბატონიშვილს დაუბრუნა და სოფელ ქორდთან ერთად, სვეტიცხოვლის ქონების გადაცემა მოითხოვა. 1595 წლით დათარიღებულ დოკუმენტში: „წიგნი დომენტი კათალიკოზისა ვახტანგ ბატონიშვილისადმი სოფელ ქორდის სვეტიცხოველისადმი დანებების შესახებ“ ვკითხულობთ: „მას ჟამსა, ოდეს თქუენის ძმის მეფის პატრონის სუიმონისგან მუხრანს სოფელი ყურისუბანი სამამულოდ და სამკუიდროდ მოგცემოდა. ამას წინათ კურთხეულს კათალიკოზს პატრონს ნიკოლოზს ზემო ქართლს ქორდი და რაცა სხუა მის გარშემო საყდრის მამული იყო, თქუენთვის ყურისუბანზედ გაეცვალა; ამისთვის, ვითა ყურისუბანი საყდარსა უფრო ახლო ახლდა. აწე არცა თქუენ მოგხდომოდა კარგად და არცა სუეტმან ცხოველმა იპრიანა. აწე თქუენივე ყურისუბანი თქუენვე დაგიდევით და საყდრისა მამული საყდარსავე დანებეთ“.¹⁹ როგორც ჩანს, პატარა ლიახვის ხეობის არაერთი სოფელი, მათ შორის ქორდიც ძველი დროიდანვე ეკლესიის საკუთრებაში იყო, ამიტომ კათალიკოსმა ყურისუბანს ძველი მამულები არჩია. XVII საუკუნის დასაწყისში პატარა ლიახვის ხეობაში სვეტიცხოველს ეკუთვნოდა ასევე სოფლები: გერი, გერისთავი და არბო. როგორც ერთ-ერთი დოკუმენტიდან ჩანს, ეს სოფლები უწინ არაგვის ერისთავთა საკუთრება ყოფილა, ხოლო შემდეგ სამეფო ხელისუფლებას სვეტიცხოვლისთვის გადაუცია. ერთ-ერთი საბუთიდან ირკვევა, რომ აღნიშნული სოფლები ნუგზარ არაგვის ერისთავმა უკან დაიბრუნა და

ოდნავ განსხვავებული სახით აქვს გამოქვეყნებული თ. ჟორდანიას. საბუთს თან ახლავს მკვლევრის მინაწერი: 1574 წ. ნუსხა მცხეთისა № :მ სვიმონ მეფე სწერს: „...მონასტერი და სოფელი ვირმა მისითა შესავლითა რა გვარადაც სვეტი-ცხოველს შემოსწირვია წასწყალს(?) (საგარაუდოდ, უნდა ეწეროს წიას-წყალს, აღნიშნული ტოპონიმი, როგორც ენახეთ, იხსენიება 1559 წლის დოკუმენტში). არჩვამები ერისთავს რომ შამოუწირავს მითვე წესითა, ერეთს გულშეკლი (sic) (უნდა ეწეროს გილაშვილი – გ. ს.) მისითა მამულითა, ზაკე მისითა ზღურითა, სათახი... (უნდა ეწეროს სათიხარი – გ. ს.) ქორდს... ხომატე, ლუკერისი. „მელეკერის ვენახი... ახალდაბას... საგლეხოები, რაც ვარდანს შემოუწირავს, ყელქცეულს ვირმის შეწირულნი... ესე მოგვბარებია და დაგვენებია ყურის უბანის სანაცვლოდ... ქკ: სიბ: თუესა მარტსა: იდ:“ (ქრონიკები. ტ. II, გვ. 415). ჩვენი აზრით, ეს დოკუმენტი უნდა წარმოადგენდეს პროფ. ი. დოლიძის მიერ გამოქვეყნებულ ზემოთ დამოწმებული ნიკოლოზ ქართლის კათალიკოსის იმ სიგელის ასლს. რომელიც მან ვახტანგ ბატონიშვილს უბოძა და სვეტიცხოვლის მამულების სანაცვლოდ ყურისუბანი გამოართვა. თ. ჟორდანიამ, ჩვენი აზრით, ამ დოკუმენტის დაზიანებული ასლი ამოიკითხა და სიგელი სიმონ I-ს მიაწერა.

¹⁹ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 348.

სანაცვლოდ ეკლესიას ქორდში მცხოვრები თავისი ყმები გადასცა. დოკუმენტში ვკითხულობთ: „1617 წ. ქ. ქსტე: ქ. ესე წიგნი მოგახსენე... სუეტსა ცხოველსა... მე ერისთავმან პატრონმან ნუგზარ (და ძეთა ბაინდურ და გ-იმ).. ასრე, რომ ჩუენი სამკვდრო გერი და გერისთავი სუეტიცხოვლისათვის შეწირა (შეეწირა) მეფეთა. კიდევ არბო, სგენასმანი (სუეტის ცხოვლისა იყო და ეს ჩუენ დავიჭირეთ და ამისად სამუქმოდ ჩუენ მოგართვით ქორდს ჩუენი სამკუიდრო კვამლი სამი ბეჭნიაშვილი ირემა (და სხვ.)“.²⁰

1616 წელს ქორდში მცხოვრები რამდენიმე კომლი გლეხი საპატრიარქოს ქსნის ერისთავებმა შესწირეს: „...და მოგახსენეთ ქორდს კაცი[კუა]მლი ექვს[ი]: არჩვაძე შოში[ტა, ბერიკასშვილი ნინია, ხხევსური საგინა, მუჭაური გამიხარდი] და ჩუბინასშვილი ფრიდონა და გივ[ი]სშვილის მამული“.²¹ როგორც ზემოთ მიუთითებდით, 1559 წლის საკათალიკოსო გუჯარის თანახმად ქსნის ერისთავებს ქორდთან ახლოს, წიასწყალს, მცხოვრები არჩვაძეები ეკლესიისთვის შეუწირავთ. როგორც ჩანს, ერისთავებმა, რომელთა საკუთრებას პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებული სოფლები წარმოადგენდა,²² ქორდზეც გარკვეული უფლებები მოიპოვეს. კათალიკოსმა ზაქარია ერისთავების მიერ ბოძებული ყმებიდან რამდენიმე კომლი გედევანიშვილებს უწყალობა. 1616 წლის მამულის წყალობის წიგნში, რომელიც ზაქარია კათალიკოსის მიერ გედევანიშვილებს ებოძათ ვკითხულობთ: „ქ. ჩუენ, ქრისტეს ღ[უ]თისა მიერ კურთხეულმან ქართლისა კათალიკოზმან პატრო[ნ]მან ზ[აქარ]ია, ესე წყალობის წიგნი გიბოძეთ თქუენ, გედევანისშვილთა დავითს, გაბრიელს, როსებს, პეტრეს, გიორგის, აბიათარს და პაპუნასა, ასრე და ამა პირსა ზედა, რომე მოხუედით კარსა დარბაზისა ჩუენისათა და მამულის წყალობის გუეაჯენით, ვისმინეთ აჯა და მოხსენება თქუენი და გიბოძეთ ქორდს მამული კუამლი კაცი ათი: ირემა ბეჭნიაშვილი, გამეხარდი... უჭაური, შალ(ულაძე?)დათი, არჩვაძე მამუკა, კიდევ არჩვაძე მამუკა, კიდევ არჩვაძე გიორგი, არღუნაშვილი გიორგი, აფხაზაშვილი ნადირა, ხევსური საგინა... (შვილი) ჩუბინაშვილი ფრიდონა, გუიბოძებია მკუიდრად და მოუშლელად“.²³

²⁰ ქრონიკები. ტ. II, გვ. 441-442.

²¹ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 482-483.

²² ჯ. გვასალია. აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები. თბ. 1983, გვ. 68.

²³ დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან. ნ. ბერძენიშვილის რედ. ტ. I. თბ. 1940, გვ. 16, №18. ამ დოკუმენტს ნ. ბერძენიშვილი 1616 წლით (თუმცა საბუთს კითხვის ნიშანი აქვს) ათარიღებდა, იგივე დოკუმენტი გამოცემული აქვს ე. თაყაიშვილს,

ქსნის ერისთავებმა მოგვიანებით კიდევ გადასცეს სვეტიცხოველს ქორდში არსებული მამული. ამას ადასტურებს 1766 წლით დათარიღებული დოკუმენტი: „ქ. ეპა შენ ყოველთა ქრისტიანეთა სიქადულო და საქართველოთა ერთა განმანათლებო, სვეტო ღთივ აღმრთებულო, კვართო საუფულო და მირონო ღთ მყოფელო, რომელი კურნებ სულთა და სხეულ-აღნაგთა კაცთასა, ჩვენ შენ მიერ ცვა ფარვათა მონდობილმან და მსასოებელმან, ქსნის ერისთავმან პატრონმან დავით, და ძმამან ჩვენმან იოვანმან და იესემან, ბიძაშვილმან ჩვენმან გიორგი ყულარაღასმან, და ძეთა ჩვენთ შალემ, როსტომ დ ბიძანამ, შემოგწირეთ და მოგახსენეთ და გიძღვნისმრთმეველთ თქვებნ ცათა მობაძვსა კათოლიკე ეკლესიასა, სვეტსა ცხოველსა და მას ზედა მჯდომარესა ყდ სანატრელს უწმიდეს ეზ-პატრიარქს (სიც), მეფის ძეს ანტონის, ასე რომე სურვილითა და ჩვენის ნებადართვით ძველადვე მამა-პაპათა ჩვენთაგანაც შეწირულობა იყო და სხვა სოფელნი და აგარაკანი და ჩვენც აწე ესე ვინებეთ და შემოგწირეთ იქავე თქვენს სოფელს ქორდს ჩვენისავ კაცის ჩიფჩიურისა და ლაფაჩის ნასყიდი ვენახები, ჩვენ ესენი სხვათა სამოქმოთი შევიჯერეთ და სამკვიდროთ და საბოლოთ შემოგწირეთ და მოგახსენეთ, რომ არს დროსა და ჟამსა არცა ჩვენ და ჩვენი შვილნი და შვილის შვილნი და ნათესავნი არავინ გეცილებოდესთ და, თუ ვინმე ამისად ცილებად ხელყოს ვინმე, შერისხდი შნ დაუსაბამო ღთო და ყოველნო მისნო წმიდანო და შნცა, ცათა მობაძო საქართველოს განმანათლებელნო სვეტო ცხოველო, და ნურართამცა იხსნება სული მისი ჯოჯოხეთისაგან, ზოლო დამამტკიცებელნი ამისნი ღთნ აკურთხოს. აღიწერა ქრისტესიოვან წელსა ჩლივ, ზოლო ქართულს ქორდონიკონს უნდ. დაიწერა ხელითა მდივნისა ჩვენის ქარელი თამაზისითა“.²⁴

ინტერესს იწვევს დოკუმენტში ნახსენები „ჩიფჩიურისა და ლაფაჩის ნასყიდი ვენახები“. სხვა დოკუმენტებიდანაც ჩანს, რომ ქორდში არსებულ მამულებს პატარა ლიახვის ზემო წელზე არსებულ მცირემიწიან სოფლებში მცხოვრები გლეხები ყიდულობდნენ. ერთ-ერთი საბუთით ირკვევა, რომ ქორდში ბელოთელ გლეხებს ბერი ჩიფჩიურსა და გიორგი ფისაძეს ჰქონდათ ნაყიდი ვენახები, რომლებსაც გედევანიშვილები ედავებოდნენ.²⁵ ელიოზიძე-გედევანიშ-

რომელიც აღნიშნულ საბუთს 1626 წელს შედგენილად მიიჩნევდა (იხ. საქართველოს სიძველენი. ე. თაყაიშვილის რედ. ტ. I, გვ. 251, №209). ამავე დოკუმენტს 1626 წლით ათარიღებდა პროფ. ი. დოლიძე (იხ. ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 393).

²⁴ საქართველოს სიძველენი. ტ. I. გვ. 274, №. 224.

²⁵ ქართული სამართლის ძეგლები. სასამართლო განჩინებანი (XVIII ს.). ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ ტ. V. თბ. 1974, გვ. 220. პატარა

ვილებს, რომლებიც ეკლესიასთან ძალზე დაახლოებული იყვნენ, ქორდში საპატრიარქოს მიერ ბოძებული მამული კათალიკოსმა ევდემონმა 1638 წელს კვლავ განუახლა: „პირველადცა გქონებოდა და წიგნიცა გქონდა. აწე ჩუენცა შეგიწყალეთ და გიბოძეთ თქვენ ელიოზიძეთა გედეონის შვილთა დავითს, გაბრიელს, პეტრეს, პაპუნასა და ქაიხოსროს და ყოველთავე მომავალთა სახლისა თქუენისათა. მოგეცით ქორდს მამული, აფხაზაშვილის ნაქონი მოზუერაული მამული... ვენახხი ბექიაშვილის ნაქონი; ამას წინად ეს მამული ბადაშვილს შოშიტას მივეცით და წიგნიცა ჰქონდა. აწე იმ ჩუენს წყალობას მამულსა სხუაგან ჰყიდდა. და რაც შოშიტამა ჩუენ ფეშქაში მოგვითანა, ეს ფეშქაშის ფასი ისრევე მიგაცემინეთ და მამულის წყალობა თქვენ გიყავით“.²⁶

სოფელ ქორდში გედევანიშვილებმა, როგორც კათალიკოსის დაქვემდებარებაში მყოფმა „მცხეთიშვილებმა“ მყარად მოიკიდეს ფეხი. ამას ადასტურებს როსტომ მეფის მიერ 1652 წელს გედევანიშვილებისადმი ბოძებული წყალობის წიგნი: „ვითარმედ წილხვდომილ ვიქმნენით ჩვენ ქართველნი დედოფლისა მის ღთი მშობლისა. ჩვენ შენ მიერ მტერთა ზედა და წინააღმდეგომთა ძლიერმან, იესიან-დავითიან-სოლომონიან-პანკრატიონიანმან, შანშა და შირვანშა, ყოვლისა აღმოსავლეთისა მყრობელ-მქონებელთამან, მეფეთ მეფემან, პატრონმან როსტომ, და თანა მეცხედრემან ჩვენმან დედოფალთ დედოფალმან პატრონმან მარიამ და პირმშომან და სასურველ-საწადელთა ძეთ ჩვენთა, პატრონმან ლუარსაბ, და ძეთა ჩვენთა თანა მეცხედრემან პატრონმან თამარ, და ძემან მათმან პატრონმან გიორგი, შემოგწირეთ მცირე ესე შემოსაწირავი სოფელი ქორდი თქვენ სვეტ-ცხოველსა, კვართსა საუფლოსა და მი-

ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებული სოფლებიდან გლეხთა ბარში ჩამოსახლების ფაქტები არაერთ დოკუმენტში გვხვდება. XVIII საუკუნის II ნახევრის ლიახვის ხეობის აღწერის დავითების მიხედვით სოფელ ფლაგში იხსენიება: საური ოთარა საცხენელი, საცხენელი ტატიანევილი ქრისტესია, ფლაგში იხსენიება ასევე აწერისხველი ტატიანევილი ქრისტესია (ა. თაბუაშვილი. ქალაქ ცხინვალისა და მისი მიმდებარე სოფლების აღწერის დავითები (XVIII საუკუნის II ნახევარი). თბ. 2013, გვ. 97-99).

²⁶ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 495-496. ყურადღებას იპყრობს დოკუმენტში მოხსენიებული „მოზუერაული მამული“, სოფელ ქორდში „მოზუერაული“, როგორც ტოპონიმი, შემორჩენილი არ არის. არ არის გამორიცხული, რომ „მოზუერაული“ საკუთარ სახელს, ან მეტსახელს – მოზუერას უკავშირდებოდეს. ცნობილია, რომ საქართველოში გავრცელებული იყო ასეთი ტიპის საკუთარი სახელები. ამ მხრივ საინტერესო დაკვირვება ჰქონდა აკად. ივ. ჯავახიშვილს: „კახეთში ძველადვე ცნობილი გვარის ვაჩინაძეს სახელის მიხედვით უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ წინათ ვაჩინა ქართულში მამაკაცის სახელი უნდა ყოფილიყო, რომელიც ტოტემურობის ნიადაგზე იყო გაზრდილი, დათვის, კურდღელსა და ქარციკას მსგავსად, შესაძლებელია ცხოველის სახელი ყოფილიყო“ (ივ. ჯავახიშვილი. თხზულებანი. ტ. X. თბ. 1992, გვ. 179).

რონსა ღთმყოფელსა, კათოლიკე სამოციქულოსა საყდარსა, მას უამსა ოდეს ჩვენთა მამა-პაპათა ღიახვის პირს სოფელი ქორდი შემოეწირა, ყოვლის კაცისაგან მოუდევარ-მოუსარჩლელ, მით ბარამდი, ასრე რომე ძველათგანცა შემოეწიროდა თქვენ სვეტსა ღთივ აღმართებულსა, კვართსა საუფლოსა და მირონსა ღთმყოფელსა და მას შინა საჭეთ მპყრობელსა პატრიარქსა კათალიკოზსა პატრონსა ქრისტეფორეს, ასრე რომე ჩვენის ნება დართულობითა და ბრძანებითა ღიასამიძეს კათალიკოზს გედაონისშვილის გაბრიელისა და მისთა ძმისწულთა პაპუნასათვის და ქაიხოსროსათვის და შვილთა და მომავალთათვი ებოძებინა, ამდ რომე მათის საქონლითადა საფასოთა გრაჟალი ეყიდათ, და ჩვენისავე ბრძანებით ეს ჩვენის სასაფლავს შეწირული სოფელი ქორდი მისდა სანაცვლოდ კათალიკოზს ებოძებინა. აწე ავისა და ცუდის კაცისაგან სხვარიგად გაე ესინჯება, რომე ხუთი-ექვსი კვამლი შეწირული არ არისო და ტყველთ უჭირავსო, და ჩვენცა ვიგულეთ და ვიგულსმოდგინეთ და ვკჳქენით მოკითხული და ბატონის პაპის ჩვენისა და ბატონის ბიძის ჩვენის შეწირულობის წიგნიც გინახეთ და ჩვენცა ჩვენათ სადღეგრძელოთ და მეფობისა ჩვენისა წარსამარტებლად, და სულისა ჩვენისა საოხად, და ძეთა ჩვენთა სადღეგრძელოთ, ჩვენცა ელახლად კადრეთ და მოგახსენეთ და შემოგწირეთ თქვენ ცათა მობაძავს სვეტსა ცხოველსა და მაზედან საჭეთ მპყრობელს კათალიკოზსა სოფელი ქორდი ერთობით, ასრე რომე ბადაშვილებს გარდაის ისრევე ელშეუალათ და ყოვლის კაცისაგან უცილებლათ დაგიმკვიდრენ ჩვენგან შემოწირული 1) საყდრის შემოწირული ქორდი და გიბოძეთ თქვენ ჩვენის სასაფლავს ჯარის უფროსს გედაონისშვილს ბატონს გაბრიელსა და ძმისწულსა შენსა პაპუნასა და ქაიხოსროს და შვილთა მათთა გიორგის და დავითს და მომავალთა სახლისა შენისათა, და გიბოძეთ სოფელი ქორდი ყოვლის მისის სამართიანითა მზღურითა, მითთა, ბართა, წყლითა, წისქვილითა, ველითა, ვენა ითა, ჭაღითა, საწყლისპიროთა, სათიბითა და უთიბრითა, ქვეერ-მარნითა, სასახლითა და ეკლესიითა და ყოვლის მისის სამართლიანითა მზღურითა: ზემოთ ღიცურს რუმდი, იმას ჩამოსწორ ქვაჯირას ფონამდი, ისრე ჩატანებით ტრძნისას რუმდი, თერგკისის სამძურამდი, კიდევ მოკარგულს რუს აქეთ ჩამოტანებით ჭაღითა, ველითა და წყლითა, ესე ყოვლითურთ შეგვიწირავს და შენთვი სამკვიდროთ და საბოლოოთ გვიბოძებია საფიცარიტა, საწყვეტის წყლითა და ჭაღითა. აწე გაგიტაოს და გიბედნიეროს ღთმ ჩვენსა და საყდრისა ერთგულად სამსახურსა შინა.²⁷

²⁷ საქართველოს სიძველენი. ტ. I, გვ. 337, №281.

როგორც ამ დოკუმენტიდან ჩანს, ქორდი სვეტიცხოვლისათვის საქართველოს სამეფო ხელისუფლებისაგან ძველი დროიდანვე იყო გადაცემული და როსტომმა ის ეკლესიის სამსახურში მყოფ გედევანიშვილებს განუახლა. 1694 წელს კათალიკოსმა ნიკოლოზმა მცხეთის ჯარის სარდალს გიორგი გედევანიშვილს ქორდში ბადასშვილის ბაზუტას მამული და გლეხი ჯალაბაძე „თვისის უნაკლულოს მამულითა“ უბოძა. ირკვევა, რომ ბაზუტა ბადასშვილი ეკლესიის ყმა იყო, თუმცა იგი „ბევრის კაცის კვლ[ა]სა და ტყვის გასყიდვაში გ[ა]კერძა და გათათრდა“.²⁸

სოფელ ქორდის საპატრიარქოსადმი კუთვნილება დასტურდება უფრო გვიანდელი დოკუმენტებითაც. 1720 წლის საბუთში, რომელიც წარმოადგენს სვეტიცხოვლისა და კათალიკოზის ყმების ნუსხას ვახტანგ VI ოქმით, ვკითხულობთ: „ქ. არის სვეტის - ცხოვლისა და ბატონის კათალიკოზის ყმა თრიალეთზედ. ქ. საბროწლეთს კომლი ხუთი, ბოგანო ორი. ქ. ერედეს სამი. ქ. ქვაბთ (?) სამი. ქ. მღვრეკს თაწმინდისა თორმეტი. ქ. ტრძნის სამი. ქ. ქორდას თექვსმეტი, აზნაური ორი...რაც ამამი კომლი სწერია, სულ ყველამ თოფი უნდა იშოვონოს, ბოგანომ ფარხმალი და საფთე მშვილდი წამოიღოს. რაც სახლში საბატონოს კაციშვილი და აზნაურშვილია, ვერ დაგვაკლდება. ვისაც შეეძლოს თოფიც იქონიოს და შუბიცა, ვისაც არა და თოფი წამოიღოს...“.²⁹

როგორც დოკუმენტიდან ჩანს, ამ დროისთვის ეკლესიის დაქვემდებარებაში პატარა ლიახვის ხეობაში 31 კომლი გლეხი და 2 კომლი აზნაური ყოფილა. აქედან ყველაზე მეტი საეკლესიო გლეხი ცხოვრობდა ქორდში. აღნიშნულ სოფელში ეკლესია ფლობდა 2 კომლ აზნაურსაც, მათი ვინაობა არ წერია, თუმცა, ჩვენი აზრით, ისინი გედევანიშვილები უნდა ყოფილიყვნენ, რადგან ამ დროისთვის მათ როგორც „მცხეთიშვილებს“ და კათალიკოსის ჯარის სარდლებს ქორდი საპატრიარქოსაგან ჰქონდათ გადაცემული და სწორედ აღნიშნულ სოფელში სახლობდნენ.³⁰ XVIII საუკუნის II ნახევარში საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის საკუთრებაში სოფელ ქორდში მცხოვრები 13 კომლი გლეხი იყო: „ქ. ქორდს [ქ.] გედევანიშვილის შოშიას ყმა ბურნაძე შიო, ქ. ამისივე მახათაძე მღვდელი იოანე ქ. ამისივე ლომაური ივანე ქ. ამისივე ჯალაბაძე პაპუნა ქ. ამისივე ჯალაბაძე გოგილა ქ. აქაე ქარსიდის გლახას ყმა კახიაშვილი რევაზა ქ. გედევანიშვილის იოსების ყმა არჩ-

²⁸ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 603-604.

²⁹ დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან. ტ. I, გვ. 184.

³⁰ დოკუმენტში ქორდის ნაცვლად წერია „ქორდა“.

ვაძე ზაზუნა ქ. გედევანიშვილის სარდლის ბეციას ყმა მარტოყოფელა სვიმონა ქ. ამისივე ლომაური გლაზა ქ. ამისივე ლაშაძე გლაზა ქ. ამისივე რაზმაძე დავითა ქ. ამისივე სვიმონიკა ქ. ამისივე ხევსური პაპუნა.³¹ ქორდში საეკლესიო გლეხების არსებობა დასტურდება 1802 წლის აღწერითაც.³²

³¹ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 990-991.

³² Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией (АКАК). Архив Главного Управления Наместника Кавказского. Под ред. А. П. Берже. Т. I. Тифлис. 1866, გვ. 461, №575.

Giorgi Sosiashvili

GEORGIAN PATRIARCHATE AND THE KORDI VILLAGE

Summary

For centuries the Georgian patriarchate owned lands in the Patara Liakhvi Gorge. The lands were donated to the patriarchate by the king's family, as well as noblemen. The active relations between the church and the villages of the region are proved in various documents and sources. One of the oldest historical documents that has reached us is the tax exemption charter of 1392 of the patriarchate villages of Kartli-Kakheti-Meskheti, where various villages of Patara and Didi Liakhvi Gorges are mentioned. Among them was the Kordi village. In the charter of Alexandre I the Great (dated 1431) the king gave Virsha monastery and the Kordi village to Svetitskhoveli church. The Kordi Village is also mentioned in the charter dated by 1532-1548, according to which, Levan, king of Kakheti, gave to archbishop of Kartli, Malakia, lands in Shida Kartli, including the Kordi village. It is interesting that the kings of Kakheti had significant rights over the villages in Shida Kartli, which is attested by various historical sources. It seems that for some time the Kordi village, along with some other villages, was not owned by the patriarchate, which is proved by the document of the first half of the 16th century, which refers to the lost lands of the patriarchate. According to the documents of the later period, the Kordi village was given to the house of Gedevanishvili by the patriarchate. The Gedevanishvilis were regarded as "Mtskhetishvilebi" and they even commanded the catholicos' army. During the 2nd half of the 18th century the Georgian Orthodox Church controlled 13 peasant families in the Kordi village. The presence of the ecclesiastic peasants is attested by the 1802 census.

მაია შაორშაძე

ქართლის მთავარეპისკოპოსი ნიკოლოზი (ჩხეიძე) (XVII ს. 60-80-იანი წწ.)

საისტორიო დოკუმენტებში ნიკოლოზ ჩხეიძე ქართლის მთავარეპისკოპოსად ჩანს 1661; 1662; 1663; 1666; 1670; 1671; 1678-1688 წლებში. ის არის შვილი გორგასალ ჩხეიძისა, რომელიც იყო ანა დედოფლის (სვიმონ მეფის დედის) მამიდაშვილი. ცნობილი ისტორიული პირებიდან ნიკოლოზის ძმა არის ბეჟან ჩხეიძე (1633-1653, 1678 წწ.), ხოლო ძმისწული ქაიხოსრო ჩხეიძე (1653-1700 წწ.). აღსანიშნავია, რომ „პირთა ანოტირებულ ლექსიკონში“ ძმასა და ძმისწულთან მიმამართებასა და კონტექსტში ნახსენებია მთავარეპისკოპოსი ნიკოლოზი, მაგრამ, რატომღაც, ცალკე მის შესახებ მონაცემები გამორჩენილია. ბეჟან ჩხეიძეზე მითითებულია, რომ იგი იყო როსტომ მეფის მამიდაშვილი (1633 წ. 1450-35/92). ჰყავს ძმები: ქაიხოსრო, დავით, ნიკოლოზ მთავარეპისკოპოსი, შვილი ქაიხოსრო, შვილიშვილი თეიმურაზ. იგი იყო პაპუნა თუხარელის ბიძა ([1658-1675 წწ.], 1450-35/100).¹

რაც შეეხება ბეჟან ჩხეიძის შვილს და, შესაბამისად, მთავარეპისკოპოს ნიკოლოზის ძმისწულს — ქაიხოსროს (1653-1700 წწ.) ჰყავს შვილები: თეიმურაზ (1688-1700 წწ. 1450: 25/61, 25/62, 35/122, Hd-3199, Ad-1610, Hd-801), სეხნია, პაატა (1688-1700 წწ. 1450: 25/61, 25/62, Ad-1610), ფარემუზ, გორგასალ, დავით (1700 წ. Ad-1616).

აღსანიშნავია, რომ ლექსიკონში მოიხსენიება აგრეთვე ორი სეხნია ჩხეიძე, ერთია ძმისწული მთავარეპისკოპოს ნიკოლოზ ჩხეიძისა, ხოლო მეორეა შვილი ქაიხოსრო ჩხეიძისა, ანუ მთავარეპისკოპოსის ძმისწულის შვილი.²

¹ პირთა ანოტირებული ლექსიკონი. ტ. V. მასალები შეკრიბეს და გამოსაცემად მოამზადეს: დ. კლდიაშვილმა, ნ. მშვიდლობაძემ, გ. მჭედლიძემ, მ. სურგულაძემ. ტომი შეადგინა და რედაქცია გაუკეთა მზია სურგულაძემ. თბ. 2015, გვ. 233.

² პირთა ანოტირებული ლექსიკონი. ტ. V, გვ. 235.

სხვა პირია აგრეთვე ისტორიკოსი, მოღარეთუხუცესი და მეფე გიორგი XI-ის ძმის, ლევანის, გაზრდილი, სეხნია ჩხეიძე – (1670-1745 წწ). მისი ცნობილი თხზულება „ცხოვრება მეფეთა“ 1653 წლიდან 1739 წლამდე მოდის.

ნიკოლოზ ჩხეიძე ქართლის მთავარეპისკოპოსად პირველად ჩანს 1661 წლის ერთ სიგელში. მიწის ნასყიდობის წიგნში, რომელიც მიცემულია პაპუნა სააკაძის მიერ პაპუნა თუხარელისადმი, მოწმებებში დასახელებული არიან: **მთავარეპისკოპოსი ჩხეიძე**, თბილელი სააკაძე, ჩხეიძე ბეჟან, რევიშვილი გივი. ლოკუმენტის დამწერია ქვათახევის ღვთისმშობლის ტაძრის მღვდელი გიორგი.

საბუთს აქვს ხელრთვა: მთავარეპისკოპოსი ნიკოლოზ. ბოლოს ახლავს ერთი ბეჭედი ლეგენდით და ჯვრები.³

„ანჩაფ ტულურუნაშვილის მიერ დომენტი კათალიკოსისათვის მიცემული ყმის ნასყიდობის წიგნში“, რომელიც გაცემულია 1662 წელს, მოწმებებში კვლავ იხსენიება მთავარეპისკოპოსი ნიკოლოზი (ჩხეიძე). შემდეგი შინაარსისაა ტულურუნაშვილი ანჩაფისა და მისი შვილის, იორამის ნასყიდობის სიგელი: „...მოგვიდე ჩემი მკუვიდრი ყმა რუის ღვინია და მისი ძმა გიორგი და შვილნი მათნი და მომავალნი სახლისა მათისანი... არიან ამისნი მოწამენი: **ჩხეიძე მთავარეფისკოპოზი ბატონი ნიკოლოზ**, ამილახორიშვილი ბარძიმ, თაქთაქიშვილი არდამელ“. სხვა ხელით სიგელს ამოწმებს მღვიანბეგი ედიშერიც.⁴

1663 წლითაა დათარიღებული „ქაიხოსრო ჯავახიშვილის მიერ თარხან იორამ მოურავისშვილისათვის მიცემული დამოყვრებისა და ფიცის წიგნი“, რომლის მოწმეცაა მთავარეპისკოპოზი ნიკოლოზი.

ჯავახიშვილი ქაიხოსრო და მისი შვილები ბახუტი, ბერი, ბეჟან და ძმა რევაზ, სიგელს აძლევენ დიდი მოურავის შვილს თარხანს, იორამს და მათ შვილებს: გიორგის, ავთანდილს, წინამძღვარ ქრისტეფორეს, დათუნას, შიოშს და ჯანზურაბს იმის შესახებ, რომ მეფე შაჰნავაზის ბრძანებით, ჯავახიშვილებს თავიანთი ქალი სააკაძე გიორგისთვის მიუთხოვებიათ და დამოყვრებულან. სამკვიდრო ოძისის ნახევარი მამული ამ მოყვრობის აღსანიშნავად მათთვის მიუციათ, რადგან სრულად ამ მიწებს თვითონაც არ ფლობდნენ.

„არიან ამისი დამხდურნი და შუამავალნი: **მთავარეპისკოპოზი ჩხეიძე ბატონი ნიკოლოზ**, სარდალ სალთხუცესი ციციშვილი ბატონი პაპუნა, ბარა-

³ კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი (ხეც). კოლექცია Sd, ლოკუმენტი №50.

⁴ ს. კაკაბაძე. ისტორიული საბუთები. წ. IV. თბ. 1913, გვ. 37; ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა (1213 წლიდან 1700 წლამდე). შუკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი, ახსნილი და გამოცემული თ. ჟორდანიას მიერ. ტ. II. ტფ. 1897, გვ. 480; საქართველოს ეროვნული არქივი (სეა), ფონდი 1449, საბუთი №2661.

თაშვილი, ყოვლის სიბრძნით სრული, ბიძა ჩემი პატრონი რევაზ. დაიწერა წიგნი და სიგელი ესე ქკს ტნა, კელითა იმერელთ მეფის მდივნის მწიგნობრის ფეშანგისათა“.⁵

1664 წელს ნიკოლოზ მთავარეპისკოპოსის დაკვეთით, ფარემუზ და იესე ბედისმწერლიშვილებმა გადაწერეს „კურთხევანი“.⁶

ასეთი შინაარსისაა „კურთხევანის“ ანდერძი (გადამწერისა): 1. „...ვიწყეთ წმიდაჲ ესე და უნაკლულო წიგნი კურთხევანი ბრძანებითა და გულსმოდგინებითა ქართლისა მთავარეპისკოპოზისა ჩხეიძის პატრონის ნიკოლოზისითა, მრავალმცა არიან წელნი ცხორებისა მისისანი და საუკუნომცა არს საკსენებელი და კურთხევა მისი. აღესრულა წ(მიდა)ჲ ესე წიგნი თუქსა აპრილსა ა, ღლესა პარასკევსა, ქორონიკონსა ტნბ, ამისსა მწერაჲლსაჲ ფარემუზს და იესეს შუენდოს ღ(მერთმა)ნ და მამა-შობელთა ჩ(უე)ნთა... და მამანო და ძმანო, ვინცა ბრძანოთ, თქ(უე)ნცა შეგინდნეს ღ(მერთმა)ნ, ა(მი)ნ, ა(მი)ნ“.⁷

მინაწერი: „უ(ფალ)ო ღ(მერთ)ო შ(ეიწყალ)ე მთავარეპისკოპოსი ნიკოლოზ, ა(მი)ნ“.⁸

1670 წელს ნიკოლოზ მთავარეპისკოპოსმა დომენტი კათალიკოსთან, გივი ამილახორთან და სხვებთან ერთად გაარიგა ბარათაშვილებსა და პაპუნა ვირშელიშვილს შორის სამამულო დავა: „...მოვიკმეთ სრულიად საქართველოსა მაკურთხეველი ქართლისა და კახეთისა კათალიკოზი, ბატონიშვილი ბატონი დომენტი, ბატონიშვილი პატრონი გიორგი, ბატონიშვილი პატრონი ლევან, მთავარ-ეპისკოპოზი ჩხეიძე, ბატონი ნიკოლოზ, ამილახორი ბატონი გივი, ბატონიშვილი ბატონი აშოთან, სახლის უხუცესი ბატონი ზაზა, ტფილელი ბატონი იოსებ, ბოვნელი ბატონი იოსებ, ჩხეიძე ბეჟან, ბარათაშვილი მეჯინიბეთუხუცესი პაპოა, და დავსხედით ბარათაშვილის ბატონის ყაფლანისა და მისის შვილების პაპუნასა, ასლანისა, ვახტანგისა, თამაზისა და გიორგისა და ვირშელიშვილის პაპუნასი, შანშესი და მათის შვილის ასლანისა, ზურაბისა და რევაზის სასამართლოდ...“

დამწერი: კარის მდივან-მწიგნობარი შანშეიან მარტიროზაშვილი ბეგთა-

⁵ საქართველოს სიძველენი. საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების გამოცემა. ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით. ტ. II. ტფ. 1909, გვ. 89-90; ხეც, Hd-14435.

⁶ ხეც, H-1742, 316 r.

⁷ ხეც, H1742, 314 v - 316 r.

⁸ ხეც, H1742, 224 r; საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. ტ. IV. საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ყოფილი მუზეუმის ხელნაწერები (H კოლექცია). კ. კეკელიძის საერთო რედაქციით. შედგენილია და დასაბუჯდად დამზადებული ელენე მეტრეველის მიერ. თბ. 1950, გვ. 175-176.

ბეგი. ამტკიცებენ: ვახტანგ V შაჰნავაზი და კათალიკოსი.⁹

1671 წელს მთავარეპისკოპოსი ნიკოლოზ ჩხეიძე მოწმეა დომენტი კათალიკოსის მიერ ზაზა და ზაალ ციციშვილებისათვის მიცემული საყდრის კურთხევის და დავის გარდაწყვეტილების წიგნისა.

დომენტი კათალიკოსი წიგნს აძლევს თავის დისწულებს, ციციშვილ ზაზასა და ზაალს: როდესაც მისი და, დედისიმედი გარდაცვლილა, შვილებს მისი დასაფლავება ყინწვისში გადაუწყვეტიათ. კათალიკოსს კი მოუწოდებია ნიჩბისში, მათი სასახლის ახლოს აეშენებინათ საყდარი და დედამისი იქ დაეკრძალათ. ციციშვილებიც დათანხმებულან და კათალიკოსს ამ საქმეში მათთვის ხელიც გაუმართავს. როცა საყდრის თითქმის მესამედი უკვე აშენებული იყო, მათი განაყოფი ციცი ციციშვილი შემოდავებიათ, ჩემი ყმის მიწაზე აშენებთო. გამოუკითხავთ ეს საქმე და დაუმტკიცებიათ, რომ ციცის ყმის მიწაზე კი არა, თავისი ყმის მიწაზე აშენებდნენ, ამიტომ მათთან ხელი არავის ჰქონდა.

სიგელს ამტკიცებს კათალიკოსი დომენტი, ბატონიშვილები ბაგრატ და აშოთან. აგრეთვე ამტკიცებენ ქართლის მთავარეპისკოპოსი და თბილელი ეპისკოპოსი: „ჩვენ, მთავარეპისკოპოზი ნიკოლოზ ჩხეიძე ამ საყდრის საძირკვლის კურთხევაში დავხედი და ამ სამართალში და მოწმე და გარდამწყვეტელნი ვართ“. ხელრთვა: მთავარეპისკოპოზი ნიკოლოზ და თბილელი ეპისკოპოსი იოსებ.¹⁰

აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ ერთ უთარილო სიგელში მთავარეპისკოპოზი მოხსენიებულია როგორც „ქართლისა და დედაქალაქისა მთავარეპისკოპოზი ჩხეიძე პატრონი ნიკოლოზ“. როგორც ჩანს, გარკვეული დროის მონაკვეთში ნიკოლოზი დროებით თბილისისა და ქართლის მთავარეპისკოპოსის კათედრას ერთდროულად განაგებდა.

ამ სიგელის საგარაუდო თარიღი „პირთა ანოტირებული ლექსიკონის“ V ტომში არის 1658 წელი. კერძოდ, აქ ნათქვამია, რომ ჩუმათელიძეთა ხუთი კომლი, მთავარეპისკოპოსმა ნიკოლოზ ჩხეიძემ შეაწირვინა როსტომ მეფეს იტრიის სიონის ღვთისმშობლის მონასტრისათვის. ბეგრის გარდა მათ არაფერი ევალებოდათ ([1658 წ.] 1449-1935).¹¹

საქმე ისაა, რომ როსტომ მეფეს იტრიის ტაძრისთვის ჩუმათელიძეები, შესაძლოა, შეეწირა მხოლოდ 1658 წლამდე, რადგან ეს წელი მისი მეფობის

⁹ საქართველოს სიძველენი. ტ. II, გვ. 132-134; ქრონიკები. ტ. II, გვ. 486-487.

¹⁰ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III. საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.). ტექსტი გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ი. დოლიძემ. თბ. 1970, გვ. 569.

¹¹ პირთა ანოტირებული ლექსიკონი. ტ. V, გვ. 230.

ბოლო ზღვარია, მაგრამ ამ დროს ქართლის მთავარეპისკოპოსი ჯერ კიდევ არ არის ნიკოლოზ ჩხეიძე, ამ წელს ის ტაძრის წინამძღვარი უნდა ყოფილიყო და სიგელშიც წარსულ დროზეა საუბარი. უფრო მეტიც, ცნობილია, რომ როსტომ მეფემ და მარიამ დედოფალმა იტრიის მონასტერს ყმები და მიწები 1645 წელს შესწირეს.¹² შემდგომ წლებში, როგორც ჩანს, ხდება ამ შეწირულობის განახლება. ამიტომ ეს სიგელი XVII საუკუნის 60-70-იანი წლებით უნდა დათარიღდეს.

„...ამა ყოველთა წმიდათა ღ(მრ)თისათა თავდებობითა, მინდობითა და შეამდგომლობითა ჩუენ, ღ(მრ)თის მიერ მინდობილმან სასწაულითა მისითა კურთხევით კურთხეულმან ქართლისა და დედაქალაქისა მთავარეპისკოპოზმან ჩხეიძემან პატრონმან ნიკოლოზ, ესე უკუნისამდე ყამთა და ხანთა გასათაგებელი წიგნი და გუჯარი გაადრეთ და მოგახსენეთ თქუენ, საშინელო და ყოველთა ქრისტიანეთა შესავედრებელო და მხსნელად მათად გამოჩენილო ყოვლად უბიწოვო დედაო ღ(მრ)თისაო იტრიისა სიონთა ღ(მრ)თისმშობელო, თუით მინდობილმან შენმან მთავარეპისკოპოზმან ჩხეიძემან პატრონმან ნიკოლოზ, ძმამან ჩემან პატრონმა ბეჟან და ძმისწულმა ჩემან ქაიხოსროვ და მომავალთა სახლისა ჩუენისამან... საბძანისი ალაგი თქუენი დიად დანგრეულდაქცეულიყო, შეწევნითა ღ(მრ)თისითა და ძლიერებითა შენითა, რაცა ოდენ ძალგუედვა, აღვაშენეთ [] მონარღუევი თქუენი სამრეკლო, სენაკები და გალავანი და სხუა, რომელიცა აკლდა, ავაშენეთ და შევამკევით, პწყინვალესა სახელსა შენსა ზედან...“ ამას გარდა, წარსულში მათ მეფე როსტომისთვის გლეხ ჩუმათელიძეთა ზუთი კომლი შეუწირვინებიათ იტრიის ტაძრისათვის. მათ მხოლოდ „თავთავის ბეგარა“ ევალეობდათ: „ჩუენის დიდის ქრთამითა მირთმევითა და შეხუეწნითა, მეფესა როსტომს ზუთი კომლი ჩუმათელიძე შემოვაწირვინეთ და მტკიცე და შეუცილებელი ძეგლი და სიგელიცა დავადებინეთ...“ ამასთანავე „წიფას ერთი გლეხი მამულზე მცირედ იყუნენ ლომსაძენი, პატაშუილები თევდორა და ღონია და მათი შუილი ზეროაი და პაატაი და ტაძარსა თქუენსა წინა სანთელი მცირედ იყო, ამისთუის... ამა ლომსაძესა დავედვით თქუენს წინ მოსაღებლად წელიწადში სამი ჩარეჭი სანთელი და ორს შაურს დეკანოზს ყამს აწირვინებდეს და იმისთუის მისცემდეს“.¹³

სიგელის ქორონიკონი არ ჩანს, ხელს აწერს მთავარეპისკოპოსი ნიკოლოზ ჩხეიძე.

¹² საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა. ტ. 5. თბ. 1990, გვ. 435.

¹³ სჯ. ფ. 1449. საბ. 1935.

ცნობილია, რომ იტრიის ტაძრისათვის (XVI-XVII სს.) სამრეკლო, სენაქები და გალავანი 1656 წელს ბეჟან ჩხეიძისა და წინამძღვარ ნიკოლოზის დაკვეთით აუშენებიათ. სწორედ ეს წინამძღვარი ნიკოლოზია შემდგომში ქართლის მთავარეპისკოპოსი ნიკოლოზ ჩხეიძე, ბეჟან ჩხეიძის ძმა. იტრიაში მიმდინარე მშენებლობაზე საუბარი აქვს აგრეთვე თ. ჟორდანიას თავის გამოუქვეყნებელ ერთ-ერთ „უბის წიგნაკში“, სადაც მოცემულია სხვადასხვა ეკლესიათა და ზელნაწერთა აღწერილობა (№466) (№69). იტრიის ტაძრისთვის შეწირული ერთი ზატის მინაწერში მოიხსენიება ქართლის მთავარეპისკოპოსი ნიკოლოზ ჩხეიძე. „მე, სასობით მინდობილმან საფარველთ შენთამან ბეჟან და ძეთა ჩ(უე)ნთ(ა) ქაიხოსრო, მოვაჭვდინეთ და შევაძკევით ზატი ესე მრავალ-ნაწილიანი დღეთა ჩვენთა სადღეგრძელო... []თვს, საყდრის მეტი შენობა არა დაგვხვდომია რა, ყველა ჩ(უე)ნის მოღვაწეობით მოვრთვეით, რაც ოდენ ძალ გვედვან, ექვსი კვაპლი ჩუმათელიძენი ჩხეიძეთ[თ] (?) შევაწირვინეთ. ქ(ორონიკონს) ტნდ (1666 წ.).“

„ჩ(უე)ნ მთავარეპისკ(ოპო)ზი ჩხეიძე.“¹⁴

ბ-ნი გ. ჯანდიერის ვარაუდით, ნიკოლოზ ჩხეიძე ქართლის მთავარეპისკოპოსად გვხვდება 1661-1671 წლებში,¹⁵ მაგრამ გასათვალისწინებელია, რომ, გარდა ზემოთ აღნიშნული დოკუმენტებისა, იუსტიციის სამინისტროს საქართველოს ეროვნულ არქივში დაცულია კიდევ ორი სიგელი, რომლებშიც მთავარეპისკოპოსი ნიკოლოზ ჩხეიძე იხსენიება. პირველი თარიღდება 1671 წლით და წარმოადგენს „მთავარეპისკოპოს ნიკოლოზის, მისი ძმისა და ძმისწულეების წყალობის წიგნს, მიცემულს ბაქრაძე ნასყიდასათვის“ და მეორე „პირობის წიგნი მეფე გიორგი XI-სა, ნიკოლოზ კათალიკოზისა და ქართლის ეპისკოპოს-დარბაისელთა ანტიოქიის პატრიარქ დოსითეოსისადმი, ქართული მონასტრების დახსნის თაობაზე“ (1678-1688 წწ.). რადგანაც ამ უკანასკნელ საბუთში იხსენიება მეფე გიორგი XI (1676-1688; 1703-1709 წწ.) და ნიკოლოზ კათალიკოსი (1678-1688; 1692-1695 წწ.), სავარაუდოდ, ნიკოლოზ ჩხეიძე გიორგი XI-ის მეფობის პირველ ვადაში მაინც უნდა ყოფილიყო აღნიშნულ კათედრაზე და რადგანაც, ერეკლე I-მა (ქართლში 1688-1703; კახეთში 1703-1709 წწ.) ტახტზე ასვლისთანავე გადააყენა კათალიკოსი ნიკოლოზი და კათედრებზე თავისი ერთგული მღვდელმთავრები დანიშნა, მათ შო-

¹⁴ ხეც, თ. ჟორდანიას პირადი არქივი. „უბის წიგნაკი“. №466 (69), გვ. 201-202.

¹⁵ გ. ჯანდიერი. XVII საუკუნის აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული ქრონოლოგიის საკითხისათვის (ეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგი). „მრავალთაჲ“. ფილოლოგიური-ისტორიული ძიებანი. ტ. I. თბ. 1971, გვ. 333.

რის უნდა ყოფილიყო ნიკოლოზ ჩხეიძეც. ამასთანავე სიგელებში 1690 წლიდან მოჩანს ქართლის მთავარეპისკოპოსი ქრისტეფორე და, შესაბამისად, XVII საუკუნის 80-იანი წლების ბოლოს აღნიშნულ კათედრას, სავარაუდოდ, ჯერ კიდევ ნიკოლოზი უნდა განაგებდეს.

კერძოდ, ამ უკანასკნელ სიგელში, რომელიც გამოქვეყნებულია „ქართული სამართლის ძეგლების“ III ტომში, გიორგი მეფის (1676-1688; 1703/09 წწ.), მისი ძის ბაგრატის, ძმების ლევანისა და სულეიმანის, კათალიკოს ნიკოლოზის, ბატონიშვილი თეიმურაზისა და აშოთანის, გივი ამილახვრის, დავით ერისთავისა და ერისთავის შვილის იასონისა და სხვების შემდგომ, ანტიოქიის პატრიარქ დოსითეოსისადმი მიმართვის წერილის თანამონაწილეა **მთავარეპისკოპოსი ნიკოლოზ**, თბილელი ეპისკოპოსი იოსებ, მანგლელი და მროველი. სიგელში ნათქვამია, რომ „სრულად ჩვენის საბატონოს ეფისკოპოზთა და დარბაისელთა, დიდმა და ცოტამ“ თავს იდევამ ამ საქმის მოგვარებაო. „...რაც ვალი ჩვენს მონასტერს ემართა სრულ ყველას გარდასაწყვეტლად მოგართვით სამოცი ათასი მარჩილი და გაგზავნეთ ჩვენი კაცები გილანს აბრაშუმი უნდა იყიდონ და ცხრას თვეში უნდა იზმირს მივიდნენ და როდისაც გაყიდონ აბრაშუმი, ფასი ბატონმა პატრიარქმა უნდა გამოართვას... სულ სამოცი ათასი მარჩილი ქართლიდამე უნდა პატრიარქმა ამით მონასტრები დაიხსნას-ო“ – აღნიშნულია დოკუმენტში.¹⁶

რაც შეეხება მეორე სიგელს, „მთავარეპისკოპოს ნიკოლოზის, მისი ძმისა და ძმისწულების წყალობის წიგნს, მიცემულს ბაქრაძე ნასყიდასათვის“, რომელიც გამოუქვეყნებელია, შემდეგი შინაარსისაა: **ჩხეიძე ბატონი მთავარეპისკოპოსი ნიკოლოზ**, ძმა მისი ბეჟან, ძმისწული ქაიხოსრო, თეიმურაზ, სეხნია აძლევენ წიგნს ბაქრაძე ნასყიდას გალატოზს, მის შვილს თამაზას, სეხნიას, რომ სახლის და მამულის წყალობა გვთხოვეთ, გიბოძეთ სასახლის ალაგი ჩვენ დოლაბს გაღმა მლაშეს იქით რომ გზა შეექცევაო – იქამდი. „ჭიჭინაძემ რომ ტყე გაკაფა, ისიც გიბოძეთ, შუა ტყეზე რომ გზა გარდმოვიღოს იქამდი, ჟამისადის მიწის სახნავამდი, შენ რომ ესახლები, შენახვით რომ თეთრი მიწის გზა ჩამოვა იქამდი, ავთანდილი რომ მიწას ხნავდა, ისიც გიბოძეთ, როსაჟ მაჭავარიანის წისკვილამდი, დიდ ხევამდი, ჩვენი კონდაკით მოგებულნი თეთრით გიყიდეთ შოშია ბლიაძისაგან, ძეგამს მამული დაგიდევით, საალაპო შეგწირეთ ზეშთა სახიერსა სიონთა ღ(მრ)თისმშობელსა სულისა ჩვენისა საოხად... დაიწერა ქორონიკონს ტნთ (1671 წ.), კელითა ზარანიძის პაატასითა“.

¹⁶ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 592-593; სეა. ფ. 1448. საბ. 1283.

ხელრთვა: მთავარეფისკოპოზი ნიკოლოზ (ადგილი ბეჭდისა).¹⁷

საინტერესოა ერთი უთარილო სიგელი, რომელიც გამოქვეყნებული აქვს ექ. თაყაიშვილს თავის „საქართველოს სიძველენის“ I ტომში. მკვლევარი ფიქრობდა, რომ ვინაიდან „ფიცის წიგნში“ იხსენიება ლიპარტიანი გიორგი და დასავლეთ საქართველოს კათალიკოსი გრიგოლ, სიგელი უნდა განეკუთვნებოდეს გრიგოლ მეორის დროს, ანუ 1680-1710 წლებს.

ისტორიოგრაფიაში, ამჟამინდელი მონაცემებით, დასავლეთ საქართველოს კათალიკოს გრიგოლ II ლორთქიფანიძის მოღვაწეობა 1696-1742 წლებით განისაზღვრება.

სიგელის მიხედვით, ლიპარტიანი გიორგი, ერისთავი შოშიტა, წულუკიძე გიორგი, მიქელაძე გიორგი, პატა და შაქარი, ჭილაძე გიორგი, ჩიჯავაძე ვახუშტი და პატა, ჩხეიძე გიორგი, აბაშიძე გიორგი, ბოქაულთუხუცესი მამუკა, იაშვილი ქაიხოსრო და ბააკა, მხეიძე ქაიხოსრო, გიორგი და ფირან, წერეთელი ქველი და პაპუნა, მოურავი ოტია და ვახტანგ, ლორთქიფანიძე ქაიხოსრო და ხახუტა, ნიფარაძე გიორგი, ბასილ, მამუკა და თ[ავად] ჩხეიძე მთავარეპისკოპოსი, მისი ძმა ხოსია და მისი ძმისწული პატა, ქვარიანი გიორგი, ფიცის წიგნს აძლევენ ჩრდილოსა და აფხაზეთის კათალიკოსს გრიგოლს, ქუთათელ ე[ვდემონს] და გენათელ ნიკოლოზს... იმის თაობაზე, რომ იმერეთის ასაოხრებლად მოსულ თათრებს არ უწინამძღვრებდნენ და ხელს არ გაუმართავდნენ. ასევე იმერეთის ციხის აღების საქმეში ხელს არ შეუწყობდნენ.¹⁸

ბუნებრივია, იბადება კითხვა: ხომ არ გააგრძელა თავისი მოღვაწეობა ნიკოლოზ ჩხეიძემ დასავლეთ საქართველოში? მაგრამ ამ ფაქტს საფუძველს აცლის სიგელში მოხსენიებული მისი ძმა ხოსია და ძმისწული პატა. როგორც ჩანს, აქ საუბარია დასავლეთ საქართველოში მოღვაწე სხვა მთავარეპისკოპოსზე, რომელიც გვარად ჩხეიძეა, ან უნდა ჩავთვალოთ, რომ ნიკოლოზ მთავარეპისკოპოსს ჰყავდა კიდევ ერთი ძმა ხოსია და ძმისწული პატა, რაც ნაკლებ სავარაუდოა.

ამდენად, ჩვენი აზრით, ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე, ნიკოლოზ ჩხეიძე ქართლის მთავარეპისკოპოსის კათედრას განაგებდა დაახლოებით, 1661-წლიდან XVII საუკუნის 80-იანი წლების ბოლომდე, შესაძლოა, 1688 წლამდეც კი, როცა ქართლის ტახტზე ერეკლე I ნაზარალიხანი ავიდა

¹⁷ სეა. ფ. 1450, საბ. №35. საქმე 89.

¹⁸ საქართველოს სიძველენი. ტ. I. საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების გამოცემა. ე. თაყაიშვილის რედაქტორბით. გამოცემა მეორე. წ. I. ტფ. 1920, გვ. 43-45.

(1688-1703, კახეთში 1703-1709 წწ.) და გიორგი XI-ის მომხრე სასულიერო დასი თავისი ერთგული კათალიკოსითა და მღვდელმთავრებით ჩანაცვლა.

ვახუშტი ბატონიშვილი ამის შესახებ აღნიშნავს: „...არა იცვალეოდნენ კათალიკოზი და ეპისკოპოსნი საყდართა თვსთაგან. ამან შესცვალა და დასხნა თვსნი, კათალიკოსად დიასამიძე იოანე, მთავარეპისკოპოზად ნაცვლიშვილი, ტფილელად ყაფლანისშვილი დომენტი, მანგლელად ჯავახიშვილი იოსებ...“.¹⁹

რაც შეეხება იტრიის ტაძარს, იგი მღებარეობს შიდა ქართლის ერთ-ერთ უძველეს და უმშვენიერეს სოფელ იტრიაში, ხაშურის რ-ნის დაბა სურამის ჩრდილო-დასავლეთით. სოფლის დასავლეთით, ღიზის მთის კალთის ძირში აღმართულია ქართული სულიერი და მატერიალური კულტურის შესანიშნავი ძეგლი – ყოვლადწმიდა ღვთისმშობლის სახელობის მიძინების ეკლესია. კომპლექსში შედის: ღვთისმშობლის ტაძარი, რომელიც ეზოს აღმოსავლეთ ნაწილში მღებარეობს, სამრეკლო, გალავანი და სენაკები.

იტრიის ამ შესანიშნავი ძეგლის შესახებ გეოგრაფი და ისტორიკოსი ვახუშტი ბატონიშვილი წერს: „სურამს ზეით, სამკრიდამ, მოერთვის ამ წყალს ურთხვის-კვეი. მას ზეით არს იტრიას მონასტერი ყოვლადწმიდისა, უგუმბათო, დიდშენი, აწ ხუცის ამარად“.²⁰

იტრიის ეკლესიის აღმშენებლობა მჭიდროდ არის დაკავშირებული კათალიკოს-პატრიარქ დოროთეოზ III-ის (1589-1595 წწ.) სახელთან. კერძოდ, იტრია სახელმწიფო მამულია. კათალიკოსი ამ მამულს სამეფო კარისაგან, კერძოდ კი, მეფე გიორგი IX-საგან (სიმონ I-ის ძე) (1525-1527 წწ.) იძენს. სიგელიდან, რომელიც კათალიკოს-პატრიარქის მიერ არის შედგენილი და გამოაქვეყნა ექ. თაყაიშვილმა, ჩანს, რომ იტრიის დღევანდელი მონასტრის ადგილზე „ძველთაგან ყოვლად წმიდის ეკლესია“ მდგარა, რომელიც დოროთეოზის დროს უკვე დაქცეული, დაძველებული ყოფილა და კათალიკოსს აღუდგენია.

საგულისხმოა, რომ მონასტრის მშენებლობა დაემთხვა შაჰ-თამაზ I-ის შემოსევებს (1541-1554 წწ.). (როგორც ცნობილია, იგი იყო ირანის შაჰი 1524-1576 წლებში, სეფიანთა დინასტიიდან, ისმაილ I-ის ვაჟი). მშენებლობის პროცესში ტაძარი „ურუმთ დაუწვავთ“, მაგრამ კათალიკოსს მონასტრის მშენებლობა მაინც დაუმთავრებია და მრავალი საეკლესიო ნივთიც შეუწირავს. კიდევ მრავალჯერ იქნა დარბეული და გადამწვარი იტრიის მონასტერი. ასე რომ, კათალიკოსს იგი 1589-1595 წლებს შორის უნდა განეახლებინა.

¹⁹ ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. IV. თბ. 1973, გვ. 464.

²⁰ ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 377.

არსებობს კათალიკოს-პატრიარქ ღვთისმშობლის შეწირულობის წიგნი იტრიის ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლის ტაძრისადმი (1592-1600 წწ).²¹ საბუთის შემამკობელ მინიატურას, რომელზეც გამოსახულია საყდარზე დაბრძანებული ჩვილელი ღვთისმშობელი და მის წინ მდგომი იტრიის ეკლესიის მამნებელი, შარავანდოსილი კათალიკოს-პატრიარქ ყოფილი ღვთისმშობლის, ახლავს შავი მელნით, ნუსხურით შესრულებული მხატვრის წარწერა: „მხატვრისა აკაკისთვის შენდობა ბრძანე მეუფეო.“

ქართლის მეფე როსტომს (1632-1658 წწ.) და მის მეუღლეს მარიამს იტრიის მონასტრისთვის ყმები და მიწები უბოძებიათ.

როგორც ირკვევა, იტრიის მონასტერი ღვთისმშობლის კათალიკოსის დროსვე, მისივე მონღოებით, უკვე საკმაოდ მნიშვნელოვანი მამულებისა და ყმა-გლეხების მფლობელი ყოფილა. თვითონ ეკლესიაში ინახებოდა ოქროთი მოჭედული იტრიის ღვთისმშობლის ხატი და ასევე 94 წმიდა ნაწილიანი ხატი, რომელიც „12 ვერშოკი სიგრძისა და 6 ვერშოკი სიგანისა“ ყოფილა.²² ეს ხატი ბეჟან ჩხეიძის ოჯახის შემოწირულობას წარმოადგენდა, რაზეც წარწერა მიანიშნებს.

ტაძარი სამნავიანი ბაზილიკაა (19, 95 X 13, 3 მ.) და ნაშენია თეთრი თლილი ქვიშაქვის კვადრებით. წყობაში გვხვდება აგურიც. აქვს ორი შესასვლელი სამხრეთით და დასავლეთით. შუა ნავი გვერდით ნავებისაგან განსხვავებით მაღალია. იგი ორ წყვილ სვეტს და საკურთხეველს ეყრდნობა. მონასტერი არ არის ორნამენტებით და სარდაფებით მდიდრულად შემკული. ნახევარწრიულ აფსიდში სამი სარკმელია, შუა სარკმლის ქვეშ დიდი ნიშია. აქ სარკმლების, კარების და კედლების მორთულობა დახვეწილია, რაც მონასტრის საერთო არქიტექტურულ მთლიანობას ერწყმის და შესანიშნავ ელფერს აძლევს.

სამრეკლო აგებულია 1656 წელს ბეჟან ჩხეიძისა და ეკლესიის წინამძღვარ ნიკოლოზის დაკვეთით. იგი ზევით შევიწროებული, კოშკისებრი სამსართულიანი ნაგებობაა (6, 25 X 4, 95 მ.). აშენებულია უხეშად დაკუთხული თლილი ქვის კვადრებით. XIX საუკუნის ბოლოს სამრეკლო შეუკეთებიათ.

გალავანი (40 X 25 მ.) აშენებულია 1656 წელს კირქვის კვადრებით. წყობა ირეგულარულია. გალავანი ფერდობის რელიეფს მიჰყვება. შესასვლელ-

²¹ სკა. ფ. 1448, საბ. 5008.

²² სამი ისტორიული ზრონიკა. გამოცემული ვრცელის წინა-სიტყვაობით და შედარებით ქართლის ცხოვრებასთან და სხვა ზრონიკებთან ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ. ტფ. 1890.

ლი გალაგნის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეშია გაჭრილი.²³

აღსანიშნავია ისიც, რომ ტაძარი გარედან მთლიანად მოჩუქურთმებული ქვით ყოფილა მოპირკეთებული, რაც ჟამთა სიავეს წაეშალა და დაენგრია. ამიტომ ტაძარი გარედან მთლიანად გაუთლიათ, რაც იმის წარმოდგენას იძლევა, რომ თითქოსდა იგი შედარებით გვიან პერიოდს ეკუთვნის, მაგრამ ეს აზრი მცდარია. იტრიის მონასტრის შესახებ კვლევები შეკრებილი აქვს და წიგნად გამოსცა ისტორიკოსმა თამარ ლაცაბიძემ.²⁴

იტრიის ტაძარი ჩხეიძეთა სალოცავად ითვლებოდა. როგორც უკვე აღინიშნა, ეკლესიამ მრავალ ჟამთა მსვლელობას გაუძლო. 1889 წლის ზაფხულში სურამში იმყოფებოდა ისტორიკოსი ექვთიმე თაყაიშვილი, რომელმაც იტრიის მონასტერი მოინახულა. 1890 წელს გამოცემულ წიგნში „სამი ისტორიული ხრონიკა“ იგი ვრცლად აღწერს იტრიის მონასტერს.

1960-61 წლებში იტრიის ტაძრის აღმოსავლეთ კედლის ნაწილი ჩამოინგრა. 1964 წელს ძეგლთა დაცვის მიერ ხელახალი რესტავრაცია მომხდარა ტაძრის სამხრეთის ნავისა და ამ სახით შემორჩა იგი დღევანდლობას. დღეს აქ მოქმედებს ღედათა მონასტერი. ტაძარი, ადრინდელისგან განსხვავებით, მოხატულია. მხატვრობა ეკუთვნის დავით ხიდაშელს. ტაძარში 100 წმინდა ნაწილი ინახება მათთვის განკუთვნილ სანაწილეში. აქვე ვხვდებით ჯვარს, რომელშიც ჩაბრძანებულია „ძელი-ცხოველის“ წმინდა ნაწილი. ტაძარში მრავლადაა წმინდა ნაწილიანი ხატებიც: წმ. ბარბარეს, წმ. მატრონას, წმ. გიორგის, წმ. თეოდორე სტრატელატის, წმ. იოანე ნათლისმცემლის და სხვ. აქ ღედათა მონასტერი ფუნქციონირებს 1997 წლის 29 დეკემბრიდან და იგი შედის რუის-ურბნისის ეპარქიის შემადგენლობაში.

²³ მ. შვალაბაძე, თ. სანიკიძე, საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა. ტ. 5, თბ. 1990, გვ. 435-436.

²⁴ თ. ლაცაბიძე. იტრია. ხაშური. 2010.

Maia Shaorshadze

**NIKOLoz (CHKHEIDZE) ARCHBISHOP OF KARTLI
(60-80s OF 17TH CENTURY)**

Summary

Nikoloz Chkheidze, Archbishop of Kartli, was son of Gorgasal Chkheidze, his brother was Bezhan Chkheidze and the nephew – Kaikhosro Chkheidze. It should be mentioned that in the Annotated Dictionary of Persons, in relation to his brother and nephew Archbishop Nikoloz is mentioned but data about him, individually, is missing for some reasons.

It is assumed that Nikoloz Chkheidze was Archbishop of Kartli in 1661-1671, as he was mentioned in the documents of this period. However, it should be taken into consideration that in the Central Historical Archive of Georgia two more documents are preserved where Archbishop Nikoloz Chkheidze is referred. The first one is dated by 1671 and the other – by 1678-1688 as the latter document also mentions king Giorgi XI (1676-1688; 1703-1709) and Catholicos Nikoloz (1678-1688; 1692-1695). Supposedly, Nikoloz Chkheidze should be at the mentioned cathedra at least in the first period of the reign of Giorgi XI. In addition to this, in the documents dated from 1690 Christophore Archbishop of Kartli is mentioned, hence, in the late 80s, supposedly, above-mentioned episcopal see was still held by Nikoloz Chkheidze.

It should be noted that in Itria monastery (16th-17th cc.) the belfry, cells and the external wall was built in 1656, by order of Bezhan Chkheidze and hegumen Nikoloz. Later, brother of Bezhan Chkheidze, hegumen Nikoloz became Archbishop of Kartli.

აპოლონ თაბუაშვილი

XVIII საუკუნის აღმოსავლეთ საქართველოს სოციალური ისტორიიდან („სოფლის ნასყიდის“ გაგებისათვის)

1801-1802 წლების კახეთის მოსახლეობის ერთი ნაწილის აღწერის დავთარში ფეოდალური გარემოსათვის არადამახასიათებელი საინტერესო ინფორმაციაა დაფიქსირებული. საქმე ეხება ეგრეთ წოდებულ „სოფლის ნასყიდ“ ყმებს.¹

1801-1802 წლების დავთარი, როგორც მისი გამომცემელი აღნიშნავს, შედგენილია ძველი დროის (იგულისხმება ქართველ მეფეთა ეპოქის – ა.თ.) ხალხის აღწერის დავთრების მსგავსად² და, შესაბამისად, მასში მოცემული ინფორმაცია ასახავს XVIII საუკუნის II ნახევრის რეალობას. სულ დავთარში შეყვანილია 34 სოფლის მოსახლეობა – 2274 კომლი. დავთარი ძალზე მნიშვნელოვან ცნობებს შეიცავს იმდროინდელი საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური ცხოვრების შესასწავლად.

ჩვენთვის საინტერესო ინფორმაციას ეხვდება სოფელ ბახტრიონის მოსახლეობის აღწერისას. სახასო ყმების ჩამონათვალში სხვა გლეხებთან ერთად აღნიშნულია:

„...ქ. სოფლის ნასყიდი. კალატოზიშვილი დავითა. კომლი ა, თავი ა.

ქ. სოფლის ნასყიდი. ამ დავითას გაყრილი. ბიძაშვილი აბრამ. კომლი ა, თავი ა...“.

დავთრის მიხედვით, ბახტრიონის მოსახლეობის დიდი ნაწილი სახასო ყმა იყო (28 კომლი). აქვე ცხოვრობდა ხუთი კომლი სამეფო აზნაური. ბახ-

¹ აღნიშნულის შესახებ ინფორმაცია მოგვცაწოდა პროფ. როლანდ თოფჩიშვილმა, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვასწენებთ.

² გ. ბოჭორიძე. კახეთის აღწერა 1801-1802 წლისა. საქართველოს არქივი. წიგნი III. ტფ. 1927, გვ. 121.

ტრიონში ცხოვრობდნენ საბატონო ყმებიც – თადია სუფრაჯიშვილის (13 კომლი) და ალათანგ პეტრიაშვილის (9 კომლი) ყმები.³

ჩვენთვის საინტერესო „სოფლის ნასყიდი“ კომლები შეყვანილია სახასო ყმების რიგებში, რადგან დავთრის ამ ნაწილს თავში გარკვევით აწერია – „ბახტრიონს მსახლობელი სახასონი“. ჯერ აღწერილია სახასო აზნაურთა სახლები, შემდეგ კი ყმა-გლეხები. სახასო ყმების ჩამონათვალის შუა ნაწილში ეხვდება „სოფლის ნასყიდი“ კომლებს. ხოლო საბატონო ყმები აღწერილია ცალკე, ამის შემდეგ, და აქაც ეხვდებათ დასათაურებას, პირველ შემთხვევაში – „თადია სუფრაჯიშვილის ყმა“, მეორე შემთხვევაში კი – „პეტრიაშვილი ალათანგის ყმა“.

როგორც კონტექსტიდან ჩანს, აღნიშნული ორი კომლი გლეხი სოფელმა შეიძინა და კოლექტიურად ფლობდა. დავთრის შედგენის ზემოთ განხილული კონფიგურაციიდან თუ გამოვალთ, კოლექტიურ მყიდველში უნდა იგულისხმებოდეს მხოლოდ სოფლის სახასო, ანუ სამეფო, მფლობელობაში მყოფი მოსახლეობა. ამავე სოფელში, როგორც აღვნიშნეთ, ხუთი კომლი სამეფო აზნაურიც სახლობდა და შესაძლებელია, რომ ეს ორი კომლი გლეხი სოფლის სხვა სახასო გლეხებთან ერთად აზნაურებსაც შეეძინათ – ისინიც თანამფლობელები ყოფილიყვნენ. თუმცა გამორიცხულია, რომ ეს გლეხები მხოლოდ აზნაურებს შეეძინათ – ამ შემთხვევაში მათი კუთვნილების საკითხი სხვაგვარად იქნებოდა განმარტებული.

იმის გასარკვევად, თუ რა გარემოებებში შეიძლება ჩამოყალიბებულიყო ყმების მფლობელობის ასეთი ფორმა, თვალი გავადევნოთ მეტ-ნაკლებად მსგავს ფაქტებს. ქართული ისტორიოგრაფიისათვის ცნობილია ფეოდალური ეპოქისათვის ერთგვარი ანომალური მოვლენები – ამ შემთხვევაში ვგულისხმობთ გვიან ფეოდალური ეპოქისთვის დამახასიათებელ მოვლენას, როდესაც გლეხი გლეხის მეპატრონედ გამოდის. „ასეთი მოვლენა (გლეხის გლეხი), რომელიც ნაწილობრივ ადრეცაა დადასტურებული (იგულისხმება XVIII საუკუნეზე ადრინდელი ვითარება), მაინც საინტერესო მოვლენად უნდა მივიჩნიოთ. ასეთი და მისი მსგავსი ფაქტები ბატონყმურ ურთიერთობათა გადაგვარების მაჩვენებელია,“ – აღნიშნავდა მ. დუმბაძე თავის ნაშრომში „თავისუფალ გლეხთა ფენის საკითხისათვის XVIII საუკუნის საქართველოში“.⁴

³ გ. ბოჭორიძე. კახეთის აღწერა 1801-1802 წლისა. საქართველოს არქივი. წიგნი III, გვ. 154-155.

⁴ მ. დუმბაძე. თავისუფალ გლეხთა ფენის საკითხისათვის XVIII საუკუნის საქართველოში. კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები. თბ. 1966, გვ. 391.

გლეხებისა და ვაჭრების მიერ ყმების ფლობის ფაქტები წყაროებში მართლაც გვხვდება. მოვიყვანთ რამდენიმე მაგალითს: 1781 წლის მოსახლეობის აღწერის დავთარში აღნიშნულია: „(სოფელ ქვემო ნიქოზში) ოთარ მინბაშის (ამილახორის) საუფლისწულო ყმა ყამაზაშვილი ტეტია, ბერი და თევდორე კომლი ა, თავი გ. აქავ ამ ყამაზაშვილის ყმა სომხიშვილი ბერი და გოგია კომლი ა, თავი ბ^ა“⁵; ზემოთ განხილულ 1801-1802 წლების კახეთის დავთარში აღნიშნულია ასეთი ფაქტები, მაგალითად, მარტყოფში „შამჭკუაშვილის ნასყიდი ზურაბა, ძმა გიორგი“⁶ და სხვ. ამ ეპოქაში ხშირად ვხვდებით ვაჭარების მიერ ყმების ფლობის ფაქტებს. მაგალითად, 1780-82 წლების თბილისის მოსახლეობის შესახებ არსებულ ცნობაში მითითებულია, რომ მოქალაქეები (ძირითადად ვაჭრები) თბილისში ფლობდნენ 46 კომლ ყმას.⁷

სხვადასხვა სოციალური ფენის წარმომადგენელთა (მესამე წოდების) მიერ ყმების ფლობის ფაქტთან დაკავშირებით საინტერესო ინფორმაციას იძლევა 1780 წლის 10 იანვრით დათარიღებული ალექსანდრე ექიმის არზა ერეკლე მეორისადმი, რომელსაც ახლავს მეფის ოქმი. მასში აღნიშნულია:

„ღმერთმან ბედნიერის ხელმწიფის ჭირი მათს მონას ექიმ ალექსანდრეს მოსცეს.

ჩემო მოწყალევ, მოგეხსენება, მე ამ ქვეყანაში ყარიბი გახლავარ და შეძწე არავინა მყავს, რომ ამ ჩემს ხელობაში მამეხმაროს. ერთი ბიჭი არის, სოფლებიდან მოსულა აქა, სამი წელიწადია და ვალი დაზღებია აქა, თავის სხვაზე გასყიდვას აპირობს. ჩემო მეწყალევ, თქვენი წყალობით სხვანი უთუთროთაც ყმას შოულობენ, მე ჩემის ოფლის ფასით მინდა ის ბიჭი ვიყიდო, რომ მარტოხელობა[მ], ღიად, შემაწუხა.

წყალობას ვითხოვ, რომ ქალაქის მოხელე[ებს] უბძანოთ – სიგელი დამიწერონ; მეც თქვენი ყმა გახლავარ და ეს ჩემი ნასყიდი ბიჭიც თქვენი ყმა იქნება. ვიცით, ჩვენზე მოწყალე ბრძანდებით, წყალობა მოიღვეით. ღმერთი გაგიმარჯვებს. იანვრის 13, ქორონოკონს უფ⁸.

არზას თავში ახლავს ერეკლე II-ის ოქმი თანხმობის შესახებ.⁸

⁵ ა. თაბუაშვილი. ქალაქ ცხინვალისა და მისი მიმდებარე სოფლების აღწერის დავთრები. თბ. 2013, გვ. 54.

⁶ გ. ბოჭორიძე. კახეთის აღწერა 1801-1802 წლისა. საქართველოს არქივი. ფონი III, გვ. 136.

⁷ ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის ძეგლები. ტ. I. თბ. 1967, გვ. 142.

⁸ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. VII. სასამართლო არზა-ოქმები. ტექსტები გამოსცა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო პროფ. ი. ლოლიძემ. თბ. 1981, გვ. 460-461.

ამ დოკუმენტიდან ჩანს, რომ თავისუფალ გლეხს, რომელიც ქალაქში დასახლებულა, დაგროვილი ვალის გამო თავის „გასყიდვა“ გადაუწყვეტია. მისი შეძენა კი ყარბი (ანუ უცხოებაში მყოფ, მოხეტიალე, უთვისტომო) ექიმს გადაუწყვეტია და მეფისაგან თანხმობაც მიუღია. თუმცა აღსანიშნავია, რომ არაფეოდალური კლასის წარმომადგენელს ყმის შესაძენად მეფის საციალური ნებართვა ესაჭიროებოდა და მხოლოდ მატერიალური შესაძლებლობა არ იყო ამისათვის საკმარისი. მაგრამ ხაზგასასმელია ის ფაქტიც, რომ ამას ექიმი მარტივად ახერხებს და აცხადებს, რომ „სხვანი უთეთროდაც ყმას შოულობენო“. აქ, ბუნებრივია, იგულისხმება არა ფეოდალთა მიერ ყმის ყიდვის ფაქტი, რაც ისედაც ჩვეულებრივი ნორმა იყო, არამედ მისი ვითარების მსგავსი შემთხვევები და არზის ავტორი ამ შემთხვევების სიმრავლეზე მიუთითებს. ერთი სიტყვით, XVIII საუკუნეში ვხვდებით ფაქტებს, როდესაც ყმების მფლობელებად გვევლინებიან არაფეოდალური კლასის წარმომადგენლები.

როგორც ჩანს, ვაჭრებისა და ქალაქის სხვა ფენის მოქალაქეების მიერ ყმების ფლობა ამ ეპოქაში თანდათანობით ნორმად მკვიდრდება და, როგორც ვნახეთ, ასეთი შემთხვევების ლეგიტიმაციას მეფის თანხმობა ესაჭიროებოდა.

ფეოდალური ურთიერთობისათვის კიდევ უფრო ანომალურ მოვლენად მოჩანს გლეხების მიერ ყმა-გლეხის ფლობის ფაქტი. აღსანიშნავია, რომ ქართული ფეოდალური სამართალი მფლობელობის ასეთ ფორმას არ იცნობს. ასეთი ფაქტის ახსნას ვერ ვნახავთ ვერც ვახტანგის სამართალში და ვერც სხვა საკანონმდებლო ძეგლებში, ამიტომაც მივიჩნევთ ფეოდალური სამართლისათვის ანომალურ მოვლენად.

როგორც ზემოთ ითქვა, ქართულ ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ „ასეთი და მისის მსგავსი ფაქტები ბატონყმურ ურთიერთობათა გადაგვარების მანიშნებელია“.⁹ ჩვენ არ უარყოფთ იმ ფაქტს, რომ გვიან-ფეოდალურ ეპოქაში გარკვეულწილად ირღვეოდა ფეოდალური ნორმები, თუმცა XVIII საუკუნეში ქვედა სოციალური ფენის მიერ ყმების ფლობის ფაქტების გახშირებას მხოლოდ ბატონყმობის კრიზისს (თუ ასეთი საერთოდაც არსებობდა?) ვერ დავუკავშირებთ. ჩვენი აზრით, ამ მოვლენის ასახსნელად სხვა გარემოებებია გასათვალისწინებელი.

პირველ რიგში, უნდა ითქვას, რომ საკანონმდებლო ნორმების გვერდის ავლით გლეხის მიერ სხვა გლეხის ყმობაში მოქცევა რაიმე არაორდინალურ

⁹ მ. დუმბაძე. თავისუფალ გლეხთა ფენის საკითხისათვის XVIII საუკუნის საქართველოში. კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები, გვ. 391.

ვითარებაში უნდა განხორციელებულიყო. ელემენტარულად იმ ეპოქის საქართველოში იმ რაოდენობის თავისუფალი გლეხი არ იყო, რომ სხვა, მდიდარ გლეხებს, ფეოდალების კონკურენციის პირობებში, შეეძინათ ისინი. ზოლო, ფეოდალის მიერ ყმის გლეხისათვის მიყიდვის ფაქტი, განსხვავებით მიწისაგან, არც წყაროებით დასტურდება და თეორიულადაც არაა შესაძლებელი.

ამ პროცესის ხელისშემწყობი არაორდინალურ ვითარებად მიგვაჩნია „ლეკიანობის“ შედეგად შექმნილი რეალობა. გლეხების ყმათა მფლობელად გადაქცევა შესაძლებელია ნადავლის მოპოვების გზითაც მომხდარიყო, რაც, ასევე, დიდწილად დაღესტნელი მთიელების წინააღმდეგ ბრძოლასთან იყო დაკავშირებული. XVIII საუკუნეში ლეკიანობამ იმდენად მასშტაბური სახე მიიღო, რომ ტყვეების სამშობლოში დაბრუნების ხელშესაწყობად სამეფო კარი იძულებული გახდა, ფეოდალების ინტერესების საწინააღმდეგო კანონი მიეღო. ცნობილია, რომ 1765 წელს ერეკლე II-მ გამოსცა კანონი, რომლის მიხედვითაც გლეხები, რომლებიც ტყვეობიდან თავს დაიხსნიდნენ, თავისუფალნი იყვნენ – ვისთანაც მოისურვებდნენ, იმასთან მივიდოდნენ, ძველ ბატონს ეკრძალებოდა მათი დაყმევება.¹⁰ ამ კანონის მიხედვით, ერთი მხრივ, ძალიან გაიზარდა ტყვედ ნამყოფი თავისუფალი გლეხების რაოდენობა და მათ შეეძლოთ გარკვეული პირობის სანაცვლოდ (მაგ. ვალის დაფარვის შემთხვევაში) თავის მებატონედ აერჩიათ თუნდაც გლეხი, მეორე მხრივ, ნებისმიერ პირს, მათ შორის გლეხსაც, შეეძლო დაეხსნა გლეხი ტყვეობიდან და ის მისი ყმა გახდებოდა. ძველი მებატონე მასზე პრეტენზიას ვეღარ აცხადებდა. ერეკლე II-ის განჩინებებში კანონის ასეთი გაგება ხშირია, მაგ., 1775 წლის ერთ-ერთ არზაზე მიწერილ მეფის ოქმში აღნიშნულია: „... თქვენ თუ თქვენი ბატონი დაგიხსნის (საუბარია ტყვეობიდან თავის დასახსნელად აღებული ვალზე) და შეუძლიან, ხომ ის არის. თუ არადა, ვინც დაგიხსნის, იმისი ყმა შეიქმნები“.¹¹ ერთი სიტყვით, ამ კანონის ძალით შეძლებულ გლეხებს შეეძლოთ ტყვეები დაეხსნათ და მათ მესაკუთრეებად ქცეულიყვნენ.

ჩვენი აზრით, „სოფლის ნასყიდი“ ორი კომლი გლეხიც ამ პროცესის შემადგენელი უნდა იყოს. დიდია იმის ალბათობა, რომ ტყვეობაში მყოფი ორი კომლი გლეხი სოფლის მოსახლეობას საერთო ძალით გამოეხსნა.

¹⁰ Д. Пурцеладзе. Грузинские крестьянские и судебные акты, грамоты и письма грузинских и персидских царственных особ, Тифл. 1882, გვ. 17.

¹¹ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. VII. სასამართლო არზა-ოქმები, 293.

„სოფლის ნასყიდი“ გლეხების საქმიანობა მიწასთან იქნებოდა დაკავშირებული. იმ შემთხვევაში, თუ ისინი იმავე სოფლის ძველი მკვიდრნი იყვნენ, თავისავე ფუძეზე დაბრუნდებოდნენ, ხოლო თუ გამოსყიდვის შემდეგ იქნებოდნენ მისული, შესაძლებელია, სოფლის მოსახლეობას მათთვის სათემო საკუთრებაში არსებული მიწის ფართობი გამოეყო, რომლის დაბუშავება ავტომატურად გამოიწვევდა სახელმწიფო გადასახადებით მათ დაბეგვრას. დიდი ალბათობით, ტერმინი „სოფლის ნასყიდი“, უმეტესად, ამ გლეხთა კუთვნილების მანიშნებელი უნდა იყოს და არა ბატონყმური ურთიერთობის განმსაზღვრელი. ისიცაა დასაშვები, რომ სტატუსი „სოფლის ნასყიდი“, ამ შემთხვევაში, თანასოფლელების წინაშე არსებული ვალის აღმნიშვნელი იყოს და ტყვეობიდან თავის დასახსნელი თანხის დაფარვის შემდგომ მათი ეს სტატუსი გაუქმებულიყო.

როგორც ზემოთ ითქვა, შესაძლებელია, გლეხებთან ერთად „სოფლის ნასყიდი“ ყმების მესაკუთრე იმავე სოფელში მცხოვრები სახასო აზნაურებიც ყოფილიყვნენ. თანადროულ წყაროებში კოლექტიური მფლობელობის ფაქტებიც დასტურდება. ამის საილუსტრაციოდ მოვიტანთ ერთ-ერთ საბუთს, სადაც მსგავს ანალოგიას ვაწყდებით. საბუთი წარმოადგენს ზაქარია ბიჭიკაშვილის არზას ყმის თაობაზე, რომელიც შედგენილია 1766 წლის 7 მაისს. არზას ახლავს მდივანბეგთა განჩინება.

არზაში აღნიშნულია:

„ქ. ღმერთმან ბედნიერის ჳემწიფის ჳირი მათს მიწას ზოვლელს ბიჭიკაშვილს ზაქარიას მოსცეს.

ამას მოვახსენებთ: ზოვლეს წისქვილი მქონდა, ნიადაგმა მოვიდოდენ ლეკები, ფქვილი გაქონდათ; ღიად, შევლონდით. მერე ჩემ[მა] შვილმა ივანემ თქვა: მოვაგვარებ რასმე; ერთი დიდი თოფი დაუდგა კედელში ფეხზე შესმ[უ]ლი, ალაში რომ ფქვილს ჳელს ახლებდა, სწორეთ იმას მოხვდებოდა. ღამით რომ თოფი გავარდა, გაჳრა, მოვიდენ ორნი ჩემი შვილი წინდაწინ, ნახეს ლეკი გღია, იარაღი აყარეს, კლავდენ. ეთქვა ლეკს: ღიად, ბევრი შემიძლია, ნუ მომკლავთო. მას უკან სოფლის კაციც ჩავიდა, მჳარში იყო დაჳრილი.

თეიმურაზ ჯავახიშვილმა გვითხრა: მე ღავაყენებ აქიმსა, რაც მოვატანოთ — ნახევარი შენი, ნახევარი ჩემი იყოსო; რადგან ბატონის ჩემის ბიძაშვილი იყო, ბატონი ხარ მეთქი; ნახევარ ხანს ის აჳმევდა, ასმევდა, ნახევარს მე. გამთელდა, ტანთ ჩავაცვი. მე იმ ლეკმა მითხრა: შენი შვილი რომ დაგკარგ[ე]ია, იმას მოგ[გ]კერიო, მეც იმისთვის ვინახავდი; თუ რამ მაგისი დამე-

დებოდა, პასუხი უნდა გამეტყუა. მაგან თავისი ყმის შვილი ყარაღაჯელი დემეტრაშვილი დაიხსნა, თორმეტ თუმნათ იყო დაფასებული. ახლა აღარას მამლევს, სამართლონო. მოწყალევე კემწიფევე, ამისი სამართალი მიყავით.

მაისის ზ, ქორონიკონს უნდ.

ჩემი შვილი აგების დავიხსნა“.

არზას თავში ახლავს ერეკლე II-ის 8 მაისს მიწერილი ოქმი: „ქ. ყორიასულბაშო ზაზავ! მერმე ამ არზის პატრონი ჯავახიშვილს თეიმურაზს ამ არზით რომ უჩივის, თუ სიტყვა არა ჰქონდეს, გამოურთვი, მოეც და თუ სიტყვა აქვს რამე, მდივანბეგებთან ალაპარაკე და სამართალი იმათ უყონ. აღიწერა მაისის , ქორონიკონს უნდ“.

22 მაისის მდივანბეგთა განჩინებაში აღნიშნულია:

„ქ. ბედნიერის მეფეს ამ არზის პატრონისა და ჯავახიშვილის თეიმურაზის სამართალი ჩვენ, მდივანბეგებისათვის ებრძანებინა. ჩვენ ესენი ორნივე ერთად ვალაპარაკეთ. ამათი საჩივარი გავიგონეთ.

ეს ბიჭიკაშვილი რომ ამ ლეკზე ჩივის, ამისი მოწმობა გიორგი მღვდელსაც მოეწერა ამ ბიჭიკასშვილის მართლობა. მაგრამ ამ თეიმურაზს რომ ის ლეკი ტყვეში მიუცია და ქრისტიანი ტყვეობიდან და ურჯულოს ხელიდან გამოუხსნია, მოკითხული ვქენით. რომელიც ტყვე ამ თეიმურაზს იმ ლეკით დაუხსნია, მართალია, თეიმურაზის ყმა არის. მაგრამ, ღიალ, ღარიბი და საბრალო არის სადმე. და რადგან ტყვე გამოსხნილია, ამისი სამართალი ასე განვაწესეთ, რომ ერთი თუმანი თეიმურაზს დავადევით; რომ ეს ერთი თუმანი თეიმურაზმა ამ ბიჭიკაშვილს უნდა მისცეს და ამაზედ მეტს ეს ბიჭიკასშვილი ამ საქმეზედ თეიმურა[ზ]ს ველარას ედავება.

ყორიასულბაშო ზაზავ, ასე გა[ა]რიგე. მაისის კბ, ქორონიკონს უნდ“.

კიდევ არსებული მინაწერით ირკვევა, რომ სამდივანბეგო გადასახადი 6 აბაზი დაეკისრა თეიმურაზ ჯავახიშვილს.¹²

როგორც ვხედავთ, ამ შემთხვევაშიც საქმე „ლეკიანობას“ ეხება. სასამართლომ ჯავახიშვილის ყმა თავისი ბატონის ბიძაშვილთან, თეიმურაზ ჯავახიშვილთან, ერთად ლეკის მესაკუთრედ აღიარა და თავადს ერთი თუმანის გადახდა დაავალა. მართალია, გლეხი ბიჭიკაშვილი 12 თუმნის ნახევარს ით-

¹² კონკრეტული კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი. Hd 9655; ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. IV. სასამართლო განჩინებანი (XVI-XVIII სს.). ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. ლოლიძემ. თბ. 1972, გვ. 496-497.

ზოვდა, მაგრამ, ჩანს, სასამართლომ იმდროინდელი პრაქტიკა გაითვალისწინა, რის მიხედვითაც, გატაცებული გლეხის საფასურად ლეკები 2 თუმნის გადახდას ითხოვდნენ და მას მხოლოდ 1 თუმანი არგუნა. ჩვენთვის ამ დოკუმენტიდან საინტერესო ისაა, რომ შესაბამისი საკანონმდებლო ბაზის არარსებობის პირობებში სასამართლო გლეხს მესაკუთრედ აცხადებდა.

საბოლოოდ აღენიშნავთ, რომ, მართალია, „სოფლის ნასყიდი“ ყმების არსებობის ზუსტი ანალოგიები თანადროულ წყაროებში არ გვხვდება, თუმცა, როგორც ვნახეთ, გლეხებისა და მოქალაქეების მიერ ყმათა მფლობელობა არც თუ იშვიათი გამოჩენილია.

ყმა-გლეხების მფლობელობის ასეთი ფორმები, როგორც ჩანს, მრავალ გაუგებრობას ქმნიდა. სწორედ ამის შედეგია, რომ ერეკლე II-ს აღნიშნული მოვლენა საკანონმდებლო ჩარჩოში მოუთავსებია. ერეკლე II-ის მიერ შედგენილ 1791 წლის „განწესებანი საქართველოს მეფის ირაკლისნი ძეთა თქსთადმი სამეფოფსათჳს საქართუელოსას“ 55 პუნქტში, რომელიც ეხება სახელმწიფო გადასახადებს, აღნიშნულია:

„რომელიც საქვეყნო და მტრისა, თუ მეზობლის ხარჯი იქნებოდეს, ყველას უნდა შესწერდეს, სამეფოსაც, საუფლისწულოსაც, საუფროსოსაც, სადედოფლოსაც, საეკლესიოსაც, სათავადოსაც და სააზნაუროსაც“.

ამის შემდეგ საუბარია ჩვენთვის საინტერესო საკითხზე და მეფე შემდეგ ნორმას აწესებს:

„და იქნება, რომ ვაჭარსა და მოხელე კაცსაც ჰყვანდეს ყმა, ის ყმებიც უნდა საქვეყნო გამოსაღებში გარიონ. თუ საერთოდ კვეყნის ზიზანი გარიონ, ის ვაჭრისა და ან გლეხის კაციც უნდა გარიონ. და იმისი ბატონიც იმ საქვეყნოს ხარჯს ვერ გაექცევა.“

და სხვა, რაც თავის მებატონისა იმ ვაჭარსა და იმ გლეხს აძევს, იმას ზომ თავის მებატონეს ემსახურება, მაგრამ ამათ ყმათთან ბატონს სასამსახუროდ საქმე არა აქვს; თუ საქვეყნოს გამოსაღებში ზიზანს არ გარევენ, არც ეს გლეხისა და ვაჭრის ყმანი უნდა გარიონ, უსამართლო იქნება (ხელახლა აზუსტებს მეფე ზემოთ ჩამოყალიბებულ დებულებას).

თუ იმ ვაჭრებისა გლეხების ყმებს მამული აქვსთ, ზანდაზან ცოტათი სოფელს უნდა შეეწოდნენ, თუ ღიდად შეუძლებელნი არიან და ჩანს იმათი შეუძლებლობა, არა ეთხოვებათ რა. იქნება ცოტა რამ შეეძლოსთ და საეკლესიოს კაცის, როცა თავაზის ილაჯი იყოს და ან ძველადგან ამ გვარებში თავაზა შეენახოსთ საქვეყნოში, კიდევ თავაზა შეუნახონ.

ეს ეჭვებოდა საქმეს, რომ დავწერე. ამ საქმის ლაპარაკს ბევრჯელ
შეუწუხებდნენ და ამისთვის დავზღვევ აქა...“.¹³

როგორც ვხედავთ, ვაჭრისა და გლეხის ყმობაში გლეხების არსებობას
სამეფო ხელისუფლება ცნობს. ამ კანონიდან ისიც ჩანს, რომ ასეთი ყმები
უკიდურესად გაჭირვებულნი, ანდაც მცირე შეძლების ყოფილან, თუმცა ზოგი-
ერთ შემთხვევაში შეიძლებოდა მათ მამულიც ჰქონოდათ. მეფის განმარტები-
დან ის ნაწილიც საინტერესოა, სადაც ჩანს, რომ გლეხისა და ვაჭრის მება-
ტონებს ამ გლეხის და ვაჭრის ყმები არ უნდა მომსახურებოდნენ: „რაც თა-
ვის მებატონისა იმ ვაჭარსა და იმ გლეხს აძევს, იმას ზომ თავის მებატონეს
ემსახურება, მაგრამ ამათს ყმასთან ბატონს სასამსახუროდ საქმე არა აქვს“.

როგორც ვხედავთ, XVIII საუკუნის მიწურულს ქვედა ფენების მიერ
ყმა-გლეხთა ფლობის პრაქტიკა იმდენად განხრეშებულია, რომ მან საკანონ-
მდებლო ნორმაში ჰპოვა ასახვა. სხვა ფაქტორებთან ერთად პროცესის გააქ-
ტიურების უმთავრესი მიზეზი, ჩვენი აზრით, „ლეკიანობა“ და მოსახლეობის
ხშირი დატყვევება იყო.

¹³ ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. II. საერო საკანონმდებლო ძეგლები (X-XIX სს.). ტექ-
სტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. თბ. 1965, გვ. 526.

Apolon Tabuashvili

FROM SOCIAL HISTORY OF THE 18TH CENTURY EAST GEORGIA (TOWARDS THE EXPLANATION OF “OBTAINED BY VILLAGE”)

Summary

1801-1802 Census Book of Kakheti's population contains interesting information uncommon to feudal environment. The account is about serfs who were “obtained by village” (*soplis naskidi*). In the Census Book alongside with the list of royal serfs of village Bakhtioni we read following:

“Ch. obtained by village. Kalatozishvili David. Household 1, head 1.

Ch. obtained by village. Separated from (the household of) this David. Abraham cousin (of David). Household 1, head 1...”

As we see from the context of the text, those two serfs were obtained by village and the villagers owned those serfs collectively.

The precise analogies of this occasion are not attested in the historical records. But in the Late Feudal Period we see uncommon facts for feudalism when peasant was owner of peasant. Generally, the Georgian feudal law is not familiar with this kind of ownership and this process must be connected with uncommon occurrence.

This sort of occurrence should be the “Lekianoba” (The raids of people of Dagestan). The “Lekianoba” was immense in the 18th century. The royal court was forced to issue the law against feudal interests. It is well known that in 1765 king Erekle II issued an edict that allowed freedom to those peasants who managed to release themselves from captivity, they were able to make free choice of new suzerain and the old lord was not permitted to exploit them again. On the behalf of this edict number of free peasants was increased. They were allowed to choose their future lord even among the peasants, also any person even the peasants could release other peasants from captivity to make them serfs. The old lord was not allowed to protest against it. In our opinion, those two peasant families who are referred as “obtained by village” are the part of this process. It is highly probable that those two captive peasant households were released from captivity by the entire village folks.

დღიბერი შველიძე

ილია ჭავჭავაძე ქართველი ერის წარმოშობის შესახებ

უკანასკნელ წლებში ქართულ სამეცნიერო წრეებში კვლავ აქტუალური გახდა საკითხი ერების რაობის, მათი ჩამოყალიბების გარემოებების, დროის, მათ შორის – ქართველი ერის წარმოშობის შესახებ.

პრობლემის აქტუალიზაცია სავსებით ბუნებრივმა გარემოებამ გამოიწვია. ერების წარმოშობის პრობლემით თითქმის ხელახლა დაინტერესდა დასავლური მეცნიერება. განსაკუთრებით ბოლო ოცდაათწლეულის განმავლობაში უამრავი ნაშრომი გამოიცა, რომლებშიც გადაისინჯა ერის შესახებ ადრინდელი თეორიები, გაჩნდა ახალი კონცეფციები, ფორმულირებები და შეხედულებები, გაჩნდნენ ახალი მეცნიერული ავტორიტეტები.

ადრე ამგვარ პროცესებს, რომლებიც დასავლეთში მიმდინარეობდა, საბჭოურ იზოლაციაში მოხვედრილი ქართველი სამეცნიერო საზოგადოება იძულებითი დუმით ხვდებოდა. იდეოლოგიური ზუნდებისაგან განთავისუფლებული ქართული სამეცნიერო აზრი ახლა აქტიურად დახვდა დასავლურ სამეცნიერო სივრცეში გაჩენილ ახალ ტალღას ერების ინოვაციური გააზრების შესახებ. ითარგმნა მრავალი დასავლელი ავტორი დაიწერა მრავალი სამეცნიერო ნაშრომი, ჩვენშიაც შეეცადნენ ახლებურად გაეაზრებინათ ერების წარმოქმნა-ჩამოყალიბების პრობლემა.

2007 წლის 26-27 ნოემბერს ილია ჭავჭავაძის სახელმწიფო უნივერსიტეტში ჩატარდა ერის პრობლემებისადმი მიძღვნილი კონფერენცია სახელწოდებით: „ქართველი ერის დაბადება“. 2009 წელს კონფერენციის მასალები კრებულის სახით გამოიცა იმავე სახელწოდებით. ავტორთა უმრავლესობა ასახულებდა აზრს, რომ ქართველი ერის დაბადება მოხდა XIX საუკუნის მეორე ნახევარში და ამ ისტორიულ მოვლენაში დიდი როლი მიუძღოდა ილია ჭავჭავაძეს.

ამავდროულად, ავტორები, ზოგიერთი გამონაკლისის გარდა, ერისა (ნაციისა) და ნაციონალიზმის, ანუ ერისა და ეროვნული იდეის წარმოქმნის დროსა და პროცესს აიგივებდნენ და თან, რატომღაც, ილიასაც ამგვარი მოსაზრების თანამოზიარედ ხდიდნენ. მაგ., ერთ-ერთი ავტორი წერდა: „ილია აცნობიერებდა, რომ XIX საუკუნემდე ეროვნულობის იდეა არ აერთიანებს ერთის გვარტომის ერს. ეროვნების, ნაციონალური იდეა რელევანტური მხოლოდ XIX საუკუნეში ხდება. ერი თანამედროვე პოლიტიკურ ერთობას წარმოადგენდა, შესაბამისად, მას მომავალიც ჰქონდა“.¹ ილია ჭავჭავაძეს სხვა ავტორებიც ხშირად იმოწმებენ, მის ნაწერებს განიხილავენ და, როგორც წესი, ქართველი ერის დაბადების შემოქმედად თვლიან.

ჩვენ ამ მოსაზრებას არც უარყოფთ, არც ვეთანხმებით; გვინდა სხვა გზას დავადგეთ: თვით ილია ჭავჭავაძეს მოეუსმინოთ და ის თავად გაგვცემს პასუხს ჩვენთვის საინტერესო კითხვებზე: რა არის ერი; როდის „დაიბადა“ ქართველი ერი და ა. შ. ჩვენ გვგონია, რომ ამგვარ არჩევანს არც ჩემი პატივცემული კოლეგები დამიწუნებენ, რადგან ჩვენ ერთი და იგივე საკვლევი პრობლემა გვაინტერესებს და ჩვენს ნაშრომსაც არა ვინმეს განქიქება აქვს მიზნად, არამედ საკითხის კვლევა.

წინამდებარე კვლევის მიზანია დაადგინოს ილია ჭავჭავაძის აზრი და შეხედულებები რამდენიმე საკითხის შესახებ:

1. რა არის ერი; როგორია ერის ილიასეული განმარტება; განიცდიდა თუ არა ილიას შეხედულება ამ მხრივ ევოლუციას.

2. რა მახასიათებლები, ნიშან-თვისებები ჰქონდა, ზოგადად, ერს და კონკრეტულად – ქართველ ერს.

3. როდის, რა პირობებში წარმოიშვა ქართველი ერი და რა იყო მისი ჩამოყალიბების განმაპირობებელი ფაქტორები. ბუნებრივია, გზადაგზა შევეხებით ხოლმე იმ საკითხებსაც, რომელნიც ზემოაღნიშნულ პრობლემებთან პირდაპირ თუ რამენაირ კავშირშია.

ერი და მისი მახასიათებლები

ქართული აზროვნების ისტორიაში ილია ჭავჭავაძე პირველია, ვინც ერის რაობითა და მახასიათებლებით დაინტერესდა. 1863 წელს გამოქვეყნე-

¹ ს. რატიანი. „სარწმუნოებით ქართველი“. სეკულარიზაცია და ქართველი ერის დაბადება. კრებ.: „ქართველი ერის დაბადება“. ილია ჭავჭავაძისადმი მიძღვნილი კონფერენციის მასალები (26-27 ნოემბერი. 2007). რედ. გიგა ზედანია. თბ. 2009, გვ. 41-42.

ბულ ჟურნალ „საქართველოს მოამბის“ პირველ ნომერში დაიბეჭდა ილიას მიერ რუსულიდან თარგმნილი სტატია: „მამა ალექსანდრე გავაცი და მისი ქადაგება“. სტატია ეკუთვნოდა ცნობილ რუს რევოლუციონერ-დემოკრატს, ნიკოლაი დობროლუბოვს.

რატომ დაინტერესდა „საქართველოს მოამბის“ ახალგაზრდა რედაქტორი ალექსანდრე გავაციის პიროვნებით? ეს კაცი იყო იტალიელი მოქადაგე მღვდელი და ჯვუზეპე გარიბალდის დიდი თავყვანისმცემელი. იგი იტალიის ქალაქიდან ქალაქში, რეგიონიდან რეგიონში დადიოდა და პატრიოტულ იდეებს, ქვეყნის გაერთიანებას და გარიბალდის მხარდაჭერას ქადაგებდა. ილია სწორედ ამ პატრიოტული იდეებით დაინტერესდა.

იყო მეორე გარემოებაც, რამაც ილიას გავაციის შესახებ სტატიის თარგმანისაკენ უბიძგა. როცა მომავალი ჟურნალის პროგრამას გაეცნო, კავკასიის საცენზურო კომიტეტმა ჟურნალის გამოცემის ნებართვა გასცა, თუმცა ერთი პირობით: „საქართველოს მოამბეში“ არ უნდა გამოქვეყნებულიყო „არავითარი პოლიტიკური ამბები და მსჯელობანი“.² საკუთარი მოსაზრებების გადმოსაცემად და ცენზურის თვალის ასახვევად ილია ჭავჭავაძემ გადაწყვიტა, იტალიელი მოღვაწის ქადაგებები გამოეყენებინა, ასეც მოიქცა. ცენზურისათვის იტალიელთა ბრძოლა თავისუფლებისათვის მისაღები იყო, ქართველებისა – არა. ამ მიზნით თარგმნა ილიამ ნ. დობროლუბოვის სტატია. ასე გაეცნო ქართველი მკითხველი იტალიელთა ცნობილი მოქადაგე ბერის თავისუფლებისმოყვარე იდეებს, მათ შორის, მის შეხედულებებს ერის შესახებ.

გარდა ამისა, ილიამ თარგმანს დაურთო საერთაშორისო პოლიტიკური ტერმინებისა და ინსტიტუტების განმარტებები, ისეთებისა, როგორებიც იყო: კონსტიტუცია, დემოკრატია, ავტონომია, ფედერაცია და ა. შ. ასე გაჩნდა ქართულ პრესაში ტერმინ – ნაციის განმარტებაც. გავაციის ნახსენები ჰქონდა ტერმინი: „ნაციონალური გვარდია“. ილიამ განმარტა: „ევროპაში ჯარს, შედგენილს რომელიმე ქალაქის მოქალაქეებისაგან, ეძახიან ნაციონალურ გვარდიას“ და იქვე მიამატა: „ნაცია ნიშნავს ხალხს (ლათინურად natio – ხალხს)“.³

მოკლედ გადმოვცემთ მამა ალექსანდრე გავაციის ქადაგებების მთავარ აქცენტებს, რომელნიც ერის რაობას ეხება და რომლებსაც ილია სავსებით

² „საქართველოს მოამბე“. 1863 წელი. ფაქსიმილური გამოცემა. ტ. I. თბ. 1991. რედ. ნ. ხარჯელაძე. გურამ შარაძის შესავალი წერილით. გვ. 3.

³ „საქართველოს მოამბე“. ტ. I; „მამა ალექსანდრე გავაცი და მისი ქადაგება“. დობროლუბოვის თხზულებიდან. გვ. 98.

იზიარებს. ეს ვარაუდი არაა. ამ შეხედულებებს შემდგომ პერიოდების ნაწერებში ილია ადასტურებდა კიდევ და ასაბუთებდა კიდევ.

ალექსანდრე გაგაცის ქადაგებების მთავარი არსი იმაში მდგომარეობს, რომ იმდროინდელი იტალია ჯერ კიდევ დაშლილ-დანაწევრებულ სახელმწიფოებსა და პოლიტიკურ ერთეულებს წარმოადგენდა. ამგვარ ვითარებაში – იტალიელი ერთიანი ხალხი ჯერ არ არსებობდა. იმისათვის, რომ იტალიელი „ხალხობა“, ანუ ერი, ნაცია შემდგარიყო, იტალია უნდა გაერთიანებულიყო, გაგაცის სიტყვებით, „აღპებიდგან ლილიბეამდინ, სიცილიიდან ტრიდენტამდინ“. უნდა შემდგარიყო იტალიელთა ერთობა: „ჩვენ უნდა ვიყვნეთ ან ერთი ოჯახი, ან სულ არაფერი“.⁴

გაგაცი კატეგორიულად უარყოფდა ცალკეული იტალიური პოლიტიკური ერთეულების ფედერაციისა თუ კონფედერაციის იდეას, რასაც „შეკრულობას“ უწოდებდა. ეს არ იქნება ქვეყნის გაერთიანება. გაგაცი ხალხს მოუწოდებდა: „შეკრულობა – თავის დღეში, თავის დღეში ნუ გვენდობება... ერთობა, ერთობა, ერთი იტალია კი ყოველთვის!“

ილია ჭავჭავაძემ მოახერხა ცენზურისთვის თვალი აეხვია და იტალიელი ბერის ქადაგების გადმოცემის გზით მიეთითებინა ქართველი საზოგადოებისათვის, ეროვნული ერთიანობისაკენ, რაც აუცილებელი პირობა იყო თავისუფლების მოპოვებისათვის. „საჭიროა ყველა შევერთდეთ ერთ ნაციონალური გრძნობით... ხოლო ჩვენი ნაციონალური გრძნობა მდგომარეობს ამ ლოზუნგში: იტალია თავისუფალი აღპებიდან ლილიბეამდე... მთელი იტალია, მთელი, მთელი...“.

იტალია იყო ერთ დროს ერთიანი და თავისუფალი. ამიტომ ბერი გაგაცი მოუწოდებს მოსახლეობას, აღადგინონ იტალია: „საერთო საქმე ჩვენი ყველასათვის ერთია. ჩვენ გვინდა აღვადგინოთ იტალია! მაშ ერთ პირზედ დავდგეთ ყველანი, შევადგინოთ ერთი ხალხი“. ილიაც, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, მუდამ აღნიშნავს ქართველი ხალხის ვინაობისა და თვითცნობიერების, ერთ დროს არსებული და დღეს დაცემული ვინაობის აღდგენის საჭიროებას. ეს არსებითი და პრინციპული საკითხია, არსი.

მაშ, ახალგაზრდა ილია ჭავჭავაძე ნაციას უწოდებს ხალხს, „ხალხობას“. იგი ჯერჯერობით არ ხმარობს ტერმინს – ერი. ნაცია არ წარმოადგენს ხალხის ან ხალხების უბრალო კრებულს, „შეკრულობას“, არამედ ის – ერ-

⁴ „საქართველოს მოამბე“. ტ. I, გვ. 102.

თობაა. ნაცია ნიშნავს ერთი ნაციონალური გრძნობით შემდგარი ხალხისა და ქვეყნის ტერიტორიულ ერთობას. აი, იტალიელი ბერი-მქადაგებლის აზრი, რომელსაც იზიარებს ახალგაზრდა ჭავჭავაძე.

ბერი გავაცი საუბრობს ერთობის, ერთიანობის, ნაციის, როგორც ერთ დროს უკვე არსებულის, „აღდგენაზე“, რასაც ილია შემდგომი პერიოდის ნაწერებში არა ერთგან და ორგან მიუთითებს, აღნიშნავს და დაბეჯითებით იმეორებს.

ჩვენ კი ხაზს გავუსვამთ ერთ არსებით გარემოებას, რომელიც განასხვავებდა XIX საუკუნის საქართველოსა და იტალიის რეალობას და ჩვენც აუცილებლად უნდა გავითვალისწინოთ. ჯერ ერთი, იტალია იყო ტერიტორიულად და სახელმწიფოებრივად უაღრესად დაშლილ-დაჩეხილი ქვეყანა, რომლის დიდ ნაწილებსაც ავსტრიის იმპერია აკონტროლებდა. რა თქმა უნდა, არც საქართველოს უღბინდა, მაგრამ რუსეთის იმპერიაში შემავალი ჩვენი ქვეყანა, ტერიტორიულად მაინც, ერთიან მთლიან ტერიტორიას წარმოადგენდა, ძირითადად, მაინც.

ამ გარემოების გამო ზოგიერთი პრობლემა, რომლებიც იტალიელების წინ იდგა, ქართველ საზოგადოების ნაკლებად აწუხებდა. გარდა ტერიტორიული საკითხისა, ქართულ-იტალიურ რეალობას ერთმანეთისაგან განასხვავებდა საეკლესიო ენის პრობლემაც. იტალიურ ქვეყნებში წირვა-ლოცვა მიმდინარეობდა ლათინურ ენაზე, რომელიც არ ესმოდა იტალიელ მრევლს. ბერი გავაცი უკმაყოფილოდ ეკითხებოდა იტალიელებს: რას და რაში გვეხმარება ეს ლოცვები, რომელნიც არც სამღვდელოებს და არც ჩვენ არ გავგვეება?

ჩვენში კი, მართალია, ქართული წირვა-ლოცვა მნიშვნელოვანწილად შეიზღუდა რუსეთის გაბატონების შემდეგ, ის მაინც მიმდინარეობდა.

ცოტა უფრო გვიან, 1870-იან წლებში, ილიას ლექსიკაში მტკიცედ მკვიდრდება ტერმინი „ერი“. იგი ავტორის მიერ იხმარება როგორც ხალხის, ისე ნაციის მნიშვნელობით. ეს სამი ტერმინი ილიასთვის სინონიმებია.

იმას, რომ ერი, პირველ რიგში, ერთობას, ხალხის ერთიანობას ნიშნავს, ილია ჭავჭავაძე არაერთხელ აღნიშნავს. მისი აზრით, ერი – ხალხის ცალკეული ნაწილების, ინდივიდების ერთობაა. „მე სახეში მყევხართ ყველანი ერთად, ყველანი ერთად ხომ ერია, ქვეყანაა... ერს ერთი სული, ერთი გული აქვს, ზოლო ზორცი იმდენი, რამდენიც ცალკე ადამიანია“.⁵

⁵ „ღმერთმა ნუ დაგაბეროთ“. გაზ.: „ივერია“. 1886 წელი. №1. ი. ჭავჭავაძე. თხზულებანი. ტ. VII. თბ. 2005, გვ. 238.

კიდევ ორიოდე მაგალითს ვიკმარებთ. ერთგან წერს, პროგრესი რომელიმე ერთი წოდების წინსვლა კი არაა მხოლოდ, არამედ „მთელი იმ კრებულისა, რომელსაც ერი ჰქვია, განურჩევლად დიდისა და პატარისა“.⁶

მეორე შემთხვევაში ილია ჭავჭავაძე ერის თავისებურ განმარტებას იძლევა, რომელშიც მახასიათებლებსაც ასახელებს: „ერი, როგორც კრებული ისტორიით შედუღებულ ერთსულ და ერთხორც მკვიდრთა“. ანუ გავათანამდროვოთ: ერი არის მკვიდრი მოსახლეობის სულიერი და ფიზიკური ისტორიული ერთობა.⁷

გარკვეულ პერიოდში ილია ჭავჭავაძე კიდევ ერთ ტერმინს ხმარობდა ერის, ხალხისა თუ ნაციის სინონიმად – „გვარტომობას“. ამ ტერმინს ნიკო ნიკოლაძე და სხვა მოღვაწეებიც ხმარობდნენ ამ მნიშვნელობით. „გვარტომობის დედააზრმა“, ანუ ერის აზრმა, იდეამ, ილიას დასაბუთების მიხედვით, დიდი მნიშვნელობა იქონია ევროპის სახელმწიფოების ჩამოყალიბების პროცესში. სწორედ ამ იდეამ, ანუ „დედააზრმა“, გააერთიანა იტალიაო, სამართლიანად დაასკვნის ავტორი, 1886 წლის 18 თებერვალს „ივერიაში“ გამოქვეყნებულ სტატიამ: „იტალია“.

ამ აზრს ილია იმავე წლის 24 მარტის წერილშიც შეეხო და უფრო ძარღვიანად დაასაბუთა, თანაც ჩვენ მიერ ზემონახსენები ტერმინების სინონიმურობა აღნიშნა: 1852 წლის შემდეგ, წერდა ი. ჭავჭავაძე, ნაპოლეონ III-ის წყალობით, ევროპის პოლიტიკურ ცხოვრებაში წინ წამოიწია „ეგრეთ წოდებულმა ეროვნობამ, „ნაციონალობამ“, გვარტომობამ ერისამ“. ამ პრინციპმა გააერთიანა იტალია, გერმანია, უფლებები მოაპოვებინა უნგრელებს ავსტრიის იმპერიაში. ახლა ამ უფლებებისათვის იბრძვიანო ჩეხები, ირლანდიელები და სხვ. სტატიას ეწოდებოდა: „ირლანდია და ინგლისი“.

კიდევ: „ივერიის“ რედაქტორი 1886 წლის სტატიამ, „ავღანისტანის საქმე“, მიესალმებოდა ბულგარეთის გაერთიანებას და განმარტავდა, რომ ორად გაყოფილმა „ერთი გვარტომობის“ ხალხმა ერთმანეთთან შეერთება მოიწადინა და განახორციელა კიდევო. ან კიდევ: ავსტრია-უნგრეთის იმპერიაში „სამი გვარტომობის“ ხალხი ცხოვრობსო: გერმანელები (ნემენცები), უნგრელები (ვენგერები ანუ მაღიარები) და სლავიანებიო. ეს სტატიაც 1886 წელს იყო დაბეჭდილი და „ავსტრია-ვენგრია“ ეწოდებოდა.

⁶ „შინაური საჭირობოთო საქმეები და თავად-აზნაურთა უფლება-მოვალეობა“. გაზ. „ივერია“. 1897 წ. 2 მარტი. ხელმოუწერელია. ი. ჭავჭავაძე. თხზულებანი. ტ. XIII. თბ. 2007, გვ. 277.

⁷ „სომეხთა მცენიერნი და ქვათა ღალადი“. 1899 წ. ი. ჭავჭავაძე. თხზულებანი. ტ. XIV. თბ. 2007, გვ. 179.

ამჯერად ჩვენ ეროვნული პრინციპის მნიშვნელობა ევროპული ქვეყნების მოძრაობებში არ გვაინტერესებს. ჩვენთვის საინტერესოა ერის აღმნიშვნელი სინონიმური ცნებების ხმარება ილიას ნაწერებში და გავიშორებთ, რომ ესენი იყო: ხალხი, ერი, ნაცია, გვარტომობა, ეროვნობა და ხალხობა – ყველა მათგანი, ერს აღნიშნავდა. ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ „ერი“, როგორც ტერმინი და ცნება, საყოველღეოდ ილიას ლექსიკაში 1880-იანი წლებიდან შემოდის.

აქვე განვმარტავთ, რომ ტერმინ „ერს“ ილია ჭავჭავაძე ორი მნიშვნელობით ხმარობდა: ერთ შემთხვევაში „ერი“ ზოგადად – ხალხს ნიშნავდა და ყველა ეპოქასა და პერიოდს მიესადაგებოდა. მეორე შემთხვევაში „ერი“ – ისტორიული კატეგორიის მნიშვნელობით მოიხსენიებოდა და ნიშნავდა გარკვეული სოციო-კულტურული მახასიათებლების მატარებელ ერთობას, თანამედროვე მნიშვნელობით.

მაგრამ პირველსავე სიტყვას დაგუბრუნდეთ ერის რაობის შესახებ, რომელსაც ილია ისე ვერ ჩამოაყალიბებდა, თუ მისი მახასიათებლებს არ დაადგენდა. ჩვენ აღარ მოვიყვანთ სახელგანთქმული ტრიადის ციტირებას ერის ისეთი მახასიათებლების შესახებ, რომელნიც 1860 წელს ჯერ კიდევ სტუდენტმა ჭავჭავაძემ დაასახელა: მამული, ენა, სარწმუნოება. მაშინდელი გაუწვრთნელი ქართველი არისტოკრატიული ინტელიგენცია ისე გააგულისა ახალგაზრდა სტუდენტის კადნიერებამ, რომ ვერც კი შეამჩნია ერის შემადგენელი „სამი ღვთაებრივი საუნჯე“.

ამის შემდეგ ილია მრავალგან და მრავალჯერ შეეხო და დაასახელა ერის ნიშან-თვისებები, მახასიათებლები თუ კომპონენტები. ჩვენ მხოლოდ რამდენიმე მაგალითს მოვიყვანთ. 1882 წლის ჟურნალ „ივერიის“ მეათე ნომრის „შინაურ მიმოხილვაში“ იგი ყურადღებას ამახვილებს იმ კომპონენტებზე, რომლებითაც სხვადასხვა „ერი“ და „ხალხი“ განსხვავდება ერთმანეთისაგან: ქვეყანა, მიწა-წყალი, ჩვენი ვინაობა, „თვითება“ (თვითცნობიერება, თვითყოფადობა), სარწმუნოება... ეკონომიური, პოლიტიკური, სამოქალაქო, საერო თუ სასულიერო „წესები“, ანუ წეს-წყობილება. ცოტა ქვემოთ, იქვე, კვლავ ჩამოთვლის: ენა, თვისებები, ზნე-ხასიათი, წეს-ჩვეულებანი, ისტორია და აწმყო, „შინაგანი და გარეგანი ბუნება“ და სხვ.

უფრო გვიან, 1897 წელსაც, 19 მარტის სტატიაში: „ტფილისში სომხობამ ხელთ იგდო ქალაქის თვითმმართველობა“, ავტორი კვლავ იმეორებს: ყველა ერს აქვს უფლება იქონიოს „თავისი რჯული, თავისი ენა, თავისი სარწმუნოება, თავისი ისტორიული სულთასწრაფვა“.

1880 წელს ქართველ თერგდალეულთა თავკაცის ყურადღება მიიპყრო პოლემიკამ, რომელიც ატყდა თბილისის ორ სომხურ გაზეთს – „მშაკს“ და „მელუ ჰაიასტანს“ შორის. რაზე კამათობდნენ? რომელი იყო ერის ის განსაკუთრებული თვისება, რომელიც გადამწყვეტი ფაქტორის როლს თამაშობდა ერების ერთმანეთისაგან განსხვავებაში. ე. ი. ისეთი რამ, რაც ერის იდენტობაში განმსაზღვრელი იყო. ილიამ თავისი დაკვირვების ანალიზი 1880 წლის 14 ოქტომბერს გაზეთ „დროების“ მკითხველს გაუზიარა წერილში: „სომხური გაზეთების პოლემიკა“.

„მშაკის“ აზრით, ერის უმთავრესი ნიშანი იყო ენა და „სამშობლო მიწა“ (ე. ი. ქვეყნის ტერიტორია – დ. შ). ავტორს ციტირებაც მოჰყავს „მშაკის“ აზრისა: „მხოლოდ ენა არჩევს ერთს გვარს (ხალხს) მეორისაგან, ენაა მხოლოდ საფუძველი გვარტომობისა“. მეორე სომხური გაზეთი „მელუ ჰაიასტანი“ არ ეთანხმება „მშაკს“ და მიიჩნევს, რომ უმთავრესი თვისება ერისა სარწმუნოებააო.

ი. ჭავჭავაძე არ ეთანხმება არც ერთ და არც მეორე თვალსაზრისს. ორივე სომხური გაზეთი ცდება: ერთი ან ორი ნიშან-თვისება არაა საკმარისი ერის განსაზღვრისათვის, მიუხედავად მათი დიდმნიშვნელოვნობისა. „არც მართო ენა, არც მართო სარწმუნოება და არც სხვა რამ ერთი თვისება ცალკე აღებული, არ შეადგენს ისეთ თვისებას რომელისაჲმ ერისას, ურომლისოდაც ამ ერს ერი არ დაერქმევა, რომელიც შეიქმს ამ ერს სხვებისაგან განრჩეულ, განსაკუთრებულ ერად“.

ამის შემდეგ ილია წარმოგვიდგენს ნიშან-თვისებათა ჩამონათვალს, რომელთა ერთობლიობაც შეადგენს „ხალხს, გვარ-ტომობას, ნაციას“. ის წერს: „განსაკუთრებულ ხალხს, გვარ-ტომობას, ნაციას შეადგენენ ყველა ის თვისებანი, ერთად აღებული, რომელიც იმას სხვა ხალხისაგან განასხვავებს, და ის პირობანი, რომლებშიაც იმას უცხოვრია. ამ შემთხვევაში ერთს სამშობლო ენასა და ქვეყანას იქნება სხვა თვისებებზე უფრო მომეტებული მნიშვნელობა ჰქონდეს, მაგრამ, უეჭველია, რომ ამათ გარდა ერთის ხალხის მეორისაგან გარჩევისთვის აგრეთვე დიდი მნიშვნელობა აქვს: საერთო ისტორიას, ამ ხალხის ყველა შვილებისას, ერთგვარ ხასიათს, ზნეს, ჩვეულებას, ერთგვარ ჭკუისა და გონების მიმართულებას, თითქმის ერთ ტანისამოსსა და სხვა და სხვ“.⁸

⁸ „სომხური გაზეთების პოლემიკა“. გაზ. „დროება“. 1880 წ. 14 ოქტომბერი. ი. ჭავჭავაძე. თხზულებანი. ტ. XV. თბ. 2007, გვ. 165-166.

ჩვენ წინაშეა ილია ჭავჭავაძის მიერ მოცემული ერის განსაზღვრება. ერის, ხალხის, გვარტომობის თუ ნაციის ცალკეულ ნიშან-თვისებებს ის ადრეც არაერთხელ ასახელებდა, მაგრამ ამჯერად მან ყველაზე ამომწურავად მოუყარა თავი ერის მახასიათებლებს და მოგვცა მასზე დაყრდნობით – ერის განმარტება, ამ ცნების საკუთარი განსაზღვრება. გარდა ერის მახასიათებლების მნიშვნელობის ხაზგასმისა, ილიამ მიუთითა კიდევ ერთი კომპონენტის არსებობას ერისათვის: „ის პირობანი, რომლებშიც მას უცხოვრია“. „პირობებში“, ცხადია იგულისხმებოდა საერთო წარსული. ასეც წერს: „ამათ გარდა ერთი ხალხის მეორისაგან გარჩევისათვის აგრეთვე დიდი მნიშვნელობა აქვს საერთო ისტორიას, ამ ხალხის ყველა შვილებისას“.

ქართველი ერის წარმოშობის დრო და ფაქტორები

ერის რაობის განმარტების გარდა, ილია ხშირად ამახვილებდა ყურადღება, ერის რომელიმე ნიშნისა თუ მახასიათებლის მნიშვნელობის ან ერის წარმომავლობის სხვა პირობების შესახებ. „ივერიის“ რედაქტორის ღრმა რწმენით, ერის ჩამოყალიბება სერიოზულმა პროცესებმა განაპირობეს და არა მეორეხარისხოვანმა მოვლენებმა. მეორე – ერის ჩამოყალიბება და, კერძოდ, ქართველი ერის ჩამოყალიბების პროცესი, ხანგრძლივი ისტორიის განმავლობაში – ძველი პერიოდიდან მიმდინარეობდა. მესამე – ერის ჩამოყალიბებაში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, აგრეთვე, ეკონომიკურ ფაქტორს.

სწორედ ამ არაერთგვაროვანი სოციალ-ეკონომიკური, პოლიტიკურ-კულტურული მიზეზების ერთობლიობაზე მიუთითებს, ერის ფორმირების ილიასეული განმარტება 1886 წელს გამოქვეყნებულ სტატიაში: „სახასო გლეხთა მამულების შესახებ“. მასში ავტორი ქართველი ერის წარმოქმნის სავარაუდო დროსაც მინიშნებს, გარემოებებსაც.

გკითხულობთ: „ერი ორი ათასი წელიწადია სცხოვრებს ისტორიულად და ნუთუ ჰგონია ვინმეს, რომ მისი ყოფა-ცხოვრება შემთხვევის საქმეა და არა ისტორიულ მომჭირნეობისა, ჭირნახულობისა და გამონაცადისა, თუ ესეა ნუთუ ჰგონია ვისმეს, რომ მის ეკონომიურს თუ სხვაფერს ყოფა-ცხოვრებას ღრმად გაჭრილი არა ჰქონდეს თავისი საკუთარი, თავისებური საძირკველი, რომელზედაც ერს დუღაბ-კირად უხმარია თავისი გამოცდილება და ქვად – თავისი სულიერი და ხორციელი მიდრეკილება“.⁹

⁹ „სახასო გლეხთა მამულების შესახებ“. გაზ. „ივერია“. 1886 წ. 3 მარტი. ი. ჭავჭავაძე. თხზულებანი. ტ. VII, გვ. 413.

როგორც ვხედავთ, ილია ავითარებს აზრს, რომ ქართველ ერს ისეთი საკუთარი ეკონომიკური და სამეურნეო სისტემა ჰქონდა ჩამოყალიბებული, რომელიც მისი არსებობის შენარჩუნებას და კეთილდღეობას შეესაბამებოდა და ხელს უწყობდა. ილია ჭავჭავაძის მოსაზრებას სრულიად ადასტურებს თანამედროვე ქართული საისტორიო მეცნიერების მონაცემები.

ეს საკითხი საკმაოდ შესწავლილი ჩვენს ისტორიოგრაფიაში და აღარ გავამახვილებთ მასზე ყურადღებას. მხოლოდ იმას აღვნიშნავთ, რომ უკანასკნელ ხანს ისტორიულ წარსულში ქართველი ხალხის სამეურნეო სისტემას და ჩვენი ქვეყნის ცალკეული ეთნოგრაფიული კუთხეების ეკონომიკური ურთიერთობის საკითხებს შეეხო როლანდ თოფჩიშვილი. მკვლევარმა სამეცნიერო ლიტერატურის, განსაკუთრებით კი ივანე ჯავახიშვილის ნაშრომების მოხმობით და საკუთარი კვლევის შედეგად მიღებული კონკრეტული მონაცემებით, კიდევ ერთხელ დაასაბუთა, რომ ჩვენი ქვეყნის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ერთმანეთთან სპეციფიკური სამეურნეო-ეკონომიკური ურთიერთობის საფუძველზე.

ეს კავშირები, რა თქმა უნდა, უფრო ძლიერი იყო მაშინ, როცა ქვეყანა პოლიტიკურად ძლიერი და გაერთიანებული იყო. მაგრამ სამეურნეო-ეკონომიკური ურთიერთმიჯატეულობა მყარი იყო საქართველოს დამოუკიდებლობის ხანაშიც. ამას ადასტურებს მრავალი წყარო და ფაქტები, რომლებიც მკვლევარს მოჰყავს. სამცხე-ჯავახეთის, კოლა-არტაანის, აჭარის, მთიანი რეგიონების, იმერეთის, რაჭის, სვანეთის, სამეგრელოს, ქართლ-კახეთისა თუ სხვა მხარეთა მოსახლეობა აუცილებელი სამეურნეო-ეკონომიკური დამოკიდებულებით იყო დაკავშირებული ერთმანეთზე და ქმნიდა „ერთიან კულტურულ-სამეურნეო ორგანიზმს“, ერთ სამეურნეო ერთეულს. მეტიც, „პოლიტიკურ გაერთიანებამდე საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები, ქართველთა განსახლების სხვადასხვა არეალები ერთ სამეურნეო ერთობას წარმოადგენდნენ“.¹⁰

მკვლევარი დაასკვნის, რომ თვით ისეთი უმნიშვნელოვანესი პრობლემა, როგორიცაა „ქართველი ერის ჩამოყალიბების საკითხის გარკვევა“ – სამეურნეო-ეკონომიკური ფაქტორის გარეშე წარმოდგენილია. სწორედ სამეურნეო-ეკონომიკური ერთობა იყო ერთ-ერთი ფაქტორი, რომელმაც განაპირობა „ადრე შუა საუკუნეებში“ ქართველი ერის ჩამოყალიბება.

¹⁰ რ. თოფჩიშვილი. საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეების სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირები. თსუ საქართველოს ისტორიის შრომების სპეციალური გამოშვება: „მთათა მესხია – 100“. თბ. 2016, გვ. 397.

სწორედ სპეციფიკური სამეურნეო-ეკონომიკური სისტემა ჰქონდა მხედველობაში ილია ჭავჭავაძეს, როცა ობონენტების მისამართით შენიშნავდა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ: ნუთუ ვინმეს ჰგონია, რომ ეკონომიკურ ყოფაცხოვრებას ღრმა საძირკველი არ ჰქონდა ერის სულიერ და ხორციელ ცხოვრებაში და „ღუღაბ-კირის“ და „ქვის“ მნიშვნელობა არა ჰქონდაო? ღუღაბ-კირი – ერის ერთობას უზრუნველყოფდა, ხოლო ქვა – ამ ერთობის სიმტკიცის სიმბოლო იყო.

რა თქმა უნდა, ილია ჭავჭავაძე და თერგდალეულები მშვენივრად ხედავდნენ, რომ კაპიტალიზმმა, აღებ-მიცემობამ, რკინიგზებმა ძირეულად შეცვალა ცხოვრება. ახალმა ეპოქამ რეალობის ყველა სფეროს განვითარება დააჩქარა და გარდაქმნა. ცხადია კაპიტალიზმმა ხელუხლებლად არ დატოვა ერიც, ეროვნული სფეროც, მან გააღრმავა ეროვნული ერთიანობის, ეროვნული კონსოლიდაციის პროცესიც. ამავე დროს, ახალმა სისტემამ ახალი ერები გამოიყვანა ისტორიის სარბიელზე და ამ პროცესსაც შესანიშნავად აცნობიერებდნენ თერგდალეულები.

სწორედ ამიტომ გამიჯნა ილია ჭავჭავაძემ ერთმანეთისაგან ძველი და ახალი ერები და შემოიღო ე. წ. ისტორიული ერის ცნება. კაპიტალიზმმა ძველი ერები, მათ შორის ქართველი ერი – ახალი ამოცანების წინაშე დააყენა: მას უნდა აღედგინა ის, რაც ძველ ისტორიულ ხანაში გააჩნდა – ეროვნული ერთობა, ეროვნული თვითობა, ეროვნული თვითცნობიერება, მას უნდა განეხორციელებინა დიდი ამოცანა – აღედგინა დაცემული ვინაობა, ის, რაც მას გააჩნდა დიდი ხნის წინ.

ქართველი თერგდალეულების ლიდერი საქართველოს იმ ქვეყანათა რიცხვს და ქართველ ხალხს იმ ხალხთა რიცხვს აკუთვნებდა, რომლებსაც ადრე „ჰქონია თავისი ისტორიული ეროვნობა“. ამ, ჩვენი აზრით, დიდმნიშვნელოვან დასკვნას მოსდევს კიდევ უფრო საფუძვლიანი და დიდმნიშვნელოვანი მოსაზრება, რომელიც „ისტორიულ ერებს“ ლამის უძლეველობის სტატუსს ანიჭებს:

„ისტორიულ ერთა მოსპობა შეუძლებელია – ეს აზრი რომელიდაც რუს მწერალს ეკუთვნის და ილიაც მის ავტორიტეტს ეყრდნობა, მის ციტირებას ეწევა, – დიდი უბედურობისა და დამცირების შემდეგაც კი, იგინი კვლავ აღდგებიან ხოლმე და გულში ღრმად იმარხავენ შეურიგებელს სიმძულვარეს დამჩაგრელთა და დამპყრობთა მიმართ“.¹¹

¹¹ „შინაური მიმოხილვა“. ჟურნ.: „ივერია“. 1883 წ. №9. ი. ჭავჭავაძე. თხზულებანი. ტ. VII, გვ. 161.

აღნიშნული დასკვნა იმდენად ღია განაჩენი იყო ყოველი ჯურის დამპყრობელთათვის და ამ შემთხვევაში რუსეთის მონარქიისათვის, რომ ილიას არ უშველა „რუსის მწერლის“ ავტორიტეტმა, ცენზურამ ამოიღო ფრაზა და არ დაბეჭდა, მაგრამ უპირველესი თერგდალეულის აზრი აზრად დარჩა და დარჩება, რომ იგი ქართველ ერს „ისტორიულ ერად“ მიიჩნევდა და მსგავსი ერების ასიმილაციას – შეუძლებლად. ცხადია, ისტორიულ ერში იგულისხმებოდა, პირველ რიგში, ის გარემოება, რომ ქართველი ხალხის „ერად“ ფორმირება მოხდა ისტორიულ დროში – საუკუნეების წინ. ამ აზრს ილია მრავალგზის აფიქსირებდა.

ამის შემდეგ „ივერიის“ რედაქტორი იმ ინკოგნიტო რუსი მწერლის აზრს თვითონ ავითარებს და დამატებითი არგუმენტით აქვეითკირებს: „ისტორიულ ერთა მოსპობა კიდევ უფრო შეუძლებელი გახდა „ეხლანდელ დროში“ ე. ი. XIX საუკუნეში, „როცა ასე საყოველთაოდ განმტკიცებულია და აღგზნებული ეროვნული გრძნობა და თავისუფლების სურვილი, ესევეითარი საქმე უფრო ძნელ საქმეს წარმოადგენს. მოსპობა რომელიმე ერის დამოუკიდებლობისა და თვისებისა და შერაცხვა მისი სხვა ერთა შინა – ეგ იმას ჰნიშნავს, რომ ძალად და განზრახ აიღოს მან თავისთავზე ხელი, დაივიწყოს თავისი უწინდელი ცხოვრება...“. მერე ჩამოთვლის ყველაფერ იმას, რაც უნდა დაივიწყოს ან რის დავიწყებასაც ერს აიძულებენ: „...თავისი უწინდელი ცხოვრება, თავისი მოგონებანი, თავისი დაცემული დიდება, თავისი ინტერესები, თავისი ზნე, ენა... ეს საქმეც აღემატება კაცთა შემძლეობას“.

ქართველი ერი რომ ი. ჭავჭავაძეს წარსულ საუკუნეებში არსებულად და ჩამოყალიბებულად მიაჩნდა, დიდი მოღვაწის არაერთ ტექსტშია დადასტურებული, ნახსენები და გამეორებული. მას არსად არა აქვს თქმული, თითქოს ქართველი ერი XIX საუკუნეში ჩამოყალიბებულიყოს, „დაბადებულიყოს“ და ამ პერიოდის პროდუქტი ყოფილიყოს. ის საკვებით გასაგებად ამბობს და მრავალჯერ იმეორებს, რომ „დღეს (ე. ი. XIX საუკუნეში – დ. შ), ცხადად და უტყუარად შესაძინეველია ნიშნები ერის გამოფხიზლებისა, ძველის საუკეთესო ნაანდერძევის აღდგენისა“.¹²

„ივერიის“ რედაქტორი კიდევ უფრო ნათლად გადმოგვცემს თავის აზრს ძველი და ახალი ერების შესახებ, ერთ საყურადღებო წერილში „ზნეობრივი სიწმინდის მნიშვნელობა ერის მერმისისათვის“, რომელიც 1886 წლის 16 აპ-

¹² ი. ჭავჭავაძე. თხზულებანი. ტ. VII, გვ. 161.

რილის „ივერიაში“ გამოქვეყნდა. ეხება რა ზნეობრიობის ფაქტორს, ავტორი ეყრდნობა „საფრანგეთის მეცნიერის სახელგანთქმულ რენანის“ ავტორიტეტს.

ამჯერად ზნეობრიობის ფაქტორი არ გვანტერესებს. ამ წერილში ილიამ კიდევ უფრო ნათლად გამოკვეთა აზრი, რომ არსებობენ ძველი და ახალი ერები. ძველ ერებად მას მიაჩნდა რომის დაცემის ეპოქაში წარმოქმნილი ერები, ხოლო ახალ ერებად ის მიიჩნევდა მოწინავე კაპიტალისტურ ევროპულ ერებს. „...რომი დაეცა, ვითარცა თვითმპყრობელი მაშინდელის ქვეყნისა და მის გასამძლეო ნაშთზედ აშენდა ახალი ქვეყანა, წარმოდგენენ სხვა, ახალნი თუ ძველნი ერნი, რომელთაც დღეს სვებუდი ქვეყნიერობისა ზელთ უჭირავთ და კაცობრიობას წინ უძღვებიან“.

ძველი და ახალი ერების თემას ი. ჭავჭავაძე თავის გახმაურებულ წერილშიც „აი ისტორია“, ეხება. აკრიტიკებს რა ივანე ჯავახიშვილს და ერების „დაბერების“ დრეპერისეულ თეორიას, „ივერიის“ რედაქტორი წერს, „რას გვიქვიათ ერების სიბერე?“ შემდეგ ის ჩამოთვლის სხვადასხვა ერს: ინგლისელებს, ფრანგებს, გერმანელებს, ამერიკელ-ინდიელებს, აფრიკელებს, „აბაშის ეთიოპელებს“ და მიუთითებს, რომ ჩამოთვლილთა შორის „არაიან ძველნი და ახალი...“ შემდეგ ავტორი განმარტავს კიდევ, როგორ ესმის ერის სიძველე და სიახლე: „ეგ ძველ-ახლობა მარტო იმას მოასწავებს, რომ ერთი ერი ადრე გამოსულა საისტორიო სარბიელზე და მეორე გვიან“.¹³

მაინც როდისაა საგულვეტელი ილიასთვის ქართველი ერის ფორმირება და ჩამოყალიბება? იგი კონკრეტულ პერიოდს არ ასახელებს, მაგრამ ადრე შუა საუკუნეებს გულისხმობს. მას უყვარს ერის არსებობის „ორიათასწლოვანი ისტორიის“ მოხსენიება. ქართველი ერი „ორი ათასი წელია ცხოვრობს ისტორიულად“, წერს ის ზემოთ დამოწმებულ სტატიაში: „სახასო გლეხთა მამულების შესახებ“.

„ქართველ ერს აიღებთ თუ სომხისას, ათასის წლების ისტორია აქვთ“, წერს „ივერიის“ რედაქტორი თავის გაზეთში 1897 წლის 26 აპრილს სტატიაში: „ჩვენში დიპლომა ნიშანი მკურნალის ცოდნისა და არა თვით ცოდნა“.

„ამ პატარა ქვეყანამ, ამ ერთმა მუჭა ერმა XVIII საუკუნის დასასრულამდე, შეირჩინა რჯული, ენა, ეროვნული ვინაობა და თავისი ქვეყანა“, 1899 წელს „ივერიაში“ გამოქვეყნებულ სტატიაში, „ასის წლის წინათ“, ავტორი ერს თავისი კომპონენტებით ასახელებს.

¹³ „აი ისტორია“. გაზ.: „ივერია“. 1889 წ. ი. ჭავჭავაძე. თხზულებანი. ტ. XI, გვ. 142-143.

„ქვათა ღაღადში“ ილია იშველიებს დიუბუა დე მონპერეს ავტორიტეტს, რომელიც „იხსენიებს ქართველებს, ვითარცა ძველისძველ ერს“.

„ორი ათასი წელიწადზე მეტია, ჩვენ ვცხოვრობთ, მტერსა და მოყვარეს გაეძლივართ, ქვეყანა, მიწა-წყალი, ჩვენი ვინაობა, თვითება, სარწმუნოება შეგვინახავს, გვექონია ჩვენი წესები – ეკონომიური, პოლიტიკური, სამოქალაქო, საერო თუ სასულიერო...“.¹⁴

ილია ჭავჭავაძე ხშირად წერდა ეროვნული პრობლემის რომელიმე ასპექტზე. და თუ ქართველ ერს ახსენებდა, მასზე მსჯელობდა, როგორც დიდი ხნის წინ არსებულ-ჩამოყალიბებული ფენომენის შესახებ. ერთგან მან ყურადღება გაამახვილა ერისათვის დამახასიათებელ ისეთ საერთო თვისებაზე, როგორიცაა – ხასიათი, ზნე-ჩვეულებანი, ფსიქოლოგია, ფსიქო-ასპექტი.

1881 წლის 4 ოქტომბერს გაზეთ „დროებაში“ ქვეყნდება ილიას წერილი: „ქართველები საქართველოში“. ავტორის განმარტებით, ხალხთა გადასახლება-გადმოსახლებების დროს ჩვენ „ისეთი კუნჭული“ გვერგო, რომელიც „ქვეყნის თვალათ“ ითვლება, ამიტომ ყველას აქეთ ეჭირა თვალი. ქართველებს ამ ქვეყნის დასაცავად მუდმივი ომი უზღებოდათ. სწორედ ამ მუდმივმა ომმა ჩამოაყალიბა ქართველი კაცის ხასიათი. „ომის კაცებად“ შევიქენით. ყველას იარაღი გვეჭირა ხელში. ყველა ციხეებში ვიდექით და გადავყურებდით მტერს, როდის მოვა, როდის დაგვესხმის თავს და როდის დაგვეჭირდება იმასთან შებმა.

შემდეგ ავტორი განგვიმატავს, რომ „ერის ცხოვრება და ხასიათები ხომ საუკუნოებად სდგება, საუკუნოებით მაგრდება და იმის გამოცვლა, ძველი ზნის, ხასიათის, ჩვეულების დატოვება და ახლის მიღება, იმისთვის ძნელია, ამას დრო უნდა და მარჯვე გარემოება“. მაშ, ავტორის დაკვირვებით, ერის ხასიათი და ერიც დროთა, საუკუნეთა, ისტორიის ხანგრძლივი სვლის მანძილზე ყალიბდება, მას ცხოვრების გარემოებანი და პირობები აყალიბებს, ერსაც, როგორც ერთობის სახე-ფორმას, ის ქმნის.

შეცვლილი ცხოვრების პირობები ერის ხასიათსაც ცვლის. ჩვენი დიდი მოღვაწე ქართველი ერის ზნე-ხასიათისა და ფსიქოლოგიის ტრანსფორმაციის პროცესსაც აკვირდებოდა. მას ქრონოლოგიური სიზუსტით ჰქონდა შემუშავებული-სისტემატიზებული ქართველი ერის ევოლუციის ეტაპები. მივაღწევნოთ ყურადღება მის მსჯელობას.

¹⁴ „შინაური მიმოხილვა“. 1882 წ. ი. ჭავჭავაძე. თხზულებანი. ტ. VII, გვ. 15.

ქართველმა ერმა, როგორც „შეკუმშულმა ეროვნობის ჯგუფმა“, XVIII-XIX საუკუნეებამდე მოაღწია. ისეთ მიმე ისტორიულ პერიოდში, როგორიც XVIII საუკუნე იყო, კავკასიაში ცხოვრობდნენ „წერილი ერები“, მომთაბარე ტომები, ელბი – ლეკების, ჩერქეზების თუ სხვათა სახით. მათ ხანები, ბეგები, იმამები განაგებდნენ. იყვნენ სომხებიც, რომლებიც აქა-იქ ცხოვრობდნენ და ნაკლებად შეადგენდნენ „შეკუმშულ და ერთ ალაგას დასახლებულ“ ხალხს.

კავკასიელი ხალხებისაგან განსხვავებული ხარისხის მდგომარეობა ეკავა „ქართველ ერს“. ის, მართალია, დაღლილი და ილაგაწყვეტილი იყო, მაგრამ „მედგრად მებრძოლ“ ერთობას წარმოადგენდა „...როგორც სჯულის, ისე დამოუკიდებლობის, თვითების დასაცავად“.

შემდგომ უფრო აზუსტებს: „ხოლო საქართველო, რაც უნდა დაუძლეურებული და გახრწნილი ყოფილიყო, მისი საზოგადოებრივი ცხოვრების აგებულება წარმოადგენდა თვითმდგომარე სამეფოს, მისი ხალხი, ერთმორწმუნე და ერთენოვანი, წარმოადგენდა შეკუმშულს ეროვნობის ჯგუფს...“.¹⁵

როგორი იყო „ქართველი ერის“ საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მდგომარეობა XVIII საუკუნეში: ის იყო დასუსტებული და დაშლილი; მაგრამ ის „ერთობას“ ინარჩუნებდა; გააჩნდა და იბრძოდა ეროვნული „თვითმყოფადობის“ (თვითების) დასაცავად; ჰქონდა სახელმწიფოებრიობა და განვითარებული საზოგადოებრივი სტრუქტურული აგებულება; იყო ერთმორწმუნე და ერთენოვანი და ყოველივე ჩამოთვლილისა და ადრე დაფიქსირებულის გათვალისწინებით, წარმოადგენდა „შეკუმშულა ეროვნობის ჯგუფს“, – ანუ ერს.

მაშ, მერე რა მოხდა, მერე რაღატომ გახდა ილიასა და მისი თანამებრძოლებისათვის საზრუნავი: „დაცემული ვინაობის აღდგენა“; ეროვნობის გრძნობის გაძლიერება, ზოგადქართულის გამარჯვება პირადულ-პიროვნულზე და ა. შ. ანუ ნაციონალური პრინციპის აღორძინება, ისე როგორც ეს ხდებოდა იმდროინდელ ევროპის ქვეყნებში?

მიუხედავად იმისა, რომ საქართველო (მასში, ცხადია, ქართლ-კახეთის სამეფო იგულისხმება – დ. შ.) მრავალი ასპექტით გამოირჩეოდა კავკასიურ სივრცეში, იგი მაინც დასუსტებულ-მოღლილ ქვეყანას წარმოადგენდა და რუსეთის იმპერიის „ინკორპორაციის“ მსხვერპლი აღმოჩნდა. ჩვენ ზემოთ უკვე შევხეთ, რომ ავტორი ამ წერილში რომელიმე გამოჩენილი რუსი „მწერლის“ ავტორიტეტს ეყრდნობა. „მწერალში“ აუცილებელი არაა მხატვრული

¹⁵ „სხვადასხვა ერების უცნაური მდგომარეობა კავკასიაში“. გაზ.: „დროება“. 1882 წ. 9 იანვარი. ი. ჭავჭავაძე. თხზულებანი. ტ. XV, გვ. 299.

სიტყვის ოსტატი იგულისხმებოდას, პირიქით, ამ შემთხვევაში რომელიღაც რუსი პუბლიცისტი ან ინტელექტუალი იგულისხმება, რომელიც ზშირად წერდა ეროვნულ პრობლემებზე.

ინფორმაციისათვის აღვნიშნავთ, რომ იმ „ერთი რუსი მწერლის“ შემდეგ ილია სხვა რუს მწერლებსაც ასახელებს და „ეროვნული პრინციპების მოსარჩლეებს“ უწოდებს მათ: გრადოვსკის, პიპინს და სხვებს. გრადოვსკის რომ ასახელებს ჩვენი ავტორი, ეს ცნობილი რუსი სამართალმცოდნე და პუბლიცისტი ალექსანდრე გრადოვსკია. ილიას მხედველობაში უნდა ჰქონდეს, ალბათ, ა. გრადოვსკის ცნობილი ნაშრომი: «Национальный вопрос в истории и литературе», რომელიც გამოქვეყნდა 1876 წელს.

ილიას მოჰყავს რუსი ავტორის სიტყვები, რომ, საზოგადოდ ქვეყნის ინკორპორაცია, რომელსაც ჰქონია თავის „ისტორიული ეროვნობა“, ყოველთვის დიდ სიძნელეს წარმოადგენს და ზშირად უფრო მეტი ვნება მოაქვს, ვიდრე სარგებლობა.

ილია განაგრძობს: მიუხედავად იმისა, რომ ქართველმა ერმა ინკორპორაციის შედეგად სახელმწიფოებრიობა დაკარგა და „ძნელ“ მდგომარეობაში ჩავარდა, XIX საუკუნის პირველ მესამედში მაინც ძლიერ ეროვნულ ერთობას წარმოადგენდა. ამ პერიოდის ქართველობაც სხვანაირი ხალხი იყო. ავტორის აზრით, მაშინდელი ქართველები უფრო „საქმის ხალხი“ იყო, სამუშაო ბევრი ჰქონდათ, „ბოზბაშისა და ჩიხირთმისათვის“ არ ზრუნავდნენ და საამისო დროც არა ჰქონდათ.

აქ ავტორი საქართველოს დაპყრობის შემდგომ აურზაურიან ოცდაათწლიან პერიოდს გულისხმობს, მათ შორის, ანტირუსულ აჯანყებებსაც, მაგრამ, საცენზურო პირობების გამო ვერ ახსენებს მათ. თუმცა ამ შფოთიან ხანას მოჰყვა 40-50-იანი წლების უმოძრაობის ხანა. დადგა დრო მიძინებისა, ჩვენი „ეროვნულის მიძინარებისა, მოქანცულობისა... ქვეყანა მხოლოდ ლუარსაბ თათქარიძეებით აივსო, რუსეთუმეებმა დაამშვენეს ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრება და საზოგადოებრივის სამსახურის ასპარეზი“.¹⁶ საქმეს ვერ შეელოდა ორიოდ დიდი ქართველის მოღვაწეობა: ნიკო ბარათაშვილის, გრიგოლ ორბელიანის, ალექსანდრე ჭავჭავაძის, სხვათა.

აი, სწორედ ამ დროს ჩაეყარა საფუძველი ქართველი ერისათვის დამახასიათებელ მანკიერებებს, მავნე წეს-ჩვეულებებს. პირველ რიგში, ჩვენს ავ-

¹⁶ „შინაური მიმოხილვა“. 1882 წ. სექტემბერი. ი. ჭავჭავაძე. თხზულებანი. ტ. VII, გვ. 159.

ტორს, რა თქმა უნდა, ეროვნული ერთიანობის რღვევა და ეროვნული თვით-შეგნების დასუსტების პრობლემა აწუხებდა. 1883 წლის ერთ „შინაურ მიმოხილვაში“ პუბლიცისტი საგალალო გარემოებას უსვამს ხაზს, რომ თანამედროვე ქართველებში დაირღვა საერთო, ზოგადქართველობის შეგნება და გამარჯვებულია პირადული ინტერესის გრძნობა. პუბლიცისტის რწმენით, ადრე, წარსულ ისტორიულ დროში ასე არ იყო. მაშინ სხვაგვარად იყო. მაშინ „ჩვენობის“ შეგნება სჭარბობდა „ჩემობის“ ანგარიშს.

ძველ დროში რომ „ჩვენი თვალი და ყური მარტო „ჩემობაზედ“ გაჩერებულიყო და „ჩვენობა“ დავიწყებას მისცემოდა, მაშინვე სულს გავაფრთხოვდით და ჩვენი ერი მტვერსავით აღიგვებოდა დედამიწის ზურგიდამ. ჩვენი ძალ-ღონე, ჩვენი ეროვნული სიმტკიცე და დაურღვევლობა მარტო იმაში იყო, რომ ყოველს ჩვენგანს ჯერ „ჩვენ“ ჰქონდა სახეში და მერე „მე“.

ახლა როგორ არის ამ მხრივი მდგომარეობა ქართველი ერისა? ისე, რომ „მემ“ დაიჭირა „ჩვენობის“ ადგილი. რა არის ერის დღევანდლობის ამოცანა და მიზანი? „ჩვენი ერის სურვილია – ხელახლად „ჩვენობას“ ფეხი აადგმევინოს და კუთვნილი ადგილი მოუპოვოს ჩვენს ცხოვრებაში, დაიძლიოს ჩვენში არსებული თვითვეულობა განცალკევებით განზედ დგომა და საკუთარი „მე“.¹⁷ როგორც მრავალჯერ, ჩვენი პუბლიცისტი ჩვეული სიჯიუტით კვლავ წარსულში არსებული ერის ერთიანობაზე მიგვითითებს და მიზნად სახავს ადრე არსებული ეროვნული ერთიანობის აღდგენის აუცილებლობას. ერთიანობა და ერთობა კი, როგორც აღვნიშნეთ, ერის არსებობის ერთ-ერთ მძლავრ კომპონენტად ჰქონდა ილიას წარმოდგენილი. ის ძველებური სიმტკიცით უნდა აღორძინებულიყო. აქ და სხვაგანაც, კიდევ ერთხელ, არაა საუბარი რაღაც ახლის და არარსებული შექმნაზე, არამედ საუბარია – ძველად არსებულის აღდგენაზე.

ქართველი ერის ქმნადობის კიდევ ერთ ფაქტორს უსვამდა ხაზს თავის ნაწერებში და ზეპირ გამოსვლებში ილია ჭავჭავაძე – სარწმუნოებას. ქრისტიანულმა სარწმუნოებამ შექმნა კიდევ ერთი მტკიცე ფაქტორი ქართული ერის ჩამოყალიბებისათვის. ამ ფაქტორის მნიშვნელობა მეტისმეტად გაზარდა საქართველოს გეოპოლიტიკურმა მდგომარეობამ, რომელიც ლამის VII საუკუნიდან XIX საუკუნემდე თითქმის ერთნაირი იყო – იგი იყო, ჯერ ერთ-ერ-

¹⁷ „შინაური მიმოხილვა“. „ივერია“. 1883 წ. თებერვალი. ი. ჭავჭავაძე. თხზულებანი. ტ. VII, გვ. 95.

თი, ზოლო შემდეგ კი თითქმის ერთადერთი სახელმწიფო, კავკასია-წინა აზიის სივრცეში, რომელიც აქტიურად, იარაღით ხელში, უპირისპირდებოდა გამუდმებულ მუსლიმურ ექსპანსიას, რადგან სომხური სახელმწიფოები მალე ჩამოსცილდნენ ანტიმაჰმადიანურ ქრისტიანულ ფრონტს.

1882 წლის ჟურნალ „ივერიის“ მეათე ნომრის „შინაური მიმოხილვის“ მიხედვით, ილია ჭავჭავაძის აზრით, ქართველი კაცი სარწმუნოებაში ხელავედა თავის სამშობლოს, თავის გვარტომობას, ქართველობას. დღესაც კი ქრისტიანი და ქართველი სინონიმები იყო მთელი კავკასიელი არაქრისტიანი ხალხებისათვის.

გარდა ამისა, ქრისტიანობა აერთებდა ქართველ ერს. ის არ იყო მხოლოდ სარწმუნოება ქართველებისთვის, ის პოლიტიკური „ქვიტკირი“ იყო, რომელიც საქართველოსა და ქართველი ერის სხვადასხვა ნაწილს აერთებდა. სარწმუნოებრივი ერთობა იმავდროულად ერის ერთობასაც ნიშნავდა. სხვათა შორის, ეს ქართველი ერი ამ მიზეზით უფროხილდებოდა თავის რჯულს, რომელიც „დულაბის“ როლს ასრულებდა ერის ერთობაში. სწორედ ამგვარი თვალსაზრისით უყურებდნენ სარწმუნოებას, საქართველოს მეფეები და „სახელგანთქმული კაცები“, დაასკვნის ილია, რომელიც თავის ამ ცნობილ სტატიაში ივანე ჯავახიშვილს და ერების ე. წ. „დაბერების“ თეორიას აცამტყვერებდა.

როგორც არაერთხელ აღვნიშნეთ, ილია ერის ჩამოყალიბების პირობებზე რამდენიმე კომპონენტის ერთობლიობას ასახელებდა და არა ერთ რომელიმე ნიშან-თვისებას. ყველა მათგანს თავისი უნიკალური როლი შეჰქონდა ისეთი ერთობის ფორმირებაში, როგორიც ერი იყო. ერთ-ერთ წერილში, რომელიც 1883 წელსაა გამოქვეყნებული გაზეთ „დროებაში“, იგი კვლავ ხაზს უსვამს ქრისტიანული სარწმუნოების გამაერთიანებელ რესურსს ქრისტიანული რელიგიის გავრცელების ადრინდელ ეტაპზე.

ამ წერილში „ივერიის“ რედაქტორი ქართველი ერის ფორმირების საგულგებელ პერიოდსაც მიანიშნებს. ესაა დაახლოებით ქრისტიანული სარწმუნოების გავრცელებისა და ოფიციალურ რელიგიად ქცევის ახლო ეპოქა. სწორედ ამ დროს, ამ ეპოქაში უნდა შექმნილიყო, ილიას აზრით, ქართველი ერის ჩამოყალიბების გამაერთიანებელი საფუძველი.

სტატიაში „წმინდა ნინოს დღესასწაული“ იგი იმგვარ კონტექსტს ქმნის, რომელშიც იგულისხმება, რომ სხვადასხვა ნიშან-თვისება ერისა, უკვე, ძირითადად, ჩამოყალიბებული იყო ერის ფორმირებისათვის და მისი საბოლოო დასრულება მოხდა ქრისტიანობის ოფიციალურ რელიგიად ქცევის ახლო ხა-

ნეში: წმინდა ნინოს მოძღვრებამ „შეაერთა ჩვენი ერი ერთს მკვიდრ ოჯახად, რომელიც მთელის ევროპის ოჯახებში შეირაცხა ერთ მოძმე ოჯახად...“.¹⁸

ილია ჭავჭავაძის რწმენით, ქრისტიანობის ქადაგება ქართველობის ერთიანობის ქადაგებასთან ერთად და საერთო კონტექსტში მიმდინარეობდა, ერთი მეორესთან მჭიდროდ იყო დაკავშირებული და სინონიმურ ერთიანობას წარმოადგენდა: „ცხოვლად შეკავშირებული სწავლა ქრისტესი ქართველ ერობასთან“ – აი, რა იყო მიზეზი, რომ დღემდე შეურყევლად რჩებოდა ქრისტიანობა ჩვენში. „ქართველობა და ქრისტიანობა საქართველოში ერთსა და იმავეს ნიშნავდა, იგი ერთმანეთისაგან არ იყო განშორებული“, აი, რა ესმოდა ხალხს, მრევლს ყოველდღიურად ეკლესიებში, – განმარტავდა ილია ჭავჭავაძე და ეს ყველაფერი, მისი წარმოდგენით, სწორედ ქრისტიანობის გავრცელებისა და დამკვიდრების ადრეულ ეტაპზე ხდებოდა, ქართულ ერთობასთან, ქართველი ერის ფორმირებასთან ერთად.

საკმარისია, შევაჯამოთ. ილია ჭავჭავაძის ნააზრევი ქართველი ერის რაობის, მახასიათებლებისა და ფორმირების შესახებ, შესაძლებელია შემდეგი თეზისების სახით ჩამოვყალიბოთ:

1. ერი იყო ხალხის ერთობის ფორმა. ქართველი ერი წარმოადგენდა ერთობას. ილია ჭავჭავაძე „ქართველ ერს“ ხმარობდა ორი მნიშვნელობით. ერთ შემთხვევაში, მისთვის „ქართველი ერი“ იყო ქართველი ხალხის მნიშვნელობის მქონე. მეორე შემთხვევაში, „ქართველი ერი“ გამოიყენებოდა როგორც ქართული ერთობის, ერად ფორმირებული ხალხის მნიშვნელობის მქონე ტერმინი.

2. ი. ჭავჭავაძემ მრავალგან და მრავალჯერ ჩამოთვალა და დააფიქსირა ერისათვის დამახასიათებელი ნიშან-თვისებები: ენა, ქვეყანა (სამშობლო, მიწა-წყალი), სარწმუნოება (რჯული), ზნე-ხასიათი, წეს-ჩვეულებანი, საერთო ისტორია; საერთო სამეურნეო-ეკონომიკური სისტემა; საერთო პოლიტიკური, სამოქალაქო, საერო თუ სასულიერო წესები და წეს-წყობილება; საერთო აწმყო, კიდევ ილიასეული ტერმინებით: „შინაგანი და გარეგანი ბუნება“, „ისტორიული სულთასწრაფვა“; „ჭკუისა და გონების მიმართულება“ და „სხვ. და სხვ“.

3. „ერის“ სინონიმებად ი. ჭავჭავაძის ნაწერებში გამოიყენებოდა ტერ-

¹⁸ „წმინდა ნინოს დღესასწაული“. 1883 წ. 13 იანვარი. გაზ.: „დროება“. თბილისი. ტ. XV, გვ. 391-392.

მინები: ხალხობა, გვარ-ტომობა, ეროვნობა, ხალხი, ნაცია. ილიამ პირველმა ან, ყოველ შემთხვევაში, ერთ-ერთმა პირველმა, ქართულ ინტელექტუალურ სივრცეში ჩამოაყალიბა ერის თანამედროვე განსაზღვრება. მისი განსაზღვრება წარმოადგენდა ერის მახასიათებლების ერთობლიობას. ერი იყო სამშხრივი პროცესის: ერის ცალკეული მახასიათებლების, ქართველი ხალხის ცალკეული ჯგუფებისა და ქვეყნის ნაწილების გაერთიანება-ერთობის შედეგი.

4. ერი შეიქმნა სერიოზული მიზეზებისა და გარემოებების შედეგად. ჯერ მოხდა ცალკეული მახასიათებლების ერთობის ჩამოყალიბება და, ბოლოს, შეიქმნა ყოვლისმომცველი დიდი ერთობა – ქართველი ერი, როგორც შედეგი.

5. წარმოქმნა-ჩამოყალიბების დროის მიხედვით, ერები იყოფოდნენ ორ ნაწილად – ძველი და ახალი ერები. ქართველი ერი იყო ერთ-ერთი „ძველისძველი“ ერი. სიძველის ხაზგასასმელად და ახალი ერებისაგან გასამიჯნად, ილიამ ქართველ ერს არაერთხელ უწოდა „ისტორიული ერი“.

6. ილია ჭავჭავაძემ გაიზიარა რუსულ დემოკრატიულ ლიტერატურაში არსებული აზრი და დამატებითი არგუმენტებით დაასაბუთა, რომ „ისტორიულ ერებს“ აქვთ განსაკუთრებული გამძლეობა და მათი ასიმილირება ძნელია. განსაკუთრებით ძნელი განსახორციელებელი იყო ეს XIX საუკუნეში, როცა ილიას აზრით, ეროვნული გრძნობები და მოძრაობა დიდ აღმავლობას განიცდიდა ევროპაში.

7. ილია მუდმივად მიუთითებდა, რომ უნდა მომზდარიყო ძველად უკვე არსებული ქართველი ერის გამოღვიძება; ოდესღაც არსებული და დღეს დაცემული ვინაობის აღდგენა; დანაწილებული, დაკარგული და დაქსაქსული ეროვნული ერთიანობის გამართლება და აღდგენა.

8. ილია ჭავჭავაძის ნაწერებისა და ნააზრევის საერთო კონტექსტისა და ცალკეული მინიშნებების მიხედვით, ქართველი ერი ჩამოყალიბდა ადრეული შუა საუკუნეების პერიოდში, განსაკუთრებით კი – საქართველოში ქრისტიანობის ყოვლისმომცველი გავრცელება-დამკვიდრების ეპოქაში.

Dimitri Shvelidze

ILIA CHAVCHAVADZE ON THE ORIGIN OF THE GEORGIAN NATION

Summary

Ilia Chavchavadze had been dealing with the problems of origination and evolution of Georgian nation in his publications frequently. His views have been formed on the basis of data of Georgian history and Russian-European theoretical heritage.

According to Ilia's thought-out, the nation was a unity that had been created over the centuries. The Georgian nation seemed to be the result of gradual union of kindred Georgian tribes speaking in one language, their significant features and settlement areas.

On the basis of merging these three components, Ilia Chavchavadze has formed definition for the nation: **“special people, tribal origins, nation consists of all the features together that distinguish them from other people, and the conditions in which it has lived. In this case one homeland language and country perhaps have much more sense than other features, but no doubt that besides these factors the following has a great importance in order to distinguish one nation from another: common history of all the children of this people, a kind of character, temper, custom, a kind of wit and mind direction, almost the same cloth and etc. and etc.”**

However, at what period of history did the Georgian nation form? According to Ilia's thought-out, this should have happened in the early middle ages - in the epoch of spreading and establishing Christianity. Christian religion has strengthened the tendency of the unity and played a role of “mortared stone” in the unity of Georgians.

Ilia Chavchavadze does not deny any major changes in Europe, Russia and Georgia as a result of the development of capitalism. He frequently wrote about the current process of awakening the nations in Europe, unification of Italy or East Europe Slavs. These people have been formed as nations in XIX century.

However, according to Ilia's position, there were the so called "historical nations," i.e. the nations having "historical nationality" – they were nations in earlier centuries.

According to Ilia Chachavadze's substantiation, Georgian nation seemed to be such a historical nation.

ელენე გოგიაშვილი

**გაზეთ „კავკაზის“
ფოლკლორულ-ეთნოგრაფიული მასალებიდან
(1846-1918)**

პროექტი „ქართულ-კავკასიური ფოლკლორული ურთიერთობები: XIX-XX საუკუნეების წყაროები და თანამედროვე ნარატივები“, ¹ რომლის ნაწილსაც შეადგენს წინამდებარე სტატია, მიზნად ისახავს, საერთაშორისო სამეცნიერო წრესა და ფართო საზოგადოებას გააცნოს ქართული და ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხთა ფოლკლორული ურთიერთობები ისტორიულ-გეოგრაფიული გარემოსა და ინტენსიური კულტურული კავშირების გათვალისწინებით. ამ მხრივ განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება იმ ფოლკლორულ მასალებს, რომლებიც 1846-1900 წლებში დაიბეჭდა პერიოდულ გამოცემაში «Кавказ».

გაზეთი „კავკაზი“, რომელიც მ. ვორონცოვის ინიციატივით დაარსდა 1846 წელს, ოფიციალური სტატუსით, კავკასიის სამმართველოს სტრუქტურების სამთავრობო ღონისძიებათა გაერცელება-პროპაგანდის ბეჭდვითი ორგანო უნდა ყოფილიყო. მიუხედავად ამისა, გაზეთი მალე მოექცა რუსეთის გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიის განყოფილების გავლენის ქვეშ. თავდაპირველად გაზეთს კერძო გამომცემელი ო. კონსტანტინოვი ჰყავდა, რომელმაც ის „უსახსრობის გამო“ სახელმწიფოს გადასცა. „კავკაზის“ ახალ რედაქტორად კავკასიის კარგი მცოდნე, სამხედრო პირი ი. სლივიცკი დანიშნეს. იგი „კავკაზს“ 1850-1854 და 1868-1872 წლებში რედაქტორობდა.²

„კავკაზს“ სხვადასხვა წლებში უამრავი დამატება ჰქონდა. აქ უმეტესად მოცულობითი, კვლევითი ხასიათის პროდუქცია იბეჭდებოდა.

¹ პროექტი ზორციელდება ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფოლკლორისტიკის კათედრაზე შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ხელშეწყობით (FR/532/2-154/13).

² თ. ჯაგოდნიშვილი. ქართული ფოლკლორისტიკის ისტორია. ტ. I. თბ. 2004, გვ. 149.

1854-1855 წლებში გამოვიდა ლიტერატურული დამატება „ზურნა“ ე. ვერდერევესკის რედაქტორობით.

1864 წელს ჰქონდა დამატება „ლიტერატურნი ლისტოკი“ (რედაქტორი ე. შვარცი).

1867 წელს გამოვიდა დამატება „ბროშური გაზეტი კავკაზ“ (რედაქტორი ე. შვარცი).

1902-1905 წლებში გამოვიდა დამატება «Иллюстративное приложение к газете Кавказ», რომელსაც რედაქტორობდა კ. ბეგიჩევი, შემდეგ ა. ბელინსკი. ეს დამატება დიდ ადგილს უთმობდა ქართველი პოეტებისა და მწერლების ნ. ბარათაშვილის, ი. ჭავჭავაძის, ა. წერეთლის, დ. კლდიაშვილის თხზულებათა თარგმანების ბეჭდვას.³

„კავკაზმა“ 1918 წლამდე იარსება და უამრავი რედაქტორი გამოიცვალა. გაზეთს ერთხანს გ. დ. ერისთავიც რედაქტორობდა, ხოლო რედაქციასთან თანამშრომლობდნენ რ. ერისთავი, ნ. ბერძნიშვილი, პ. იოსელიანი, დ. ყიფიანი, ი. ევლახიშვილი, ი. სლივიცი, ე. ვერდერევესკი, გ. წერეთელი, მ. ჯანაშვილი, ა. ხაზანაშვილი, ა. ვესელოვსკი და სხვები. მათი სტატიები უმეტესად ეთნოგრაფიულ ხასიათს ატარებს, რომლებშიც კავკასიის ხალხთა ყოფის ამსახველი სხვადასხვა ასპექტია განხილული.

უნდა აღინიშნოს, რომ ფოლკლორული ჩანაწერები ამ წლების „კავკაზში“ მეტად მწირია, სამაგიეროდ, ეთნოგრაფიულ და ისტორიულ ნარკვევებს დიდი ყურადღება ეთმობა. განხილული მასალა შეიძლება რამდენიმე თემატურ ჯგუფად დაიყოს: ეთნოგრაფიულ-ფოლკლორული მასალები; ქალაქური ყოფა; კავკასიის მთიელთა ყოფის ამსახველი მხატვრული ნაწარმოებები.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ამ წლებში გამოქვეყნებული რ. ერისთავის, ნ. ბერზენოვის სტატიები. მათი წერილები იმდენად მრავლისმომცველი და პროფესიონალურია, დიდ შექებას იმსახურებს პეტერბურგიდან. „კავკაზის“ 1854 წლის 18 აგვისტოს №64-ში იბეჭდება «Санкт-Петербургские ведомости»-ის გამოხმაურება, რომელშიც მადლობას უხდიან ნ. ბერზენოვს სტატიებისთვის „ჭონა“ და „კუდიანობა“, რ. ერისთავს – თუშ-ფშავ-ხევსურეთის მხარის ჩანაწერებისთვის: „ეს კაპიტალური ნაშრომი რეცენზენტის განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს, რადგან ის, ჩვენი აზრით, უვრცესი ეთნოგრაფიული მონოგრაფიის პირობებს აკმაყოფილებს“.

³ თ. ჯაგოდნიშვილი. ქართული ფოლკლორისტიკის ისტორია. ტ. I, გვ. 152-153.

რუს ავტორთა, კერძოდ, ს. პუშკარევის, ნ. დუნკელ-ველინგი, კ. ჩერნი-შევი, კ. დაიუბინსკისა და სხვათა ეთნოგრაფიული ხასიათის სტატიები, ძირითადად, მოგზაურობის გადმოცემას წარმოადგენს. განხილულია გენდერული საკითხებიც, სოციალური ფენების განსხვავებანი. ყურადღება ეთმობა სტუმარმასპინძლობის ტრადიციას, სიმღერებისა და ცეკვების შესრულებას, დღეობებისა და თამაშობების აღწერას და ა. შ.

უმეტეს შემთხვევაში რუს ავტორთა ცნობები ტენდენციურია. ისინი არც ფარავენ იმპერიალისტურ დამოკიდებულებას პერიფერიაში მცხოვრები ხალხებისა და მათი შემოქმედების მიმართ. გაზეთი „კავკაზი“ კოლონიალიზმის სურათის აღსადგენად ერთ-ერთ პირველწყაროს წარმოადგენს.

მაგალითისთვის მოვიყვან ვრცელ სტატიას „საშობაო დღესასწაული თბილისში და ხალხური ცრურწმენები საქართველოში“ (დაბეჭდილია 1847 წელს, №3, 18 იანვარი). სტატია ანონიმურია, სავარაუდოდ, რედაქტორ ო. კონსტანტინოვს უნდა ეკუთვნოდეს, სტილისტურად გადმოცემულია პირველი პირით, სიძულვილით საკვებ ტონით, თუ რაოდენ არასაინტერესოა ქართული ხალხური დღესასწაულები. თუმცა ეს „არასაინტერესო“ დღეობა დაწერილებით არის აღწერილი.

ავტორი ადარებს რუსულ და ქართულ საშობაო სამზადისს:

„ამოდ დავდიოდი თბილისის უბნებში, ამოდ ვიხედებოდი სახლებში, ყველაფერი ისე ჩუმად და წყნარად მიმდინარეობდა, როგორც ჩვეულებრივ დღეებში. მხოლოდ დღისით, როცა იანვრის მზე მზიარულად ანათებს და ჰაერი გაზაფხულისას გვაგონებს, ქართველი ქალები ფერად კაბებში დასიერნობენ ეზოებში და ლექურს ცეკვავენ, ან გრძელულვაშა ქართველი თავის მუიანხებთან ერთად მღერის და კახურს მიირთმევს. მაგრამ ეს ჩვეულებრივ დღეებშიც ხდება. საკუთრივ დღესასწაულს არაფერი განსაკუთრებული არა აქვს. მკითხაობა, ჯადოქრობა, ტანსაცმელი და ა. შ., თამაშობები, რუსებისთვის დამახასიათებელი, აქ უცხოა“.

ავტორი ჩამოთვლის საშობაო ტკბილეულს – გოზინაყი, ალვახი (ალბათ, ალვახაზი – ე. გ.), ბასილა. აღწერს მეკვლის შემოსვლას, ავლებს პარალელს რუსეთთან და დასავლეთ ევროპასთან. მოცემული აქვს შედარება სლავური და ქართული მითოლოგიებისა:

„ქართველებს არ ჰყავდათ სლავური და დასავლური მითოლოგიის ის წვრილ-წვრილი, მეორეხარისხოვანი ღმერთები, რომლებიც არ ერეოდნენ ქვეყნიერების ძირითად მმართველობაში, ისე მზრუნველად და სიყვარულით

ილებდნენ თავის თავზე ჩვენი წინაპრების მეურნეობის, საქონლის, ტყეებისა და წყლების მფარველობას, და რომელთა პატივსაცემადაც ქმნიდნენ სიმღერებს და აწყობდნენ ღღესასწაულებს [...] და რამდენადაც ქართველები იმ ეპოქაში (იგულისხმება ადრექრისტიანობის პერიოდი – ე. გ.) ფრიად გაუნათლებლები იყვნენ და მითოლოგიაც, შესაბამისად, უადრესად უხეში, დაუმუშავებელი სახით ჰქონდათ – მაშინ ისინი ვერც შეძლებდნენ რაიმე წარმართული გადმოცემა და წეს-ჩვეულება დაეტოვებინათ შთამომავლებისთვის“.

ავტორი წერს, თუ როგორი უსიცოცხლო და მონოტონურია ქართული ღღესასწაულები, რაც უსიამოვნო გავლენას ახდენს ევროპელზე. იქვე გამოთქვამს „გარაუდს“, რომ ამაზე გაუთავებელმა ომებმა იმოქმედა. მაგრამ ეს არის მაინც მთავარი მიზეზი, ქართველებმა რომ გართობა არ იციან:

„აი, სომხებიც ხომ მათ ბედს იზიარებდნენ, მაგრამ მათი უბრალო ხალხის ცხოვრება გაცილებით მრავალფეროვანია, ვიდრე ქართული [...] კერძოდ იმიტომ, რომ მათმა დეტალურად განვითარებულმა მითოლოგიამ, როგორც განათლებულ ხალხს შეეფერება, დატოვა უამრავი ნაკვალევი, ღღემდე შემორჩენილი რწმენებში, გადმოცემებსა და წეს-ჩვეულებებში [...] თუმცა გადაჭრით ვერ ვიტყვით, რომ ქართველებს ამგვარი კვალი საერთოდ არ დაუტოვებიათ, მაგრამ ის ნაკლებმნიშვნელოვანია, ძირითადად, დემონოლოგიას, უწმინდურ სულებსა და ძალებს ეხება“.

დასკვნაში ავტორი წერს: „უეჭველია, რომ ყველაფერი ჩემ მიერ მოთხრობილი მოკლე, არასრული და არასაკმარისია აქაური ხალხის ბნელი მხარის გამოსაკვლევად. დაე, სხვებმა, ჩემზე მეტად დაკვირვებულებმა მიჰყონ ხელი ამ საქმეს“.

საგაზეთო სტატიებს შორის ვხვდებით ისეთ ტექსტებსაც, რომლებშიც რუს ავტორთა დამოკიდებულება კავკასიელი ხალხის მიმართ არ არის შოვინისტური და, პირიქით, სიმპათიით განაწყობს მკითხველს. მაგალითად, 1847 წლის მე-17 ნომერში (26 აპრილი) ე. ვილეშის სტატიაში «Грузинские очерки и типы» ვკითხულობთ:

„ქართველები თავისებურად ულხენენ, როგორც არცერთი სხვა ხალხი ქვეყანაზე. მათ საზოგადოებაში მხიარულება არ არის ნაძალადევი, რადგან აქ ვერ იპოვი გაბერილ პედანტიზმსა და ყალბ პოლიტიკას, არ იციან თანამედროვე ვნებები: პრეფერანსი, ქუჩის ჭორები, პირფერული ლიტერატურული კამათები და სხვა.“

სტატიის ავტორი ქართულ სუფრაზე და ტოლუმბაშზეც საუბრობს.

ქართული ლხინის დაწვრილებითი აღწერა არის მოცემული „კავკაზის“ 1854 წლის №84-ში (27 ოქტომბერი). ტექსტის სათაურია „წერილი კახეთიდან გაზეთ „კავკაზის“ რედაქტორს. ქ. სიღნაღი. 18 ოქტომბერი 1854“ (ავტორი მ. გ.). წერილი იწყება ფაქტის აღნიშვნით, რომ 1854 წლის დასაწყისში თბილისის სამხედრო გუბერნატორის, გენ.-ლეიტენანტ თავად ანდრონიკოვის წინადადებით ჩამოყალიბდა ცხენოსან მონადირეთა ქართული გაერთიანება (Грузинская дружина конных охотников). ამ გაერთიანებამ გურიაში ჩოლოქის ბრძოლებში თავი გამოიჩინა. 16 სექტემბერს ეს რაზმი კახეთში იმყოფებოდა, სადაც თავადმა ჯანდიერმა ლხინი გაუმართა. ლხინი დაწვრილებით არის აღწერილი, ჩამოთვლილია ცეკვები: ლეკური, ქართული, კახური, იმერული, აფხაზური, ოსური, „წმინდა მთიულური ლეკური“ (ალბათ, საერთო კავკასიური მხედრული ცეკვები – ე. გ.), ზემყრელო. ავტორი წერს, რომ ერთდროულად შეიდასამდე კაცი ცეკვავდა.

„ერთად, ერთდროულად შეიდასამდე კაცმა დაიწყო ცეკვა, ყველამ თავისებურად. ცდილობდნენ, ერთმანეთის წინ ფეხებით რაღაც ილეთები გაეკეთებინათ. აღმაფრთოვანებული სურათი იყო. მისი წარმოდგენა მხოლოდ მას შემდეგია, ვინც იცის, რა მრავალფეროვანია კავკასიაში ადგილობრივ ტომთა ტანისამოსი, საუბრის კილო, გარეგნობა, ჩვეულება და ხასიათი. სიმღერებისა და ცეკვების შემდეგ თამაშები გაიმართა: შეჯიბრი რბოლაში, ადგილიდან ხტომა, ართურმის თამაში. პირველ თამაშში ოსებმა გაიმარჯვეს, დანარჩენში – თუშებმა: ორმა მათგანმა დაუჯერებელი ნახტომი გააკეთა, ორი საუენის სიგრძეზე გადახტა! მზის ჩასვლისას ლხინი შეწყდა, რომელიც მშვიდობიანად, უჩხუბრად და ყოველგვარი იმის გარეშე დამთავრდა, რაც ხშირად ხდება ხოლმე თვით განათლებული ერების წვეულებებზე“, – წერს მ. გ.

განსაკუთრებულ აღნიშვნას იმსახურებს ავტორების საერთო დამოკიდებულება ქალის სილამაზის აღწერისადმი. ნარკვევების ავტორები შესაძლებლობას არ უშვებენ ხელიდან, ქალთა საზოგადოებას რომ არ დაუთმონ ვრცელი კომენტარი. მაგალითად, „კავკაზის“ 1854 წლის №70 (8 სექტემბერი) სტატია „14 აგვისტო ზონის მონასტერში“ (ავტორი პ. ბიეიკოვი) დღესასწაულს ეძღვნება, მაგრამ ჭარბობს გატაცება მეგრელი და იმერელი ქალების სილამაზის აღწერით. „კავკაზის“ 1883 წლის 59-ე ნომერში რუბრიკას «Воскресный дневник» ხელს აწერს ვინმე ავტორი ფსევდონიმით Невольный юморист. სტატია წარმოადგენს კავკასიელი ქალის სილამაზის ხოტბას. დამოწმებულია ალ. დიუმა და ალ. პუშკინი. ავტორი კომენტარს აკეთებს ვინმე ინგლისელის

განცხადებაზე, რომელსაც ქართველი, კერძოდ, მეგრელი ქალის ცოლად მოყვანა სურდა.

„მის აღმატებულებას, ბატონ ზ-ს გუბერნატორს

ბ-ნ კავალერ ლეველინ ვილიამისგან.

თქვენო აღმატებულებაჲ,

მსურს, დაეკორწინდე ქალზე, რომელიც ჩვენს ინგლისელ ქალებს არ ჰგავს. თუ ვინმე ლამაზი მეგრელი ქალი დათანხმდება ჩემთან ინგლისში ჩამოსვლას, ცოლად შევიერთავ. შევიძლიათ, მომწეროთ, შესაძლებელად მიგაჩნიათ თუ არა ჩემი თხოვნა? გეზავრობის ხარჯებს ავანაზდაურებ.

ვრჩები თქვენი აღმატებულების უმორჩილეს მსახურად.

თქვენი ძმა და მეგობარი ლეველინ ვილიამი.

ჩემი მისამართი: გლოსტერ-როუდი. ბ. ს. პეჰამ. ლონდონი (ინგლისში).

მეგობრის პასუხი:

მივიღე თქვენი წერილი. თქვენ უნატიფესი გემოვნება გაქვთ. მეგრელი ქალები მართლაც კარგები არიან. ბუნებას ისინი კლასიკური სილამაზით დაუჯილდოვებით, მაგრამ, სამაგიეროდ, მეტად გონიერნი და საქმეში ჩახედულნი არიან და მანამდე არ დათანხმდებიან ცოლობაზე, სანამ წინასწარ თქვენს ფოტოგრაფიას და ზუსტ ცნობებს არ მიიღებენ თქვენი ქონების შესახებ.

ვრჩები თქვენს უმორჩილეს მსახურად.

ი. მ.

ჩემი მისამართი: ზ-ი, ქ-ს გუბერნიაში, კაკასიაში. ზ-ს მაზრის უფროსს და კავალერს მ.“

სტატიის ავტორი Невольный юморист-ი თავის მხრივ დასძენს, რომ გაწონასწორებული ხასიათის ინგლისელის ასეთ აღტყინებას მხოლოდ კოლხი ქალები შეძლებდნენ:

„აღაგზნოს თავქარიანი ფრანგი, დაანთოს ცეცხლი ვნებიანი ესპანელის სულში, სერენადა აძლეროს პოეტ იტალიელს, აცთუნოს ავხორცი თურქი, ფეხქვეშ გაიგოს მეოცნებე გერმანელი – ყოველივე ეს ადვილია, მაგრამ კეთილგონიერი, სოლიდური და პროზაული ინგლისელის შეცდენა ცხრა მთას იქით, ამას, დამეთანხმებით, მხოლოდ მშვენიერი ელენე შეძლებდა, ისიც მხოლოდ ვენერას თანამშრომლობით. თქვენ კი, კოლხეთის მშვენიერო ასულებო, ეს შეძელით!“

ჩრდილოკავკასიური ფოლკლორული მასალები XIX საუკუნის 60-იანი წლებიდან უფრო მატულობს. მაგალითისთვის ერთ-ერთ მათგანს მოვიყვან, რომელშიც ოსების, ყაბარდოელებისა და ჩეჩნების ზოგიერთი ჩვეულება არის აღწერილი (კაკაზი 1876, №148, ავტორი ი. კ.).

წერილი წარმოადგენს სტერეოტიპული ნიშნების ჩამონათვალს, მეტად საინტერესო ინფორმაციის შემცველია. კავკასიელ ხალხთა სტერეოტიპების ჩამოთვლისას მუდმივი შედარებაა ევროპულ ტრადიციებთან, მაგალითად: „მთიელები ზორცს ხელით ჭაშენ, ევროპელები კი დანა-ჩანგლით“; „მთიელები თავს იპარსავენ, ევროპელები კი წვერს“ და მისთ.

„ოსები და საერთოდ კავკასიელი მთიელები ქოხებში უფაფახოდ არ სხდებიან. ოსი მხოლოდ მაშინ მოიხდის ქუდს, როცა უფროსი ლოცულობს, წვეულების ან ჭამის დაწყების წინ. უფროსის ლოცვის დროს ოსი ქუდს იხდის და რამდენჯერმე წარმოთქვამს სიტყვას „ამინ“ – ქრისტიანობის გადმონაშთი“.

სტატიის სქოლიოში ახსნილია, რომ ამ წეს-ჩვეულებების აღწერა კულტურული ურთიერთობების კვლევას ემსახურება: „აქ წარმოდგენილი ჩვეულებები ჩრდილო კავკასიაში მცხოვრებ სხვა მთიელებსაც ახასიათებთ, როგორც, მაგალითად, ოსების უახლოეს მეზობლებს: ყაბარდოელებს, ჩეჩნებსა და ინგუშებს. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ყაბარდო უძველესი დროიდან დიდ გავლენას ახდენდა ოსების წეს-ჩვეულებებზე. ოსებს, თავის მხრივ, გავლენა ჰქონდათ ჩეჩენ-ინგუშებზე“.

მთიელთა ხალხური სამართლის შესახებ საინტერესოა სტატია (ავტორი პ. პოვ), რომელშიც ავტორი ავითარებს აზრს ხალხური სამართლის აღკვეთის შესახებ. აღნიშნავს: მთიელები ამაყობენ თავანთი სასამართლოებით და რუსულ სასამართლოზე მაღლა აყენებენო (კავკაზი 1883, №178 და №227).

1850-იან წლებშივე გაზეთში იბეჭდება უშუალოდ ადგილობრივ მკვიდრთა დაწერილი ნარკვევებიც. გარდა ქართველი ავტორებისა, რომლებიც თანამშრომლობდნენ „კავკაზის“ რედაქციაში, ებვდებით აფხაზ სოლომონ ზვანბაის სტატიას „აფხაზური მითოლოგია და რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები აფხაზეთის მცხოვრებლებში (ძირძველი აფხაზის ჩანაწერებიდან)“ (კავკაზი 1855, №81-82).

XIX საუკუნის შუა წლების სრული სოციოლოგიური სურათის აღსადგენად, გარდა ისტორიული, ეთნოგრაფიული და ფოლკლორული მასალისა, უაღრესად საინტერესოა ყოველდღიური ყოფის ამსახველი ფელეტონების გაცნობა (მაგალითად, ქალაქური სცენები) და დოკუმენტური ფაქტები თბილისის კულტურული ცხოვრების შესახებ.

კავკაზის 1855 წლის №37-ში გადმოცემულია სეირნობა ორთაჭალის ბაღებში ამღლების დღესასწაულზე 1855 წლის 5 მაისს (კ. დაიუბინსკი). წერილში აღწერილია ქალაქური დღეობა, ახალგაზრდების თამაშობები, ერთმანეთის გაცნობა, ქალის „გადანახულება“.

კავკაზის 1855 წლის №61-ში დაბეჭდილია წერილი „ზაფხულის დღე ტფილისში, ანუ ტფილისი მოგზაურის თვალთახედვით“ (ე. ვერდერესკი). წერილი წარმოადგენს შთაბეჭდილების გადმოცემას თბილისის ქუჩების, ბაზრის, არქიტექტურის შესახებ.

არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ 1854 წლიდან გაზეთ „კავკაზის“ თითქმის ყველა ნომერში იბეჭდება კრიტიკული რეცენზიები თეატრალური წარმოდგენებისა და მუსიკის შესახებ. ყოველ მეორე ნომერში წინა დღით ნაჩვენები სპექტაკლის განხილვას ეხვდებით (ოპერები „ლუჩია დელამერმური“, „რიგოლეტო“, „სიყვარულის ნექტარი“ და ა.შ.).

ინტერესმოკლებული არ არის მხატვრული ნაწარმოებები, რომლებიც კავკასიის მთიელთა ცხოვრების ამსახველია. ავტორები მოთხრობებს ხშირად გადმოცემას უწოდებენ. სავარაუდოდ, სიუჟეტები ყოფიდან არის აღებული და მათ მიერ მხატვრულად გადამუშავებული. მაგალითად, „კავკაზის“ 1847 წლის 15 მარტის №11-ში დაბეჭდილია მოთხრობა „ჩერქეზის ცოლი (სცენა ჩერქეზთა ცხოვრებიდან)“. ტექსტი მხატვრულ ნაწარმოებს წარმოადგენს, მისი მთავარი თემა ჩერქეზი ქალის პატიოსნებაა, რომელიც მოძალადეს დანით განგმირავს.

მსგავსი ტიპის ნაწარმოებია „ბაბალე“ (ავტორი ნ. მონენკო), დაბეჭდილი „კავკაზის“ 1855 წლის №70-ში. ტექსტის დაზუსტებული სათაურია „ლეკების მიერ კახეთზე თავდასხმის ერთ-ერთ მრავალრიცხოვან ეპიზოდთაგან“.

კოლონიალიზმის კვლევისას საინტერესოა არა მხოლოდ ცალკეული ეპოქები, არამედ მთელი ურთიერთდამოკიდებულებათა ამბივალენტობა: კოლონიზატორებსა და დაპყრობილ ხალხებს შორის ურთიერთობები არა მარტო დაპყრობებსა და აჯანყებებს მოიცავს, არამედ კულტურულ ურთიერთობებსა და სიმბიოზს. მიუხედავად ძლიერი იდეოლოგიური ტენდენციებისა, გაზეთ «Кавказ»-ში გამოქვეყნებული მასალები და გამოკვლევები მეტად ღირებულია ქართულ-ჩრდილოკავკასიური ურთიერთობების შესწავლაში. ეს ეხება როგორც ტექსტების ფიქსაციას, ისე მეცნიერებას.

ჰუმანიტარული დარგებიდან კოლონიალიზმის კვლევის თვალსაზრისით ფოლკლორისტიკა ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მეცნიერებაა. ფოლკლორული მასალის შესწავლა განსაკუთრებით ფართო სპექტრს შლის დისციპლინათშორისი კვლევებისათვის. ხალხური გადმოცემები წარმოადგენს, ერთი მხრივ, წყაროს ისტორიული ეპოქების შესასწავლად, მეორე მხრივ კი, სამყაროს სურათის აღქმის ქრონიკას.

Elene Gogiashvili

FOLKLORIC AND ETHNOGRAPHICAL MATERIALS IN THE NEWSPAPER “KAVKAZ” (1846-1918)

Summary

This paper is a part of the project *Georgian-Caucasian Folklore Relations: 19th-20th Century Sources and Modern Narratives* (sponsored by Shota Rustaveli National Science Foundation, FR/532/2-154/13). Research of Georgian-Caucasian folklore relations is closely connected with political-ideological issues, as the authors of folklore-ethnographic descriptions of Caucasian people were militaries in the service of the Russian Empire from the second half of the 19th century.

Data collected by Russian authors, provide rich material about the countries included in the Russian Empire for study of separate historical, ethnographic, folklore, literary and culturological issues, as well as from the viewpoint of research of imperialism in general. Important part of the folklore studies of the 19th century are the works of Georgian and Russian historians, linguists, ethnographers, literary critics, public opinion researchers, as well as foreign travelers, where folkloric material is used, as folkloric studies as a field of science, is based on these sciences.

This paper deals with folkloric and ethnographical sources published in the newspaper “Kavkaz” [Caucasus], periodical of the Russian geographical society’s Caucasian department. Throughout its existence, this collection largely contributed to accumulation and publication of issues of the Caucasian culture, ethnography, archaeology, language, literature and folklore. In various years, many authors had collaborated with “Kavkaz”: R. Eristavi, N. Berdnishvili, P. Ioseliani, D. Qipiani, I. Evlakhishvili, G. Tsereteli, M. Janashvili, A. Khakhana-shvili, S. Pushkarev, N. Dunkel-Welling, K. Chernishev, K. Dayubinsky etc.

People of various social and educations levels provided materials for the “Kavkaz”: teachers of gymnasiums and schools, students of high grades, travelers etc. The purpose of publication of the collection was to study and become familiarized with the Caucasian peoples, which had political-state background. Knowledge of customs and mentality of newly joined peoples had a great importance for the Russian Tsarism for their assimilation.

The folkloric and ethnographical materials published in “Kavkaz” describe various aspects of Caucasian folk life: social shifts, tradition of hospitality, folk festivals, gender problems etc.

ნინო სიმონიშვილი

**ისტორიას, კოლექციონერებს, მეცნიერებასა და პოლიტიკას შორის:
შუა საუკუნეების ქართული სახარების ყდის იდენტიფიკაციისათვის
საქართველოს ხალხური და გამოყენებითი ხელოვნების სახელმწიფო
მუზეუმის ფოტოარქივიდან***

საქართველოს ხალხური და გამოყენებითი ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ფონდებში დაცული დოკუმენტებიდან მინის ფოტონეგატივების კოლექცია მნიშვნელოვანი სამეცნიერო რესურსია მკვლევართათვის როგორც ქრისტიანული და ისლამური კულტურული მემკვიდრეობის შემდგომი კვლევისათვის, ასევე მსოფლიოს მუზეუმებსა თუ კერძო კოლექციებში საქართველოდან სხვადასხვა დროს მოხვედრილი ხელოვნების ნიმუშების იდენტიფიკაციისა და მათი შემდგომი ისტორიის დადგენისათვის. ასეთი მაგალითია მუზეუმის არქივის ერთ-ერთი ფოტო და მასზე აღბეჭდილი ობიექტი, რომელიც, დართული წარწერის მიხედვით, ხახულის სახარების ყდად არის იდენტიფიცირებული (სურ. 1).¹ ფოტოზე, ტახტზე დაბრძანებული, ორანტის უესტით ხელაპყრობილი ღვთისმშობელია გამოსახული, ტახტს უკან მდგომ მთავარანგელოზთა ორ ფიგურასთან ერთად. მუზეუმის დიგიტალურ არქივში ეს ფოტო, ნუმერაციის მიხედვით, ერთ ჯგუფად არის გაერთიანებული რამდენიმე ფოტოსთან ერთად, რომლებზეც აღბეჭდილია ხახულის კარედის ფრაგმენტები, მცირე ზომის მინანქრებისა და დეკორატიული მოტივების გამოსახულებით. საარქივო მასალის მიხედვით, ეს ფოტოები 1910-იან წლებშია შესული

* ავტორის მიერ ეს კვლევა განხორციელდა საქართველოს ხალხური და გამოყენებითი ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის სამეცნიერო პროექტის: „კოლონიალური მუზეუმიდან ნაციონალურ მუზეუმამდე“ (შოთა რუსთაველის სამეცნიერო ფონდის გრანტი: FR/409/2-150/14) ფარგლებში.

¹ მუზეუმის საინვენტარო ნომერია: საქართველოს ხალხური და გამოყენებითი ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმი (ხგდ) 4/158.

ჯერ კავკასიის კუსტარული კომიტეტის მუზეუმის ბიბლიოთეკაში, შემდეგ კი ამ კომიტეტის ბაზაზე, 1913 დაარსებული საქართველოს ხალხური და გამოყენებითი ხელოვნების მუზეუმის ფონდებში.² ფოტოებს დ. ერმაკოვის შტამპი აქვს, რაც მიუთითებს, რომ ისინი მის საკუთრებას წარმოადგენდა, მაგრამ ჩასმულია ა. როინაშვილის ჩარჩოებში და, როგორც ჩანს, ამ უკანასკნელის მიერ არის გადაღებული XIX საუკუნის 60-80-იან წლებში. ა. როინაშვილის ფოტოებად არის ისინი იდენტიფიცირებული ახლახან გამოსულ პუბლიკაციაში „ალექსანდრე როინაშვილი და მისი მუზეუმი,“ სადაც ჩვენთვის საინტერესო ფოტოზე გამოსახული ობიექტი, ასევე, ხახულის სახარების ყდად არის იდენტიფიცირებული.³

ამ ფოტოზე აღბეჭდილი ობიექტისადმი ინტერესს რამდენიმე ფაქტი განაპირობებს: ამჟამად ჩანს, რომ ის ტიხრულ მინანქარშია შესრულებული, რომელიც მდიდრულად ორნამენტირებულ, ძვრიფასი ლითონისაგან დამზადებულ ჩარჩოშია ჩასმული. გარდა ამისა, აქ ღვთისმშობლის საკმაოდ იშვიათი იკონოგრაფიული ტიპია წარმოდგენილი: ტახტზე დაბრძანებული, ორანტის შესტით ხელაყრობილი მარიამის გამოსახულება, თითქმის უცნობია ცალკე კომპოზიციის სახით. განსაკუთრებით საყურადღებო კი, ამ ფოტოს იდენტიფიკაციაა, რადგან სამეცნიერო ლიტერატურაში არაფერია ცნობილი ხახულის სახარებისა და, მით უმეტეს, მისი მინანქრით შემკობილი ყდის შესახებ. ღვთისმშობლის მინანქრისადმი ინტერესს ისიც ზრდის, რომ დღეისათვის ჩვენამდე მოღწეული ერთადერთი ქართული სახარების ყდა, რომელსაც მინანქარი ამკობს, ალავერდის ცნობილი ოთხთავია (1054წ), რომლის ახლანდელ, XVII ს-ის ყდის შემკულობაში, XI-XII სს-ით დათარიღებული, წმ. გიორგის გამოსახულებიანი ტიხრული მინანქრის ლორფინია ჩართული.⁴

საინტერესოა, რომ ღვთისმშობლის გამოსახულებიანი მინანქრის ფოტო არ გვხვდება ქართული მინანქრის შესახებ არსებულ პუბლიკაციებში, თუმცა, იგი ილუსტრირებულია გ. ჩუბინაშვილის ქართული ოქრომჭედლობის შესახებ გამოცემული ფუნდამენტური ნაშრომის II ტომში, სადაც ღვთისმშობლის იმავე გამოსახულებას ვხვდებით, მის გვერდზე კი ასევე მინანქარში შესრულებული, თითქმის იდენტურ ორნამენტულ ჩარჩოში ჩასმული ორანტის პო-

² კავკასიის კუსტარული კომიტეტი 1899 წელს დაარსდა რუსეთის იმპერიის მიერ, საქართველოს სოფლის მეურნეობის სამინისტროს ბაზაზე.

³ ალექსანდრე როინაშვილი და მისი მუზეუმი. თბ. 2016, გვ. 108.

⁴ ქართული ხელნაწერების ჭედური ყდები. თბ. 2015, გვ. 30.

ზაში წარმოდგენილი წმინდანის სრული ფიგურის ფოტოა მოცემული (სურ. 2).⁵ ორივე ფოტოზე გამოსახული მინანქრები კი ავტორის მიერ იდენტიფიცირებულია, როგორც გელათის სახარების ყდა. ამავე გამოცემის I ტომის ძირითად ტექსტში, გ. ჩუბინაშვილი მხოლოდ ამ მინანქრების ჩარჩოების ორნამენტაციას ეხება და მათ მხატვრულ-სტილისტური თვალსაზრისით, XI-XII სს-ის ძეგლთა ჯგუფში ათავსებს.⁶ რაც შეეხება თავად მინანქრებს, ავტორი მათ შესახებ მწირ, თუმცა მნიშვნელოვან ინფორმაციას გვაწვდის ტექსტთან დართულ მცირე შენიშვნაში: მკვლევრის მითითებით, ღვთისმშობლისა და წმ. დემეტრეს გამოსახულებიანი მინანქრები, დ. ერმაკოვის XIX ს-ის 60-70-იანი წლების ფოტოებიდანაა ცნობილი და გელათის მონასტერში დაცულ ერთ-ერთი სახარების ყდას ამკობდა. მისივე ცნობით, მინანქრიანი ფირფიტები XIX ს-ის 80-იან წლებში გაიტანეს გელათის მონასტრიდან, რუსი ფოტოგრაფის, ი. საბინ-გუსისა და ადგილობრივი ექზარხათის კრიმინალური საქმიანობის შედეგად. ამავე შენიშვნაში ავტორს მითითებული აქვს ამ მინანქრების შესახებ: არსებული შემდეგი პუბლიკაციები: ნ. კონდაკოვის ორი ცნობილი ნაშრომი: «Византийские эмали. Собрание А. В. Звенигородского. История и памятники византийской эмали» (1892) და «Иконография Богоматери», II ტომი (1915). ასევე, იმავე ნ. კონდაკოვისა და დ. ბაქრაძის ერთობლივი გამოცემა, «Опись памятников в некоторых храмах и монастырях Грузии» (1890). აქვე ეხვდებათ მეტად საყურადღებო ინფორმაციას მინანქრების მონასტრიდან გატანის შემდგომ ისტორიაზე. გ. ჩუბინაშვილი მიუთითებს, რომ ღვთისმშობლის გამოსახულებიანი მინანქრის ფირფიტა ცნობილი გახდა XIX ს-ის პეტერბურგელი კოლექციონერის, ი. ბალაშოვის, კოლექციიდან და ამჟამად ა.სტოკლეს კერძო კოლექციაში ინახება ბრიუსელში, ხოლო წმ. დემეტრეს გამოსახულებიანი ფირფიტა მ. ბოტკინის კოლექციაში ინახებოდა, რომელიც მასთან, სავარაუდოდ, ი. ბალაშოვისგან მოხვდა, ამჟამად კი ბერლინის სასახლის მუზეუმის (Schlossmuseum) საკუთრებას წარმოადგენს.⁷

⁵ გ. ჩუბინაშვილი. ქართული ოქრომჭდლობა. რკვევანი ქართული შუა საუკუნეების ხელოვნების ისტორიისათვის. თბ. 1959. ტ. II. ფიგ. 414. აქ ილუსტრირებულია მორე ფოტო, ორანტის ჟესტით ხელაყრობილი წმ. დემეტრეს გამოსახულებით, ამჟამად საქართველოს ეროვნული მუზეუმის დიმიტრი ერმაკოვის კოლექციაშია დაცული.

⁶ გ. ჩუბინაშვილი. რკვევანი ქართული შუა საუკუნეების ხელოვნების ისტორიისათვის. თბ. 1959. ტ. I, გვ. 617. მინანქრების ორნამენტთან ჩარჩოთა შესახებ ახალი ცნობების თაობაზე იხ. ქვემოთ, გვ. 33-36.

⁷ ცხადია, აქ გ. ჩუბინაშვილის ნაშრომის თანადროულ ინფორმაციაზეა საუბარი. გ. ჩუბინაშვი-

როგორც ვხედავთ, გ. ჩუბინაშვილის მიერ არ არის ზუსტად იდენტიფიცირებული ღვთისმშობლის გამოსახულებიანი მინანქრის წარმომავლობა და იგი გელათის მონასტრის ერთ-ერთი სახარების ყდად არის მხოლოდ განსაზღვრული. ამასთანავე, ფოტოების ავტორად მითითებულია არა ა. როინაშვილი, არამედ დ. ერმაკოვი, რაც ცოტა უცნაურია, რადგან მუზეუმის არქივში დაცული ფოტოს მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, იგი უდავოდ ა. როინაშვილის გადაღებულია. უცნობია, თუ რას ემყარება მუზეუმის მიერ ამ ფოტოს ხახულის სახარების ყდად იდენტიფიცირება – მას, რომ ფოტო ხახულის კარედის ფრაგმენტების ფოტოებთან ერთად შევიდა მუზეუმის ფონდებში და მაშინდელმა თანამშრომლებმა ფოტოზე უკვე არსებული საიდენტიფიკაციო წარწერა მხოლოდ გადაიწერეს, თუ რაიმე სხვა ცნობაზე დაყრდნობით განსაზღვრეს ამ ობიექტის წარმომავლობა.

მინანქრებით შემკული სახარების ყდა უკვე არა გელათის ერთ-ერთ, არამედ გელათის სახარების ყდად აქვს მოხსენიებული შ. ამირანაშვილს 1966 წელს გამოცემულ ნაშრომში «Грузинская Миниатюра», სადაც მხოლოდ აღნიშნავს, რომ, სავარაუდოდ, ქართული სახარებების ყდები მინანქრებითაც იმკობოდა, როგორც ამას მოწმობს გელათის სახარების ყდა, ი. ბალაშოვის კოლექციიდან. ეჭვს არ იწვევს, რომ აქ ავტორს მხედველობაში სწორედ ჩვენი მინანქრებით დამშვენებული სახარების ყდა აქვს, თუმცა იგი არც მინანქრებს აკონკრეტებს და არც რაიმე ლიტერატურა აქვს მითითებული მათ შესახებ.⁸ იმავე ავტორის 1971 წელს გამოცემულ „ქართული ხელოვნების ისტორიაში“ კი მეტი ინფორმაციაა მოცემული. კერძოდ, განიხილავს რა გელათის განძეულობის დაკარგვის ისტორიას, შ. ამირანაშვილი შენიშნავს, რომ 1932 წელს, გელათის მონასტრის საარქივო მასალების აღმოჩენის შედეგად, გაირკვა, რომ ქუთაისის ყოფილმა გუბერნატორმა, გრაფმა ვ. ლევაშოვმა, მითვისა გელათის სახარების მოჭედილობა, რომელიც შესრულებული იყო ოქროზე და შემკული იყო მინანქრებით. მისგან სახარების მოჭედილობა მინანქრებითურთ შეიძინა პეტერბურგელმა კოლექციონერმა ი. ბალაშოვმა და „მოურიდებლად გამოიტანა 1915 წ. საეკლესიო სიძველეთა გამოფენაზე“. ავტორის ცნობით, ამ მინანქრების ბედი მხოლოდ 1958 წელს გაირკვა: ისინი ორ ნაწი-

ლი. რკვევანი ქართული შუა საუკუნეების ხელოვნების ისტორიისათვის. ტ. I, გვ. 617, შენ. 4. აქვე ავტორს მითითებული აქვს წმ. დემეტრეს მინანქრისა (15X9) და მთლიანად სახარების ყდის (24X18) ზომები.

⁸ Ш. Амиранашвили. Грузинская миниатюра. М. 1966, გვ. 12.

ლადაა გაყოფილი და მათგან ერთი ნაწილი, წმ. დემეტრეს გამოსახულებით, ბერლინის სასახლის მუზეუმშია, ხოლო მეორე, რომელზეც გამოსახულია ღვთისმშობელი ანგელოზებით, ბელგიაში, კერძო კოლექციაში ინახება. აქვე აღნიშნულია, რომ ეს მინანქრები ორჯერაა გამოქვეყნებული ნ. კონდაკოვის მიერ.⁹ გაკვრით აქვს მოხსენიებული გრაფ ლევაშოვის მიერ მინანქრებით მორთული სახარების ოქროს ყდის გატანა გელათის მონასტრიდან რ. ყენიასაც, 1972 წ. ხაზულის კარედის მოჭედილობისადმი მიძღვნილ გამოკვლევაში.¹⁰

მთავარი შეკითხვები, რომლებიც ქართულ პუბლიკაციებში ჩვენთვის საინტერესო ღვთისმშობლის მინანქრის შესახებ არსებული ინფორმაციების გაცნობისას ჩნდება ის არის, თუ რამ გამოიწვია მინანქრებით შემკული სახარების ყდის ასეთი სხვადასხვაგვარი იდენტიფიკაცია მკვლევართა მიერ? სად არის თავად ძვირფასი ლითონის ჩარჩოებით შემკული ყდა, რომელსაც მინანქრები ამკობდა? როგორ მოხვდნენ მინანქრები ბრიუსელსა და ბერლინში და რა არის მათ შესახებ ცნობილი დღეისათვის?

ამ კითხვებზე პასუხების გასაცემად ისევ გ. ჩუბინაშვილისა და შ. ამირანაშვილის მიერ მინანქრების შესახებ დასახელებულ ნ. კონდაკოვის პუბლიკაციებს უნდა გავყვეთ, რომელთა კვალს, როგორც დავინახავთ, როგორც სახარების, ასევე მისი ყდის და მინანქრების ისტორიასთან ერთად, საქართველოდან დაწყებული არა მხოლოდ პეტერბურგში, ბრიუსელსა და ბერლინში, არამედ პარიზსა და სხვა ევროპულ თუ ამერიკულ ცნობილ სამუზეუმო და საგამოფენო ცენტრებში მივყავართ.

გ. ჩუბინაშვილის მიერ მინანქრების შესახებ დასახელებული პუბლიკაციებიდან უადრესი, 1890 წელს გამოცემული ნ. კონდაკოვისა და დ. ბაქრადის ერთობლივი ნაშრომია, რომელიც შ. ამირანაშვილს არა აქვს მითითებული. გ. ჩუბინაშვილის შენიშვნით კი, ამ პუბლიკაციაში არა მხოლოდ მინანქრების, არამედ იმ სახარების შესახებაც არის დაცული ცნობები, რომლის ყდასაც ეს მინანქრები ამკობდა.¹¹ თუმცა, ვიდრე უშუალოდ ამ წიგნსა და მასში მინანქრებზე არსებულ ცნობებს შევხებით, არანაკლებ საინტერესოა მოკლედ გავიხსენოთ ის ისტორიული და პოლიტიკური კონტექსტი, რომელშიც ეს ნაშრომი შესრულდა.

⁹ შ. ამირანაშვილი. ქართული ხელოვნების ისტორია. თბ. 1971, გვ. 308-309.

¹⁰ რ. ყენია. ხაზულის ღვთისმშობლის ხატის კარედის მოჭედილობა. თბ. 1972, გვ. 32, შენ. 89.

¹¹ Н. П. Кондаков, Д. З. Вакралдзе. Описание памятников в некоторых храмах и монастырях Грузии. СПб. 1890, гл. 42-43.

ნ. კონდაკოვის გამოსვლა სამეცნიერო ასპარეზზე, იმ პერიოდს დაემთხვა, როდესაც XIX საუკუნის 70-იანი წლების რუსეთის იმპერიის საერთაშორისო პოლიტიკას ორი საკვანძო ტრაექტორია განსაზღვრავდა: ბალკანეთი და კავკასია. ხელოვნების ისტორია, როგორც აკადემიური დისციპლინა, სრულ უნისონში იყო ქვეყნის საგარეო პოლიტიკურ ვექტორთან. სწორედ ამით აიხსნება ნ. კონდაკოვის დანტერესება როგორც მაკედონიისა და ბულგარული კულტურული ორბიტის ხელოვნებით, ასევე კავკასიის ქრისტიანული სიძველეებით. რუსი მკვლევრის კავკასიისადმი ინტერესი იმ მომენტიდან იწყება, როდესაც ანონიმი ქართველი ფოტოგრაფი, 1880-იან წლებში, საქართველოს ეკლესიის სინოდის საკონტროლო კომისიას ნებართვას სთხოვს, შესაძლებლობა მიეცეს ძველი საეკლესიო ნივთების მოძველებული ყდებისა და საფარველის ახალი დეკორაციებით შეცვლისათვის. ამ ნებართვის შემწეობით, ქართულ ეკლესია-მონასტრებში დაცული, შუა საუკუნეების ძვირფასი ქვებითა და მინანქრებით შემკობილი ნივთების „გაახლება“ უნდა მომხდარიყო. ძნელი სათქმელია, უტოლინრობის თუ გარკვეული პირების კერძო ინტერესების გამო, ასეთი შეთანხმება სინოდთან მიღწეული იქნა და ნებართვა გაიცა. ახალი ყდები და დეკორაციები რუსეთიდან 400 რუბლად შეიძინა, მაშინ როდესაც საქართველოდან გატანილი შუა საუკუნეების ორიგინალები, რუსეთში 5000-იდან 30 000 რუბლამდე ფასობდა. ცხადია, ამ ნივთების ღირებულება კიდევ უფრო მაღალი იყო დასავლეთ ევროპაში. საქართველოდან ამ დროს გატანილ სიძველეთა შემძენით არაერთი რუსი კოლექციონერი დანტერესდა. მათ შორის იყო საიმპერატორო არქეოლოგიური კომისიის წევრი და რომანოვების დინასტიის უკნასკნელი წლების ცნობილი პოლიტიკური მოღვაწე, ალექსი ბობრინსკი (1852-1927), რომელსაც საფრანგეთში ემიგრაციამდე რუსეთის იმპერიის შინაგან საქმეთა მინისტრის მოადგილისა და სოფლის მეურნეობის მინისტრის თანამდებობები ეკავა. ა. ბობრინსკი ნ. კონდაკოვის ახლო მეგობარი იყო და სწორედ მას გააცნო თავისი კოლექციისათვის ახლად შეძენილი ნივთები. ნ. კონდაკოვმა მაშინვე ამოიცნო ნივთების ქართული წარმომავლობა და მიხვდა, რომ ასეთი მნიშვნელობისა და ფასეულობის საგანძური შეუძლებელია ოფიციალური გზებით გაეტანათ საქართველოდან. ნ. კონდაკოვის მიერ ნივთების ნახვიდან სულ რამდენიმე საათში ფოტოები წარუდგინეს სამეფო მინისტრს, ილ. ვორონცოვ-დაშკოვს, და მისი მეშვეობით იმპერატორ ალექსანდრე III-ს (1881-1894), რომლის მმართველობის პერიოდშიც განასაკუთრებით მომძლავრდა ნეო-რუსული ინტონაციები კულტურის სფეროში.

ცნობილია, რომ რუსეთის ხელმწიფე განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა ქრისტიანული რუსეთის ძველ ფესვებთან მიბრუნებას. როგორც ჩანს, ქართული მონასტრებიდან გატანილ განძეულობას იმპერატორი რუსეთის იმპერიის კულტურული მემკვიდრეობის ნაწილად მიიჩნევდა და დიდ ყურადღებას აქცევდა ანიტკვარული კრიმინალური საქმიანობის აღკვეთას. ნ. კონდაკოვის რჩევითა და იმპერატორის განკარგულებით, გადაწყდა მომზადებულიყო ქართულ ეკლესია-მონასტრებში დაცულ სიძველეთა მაქსიმალურად სრული აღწერილობა, რომელიც უნდა გაეცემოდეს სხვადასხვა მონასტერსა და ეკლესიაში, გაქურდვის პროცესის შესაჩერებლად და სიძველეთა შემდგომი დაცვისათვის. ამ ამოცანის შესრულება თავად ნ. კონდაკოვს დაევალა, რომლის მოგზაურობის ხარჯები სახელმწიფო ხაზინამ გაიღო. მკვლევარი 1889 წ. საქართველოს ესტუმრა და დაიწყო ნაშრომის მომზადება. როგორც გამოცემის სატიტულო ყდა გვამცნობს, იგი თვით ალექსანდრე III-ის დაკვეთა იყო. ცხადია, ენობრივი ბარიერის გამო, კონდაკოვი ამ რთული ამოცანის შესრულებას მარტო ვერ შეძლებდა და ამ მიზნით, ქართული წარწერების და ისტორიული ცნობების წაკითხვისა და გამოყენებისათვის, დ. ბაქრაძე მიიწვიეს, რომელიც იმ დროისათვის უკვე საკმაოდ ცნობილი მეცნიერი იყო მთელი იმპერიის ფარგლებში. სამწუხაროდ, XIX-ის 80-იანი წლების მიწურულს, ადგილზე სიძველეთა გაცნობისას, მკვლევრებს ბევრი ნივთი უკვე დაკარგული დახვდა.¹² როგორც დასახელებული ნაშრომიდან ვგებულობთ, ამ დროისათვის უკვე დაკარგული იყო გელათის მონასტერში დაცული ჩვენთვის საინტერესო სახარების მინანქრებიანი ყდაც. კონდაკოვისა და ბაქრაძის პუბლიკაციაში არ გვხვდება მინანქრების ან თავად სახარების ფოტოები, მაგრამ გვხვდება საყურადღებო ცნობები როგორც სახარების, ასევე მისი შემკულობის შესახებ.

როგორც ავტორები შენიშნავენ, მათი ვიზიტის დროისათვის, სახარების ორიგინალური ყდა უკვე გამოცვლილი, ანუ „გაახლებული“, იყო XIX ს-ის ცნობილი რუსი იუველიერის, ი. საზიკოვის, სახელოსნოში დამზადებული მოოქროვილი ვერცხლის ყდით. კონდაკოვისა და ბაქრაძის ვარაუდით, სახარებას თვადაპირველად სხვა ყდა უნდა ჰქონოდა, რომელიც მოგვიანებით შეცვა-

¹² ამ სკიოთების ირგვლივ იხ. I. Foletti. The Russian View of a “Peripheral” Region. Nikodim P. Kondakov and the Southern Caucasus, in: The Medieval South Caucasus, Artistic Culture of Albania, Armenia and Georgia. ed. by. I Foletti & E.Thuno, Brno, 2016 (Convivium, Supplementum). 2016, გვ. 22-23.

ლეს ორნამენტირებული ყდით, რომელსაც ამკობდა რომელიღაც სხვა ხატე-ბიდან მოხსნილი ბიზანტიური მინაწერები, ერთზე ღვთისმშობლისა და მთავა-რანგელოზების, მეორეზე კი წმ. დემეტრეს გამოსახულებებით. როგორც ჩანს, ეს ინფორმაცია პუბლიკაციის ავტორებმა თავად გელათის მონასტერში მიიღ-ეს. აქვე მითითებულია, რომ ხელნაწერი დასურათებული იყო ოთხი მახარებ-ლის გამოსახულებიანი, „ნაკლებად ოსტატურად შესრულებული მინიატურ-ით,“ რომელთაგან ერთი, წმ. ლუკას გამოსახულებიანი მინიატურაც, მათი ვიზიტის დროისათვის ასევე გატანილი იყო გელათის მონასტრიდან.

განსაკუთრებით საყურადღებოა კონდაკოვ/ბაქრაძის მიერ ამ ნაშრომში გამოქვეყნებული სახარებაში არსებული სამი მინაწერი, რომლებიც უმნიშვნე-ლოვანეს ცნობებს გვაწვდის მისი იდენტიფიკაციისა და სახარების ისტორიის რეკონსტრუქციისათვის. აღსანიშნავია, რომ ეს არ არის ამ მინაწერთა პირვე-ლი პუბლიკაცია, რომელიც ჯერ კიდევ მ. ბროსემ გამოაქვეყნა 1852 წელს¹³ და თითქმის კონდაკოვ/ბაქრაძის პუბლიკაციის თანადროულად გამოიცა გ. წე-რეთლის მიერ, რომელმაც სახარების მინაწერები, გელათის მონასტრის წარ-წერების სრულ კორპუსში ჩართო.¹⁴

ჩვენი სახარების მინაწერებიდან უადრესი, მკლევართა ვარაუდით, გვაძ-ცნობს, რომ იგი გადაწერილია წმ. ექვთიმეს სახარებიდან.¹⁵ ყველა ზემოთ მოხსენიებული მეცნიერის იდენტიფიკაციით, აქ საუბარია წმ. ექვთიმე მთაწ-მინდელზე, ათონის ივერთა მონასტრის პირველ წინამძღვარზე.¹⁶ ეს მინაწერი უდავოდ შემდგომ კვლევას მოითხოვს, თუმცა იგი ძალზე საყურადღებოა,

¹³ M. E. Brosset. Rapports sur un Voyage archéologique dans la Géorgie et dans L'Arménie. SPb. 1851. XI, გვ. 24-25, ა.

¹⁴ Г. Церетели. Полное собрание надписей на стенах и камнях и приписок к рукописям Гелатского монастыря. Труды Восточной комиссии Императорского Московского Археоло-гического общества, под ред. М. В. Никольского. М. 1891. Т. 1. В. 2, გვ. 262-263.

¹⁵ „სახარებით ჟამთანი: დიდსა სვინაქსარსა: სხვებრ სწერია: და იგიცა: კეთილ არს: და შეე-ნიერ: გარნა ჩვენ გლახანი: ვინათგან წმიდისა კათოლიკე: ეკკლესიისა: სამაკაულსა: წმინდასა: ამას სახარებასა: შევეკიდნით და წყალობამან ღვთისამან აქამდე მოგვაწივნე: არ ჯერ ვიჩი-ნეთ: სრულიად: მკონარებასა: მოცემა: თავთა: ჩვენთა: ამისთვისცა: ესერა მაშისა: ევთიმის სა-ხარებისაგან ესე წმინდანი: სახარებანი დავნუსხვეთ: ვითარცა: ღმერთმან: ძალი მოგვცა.“ სა-ხარების მინაწერების ეს და მომდევნო ქართული ტექსტები მოყვანილია გ. წერეთლის მიხედ-ვით (იხ. Г. Церетели. Полное собрание надписей на стенах и камнях и приписок к рукописям Гелатского монастыря).

¹⁶ გ. წერეთლის აზრით, ეს შესაძლებელია ყოფილიყო წმ. ექვთიმეს მიერ შესრულებული თარგმანი, კონდაკოვ/ბაქრაძე კი მოუთითებენ, რომ აქ საუბარი უნდა იყოს მხოლოდ წმ. ექვთი-მეს პირად საკუთრებაში მყოფ ოთხთავზე, რომელიც ჩვენი სახარების გადამწერებს გამოუყენე-ბით დედნად.

რადგანაც ცხადი ხდება, თუ რა მნიშვნელობის ძეგლთან გვაქვს საქმე იმ სახარების სახით, რომელსაც ჩვენთვის საინტერესო ღვთისმშობლის მინანქრიანი ფირფიტა ამკობდა, რადგან შესაძლოა მის კვალს ათონის ივერთა მონასტერსა და წმ. ექვთიმე მთაწმინდელთან მივყავდეთ.

მეორე მინაწერის მიხედვით, რომელიც უფრო გვიანდელია, სახარება ლევან მეფის ვაჟმა, იესემ, გამოისყიდა თათრებისაგან იმ დროს, როცა ირანის შაჰმა ააოხრა ჯაგახეთი და ნანგრევებად აქცია ვარძიის მონასტერი. ვარძიაში დაბრუნებული სახარება კი, ვარძიის ღვთისმშობლის ხატს შესწირეს.¹⁷

განსხვავებული მოსაზრებაა გამოთქმული აქ მოხსენიებულ ისტორიული პირების იდენტიფიკაციისას. დღეისათვის მიღებულია მ. ბროსეს იდენტიფიკაცია, რომელიც იესეს ლევან კახთა მეფის (1503-1574) ძე მიიჩნევს, რომელიც დიდი ხნის განმავლობაში იმყოფებოდა ტყვედ საფავიდების მმართველ თამაზ I-ის კარზე (1513-1574).¹⁸ ამ შემთხვევაში, ადვილი ასახსნელია, თუ ირანელთა რომელ თავდასხმაზეა საუბარი, რადგან ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, ირანელებმა 1551-1553 წწ, რამდენჯერმე ააოხრეს საქართველო, მათ შორის ვარძიის მონასტერიც. ეს ეპიზოდი აღწერილი აქვს საფავიდების დინასტიის მემკთიანეს, XVI საუკუნის ცნობილ ისტორიკოს ჰასან ბეგ რუმელუს თავის ნაწარმოებში: „უმშვენიერესი ისტორიათაგანი“ („ახსან-ათ-თავარიხი“).

„ქართველთა ერთმა ნაწილმა თავი შეაფარა მალალ მთებსა და მაგარ გამოქვაბულებს, ზოგი გამაგრდა ვარძიის ციხეში და ეკლესიაში, რომელიც ღვთის მიერ შექმნილ საკვირველებას წარმოადგენს. მუსულმანურმა ჯარებმა დაიწყეს გამოქვაბულებში დაგროვილი ქონების ძარცვა და იმ ჭაბუკების ჯგუფ-ჯგუფებად გამოყვანა, რომელნიც დატყვევების და გაძარცვის შიშით

¹⁷ „ნებითა და შეცვენითა ღვთისათა ჩვენ ღვთიე გვირგვინოსანმან პატრონმან მეფეთ მეფის ლეონის ძემან იესე ვიციელ ოთხთაჲი ესე თათართაგან, ოდეს ყვენმა ჯაგახეთი ალაოხრა და ვარძიის საყდარი დაღუწა და ესე ოთხთაჲი დატყვევდა. მას ჟამსა დავიხსენით და შევსწირეთ ვარძიის ღვთისმშობელსა საოხად და სალოცველად და ცოდვით ჩვენთა შესანდობელათ: ღმერთო და ვარძიისა ღვთის მშობელო პატრონი იესე დღევრძელებით და გამარჯვებით ამყოფე უკუნუისამდე. ამინ“.

¹⁸ კონდაკოვ/ბაქრაძე და გ. წერეთელი ლევან მეფის ვაჟს, იესეს, XVIII ს-ის ცნობილ ისტორიულ პირთან იესე – იმავე ალი ყული ხანთან, აიგივებდნენ, რომელიც 1727 წელს გარდაიცვალა. Н. П. Кондаков, Д. З. Вакрадзе. Описание памятников в некоторых храмах и монастырях Грузии, გვ. 43; თუმცა, ასეთი იდენტიფიკაცია სადავოა, რადგან ამ შემთხვევაში ძნელი ასახსნელია, თუ ირანელთა რომელ თავდასხმაზეა საუბარი ჯაგახეთზე, რომლის დროსაც აოხრებული იქნა ვარძიის მონასტერი.

ქვაბებში იმალებოდნენ .. ძლევა მოსილმა ლაშქარმა დახოცა ურწმუნონი, ხოლო მათი ცოლები და შვილები დაატყვევა. შაჰი ღიღებულ ამირებთან ერთად ეკლესიაში მივიდა. ოცი მღვდელი მოკლეს იქ. ზარი კი, რომელიც სამოცდაათ მანს იწონიდა და შეიღვზის იყო ჩამოსხმული, დაამსხვრიეს. რკინისა და ოქროს კარები მოგლიჯეს და ბედნიერ ხაზინას გადასცეს. შაჰმა ღიღადლი სიმდიდრე და აუარებელი ქონება ივლო ხელთ“.¹⁹

როგორც ჩანს, სწორედ ვარძიის ამ გაძარცვულ საგანძურს შორის აღმოჩნდა ჩვენი სახარებაც. ირანელი ისტორიკოსის ზემოთ აღწერილი მოვლენების დროს მოკლეს ქართლის მეფე ლუარსაბ I (1502/9-1556/58), რომელმაც წინააღმდეგობა გაუწია მუსულმანურ ჯარს. ამ შეტაკების დროს ირანელთა ბევრი მეთაურიც დაიღუპა. ირანელთა ახალი თავდასხმებისაგან თავდასაცავად, ლევან კახთა მეფემ დიპლომატიურ ხერხს მიმართა და 1558 წელს თავისი ვაჟი, იესე, ღიღადლ ძლევითან ერთად მიავლინა შაჰის კარზე, რათა დაერწმუნებინა ირანის მმართველი, რომ მას არაფერი აკავშირება დატრიალებულ მოვლენებთან. შაჰმა იესე ტყვედ დაიტოვა და ქართველი უფლისწული, რომელმაც სარწმუნოებას არ უღალატა, მხოლოდ 1580 წლისთვის დაბრუნდა სამშობლოში.

როდის უნდა შეეძინა უფლისწულს ჩვენთვის საინტერესო სახარება ირანში? სავარაუდოდ, ეს უნდა მომხდარიყო მის სპარსეთში ჩასვლასა და 1578 წელს შორის, როდესაც ირანსა და თურქეთს შორის ინტენსიური კონფლიქტის შედეგად, ჯავახეთი უკვე თურქების ხელში აღმოჩნდა და გაძარცვული და გაჩანაგებული ვარძიიდან გადარჩენილი საგანძური, ოდიშისა და იმერეთის სამთავროებში გადაიტანეს. სავარაუდოდ, სახარების დაბრუნება ვარძიის მონასტრისთვის უფრო იესეს ტყვეობის დასაწყისში უნდა მომხდარიყო, როდესაც ჯერ კიდევ ახსოვდათ ამ ძვირფასი მინაქრებით დამშვენებული ოთხთავის წარმომავლობა.²⁰

როგორც აღნიშნული მინაწერი გვამცნობს, დაბრუნების შემდეგ სახარება ვარძიის ღვთისმშობლის სასწაულმოქმედ ხატს შესწირეს. ეს ის სახელგანთქმული ხატია, რომელიც მონასტრის მთავარ სიწმინდეს წარმოადგენდა და რომლის სახელსაც უკავშირდება ქართველთა არაერთი ძლევა მოსი-

¹⁹ გ. გაფრინდაშვილი. ვარძია. ლენინგრადი. 1975, გვ. 48-49.

²⁰ გ. გაფრინდაშვილის ვარაუდით, სახარება 1551 წელს გაიტანეს აღმოსავლეთში და სწორედ ამ დროსთან ახლო წლებში უნდა შეეძინა იგი ირანის ერთ-ერთ ბაზარზე იესეს (გ. გაფრინდაშვილი. ვარძია, გვ. 56).

ლი გამარჯვება მაჰმადიანთა მრავალრიცხოვან ჯარებთან წარმოებული ომებში. სწორედ ამ ხატის წინაშე დალოცა თამარმა ბასიანის ომში მიმავალი ქართველთა ჯარი და მას მიუძღვნა იოანე შავთელმა ცნობილი იამბიკო „გალობანი ვარძიისა ღვთისმშობლისადმი“.²¹ სავარაუდოდ, სახარება თვადპირველადაც ამ ხატისადმი უნდა ყოფილიყო შეწირული და ეს ცნობაც ჯერ კიდევ არსებობდა ვარძიაში სახარების დაბრუნების დროისთვის.

სახარებაში დაცულ მესამე მინაწერში კი მოხსენიებულია ვინმე მამია დადიანი, მისი მეუღლე ელენე-ეკატერინე და ბედიელი მიტროპოლიტი, მთავარეპისკოპოსი ანტონ ჟვანიძე.²² ასევე, ამ უკანასკნელის მშობლები და ძმები. მკვლევართა ვარაუდით, აქ საუბარია მამია III დადიანზე, რომელიც 1532 წელს გარდაიცვალა და რომლის კარზეც ცხოვრობდა XVI ს-ის საეკლესიო მოღვაწე, ბედიელ-ცაიშელი მიტროპოლიტი, ანტონ ჟვანიძე, რომლის სახელიც ძმის, კირილე ჟვანიძესთან ერთად, ცნობილია ბედიის მონასტრის მიტროპოლიტის პალატისა და ილორის წმ. გიორგის ხატის წარწერებიდან რამდენადაც მინაწერი მოხსენიებული პირების სულებს მოიხსენიებს, მამია დადიანი და ანტონი ამ დროს გარდაცვლილები უნდა ყოფილიყვნენ. რადგან წარწერა ანტონის ძმებსაც მოიხსენიებს, ვარაუდობენ, რომ მინაწერი ანტონის ძმას, კირილეს, უნდა ეკუთვნოდეს, რომელიც ასევე ოდიშის მთავართა კარზე ცხოვრობდა.²³

თუკი ჩვენ ერთად შევკრებთ ყველა იმ მონაცემს, რომელთაც კონდაკოვ-ბაქრაძის ერთობლივ ნაშრომში ვხვდებით, ასეთ სურათს მივიღებთ: სახარება წმ. ექვთიმე მთაწმინდელის სახარებისგანაა გადაწერილი, მოგვიანებით მისი თავდაპირველი ყდა სხვა დიდი ზომის ხატიდან მოხსნილი ბიზანტიური მინანქრებით დამშვენებული ყდით შეცვალეს. სავარაუდოდ, სახარება სამეფო დაკვეთა უნდა ყოფილიყო და, ასევე, სამეფო ძღვენი მონასტრისადმი. XVI ს-ში ირანელთა შემოსევების დროს აოხრებული ვარძიის მონასტრიდან სახარება ირანში მოხვდება, სადაც მას გამოისყიდის იმჟამად საფავილების კარზე

²¹ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, ქართლის ცხოვრება. რ. მეტრეველის რედ. თბ. 2008, გვ. 464-466. გ. გაფრინდაშვილი. ვარძია, გვ. 57. ხატი აჟამად საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შ. ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ფონდებშია დაცული.

²² „სულკურთხეულსა, დადიანსა მამიას შეუნდოს ღმერთმან; მათსა მეუღლესა დედუფალთ დედუფალსა ვლენესე, ეკატერინეს: შეუნდვნეს ღმერთმან სულსა კურთხეულისა ბედიელ მთავარ ეპისკოპოსისა ჟვანიას ანტონიესსა შეუნდოს ღმერთმან. მისთა ღვდათა, ძმათა შეუნდოს ღმერთმან.“

²³ Ю. А. Пятницкий. Драгоценный переплет Четвероевангелия из Вардзии. Труды Государственного Эрмитажа. LXXIV. Византия в контексте мировой культуры. Материалы конференции посвященной памяти А. В. Баик (1906-1984). СПб. 2015, гв. 152.

ტყვედ მყოფი ლევან კახთა მეფის ძე იესე და მას ვარძიის მონასტერს უბრუნებს, ვარძიის ღვთისმშობლის სასწაულმოქმედი ხატის შენაწირის სახით. XVI ს-ის მიწურულიდან, ვარძიის მონასტრის დაცარიელების შემდეგ, იგი მონასტრის სხვა საგანძურთან ერთად ოდიშის სამთავროში გადააქვთ, მამია დადიანის კარზე, საიდანაც როგორც ჩანს, XVII ს-ის II ნახევარში, თურქების თავდასხმებისაგან დასაცავად სხვა სიწმინდეებთან ერთად, კათოლიკოს ზაქარიას ხელმძღვანელობით გელათის მონასტერში გადაინაცვლებს.²⁴

ამდენად, ამ მინაწერებზე დაყრდნობით, ცხადი ხდება, რომ ეს სახარება ვარძიის მონასტრის საკუთრება იყო. ამავე დროს, კონდაკოვ/ბაქრაძის ცნობის მიხედვით, XIX ს-ის 80-იანი წლების მიწურულისთვის, სახარების მინანქრებიანი ყდა და ერთ-ერთი მინიატურა, წმ. ლუკა მახარებლის გამოსახულებით, უკვე გატანილია გელათის მონასტრიდან.

XII-XIII სს-ებით დათარიღებულ ვარძიის სახარებად არის იდენტიფიცირებული ღვთისმშობლის მინანქრით შემკული სახარება ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრშიც. 2010 წელს ცენტრის მიერ გამოცემულ ელექტრონულ ალბომში, ილუსტრირებულია სახარების ერთ-ერთი მინიატურა, მათე მახარებლის გამოსახულებით, ხოლო თანდართულ ტექსტში აღნიშნულია, რომ საზეიმო ხასიათის ხელნაწერი, სავარაუდოდ, თამარ მეფეს ეკუთვნოდა. XVI საუკუნემდე წიგნი ვარძიაში ინახებოდა, სპარსელების მიერ ვარძიის მარცვის შემდგომ იგი გამოუსყიდია ლეონ კახთა მეფის ვაჟს და კვლავ ვარძიისათვის შეუწირავს. წიგნს ჰქონია ვერცხლის ყდა ღვთისმშობლის მინანქრიანი ხატით, რომელიც შემოუპარცავთ.²⁵

სულ ახლახან, ვარძიის სახარება ჩაერთო საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შუა საუკუნეების ახალ ექსპოზიციაში, სადაც განმარტებით წარ-

²⁴ დ. ლამბაშიძე. გელათის მონასტერი. მეორე გამოცემა. ქუთაისი. 1988, გვ. 7.

²⁵ „ძალადი ხარისხის თორე ეტრატზე შესრულებული ხელნაწერი წიგნი ყურადღებას იქცევს მდიდრული, ნატიფი ორიგინალური მორთულობითა და კლასიკური კალიგრაფიული ნუსხურით, სათაურები – სინგურითა და მთავრულით. საზედაო ასოები და ტექსტის მნიშვნელოვანი ადგილები ნაწერია ოქრომელნიითა და ფერადებით. მახარებლების გამოსახულებანი ტექსტიან ფურცლებზეა შესრულებული და მცირე ადგილს იკავებს. მინიატურები შემკულია ორიგინალური ორნამენტებით.“ აქვე თარიღთან ერთად (XII-XIII სს) მითითებულია მასალა, ზომები და საიდენტიფიკაციო ნომერი (ეტრატი, 289 ფ. ზომა: 23×18სმ. Q 899). იხ. კორნელი კეკელიძის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი. ელექტრონული ალბომი: ქართული ხელნაწერი წიგნი V-XIX სს. შეადგინეს მამია კარანაძემ, ლელა შათირიშვილმა, ნესტან ჩხიკვაძემ, თამარ აბულაძის მონაწილეობით. ნესტან ჩხიკვაძის რედაქციით. თბ. 2010, გვ. 74. ვარძიის სახარების მინიატურა მათე მახარებლის გამოსახულებით, გამოქვეყნებულია ასევე: გ. გაფრინდაშვილი. ვარძია, ილ. 140. ე. მაჭავარიანი. ქართული დამწერლობა. თბ. 2008, ილ. 82.

წერაში თითქმის იგივე ინფორმაციაა მოწოდებული, თუმცა აქ არაფერია ნათქვამი მისი მინანქრით შემკობილი ყდის შესახებ.²⁶

როგორც ჩანს, ამ ხელნაწერი წიგნის ვარძიის სახარებად იდენტიფიცირება აქ დაცული მეორე მინაწერის მიხედვით მოხდა. სწორედ ამიტომ არ უნდა იყოს მითითებული სახარების პირველი და მესამე მინაწერები. მართალია, ელექტრონულ ალბომში აღნიშნულია, რომ წიგნს ვერცხლის ყდა ჰქონია ღვთისმშობლის მინანქრიანი ფირფიტით, თუმცა არაფერია ნათქვამი წმ. დემეტრეს გამოსახულებიან მეორე მინანქარზე. განსაკუთრებით საყურადღებო, ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის მიერ მოწოდებულ ინფორმაციაში გამოთქმული ვარაუდია, რომ ეს სახარება, თამარ მეფის კუთვნილება უნდა ყოფილიყო.

ვფიქრობთ, რომ ეს ვარაუდი ლოგიკურია და ეს სახარება მართლაც თამარ მეფის მიერ უნდა ყოფილიყო თავდაპირველადაც ვარძიის ღვთისმშობლის სასწაულმოქმედი ხატისადმი შეწირული. გარდა თამარისათვის ამ ხატის განსაკუთრებული მნიშვნელობისა, რომელზეც ზემოთ გვქონდა საუბარი, ისიც გასათვალისწინებელია, რომ ასეთი საზეიმო, მდიდრულად გაფორმებული სახარება, უთუოდ უმაღლესი რანგის პირის საკუთრება შეიძლებოდა ყოფილიყო და დიდ ღირებულებას წარმოადგენდა სამეფო ოჯახისათვის. გარდა ამისა, როგორც ცნობილია, თამარის მეფობის ხანაში, ღვთისმშობლის გამოსახულებას, ისევე როგორც წმ. ნინოს გამოსახულებებს, მეფე-ქალის ლეგიტიმაციისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა, რასაც ადასტურებს კიდევაც ამ ეპოქის კედლის მხატვრობის ნიმუშები, სადაც თამარის პორტრეტებია დაცული.²⁷ აქედან გამომდინარე, გასაკვირი არ უნდა იყოს, რომ თამარის მიერ ვარძიის ღვთისმშობლის ხატისადმი მადლიერების ნიშნად მირთმეული ამ გამორჩეული სახარების ყდის გასაფორმებლად, ძერიფას ჩარჩოში ჩასმული, ღვთისმშობლის მადიდებელი მინანქრის ფირფიტა შეერჩიათ.

²⁶ როგორც ეროვნული მუზეუმის შუა საუკუნეების ახალ ექსპოზიციაში ჩართული ვარძიის სახარების განმარტებითი წარწერა გვაძენობს: „საზეიმო“, მდიდრულად შემკული ხელნაწერი, გადაწერილია კლასიკური კალიგრაფიული ნუსხურით, მნიშვნელოვანი ადგილები და საზღვაო ასოები შესრულებულია ოქრომელნით და ფერადი საღებავებით. გამოირჩევა ორიგინალური გაფორმებით. ფურცლოვან ოქროზე გამოსახული მახარებლები ტექსტშია ჩართული და ორნამენტით შემკული. ხელნაწერი XVI საუკუნემდე ვარძიაში ინახებოდა და, სავარაუდოდ, თამარ მეფეს ეკუთვნოდა. ოთხთავი გაიტაცეს სეფიანი შაჰის თამაზ პირველის შემოსევის დროს 1551 წელს. ლევან კახთა მეფის ძის იესეს მიერ ხელნაწერის გამოსყიდვისა და საქართველოში დაბრუნების შემდეგ იგი საქართველოში გელათში ინახებოდა.“

²⁷ ამ ტაძრების ეკლესიის აბსიდის კონქი, თითქმის ყოველთვის ღვთისმშობლის მონუმენტურ გამოსახულებას ეთმობა. ასეა ვარძიის, ყინციისა თუ ბერთუნის მოხატულობებში.

გ. ჩუბინაშვილის პუბლიკაციასა და მის მიერ მითითებულ ლიტერატურას თუ მიუხედავად, ლოგიკურად იბადება შემდეგი შეკითხვა: თუკი მკვლევარი უკვე იცნობდა კონდაკოვ/ბაქრაძის მონაცემებს და იცოდა, რომ სახარება ვარძიის მონასტრის კუთვნილება იყო, რაც დასტურდება ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის იდენტიფიკაციითაც, რატომ არ ითვალისწინებს იგი ამ ინფორმაციას და რატომ აქვს მითითებული მინანქრებიანი ფირფიტები, როგორც გელათის ერთ-ერთი სახარების ყდა? ასევე საინტერესოა, რატომ უსვამს იგი ხაზს, რომ ეს მინანქრები დ. ერმაკოვის ფოტოებიდანაა ცნობილი? თუ დავუშვებთ, რომ მას ა. როინაშვილის ფოტოები ჰქონდა მხედველობაში, რომლებიც როგორც ცნობილია, სხვა მის ფოტონეგატივებთან ერთად დ. ერმაკოვს გადაეცა საკუთრებაში,²⁸ მაშინ რატომ არ აღნიშნავს იგი, თუნდაც ირიბად, ა. როინაშვილის ავტორობას? ასევე საინტერესოა, რატომ აქვს სახარება იდენტიფიცირებულია გელათის სახარებად შ. ამირანაშვილსაც? მასაც ხომ საკმაო ინფორმაცია ჰქონდა გელათის მონასტრის არქივების აღმოჩენის შემდეგ? მით უმეტეს, რომ როგორც გ. ჩუბინაშვილი, ასევე შ. ამირანაშვილი საკმარის ინფორმაციას ფლობდნენ არა მარტო სახარებისა და მისი ყდის, არამედ მინანქრების გაძარცვის და მათი შემდგომი ბედის შესახებაც.

ამ საკითხებში მეტი სიცხადის შესატანად, მივყევთ ისევ გ. ჩუბინაშვილის მიერ დასახელებულ დანარჩენ ორ პუბლიკაციას, რომლებიც უკვე შ. ამირანაშვილთანაც არის აღნიშნული. მათაგან მომდევნოა 1892/94 წლებში გამოცემული ნ. კონდაკოვის «Византийские эмали. Собрание А. В. Звенигородского. История и памятники византийской эмали». მაგრამ, ვიდრე უშუალოდ მინანქრების შესახებ აქ დაცულ ცნობებს შევეხებით, ჩვენი კონტექსტისთვის ძალზე საყურადღებოა ამ უნიკალური გამოცემის ისტორიაც.

ზვენიგოროდსკის კოლექციის ეს პუბლიკაცია თავისი დროის ერთ-ერთი ყველაზე ძვირადღირებული გამოცემაა, რომელიც XIX ს-ის წიგნის მხატვრული გაფორმების მსოფლიო შედეგად არის აღიარებული. თეთრი შაგრენის ტყავის ყდით, ოქრო-ვერცხლითა და ფარჩით გაფორმებული წიგნი, რომელსაც უძვირესი და ურთულესი ქრომოლითოგრაფიული ტექნიკით დამზადებული 28 ფერადი ილუსტრაცია ამკობდა, ზვენიგოროდსკის პირადი სახსრებით გამოიცა და მის საკუთრებას წარმოადგენდა.²⁹ დაიბეჭდა მხოლოდ

²⁸ იხ. ლ. მამაცაშვილი. კავასიური მოძრაეი მუზეუმი. ალბომში: ალექსანდრე როინაშვილი და მისი მუზეუმი. თბ. 2016, გვ. 28.

²⁹ მაღლობას ეუხედი საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის თანაშრომლებს ლ.

600 სასაჩუქრე ექზემპლარი (200 რუსულ, 200 ფრანგულ და ასევე 200 გერმანულ ენებზე). წიგნი გაყიდვაში არ შესულა და საჩუქრად გადაეცემოდა სხვადასხვა ქვეყნის მხოლოდ უმაღლესი ჩინის პოლიტიკურ მოღვაწეებს, მათ შორის მეფეებს, იმპერატორებსა და სულთნებს. ცნობილმა რუსმა კრიტიკოსმა ვ. სტასოვმა, რომელმაც წიგნის გამოცემას სპეციალური მონოგრაფია მიუძღვნა, მას „რუსული საოცრება“ უწოდა. აქედან გამომდინარე, განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ის ფაქტი, რომ მის სატიტულო ყდაზე, თავად ზენიგოროდსკის პორტრეტთან ერთად, სწორედ ჩვენი ღვთისმშობლისა და წმ. დემეტრეს გამოსახულებიანი მინანქრებია გამოტანილი ვარძიის სახარების ყდის შემკულობიდან (სურ. 3). აქვე შევნიშნავთ, რომ ეს არის ღვთისმშობლის გამოსახულებიანი მინანქრის დღემდე გამოცემული ერთადერთი ფერადი ილუსტრაცია, რის შესახებაც მიუთითებდნენ კიდევ, როგორც კონდაკოვ/ბაქრაძე, ასევე შ. ამირანაშვილიც.³⁰

მიუხედავად იმისა, რომ ეს წიგნი ჩაფიქრებული იყო ა. ზენიგოროდსკის მინანქრების პირადი კოლექციიის პუბლიკაციისა და პოპულარიზაციისათვის,³¹ საჭირო იყო ამ მასალის მეცნიერული დამუშავება და ტიხრული მინანქრის განვითარების მთელი ისტორიის კონტექსტში კოლექციის განხილვა, რისთვისაც სპეციალურად მიიწვიეს ნ. კონდაკოვი, რომელიც ზენიგოროდსკმა დააფინანსა და მიაგლინა რუსეთის რეგიონებსა და ევროპაში, მსოფლიოს სხვადასხვა მუზეუმში დაცული მინანქრების ნიმუშების გასაცნობად და შესასწავლად. აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ წიგნის გამოცემის შემდეგ თავად კონდაკოვს არც ერთი ექზემპლარი არ გადასცეს, რამდენადაც ეს მასთან დაკავშირებული ზელშეკრულებით არ იყო გათვალისწინებული. კიდევ უფრო საინტერესოა მეცნიერთან დაკავშირებული კონტრაქტის შემდეგი პუნქტი: ზენიგოროდსკის მოთხოვნით, კონდაკოვს კონფიდენციალურად უნდა დაეცვა მისთვის მიწოდებული ნებისმიერი ინფორმაცია მინანქრებისა და მათი წარმომავლობის შესახებ. როგორც აღმოჩნდა, ამ ინფორმაციის გასაიდუმლოებას სერიოზული

თავიდან შეიქმნა და შ. ოსიპოვს ამ გამოცემის ეროვნულ ბიბლიოთეკაში დაცულ ეგზემპლარზე მუშაობისას გაწეული დახმარებისათვის.

³⁰ შ. ამირანაშვილი. ქართული ხელოვნების ისტორია, გვ. 308, შენიშ. 3.

³¹ ა. ზენიგოროდსკის ინტერესი შუა საუკუნეების ხელოვნებისადმი 1864 წლიდან იწყება, როდესაც იგი ესპანეთში გაეცნო ამ პერიოდის ხელოვნების ნიმუშებს. XIX ს-ის დასასრულისათვის მისი კოლექცია შედგებოდა 43 ბიზანტიური, საქართველოდან და კიევის რუსეთიდან გატანილი უმაღლესი რანგის ტიხრული მინანქრის ნიმუშებისაგან, რომლებიც მისი დროის საუკეთესო კოლექციად ითვლებოდა.

მიზეზი ჰქონდა, რამდენადაც კოლექციის უმეტეს ნაწილს საქართველოს ეკლესია-მონასტრებიდან გაძარცვული და საეჭვო გარემოებებში შეძენილი მინანქრები წარმოადგენდა. საარქივო დოკუმენტებისა და ზოგი არაპირდაპირი ცნობებით, ცხადი ხდება, რომ კონდაკოვი სრულად ფლობდა ინფორმაციას ამ მინანქრების წარმომავლობაზე, მაგრამ კონტრაქტის მიმღე პირობების გამო, იძულებული გახდა არ გაესაჯაროებინა ეს ინფორმაცია.³² როგორც ამას ქვემოთ დავინახავთ, ეს თავად ნაშრომსაც დაეტყო, რადგან აღნიშნული ფაქტის გამო კონდაკოვი ტექსტში არაფერს ამბობს ამა თუ იმ მინანქრის წარმომავლობასა და მიკუთვნებულობის შესახებ მისთვის ცნობილი ძეგლებისადმი, რამაც პუბლიკაციაში ამ საუცხოო მკვლევრისათვის არადამახასიათებელი, ბუნდოვანი განმარტებები გამოიწვია. აღნიშნული გარემოების გათვალისწინებით, საინტერესოა, რა ცნობებს გვაწვდის იგი ჩვენი მინანქრების შესახებ.

უცნაური ფაქტია, რომ ღვთისმშობლისა და წმ. დემეტრეს მინანქრების ანალიზისას მკვლევარი დასაწყისშივე ხაზს უსვამს, რომ ისინი ი. ბალაშოვის კოლექციიდან არის და მისი კეთილი ნებართვით არის გამოტანილი ზვენიგოროდსკის წიგნის სატიტულო ყდის ილუსტრაციად. ეს გარემოება ბევრ შეკითხვას ბადებს: როგორ მოხდა, რომ თავისი კოლექციის პოპულარიზაციისათვის მომზადებული ამ ძვირფასი გამოცემის სატიტულო ყდის ილუსტრაციად ზვენიგოროდსკიმ სხვისი კოლექციის მინანქრების გამოტანის ნებართვა გასცა?³³

რაც შეეხება თავად მინანქრებს, მათი ტექნიკური შესრულების მეთოდისა და კოლორიტის ანალიზი, ნ. კონდაკოვს საშუალებას აძლევს განასხვა-

³² Ю. А. Пятницкий. О происхождении некоторых перегородчатых византийских эмалей из коллекций Эрмитажа. Эрмитажные чтения памяти Б. Б. Пиотровского. Тезисы докладов. СПб. 2000, გვ. 42-43.

³³ როგორც ცნობილია, ა. ზვენიგოროდსკი თვითონ ხელმძღვანელობდა წიგნის ყდის გაფორმებას, რისთვისაც მან საუკეთესო ფრანგი და რუსი სპეციალისტები მიიწვია. რუსი მკვლევრების მიერ გამოთქმული ვარაუდი იმის შესახებ, რომ ბალაშოვის კოლექციის მინანქრების გამოტანა ამ წიგნის სატიტულო ყდის ილუსტრაციად, ნ. კონდაკოვის დაფინანსებული მოთხოვნით უნდა მომხდარიყო (А. Пятницкий. Драгоценный переплет Четвероевангелия из Вардзии, გვ. 143) არცთუ ისე არგუმენტირებულად გამოიყურება, თუკი გავითვალისწინებთ ნ. კონდაკოვთან დადებული მიმღე კონტრაქტის პირობებს და იმ ფაქტს, რომ მეცნიერს თავისი ნაშრომის არცერთი ექვშემლარიც კი არ გადასცეს. ამ კონტექსტში, გაუგებარია, რატომ უნდა გაეწია ზვენიგოროდსკის ანგარიში კონდაკოვის მოთხოვნისთვის და მისივე დაფინანსებით გამოცემული წიგნის სატიტულო ყდაზე რატომ უნდა გამოეტანა სხვისი კოლექციის მინანქრების ილუსტრაცია? ჩვენი აზრით, აქ უფრო საკარაუდოა გარკვეული ფინანსური გარიგება, რომელსაც ადგილი უნდა ჰქონოდა ზვენიგოროდსკისა და ბალაშოვის შორის.

ოს ამ მინაწერების დაშავების თარიღი. ავტორის დაკვირვებით, ისინი სხვადასხვა პერიოდის ბიზანტიური ტიხრული მინაწერის ნიმუშებია. წმ. დემეტრეს მინაწერი X ს-ის მეორე ნახევარში ან XI ს-ის I ნახევარში უნდა იყოს შესრულებული და მინაწერის ძალზე თხელი ფენით თუ ვიმსჯელებთ, საუკეთესო ბიზანტიელი ოსტატის ნახელავია (სურ. 4), ხოლო ღვთისმშობლის ორიგინალური გამოსახულება კი უფრო გვიან, XII ს-ის მიწურულით ან XIII ს-ის დასაწყისით შეიძლება დათარიღდეს. ავტორისეული ვერსიით, თავდაპირველად ეს მინაწერები უთუოდ რომელიმე მონუმენტურ ბიზანტიურ ობიექტს ამჟღავნებდა, მაგრამ კავკასიაში მათი ტრანსპორტირების შემდეგ გამოიყენეს სახარების ყდის გასაფორმებლად, სავარაუდოდ, XVIII ს-ში. ეს არის მოკლედ ის ძირითადი ინფორმაცია, რომელსაც ჩვენს მინაწერებზე ვიგებთ ამ გამოცემიდან.³⁴

როგორც ვხედავთ, მიუხედავად იმისა, რომ ნ. კონდაკოვმა იცოდა ამ მინაწერების წარმომავლობა, რაც დასტურდება მისი და ბაქრაძის ერთობლივი პუბლიკაციიდან, მკვლევრის რიგით მეორე ნაშრომში ავტორის მიერ ბიზანტიური ტიხრული მინაწერის ნიმუშებად მიჩნეული წმ. დემეტრესა და ღვთისმშობლის მინაწერების მხოლოდ ზოგადი, კავკასიური წარმომავლობა აღნიშნული, ასევე გამოთქმულია მოსაზრება მათი დაშავების განსხვავებული თარიღის და სახარების ყდის დეკორში მინაწერების XVIII საუკუნეში ჩართვის შესახებაც. ცხადია, ზემოთ აღნიშნული კონტრაქტიდან გამომდინარე, აქ არაფერია ნათქვამი იმის შესახებ, რომ მინაწერები ვარძიის სახარების ყდას ამკობდა და მოგვიანებით გელათის მონატერში ინახებოდა.

გ. ჩუბინაშვილსა და შ. ამირანაშვილის მიერ მითითებული მესამე პუბლიკაცია ვარძიის სახარების მინაწერებზე, იმავე ნ. კონდაკოვის ფუნდამენტური ნაშრომის, 1915 წ. პეტერბურგში გამოცემულ «Иконография Богоматери»-ის II ტომია. აქაც გვხვდება ღვთისმშობლის მინაწერის ამჯერად შვეთური ფოტო, ხოლო რაც შეეხება პუბლიკაციის ტექსტს, ამ შემთხვევაშიც განსხვავებული ინფორმაციაა მოცემული მინაწერის წარმომავლობის შესახებ.

³⁴ აქვე მკვლევარი მიუთითებს, რომ წმ. დემეტრეს ოქროს ფირფიტაზე არსებული ნახვრეტები, რომლითაც იგი სახარების ყდაზე იყო მიმაგრებული, აჩვენებს, რომ მინაწერი თავისი ოქროს ფირფიტით მოხსნეს თავდაპირველი ობიექტიდან, ხოლო ღვთისმშობლის მინაწერის შემთხვევაში, ეს ნახვრეტები უკვე თავად მინაწარზეა, რაც იმაზე უნდა მეტყველებდეს, რომ ამ შემთხვევაში თავად მინაწერი ატარებს მისი პირველი ლოკაციის ადგილიდან ანუ დიდი ბიზანტიური ხატიდან. Н. П. Кондаков. Византийские эмали. Собрание А. В. Звенигородского. История и памятники византийской эмали. СПб. 1892, гл. 149-151.

ცხადია, ნაშრომის მთავარი მიზნიდან გამომდინარე, ავტორი აქ მხოლოდ ღვთისმშობლის მინანქარს განიხილავს, ამ კონკრეტული კომპოზიციის იკონოგრაფიული სქემის განვითარების კონტექსტში. კერძოდ, აღნიშნულია, რომ ხატმებრძოლეობის შემდეგ, IX საუკუნიდან, ბიზანტიაში ვრცელდება ღვთისმშობლის ორიგინალური იკონოგრაფია, რომელიც მდგომარე ან ტახტზე მჯდომარე მარიამს წარმოადგენს ორანტიის პოზაში. ეს იკონოგრაფიული ტიპი განსაკუთრებით XI-XII საუკუნეებში გვხვდება და, სავარაუდოდ, ისეთი კომპოზიციებიდან იღებს სათავეს, როგორებიცაა „ქრისტეს ამაღლება“ და „საშინელი სამსჯავრო“, რომლებშიც ხშირადღა ჩართული ფეხზე მდგომი ან ტახტზე დაბრძანებული, ორანტიის ყესტით ხელაყრობილი ღვთისმშობლის გამოსახულება. როგორც მკვლევარი მიუთითებს, ეს კომპოზიცია არ გვხვდება ცალკე ხატის სახით, თუმცა, სავარაუდოდ, უნდა არსებულიყო ამ იკონოგრაფიის სასწაულმოქმედი ხატი ბიზანტიაში, რომელიც საფუძვლად დაედო აღნიშნულ სქემას.

კონდაკოვის დაკვირვებით, ღვთისმშობლის ასეთი იკონოგრაფიული ტიპი განსაკუთრებით ხშირადღა მოცემული მინიატურულ ხელოვნებაში და XI-XII საუკუნიდან არაერთხელ გვხვდება ტიხრული მინანქრის მედალიონებსა და საიმპერატორო საბეჭდავებზე. XII-XIII სს-ში კი უკვე ტახტზე მჯდომარე ღვთისმშობლის სახითაც არის გამოსახული, რომელსაც მთავარანგელოზები იცავენ. მისივე ვარაუდით, ეს იკონოგრაფიული სქემა ბიზანტიიდან ვრცელდება დასავლურ ხელოვნებაშიც, სადაც „ღვთისმშობლის დიდების“ კომპოზიციად ყალიბდება.

სწორედ ამ კონტექსტში აღნიშნავს მკვლევარი, რომ ბიზანტიაში, ტახტზე დაბრძანებული ღვთისმშობლის გამოსახულება მთავარანგელოზებთან ერთად, გვხვდება შესანიშნავ მინანქარზე საქართველოდან, რომელიც ამჟამად ი. ბალაშოვის კოლექციაში ინახება პეტროგრადში. ავტორის აზრით, ძნელი სათქმელია, რა იდეურ-რელიგიურ დატვირთვას ატარებდა მინანქრის ეს კონკრეტული კომპოზიცია, რამდენადაც, სავარაუდოდ, იგი თავდაპირველად რომელიღაც სხვა დიდი ზომის ძეგლს ამკობდა და მისი აზრობრივი მნიშვნელობა მხოლოდ იმის მიხედვით შეიძლება განისაზღვროს, თუ როგორ კონტექსტში იყო მინანქარი მოთავსებული ორიგინალურ ანსამბლში: მაცხოვრის, ღვთისმშობლის თუ, თუნდაც, დიდი ჯვრის გამოსახულებასთან ერთად. ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა მკვლევრის ატრიბუცია მინანქრის ორიგინალური წარმომავლობის შესახებ: იგი აღნიშნავს, რომ მინანქრის სქელი

ფენისა და ნახატის არასწორი ფორმით თუ ვიმსჯელებთ, ღვთისმშობლის მინანქარი ქართული ძეგლია.³⁵

რამდენადაც მკვლევარს ღვთისმშობლის მინანქარი XII-XIII სს-ის ქართულ ძეგლად მიაჩნია, საინტერესოა ამ იკონოგრაფიის როგორც ბიზანტიური, ასევე ქართული, XII-XIII სს-ის პარალელები. ასეთ მაგალითებად შეიძლება დასახელდეს დასავლური ძეგლებიდან მინიატურა ცნობილ ვინჩესტერის ფსალმუნში ბრიტანეთის ბიბლიოთეკიდან, რომელიც დაახ. 1150 წლით თარიღდება და ახლავს ლათინური წარწერა: „აქ არის იგი, ზეციერი დედოფალი.“ მკვლევართა დაკვირვებით, „ღვთისმშობლის დიდების“ ეს კომპოზიცია, ფსალმუნის მეორე მინიატურასთან ერთად, რომელიც ღვთისმშობლის მიძინებას გამოსახავს, აშკარად ბიზანტიური გავლენებით გამოირჩევა ფსალმუნის სხვა დანარჩენი ილუსტრაციებისაგან.³⁶ რაც შეეხება XII-XIII სს-ის ქართულ პარალელებს, ყველაზე ახლოს ჩვენი მინანქრის კომპოზიციასთან ტიმოთესუბნის XII ს-ის საშინელი სამჯავროს კომპოზიციის ფრაგმენტია, სადაც ტახტზე დაბრძანებული ღვთისმშობელი იდენტური ქრისტიანთა გამოსახულებით ანგელოზებთან ერთად.³⁷ მინანქარზე ღვთისმშობლის უკან მთავარანგელოზთა გამოსახულება კი ძალიან ჰგავს მთავარანგელოზთა გამოსახულებას წილკნის ცნობილ ღვთისმშობლის ხატზე (IX-XII-XVIII სს).³⁸

ამდენად, ჩვენი მინანქრების შესახებ არსებული ნ. კონდაკოვის ბოლო პუბლიკაციით, რომელიც ჩუბინაშვილ/ამირანაშვილთანაა მითითებული, რამდენიმე ახალ ინფორმაციას ვგებულობთ. კერძოდ, დასტურდება, რომ 1915 წლისათვის ღვთისმშობლის გამოსახულებიანი მინანქარი ჯერ კიდევ პეტერბურგშია, ი. ბალაშოვის კოლექციაში. ამავე დროს, როგორც კონდაკოვი აკონკრეტებს, მინანქარი საქართველოდანაა. ყველაზე მნიშვნელოვანი კი მკვლევრის ვარაუდია იმის შესახებ, რომ ღვთისმშობლის მინანქარი მთავარანგელო-

³⁵ ავტორის შენიშვნით, ამ მინანქრისთვის დამახასიათებელი ფირუზისფერი ფონი ჯერ კიდევ ძველ ბერძნული, აღმოსავლური მინანქრისთვის იყო დამახასიათებელი და შემდგომში, X ს-დან როგორც დასავლეთში, ასევე აღმოსავლეთში ვრცელდება. Н. П. Кондаков. Иконография Богоматери. Т. II. Петроград. 1915, გვ. 357-370, ილ. 208.

³⁶ The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era. A. D. 843-1261. ed. by H. Evans and W. D. Wixom. New York. 1997, გვ. 474-475. ილ. 312. Ю. А. Пятнишкин. Драгоценный переплет Четвероевангелия из Вардзии. გვ. 168.

³⁷ ე. პრივალოვა. ტიმოთესუბნის მოხატულობა. თბ. 1980, ტაბ. XXVI.

³⁸ წილკნის ღვთისმშობლის ხატის ფერადი ფოტო ილუსტრირებულია კატალოგში: საქართველოს ეროვნული მუზეუმის საგანძურიდან. თბ. 2009, გვ. 60.

ზებთან ერთად, ქართველი ოსტატის მიერ უნდა იყოს შესრულებული. თუმცა, არც აქ არის ნახსენები, თუ რომელ ქართულ ძეგლს ამკობდა იგი.

ვფიქრობთ, რომ დასახელებულ პუბლიკაციებში მინანქრების წარმომავლობის შესახებ არსებული განსხვავებები ადვილად ხსნის იმ ფაქტს, თუ რატომ აარდეს თავი გ. ჩუბინაშვილმა და შ. ამრანაშვილმა თავიანთ ნაშრომებში სახარების ზუსტ იდენტიფიკაციას. ცხადია, ერთსა და იმავე ძეგლზე სხვადასხვა პუბლიკაციაში ერთი და იმავე ავტორის მიერ მოწოდებული ასეთი განსხვავებული ინფორმაციები ძნელად დასამოწმებელი არგუმენტი იქნებოდა სახარების წარმომავლობისა თუ მინანქრების რომელიმე კონკრეტულ ძეგლზე მიკუთვნებულობისათვის.

თუკი ჩვენ სამივე პუბლიკაციაში მოყვანილ ცნობებს შევაჯერებთ, შეიძლება დავასკვნათ, რომ ნ. კონდაკოვისა და ბაქრაძის ვიზიტისათვის, XIX ს-ის 80-იანი წლების მიწურულს, მინანქრები უკვე გატანილია გელათის მონასტრიდან, ხოლო 1915 წელს ისინი ჯერ კიდევ პეტერბურგში, ი. ბალაშოვის კოლექციაში ინახება. საინტერესოა, რა მოხდა ამ თარიღებს შორის და როგორ მოხვდა მინანქრები ი. ბალაშოვის კოლექციაში?

როგორც ზემოთ აღინიშნა, გ. ჩუბინაშვილის ცნობითაც, ჩვენი მინანქრები XIX ს-ის 80-იან წლებში გაიტანეს გელათის მონასტრიდან. ამავე დროს, კონდაკოვ/ბაქრაძის გელათის მონასტერში ვიზიტის დროისათვის, 1889 წელს, სახარების ყდა უკვე გამოცვლილია საზიკოვის სახელოსნოში დამზადებული რუსული ყდით. რამდენადაც ნ. კონდაკოვის ნაშრომი ზენიგოროდსკის მინანქრის კოლექციის შესახებ 1892 წლით თარიღდება, ისიც შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ვარძიის სახარების მინანქრები ბალაშოვს უკვე შეძენილი აქვს ამ დროისათვის. საინტერესოა, რამდენადაა შესაძლებელი მინანქრებით შემკობილი სახარების ყდის გელათის მონასტრიდან გატანის თარიღის დაზუსტება და რა კავშირი აქვს ამ ფაქტთან თავად ი. ბალაშოვს?

როგორც ცნობილია, XIX ს-ის II ნახევარში ქართული ეკლესია-მონასტრები და მათ შორის გელათის მონასტერიც, არაერთხელ გაიძარცვა. განსაკუთრებით დრამატულია 1859 წელს მომხდარი ხახულის კარედის გაძარცვა, რომლის დროსაც ხატის შემამკობელი ძვირფასეულობა პირდაპირ მოაგლიჯეს კარედიდან, მისი ნაწილები კი მძარცველების მიერ სიჩქარის გამო, ეზოშიც კი ნახეს მეორე დღეს მიმოხნეული. ძარცვის ამ ფაქტში მთავარი ბრალი კავკასიის მთავრამართებლის ადიუტანტ, შემდგომში (1867-1874 წლებში), ქუთაისის გუბერნატორ გრაფ ვ. ლევაშოვს ედებოდა, თუმცა, ბოლო

კვლევებით, ეს ფაქტი არ დასტურდება.³⁹ როგორც ზემოთ აღინიშნა, მასვე ბრალდებოდა მონასტრის სხვა საგანძურის დაკარგვაც, რომელთა შორის სახელდებოდა სახარება, რომლის ყდასაც ღვთისმშობლისა და წმ. დემეტრეს მინანქრები ამკობდა. როგორც ხალხური და გამოყენებითი ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის საარქივო ფოტოდან შეიძლება დავასკვნათ, ა. როინაშვილს, ღვთისმშობლის მინანქრის ფოტო სახარებიდან მინანქრებიანი ყდის მოხსნის შემდეგ უნდა გადაეღო, რამდენადაც ფოტოზე აშკარად ჩანს, რომ ორნამენტულ ჩარჩოში ჩასმული მინანქარი ყდის ამ ნაწილთან ერთად უკვე გაცალკევებულია სახარებიდან (სურ. 1). როგორც აღვნიშნეთ, მუზეუმის არქივში, ღვთისმშობლის მინანქრის ფოტოსთან ერთად, ხახულის კარედის ფრაგმენტების ფოტოებიცაა დაცული, რომლებიც მათი ჩარჩოების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ასევე ა. როინაშვილის გადაღებულია. რამდენადაც ა. როინაშვილი 1898 წელს გარდაიცვალა, მას ხახულის კარედის ფრაგმენტების გადაღება მხოლოდ გელათის მონასტერში შეეძლო, რადგან კარედი ჯერ კიდევ მონასტერში იყო დაცული.⁴⁰ აქედან გამომდინარე, შეიძლება დავასკვნათ, რომ ვარძიის სახარების მინანქრების ფოტოებიც იქვე, გელათის მონასტერშია მის მიერ გადაღებული, მას შემდეგ რაც სახარების ყდა უკვე გამოცვლილია.

როგორც მოგვიანებით გაირკვა, სახარების ყდის შეცვლა რუსული ყდით ძალიან ოსტატურად განხორციელდა, რამაც თავად სახარება დაზიანებას გადაარჩინა. ეს ფაქტი უდავოდ მოწმობს, რომ მძარცველებს კარგად ესმოდათ მისი ღირებულება და მნიშვნელობა. ძარცვაში ბრალდებულ პირთა შორის, გრაფ ლევაშოვის გარდა, რუსი ფოტგორაფი ი. საბინ-გუსიც სახელდებოდა. ასევე საეჭვო რეპუტაციის ადგილობრივი ექზარზი პალადი, რომელმაც გასცა ნებართვა სიძველეთა ფიქსაციისა და ყდების გამოცვლისათვის.⁴¹ ზოგიერთი პუბლიკაცია თავად ა. როინაშვილსაც ასახელებს, რამდენადაც როგორც ი. საბინ-გუსს, ასევე ა. როინაშვილსაც უდავოდ ნანახი ჰქონდათ

³⁹ როგორც უახლესი პუბლიკაციებიდან ირკვევა, ხახულის კარედის გაძარცვის მომენტისათვის გრაფი ლევაშოვი ჯერ კიდევ არ იყოფებოდა საქართველოში. იხ. მ. კეზევაძე. ხახულის ხატის გაძარცვის საიდუმლოება. გელათის მონასტრის 1859 წლის 18 მაისის გაძარცვა. გელათის მეცნიერებათა აკადემიის ჟურნალი. 3. 2006, გვ. 3-20.

⁴⁰ ხახულის კარედი 1952 წელს გადმოიტანეს გელათის მონასტრიდან საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში. შ. ამირანაშვილი. ხახულის კარედი. თბ. 1972, გვ. 1.

⁴¹ ეს ფაქტი სწორედ 6. კონდაკოვმა 1889 წელს, საქართველოში მოგზაურობისას აღმოაჩინა. აღსანიშნავია, რომ შემდგომში, მინანქრებით ეაჭრობისას, ა. ზენიგოროდსკი ხშირად იყენებდა ამ ნებართვას მინანქრების წარმომავლობის ლეგიტიმურობის დასამოწმებლად. А. Пятницкий. Драгоценный переплет Четвероевангелия из Вардзии, გვ. 142.

გელათის მონასტერში ვარძიის სახარება და ამავე დროს, ორივეს სახელი დაკავშირებული იყო საეკვო წარმომავლობის ანტიკვარული ნივთებით ვაჭრობასთან რუსეთში.⁴² იქნებ სწორედ ამიტომ არ ასახელებს გ. ჩუბინაშვილი ა. როინაშვილს ფოტოების ავტორად და ხაზს უსვამს, რომ ჩვენი სახარების მინანქრები დ. ერმაკოვის ფოტოებიდან გახდა ცნობილი? ამ კონტექსტში ისევ ამოტივტივდება ზემოთ ხსენებული ანონიმი ქართველი ფოტოგრაფის ვინაობა, რომელმაც პირველმა მიიღო ნებართვა ქართულ ეკელსია-მონასტრებში დაცული შუა საუკუნეების ხელნაწერების ყდების ახალი რუსული ყდებით გამოცვლის შესახებ. ვინ უნდა ყოფილიყო ეს პიროვნება?

ისევ ვარძიის სახარების მინანქრებიანი ყდის გელათის მონასტრიდან გატანის თარიღს თუ დაუვებრუნდებით, ჩვენს ხელთ არსებული ბოლო მონაცემები საშუალებას გვაძლევს, უფრო დავაზუსტოთ ეს თარიღი. როგორც უკვე ვიცით, ვარძიის სახარების მინანქრებიანი ყდა XIX ს-ის რუსული, იუველირ ი. საზიკოვის სახელოსნოში დამზადებული ყდით შეიცვალა. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის მიერ ახლახან გამოცემულ ალბომში, რომელიც ქართული ხელნაწერების ჭედურ ყდებს ეხება, მოცემულია ცნობები იმ დამღების შესახებ, რომლებიც ამ ყდებზეა გამოვლენილი. როგორც აღმოჩნდა, ერთადერთი ქართული ხელნაწერის ყდა, რომელსაც საზიკოვის დამღა აქვს, სწორედ ვარძიის სახარების ყდაა და მას თარიღიც ახლავს – 1871 წელი.⁴³ აქედან გამომდინარე, შეიძლება დავასკვნათ, რომ ჩვენი მინანქრები 1871 წლის ახლო ხანებშია გატანილი გელათის მონასტრიდან. აქვე ყურადღება უნდა გავამახვილოთ იმ ფაქტზეც, რომ ვარძიის სახარების რუსული ყდის ოსტატი საზიკოვი სწორედ ის ოსტატია, რომლის სახელოსნოშიც დამზადდა ხაზულის კარედის ღვთისმშობლის მინანქარში შესრულებული ხატის შემცველი, ვერცხლის ღვთისმშობლის ხატი, რომელიც გაძარცვის შემდეგ ღვთისმშობლის მინანქრის ფრაგმენტების დაბრუნებამდე იყო კარედში ჩასმული. საინტერესოა, რომ მასაც ახლავს საზიკოვის სახელოსნოს დამღა, რომლითაც ამ ვერცხლის ხატის დამზადების თარიღი დგინდება – 1864 წ.⁴⁴

⁴² კერძოდ, ცნობილია, რომ 1887 წელს მოსკოვში „კავკასიური მუზეუმის“ წარდგენის შემდეგ, ა. როინაშვილმა ამ მუზეუმის კოლექციების ნაწილი ა. ბობრინსკის მიჰყიდა, რომელთა შორის საეკვო წარმოშობის ნივთებიც იყო, რაც განიხილეს კიდევ მოსკოვის საიმპერატორო არქეოლოგიური კომისიის აღმოსავლეთის განყოფილების სხდომაზე. ამ საკითხებზე А. Пятницкий. Драгоценный переплет Четвероевангелия из Вардзии, გვ. 174, შენ. 33.

⁴³ ქართული ხელნაწერების ჭედური ყდები, გვ. 17, ილ. 52-53.

⁴⁴ რ. ყენია. ხაზულის ღვთისმშობლის ხატის კარედის მოჭედილობა, გვ. 32, 33, შენიშვნა 98.

აშკარაა, რომ ხაზულის კარედის 1959 წლის ძარცვის შემდეგ მომდევნო ოპერაცია გელათის სიწმინდეების გასაქურდად, უფრო დახვეწილი და კარგად ორგანიზებული გეგმით მომზადდა და, როგორც აღინიშნა, სახარების ყდა ფრთხილად შეიცვალა, სპეციალურად ამ მიზნით წინასწარ მომზადებული რუსული ყდით. რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, საზიკოვის სახელოსნოს დამლა მხოლოდ ორ, განსაკუთრებული ღირებულების ქართულ ძეგლზე – ხაზულის კარელსა და ვარძიის სახარებაზეა დადასტურებული. ხომ არ უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ამ ორი ძეგლის გაძარცვის ოპერაცია ერთი და იმავე ჯგუფის მიერ განხორციელდა, კარედის შემთხვევაში საკმაოდ მოუმზადებლად, სახარების ყდის გატანისას კი უკვე ზუსტად გააზრებული გეგმით? იქნებ სწორედ კვალის დაფარვისა და ყურადღების გადატანის მიზნით დააწერეს ა. როინაშვილის ფოტოს ხაზულის სახარების ყდა? ფოტოს გადამღებს ხომ უდავოდ უნდა სცოდნოდა, რომელ სახარებას აფორმებდა ეს ყდა? ასევე საინტერესოა, რამდენად იყო ამ მოვლენებთან დაკავშირებული თავად ი. ბალაშოვი? ამ შეკითხვაზე პასუხის გასაცემად ამჯერად პეტერბურგში უნდა გადავინაცვლოთ და თვალი გავადევნოთ ვარძიის სახარების მინანქრებიანი ყდის ისტორიას 1892 წლის, ანუ ზვენიგოროდსკის მინანქრის კოლექციის პუბლიკაციის შემდგომ, უკვე რუსეთში.

როგორც აღმოჩნდა, ზვენიგოროდსკის კოლექციის ექსკლუზიურმა გამოცემამ დ იმ ფაქტმა, რომ ვარძიის სახარების ღვთისმშობლისა და წმ. დემეტრეს მინანქრები ამ წიგნის სატიტულო ყდაზე იქნა ილუსტრირებული, მათდამი მუზეუმებისა და კოლექციონერების დიდი ინტერესი გააჩინა. უკვე 1897 წელს მინანქრები ჩაერთო პეტერბურგის საიმპერატორო მუზეუმის ექსპოზიციაში, 1898 წელს არქეოლოგიური ინსტიტუტის ექსპოზიციაში, ხოლო 1915 წელს კი ბარონ შტიგლიცის მიერ პეტერბურგში დაარსებული ტექნიკური ხატვის ცენტრალური სასწავლებლის მუზეუმის საგამოფენო ექსპოზიციაში. სამივე შემთხვევაში საგამოფენო საინვენტარო მასალებში მითითებულია, რომ მინანქრები ი. ბალაშოვის კოლექციიდან არის.⁴⁵ გამოთქმულია მოსაზრება, რომ მინანქრები თავიდანვე ი. ბალაშოვთან მოხვდა ქუთაისიდან, უკვე XIX ს. 80-იან წლებში, შესაძლოა, მესამე პირის, გრაფ ლევაშოვის თანამონაწილეობით ან თავად ბალაშოვის კავშირით ძარცვის ორგანიზატორებთან.⁴⁶

⁴⁵ А. Пятницкий. Драгоценный переплет Четвероевангелия из Вардзии, гл. 175, ил. 42, 43.

⁴⁶ А. Пятницкий. Драгоценный переплет Четвероевангелия из Вардзии, гл. 143.

ცხადია, რომ ამ გამოფენებისადმი სპეციალისტთა და ანტიკვარების დიდი ინტერესის გამო, საექსპოზიციო დარბაზებში ნივთების არაერთი ფოტო იქნებოდა გადაღებული. ამიტომ შესაძლებელია დავუშვათ, რომ მინანქრების ფოტოები მხოლოდ ა. როინაშვილს არ გადაუღია გელათის მონასტერში და არსებობდა მათი პეტერბურგში დაფიქსირებული ვერსიებიც.⁴⁷

შემდეგი დოკუმენტური ცნობა იბალაშოვის კოლექციასთან დაკავშირებით, რომელიც კონკრეტულად ვარძიის სახარების ყდის მინანქრებს ეხება, დატულია 1917 წლის 6 ნოემბრით დათარიღებულ რუსი ანტიკვარის, მ. სავოსტინის წერილში მოსკოველი ანტიკვარის, ი. ოსტროუხოვისადმი.⁴⁸ რო-

⁴⁷ ა. როინაშვილი ბოლო ორ გამოფენას ვერ მოესწრო, რადგან იგი 1898 წელს გარდაიცვალა, მაგრამ ამ დროს ცოცხალი იყო დ. ერმაკოვი, რომელიც 1916 წელს გარდაიცვალა. მას უთუოდ ექნებოდა ინფორმაცია პეტერბურგის გამოფენებსა და იქ წარდგენილი ქართული ნივთების შესახებ, განსაკუთრებით ბოლო გამოფენაზე, რადგან ი. სტრაუშე, იმჟამად საქართველოს ხალხური და გამოყენებითი ხელოვნების მუზეუმის დირექტორი, სადაც როინაშვილის გადაღებული ღვთისმშობლის მინანქრის ფოტო ინახება, სწორედ ბარონ შტიგელიცის სასწავლებლის კურსდამთავრებული იყო და, ცხადია, აქტიური ურთიერთობა ჰქონდა თავის სასწავლებელთან. არც ის უნდა გამოვცხობთ, რომ ერმაკოვსაც შეეძლო გადაეღო ეს ნივთები. ამ რაკურსითაც შეიძლება თითქოს აიხსნას, თუ რატომ იმოწმებს ჩუბინაშვილი ზაზგასმით ერმაკოვის და არა როინაშვილის ფოტოებს. თუმცა, როგორც რუსი მკვლევარი ი. პიატნიცკი მიუთითებს, პეტერბურგის ერმიტაჟში ინახება ქართული ფოტოების ალბომი, რომელთა შორის არის ვარძიის სახარების ყდის ფოტოებიც, დამზადებული დ. ერმაკოვის ნეგატივებით. ეს ალბომი, 1888 წლით არის დათარიღებული, მაგრამ ავტორის მიითითებით, მასში უფრო ადრეული თარიღის ნეგატივებიც არის ჩართული. А. Пятницкий. Драгоценный переплет Четверосвангелия из Вардзиз. გვ. 176, შენ. 58. ამ შემთხვევაში კი უნდა ვივარაუდოთ, რომ ეს ფოტოები ა. როინაშვილის გადაღებულია, რომლებიც შემდეგ ერმაკოვს გადაეცა სხვა ფოტონეგატივებთან ერთად საკუთრებაში. საინტერესოა, რომ პიატნიცკის პუბლიკაციაში გვხვდება უკვე 1915 წლით დათარიღებული ღვთისმშობლისა და წმ. დემეტრეს მინანქრების ფოტოებიც (ილ. 20, 21). უკვე ორნამენტული მოჩარჩოების გარეშე. სავარაუდოდ, ეს ფოტოები უკვე პეტერბურგშია გადაღებული, მას შემდეგ, რაც მინანქრები რუსეთში აღმოჩნდა და ყდისა და მისი ორნამენტული დეკორისაგან იქნა განცალკევებული.

⁴⁸ პირველი წერილობითი დოკუმენტი, რომელიც ინფორმაციას გვაწვდის მინანქრების შესახებ უკვე ი. ბალაშოვის კოლექციაში, არის 1909 წლის პეტერბურგის საეკლესიო სხდომის ჩანაწერი, რომელზეც განიხილებოდა ა. ზენიგორდსკის მინანქრის კოლექცია და მისი საექვო წარმომავლობა. როგორც ამ დოკუმენტიდან ირკვევა, 9 მაისის სხდომაზე ნ. კონდაკოვმა წამოჭრა საკითხი ამ კოლექციის კრიმინალურ წარმომავლობაზე და აღნიშნა, რომ როგორც ამ კონკრეტულად, ისე სხვა რუსულ კოლექციებში არსებული მინანქრების უმეტესობა ნამარცხია საქართველოდან და აუცილებელია მათი დაბრუნება კანონიერი მფლობელისთვის – ქართული ეკლესიისათვის. იგივე საკითხი დაისვა ა. ბობრინსკისა და ი. ბალაშოვის კოლექციებთან დაკავშირებითაც. აღნიშნული კოლექციონერებიდან მხოლოდ ა. ბობრინსკი იყო თანახმა დაებრუნებინა ნივთები საქართველოსთვის, იმ შემთხვევაში, თუ კი ისინი ადგილზე სათანადოდ დატული იქნებოდა. ი. ბალაშოვის კოლექციის შესახებ კი ითქვა, რომ მან უკვე უნადერმა თავისი კოლექცია ნატიფი ხელოვნების საიმპერატორო საზოგადოებას (თუმცა, როგორც აღმოჩნდა,

გორც წერილის ავტორი ადრესატს უზიარებს, თავის კოლექციაში დაცული ორი ბიზანტიური მინანქრისათვის, რომლებზეც წმ. დემეტრესა და ღვთისმშობლის გამოსახულებებია, ი. ბალაშოვმა მას საფასურად ნახევარი მილიონი ფრანკი (!) მოსთხოვა და აცნობა, რომ ეს მინანქრები მას გაუცვალეს გელათის მონასტრის სახარებისთვის დამზადებულ ახალ ყდაში.⁴⁹ როგორც ვხედავთ, ამ დოკუმენტით ცხადი ხდება, თუ როგორ მოხვდა ჩვენი მინანქრები რუსეთის იმპერიის სამეფო კარის კამერგერთან და ცნობილ კოლექციონერთან, ი. ბალაშოვთან. აქვე, ისიც დასტურდება, რომ მინანქრები 1917 წლისთვის ჯერ კიდევ პეტერბურგშია. უკვე 1925 წელს კი დ. გორდეევის პუბლიკაციაში: «Материалы к обследованию гелатских древностей», მითითებულია, რომ მისი ინფორმაციით, მინანქრები წმ. დემეტრესა და ღვთისმშობლის გამოსახულებით ბალაშოვის კოლექციიდან უკვე გატანილია საზღვარგარეთ.⁵⁰ ი. ბალაშოვი 1919 წელს გრადაცივალა და, მისი ანდერძის მიხედვით, მინანქრები ნატიფი ხელოვნების საიმპერატორო საზოგადოებას (როგორც მოგვიანებით დაზუსტდა, საიმპერატორო ერმიტაჟს) უნდა გადასცემოდა, თუმცა მინანქრები არც საზოგადოებისა და არც ერმიტაჟის კოლექციებში არ მოხვდა, რადგან ისინი არალეგლურად გაიტანეს რუსეთიდან 1921 წელს. ამ საკითხს ჩვენ ქვემოთ კიდევ შევხებით, თუმცა მანამდე ისევ ჩვენს მინანქრებს დავუბრუნდეთ, რომელთა შესახებაც შემდეგ ცნობას, უკვე 1931 წელს ეხვდებით, პარიზის ცნობილი ბიზანტიური გამოყენის კონტექსტში.

მას ეს ნივთები საიმპერატორო ერმიტაჟისთვის უნდა გადაეცა). სწორედ ამ სხდომაზე სამხატვრო აკადემიის წევრმა და არცთუ ისე სახარბიელო რეპუტაციის მქონე მ. ბოტკინმა განაცხადა, რომ ბალაშოვის კოლექციაში დაცული მინანქრები, ასევე, ნამარცხია საქართველოდან და ქუთაისიდან გრაფ ლევაშოვმა გაიტანა. ძნელი სათქმელია, რამდენად სარწმუნო და ზუსტია ბოტკინის ცნობა, რადგან ცნობილია, რომ თავად ბოტკინიც არ იყო დაინტერესებული კოლექციების თვალდაპირველი მფლობელებისადმი დაბრუნებით და, უფრო მეტიც, ხშირად სწორედ მას აღნაშაულებდნენ სიძველეთა მარცვის ორგანიზებაში ფოტოგრაფ ი. საბინ-გუსთან ერთად. А. Пятницкий. Драгоценный переплет Четвероевангелия из Вардзии, გვ. 175, შენ. 45. როგორც ჩანს, სწორედ ბოტკინის ამ ცნობას ეყრდნობა შ. ამირანაშვილი, როდესაც სახარების გელათიდან გატანაში გრაფ ლევაშოვს აღნაშაულებს

⁴⁹ Ю. А. Пятницкий. Из истории антикварного рынка России в предреволюционные и послереволюционные годы: Михаил Михайлович Савостин, Studii de Muzeologie. Volum dedicat aniversarii a XXX-a Muzeului National de Istorie (II). Cishinau. 2013, გვ. 185.

⁵⁰ Д. Гордеев, Материалы к обследованию гелатских древностей, საისტორიო მოამბე. თბ. 1925, გვ. 129, შენ. 11. საინტერესოა, რომ დ. გორდეევიც აღნიშნავს, რომ სწორედ დ. ერმაკოვის ფოტოებია პირველწყარო, რომელთა საშუალებითაც გახდა ცნობილი წმ. დემეტრესა და ღვთისმშობლის გამოსახულებიანი მინანქრები, რომლებიც ი. ბალაშოვის კოლექციაში ინახებოდა და ორჯერ გამოიცა კონდაკოვის მიერ.

თუმცა, ვიდრე კონკრეტულად ამ ბიზანტიურ გამოფენას შევეხებით, მისი მნიშვნელობის გამოსაკვეთად, მცირე ხნით 1931 წლის პარიზის კულტურულ სივრცეში უნდა გადავინაცვლოთ, სადაც 6 მაისს, ქალაქის გარეუბანში, ცნობილ Bois de Vincennes პარკში, უდიდესი პოლიტიკური მნიშვნელობის გამოფენა გაიხსნა სახელწოდებით: „კოლონიალური ხელოვნება“, რომელიც 6 თვეს გრძელდებოდა და უპრეცედენტო რაოდენობის, თითქმის 9 მილიონამდე მნახელი ჰყავდა. გამოფენას დიდი საერთაშორისო კონტექსტი ჰქონდა იმ მოვლენებიდან გამომდინარე, რომლებიც ამ პერიოდის ევროპისა და მსოფლიოს პოლიტიკურ რუკაზე ჩნდება. 1930 წლიდან იწყება ძირეული ცვლილებები საბჭოთა სახელმწიფოს კულტურულ ცხოვრებაში. 20-30-იანი წლების NEP-ის ლიბერალური ექსპერიმენტები ხელოვნებაში სოციალური რეალიზმითა და სტალინის კულტის პროპაგანდით იცვლება. უკვე ახლოვდება ადოლფ ჰიტლერის მოსვლა გერმანიის ხელისუფლების სათავეში. მანამდე კი განსაკუთრებულად იძაბება ურთიერთობა საფრანგეთისა და გერმანიის მთავრობებს შორის, რადგან გერმანელები მკვეთრად აკრიტიკებენ ფრანგების კოლონიალურ პოლიტიკას. სწორედ ამ კრიტიკის პასუხად იხსნება პარიზის გამოფენა, რომლის მთავარი მიზანი იყო, რაც შეიძლება პოზიტიურად წარმოეჩინა საფრანგეთის კოლონიალური პოლიტიკა, უმთავრესად, როგორც კულტურათა ურთიერთკავშირისა და დიალოგის დამადასტურებელი ვიზუალური დოკუმენტი. გამოფენის ექსპოზიცია ძალზე შთამბეჭდავი იყო, რადგან ღია ცის ქვეშ გაშლილ უზარმაზარ საგამოფენო სივრცეში საფრანგეთის სხვადასხვა კოლონიის არქიტექტურის ამსახველი, ორიგინალის ზომის დეკორაციები აიგო. ამ გამოფენას უდიდესი რეზონანსი მოჰყვა მსოფლიო პრესაში, რასაც ადასტურებს გამოფენისადმი სპეციალურად მიძღვნილი 100-მდე კონგრესი და 3000-მდე რეპორტაჟი, რომელთა მთავარი სადისკუსიო თემა კოლონიალიზმი და მისი პოლიტიკური-ისტორიული და კულტურული შედეგები იყო. ამ პოლიტიკური მნიშვნელობიდან გამომდინარე, გამოფენას არაერთი ქვეყნის უმაღლესი სახელმწიფო პირი სტუმრობდა.⁵¹

და აი, ასეთ ფონზე, კოლონიალური გამოფენის გახსნიდან რამდენიმე კვირაში, 1931 წლის 28 მაისს, პარიზის დეკორატიული ხელოვნების მუზეუმში, მსოფლიოში სიდიდით პირველი, ბიზანტიური ხელოვნებისა და კულტურის გამოფენა გაიხსნა, რომელიც 9 ივლისამდე გაგრძელდა. საგამოფენო

⁵¹ C. Hodeir. 1931, l'exposition colonial. Paris: Editions Complexe. 1991.

კომიტეტის პრეზიდენტი ცნობილი ბიზანტიოლოგი შარლ დიდი იყო. გამოფენის ორგანიზატორთა შორის კი იყვნენ: ცნობილი ფრანგი ზღოვებათმცოდნე, პენრი მატისის სიძე და მხატვრის შემოქმედების აღიარებული ექსპერტი ჟ. დუტუი, ამერიკელი დიპლომატი, ბანკირი და სიძველეთა მცოდნე რ. ტაილერი და ამერიკელი დიპლომატი და შეერთებული შტატების საგარეო უწყების თანამშრომელი, შემდგომში ჰარვარდის უნივერსიტეტის დუმბარტონ ოქსის ცნობილი სამცნიერო ცენტრისა და მუზეუმის დამაარსებელი რ. ბლისი მეუღლითურთ.⁵² როგორც აღმოჩნდა, ორგანიზატორებმა სწორი გათვლა გააკეთეს და პარიზის მსოფლიო ყურადღების ცენტრში ყოფნამ ბიზანტიურ გამოფენაზეც დიდი გავლენა იქონია.

გამოფენას, რომლის ექსპოზიციაშიც 750-მდე ბიზანტიური ხელოვნების ნიმუში იყო ჩართული მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყნების მუზეუმებისა და კერძო კოლექციებიდან, სენსაციური წარმატება ხვდა წილად და თითქმის მილიონამდე მნახველი ესტუმრა, რამაც ბიზანტიური ხელოვნებისადმი ანტიკვარის მოყვარულთა და ამერიკელი კოლექციონერების არნახული ინტერესი გამოიწვია. მნახველთა განსაკუთრებულ ფოკუსში გამოფენაზე ექსპონირებული ტიხრული მინანქრების ნიმუშები მოხვდა, რომელთა უძრავლესობა ზეენიგოროდსკისა და ბოტკინის კერძო კოლექციებიდან იყო ცნობილი და საქართველოდან არალეგალურად გატანილი.⁵³ ამ მინანქრების უმეტესობა პარი-

⁵² Exposition Internationale d'art Byzantine. Paris, Musée des Arts décoratifs. Paris. 1931.

⁵³ დასავლურ სამეცნიერო ლიტერატურაში 1931 წლის ბიზანტიური გამოფენის ასეთი მოულოდნელი წარმატება, უმეტესად, სწორედ პარიზული ანტიკვარული ბაზრისა და ამერიკელი კოლექციონერების შუა საუკუნეების, განსაკუთრებით კი, ბიზანტიური ხელოვნების ნიმუშებისადმი გაზრდილი ინტერესის კონტექსტშია გაანალიზებული (იხ. R. Nelson. "Royal Tyler and the Bliss Collection of Byzantine Art." in James N. Carder, ed., A Home of the Humanities: the Collecting and Patronage of Mildred and Robert Woods Bliss. Washington. DC. Dumbarton Oaks Research Library and Collection. 2010, გვ. 27-50). რასაკვირველია, ეს ფაქტორი, მართლაც, მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ამ პროცესში. ისიც გასათვალისწინებელია, რომ ამ ინტერესს ამ პერიოდის პარიზული მოდის ინდუსტრიაც არანაკლებ უწყობდა ხელს. სწორედ ამ დროს გამოდის ცნობილი ფრანგი დიზაინერის, კოკო შანელის, ბიზანტიური ხელოვნებით ინსპირირებული სამკაულის პირველი ნიმუშები. თუმცა „კოლონიალური გამოფენის“ მკაფიო პოლიტიკური კონტექსტი, ბიზანტიური გამოფენის სენსაციური წარმატების უფრო ფართო რაკურსში გაანალიზებას მოითხოვს, რადგანაც ექსპოზიციაზე წარდგენილი ბიზანტიური ხელოვნების ნიმუშებიდან, დამთვლიერებულთა განსაკუთრებულ ფოკუსში, საქართველოდან არალეგალურად გატანილი და რუსი კოლექციონერების მიერ წარდგენილი „ბიზანტიური“ ტიხრული მინანქრები ხვდება. ეს იმ დროს, როდესაც წარმოშობით ქართველი, ისტალინი საბჭოთა სახელმწიფოს მეთაურია, საქართველოდან ბოლშევიკებისაგან დასაცავად გატანილი საგანძური საფრანგეთშია, ზოლო ბიზანტიური გამოფენის ორგანიზატორთა შორის რამდენიმე ამერიკის საგარეო უწყების თანამშრომელია.

ზის გამოფენაზე გერმანიიდან მოხვდა, სადაც ბოლშევიკური რევოლუციის შემდეგ კოლექციათა ნაციონალიზაციის გვერდის ავლით, სხვადასხვა მაქინაციებით აღმოჩნდა და გაიყიდა ბერლინის ანტიკვარულ ბაზარზე.⁵⁴ პარიზული გამოფენის ექსპონატთა შორის აღმოჩნდა ვარძიის სახარების ყდის ორივე მინანქარიც, წმ. დემეტრესა და ღვთისმშობლის გამოსახულებით. სამწუხაროდ, მათი ეს მსოფლიო პრემიერა პირველი და უკანასკნელი შემთხვევა იყო, როდესაც ქართული სახარების შემამკობელი ეს ორი მინანქარი, ერთად იყო ექსპონირებული მსოფლიო მნიშვნელობის გამოფენაზე. როგორც გამოფენის მასალებიდან ირკვევა, ღვთისმშობლის მინანქრიანი ფირფიტა გამოფენაზე ბელგიელმა კოლექციონერმა, ა. სტოკლემ, წმ. დემეტრეს ფირფიტა კი ბერლინის მუზეუმმა წარადგინა.

გამოთქმულია ვარაუდი, რომ ვარძიის სახარების ყდის ორივე მინანქარი, თოთქოსდა, რუსეთის მოშმშვილეთა დასახმარებლად მოწყობილ აუქციონზე გასაყიდად მოხვდა ბერლინში. თუმცა, მინანქრები აუქციონზე არ გაუტანიათ, რადგან ისინი, როგორც ჩანს, შენახული ჰქონდათ სარფიანი მყიდველების გამოჩენამდე, რომელთაც, ცხადია, საკმაოდ მაღალი საფასური გადაიხადეს მათ შესაძენად.⁵⁵ ერთ-ერთი ასეთი მყიდველი აღმოჩნდა ბელგიელი კოლექციონერი ა. სტოკლე, რომელმაც ღვთისმშობლის მინანქრიანი ფირფიტა შეისყიდა.⁵⁶ რაც შეეხება წმ. დემეტრეს მინანქარს, იგი ბერლინის სასახლის მუზეუმმა (Schlossmuseum) შეიძინა 1927 წლის 30 მაისს, ბერლინის ცნობილი ანტიკვარული სახლის Heilbronner & Goldschmidt-ისგან.⁵⁷

⁵⁴ Ю. А. Пятницкий. Из истории антикварного рынка России в предреволюционные и послереволюционные годы, გვ. 182-186.

⁵⁵ А. Пятницкий. Драгоценный переплет Четвероевангелия из Вардзии, გვ. 145.

⁵⁶ ა. სტოკლე (1871-1949) ბელგიელი ინჟინერი, ბანკირი და კოლექციონერი იყო, რომელიც დაქორწინებული იყო ცნობილი ხელოვნებათმცოდნის, კოლექციონერისა და ანტიკვარის, არტურ სტივენსის (1825-1956) ქალიშვილზე. მეუღლის ოჯახის გავლენით, სტოკლე XX ს-ის დასაწყისის პარიზისა და ვენის ავანგარდული ხელოვნების მოღვაწეთა წრეში აღმოჩნდა. ეენაში ყოფნისას წყვილმა „იუგენდსტილის“ ცნობილი არქიტექტორი, ი. პოფმანი გაიცნო, რომელსაც დაუკვეთეს თავისი სასახლის პროექტი ბრუსელში. ეს სასახლე, სადაც სტოკლეს ეკლექტური კოლექცია ინახებოდა, თავისი ეპოქისათვის დამახასიათებელი, ასევე ეკლექტური არქიტექტურის ერთ-ერთ საუკეთესო ნიმუშადაა ცნობილი და 2009 წელს, UNESCO-ს კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლთა ნუსხაში შეიტანეს. სასახლის არქიტექტურა და დიზაინი განსაკუთრებით პოპულარული, სასაფლაო ოთახისათვის სპეციალურად შესრულებული, გუსტავ კლიმტის ფრიზის გამოც გახდა, რომელიც ამჟამად ვენის დეკორატიული ხელოვნების მუზეუმში ინახება. სასახლისა და ფრიზის სტილის შესატყვისი იყო სტოკლეს კოლექცია, სადაც გვიპტური, ჩინური, იაპონური და სხვა ხელოვნების ნიმუშებთან ერთად, ბიზანტიური რელიკვიები და მინანქრებიც ინახებოდა, მათ შორის იყო ვარძიის სახარების ღვთისმშობლის მინანქარიც.

⁵⁷ А. Пятницкий. Драгоценный переплет Четвероевангелия из Вардзии, გვ. 145.

პარიზული გამოფენის შემდეგ, ღვთისმშობლის მინანქარი კვლავ სტოკლეს სასახლეში ბრუნდება, თუმცა მას შემდეგ არცერთ გამოფენაში აღარ მონაწილეობს. როგორც მოგვიანებით გახდა ცნობილი იგი 1956 წელს დაიკარგა სტოკლეს სასახლიდან და შესაძლოა მიითვისა ერთ-ერთმა მეშვედრემ ა. სტოკლეს გარდაცვალების (1949) შემდეგ დაწყებული ოჯახური დავის მიმდინარეობის პროცესში.⁵⁸ როგორც ჩანს, ეს ფაქტი ჯერ კიდევ არ იყო ცნობილი არც გ. ჩუბინაშვილისა და არც შ. ამირანაშვილისათვის, რადგანაც 1959-1971 წლებში მათ მინანქარი კვლავ სტოკლეს კოლექციაში ეგულებათ.⁵⁹ სამწუხაროდ, ღვთისათვის აღარაფერია ცნობილი ღვთისმშობლის მინანქრის შემდგომი ბედის შესახებ.

თუკი ღვთისმშობლის მინანქრის ლორფინის კვალი პარიზული გამოფენის შემდეგ იკარგება, XX ს-ის 60-იანი წლებიდან წმ. დემეტრეს მინანქრის ლორფინი ტრიუმფალურ სვლას იწყებს მსოფლიოს საუკეთესო მუზეუმებსა თუ საგამოფენო ცენტრებში, განსაკუთრებით ხშირად იგი ჩართული ბიზანტიისადმი მიძღვნილ გამოფენებში XX ს-ის 80-იანი წლებიდან, რაც გასაკვირი არაა, თუკი გავითვალისწინებთ იმ ფაქტს, რომ სწორედ ამ პერიოდში, მსოფლიო სამეცნიერო თუ საგამოფენო ობიექტებში კვლავ ბიზანტია და მისი ხელოვნება იძენს განსაკუთრებულ აქტუალურობას. წმ. დემეტრეს გამოსახულებიანი მინანქარი ჩაერთო ბიზანტიის ხელოვნებისა და კულტურისადმი მიძღვნილ ისეთ წარმატებულ საგამოფენო ექსპოზიციებში, როგორებიცაა 1982 წელს ბრიუსელის ხელოვნებისა და ისტორიის სამეფო მუზეუმის გამოფენა „ბიზანტიის ბრწყინვალეობა“ (*Splendeur de Byzance*) ბელგიაში, 1997 წლის ნიუ-იორკის მეტროპოლიტენ მუზეუმის გამოფენა „ბიზანტიის დიდება“ (*The Glory of Byzance*) აშშ-ში, 2001 წლის თესალონიკის თეთრი კოშკის მუზეუმის გამოფენა: „ყოველდღიური ცხოვრება ბიზანტიაში“ (*Everyday Life in Byzantium*), საბერძნეთში, ზოლო 1998 წელს, გერმანიის ქალაქ ჰილდესჰაიმის კათედრალში წარდგენილი ცნობილი გამოფენის: „ბიზანტია: სურათთა ძალაუფლება“ (*Byzanz: die Macht der Bilder*) მიმდინარეობისას, წმ. დემეტრეს მინანქრის ლორფინი არათუ ჩართული იყო ექსპოზიციაში, არამედ გამოფენისადმი მიძღვნილი ამავე სახელწოდების კატალოგის ყდაზეც გამოიტანეს,

⁵⁸ *Everyday Life in Byzantium. Exhibition catalogue.* ed. by D. Papanikola-Bakirtzi. Athens. 2002, გვ. 506.

⁵⁹ გ. ჩუბინაშვილი. რკვევანი ქართული შუა საუკუნეების ხელოვნების ისტორიისათვის. ტ. I, გვ. 617, შენ. 4. შ. ამირანაშვილი. ქართული ხელოვნების ისტორია, გვ. 308.

როგორც გამოფენის სახელწოდების ყველაზე მკაფიო ილუსტრაცია.⁶⁰

წმ. დემეტრეს მინანქრის ლორწოფენიდან ასეთი ინტერესი გასაკვირი არ არის, რადგანაც იგი ბიზანტიური ხელოვნების ერთ-ერთ შედევრად არის აღიარებული. ორანტის პოზით ხელადმართული, ფერდოვან კვარცხლბეგზე, მუქ ცისფერ ტუნიკასა და ტაბლონიან მოსასხამში წარმოდგენილი წმინდანი, რომელსაც ზურმუხტისფერი შარავანდი ამკობს, მინანქრის ტექნიკური და მხატვრული სრულყოფილებით კონსტანტინეპოლის საიმპერატორო წრის ხელოვნების საუკეთესო ნიმუშთა რიცხვში განიხილება (სურ. 4). მიჩნეულია, რომ ამ გამოსახულების იკონოგრაფია თესალონიკის წმ. დემეტრეს სახელობის ეკლესიაში ჯერ კიდევ VII-VIII სს-ში ჩამოყალიბებულ სქემას მიჰყვება, რაც გასაკვირი არაა, რადგან გადმოცემით წმ. დემეტრეს ნეშტი სწორედ ამ ეკლესიაში იყო დაცული. ფერადოვანი კოლორიტითა და სტილით, წმ. დემეტრეს მინანქარი შედარებული იქნა ბიზანტიური ტიხრული მინანქრის ისეთ შედევრებთან, როგორებიცაა ბიზანტიის იმპერატორ კონსტანტინე IX მონომახის (1042-1055) XI ს-ის შუა ხანებში დამზადებული გვირგვინის მინან-

⁶⁰ Splendeur de Byzance ed. by J. Lafontaine-Dosogne (Catalogue de exposition: Nr. E. 3). Bruxelles. 1982; The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era. A. D. 843-1261 (Catalogue of the exhibition: Nr. 107); Everyday Life in Byzantium (Catalogue of the exhibition: Nr. 696); Die Macht der Bilder. Herausgegeben von M Brandt and A. Effenberger (Katalog zur Ausstellung in Dom-Museum Hildesheim: Nr. 58). Hildesheim. 1998. როგორც ზემოთ დასახელებულ გამოფენებზე აღნიშნული, წმ. დემეტრეს მინანქარი ბერლინის გამოყენებითი ხელოვნების მუზეუმიდან არის წარდგენილი, რომელიც ბერლინის სამუზეუმო გაერთიანების ნაწილია (Kunstgewerbemuseum, Staatliche Museen zu Berlin Preussischer Kulturbesitz), თუმცა, ჩუბინაშვილ/ამირანაშვილთან მითითებულია, რომ მინანქარი ბერლინის სასახლის მუზეუმ-მა შეიძინა XX ს-ის 20-იან წლებში. ეს განსხვავება ადვილად შეიძლება აიხსნას, თუკი ამ მუზეუმების ისტორიას გადავხედავთ. ბერლინის სასახლის მუზეუმი, რომელიც გერმანელ იმპერატორთა ისტორიულ რეზიდენციაში 1918 წელს გაიხსნა, მთლიანად მსოფლიო ომის დროს დაბომბვისგან დაზიანდა და 1950 წელს დეკონსტრუირებული იქნა გერმანიის დემოკრატიული რესპუბლიკის ხელმძღვანელობის გადაწყვეტილებით. გერმანიის გაერთიანების შემდეგ გადაწყდა მისი აღდგენა, რომელიც ახლაც მიმდინარეობს. რაც შეეხება გამოყენებითი ხელოვნების მუზეუმს, იგი ბერლინის ინდუსტრიული ხელოვნების მუზეუმის ბაზაზე, 1879 წელს დაარსდა, 1921 წელს კი კოლექციებთან ერთად ბერლინის სასახლის მუზეუმში გადაინაცვლა. მთლიანად მსოფლიო ომის დროს ამ კოლექციების ნაწილი დაზიანდა, ომის შემდეგ კი გაიყო ალბოგელეთ და დასავლეთ ბერლინის მუზეუმების კოლექციებად. დასავლეთ ბერლინის კოლექციები გერ. ბერლინის შარლოტენბურგის სასახლეში გადავიდა, 1985 წელს კი კულტურული მემკვიდრეობის მუზეუმში, რომელიც დღეს, რეკონსტრუირებული სახით, ბერლინის გამოყენებითი ხელოვნების მუზეუმია. ამდენად, ჩუბინაშვილ/ამირანაშვილის ცნობა მართებულია, რადგან ბერლინის გამოყენებითი ხელოვნების მუზეუმი წმ. დემეტრეს მინანქრის შექმნის დროისთვის სასახლის მუზეუმში იყო განთავსებული, ხოლო რამდენჯერმე ადგილმდებარეობის მონაცვლეობის შემდეგ, უკვე საკუთარ შენობაში განთავსდა, საიდანაც მინანქარი მოგზაურობდა მსოფლიოს სხვადასხვა მუზეუმის დროებით საგამოფენო ექსპოზიციებში ჩასართავად.

ქრები⁶¹ და XII ს-ის სოლომონ და დავით წინასწარმეტყველების მინანქრის ლორწინები, ვენეციის ცნობილი პალა დოროს შემკულობიდან. ამავე დროს, ვარძიის სახარების წმ. დემეტრეს მინანქრის შედარებამ X ს-ის მიწურულით დათარიღებულ ამავე წმინდანის გამოსახულებიან მინანქრის ენკოლპიონთან გერმანიის პალბერშტატის კათედრალიდან,⁶² საშუალება მისცა მკვლევრებს მეტი სიზუსტით განესაზღვრათ მისი შესრულების თარიღი, რომელიც დღე-ისათვის ტიხრული მინანქრის აღიარებულ სპეციალისტთა მიერ XI ს-ის პირველი ნახევრის ძეგლთა ჯგუფში თავსდება. თუმცა განსხვავებულია მოსაზრება მისი დამზადების ადგილის შესახებ.⁶³ მეცნიერთა ნაწილის აზრით, წმ. დემეტრეს ეს საუცხოო მინანქარი, რომელიც დღემდე მოღწეული ბიზანტიური ტიხრული მინანქრის უმაღლეს კატეგორიას განეკუთვნება, უფრო კონსტანტინეპოლის საიმპერატორო სახელოსნოში უნდა იყოს დამზადებული. აღსანიშნავია, რომ ჩვენი მინანქრის არც ქართული წარმომავლობაა მთლიანად გამორიცხული, თუმცა ამ კონტექსტში ზაზგასმულია, რომ მინანქრის ფერადოვანი გამა მას საკუთრივ ქართული ტიხრული მინანქრებისათვის დამახასიათებელი კოლორიტისგან განასხვავებს.⁶⁴

ქართულ კონტექსტში ჩვენთვის საინტერესოა, წმ. დემეტრეს გამოსახულების გარკვეული მსგავსება ჯუმათის წმ. გაბრიელის ხატის ერთ-ერთ მინანქრის მედალიონთან, ამავე წმინდანის გამოსახულებით, რომელიც ამჟამად ლუერშია დაცული და XI-XII სს-ით თარიღდება. თუმცა, როგორც ცნობილია, დღეისათვის, ჯუმათის წმ. გაბრიელის ხატის მინანქრებიც ბიზანტიურ ტიხრული მინანქრის ნიმუშებად და კონსტანტინეპოლის საიმპერატორო კარის წრის ხელოვნების ძეგლებად განიხილება.⁶⁵

ჩვენ არ გავამახვილებდით ასეთ ყურადღებას წმ. დემეტრეს მინანქრის მნიშვნელობაზე, თარიღსა და წარმომავლობაზე, რომ არა ერთი უნიკალური

⁶¹ The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era, ილ. 145.

⁶² The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era, ილ. 108.

⁶³ მკვლევართა აზრით, მიუხედავად იმისა, რომ ბიზანტიის სიდიდით მეორე უმნიშვნელოვანეს ცენტრში – თესალონიკშიც არაერთი საუკეთესო ტიხრული მინანქრის ნიმუშია შექმნილი, ეს არ არის საკმარისი ამ შესანიშნავი ძეგლის თესალონიკური წარმომავლობის დასადგენად. მათი ვარაუდით, ვარძიის სახარების წმ. დემეტრეს მინანქრის ლორწინის შესრულების განსაკუთრებული მხატვრული და ტექნიკური სრულყოფილება უფრო კონსტანტინეპოლის საიმპერატორო კარის სახელოსნოზე უნდა მიუთითებდეს. The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era, გვ. 160-161.

⁶⁴ The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era, გვ. 160-161.

⁶⁵ The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era, გვ. 160-146.

აღმოჩენა, რომელიც სულ ახლახან, 2015 წელს, გახდა ცნობილი ფართო სამეცნიერო წრეებისათვის, რუსი ბიზანტიოლოგის, ი. პიატნიცკის პუბლიკაციიდან, რომელიც პეტერბურგის ერმიტაჟის შრომების კრებულში დაიბეჭდა, ამავე კრებულის სატიტულო ყდაზე გამოტანილი ვარძიის სახარების ღვთისმშობლის ჩვენი მინანქრის ფოტოსთან ერთად.

როგორც ზემოთ აღვნიშეთ, დღემდე ერთ-ერთი პასუხგაუცემელი შეკითხვა იყო, თუ რა დაემართა თავად ვარძიის სახარების ყდას, რომელიც ძვირფასი ლითონისაგან დამზადებული ორნამენტული დეკორით მორთული ჩარჩოებით იყო შემკული, რომელშიც ჩვენი მინანქრები იყო ჩასმული. როგორც საზღვარგარეთ გატანილი წმ. დემეტრეს მინანქრის ფოტოებზე ვხედავთ, იგი უკვე აღარ არის ამ დეკორირებულ ჩარჩოში. საბედნიეროდ, 2001 წელს, ეს ყდა ი. პიატნიცკიმ აღმოაჩინა პეტერბურგის ერმიტაჟის სამეცნიერო ბიბლიოთეკის იშვიათ წიგნთა განყოფილებაში, სადაც იგი ძველი რუსული და დასავლეთ ევროპული ყდების კოლექციაში იყო ჩართული. მკვლევრის მიერ ყდის წარმომავლობის ამოცნობის შემდეგ იგი გადაეცა ერმიტაჟის აღმოსავლეთის ბიზანტიურ განყოფილებაში, სადაც იგი ამჟამადაა დაცული.

ახლად აღმოჩენილი ვარძიის სახარების ყდა ორი ხის დაფისაგან შედგება (სურ. 5, 6),⁶⁶ რომლის შიგა, ტყავის ყდის დეკორი, ამოტივფრულ, წრეში ჩასმულ ხვეულ ორნამენტს წარმოადგენს, რომელიც კიდეებში სხვადასხვა ორნამენტით შემკული ჩარჩოებითაა შემოფარგლული. ეს ორნამენტაცია აშკარად უფრო ადრეულია და განსხვავდება ხის დაფის ოქროს ფირფიტების ორნამენტისაგან.⁶⁷ ვარძიის სახარების ყდის ამ ადრეული დეკორის ატრიბუცია სამომავლოდ სპეციალურ კვლევას მოითხოვს, თუმცა რამდენადაც ამ ფოტოებზე დაკვირვებით შეგვიძლია ვიმსჯელოთ, ეს ამოტივფრული ორნამენტაცია ძალიან ჰგავს სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტრის იმ ქართულ ხელნაწერთა ყდების ორნამენტაციებს (Sin.Geor.26 და Sin.Geor. 32-57-33), რომლებსაც სინას მთის ცნობილ ქართველ მოღვაწეს, იოანე-ზოსიმეს, სახელს უკავშირებენ და X ს-ის ბოლო ათწლეულებით ათარილებენ.⁶⁸

⁶⁶ თითოეული პანელის ზომაა – 26X20სმ.

⁶⁷ А. Пятницкий. Драгоценный переплет Четвероевангелия из Вардзии, გვ. 147, 152.

⁶⁸ ქართული ხელნაწერი წიგნის ყდის შემკულობის შესახებ ამ პერიოდში იხ. მ. კარანაძე. ქართული წიგნის ყდის ისტორია. თბ. 2002, გვ. 9-16; მ. კარანაძე. X საუკუნის კიდევ ერთი ხელნაწერის ყდა სინას მთის ქართულ ხელნაწერთა კოლექციიდან. მრავალთავი. 22. თბ. 2007, გვ. 346-350, ილ. 2, 4.

რამდენადაც ტყავის ყდა სახარების აკინძვის თანადროული უნდა იყოს, გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ვარძიის სახარების ახლანდელი დათარიღება XII-XIII ს-ის დასაწყისით გადასახედია და ხელნაწერი X-XI ს-ის დასაწყისის ძეგლს შეიძლება წარმოადგენდეს, რომელიც მოგვიანებით, XII ს-ის მიწურულისთვის ჩაისვა ახალ ყდაში. შესაბამისად, შესაძლებელია იგი არა წმ. ექვთიმე მთაწმინდელის სახარების ასლს, არამედ სწორედ მის კუთვნილ სახარებას წარმოადგენდეს.⁶⁹ ამ შემთხვევაში, წმ. დემეტრეს მინანქარი, შესაძლოა, თავიდანვე, ამ სახარების თავდაპირველი ყდის დეკორში იყო ჩასმული.⁷⁰ როგორც ვიქსონი მიიჩნევს, ვარძიის სახარების პირველი ყდის დეკორი, წმ. დემეტრეს მინანქრიანი გამოსახულებით, შესაძლოა ვენეციის მარციანას ნაციონალური ბიბლიოთეკის ბიზანტიური ხელნაწერის მინანქრებით გაფორმებული ყდის მსგავსი ყოფილიყო, რომელსაც ერთ მხარეს ქრისტე პანტოკრატორის, მეორეზე კი ღვთისმშობლის მინანქრების მსგავსი ფორმატის გამოსახულებები ამკობს.⁷¹ სხვათა შორის, საინტერესოა, რომ ღვთისმშობლის სრული ფიგურა ამ ხელნაწერის ყდის მინანქარზეც ორანტიის ექსტიმ ხელაპყრობილია წარმოდგენილი.

თუ ჩვენი დაკვირვება მართებულია, ვარძიის სახარების ტყავის ამოტვიფრულ დეკორზე დაყრდნობით, შესაძლოა გამოითქვას ვარაუდი, რომ იგი სინას მთის ქართული სკრიპტორიუმიდან უნდა მოხვედრილიყო ათონის ივერთა მონასტერში, საიდანაც შესაძლოა ტაო-კლარჯეთის გავლით აღმოჩნდა თამარის სამეფო კარზე. თუმცა, ეს მხოლოდ ვარაუდებია და ამ საკითხის გასარკვევად ეს ხელნაწერი დარგის სპეციალისტების დეტალურ დაკვირვებასა და ანალიზს მოითხოვს.

ის ფაქტი, რომ სახარების თავდაპირველი ყდა სწორედ XII ს-ის ბოლოს ან XIII ს-ის დასაწყ. უნდა შეემკოთ ახალი, ღვთისმშობლის მინანქრით შემკობილი ყდით, ხის დფებზე მიმაგრებული ოქროს ორნამენტირებული ფირფიტების დეკორითაც დასტურდება (სურ. 5, 6).⁷² როგორც სტატიის

⁶⁹ А. Пятницкий. Драгоценный переплет Четвероевангелия из Вардзии, გვ. 152.

⁷⁰ А. Пятницкий. Драгоценный переплет Четвероевангелия из Вардзии, გვ. 166. ამ მოსაზრების არგუმენტად შეიძლება გამოდგეს ის ფაქტი, რომ წმ. დემეტრეს მინანქრიანი ფირფიტა, ღვთისმშობლის მინანქრიანი ფირფიტისაგან განსხვავებით, არ ავსებს ვარძიის სახარების მოგვიანებით შესრულებული ორნამენტიანი ოქროს ჩარჩოს მთლიან არეს.

⁷¹ The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era. გვ. 160-161, ილ. 41.

⁷² სახარების ყდის ხის თითოეული დაფა, ოთხ-ოთხი ოქროს ორნამენტირებული ფირფიტით იყო გაფორმებული. მათგან წმ. დემეტრეს ჩარჩოს ერთ-ერთი ფირფიტა დაკარგულია, თუმცა

დასაწყისში აღინიშნა, სწორედ ამ ოქროს ფირფიტების ორნამენტაციაზე აქვს გამაზვიებელი ყურადღება გ. ჩუბინაშვილს ქართული ოქრომჭედლობისადმი მიძღვნილ ნაშრომში. როგორც მკვლევარი აღნიშნავს, ფირფიტების ორნამენტი თავისი სტილითა და შესრულების მანერით ძალიან ახლოსაა XI-XII სს-ის ქართული ჭედური ძეგლების ორნამენტაციასთან, განსაკუთრებულ მსგავსებას კი ამჟღავნებს წმ. ანდრიას ხატის სამ შემორჩენილ ორნამენტულ ფრაგმენტთან, რომლებიც ზუსტად თარიღდება ხატის დამკვეთის აღმნიშვნელი წარწერით (სურ. 7).⁷³ აქ მოხსენიებულია XII ს-ის მიწურულის ქართული სამეფო კარის ცნობილი მოღვაწე, ერისთავთერისთავი და თამარის მეჭურჭლეთუხუცესი, აბულასანი. როგორც ცნობილია, სწორედ აბულასანის რჩევით ჩამოიყვანეს თამარს პირველ მეუღლედ, ანდრია ბოგოლუბსკის ვაჟი, იური ანდრიას ძე საქართველოში. აბულასანის მოღვაწეობა, 1186-1191 წლებით შემოიფარგლება, რადგანაც თამარის რუსი მეუღლის განდევნის შემდეგ, მეფემ აბულასანი შერისხა და მას მეჭურჭლეთუხუცესის თანამდებობა ჩამოართვა.⁷⁴ ვარძიის სახარების ყდისა და წმ. ანდრიას ხატის ჭედური ორნამენტის მსგავსება იმდენად დიდია, რომ, სავარაუდოდ, ეს ძეგლები ერთსა და იმავე სახელოსნოშია დამზადებული. შესაბამისად, ვარძიის სახარების მინანქრების ორნამენტული ჩარჩო სწორედ აბულასანის მოღვაწეობის ან მასთან ახლო წლებით შეიძლება დავათარიღოთ.

აქედან გამომდინარე, შეიძლება დავასკვნათ, რომ ვარძიის სახარების ყდის XII საუკუნის მიწურულით დათარიღებული მეორე დეკორი თანხვედრაშია ღვთისმშობლის გამოსახულებიანი მინანქრის დათარიღებასთან, XII ს-ის მიწურულისა და XIII ს-ის დასაწყისით. ცხადია, ეს დამთხვევა შემთხვევით ხასიათს არ უნდა ატარებდეს და ლოგიკურ დასკვნამდე მივყავართ: როგორც ჩანს, სახარების მეორე ყდის დეკორის შემკობა სამეფო დაკვეთა უნდა ყოფი-

ერმიტაჟში დაცულ ფოტოზე ეს ფირფიტა ჯერ კიდევ ადგილზეა. პეტერბურგის ერმიტაჟის სამეცნიერო-ტექნიკურ განყოფილებაში ჩატარებულმა ექსპერტიზამ გამოავლინა, რომ შეიძვე ოქროს ფირფიტის შემადგენლობა ერთნაირია და 80% ოქროს, 10-15% ვერცხლისა და 3-5% სპილენძისაგან შედგება. ამდენად, ეს ორნამენტული ჩარჩოები შუა საუკუნეების ქართული ოქრომჭედლობის იმ იშვიათ ნიმუშს წარმოადგენს, რომელიც ძირითადად ოქროშია შესრულებული. იხ. А. Пятницкий. Драгоценный переплет Четвероевангелия из Вардзии, გვ. 157.

⁷³ წმ. ანდრიას ხატის ორნამენტული ფრაგმენტები ამჟამად საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შ. ამირანაშვილის ხელოვნების მუზეუმის ფონდებშია დაცული.

⁷⁴ ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთან. ქართლის ცხოვრება. თბ. 2008, გვ. 411; ივ. ჯავახიშვილი. ენციკლოპედიური ლექსიკონი. თბ. 2002, გვ. 95. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია. ტ. I. თბ. 1975, გვ. 44.

ლიყო და, სავარაუდოდ, დამკვეთი თამარ მეფეა, რომელმაც ღვთისმშობლისა და წმ. დემეტრეს მინანქრებით ახლად შემკობილი სახარება, ვარძიის მონასტერსა და მის მთავარ სიწმინდეს – ვარძიის ღვთისმშობლის სასწაულმოქმედ ხატს შეწირა.

როგორც დავინახეთ, საქართველოს ხალხური და გამოყენებითი ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის არქივში დაცული ღვთისმშობლის მინანქრის ფოტო შუა საუკუნეების კიდევ ერთ უნიკალურ ქართულ ძეგლს-ვარძიის სახარების ყდას წარმოგვიდგენს, რომელიც XII საუკუნის ბემქენ და ბექა ოპიზრების ბრწყინვალე ჭედური ყდებით გაფორმებული ბერთის, წყაროსთავის და ტბეთის ქართულ ოთხთავთა რიგში, ჯერჯერობით ერთადერთი ჩვენთვის ცნობილი ძეგლია, რომლის ყდის დეკორიც ტიხრული მინანქრებით იყო შემკობილი. სამწუხაროა, რომ ვარძიის სახარების ერთ ღროს ღიდებით დაწყებული ისტორია ასე სევდიანად ირეკლავს თავად ქვეყნის ისტორიასაც: ოდესღაც ერთიანი და ძლიერი ქართული სამეფოს კიდევ ერთი სიმბოლო დღეს დანაწევრებული და მიმოფანტულია საქართველოში, რუსეთსა თუ ევროპის სხვადასხვა ქვეყანაში.

ილუსტრაციები

1. სახელის სახარების ყდა. ა. როინაშვილის ფოტო
საქართველოს ხალხური და გამოყენებითი ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის არქივი

2. გელათის სახარების ყდა წმ. დემეტრესა და ღვთისმშობლის მინანქრებით.
ფოტო: გ. ჩუბინაშვილი. ქართული ოქრომჭდლობა. რკვევანი ქართული შუა საუკუნეების
ხელოვნების ისტორიისათვის. თბ. 1959, ტ. 2, ფიგ. 414

3. სატიტულო ყდა ღვთისმშობლისა (XII-XIII სს-ის დას.) და წმ. დემეტრეს მინანქრების
(XI ს-ის I ნახევ.) ილუსტრაციებით, ვარძიის სახარების ყდის დეკორიდან.

საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა

ფოტო: Н. П. Кондаков. Византийские эмали. Собрание А. В. Звенигородского. История и
памятники византийской эмали. СПб, 1892.

4. წმ. დემეტრეს შინაგნის ლორწო (XIV-ის I ნახ.) ვარძიის სახარების ყდის დეკორიდან.
ბერლინის დეკორატიული ხელოვნების მუზეუმი
ფოტო: The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261.
Ed. by H. Evans and W. D. Wixom (გამოფენის კატალოგი, Nr.107).

5. ღვთისშობლის მინანქრის ორნამენტული დეკორით შემკული ოქროს ჩარჩო. ვარძიის სახარების XII ს-ის ცდა. პეტერბურგის სახელმწიფო ერმიტაჟი

ფოტო: Ю. А. Пятницкий. Драгоценный переплет Четвероевангелия из Вардзии. Труды Государственного Эрмитажа. LXXIV. Византия в контексте мировой культуры.

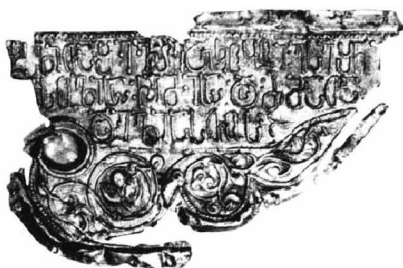
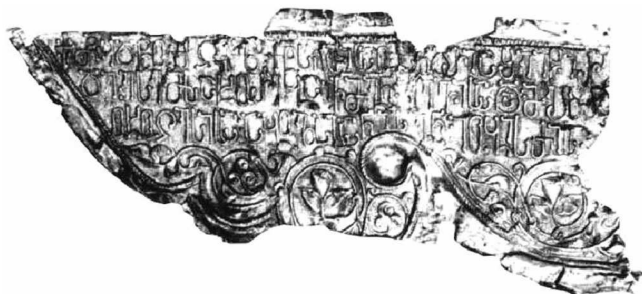
Материалы конференции посвященной памяти А. В. Банк (1906-1984). СПб, 2015, ил. 22.

6. წმ. დემეტრეს მინანქრის (XI ს-ის I ნახ) ორნამენტული დეკორით შემკული ოქროს ჩარჩო. ვარძიის სახარების XII ს-ის ცდა. პეტერბურგის სახელმწიფო ერმიტაჟი

ფოტო: Ю. А. Пятницкий. Драгоценный переплет Четвероевангелия из Вардзии. Труды Государственного Эрмитажа. LXXIV. Византия в контексте мировой культуры.

Материалы конференции посвященной памяти А. В. Банк (1906-1984). СПб, 2015, ил. 23.

7. წმ. ანდრეას ზატის ორნამენტული ფრაგმენტები აბულასანის საეპიტოლიონო
წარწერებით (1181-1191). საქართველოს ეროვნული მუზეუმი.

შ. ამირანაშვილის სახ. ხელოვნების მუზეუმის ფონდები.

ფოტო: გ. ჩუბინაშვილი. ქართული ოქრომჭედლობა. რკვევანი ქართული შუა საუკუნეების ხე-
ლოვნების ისტორიისათვის. თბ. 1959, ტ. 2, ფიგ. 421-422

Nino Simonishvili

**BETWEEN HISTORY, COLLECTORS, SCIENCE AND POLITICS:
*The Identification of a Medieval Book Cover of the Four Gospels in the Photo
Archive of Georgian State Museum of Folk and Applied Art***

Summary

In the rich archives of the Georgian State Museum of Folk and Applied Art there is a collection of photographs acquired in 1910-1913. This is an important material for the identification and history of the precious objects taken out of Georgia during political volatility and now kept in various museums and private collections around the world. The present paper begins with one of the Museum's archival photographs of a cloisonné image of the Enthroned Virgin with Archangels in a richly-decorated chased frame. On the mount, the work is identified as the book cover of the Khakhuli Four Gospels.

The same image of the Virgin paired with another enamel image of a standing figure of St. Demetrius in a similarly richly-decorated chased frame was identified by the Georgian scholars G. Chubinashvili and Sh. Amiranashvili as the Medieval period book cover of Gelati Four Gospels. As they showed, this book cover, one decorated with the gold-chased plaques and two cloisonné enamels, was kept until the 1880s at the Gelati monastery near Kutaisi until the enamels attracted collectors and antiquarians from the 19th century Russia, who, with the support of the local authorities, robbed the treasury of the monastery. The precious cover was removed from the manuscript and replaced by a modern Russian cover executed in the workshop of a famous Russian jeweler I. Sazikov. The original cover was sold to the Kammerger of the Russian Imperial court I. Balashev. Later on, the enamels were dismantled from the cover by I. Balashev who then lent them to different exhibitions organized between 1897-1915 in St. Petersburg. After the Bolshevik Revolution, the enamels were illegally taken to Berlin where they appeared on the antiquarian market and were sold separately, St. Demetrius to the Berlin Museum and the Virgin to a Belgian collector, A. Stoclet. The two Georgian scholars also point out that the publications of the famous Russian scholar N. Kondakov is the only source of information about the enamels. Kondakov considered the enamel plaque of St.

Demetrius as one of the best Byzantine enamels dated by the end of the 10th and beginning of the 11th century and the enamel of the Virgin as a work produced in Georgia by a Georgian artist at the end of the 12th and beginning of the 13th centuries.

Based on a critical analysis of the Georgian and Russian publications on the enamels in a broader historical and political context as well as of the inscriptions on the page margins, the Museum's photo can be identified as the book cover of the Vardzia Four Gospels, which once belonged to the Queen Tamar (1186-1212). It was probably donated to the Vardzia monastery and its main relic, the miraculous icon of the Virgin of Vardzia.

ქეთევან ნადირაძე

მეცნიერება საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენისა და მისი საერთაშორისო აღიარებისათვის ბრძოლის სამსახურში*

ქართულ ისტორიოგრაფიაში XIX საუკუნის 40-იანი წლებიდან საქართველოს ეკლესიის ისტორიის შესწავლის საქმეში სამი ახალი მიმართულება გამოიკვეთა: 1. საეკლესიო ცხოვრების შესახებ არსებული წყაროების მოძიება, შესწავლა და გამოცემა; 2. შექმნილი წყაროთმცოდნეობითი ბაზის საფუძველზე ეკლესიის ისტორიის განმაზოგადებელი ნაშრომების შექმნა; 3. ავტოკეფალისტთა მოძრაობა, რომელიც მიზნად ისახავდა შეესწავლათ და დაეწერათ ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის ისტორია. ამავე დროს, რჩებოდა საკითხისადმი ტრადიციული მიდგომა, საქართველოს ისტორია და კერძოდ, ქართული უძველესი საისტორიო ძეგლი „ქართლის ცხოვრება“ განეგრცოთ და გაემდიდრებინათ საეკლესიო ისტორიის საკითხებით.

XIX საუკუნის ქართულ მეცნიერებაში ამგვარ მოვლენას, გარდა სამეცნიერო მნიშვნელობისა, იდეოლოგიური დატვირთვა ჰქონდა. რუსეთმა საქართველოს სახელმწიფოს შეერთების შემდეგ (1801 წელს გააუქმა ქართლ-კახეთის, ხოლო 1810 წელს იმერეთის სამეფოები) თანმიმდევრულად დაიწყო ქართული ეკლესიის შევიწროება.

მიუხედავად აღმოსავლეთ საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის ანტონ II ბაგრატიონის (1788-1811) ლოიალობისა, რუსეთის ხელისუფლების მიმართ,¹ ქვეყანაში ახალი პოლიტიკური წეს-წყობილების დამყარების შემ-

* წაკითხულია ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენის 100 წლისთავისადმი მიძღვნილ სამეცნიერო კონფერენციაზე. 2017 წ. 23 მარტი, თსუ.

¹ 1801 წელს საქართველოს პოლიტიკური დამოუკიდებლობის მოსპობის შემდეგ რუსეთის ტახტის ერთგულებაზე ანტონ II ხალხი დააფიცა, რის გამოც მიიღო თეთრი ბარტყულა სერაბიშვიტა და ბრილიანტის ჯვრით შემკული ალექსანდრე ნეველის ორდენი. ასევე იგი დათანხმდა სასულიერო დიკასტერიის დაარსებას.

დევ, ანტონ II და ავტოკეფალური ეკლესიის დამოუკიდებელი მმართველობა რუსეთის მთავრობისათვის მიუღებელი შეიქნა. ამდენად, მთავარმართებლები (კნორინგი, ციციანოვი, ტორმოსოვი) ზშირად ერეოდნენ საეკლესიო საქმეებში. ცდილობდნენ შეეზღუდათ კათოლიკოსის უფლებები, კონტროლი დაეწესებინათ საეკლესიო შემოსავალზე, მოითხოვდნენ მათთან შეთანხმებით სასულიერო პირთა თანამდებობაზე დანიშვნას, ყველანაირ ზერხს მიმართავდნენ, რათა ეპისკოპოსებს ნებაყოფლობით უარი ეთქვათ საწყმოსოზე.

ბუნებრივია, ანტონ II ასეთ წრეგადასულ ბრძანებებს ვერ ეგუებოდა. იგი ეკლესიის მმართველობის რუსულ წესებზე გარდაქმნის წინააღმდეგ გამოდიოდა. მას დინასტიური ჩამომავლობისა (ქართლ-კახეთის მეფის ერეკლე II ვაჟი) და პირადი თვისებების წყალობით დიდი გავლენა ჰქონდა ზალზე. რუსეთის მთავრობა საბაბს ეძებდა, რათა იგი მშვიდობიანად ჩამოეცილებინა საკათალიკოსო ტახტისათვის. მას ბრალი დასდეს ქართული სამართლის მიხედვით მიწისმფლობელობის წესის დარღვევაში. დაუპირისპირეს თბილელი მიტროპოლიტი არსენი, რომელმაც პირადი ინტერესებიდან გამომდინარე, რუსეთის იმპერატორს ალექსანდრე I (1801-1825) გაუგზავნა წერილობითი აპელაცია, რამაც რუსეთის მთავრობას საშუალება მისცა ანტონ II რუსეთში გაეწვია და მის არყოფნაში ავტოკეფალია და კათოლიკოსობა გაეუქმებინა, რაც 1811 წლისთვის აღასრულა კიდევ. უფრო ტრაგიკულად დამთავრდა დასავლეთ საქართველოს საკათალიკოსოს გამგებლის ქუთათელი მიტროპოლიტის დოსითეოს წერეთლის (1795-1814) ცხოვრება. იგი ერთ-ერთი სულისჩამდგმელია 1820 წლის იმერეთის აჯანყებისა, რომელიც მიმართული იყო რუსეთის ზელისუფლების მიერ საეკლესიო რეფორმის ჩატარების წინააღმდეგ (ავტოკეფალია აქ 1814 წელს გააუქმეს და უშუალოდ შეუერთეს იმპერიის ეკლესიას). დოსითეოსი დააპატიმრეს და რუსეთში გადასახლება მიუსაჯეს, მაგრამ უდიერი მოპყრობის შედეგად მგზავრობის ღროს გარდაიცვალა.

რუსეთის იმპერიამ გააუქმა რა აღმოსავლეთ საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალია და კათოლიკოს-პატრიარქის თანამდებობა, მოახდინა ადმინისტრაციულ-სტრუქტურული და ეკონომიკურ-სოციალური ცვლილებები, ქართული ეკლესია რუსეთის სინოდის საეპარქოსოდ გადაკეთდა. ეპარქოსებად ნიშნავდნენ რუსეთიდან მივლინებულ მღვდელმთავრებს. წირვა-ლოცვა შემოიღეს რუსულ ენაზე, ჩაატარეს საეკლესიო ქონების აღწერა, რათა იგი რუსეთის ზაზინას გადასცემოდა. ამით, რუსეთის მთავრობამ ეკლესიას წაართვა არა მხოლოდ თვითმმართველობა, არამედ მოუსპო ეკონომიკური საფუძვე-

ლიც. ყველაფერი ეს კი გარანტია იყო იმისა, რომ ქართული ეკლესიის როლი მნიშვნელოვნად შემცირდებოდა საქართველოს დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის საქმეში და ქართული ეროვნული სულიერების შენარჩუნებაში.²

ქართული მოწინავე საზოგადოება კარგად ზედავდა, თუ რა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოს ეკლესიის ავტორიტეტის განმტკიცებისათვის, მეცნერული შესწავლის გზით, მისი ათასწლოვანი ისტორიის წარმოჩენას. სწორედ ეს იყო სამეცნიერო კვლევების იდეოლოგიური მხარე.

უპირველეს ყოვლისა, გრძელდებოდა ჯერ კიდევ ვახტანგ VI მიერ XVIII საუკუნეში დაწყებული საქმე, საქართველოს ისტორიას ამდიდრებდნენ საეკლესიო ისტორიით. ამის დამადასტურებელია ქართლ-კახეთის სამეფოს გაუქმების შემდეგ იძულებით რუსეთში გადასახლებული ბაგრატიონების შემოქმედება, რომლებიც პეტერბურგში შექმნილი სამეცნიერო ატმოსფეროდან გამოდინარე, ნაყოფიერ სამეცნიერო მოღვაწეობას ეწეოდნენ: დავით ბატონიშვილის (1767-1819) რუსულ ენაზე დაბეჭდილი საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან XIX საუკუნემდე, იოანე ბატონიშვილის (1772-1836) ენციკლოპედიური ნაშრომი „კალმასობა“, ბაგრატ ბატონიშვილის (1776-1841) „ახალი მოთხრობა“, სადაც შეტანილია წმინდანთა სასწაულები და განსაკუთრებით თეიმურაზ ბატონიშვილის (1782-1846) მიერ „ქართლის ცხოვრების“ მეცნიერული შესწორებები. აქ წარმოდგენილია მასალები ქრისტიანობის მიღების დათარიღებისათვის, მოთხრობები წმინდანთა ცხოვრების შესახებ, საეკლესიო მოღვაწეთა ბიოგრაფიები და სხვ.

XIX საუკუნის მე-2 ნახევრის ქართველმა ისტორიკოსებმა ინტენსიურად დაიწყეს (ეს პროცესი უკვე წარმატებით მიმდინარეობდა ევროპასა და რუსეთში) საქართველოს ისტორიის მრავალფეროვანი წყაროების მოძიება, რომელთა შორის მრავლად იყო საეკლესიო წყაროები. ისტორიოგრაფიას მნიშვნელოვანი წარმატებები ჰქონდა წერილობითი წყაროების გამოვლენის, პირველადი დამუშავებისა და გამოცემის საქმეში. ამ პერიოდის თითქმის ყველა გამოჩენილი ისტორიკოსი წყაროთმცოდნეც იყო: მ. ბროსე, დჩუბინაშვილი, დ. ბაქრაძე, ალ. ცაგარელი, ალ. ხახანაშვილი, მ. ჯანაშვილი, თ. ჟორდანი და სხვ. ისინი საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში მოგზაურობის დროს აგროვებდნენ ხელნაწერებს, ხელნაწერების ქრონიკალურ მინაწერებს, გენეალ-

² ქ. ნადირაძე. ანტონ II. წგნ. საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქები, რედ. რ. მეტრეველი. თბ. 2002, გვ. 130-133.

ოგიურ ცნობებს, გუჯრებს, ეკლესიების სიძველეთა აღწერილობებს, საფლავის ქვების წარწერებს, სხვადასხვა სამახსოვრო ჩანაწერებს. აღწერდნენ ქართულ ლაპიდარულ, ჭედურ და ფრესკულ წარწერებს, ეძებდნენ მივიწყებულ და უცნობ ეკლესიებს, აღწერდნენ მათ.³

საჭირო გახდა სამეცნიერო-კვლევითი დაწესებულებების ტიპის არსებობა, სადაც მოპოვებული მასალები თავს მოიყრიდა და დაიწყებოდა მათი მეცნიერული შესწავლა-გამოცემა. ამ მიზნის განხორციელება რუსეთში, ითავა ცნობილმა ქართველოლოგმა მარი ბროსემ(1802-1880), რომლის განკარგულებაში იყო აკადემიის აზიური მუზეუმი. მისი პირდაპირი მოვალეობა იყო აქ ქართული მასალების თავმოყრა. ქართველ მეცნიერთა და მოღვაწეთა დახმარებით, განსაკუთრებით ამ საქმეს დიდი ამაგი დასდო თეიმურაზ ბატონიშვილმა, ბროსემ თავი მოუყარა მრავალ ხელნაწერს, სიგელ-გუჯარსა და ეპიგრაფიკულ წარწერებს. მისი მეცადინეობით აზიური ინსტიტუტის ფონდი ძალიან გაძლიერდა. აქ წარმოდგენილი მასალიდან ბროსემ მრავალი ხელნაწერის გამოცემა მოახერხა.⁴

1888 წელს თბილისში დაარსდა საეკლესიო მუზეუმი, რომლის მიზანი იყო ისტორიულ სიძველეთა შეკრება. მის წესდებაში ეწერა: საჭიროა შეიკრიბოს 1. ძველი ხელნაწერები, ძველად დაბეჭდილი წიგნები, გუჯრები ანუ მონასტრების აქტები; 2. საეკლესიო ავეჯეულობა; 3. ყველა ძველი ნაშთები, რომლებიც მოიპოვება საქართველოს საეგზარქოსოს მონასტრებსა თუ ეკლესიებში და ა.შ. ამგვარი სამუშაოს შედეგად, მუზეუმში მოგროვდა უძვირფასესი, როგორც ლიტერატურული, ასევე საეკლესიო-ისტორიული ხელნაწერი მასალები.

საეკლესიო მუზეუმის დაარსებაში დიდი როლი ითამაშა დ. ბაქრაძემ. მუზეუმის დირექტორები სხვადასხვა დროს იყვნენ თ. ჟორდანიას და მ. ჯანაშვილი. ამავე საქმეს ემსახურებოდა ნაწილობრივ საერო მუზეუმში და ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება (დაარსდა 1879 წ.).⁵

ქართველ ისტორიკოსთა ძალისხმევის შედეგად მივიღეთ შემდეგი გამოცემები: თ. ჟორდანიას „ქრონიკები“ (3 წგნ. 1892, 1897, 1969), «Описание рукописей Тифлиского церковного музея Карталино-Кахетинского духовенства» (1902); მ. ჯანაშვილის „ბასილი ზარზმელისა და სერაპიონ ზარზ-

³ ქ. ნადირაძე. ქართული ისტორიოგრაფია. თბ. 2012, გვ. 77-101.

⁴ შ. ხანთაძე. მარი ბროსე. თბ. 1966.

⁵ ლ. გოდერიძე. კულტურულ-საგანმანათლებლო მოძრაობა საქართველოში XIX საუკუნის მეორე ნახევარსა და XX საუკუნის დასაწყისში. თბ. 2005, გვ. 166.

მელის ცხოვრება“; ნ. მარის „პეტრე იბერის ცხოვრება სამეცნიერო კომენტარებით, ლექსიკონითა და რუსული თარგმანით(1896), „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ (1911); დ. ბაქრაძის «Опись памятников древности в некоторых храмах и монастырях Грузии»; პ. იოსელიანის «Жизнеописание святых прославляемых православною грузинскою церковію» (1850), ექ. თაყაიშვილის „ხელნაწერთა აღწერილობანი“ (ტ. 1-4, 1902-1912), „საქართველოს სიძველენი“ და მრავალი სხვა. აღსანიშნავია ალ. ცაგარელის 1883 წ. მოგზაურობა პალესტინაში, ათონისა და სინას მთაზე ქართული კერების მოსაზახულებლად. შედეგად გამოქვეყნდა: „ცნობები საქართველოს მწიგნობრობის ძეგლებზე“ (1888, რუსულად), „ქართული ძეგლები წმ. მიწაზე და სინაზე“ და ა.შ.

წყაროთა ბაზის შექმნის პარალელურად დიდი ყურადღება დაეთმო ეკლესიის ისტორიის განმაზოგადებელი ნაშრომების შექმნას. ამ ნაშრომებში ძირითადად ქართული ეკლესიის ისტორია წარმოდგენილია ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით, დასაბამიდან ავტოკეფალიის გაუქმებამდე (1811-1814). წამოწეულია ეკლესიის ისტორიის ისეთი კარდინალური საკითხები, როგორებიც არის: 1. მოციქულების ანდრია პირველწოდებულისა და სვიმონ კანანელის ქადაგებანი, 2. წმ. ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა, 3. ეკლესიის ორგანიზაცია, 4. წმ. კვარტის მოპოვება ქართლში, 5. საქართველოს ეკლესია და მისი ავტოკეფალია, 6. ასურელ მამათა მოსვლა საქართველოში, 7. ქართული კულტურის კერები საზღვარგარეთ და აქ მოღვაწე მამები, 8. სამონასტრო ცხოვრების განვითარება და სხვ. საკითხები წარმოდგენილია და განალიზებულია პოლიტიკური ისტორიის ფონზე. უნდა აღინიშნოს, რომ ყველა ამ პერიოდის ავტორი, ხაზს უსვამს დასახული მიზნის სირთულეს, რადგან მათ პირველად უხდებოდათ ასეთი ნაშრომების შექმნა და ერთდროულად ეწეოდნენ წყაროების მოძიებას, შეჯერებას, მათ ანალიზს, ხოლო შემდეგ მწყობრად ეკლესიის ისტორიის გადმოცემას.

ქართული ეკლესიის ისტორიის შესახებ პირველი მონოგრაფია ცნობილმა ისტორიკოსმა პ. იოსელიანმა გამოაქვეყნა პეტერბურგში რუსულად, „საქართველოს მოკლე ისტორია“ (1843), სადაც ქართული და უცხოური წყაროების გამოყენებით გადმოცემულია ქართული ეკლესიის მოკლე ისტორია. სერიოზული წვლილი შეიტანა ეკლესიის ისტორიის შესწავლის საქმეში მიქაელ საბინინმა, რომელმაც 1877 წ. ასევე რუსულად გამოსცა მონოგრაფია „საქართველოს ეკლესიის ისტორია“ (1877), რომელშიც თხრობა VI საუკუნემდე მოდის, ხოლო მის წიგნს „საქართველოს სამოთხე“ (1882), სა-

დაც შეტანილია ქართველ წმინდანთა ცხოვრებები, დღესაც არ დაუკარგავს მნიშვნელობა. მ. ჯანაშვილმა, პირველად ქართულ ენაზე, 1886 წელს, თბილისში გამოსცა „საქართველოს საეკლესიო ისტორია“, სადაც მოკლედ არის მოთხრობილი ეკლესიის მთელი ისტორია, დაარსებიდან ავტოკეფალიის გაუქმებამდე. ასევე საინტერესოა ახალი წყაროებით გამდიდრებული მ. თამარაშვილის ნაშრომი „ქართული ეკლესია დასაბამიდან დღემდე“ (1910, რომი).

ცალკე ნაშრომები მიეძღვნა აფხაზეთის (დასავლეთ საქართველოს) საკათალიკოსოს ისტორიას. მ. ბროსემ შეადგინა აფხაზ კათოლიკოსთა ქრონოლოგიური რიგი «Essai chronologique sur la série des catholicos d' Aphkhazeth» (1857), თ. ჟორდანიამ დაწერა გამოკვლევა რუსულ ენაზე „აფხაზეთის კათოლიკოსები“ (1893), სადაც გადმოცემულია აფხაზეთის (დასავლეთ საქართველოს) საკათალიკოსოს წარმოქმნის მოკლე ისტორია, შედგენილია XIII-XVIII სს. აფხაზთა კათოლიკოსების ქრონოლოგიური რიგი, მოკლე ანოტაციებით. თემა დღესაც მნიშვნელოვანია, როგორც მეცნიერული, ასევე პოლიტიკური თვალსაზრისით. საერთოდ აფხაზეთის (დასავლეთ საქართველოს) კათოლიკოსთა სიის შედგენასა და სრულყოფას დიდი მნიშვნელობა ენიჭება, რადგან დასავლეთ საქართველოში კათოლიკოსთა არსებობის დადასტურება არის ერთ-ერთი მტკიცებულება, რომ აქ არსებობდა საკათალიკოსო მმართველობა. ხოლო, რაც უფრო ადრეულ ხანაში იქნება მათი მოღვაწეობა მითითებული, მით უფრო ადრეული ხანით განისაზღვრება აფხაზეთის (დასავლეთ საქართველოს) საკათალიკოსოს ჩამოყალიბების ანუ ბიზანტიის მორჩილებიდან მისი განთავისუფლებისა და შემდგომში მცხეთის საკათალიკოსოზე დაქვემდებარების თარიღი. რადგან წყაროებში აფხაზთა საკათალიკოსოს წარმოქმნის თარიღი პირდაპირ მითითებული არ არის, ხოლო არსებული მონაცემები ძალიან მწირია და მხოლოდ ვარაუდების გაკეთების საშუალებას იძლეოდა, აფხაზთა საკათალიკოსოს დაარსების დრო მკვლევართა მიერ VIII, IX, X თუ XII-XIII საუკუნეებით განისაზღვრა. ამ საკითხისადმი აზრის სიჭრელეს კიდევ უფრო მეტად განაპირობებდა ის ფაქტი, რომ კათოლიკოსთა სიები არსენით იწყებოდა, რომლის მოღვაწეობის პერიოდი XIV საუკუნის 90-იანი წლებით თარიღდება (მ. ბროსე, პ. კარბელაშვილი, მ. თამარაშვილი).⁶ მეცნიერები მონაცემთა უქონლობის გამო, უფრო ადრეულ ხა-

⁶ მ. თამარაშვილი. ქართული ეკლესია დასაბამიდან დღემდე. რედაქცია გაუკეთეს, წინასიტყვაობა დაურთეს და გამოსაცემად მოამზადეს ზ. ალექსიძემ და ჯ. ოდიშელმა. თბ. 1995.

ნაში მოღვაწე კათოლიკოსებს ვერ ასახელებდნენ.⁷

პირველად თ. ჟორდანიამ მიაკვლია⁸ ახალციხური ტყავის სახარებას, რომლის მინაწერებშიც იხსენიება „სვიმონ აფხაზეთის კათოლიკოსი“.⁹ პალეოგრაფიული ნიშნების შესწავლის საფუძველზე, თ. ჟორდანიამ მივიდა დასკვნამდე, რომ აღნიშნული სახარება „ყოველ ეკვს გარეშე გადაწერილია XI საუკუნის დამლევს ან XII საუკუნის დამდეგს. აღნიშნული მინაწერი, IX-XII საუკუნეების ჩვენამდე მოღწეულ საკათალიკოსოს წყაროებს შორის, ერთადერთია, რომელშიც პირდაპირ არის მითითებული „აფხაზეთის კათოლიკოსის“ შესახებ და ერთმნიშვნელოვნად ამტკიცებს დასავლეთ საქართველოს საკათალიკოსოს არსებობას XI-XII საუკუნეთა მიჯნაზე. სამწუხაროდ, დიდხანს ამ აზრმა მხარდაჭერა ვერ მოიპოვა. დღეს ამ ცნობის საფუძველზე თანამედროვე ისტორიოგრაფიას მყარი საფუძველი შეეძენა დასავლეთ საქართველოს საკათალიკოსოს არსებობა XI-XII საუკუნეთა მიჯნით დაათარიღოს.¹⁰

ჩვენს მიერ ზემოთ აღნიშნული ეკლესიის ისტორიის განმაზოგადებელი ნაშრომები, ძირითადად სქემატურობით ხასიათდებიან და მეცნიერების თანამედროვე დონის მოთხოვნებს აღარ აკმაყოფილებენ, მაგრამ ისინი შექმნის დროისათვის მიზანს ამართლებდნენ. ჯერ ერთი, ამ ნაშრომებით პოპულარიზაცია გაეწია ქართული ეკლესიის ისტორიას, მეორე – დაიწყო ისტორიოგრაფიული ბაზის შექმნა, რაც აუცილებელ პირობას წარმოადგენდა ამ დარგის შემდგომი განვითარებისათვის. ხაზი უნდა გაესვას კიდევ ერთხელ შემდეგ გარემოებას: ამ ნაშრომთა უმრავლესობა წყაროებზე დაყრდნობითაა შექმნილი.

ქართული ეკლესიის ისტორიის კვლევა განსაკუთრებით აქტუალური გახდა 1904-1905 წლებიდან, როდესაც ქართულმა სასულიერო საზოგადოებამ რუსეთის საიმპერატორო კარისა და წმინდა სინოდის წინაშე დასვა საკითხი, ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენის შესახებ. ეს მოთხოვნა

⁷ ქ. ნადირაძე. თედო ჟორდანი – საქართველოს ისტორიის მკვლევარი. თბ. 2004, გვ. 106-107.

⁸ კათოლიკოსი სვიმონი თ. ჟორდანიას ნაშრომში «Абхазские каталикосы» შეტანილი არა აქვს. როგორც ჩანს, საბუთი მისი არსებობის შესახებ მერე აღმოაჩინა და „ქრონიკების“ II წიგნში (1897) შეიტანა.

⁹ ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა. შერევილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ. წ. II. ტფ. 1897, გვ. 90.

¹⁰ თ. ქორიძე. XI-XVI საუკუნეების აფხაზეთის (დასავლეთ საქართველოს) კათოლიკოსთა ქრონოლოგია. ჟურნ. „ელია“. №15, თბ. 2002, გვ. 5; ბ. კუდავა. აფხაზეთის საკათალიკოსოს ისტორიიდან (IX-XIII ს.). ქართული დიპლომატია. წელიწადული. ტ. 9. თბ. 2002, გვ. 4; ქ. ნადირაძე. თედო ჟორდანი – საქართველოს ისტორიის მკვლევარი, გვ. 147-148.

დაუკავშირდა, თავად რუსეთში დაწყებულ მოძრაობას, რომლის მიზანი იყო რუსეთის ეკლესიის გათავისუფლება სახელმწიფო-ბიუროკრატიული აპარატის გავლენისაგან. ითხოვდნენ პატრიარქობის აღდგენას, რომელიც პეტრე I გააუქმა და წმ. სინოდის რეორგანიზაციას. 1700 წლიდან რუსეთს აღარ ჰყოლია უმაღლესი საეკლესიო იერარქი – მოსკოვისა და სრულიად რუსეთის პატრიარქი. 1721 წლიდან რუსეთის ეკლესიას განაგებდა უწმინდესი სინოდი. სინოდს (მიტროპოლიტები, არქიეპისკოპოსები, ეპისკოპოსები) თავმჯდომარეობდა საერო პირი ობერ-პროკურორი. სინოდის წევრებსა და ობერ-პროკურორს იმპერატორი ნიშნავდა და ათავისუფლებდა. რუსეთში დე ფაქტო – დე იურე იმპერატორი ითავსებდა უმაღლესი საეკლესიო იერარქის ფუნქციას.¹¹ აქვე უნდა აღინიშნოს ერთიც: საეკლესიო წყობაში პრინციპულმა განსხვავებამ რთული ვითარება შეუქმნა 1783 წლის რუსეთ-საქართველოს შორის ხელშეკრულების ირგვლივ გამართულ მოლაპარაკებებში ქართულ ეკლესიას. როდესაც ერეკლე II 1771 წლის 30 დეკემბერს ხელი მოაწერა მფარველობითი ხელშეკრულების პროექტს, მეფე კატეგორიულად ითხოვდა სამეფო ხელისუფლების „უცვალებლად“ შენარჩუნებასთან ერთად „მსგავსადვე კათოლიკოზიცა წესსავე თვისსა ეგოს მოუშლელად“.¹² მიუხედავად ამისა, გეორგიევსკის ტრაქტატის (1783 წლის 24 ივლისი) მერვე მუხლის ძალით საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი ანტონ I (1744-1755, 1764-1788) გახდა რუსეთის ეკლესიის უწმინდესი სინოდის წევრი და სინოდში დაიკავა მერვე ადგილი, რაც მის წევრებთან გათანაბრებას ნიშნავდა. უფრო მეტიც, მასზე დიდი პატივით სარგებლობდა შვიდი მღვდელთმთავარი.¹³ ეს თავისთავად კათოლიკოს-პატრიარქის ღირსების შელახვაზე მიუთითებდა, რაც იძლევა საფუძველს ფიქრისა, რომ რუსეთის იმპერიის მესვეურებს ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის გაუქმება იმთავითვე მიზნად ჰქონდათ დასახული.

საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენის მოთხოვნას მხარს უჭერდა, როგორც ქართველი სამღვდელთმთავრების უმრავლესობა, ასევე ქართული მოწინავე საზოგადოება, ილია ჭავჭავაძის მეთაურობით. 1905 წლის მაისის სამღვდელთმთავრების კრებამ შეიმუშავა პეტიცია, სადაც ითხოვდნენ: სასკოლო რეფორმას, სიტყვის, ბეჭდვის, კრების თავისუფლებას, ჩამორთმეული მამუ-

¹¹ ვ. გურული. ქართული სამოციქულო ეკლესიის ავტოკეფალიის გაუქმება. 1811-1814. თბ. 2010, გვ. 38-100.

¹² ვ. მაჭარაძე. გეორგიევსკის ტრაქტატი. თბ. 1983, გვ. 59.

¹³ ვ. მაჭარაძე. გეორგიევსკის ტრაქტატი, გვ. 69.

ლების დაბრუნებას, ავტოკეფალიის აღდგენასა და ეკლესიის სახელმწიფოსაგან გამოჯენას. პეტიციას ხელს აწერდა 412 სასულიერო პირი. ასლები გაეგზავნათ კავკასიის მეფისნაცვალს, სინოდის ობერ-პროკურორსა და სინოდის თავმჯდომარეს მიტროპოლიტ ანტონს. ყრილობის საპასუხოდ პოლიცია შეიჭრა სემინარიის შენობაში და დაუნდობლად ცემეს იქ მყოფი დელეგატები. მოგვიანებით, აგრეთვე დაიწერა მიმართვა, ავტოკეფალიის მოთხოვნით და გაეგზავნა კონსტანტინოპოლის პატრიარქს.¹⁴

ქართველმა თავად-აზნაურობამ დარბეულ სამღვდელოებას სოლიდარობა გამოუცხადა და მწვავე პროტესტი გამოხატა. მოითხოვეს ამ საქმის სასწრაფო გამოძიება. ექვთიმე თაყაიშვილი ამის შესახებ წერდა: „გადავწყვიტეთ ღიდი დემონსტრაცია მოგვეწყო და ავტოკეფალია მოგვეთხოვა, თან უნდა წაგვედო ბიარალები და პლაკატები წარწერებით: აღვიდგინეთ ავტოკეფალია და სხვ. წამოიჭრა საკითხი ვინ უნდა გაძლოლოდა წინ ამ არაჩვეულებრივ დემონსტრაციას. ილიამ გვითხრა: თუ საჭიროა მე წავიძღვებითო!“, შემდეგ ისევ დელეგაცია გააგზავნეს მოსალაპარაკებლად მთავარმართებელთან.¹⁵ ამავე პერიოდში, ილია აქტიურად იყო ჩაბმული ახალი პოლიტიკური პარტიის ორგანიზების საქმეში და მონაწილეობა მიიღო საპროგრამო დოკუმენტის შედგენაში, სადაც პარტიის უპირველეს ამოცანად დასახულია „განახლება ივერიის ავტოკეფალიის უფლებისა და აღდგენა მცხეთა-ივერიის კათალიკოსობისა საქართველოს ადრინდელ საზღვრებს შორის კათალიკოსის მეთაურობით, რომელიც უნდა ამორჩეულ იქნას უკვე ყოფილ წესისამებრ და დამტკიცებულ უმაღლეს მთავრობის მიერ.“ აგრეთვე, პეტერბურგში მყოფი ილია შეხვდა სინოდის თავმჯდომარესა და ობერ-პროკუროს. იგი ცდილობდა დაერწმუნებია რუსეთის ეკლესიის წინამძღოლები საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენის კანონიერებაში. ამისათვის ილია ისტორიულ არგუმენტებსაც იშველიებდა და ქართული ეკლესიის მძიმე მდგომარეობასაც ასაბუთებდა, მაგრამ უშედეგოდ.¹⁶ ავტოკეფალიის აღდგენის სა-

¹⁴ აღნიშნული პეტიცია 1907 წელს პაავის კონფერენციის დელეგატებს დაურიგდათ. 1912 წელს კი დაიბეჭდა (ვარლამ ჩერქეზიშვილისა და დეკანოზ დავით ლაშაშვილის ძალისხმევით) ლონდონში და აშშ-ს პრესის ფურცლებზე. ჩერქეზიშვილი. თხზულებანი. ტ. I. რედ. დ. შველიძე. თბ. 2011, გვ. 29.

¹⁵ მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე. საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია. თბ. 2009, გვ. 108.

¹⁶ ო. გოგიაშვილი. ილია დღეს. თბ. 2008, გვ. 291.

კითხს მხარს უჭერდა მთლიანად თერგდალეულთა მოძრაობა და პოლიტიკური პარტიების უმრავლესობა.

აღნიშნულ საკითხს ბუნებრივია უყურადღებოდ ვერ დატოვებდა ივ. ჯავახიშვილი. მან პეტერბურგში, რუსულ ენაზე გამოსცა ნაშრომი, სადაც აღნიშნულია: კათოლიკოსის (ანტონ II – ქ. ნ.) რუსეთში გაწვევის შემდეგ რუსულმა ხელისუფლებამ გააუქმა ქართული ეკლესიის ავტოკეფალია, რომელიც ერთ-ერთი უძველესი ეკლესიაა. საქართველოს რუსეთთან შეერთების 10 წლის შემდეგ, ქართველებს მოესპოთ შესაძლებლობა, საკათედრო ტაძარში ქართულად ღვთისმსახურების მოსმენისა...¹⁷ ხოლო, 1907 წელს პეტერბურგში გამოცემულ «Политическая Энциклопедия»-ში მან დაბეჭდა სტატია – «Автокефалия Грузинской церкви», სადაც აღნიშნულია ქართული ეკლესიის დამოუკიდებლობის გაუქმების ისტორიული, სამართლებრივი და პოლიტიკური უსაფუძვლობა.

ქართველ ავტოკეფალისტებს ყოველმხრივი ბრძოლა გამოუცხადეს. რუსმა მოღვაწეებმა დაიწყეს ტენდენციური ხასიათის სტატიების გამოქვეყნება საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის შესახებ. განსაკუთრებით, აღსანიშნავია არქიმანდრიტ ნიკანდრის სტატია, რომელიც, ისტორიული წყაროების არასწორი ინტერპრეტაციის გზით ცდილობს დაამტკიცოს ის, რომ საქართველოს ეკლესია დამოუკიდებელი არასოდეს ყოფილა და ადრეულ საუკუნეებშიც ანტიოქიის მორჩილებაში იმყოფებოდა. სწორედ, ეს გახდა შემდგომში რუსული მხარის ძირითადი არგუმენტი, რომლითაც ცდილობდნენ დაესაბუთებინათ ქართული მხარის მოთხოვნის უსაფუძვლობა. ნიკანდრის სტატიაზე პასუხმა არ დააყოვნა და ჟურნალ Духовный вестник-ში სერგი გორგაძემ არგუმენტირებულად, წყაროებზე დაყრდნობით გააბათილა ეს პოლიტიკურად მოტივირებული „პასკვილი“.¹⁸

ავტოკეფალიის აღდგენის საქმეში განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო 1905 წლის დეკემბერში თბილისში ჩატარებული საქართველოს ეკლესიის სამღვდელოების დელეგატთა კრება, რომელმაც შეიმუშავა „საქართველოს ეკლესიის რეორგანიზაციის პროექტი.“ პროექტი შედგებოდა 26 პარაგრაფის-

¹⁷ И. Джавахов. Политическое и социальное движение в Грузии XIX веке. СПб. 1906, гл. 21.

¹⁸ Архимандрит Никандр Об Автокефальности Грузинской Церкви и Церковной жизни в Грузии при Католикосах. Журн. «Духовный вестник Грузинского епархата», 1905, 1. №13-14; С. Горгадзе. Автокефальность Грузинской Церкви. Журн. «Духовный вестник Грузинского епархата», 1905, №21-22.

გან, რომელშიც განსაზღვრული იყო საეპარქიოს საბჭოს, ეპისკოპოსის, სა-ოლქო სამძო კრების და საბჭოს, სამრევლო საბჭოს, სამრევლო კრებისა და საკრებულოს წევრთა უფლება-მოვალეობანი და არჩევის წესი. სწორედ ეს პროექტი დაედო საფუძვლად 1917 წლის საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენას.¹⁹

1906 წლის მარტიდან დეკემბრამდე პეტერბურგში მიმდინარეობდა რუსეთის საეკლესიო კრების წინარე თათბირი, რის შემდეგაც ჩატარდებოდა საეკლესიო კრება. წინარე თათბირს უნდა გადაეწყვიტა რუსეთში პატრიარქობის აღდგენისა და საეკლესიო კრების მოწვევის განახლება. ეს თავისთავად ითხოვდა შესაბამისი საკანონმდებლო ბაზის შექმნას. თათბირზე იხილებოდა არაველიკორუსულ მხარეებში, მათ შორის კავკასიაში, საეკლესიო ცხოვრების მოწყობის პირობები, კერძოდ რა სახით უნდა დაქვემდებარებოდა კავკასია, მათ შორის, საქართველო რუსეთის პატრიარქსა და საეკლესიო კრებას. სწორედ ამის შედეგად მოხვდა თათბირის დღის წესრიგში საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის საკითხი.

საეკლესიო კრების წინარე თათბირში სულ მონაწილეობას იღებდა 10 ეპისკოპოსი და 21 პროფესორი. თათბირის წევრი იყო უწმინდესი სინოდის ობერ-პროკურორი ა. დ. ობოლენსკი. ქართულ მხარეს წარმოადგენდნენ ეპისკოპოსები: კირიონი (სამაგლიშვილი), ლეონიდე (ოქროპირიძე), ექვთიმე (ელიაშვილი); პროფესორები: ალ. ცაგარელი, ნ. მარი, ალ. ხახანაშვილი.

ქართული დელეგაცია ბრწყინვალედ იყო მომზადებული, რათა დაეცვა ქართველი ერის ინტერესები და მეცნიერულად, წყაროებზე დაყრდნობით დაესაბუთებინა ქართული ეკლესიის დამოუკიდებლობის აღდგენის სამართლიანობა.

დელეგაციის მოქმედების გეგმა წარმოადგენდა შემდეგს: პირველი-საქართველოს სამოციქულო მართლმადიდებელი ეკლესიის ავტოკეფალიის გაუქმების უკანონობის აღიარების მიღწევა; მეორე- ავტოკეფალიის აღდგენის სამართლიანობის დასაბუთება. ბუნებრივია, თუ პირველის აღიარებას მიაღწევდნენ, მეორე თავისთავად დადებითად უნდა გადაწყვეტილიყო.

სწორედ ამიტომ რუსი მღვდელმთავრები (ვოლინის ეპისკოპოსი ნიკანდრი, მოგილევის ეპისკოპოსი სტეფანე), რუსეთის სამღვდელოების წარმომადგენლები (დეკანოზები: ტ. ბუტკევიჩი, თ. ტიტოვი, ი. ვოსტორგოვი...),

¹⁹ ლ. ტყეშელაშვილი. საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის ისტორიის ძირითადი საკითხები. ქუთაისი. 2014, გვ. 258-259.

ეკლესიის ისტორიის და სამართლის ცნობილი სპეციალისტები (პროფესორები: ნ. გლუხოვოცკი, ი. ბერდიაევი, ი. სოკოლოვი....) ამტკიცებდნენ, რომ საქართველოს ეკლესიის უმძიმესი მდგომარეობიდან გამომდინარე (სპარსელებისა და ოსმალების მიერ ეკლესია-მონასტრების განადგურება, იძულებით გა-მაჰმადიანებული მრავალი ქართველი, დაკარგული ტერიტორიები და სხვ.). ავტოკეფალიის გაუქმება კანონზომიერ მოვლენას წარმოადგენდა. თუმცა იმის აღნიშვნაც არ ავიწყდებოდათ, რომ ისტორიულად ქართული ეკლესია დამოუკიდებელი არასოდეს ყოფილა.

ქართველ მოღვაწეებს მოხსენებები თემატურად ჰქონდათ გადანწილებული, რათა ამომწურავი პასუხები გასცემოდა ყველა იმ საჭირობოროტო საკითხს, რომლებიც სხდომებზე დაისვა.

ეპისკოპოსმა კირიონმა ქართულ, ბერძნულ, ასურულ და არაბულენოვან ისტორიულ წყაროებზე დაყრდნობით აჩვენა მოციქულთა მიერ საქართველოს გაქრისტიანების ფაქტი, დაასაბუთა VIII საუკუნის შუახანებში ანტიოქიის მიერ საქართველოს ავოკეფალობის ცნობა და 1811 წლამდე მისი სრული თავისუფლება.²⁰

ეპისკოპოსმა ლეონიდემ გააკრიტიკა ეგზარქოსების მმართველობა ყოველივე ქართულის დათრგუნვაში, ტრადიციების, რიტუალების დევნაში, ეკლესიის წმინდა სიძველეთა მოსპობაში, სასულიერო განათლების ღონის დაცემაში და სხვა.

ნიკო მარმა დაადასტურა შემდეგი: ქართული ენის დევნა, უმდიდრესი ქართული საეკლესიო წერილობითი ძეგლებისა და საეკლესიო სწავლების უგულვებელყოფა, ქართული ეკლესიის სამოციქულო წარმომავლობა და შესაბამისად მისი საწყისშივე ავტოკეფალურობა და სხვ.

ალექსანდრე ცაგარელი გამოვიდა მოხსენებით,²¹ სადაც ხაზი გაუსვა იმ გარემოებას, რომ ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის გაუქმებით დაირღვა არა მხოლოდ მსოფლიო და ადგილობრივი კრების კანონები, არამედ საქართველოს ეკლესიის განჩინებები. შეიბღალა საქართველოს სამოქალაქო კანონები, სა-

²⁰ კირიონ III სინოდის სხდომებზე წარსდგენად დაწერა ოთხი მოხსენება: «Грузинский церковный вопрос (историко-каноническое основания)»; «Что вынуждает Грузию добиваться восстановления автокефалии своей церкви»; «Какой Иверии дарована автокефалия в XI веке»; «Национальный вопрос в церкви».

²¹ მოხსენება პროფ. ალ. ცაგარელისა. ნათარგმნი სინოდის ორგანოს «Церковные Ведомости»-დან 1906 წ. „მოწმობანი მე-XVII-XVIII საუკ. ოფიციალურ მიწერ-მოწერების საქართველოს (ივერიის) ეკლესიის ავტოკეფალიის შესახებ“. ქუთაისი. 1911.

ხელდობრ ვახტანგ VI სჯულდებისა, რომელშიც მოცემული იყო „საკათალიკოსო კანონების“ მთელი განყოფილება, შეეხო რუსეთის მიერ ქართული ეკლესიისათვის ქონების ჩამორთმევის საკითხს და მოითხოვა ერთი საკათალიკოსოს უწყების აღდგენა, ერთი კათოლიკოს-პატრიარქით სათავეში და სხვ.

ალექსანდრე ხახანაშვილმა დიდი ყურადღება დაუთმო კულტურული საკითხების მიმოხილვას და მის როლს ქართველი ერის განვითარებაში. ვრცლად ისაუბრა ქართველ მოღვაწეთა ნაშრომთა მნიშვნელობაზე.

მიუხედავად დიდი მცდელობისა, საეკლესიო კრების წინარე თათბირის მეორე განყოფილებამ მიუღებლად მიიჩნია საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენა. პირიქით, მათ მიერ შემუშავებული პროექტი კიდევ უფრო ამძიმებდა ეკლესიის მდგომარეობას. პროექტი ითვალისწინებდა საეპარქოსოს გაუქმებას და ეპარქიების შექმნას. საბედნიეროდ აღარ დაცალდათ.²²

დაიწყო რეაქციის ხანა, შესაბამისად ავტოკეფალისტურად განწყობილ სამღვდლო პირთა მასიური დევნა-გადასახლება. კირიონ ეპისკოპოსი 1907 წელს რუსეთში გადასახლეს კოვნოს ეპარქიაში. 1908 წელს კი საერთოდ დაითხოვეს და სასულიერო წოდება ჩამოართვეს. ასევე არქიმანდრიტი ამბროსი (ხელაია) 1905 წელს გადასახლეს რუსეთში, ხოლო 1908 წელს მასაც აუკრძალეს მღვდელმსახურება. ორივეს უსაფუძვლოდ დადეს ბრალი 1908 წელს საქართველოს ეპარქიის ნიკონის მკვლელობაში მონაწილეობისათვის და სხვ.

მართალია, ავტოკეფალიის აღდგენის მცდელობა მარცხით დამთავრდა, მაგრამ ისტორიოგრაფიას შემორჩა ამ საკითხისადმი მიძღვნილი არაჩვეულებრივად საინტერესო და საჭირო ნაშრომები. ამ პერიოდში შეიქმნა კ. ცინცაძის, ნ. დურნოვოს, მ. კელენჯერიძის, ნ. მარის, ალ. ცაგარელის, ალ. ხახანაშვილის, თ. ჟორდანიას, ს. გორგაძის გამოკვლევები, რომელთა მიზანი იყო მეცნიერულად, ყველა არსებული წყაროს გამოყენებით მოეთხროთ ქართული ეკლესიის მიერ ავტოკეფალიის მოპოვების ისტორია და დაესაბუთებინათ მისი აღდგენის კანონიერება.²³

²² გ. ბურდული. საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის საკითხი რუსეთის საეკლესიო კრების წინარე თათბირზე. თბ. 2012, გვ. 170-382.

²³ К. К. Цинцадзе. Автокефалия церкви Грузинской. 1905; К. К. Цинцадзе. Историческая справка по вопросу об автокефальности Грузинской церкви. 1906; Кирион. Краткий очерк истории грузинской церкви и экзархата за XIX столетие. 1901; Н. Дурново. Исторический очерк Автокефальных церквей Иверской и Имеретинской. М. 1910; Т. Жордания. Краткие исторические сведения об автокефалии Грузинской церкви. 1905; Н. Марр. Исторический

ავტოკეფალიისადმი მიძღვნილ ნაშრომებში წამოჭრილია მთელი რიგი პრობლემები: ქართველთა მოქცევის ქრონოლოგია, გაქრისტიანების ისტორიულ-პოლიტიკური და სოციალური პირობები, ქართული ეკლესიის იერარქიული მდგომარეობა, საეკლესიო სტრუქტურის ჩამოყალიბება, ქართული ეკლესიის დამოკიდებულების საკითხი ბიზანტიის ტერიტორიაზე არსებულ საპატრიარქოებთან, მირონის მოხარშვის წესი და სხვ. მართალია არსებობს აზრთა სხვადასხვაობა, მაგრამ თითქმის ყველა მკვლევარი თანხმდება ერთ საკითხში: საქართველოს ეკლესიის დამოუკიდებლობა საკმაოდ შორეულ წარსულში იღებს სათავეს.

თამამად შეიძლება ითქვას, ავტოკეფალიის თემაზე შექმნილ შრომებს დღესაც არ დაუკარგავს აქტუალობა.

1917 წლის თებერვლის რევოლუციის შემდეგ გადაწყდა საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენა. 1917 წლის 12 მარტს, სეკტიცხოვლის საკათედრო ტაძარში, ლეონიდესა და სხვა ქართველი მღვდელმთავრების თაოსნობით, შესრულდა საგანგებო ღვთისმსახურება. მათ ქართველ ერს მიუღოცეს საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის აღდგენა. ამავე წლის 29 დეკემბერს მოსკოვისა და სრულიად რუსეთის პატრიარქმა ტიხონმა საქართველოში გამოაგზავნა ეპისკოპოსი, სადაც გამოდიოდა ქართველ მღვდელმთავართა ბრალდებით, თითქოსდა მათ ავტოკეფალიის გამოცხადებით დაარღვიეს საეკლესიო კანონები, რის საფუძველზეც ყოველგვარი კავშირი გაწყდა რუსულ ეკლესიასთან.²⁴

1917 წლის 8-17 სექტემბერს თბილისში სიონის საკათედრო ტაძარში ჩატარდა საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის კრება, რომელსაც სამოციქულო ეკლესიის კათოლიკოს-პატრიარქი უნდა აერჩია. კანდიდატებად წარდგენილები იყვნენ – ეპისკოპოსი კირიონი და მიტროპოლიტი ლეონიდე. ფარული კენჭისყრით თერთმეტი ხმის უპირატესობით გაიმარჯვა კირიონმა. პირველ ოქტომბერს მცხეთობას, სეკტიცხოვლის ტაძარში იგი აკურთხეს სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქად. კურთხევა ეროვნულ დღესასწაულად გადაიქცა.

უპირველეს ყოვლისა კათოლიკოს-პატრიარქმა კირიონ III (1917-1918)

очерк Грузинской церкви. Журналы и протоколы заседаний предсоборного присутствия. 1907. Т. III. СПб, №5; Ал. Цагарели. Статьи и заметки по грузинскому церковному вопросу. 1912; ს. გორგაძე. საქართველოს ეკლესია და მისი დასაწყისი. 1905 და სხვ.

²⁴ ქ. ნადირაძე. ლეონიდე. წგნ. საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქები, გვ. 186.

წერილები დაუგზავნა მსოფლიოს მართლმადიდებელ ეკლესიათა მეთაურებს, რომელშიც მოკლედ, მაგრამ დასაბუთებულად გადმოსცემდა საქართველოს ეკლესიის ისტორიას და მოითხოვდა საქართველოს ავტოკეფალიის ცნობას.²⁵

სწორედ აქედან იწყება ის დიდი და ხანგრძლივი ბრძოლა, რომელსაც ქართული ეკლესია XX საუკუნის 90-იან წლებამდე აწარმოებდა კუთვნილი უფლებებისა და ადგილის მოსაპოვებლად მსოფლიო მართლმადიდებელ სამყაროში.

ძალიან დიდ დაბრკოლებას უქმნიდა რუსეთის ეკლესია, საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის საერთაშორისო აღიარებას. კათოლიკოს-პატრიარქის ამბროსის (1921-1927) წერილობით მიმართვას კონსტანტინოპოლის, ანტიოქიისა და სრულიად აღმოსავლეთის პატრიარქების მხრიდან პასუხი არ მოჰყოლია. როგორც კალისტრატე ცინცაძე სამართლიანად მიუთითებდა – საკვებით გასაგებია მათი პოზიცია. კონსტანტინოპოლის ეკლესიას არ სურს ქართული ეკლესიის აღიარებით გააღიზიანოს რუსეთი.

მნიშვნელოვანი გარდატეხა მოხდა 1943 წლიდან, როდესაც რუსეთის ეკლესიამ აღიარა საქართველოს ეკლესიის, როგორც ტერიტორიული ავტოკეფალია, ასევე საქართველოს ეკლესიის მეთაურის საპატრიარქო ტიტული და VI ადგილი მსოფლიო დიპტიხში. რუსეთის პატრიარქმა წერილობით მიმართა მართლმადიდებელი ეკლესიის მეთაურებს და აცნობა, რომ ამიერიდან რუსეთის ეკლესია ოფიციალურად აღიარებს საქართველოს ავტოკეფალიას.²⁶ 1943 წლის 28 ოქტომბერს, თბილისში ჩამოვიდა სრულიად რუსეთის პატრიარქის სერგის მიერ ოფიციალურად წარმოგზავნილი სტავროპოლისა და პიატიგორსკის მთავარეპისკოპოსი ანტონი. კათოლიკოს-პატრიარქმა კალისტრატემ (1932-1952) სიონის ტაძარში საღმრთო ლიტურგია აღასრულა ანტონთან ერთად. მომავალში ამას მოჰყვა საერთაშორისო აღიარებაც.²⁷

უდიდესი წვლილი მიუძღვის კათოლიკოს-პატრიარქს ილია II (1977 წლიდან) ქართული ეკლესიის კუთვნილი ადგილის დასაკავებლად მართლმადიდებელ სამყაროში. ქართველი ისტორიკოსების დახმარებით (მ. ლორთქიფანიძემ, ბ. ლომინაძემ, ნ. ლომოურმა, ა. ბოგვერაძემ და სხვებმა ჯერ კიდევ 1963 წლიდან, პატრიარქის თხოვნით, დაიწყეს საქართველოს სამოციქულო

²⁵ ქ. ნადირაძე. კირიონ III. წგნ. საქართველოს-კათოლიკოს პატრიარქები, გვ. 181.

²⁶ აღნიშნული ფაქტის პოლიტიკური მოტივების შესახებ იხ. მ. ბენდელიანი. საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესია XX საუკუნის 30-40-იან წლებში. თბ. 2002, გვ. 108-158.

²⁷ ქ. ნადირაძე. კალისტრატე. წგნ. საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქები, გვ. 200.

ეკლესიის ისტორიაზე მუშაობა)²⁸ და ბუნებრივია სასულიერო საზოგადოების აქტიურობითა და დიდი თანადგომით, მიღწეულ იქნა დიდიხნის ოცნება: 1990 წელს კონსტანტინოპოლის საპატრიარქო ტახტმა გამოსცა „საქართველოს უწმინდესი მართლმადიდებელი ეკლესიის ავტოკეფალიის ცნობისა და მტკიცების სიგელი“. ამრიგად, დაკმაყოფილდა 1979 წელს ილია II მიერ მსოფლიო საპატრიარქოს წინაშე წაყენებული მოთხოვნები: 1. საქართველოს ავტოკეფალიის ცნობა V საუკუნიდან; 2. ეკლესიის მეთაურისთვის პატრიარქის წოდების დადასტურება, რომელსაც ქართველი კათოლიკოსები XI საუკუნიდან ატარებენ.²⁹

ვფიქრობთ, ზემოთ წარმოდგენილი განხილვიდანაც კარგად გამოჩნდა თუ, როგორ დაუდალავად იბრძოდა თითქმის ორი საუკუნის მანძილზე ქართული ეკლესია, რუსეთის სახელმწიფო მანქანის წინააღმდეგ, საკუთარი უფლებების დასაცავად და ამ ბრძოლაში მუდამ გვერდით ედგა საერო საზოგადოება, რადგან მათ კარგად ჰქონდათ გააზრებული: ქართული ეკლესიის სიძლიერე ქვეყნის სიძლიერის, ზოლო დამოუკიდებლობა ქვეყნის დამოუკიდებლობის ტოლფასი იყო.

²⁸ აკად. მ. ლორთქიფანიძე იგონებს: კონსტანტინოპოლის მხარე მოითხოვდა წარგვედგინა მსოფლიო საეკლესიო კრების დადგენილება ან პირადად მსოფლიო პატრიარქის ბრძანება V საუკუნიდან ქართული ეკლესიისათვის დამოუკიდებლობის მინიჭების. ასეთი დოკუმენტები კი ჩვენ ზელთ არ გვქონდა. ჩვენი მხარის მიერ წარდგენილი ცნობები ქართული ნარატიული საისტორიო წყაროებიდან, ქართული დოკუმენტებიდან, როგორც თვითონ ბრძანებდნენ, მათთვის საბუთი არ იყო. როდესაც წარვედგინეთ რომის ერთ-ერთი პაპის წერილი ჩვენი კათოლიკოსისადმი, რომელშიც ის მას ავტოკეფალური ეკლესიის მეთაურის ტიტულით მიმართავდა, ცინიკურად გაიღიმეს და გვითხრეს, უნდა გესმოდეთ, რომ ეს მხოლოდ ზრდილობიანი მიმართვის ფორმაა და არა დოკუმენტური დადასტურება. მათთან დისკუსია ძნელი იყო, რადგან ცინიკური იყო მათი ტონი, მიუღებელი მათი დამოკიდებულება ქართული საისტორიო წყაროებისადმი, მაგრამ თავს ვიკავებდით ურთიერთობის გართულების შიშით. საბოლოოდ მიზანი მიღწეულ იქნა და ვფიქრობ ჩვენი კომისიის საბუთიანობასაც გაუწიეს ანგარიში. რაღა თქმა უნდა გადამწყვეტი ფაქტორი ილია II-ის დიდი ავტორიტეტი იყო, რომელიც ჩვენს პატრიარქს ქრისტიანულ სამყაროში ჰქონდა. წგნ. საქართველოს დიდი ქალბატონი. რედ. ნ. ხაზარაძე. თბ. 2013, გვ. 43.

²⁹ ქ. ნადირაძე. ილია II. წგნ. საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქები, გვ. 217.

Ketevan Nadiradze

SCIENCE FOR SUPPORT OF RESTORATION AND STRENGTHENING OF AUTOCEPHALY OF GEORGIAN CHURCH

Summary

In Georgian historiography dealing with history of Georgian Church three new directions emerged since forties of 19th century: 1. finding, collection and publication of the historical sources dealing with ecclesiastic life; 2. based on these sources, writing the works on history of Church; 3. movement of autocephaly supporters intending to study and write history of Georgian Church. At the same time, the approach to the issue remained traditional, enlargement and enrichment of historical monument “Kartlis Tskhovreba” (Life of Kartli/History of Georgia) with the issues of the Church history.

Such phenomenon in the Georgian science of the 19th century had certain ideological foundation as well. After annexation of Georgia by Russia, the Russians abolished autocephaly of the Georgian Church and the position of Catholicos-Patriarch (in 1811 in the Eastern Georgia and in 1814 in the Western Georgia). Administrative and socio-economic changes were performed. The Georgian Church became the exarchate of the Russian Synod. As a result, Church has lost its historical function in the nation’s life. The Georgian scientists were well aware in significance of presentation of the millennium-long history of a Georgian Church through scientific research for strengthening of its authority.

Study of history of Georgian Church became of particular significance in 1904-1905, when the Georgian society offered the issue of restoration of autocephaly of the Georgian Church to Russian imperial court and Holy Synod of Russia. This requirement gained actual basis after the movement for liberation of the Russian Church from the influence of the state bureaucratic administration had started. They requested restoration of patriarchy and reorganization of Holy Synod. The Georgian priests actively started to struggle at the Synod sessions for achievement of this goal. At that time numerous researchers were conducted with the purpose of presentation of a history of gaining autocephaly by the Georgian Church.

After restoration of autocephaly (1917. 01. 10) the studies dealing with the autocephaly had significant role in the struggle of the Georgian Church for recognition of the rights of the Georgian nation by the world's autocephalous Churches.

Фархад Джаббаров

Князь М. А. Накашидзе: организатор армяно-азербайджанской резни 1905 г. или жертва клеветы?

Одной из наиболее острых проблем в истории Российской империи начала XX в. являлось обострение межнациональных противоречий, выливавшихся порой в кровопролитные столкновения и длительную вражду между народами. Периодически давали о себе знать такие этнофобии, как антисемитизм, взаимная армяно-азербайджанская и армяно-грузинская неприязнь, враждебность ко всему русскому у части населения Польши, Прибалтики и некоторых других районов, а также русский «черносотенный» шовинизм. К числу самых «проблемных» с точки зрения межнациональных отношений регионов империи относился Кавказ, где этноконфессиональные противоречия исторически переплетались с социально-экономическими проблемами края, и периодически усугублялись явными перегибами национальной политики правительства.

В условиях продолжающейся войны с Японией и начавшейся в стране революции, в 1905 г. власти империи столкнулись с ещё одной проблемой: с февраля практически во всех населённых пунктах Южного Кавказа, где проживали армяне и азербайджанцы, начались кровавые столкновения. Первый конфликт произошёл в Баку 6-9 февраля, затем волна насилия захлестнула и другие города. Получив в истории известность под названием «армяно-татарской резни»,¹ эти столкновения продолжались до конца 1906 г. и унесли жизни тысяч людей, а также оказали самое негативное влияние на социально-экономическую жизнь края.

В истории армяно-азербайджанского конфликта 1905-1906 гг. одной из наиболее драматических страниц является убийство бакинского губернатора князя Михаила Александровича Накашидзе, совершённое 11 мая

¹ Татарами называли азербайджанцев, живущих на Южном Кавказе.

1905 г. Назначенный в 1904 г. бакинским губернатором, он пробыл в этой должности всего год. М. А. Накашидзе (1844-1905) происходил из княжеского рода Кутаисской губернии. Окончил юридический факультет Санкт-Петербургского университета. В 1869 г. был назначен кандидатом на должность помощника мирового судьи Бакинского окружного суда, затем помощником мирового судьи в г. Лянкяран. В 1871-1880 гг. являлся мировым судьёй в гг. Шамахи и Лянкяран, членом Бакинского окружного суда. После увольнения был назначен правителем канцелярии начальника Дагестанской области. В 1888-1892 гг. исполнял обязанности временного военного губернатора Дагестанской области. В 1892-1903 гг. – вице-губернатор Эриванской губернии. 27 февраля 1904 г. назначен губернатором Бакинской губернии. Являлся действительным статским советником, неоднократно награждался высшими орденами империи.²

Личность князя М. А. Накашидзе с первых же дней резни стала предметом пристального внимания и общества, и правительства. С одной стороны, он являлся представителем высшей власти в Бакинской губернии и, естественно, нес главную ответственность за всё происходившее в пределах вверенного ему региона. С другой стороны, М. А. Накашидзе превратился в основную мишень критики со стороны оппозиционных сил (в основном это были социал-демократы, армянские националистические партии «Дашнакцутюн» и «Гнчак»), обвинивших его не только в неспособности предотвратить резню, но и в непосредственной подготовке её и провоцировании беспорядков. Многочисленные прокламации, резолюции митингов, обращения изобиловали огульными обвинениями, обличающими «фактами» причастности бакинского губернатора к резне. Основу обвинений составляло то, что губернатор являлся организатором резни, сознательно закрывал глаза на избиение армян, поддерживая изначально противоположную сторону конфликта, не использовал вовремя и в должном количестве полицию и войска для предотвращения резни.

Эти обвинения позже были взяты на вооружение советскими историками, которые в своих работах следовали установившейся в официальной историографии версии о том, что, развязав резню, правительство хотело тем самым предотвратить намечавшуюся на 19 февраля политическую демонстрацию и отвлечь внимание от начавшейся в стране револю-

² «Каспий», 13 мая 1905 г., № 88, с. 3.

ции. Вот некоторые примеры. Историк Н. Саркисов в своей работе писал, что идея спровоцировать армяно-азербайджанскую резню была подсказана князю М. Накашидзе ещё в Петербурге. Возвратившись в Баку в январе 1905 г., он, сообщая с азербайджанской и армянской буржуазией, стал разрабатывать план реализации этого замысла.³ Подобного взгляда придерживался также З. Ибрагимов, который писал: «Проводниками этой гнусной политики царизма [имеется ввиду натравливание народов друг против друга – Ф.Д.] в Азербайджане были: бакинский губернатор Накашидзе, полицмейстер Деминский и другие царские сатрапы, которые вкуче с азербайджанскими и армянскими капиталистами спровоцировали в Баку армяно-мусульманскую резню».⁴ Схожую оценку давал и Г.Галоян, который в привычном для литературы того периода духе утверждал: «Армяно-татарская резня была органической частью внутренней политики царизма в Закавказье. Самодержавие рассчитывало этим путём отвлечь внимание народов Закавказья от русской революции, поднять друг против друга не только народы-братья, но и сломить интернациональное единство пролетариата России».⁵

Все эти обвинения в адрес М.Накашидзе, а в его лице – в адрес властей не опирались на какую-либо серьёзную доказательную базу и ссылки на достоверные источники, следовательно, они преследовали единственную цель – объявить имперское правительство главным виновником резни, скрыв более глубинные причины конфликта.

Сегодня, по прошествии более чем ста лет после резни 1905-1906 гг., когда исследователям доступны ранее закрытые архивы, и есть возможность выдвигать альтернативный взгляд на события прошлого, можно с полным основанием утверждать, что версия о запланированной правящими кругами России армяно-азербайджанской резне не выдерживает критики. Имперское правительство являлось наименее заинтересованной стороной в развязывании межнациональной резни. Вспомним, что это было время, когда на территории всей страны полыхал пожар революции:

³ Саркисов Н. Борьба бакинского пролетариата в период первой русской революции. Баку: Азгосиздательство, 1955, с. 48.

⁴ Ибрагимов З. Революция 1905-1907 гг. в Азербайджане. Баку: Азгосиздательство, 1955, с. 88.

⁵ Галоян Г. А. Сила интернационального единства (к событиям в Закавказье начала 1905 года). // Историко-филологический журнал, 1969, № 1, с. 69-70.

повсюду вспыхивали рабочие забастовки, крестьянские восстания, началось брожение в среде интеллигенции. Власть с каждым днём теряла авторитет в обществе, демонстрировала свою неповоротливость, неспособность к коренным реформам. Не стоит забывать, что в это время Россия ещё продолжала воевать с Японией, терпя значительные поражения. При таком крайне сложном и противоречивом положении могла ли власть быть заинтересована в расшатывании политических и экономических устоев страны посредством межнациональной резни? Притом где – в Баку, центре нефтяной промышленности? Ведь армяно-азербайджанская резня привела к уничтожению сотен промыслов, гибели рабочих и служащих, дезорганизации нефтяного дела.

Вывод напрашивается один: царская администрация не была заинтересована в дестабилизации ситуации, тем более методом межнационального конфликта. В тогдашних условиях ей нужно было меньше «горячих точек» на пространстве империи, да ещё в таком противоречивом регионе, как Кавказ. Все слова о том, что правительство, развязав резню, хотело тем самым предотвратить намечавшуюся на 19 февраля демонстрацию, не более чем домысел. Если бы это было так, то невольно напрашивается вопрос: почему царизм не предпринял этот шаг в июле 1903 г. и в декабре 1904 г., когда произошли мощные бакинские стачки, потрясшие всю Россию? Почему на такую непопулярную меру, чреватую ещё большим падением авторитета в обществе, власть пошла именно в смутном 1905 г.? Почему губернатор М. А. Накашидзе, которого обвинили в организации резни и жестоко убили в мае 1905 г., неоднократно запрашивал у вышестоящей власти на Кавказе дополнительные военные подкрепления для усмирения враждующих сторон? Кстати, М. А. Накашидзе в ответ на обвинения в его адрес в провоцировании резни, раньше своих оппонентов обратился в Тифлис и Петербург с просьбой прислать в Баку комиссию для расследования событий 6-9 февраля и неоднократно повторял свою просьбу. Мог ли «тайный вдохновитель и организатор резни», как его бичевали недоброжелатели, быть заинтересован в скорейшей присылке комиссии, могущей раскрыть факты его потворства азербайджанцам в организации резни армян?

Сегодня ответы на эти вопросы кажутся очевидными. Но в то время престиж власти в обществе упал настолько сильно, что подброшенная радикальными партиями версия была принята на веру и многими либеральными кругами, а также демократической интеллигенцией. Нельзя не признать, что разговоры о правительственном «следе» в разжигании межна-

ციონальных конфликтов на пространстве империи, о братстве и дружбе народов, изнывающих под ярмом царского деспотизма были весьма популярны в обществе, и в случае с армяно-азербайджанской резнёй оно тоже поверило (или хотело верить), что два народа были рассорены третьей силой – правительством. Главным виновником же был обозначен губернатор М. А. Накашидзе. Правда, однозначно отрицать ошибки властей и лично самого бакинского губернатора тоже нельзя. Некоторая растерянность и замешательство, проявленные ими, сыграли на руку провокаторам, обернувшись тем, что город в течение четырёх дней резни оказался в руках погромщиков и грабителей. На неспособность губернской администрации предотвратить резню серьёзно повлияло также неудовлетворительное состояние бакинской полиции, её слабое вооружение, малочисленность. В самый разгар кровопролития в городе между губернатором и военными властями возникли противоречия: как впоследствии выяснило следствие, пререкания между князем М. А. Накашидзе и начальником Бакинского гарнизона адмиралом В. Балем явились во многом причиной бездействия или неслаженности действий войск.

Архивные документы, имеющиеся в распоряжении историков, позволяют проследить события февральской резни 1905 г. в Баку, её причины и предпосылки, а также непосредственное участие в этих событиях губернатора, приводя к заключению, что он во все дни кровавых столкновений предпринимал активные попытки прекратить резню и примирить враждующие стороны. Представляет интерес эпизод, когда 6 февраля, в первый день резни, М. Накашидзе инициировал проведение встречи представителей армянской и азербайджанской общин Баку для умиротворения населения, возложив её организацию на двух влиятельных лиц – армянина А. С. Меликова и азербайджанца Г. З. Тагиева. Однако встреча не состоялась по причине отказа Меликова от встречи с Тагиевым, и шанс прекратить резню в первый же день был упущен.⁶

Исторические факты свидетельствуют, что негативное отношение армянских националистических партий к М. А. Накашидзе уходит корнями намного раньше событий 1905 г., а именно в 1903 г., когда он, ещё не будучи губернатором, принимал деятельное участие в осуществлении царского указа о секуляризации имущества армяно-григорианской церкви.

⁶ Государственный исторический архив Азербайджанской Республики (далее: ГИА АР): ф. 185, оп. 11. д. 77, лл. 107-108; ф. 484, оп. 3, д. 4, л. 114.

Как известно, 12 июня 1903 г. император Николай II утвердил положение Комитета министров, предусматривавшее секуляризацию имущества армяно-григорианской церкви и переход под контроль государства тех имуществ и капиталов, которые не были связаны непосредственно с религиозной деятельностью. Этот закон вызвал противодействие как армяно-григорианского духовенства, так и большинства армянского общества, усмотревшего в этом ущемление прав церкви и лишение её источников дохода. По всему Кавказу прокатилась серия терактов против правительственных чиновников, участвовавших в процессе отбирания церковного имущества. 23 сентября 1903 г. комиссия по приёму церковных имуществ и капиталов прибыла в Эчмиадзин – резиденцию армянского патриарха-католикоса. Возглавлял комиссию тогдашний вице-губернатор Эриванской губернии князь М. А. Накашидзе. Когда он заявил о необходимости видеть католикоса, тот ответил отказом. Ситуация была напряжённой и М. А. Накашидзе, в виду непредъявления никаких документов и ключей от сейфов, приказал войскам взломать ящики и шкафы, в которых находились деньги. В результате было изъято 300 тыс. руб., которые привезли в Эриван.⁷ Эпизод с Эчмиадзинским монастырём продемонстрировал решимость М. А. Накашидзе, на которого была возложена секуляризация, беспрекословно исполнить правительственное распоряжение. Но она дорого стоила самому М. А. Накашидзе. Армяне тотчас занесли его в разряд своих врагов, как посягнувшего на главный оплот их национал-сепаратизма и терроризма – Эчмиадзинский монастырь. Февральская резня 1905 г. же стала дополнительным стимулом в усилении негативного отношения к М. А. Накашидзе, объявленного врагом всего армянского народа.

Против губернатора началась самая настоящая травля и, судя по архивным документам, общество постепенно осознавало, что М. А. Накашидзе ожидает физическая расправа. По свидетельству бакинского полицмейстера П. П. Шубинского, сам М. А. Накашидзе тоже понимал, что против него будет организован теракт, и вопрос этот является лишь вопросом времени.⁸ С другой стороны, как показывают факты, губернатор до конца своих дней продолжал сохранять хладнокровие, не просил об от-

⁷ Архив политических документов Управления делами Президента Азербайджанской Республики: ф. 276, оп. 8, д. 60, л. 3.

⁸ Шубинский П. П. Убийство князя М.А. Накашидзе (из воспоминаний очевидца). / Исторический вестник. Т. XXXV. Февраль, 1914, с. 553.

ставке или переводе на службу в другой, более безопасный, регион. Несмотря на раскрытие в феврале и марте 1905 г. покушений на его жизнь, М. А. Накашидзе упорно игнорировал все предостережения об опасности, пренебрегая дополнительной охраной. Складывалось впечатление, что он смирился с неизбежностью своей участи и достойно принимал вызов, брошенный ему смертью.

Несмотря на широко растиражированные оппозиционными партиями и рядом газет «свидетельства» участия местной администрации и лично бакинского губернатора в организации резни, следствие о февральской резне 1905 г. так и не нашло ни одного доказательства в пользу этого обвинения. Следует сказать, что обвинения эти строились на свидетельских показаниях очевидцев бакинской резни, состоявших, в основном, из числа лиц, по своим политическим взглядам настроенным нелояльно к существующему строю. Во многих подобных свидетельствах приводились совершенно бездоказательные факты, с явным оттенком предвзятости и сознательной клеветы. Например, в целом ряде показаний есть такие фразы: «губернатор разрешил убивать армян», «губернатор сказал: “Можете резать четыре дня”» и т.п. Свидетели, как правило, ссылались на то, что слышали эти фразы от неких азербайджанцев, оговариваясь при этом, что не запомнили их имена.⁹ Понятно, что подобные аргументы, основанные на явных слухах, которые невозможно было подтвердить серьёзными доводами, не могли составить доказательную базу обвинений против губернатора. Значительная доля показаний против М. А. Накашидзе приходилась на свидетелей из числа армян, что, по понятным причинам, тоже не могло считаться беспристрастной оценкой. Одним из самых громких обвинений, выдвинутых против бакинского губернатора, было якобы его сознательное бездействие во время поджога дома и убийства армянского миллионера Б.Лалаева. Вот что писал по этому поводу в воспоминаниях П.П.Шубинский: «Так, например, распушена была клевета, будто во время пожара дома богатого и влиятельного армянина Лалаева, убитого со всей семьёй осаждавшими его дом татарами, когда он из горящего дома умолял о спасении проезжавшего мимо губернатора, то этот последний, сидя верхом на лошади, с сигарой в зубах (князь Накашидзе никогда не курил), в ответ только пригрозил ему пальцем и обругал его; находившийся же поблизости с пятидесятью казаками полицмейстер Д. не принял никаких

⁹ ГИА АР: ф. 185, оп. 11, л. 73.

мер, чтобы остановить татар и освободить из горящего дома семью Лалаева. Само собой, что как этот рассказ, так и все другие ему подобные, составляли сущую клевету на князя Накашидзе и на чинов бакинской полиции. В действительности, как тот, так и другие сделали всё возможное, чтобы остановить армяно-татарское побоище, продолжавшееся три дня, но не в состоянии были достигнуть этого немедленно вследствие неимения в их распоряжении достаточных сил и средств».¹⁰

В фондах Российского государственного исторического архива сохранился любопытный документ – прошение в Гражданский кассационный департамент Правительствующего сената присяжного поверенного А. С. Зарудного, выступавшего в качестве доверенного опекунов малолетних Лалаевых. А. С. Зарудный выступал с иском против бакинского губернатора, обвиняя М. А. Накашидзе в том, что он виновен в смерти и поджоге дома Лалаева, которые произошли из-за «нерадения, неосмотрительности и медленности главного руководителя административной власти в Баку». А. С. Зарудный просил взыскать с М. А. Накашидзе 50 тысяч рублей с процентами и судебными издержками в пользу доверителя. Однако иск не имел последствий в виду убийства губернатора.¹¹

Сенатор А. М. Кузминский, ревизовавший Баку и Бакинскую губернию и составивший по итогам ревизии отчёт, назвал «чудовищной» версию о провокационной роли правительства, популярную в определённых общественных кругах.¹²

Несмотря на это, трагическая драма близилась к финальной развязке. 11 мая 1905 г. М. А. Накашидзе был убит от бомбы, брошенной террористами в фэзтон. Вместе с ним погибли есаул, двое горожан, находившихся в это время на улице, а кучер фэтона был тяжело ранен и впоследствии тоже скончался. Ответственность за убийство губернатора взяла на себя партия «Дашнакцутюн», выпустившая в связи с этим прокламацию.¹³ Прокламация содержала набор традиционных обвинений в адрес М. А. Накашидзе и указание на то, что данное решение вотировано также другими революционными партиями. Следовательно, бакинский губернатор

¹⁰ Шубинский П. П. Убийство князя М.А. Накашидзе, с. 545.

¹¹ Российский государственный исторический архив: ф. 857, оп. 1, д. 1479, лл. 73-77.

¹² Всеподданнейший отчёт о произведенной в 1905 году, по Высочайшему повелению, сенатором А. Кузминским ревизии города Баку и Бакинской губернии. СПб., 1906, с. 347.

¹³ «Армянский вопрос» на Кавказе. По материалам российских архивов и изданий. 1724-1914. В 3-х т. Т. 2: 1905-1906. СПб.: Академия исследования культуры, 2011, с. 293-294.

воспринимался, как виновник армяно-азербайджанской резни не только армянскими, но и всеми оппозиционными партиями, что подтверждается и другими фактами. В частности, в архивных документах удалось обнаружить информацию о том, что ещё 19 февраля 1905 г., т.е. буквально через 10 дней после окончания резни, в Баку были задержаны террористы, принадлежащие к партии эсеров и готовившие покушение на М. А. Накашидзе.¹⁴ Сенатор А. М. Кузминский в своем отчёте привёл факты тесного сотрудничества дашнаков и эсеров, коснувшись и упомянутой попытки покушения на М. А. Накашидзе: «1904 и 1905 годы ознаменовались в деятельности армянских революционеров тем, что в это время произошло сближение их с русскими революционными партиями. В марте 1904 года, на конгрессе дрошакистов [«Дрошак» – печатный орган партии «Дашнакцутюн», в связи с чем в документах дашнаков часто называли дрошакистами – Ф.Д.] было, между прочим, постановлено предложить Кавказскому ответственному комитету партии и провинциальным комитетам стремиться к установлению солидарности с другими революционными организациями, борющимися на Кавказе с русским абсолютизмом, и особенно с партией социалистов-революционеров, которые признаются дрошакистами наиболее соответствующими их программе, как по теоретическим воззрениям, так и по способам борьбы. Со своей стороны и бакинские социалисты-революционеры стремились к союзу с дрошакистами и, в целях наиболее тесного сближения с ними, после событий 6-9 февраля замыслили убить бакинского губернатора князя Накашидзе, убийство которого входило также в их планы и было действительно осуществлено впоследствии дрошакистами. По поводу этого союза, в письме одного из бакинских социалистов-революционеров, посланном 12 февраля 1905 г. в Женеву на имя Виктора Чернова, между прочим, говорится: «Альянс с дрошакистами целиком зависит от ближайшей удачи одного акта. Если да, они, прохвосты, должны окончательно обтаять и пойти по нашей указке и, кроме того, давать деньги. Гм., это было бы очень недурно». Вследствие ареста нескольких соц. революционеров 18 февраля 1905 г., им не удалось привести в исполнение свой замысел об убийстве князя Накашидзе, о котором, как о совершившемся уже факте, ими была даже отпечатана прокламация».¹⁵

¹⁴ ГИА АР: ф. 484, оп. 3, д. 4, л. 190.

¹⁵ Вспомогательный отчёт..., с. 363-364.

Таким образом, как явствует из приведённого факта, радикальные партии подходили к вопросу о причинах армяно-азербайджанской резни и роли в ней бакинского губернатора с одинаковых позиций. В пользу этого мнения говорят также листовки другой оппозиционной партии – РСДРП, которая, как и дашнаки, гнчакисты, эсеры, обвиняла правительство в развязывании резни, а губернатора в том, что он якобы «разъезжал между вооружёнными мусульманами, называл их «молодцами», хвалил их меткость и вооружение».¹⁶

Похороны М. А. Накашидзе состоялись 13 мая, при громадном стечении народа. На церемонии большинство присутствующих отмечали необоснованность возводимых на князя обвинений в причастности к событиям 6-9 февраля. Православный протейрей А.Юницкий, в частности, сказал: «Праведный Судья, общественная совесть вынесет свой приговор, и тогда оклеветавшие тебя увидят, что, если твоё имя не было очищено от клеветы при жизни, то она коснётся твоей памяти. Мир праху твоему, вечная память!»¹⁷

1 октября 1905 г. Кавказский военно-окружной суд рассмотрел дело об убийцах князя М. А. Накашидзе. Все пятеро обвиняемых были признаны виновными, четверо из них – С. Зиалянц, Г. Мейрамов, Г. Сахакянц и Л. Арутюнов приговорены к смертной казни через повешение с лишением всех прав на состояние, а в отношении 16-летнего М. Агасянца суд нашёл смягчающие обстоятельства и составил отдельное постановление для представления начальству. Как сообщала пресса, «приговор был выслушан подсудимыми с удивлением».¹⁸

Но приговор этот не был приведён в исполнение. Подсудимые подали кассационную жалобу. Пока шло её рассмотрение, последовало издание Манифеста 21 октября 1905 г., на основании которого главный военный суд заменил смертную казнь подсудимых на каторжные работы по 15 лет каждому. Приговор о несовершеннолетнем М.Агасянце был отменён и «обращён к доследованию для выяснения его разумения». М. Агасянц был судим лишь в 1907 г. и по суду оправдан.¹⁹

¹⁶ Листовки Кавказского союза РСДРП. 1903-1905 гг. М.: Государственное издательство политической литературы, 1951, с. 276.

¹⁷ «Каспий», 14 мая 1905 г. № 89, с. 3.

¹⁸ «Баку», 4 октября 1905 г., № 134, с. 3.

¹⁹ Шубинский П.П. Убийство князя М.А. Накашидзе, с. 578; «Баку», 13 декабря 1905 г., №182, с. 3.

В архиве сохранилось обращение находящегося в бакинской тюрьме С.Зиальянца к бакинскому градоначальнику, поданное в апреле 1907 г., с просьбой о пересмотре обвинительного акта против него и других осуждённых за убийство М. Накашидзе. Однако просьба была оставлена без последствий. В 1908 г. С. Зиальянц, а в 1910 г. – Г. Мейрамов и Л. Арутюнов были отправлены в ссылку в Херсонскую губернию.²⁰

Убийство М. А. Накашидзе в мае 1905 г. стало не только очередной трагической страницей в истории армяно-азербайджанской резни. Оно явилось новым звеном в длинной цепи покушений и террора против представителей власти, с размахом прокатившихся по всей России. Напомним, что именно в этот период свыше 20 губернаторов были убиты либо разъярённой толпой, либо в результате терактов. Как отмечают исследователи, Первая русская революция легла главным образом на плечи местных властей и, прежде всего, губернаторов. В начале революции они (за редким исключением) оказались не готовы пойти на жёсткие репрессивные действия с применением оружия против зачинщиков беспорядков.²¹ Сказанное вполне может быть отнесено и к бакинскому губернатору М. А. Накашидзе.

²⁰ ГИА АР: ф. 46, оп. 5, д. 22, лл. 5-5 об., 17, 40.

²¹ Лысенко Л. М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII – начало XX века). М.: Изд-во МПГУ, 2001, с. 105.

Farhad Jabbarov

**KNYAZ M. A. NAKASHIDZE: MASTERMIND OF ARMENIAN-
AZERBAIJANI SLAUGHTER IN 1905 OR A VICTIM OF SLANDER?**

Summary

1905 is marked as the first year in a history of Armenian-Azerbaijani ethnic conflict affecting a number of cities in the South Caucasus. It should be noted, that only in 1905 in the city of Baku bloody clashes erupted three times, in February, August and October. Thousands of people were killed during this year. In the historical literature long-standing concept has prevailed that ruling political elites of the Russian Empire had triggered the violent clashes of Armenian-Azerbaijani population in 1905, in order to distract attention of the masses from revolutionary struggle. Governor of Baku, M. A. Nakashidze was charged as being the main organizer of inter-ethnic conflict. First of all, due to introduction into scientific usage a wide range of archival and documentary sources, their reinterpretation, and critical analysis made possible a new approach to the problem of ethnic conflicts between Azerbaijanis and Armenians in the early 20th century. The documents and material contained in current publication are associated with Nakashidze's activities during Armenian-Azerbaijani massacre in February, 1905. In particular, the paper examines the participation of M. A. Nakashidze in prevention of massacre and demonstrates the absurdity of accusations against him. The article shows that measures had been taken to prevent further clashes including the reconciliation of conflicting parties. Special attention is given to the use of particular measures and political methods for the prevention of further conflict. Some of published documents deal with the assassination of Baku governor by terrorists, which was one of the most tragic pages in the history of 1905.

ლელა სარალიძე

არისტიდ ბრიანი და კავკასიის ერთიანობის იდეა

არისტიდ ბრიანი (1862-1932წწ.), საფრანგეთის გამოჩენილი პოლიტიკური მოღვაწე, ადვოკატი და დიპლომატი, სხვადასხვა დროს 11-ჯერ იყო საფრანგეთის მესამე რესპუბლიკის პრემიერ-მინისტრი, ხოლო 26-ჯერ საფრანგეთის სხვადასხვა სამინისტროს (შინაგან საქმეთა, იუსტიციის, საგარეო საქმეთა) პორტფელი ებარა. იგი 1862 წელს, საფრანგეთის ქალაქ ნანტში დაიბადა. ა. ბრიანმა დიდი როლი შეასრულა პირველი მსოფლიო ომის შემდგომი საერთაშორისო ურთიერთობის განმტკიცების საქმეში. მან, სხვა ფრანგ პოლიტიკოსებთან ერთად, ემიგრაციაში მყოფ საქართველოს პირველი დემოკრატიული რესპუბლიკის მთავრობის წევრებს დიდი დახმარება გაუწია. საფრანგეთის მთავრობის თავმჯდომარისა და საგარეო საქმეთა მინისტრის პოსტზე ა. ბრიანის მოსვლით საქართველოს მიმართ საფრანგეთის პოლიტიკის ახალი ორიენტაცია დაიწყო. 1918-1921 წლებში საფრანგეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროში არსებობდა სპეციალური განყოფილება, სადაც საქართველოსთან დაკავშირებულ საკითხებს აქტიურად შეისწავლიდნენ. საფრანგეთის ხელისუფლებას, ანტიბოლშევიკური პოლიტიკის მხარდასაჭერად, თავისი საფუძველი ჰქონდა. საფრანგეთი იყო ის ქვეყანა, რომელმაც რუსეთის ხელისუფლებაში საბჭოთა მთავრობის მოსვლის გამო, ბევრი რამ დაკარგა. ბოლშევიკებმა უარი განაცხადეს, ეცნოთ მეფის რუსეთის დროინდელი ვალები, რამაც მეტად მძიმე დარტყმა მიაყენა მილიონობით ფრანგ აქციონერს, რომელთა ფინანსური მდგომარეობა პირველი მსოფლიო ომის დასრულების შემდეგ, მნიშვნელოვნად შეირყა.¹

ევროპის სახელმწიფოები მეფის რუსეთის ხელისუფლების აღდგენას ემხრობოდნენ. თეთრგვარდიელთა დამარცხებისა და რუსული ანტიბოლშევიკური, ცენტრალური ხელისუფლების აღდგენის იმედგაცრუების შემდეგ, არ-

¹ J.-P. Duroselle. Histoire diplomatique de 1919 à nos jours. Paris. 1990, გვ. 68.

ისტიდ ბრიანმა საქართველოს ეროვნულ ხელისუფლებას დაუჭირა მხარი. საფრანგეთის საგარეო საქმეთა მინისტრომ თავის თავზე აიღო, რომ მის ჭერქვეშ და მისი პოლიტიკური დირექტორის თანდასწრებით განხილულიყო საქართველოსთან დაკავშირებული საკითხები. საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკაზე რუსეთის წითელი არმიის თავდასხმამდე ერთი თვით ადრე, 1921 წლის 20 იანვარს, არისტიდ ბრიანმა გააკეთა განცხადება და ევროპის ქვეყნების ლიდერებს მოუწოდა, საბჭოთა რუსეთის წინააღმდეგ ე. წ. „სანიტარული კორდონი“ შეექმნათ, რითაც რუსეთის აგრესიას წინ აღუდგებოდნენ. ამასთან დაკავშირებით ა. ბრიანმა საკუთარი ხედვა წარმოადგინა: „ბოლშევიზმი რუსული საქმეა, რომელიც საკუთარი საზღვრებით შემოიფარგლება და ჩვენ არ უნდა ჩავერიოთ რუსეთის საშინაო საქმეებში, თუმცა შეუძლებელია იმის დაშვება, რომ მოკავშირეებზე თავდასასხმელად საბჭოთა არმია საკუთარი ტერიტორიიდან გამოვიდეს“.² ბოლშევიკების დასასუსტებლად ა. ბრიანი მხარს უჭერდა ამიერკავკასიის ქვეყნების გაერთიანების იდეას, რათა საბჭოთა ხელისუფლებისთვის ერთიანი ძალით შეეციათ.

1921 წლის 27 იანვარს მოკავშირეთა უმაღლესმა საბჭომ საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა, რომლის თავმჯდომარე ნოე ჟორდანიას, ხოლო საგარეო საქმეთა მინისტრი ევგენი გეგეჭკორი იყო, „დე იურე“-დ აღიარა. საფრანგეთის მთავრობის მეთაური და საგარეო საქმეთა მინისტრი არისტიდ ბრიანი, იტალიის საგარეო საქმეთა მინისტრი – კარლო სფორცასთან ერთად, ერთ-ერთი პირველი იყო, ვინც ანტანტის უმაღლესი საბჭოს გადაწყვეტილება საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის საგარეო საქმეთა მინისტრს – ევგენი გეგეჭკორს პირადად შეატყობინა. ოფიციალურ ტელეგრამაში ნათქვამია: „ვამცნე რა თქვენი თავაზიანი წერილი კონფერენციას, უკანასკნელმა ერთხმად მიიღო გადაწყვეტილება ეცნო საქართველოს მთავრობა იურიდიულად. მოკავშირე სახელმწიფოები ბედნიერნი არიან, კიდევ ერთხელ დაგიდასტურონ თავიანთი თანაგრძნობა, რომლითაც ისინი ყოველთვის ხვდებოდნენ ქართველი ხალხის მისწრაფებას დამოუკიდებლობისაკენ“.³

რუსეთის წითელი არმიის მიერ საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის ოკუპაციის შემდეგ, 1921 წლის 16 მარტს, საქართველოს დამ-

² G. Suarez. Briand Sa vie – son oeuvre avec son journal et de nombreux documents inédits. Vol. V. L'Artisan de la Paix 1918-1923. Librairie Plon, Paris, 1941, გვ. 111.

³ საქართველოს ეროვნული არქივის ცენტრალური საისტორიო არქივი (სცსა). პარვარდის უნივერსიტეტის მიკროფირების ასლები. საქმე 1025, ფურც. 28.

ფუნქციებზე კრებამ დაადგინა მთავრობის წევრთა ემიგრაციაში გამგზავრება. გადაწყდა – ბრძოლა საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღსადგენად უცხოეთიდან გაეგრძელებინათ. ქართველ პოლიტიკოსთა დიდი ნაწილი ბოლშევიკურ რეჟიმს გაერიდა და უცხოეთში, ემიგრაციაში, ჰპოვა თავშესაფარი. ისინი ძირითადად იყვნენ საქართველოს მთავრობის, დამფუძნებელი კრების წევრები, პოლიტიკური პარტიების ხელმძღვანელები, ქართული არმიის და გვარდიის გენერლები, ოფიცრები, კოჯორ-ტაბახმელასთან რუსეთის წინააღმდეგ მებრძოლი გმირები. დემოკრატიული რესპუბლიკის მთავრობა იძულებული გახდა, კონსტანტინოპოლის გავლით საფრანგეთში წასულიყო, საიდანაც აქტიურად მუშაობდა ბოლშევიკური უღლისგან საქართველოს გასათავისუფლებლად. აკაკი ჩხენკელი, საფრანგეთის მთავრობის მეთაურის მხარდაჭერით, ევროპის ქვეყნებში საქართველოს სრულუფლებიანი წარმომადგენელი იყო.

ქართველი ემიგრანტები აქტიურად მუშაობდნენ უცხოეთში მყოფ სვადასხვა ეროვნების წარმომადგენლებთან ურთიერთობის დასამყარებლად. ნ. ჟორდანია საზღვარგარეთ ქართველი სოციალ-დემოკრატების მუშაობის პრინციპებს ასე აყალიბებს: „...ბრძოლა დემოკრატიისათვის ჩვენ გვაერთებს ამ დაჩაგრულ ხალხებთან, თვით ველიკოროსებთანაც, ხოლო ბრძოლა ერის თავისუფლებისათვის ჩვენ გვაერთებს ყველა დაჩაგრულ ერებთან, ველიკოროსების გამოკლებით, პირველ ყოვლისა, ჩვენ მოსაზღვრე ერებთან. სამწუხაროდ, რუსეთის სოციალ-დემოკრატია არ აწარმოებს ამ რევოლუციურ ბრძოლას. მას სურს დარჩეს ლოიალურ ოპოზიციად. ჩვენ ამ ოპოზიციონიზმთან არა გვაქვს რა საერთო... ჩვენ ვართ რევოლუციური სოციალ-დემოკრატია. ტერმინი „მენშევიზმი“ ჩვენი ტერმინი არ არის. ის მივიღეთ მაშინ, როცა რუსეთის სოციალ-დემოკრატიულ პარტიასთან ალიანსში ვიყავით, მაგრამ უკვე მაშინ ნათელი იყო ორგვარი მენშევიზმი – რუსული ოპორტუნიზტულ-ლიკვიდატორული, ქართული – რევოლუციურ-პარტიული. ახლა, როცა ჩვენი პარტია მოეწყო საქართველოს ფარგლებში, როცა მენშევიკობა, რუსის სოციალ-დემოკრატია ოპორტუნიზმის და პოლიტიკური უხასიათობის აშკარა სინონიმად გადაიქცა, ჩვენ მენშევიკები არა ვართ, ვიყავით და ვართ რევოლუციური სოციალ-დემოკრატია. ჩვენ ვეუბნებით ყველა ხალხს და პარტიას – ებრძოლეთ საბჭოთა ტირანიას ისე და იმ გზით, როგორც ებრძვის საქართველოს სოციალ-დემოკრატია, მთელი ქართველი ერი...“⁴

⁴ სცხა. ფ. 2113. აღწ. 1. საქმე 33, ფურც. 16.

საფრანგეთში მყოფ საქართველოს ეროვნული მთავრობის წევრებს ახლო ურთიერთობა ჰქონდათ საფრანგეთის იმდროინდელ მმართველებთან. საფრანგეთის ხელისუფლება და ხალხი ქართველი ხალხის მიერ სახელმწიფოებრიობის დაკარგვის ფაქტს თანაგრძნობით შეხვდა. ქართველი ემიგრანტების ძალისხმევით, საფრანგეთის სენატის საგარეო საქმეთა კომისიამ საქართველოს საკითხის შესახებ არაერთი რეზოლუცია მიიღო, რომლებშიც რუსეთის მიერ საქართველოს ოკუპაციის ფაქტი დაგმობილი იყო.

ა. ბრიანი, ბოლშევიკური აგრესიის წინააღმდეგ ბრძოლის გააქტიურების მიზნით, საქართველოს ოსმალეთთან დაახლოების მომხრე იყო. იგი თანახმა იყო ევროპის ქვეყნებს, ამიერკავკასიის რესპუბლიკების სახელმწიფოებრივი და საერთაშორისო მომავლის საკითხი, მათი დამოუკიდებლობის საფუძველზე გადაეწყვიტათ.

საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მთავრობამ, საფრანგეთში ჩასვლისთანავე, მეზობელ რესპუბლიკათა წარმომადგენლებთან უფრო მჭიდრო დაახლოების საჭიროება დაინახა. იმავეს ფიქრობდნენ ამიერკავკასიის ქვეყნების ემიგრანტებიც. 1921 წლის 10 ივნისს, ურთიერთმოლაპარაკების საფუძველზე, ხელი მოეწერა „საკავშირო დეკლარაცია“.⁵ დაარსდა მუდმივი ორგანო „კავშირის საბჭო“, რომელშიც შედიოდნენ კავკასიის რესპუბლიკათა დელეგაციების მეთაურები. საქართველოს მხრიდან წარმომადგენლად დაინიშნა ა. ჩხენკელი. მსგავსი ორგანიზაციები დაარსდა ლონდონსა და სტამბულშიც. „საკავშირო დეკლარაცია“ ითვალისწინებდა 4 ძირითად საკითხს: 1) სადავო ტერიტორიული საკითხების სავალდებულო არბიტრაჟით გადაჭრა. 2) საბაჟოს საზღვრის გაუქმება და მთელი კავკასიის ეკონომიკურ ერთეულად გადაქცევა საერთაშორისო მიმოსვლისათვის. 3) სამხედრო კავშირი – თავდაცვისათვის. 4) შეთანხმებული გეზი საგარეო პოლიტიკაში.

კავკასიელ ემიგრანტთა შორის განსაკუთრებული როლი ქართველებს ჰქონდათ, რომლებიც გამაერთიანებელ ფუნქციას ასრულებდნენ. ამიერკავკასიის ქვეყნებიდან წამყვანი სახელმწიფოების მიერ იურიდიულად, მხოლოდ საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა იყო აღიარებული (ბოლშევიკებმა, 1920 წლის 28 აპრილს აზერბაიჯანი, ხოლო 1920 წლის 29 ნოემბერს სომხეთი გაასაბჭოეს – ლ. ს.) 1921 წლის 2 ივნისს არისტიდ ბრიანმა საფრანგეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროში ემიგრაციაში მყოფი საქართველოს

⁵ Г. Г. Мамулиа. Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей». Сборник документов, М. 2012, гл. 41.

დემოკრატიული რესპუბლიკის მთავრობის მეთაური – ნოე ჟორდანია და საგარეო საქმეთა მინისტრი – ევგენი გეგეჭკორი მიიღო. შეხვედრა 15 წუთს გაგრძელდა. ა. ბრიანმა მათ გააცნო საფრანგეთის ხელისუფლების განზრახვა – ჯერ ოსმალეთი რუსეთისგან ჩამოეცილებინა და შემდეგ იგი საქართველოს და სხვა კავკასიური რესპუბლიკების კომბინაციებისთვის გამოეყენებინა. საფრანგეთის მთავრობის სურვილი იყო ბოლშევიკური რუსეთი კავკასიის სახელმწიფოების აღყაში მოექცია, რისთვისაც კავკასიელი ერის გაერთიანების იდეას აქტურად უჭერდა მხარს.

1921 წლის 3 აგვისტოს არისტიდ ბრიანი ემიგრაციაში მყოფი კავკასიის რესპუბლიკების წარმომადგენლებს შეხვდა და მათ დახმარება აღუთქვა. საფრანგეთის მაშინდელი ხელისუფლება დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა კავკასიას, რადგან მიაჩნდა, რომ მას რუსეთისა და ოსმალეთის გათიშვის საქმეში მნიშვნელოვანი როლის შესრულება შეეძლო. ამიერკავკასიის ქვეყნების ემიგრანტებთან თანამშრომლობას ემიგრაციაში მყოფი საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მთავრობის მეთაური – ნ. ჟორდანია დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა, თუმცა ითვალისწინებდა წარსულ შეცდომებსაც. ამასთან დაკავშირებით იგი წერს: „...საომარი ხაზის კავკასიის ქედზე გადატანა და იქ ჩვენი შეერთებული ძალით გამაგრება თავდებია გამარჯვების. მხოლოდ ამ შემთხვევაში ევროპა მოგვაქცევს სერიოზულ ყურადღებას და დახმარებას აღმოგვიჩენს; რომ არ მოვტყუვდეთ, საჭიროა ნათელი წარმოდგენა გვექონდეს ჩვენს მოკავშირეებზე. აზერბაიჯანი პოლიტიკურად ვერ აღმოჩნდა სანდო. მან პირველად მოიწვია ოსმალთა, ხოლო შემდეგ რუსეთი. ამიერკავკასიის ფრონტი მან დაარღვია ორჯერ. სამხედრო თვალსაზრისით, აზერბაიჯანელები ვერ წარმოადგენენ სასურველ ძალას რეგულარული ბრძოლისათვის, ვინაიდან სამხედრო სამსახური არ გამოუცდიათ. სამაგიეროდ, აჯანყების საქმეში, ისინი დიდად გამოსადეგი არიან, თავისი მასით და უშიშრობით... საუკეთესო მეზობელი ელემენტებია მთიელნი და მათ უნდა მიექცეს განსაკუთრებული ყურადღება. სომეხნი ხომ ჩვენთან არ წამოვა, ყოველ შემთხვევაში თავში, ხოლო შემდეგ, იძულებული იქნება ბრძოლაში ჩაებას ჩვენს გვერდით... როცა ჩვენ მოსკოვი შემოგვესია, აზერბაიჯანში და მთაში უცებ შეწყდა მოძრაობა და ამით დავრჩით სრულიად განმარტოვებულნი. მთავარია არა მარტო საქართველოს გაწმენდა ბოლშევიკებისაგან, არამედ სტრატეგიული საომარი ხაზის მოპოვება...“.⁶

⁶ სცსა. ფ. 2113. აღწ. 1. საქმე 33, ფურც. 21.

აღსანიშნავია, რომ სომხებმა, საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის პერიოდში, უარყოფითი როლი ითამაშეს. მათ პარიზის სამშვიდობო კონფერენციაზე საქართველოს ეროვნული მთავრობის დელეგაციის დისკრედიტაციისთვის ყველაფერი გააკეთეს. მათი მიზანი იყო ევროპელთა თვალში ქართველები არასაიმედო დელეგატებად წარმოეჩინათ. კონსტანტინოპოლში გამომავალ სომხურ გაზეთში – “Enaissance”, სომხებმა ანტიქართული სტატია დაბეჭდეს, სადაც სომხეთ-საქართველოს ომის (1918 წლის დეკემბერი) დამწყებად საქართველოს ხელისუფლება გამოიყვანეს. წერდნენ, თითქოს ქართველებმა ომის დროს თბილისი დაცალეს, თითქოს მათ შეუშალეს ხელი სომხებს ოსმალების წინააღმდეგ ბრძოლაში და ქართველების ბრალი იყო ერზერუმის, ყარსის დაცლა. ყველაფერი ეს იმისთვის იყო გათვლილი, რომ ქართული დელეგაციის ავტორიტეტი დაეცინებინათ.⁷

1922 წლის 6-12 იანვარს საფრანგეთის ქ. კანში გამართულ ანტანტის უმაღლესი საბჭოს წევრი ქვეყნების შეკრებას არისტიდ ბრიანი ხელმძღვანელობდა. კონფერენციამ მიიღო რეზოლუცია, რომლის VI მუხლი მოითხოვდა საბჭოთა რუსეთს ჯარები გაეყვანა საქართველოდან. ვაშინგტონის კონფერენციაზე (1922 წლის იანვარ-თებერვალი) არისტიდ ბრიანმა რუსეთის განიარაღების საკითხი დააყენა. ამით ისარგებლა საბჭოთა რუსეთის დელეგაციის მეთაურმა გიორგი ჩიჩერინმა და რათა შემდეგში გენუის კონფერენციაზე, თავიდან აეცლებინა მთავარი კითხვები, განიარაღების საკითხი წამოაყენა, რითაც ევროპელი ლიდერების, მათ შორის ლოიდ ჯორჯის, აღშფოთება გამოიწვია, რის გამოც მას სიტყვა შეაწყვეტინეს. ამ ფაქტთან დაკავშირებით ემიგრაციული გაზეთი „თავისუფალი საქართველო“ წერს: „ჩიჩერინმა თავის სიტყვაში საზღვრებს პირველ დღესვე გადააბიჯა. მან სადემაგოგოთ უფრო, ვინემ სამოქმედოდ, განიარაღების საკითხი წამოაყენა, აზრათ გვაქვს კონფერენციაზე შევიტანოთ წინადადება შეიარაღების საერთო შემცირების შესახებ და ხელი შევეწყოთ ყოველივე ზომას, რომელიც მილიტარიზმის სიმძიმეს შეამსუბუქებსო, განაცხადა მან. ამით მას ერთგვარად ევროპის საზოგადოებრივი აზრის მოგება უნდოდა და საფრანგეთის უხერხულ მდგომარეობაში ჩაყენება; თორემ ვინ არ იცის, რომ წითელი ჯარის გარეშე რუსეთის კომისრები თავისი ხალხის რისხვასაც ვერ გადაურჩებიან...“.⁸

⁷ სცსა. ფ. 1864. აღწ. 2. საქმე 148, ფურც. 41.

⁸ რა მოგვიტანა გენუამ. გაზ.: „თავისუფალი საქართველო“. №23. პარიზი, 1922. 10 ივნისი, გვ. 5.

1922 წლის 1 აპრილს, საფრანგეთის პარლამენტში გამოსვლის დროს, ა. ბრიანმა მხარი დაუჭირა ემიგრაციაში მყოფ საქართველოს დელეგაციას, დასწრებოდა გენუის საერთაშორისო კონფერენციას, სადაც იგი საქართველოს სახელით იქნებოდა წარმოდგენილი. მიუხედავად იმისა, რომ ეს დიდ წინააღმდეგობაში მოდიოდა საბჭოთა ხელისუფლების ინტერესებთან, ბრიანი ამ გადაწყვეტილებას იმით ამართლებდა, რომ თავის დროზე ევროპის წამყვანმა სახელმწიფოებმა „დე იურე“ აღიარეს საქართველოს დამოუკიდებლობა და საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის დელეგაციას სრული უფლება ჰქონდა, დასწრებოდა საერთაშორისო თავყრილობას. საფრანგეთის სენატის საგარეო საქმეთა კომისიამ საქართველოს საკითხის შესახებ სპეციალური რეზოლუცია მიიღო, რომელშიც აღნიშნულია: 1. ამიერკავკასიის ეკაჟაცია უნდა იქნეს მოლაპარაკების დაწყების პირველ და მთავარ პირობად საფრანგეთსა და მის მოკავშირეთა შორის, ერთის მხრივ და საბჭოთა საბჭოთა რუსეთსა და ანგორას შორის, მეორეს მხრივ. 2. როდესაც მოწვეული იქნება კონფერენცია ახლო აღმოსავლეთის საკითხის შესახებ, იქ აუცილებლად უნდა იქნეს განხილული საქართველოს და ამიერკავკასიის საკითხი. 3. კონფერენციაზე უნდა იქნეს მოწვეული რუსეთისა და ანგორის წარმომადგენლებთან ერთად თანასწორი უფლებით ევროპის მიერ კანონიერ მთავრობად ცნობილი საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის წარმომადგენელი. იმავე ხასიათის რეზოლუცია მიიღო დეპუტატთა პალატის საგარეო საქმეთა კომისიამაც. ორივე რეზოლუცია საფრანგეთის მთავრობის მაშინდელ თავმჯდომარეს რაიმონ პუანკარეს გადასცეს.⁹

საფრანგეთის პარლამენტის დეპუტატი ერნესტ უტრეიე ფრანგული გაზეთისთვის მიცემულ ინტერვიუში აღნიშნავს: „ჩვენ ვიღებთ თავზე სითამამეს განაცხადით, რომ წითელი რუსეთი კავკასიაში იქცევა, როგორც უზურპატორი... ბატონმა პუანკარემ განაცხადა, რომ რუსეთს არ მიეცემა უფლება წარმოადგინოს გენუაში კავკასიის ფსევდო დელეგატები. ძალიან კარგი! მაგრამ ეს არ არის საკმარისი, კავკასიის საკითხი უნდა დაისვას გენუის კონფერენციაზე. თუ ეს არ იქნა, უდიდესი წარმოებანი ბაქოს და გროზნოს რაიონებისა, რომლებიც ჩამორთმეული აქვთ მათ კანონიერ მესაკუთრეთ და საბჭოების ხელში იმყოფებიან, ისევ მათ დარჩებათ და ბოლშევიკებს მიეცემათ

⁹ საქართველოს საკითხი საფრანგეთის პარლამენტში. გაზ.: „თავისუფალი საქართველო“. №20. პარიზი. 1922. 15 აპრილი, გვ. 16.

უპლიერესი ფაქტორი მათი რეჟიმის გამაგრებისთვის“.¹⁰

1920-1921 წლებში კაპიტალისტური სახელმწიფოები ომის შემდგომმა პირველმა ეკონომიკურმა კრიზისმა მოიცვა. ამ გარემოებამ ანტანტის ქვეყნები აიძულა, ეკონომიკისა და ფინანსების საკითხებზე ევროპის კონფერენცია მოეწვია. კონფერენცია გენუაში (იტალია) 1922 წლის აპრილ-მაისში, შედგა. კონფერენციაზე, სადაც 34 სახელმწიფოს წარმომადგენელი იმყოფებოდა, საბჭოთა რუსეთიც მიიწვიეს. ამერიკის მთავრობამ მასში მონაწილეობაზე უარი განაცხადა, მაგრამ იქ თავისი მეთვალყურე მაინც გაგზავნა. გენუის კონფერენციაზე საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის მთავრობამ პარიზიდან არაოფიციალური დელეგაცია გაგზავნა. მასში შედიოდნენ: ა. ჩხენკელი, ი. წერეთელი, ს. მღივანი, გ. ვეშაპელი და ზ. ავალიშვილი. გენუის კონფერენციაზე საქართველოს საკითხის წამოწევას საფრანგეთის პოლიტიკური წრეების მხრიდან აქტიური გამოხმაურება მოჰყვა.¹¹

ა. ბრიანი მიიჩნევდა, რომ გენუის კონფერენცია ვალდებული იყო შეესრულებინა კანის კონფერენციაზე მიღებული რეზოლუციის მეექვსე მუხლი და ბოლშევიკებისთვის საქართველოდან ჯარის გაყვანა მოეთხოვათ. საფრანგეთის ხელისუფლება, როგორც დემოკრატიული პრინციპების ტრადიციული დამცველი, გენუის კონფერენციაზე ბოლშევიკების წარმომადგენლის დაშვების წინააღმდეგი იყო. მართალია, გენუის კონფერენციაზე საქართველოს ეროვნული მთავრობის არაოფიციალური დელეგაციის მუშაობამ ვერ შეძლო რუსეთის ხელისუფლება აეძულებინა საქართველოს ტერიტორიიდან ჯარი გაეყვანა, თუმცა ევროპელი პოლიტიკოსების მხრიდან საერთაშორისო კონფერენციაზე საქართველოს საკითხის დასმა და მასზე მსჯელობა ქართველი დიპლომატებისთვის მაინც დიდი მიღწევა იყო. გენუის კონფერენციის შედეგებს ქართული ემიგრაციული პრესა ასე აფასებს: „გენუამ ვერ აუარა გვერდი საქართველოს, ვერ გაუდგა განზე მის საკითხს. მაგრამ მან შეიძლება ვერ მოგვცა ის, რაზედაც ოცნებობდა ბევრი: თავის დახსნა ბოლშევიკური ბარბაროსებისგან, მან ვერ გააყვანინა ჯარი რუსეთს, ვერც კი შეაჩერა სვანეთზე თავდასხმა, თუმცა მოსთხოვა იგი ჩიჩერინს. დღევანდელი საერთაშორისო ურთიერთობა სამართლიანობის პრინციპზე კიდევ ლაპარაკობს, მაგრამ მის განხორციელებ-

¹⁰ დეპუტატი ერნესტ უტრეი კავკასიის და საქართველოს შესახებ. გაზ.: „თავისუფალი საქართველო“. №21. პარიზი. 1922, გვ. 9-10.

¹¹ Manvelichvili Alexandre, Histoire de la Géorgie. Nouvelles éditions de la Toison d'or. Paris. 1951, გვ. 449.

აზე ღიდად თავს არ იტკივებს. მისი მამოძრავებელია არა ეს ჰუმანური პრინციპი ადამიანთა კულტურის შემუშავებული, არამედ მშრალი ეგოიზმი – ანგარიშიანი დაცვა თავის ინტერესების და მხოლოდ ამის. სხვა ქვეყანასა და ერზე ზრუნავენ და ლაპარაკობენ იმდენად, რამდენადაც ეს მათ საკუთარ ინტერესებს ემსახურება, ეთანხმება, ისე მაგალითად, როგორც მექარხნე ზრუნავს თავის მუშებზე“.¹²

რუსეთის მზაკერულმა პოლიტიკამ მარცხი განიცადა, ქ. ლოზანის საერთაშორისო კონფერენციაზე, რომელიც 1922 წლის ნოემბერში გაიხსნა, საფრანგეთის პრემიერ მინისტრმა რაიმონ პუანკარემ წინადადებით მიმართა ინგლისისა და იტალიის მმართველებს, რათა ლოზანის კონფერენციაზე საქართველოს ეროვნული მთავრობა მიეწვიათ, თუმცა მოკავშირეთაგან თანხმობა ვერ მიიღო. ინგლისის საგარეო საქმეთა მინისტრი ლორდ კერზონი საქართველოს მიწვევის წინააღმდეგი არ იყო, მაგრამ, ასევე ფაქტობრივ, ე. ი. საბჭოთა მთავრობის წარმომადგენლის დაშვებასაც მოითხოვდა. ლორდ კერზონი ასე ასაბუთებდა თავის წინადადებას: „ინგლისმა სცნო საქართველოს დამოუკიდებლობა, მაგრამ მას არ უცვნია იურიდიულად არც ერთი მთავრობა, არც ეროვნული და არც ბოლშევიკური. მე არ შემიძლია ამიტომ დაგეთანხმოთ ისეთი მთავრობის მოწვევაზე, რომელიც არ განაგებს თავის ტერიტორიებს“.¹³ რ. პუანკარემ ინგლისის წარმომადგენელს დაუსაბუთა, რომ ინგლისმა სხვა მოკავშირეებთან ერთად სცნო, როგორც საქართველო, ისე მისი ეროვნული მთავრობა. ამის შემდეგ, კერზონი იძულებული გახდა ელიარებინა თავისი შეცდომა, თუმცა ლოზანის კონფერენციაზე საქართველოს მოწვევის საკითხში ის მაინც ურყევი დარჩა. რადგან შეთანხმებას ვერ მიაღწიეს, გადაწყდა არც ეროვნული და არც საბჭოთა რუსეთის მიერ წარმოდგენილი საქართველოს მთავრობა მოეწვიათ. კონფერენციაზე გამოიკვეთა ოსმალეთის სურვილი, დაახლოებოდა ინგლისს. ოსმალეთის დელეგატმა – ისმეთ ფაშამ რუსეთის პოზიციების მხარდაჭერაზე უარი თქვა, რის გამოც რუსეთის ბოლშევიკურმა ხელისუფლებამ არა თუ ვერ მოიპოვა ახალი პოზიციები ლოზანაში, არამედ ძველიც კი დაკარგა.

კონფერენციის გადაწყვეტილებით, შავი ზღვა გადაიქცა საერთაშორისო ზღვად, სადაც შავი ზღვის განაპირა სახელმწიფოებისთვის როგორც საეკონომიკური,

¹² გაზ.: „თავისუფალი საქართველო“. №23. პარიზი. 1922, გვ. 3.

¹³ მეშუარი საქართველოს სრულუფლებიანი ელჩის აკაკი ჩხენკელის დიპლომატიური მუშაობის შესახებ. სცსა. პარვარდის უნივერსიტეტის მიკროფირების ასლი. ს. 694, ფურც. 34.

რო, ისე სამხედრო გემების მიმოსვლა უზრუნველყოფილი იქნებოდა. საქართველოს ეროვნული მთავრობის მიერ წარგზავნილი არაოფიციალური დელეგაციის ძალისხმევით, საქართველო შეტანილი იქნა კონფერენციის ოქმებში. გარდა ამისა, კონფერენციამ სრუტეების კონვენციის XII მუხლში საქართველოს ადგილი დაუტოვა. აღნიშნულ მუხლში საუბარი იყო საერთაშორისო კომისიაზე, რომელსაც სრუტეების საკითხში ახალი წესების შესრულებაზე მეთვალყურეობა ევალებოდა. იმავე მუხლის III აბზაცში, რომელსაც მეტსახელად „ქართველების აბზაცს“ უწოდებდნენ, აღნიშნული იყო, რომ შავი ზღვის მოსაზღვრე სახელმწიფოებს – საქართველოსა და უკრაინას, რომელთაც ლოზანის კონფერენციის მუშაობაში ოფიციალურად მონაწილეობა არ მიუღიათ, უფლება ჰქონდათ საერთაშორისო სრუტეების საკითხის შემსწავლელ კომისიაში საკუთარი წარმომადგენელი გაეგზავნათ.¹⁴ მიუხედავად დიდი ძალისხმევისა, შემდგომში ეს პოზიცია ქართულმა ემიგრაციამ ვერ შეინარჩუნა. 1936 წლის 20 ივლისს შვეიცარიის ქალაქ მონტრეში საერთაშორისო კონფერენცია გაიხსნა, სადაც შავი ზღვის სრუტეების ზონაში თურქეთის სრული სუვერენიტეტის აღდგენის შესახებ სპეციალური დადგენილება მიიღეს. კონფერენციაზე ხელი მოეწერა ახალ – მონტრეს კონვენციას, რომლის ძალითაც სრუტეების საერთაშორისო კომისია გაუქმდა, აღდგა თურქეთის სრული სუვერენიტეტი აღნიშნულ ზონაზე. ყველა ქვეყნის საეაჭრო გემებს როგორც მშვიდობიან, ასევე ომის დროსაც სრუტეების თავისუფალი გავლის უფლება ეძლეოდათ. მშვიდობიან პერიოდში ყველა შავიზღვისპირა სახელმწიფოს შეეძლო თავისუფლად გაეტარებინა თავისი გემები სრუტეებში.

კონფერენციაზე კამათი გაიმართა არაშავიზღვისპირა სახელმწიფოების სამხედრო გემების სრუტეებში გატარების უფლების გარშემო. არაშავიზღვისპირა სახელმწიფოთა უფლებები მკვეთრად შეიზღუდა. მშვიდობიან დროს მათ შეეძლოთ შეეყვანათ შავ ზღვაში მხოლოდ მსუბუქი წყალზვევითა გემები, სამი კვირის ვადით. ამასთან, არაშავიზღვისპირა ყველა სახელმწიფოს გემების საერთო ტონაჟის მოცულობა მკაფიოდ განისაზღვრა. ომის დროს, თურქეთის ნეიტრალიტეტის შემთხვევაში, სრუტეები დახურული უნდა ყოფილიყო მეომარი სახელმწიფოების სამხედრო გემებისათვის, ხოლო საომარ მოქმედებებში თურქეთის ჩაბმის შემთხვევაში, სახელმწიფოებს უფლება ეძლეოდა ემოქმედათ

¹⁴ G. Mamoulia. Les combats indépendantistes des Caucasiens entre URSS et puissances occidentales. Le cas de la Géorgie (1921-1945). éditeur Harmattan. Paris. 2009, გვ. 70.

ისტიდ ბრიანი ევროპის გაერთიანების სათავეებთან იდგა, რის გამოც მას სამართლიანად „ევროპის მამას“ უწოდებენ.¹⁶

1928 წლის 27 აგვისტოს საფრანგეთის საგარეო საქმეთა მინისტრმა არისტიდ ბრიანმა და აშშ-ს სახელმწიფო მდივანმა ფრენკ კელოგმა საერთაშორისო ხელშეკრულებას მოაწერეს ხელი, რომელიც 1929 წლის ივნისიდან შევიდა ძალაში. პაქტის ხელმომწერთა შორის იყვნენ საფრანგეთი, გერმანია, იტალია, იაპონია, ბელგია, პოლონეთი, ჩეხოსლოვაკია. პაქტის ხელმომწერ ქვეყნებს უარი უნდა ეთქვათ ომზე, როგორც ეროვნული პოლიტიკის გატარების მეთოდზე და ყველა სახის უთანხმოება მხოლოდ მშვიდობიანი გზით გადაეწყვიტათ. პაქტის მესამე მუხლით ცხადდებოდა, რომ მასთან შეთანხმება ყველა სახელმწიფოს შეეძლო. 1929 წელს მას სსრკ-ც შეუერთდა. ეს ფაქტი ქართულმა პოლიტიკურმა ემიგრაციამ მკაცრად გააკრიტიკა. ქართველმა პოლიტიკოსებმა ხელშეკრულებაზე სსრკ საგარეო საქმეთა სახალხო კომისრის ლიტვინოვის ხელმოწერა მის დასუსტებად მიიჩნიეს.

ა. ბრიანმა პიერ ლავალის მთავრობაში (1931 წლის 27 იანვრიდან 1932 წლის 12 იანვრამდე), საფრანგეთის საგარეო საქმეთა მინისტრის პოსტზე ყოფნით დაასრულა თავისი პოლიტიკური კარიერა. ა. ბრიანი, 1931 წლის სექტემბერში სსრკ-ის საგარეო საქმეთა სახალხო კომისარს – მაქსიმ ლიტვინოვს შეხვდა. მოლაპარაკება პარიზში გაიმართა. შეხვედრის ძირითადი საკითხები იყო სავაჭრო ხელშეკრულებისა და სსრკ-საფრანგეთის თავდაუსხმელობის პაქტი. სავაჭრო ხელშეკრულება ვერ იქნა მიღწეული, თუმცა დაიწერა თავდაუსხმელობის პაქტის პროექტი. არისტიდ ბრიანი 1932 წლის 7 მარტს გარდაიცვალა. მოგვიანებით ერთ დროს ქართული ინტერესების დამცემმა საფრანგეთის მთავრობის მეთაურმა, ედვარდ ერიომ, 1932 წლის 29 ნოემბერს, საფრანგეთის მთავრობის სახელით, საბჭოთა კავშირთან თავდაუსხმელობის პაქტს მოაწერა ხელი, რასაც შედეგად პარიზის ქართული ლეგაციის გაუქმება მოჰყვა.¹⁷ საფრანგეთში ქართული საელჩოს გაუქმება, როგორც ფრანგულმა პრესამ, ასევე, საზოგადოებამ შეცდომად შეაფასა.

XX საუკუნის 30-იან წლებში პარიზში ქართველ ლტოლვილთა რაოდენობა 1500 კაცს აღწევდა. 1931 წლის მარტში საფრანგეთის საგარეო

¹⁶ G. Unger. Aristid Briand le Ferme conciliateur. éditeur: Fayard. Paris. 2005. გვ. 35.

¹⁷ ლ. სარალიძე. რუსეთ-საქართველოს 1932 წლის თავდაუსხმელობის პაქტი და ქართული ემიგრაცია. კრებ. ისტორიის და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები. X-XI. თბ. 2010/2011, გვ. 380-385.

საქმეთა სამინისტრომ სპეციალური ინსტრუქცია მიიღო, რომლის ძალითაც, საქართველოს მოქალაქეები საბჭოთა კავშირის მოქალაქეებთან იყვნენ გაიგივებულნი. შესაბამისად, საფრანგეთში გადასადგილებლად მათ ან საბჭოთა, ან კიდევ ნანსენის¹⁸ პასპორტი უნდა ჰქონოდათ.¹⁹ შვეიცარიაში, იტალიაში, გერმანიაში და სტამბოლში საელჩოები „ოფისის“ ფილიალებად გადაკეთდა, რომლებიც იმ ქვეყნებში ქართველთა უფლებების დაცვასა და დასაქმებაზე ზრუნავდნენ.²⁰

ემიგრაციაში მყოფი პოლიტიკოსების დაქსაქსვა და პატრიოტი ემიგრანტების ლიკვიდაცია საბჭოთა საგარეო დაზვერვის ერთ-ერთი მთავარი ამოცანა იყო.²¹ საბჭოთა უშიშროების თანამშრომლებიდან განსაკუთრებული აქტიურობით ს. ფირუშოვი²² გამოირჩეოდა.

¹⁸ ფრიტიოფ ნანსენი Fridtjof Nansen (1861-1930 წწ.) – ნორვეგიელი მეცნიერი, სწავლული-ზოოლოგი, ახალი მეცნიერების – ფიზიკური ოკეანოგრაფიის დამაარსებელი, პოლიტიკური მოღვაწე, ჰუმანისტი, ფილანტროფი. 1922 წელს მშვიდობის დარგში ნობელის პრემიის ლაურეატი. ლტოლვილთა საკითხებში ერთა ლიგის უმაღლესი კომისარი. პირველი მსოფლიო ომის შემდეგ, წარმოქმნილი კონფლიქტების შედეგად, უცხოეთში გადაადგილებულ პირთა დასახმარებლად, მისი ინიციატივით, „ნანსენის პასპორტი“ შემოიღეს, რომელიც 50-ზე მეტ ქვეყანაში იყო აღიარებული. 1930 წლის 13 მაისს, ფ. ნანსენი 68 წლის ასაკში გარდაიცვალა. მისი გარდაცვალების შემდეგ, ერთა ლიგამ, ფ. ნანსენის საქმის გაგრძელების უზრუნველსაყოფად, ნანსენის საერთაშორისო ოფისი დააფუძნა. აღნიშნულმა ოფისმა 1938 წელს, მშვიდობის დარგში ნობელის პრემია მიიღო. რუსეთში ბოლშევიკური გადატრიალების შემდეგ, ჯერ კიდევ 1918 წელს, რუსეთის ტერიტორია სამმა მილიონმა ადამიანმა დატოვა. სამოქალაქო ომმა, რუსეთის მიერ შუა აზიის და სამხრეთ კავკასიის სახელმწიფოების ოკუპაციამ, ერთა ლიგის წინაშე ლტოლვილთა საკითხი მთელი სიმწვავეით დააყენა. პრობლემის გადასაწყვეტად, 1921 წლის ზაფხულში, ჟენევის კონფერენციაზე, „ლტოლვილთა კომისარიატი“ შეიქმნა. ლტოლვილები უცხოეთის ქვეყნებში, „ნანსენის პასპორტით“ გადაადგილებოდნენ.

¹⁹ სცსა. ფ. 1864. აღწ. 2. საქმე 877, ფურც. 1-2.

²⁰ რ. დაუშვილი. ქართული ემიგრაცია 1921-1939 წლებში. თბ. 2007, გვ. 47.

²¹ ლ. სარალიძე. პოლიტიკური ემიგრაცია საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენისათვის ბრძოლაში. წგნ.: საქართველო-რუსეთის ურთიერთობა XVIII-XXI საუკუნეებში (სამეცნიერო ლიტერატურისა და დოკუმენტების მიხედვით). წ. II. ავტორები: დ. ჭუმბურიძე, ე. კიკნაძე, ხ. ქოქრაშვილი, ლ. სარალიძე, თბ. 2016, გვ. 312.

²² სიმონ გრიგოლის ძე ფირუშოვი (1889-1937 წწ.) – ერევნის გუბერნიის სურმალინის მაზრაში დაიბადა. სწავლობდა მოსკოვის სახელმწიფო უნივერსიტეტის იურიდიული ფაკულტეტის ეკონომიკურ განყოფილებაზე. პარალელურად რსდმპ-ს ინტერნაციონალისტთა ფრაქციაში ირიცხებოდა, რის გამოც 1911 წელს, მოსკოვიდან გაასახლეს. 1920-იან წლებში სომხეთის რესპუბლიკისთვის სხვადასხვა თანამდებობაზე მუშაობდა. 1922-1925 წლებში, ბერლინში, ამიერკავკასიის საბჭოთა ფედერაციული სოციალისტური რესპუბლიკის საეჭვო წარმომადგენელი იყო, ხოლო 1925-1927 წლებში, სსრკ-ს სრულუფლებიანი წარმომადგენლობის მდივნი პარიზში. პარალელურად, სიმონ ფირუშოვი, რკ(პ) ამიერკავკასიის სამხარეო კომიტეტის სპეციალური დავალებით, ევროპაში მოქმედი ამიერკავკასიის ემიგრაციის წარმომადგენლების წინა-

კავკასიელმა ემიგრანტებმა შემდგომშიც აქტიურად გააგრძელეს მუშაობა და კავკასიის კონფედერაციის პაქტიც კი მიიღეს, მაგრამ მიზანს მაინც ვერ მიაღწიეს. საბჭოთა უშიშროების თანამშრომელთა აქტიურობა ერთ-ერთი მიზეზი იყო, რომ ემიგრაციაში კავკასიელი პოლიტიკოსების გაერთიანების მცდელობა მხოლოდ იდეის დონეზე დარჩა.

აღმდეგ, აქტიურ ღონისძიებებს ახორციელებდა. 1925 წელს სკპ(ბ) წევრად მიიღეს. 1927 წელს სსრკ-ში დაბრუნდა და ამიერკავკასიის სახელმწიფო საგეგმო კომისიაში მუშაობდა. 1936 წელს ტრანსპორტის ინჟინერთა ინსტიტუტის საგეგმო კომისიაში, ხოლო მოგვიანებით, ტრანსპორტის ინჟინერთა ინსტიტუტის დირექტორად დაინიშნა. მალე იგი შინაგან საქმეთა სახალხო კომისარიატის თანამშრომლებმა დააპატიმრეს. 1937 წლის ივნისში გამოძიებას სასურველი ჩვენება მისცა. 1937 წლის 25 ივნისს სსრკ უმაღლესი სასამართლოს სამხედრო კოლეგიის გამსვლელმა სესიამ სიმონ ფირუმოვს ტროცკისტულ-ზინოვიევისტურ დივერსიულ-მაენებლური, კონტრრევოლუციური ორგანიზაციის წევრობის ბრალდებით, დახვეწა მიუსაჯა, ქონების კონფისკაციით.

Lela Saralidze

ARISTIDE BRIAND AND THE IDEA OF UNITY OF THE CAUCASUS

Summary

On the basis of the archive and emigration press materials, the fight of Georgian political emigration with the Caucasians emigrants, against the Bolshevik regime, discussed in this work. The idea of unification of the Caucasian forces, for to stop Russian aggression, was actively supported by the chairman of the Government and foreign minister of French - Aristide Briand.

After the occupation of Georgia, in March 1921, main part of the Georgian politicians went to foreign countries because of Bolsheviks regime. They take their refuge in emigration. Most of them were from Georgian Government also from Constituent Assembly and some of them were leaders and members of political parties. Georgian Generals and officers who fought in Kodjori and Tabaxmela also were in emigration.

On 16 March in 1921, Georgian Constituent Assembly decided to go to emigration because they wanted to continue their fight for freedom of Georgia. The leader of French government and minister of foreign affairs Aristide Briand (1862-1932) was one of the first, who gave the information to minister of foreign affairs Evgeni Gegechkori about the juridical acknowledgement of Georgian Democratic Republic which was made by leading countries of Europe.

Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Georgian Democratic Republic in European Countries - Akaki Chxenkeli, in the letter which he sent to Aristide Briand, talks in detail about the relationship of Georgia and France. On 3 august in 1921, Aristide Briand officially met the representatives of Caucasian republic, who were in emigration and promised to help them. At that time Caucasia had a great meaning to the French authority, because they thought that it would play an important role for disconnecting Russia and Ottomans. Members of Georgian Government, who were in France, had a close relationship with French leaders. French authority and people expressed

compassion because to failure of Georgia. With the efforts of Georgian immigrants, the French committee of foreign affairs, received many resolutions about the occupation of Georgia. In one of the Senate's session Astrid Brian requested to sent Georgian emigrated Government delegation to Genoa conference, as full-fledged representatives. He reminded to French deputies, that at this time French Government agreed the juridical acknowledgement of Georgian Democratic Republic. Russia, with its diplomatic intrigues, was trying to make a bad relationship between France and Other European countries, because the French government strictly criticized Russia's foreign policy,

Russia was also trying to persuade French government for that it was offering the renovation of old friendship, notification of debts also part of Caucasian and Persian oil layer and stopping, Versailles agreement revision. Later with the help of Russians pressure France changed his politic towards Georgian Democratic Republic and its immigration government. On October of 1924, French Government recognized the The Russian government Soviet power. Nevertheless, Georgian legation in Paris continued his existence. Soviet ambassador in Paris, Christian Rakovski officially addressed several times to A. Briand, demanding the cancellation of the Embassy of Georgia in France . In 1926, A. Briand awarded by the Nobel Peace Prize. A. Briand finished his political career on the position of minister of foreign affairs. He was on that position from 27 January 1931 to 12 January 1932. On September 1931, A. Briand met the Soviet foreign affair public commissioner Maxim Litvinov in Paris. The main issues were trade agreements and non-aggression Pact between France and Soviet Union. Trade agreement was not accepted, but non-aggression Pact was signed later, by Edouard Herriot on 29 November in 1932. Early, Edouard Herriot was the defender of Georgian Interests in Europe. However, his signing of this treaty was a precondition for abolition of the Embassy of Georgia in France.

თენგიზ სიმაშვილი

გიორგი გურჯიევი საქართველოში (1919-დან 1920-იან წლებში)

ჩემ მიერ მოძიებული საარქივო დოკუმენტები ადასტურებს, რომ გიორგი ივანეს ძე გურჯიევი 1906 წელს საქართველოში ცხოვრებდა და „მოღვაწეობდა“.¹ აღსანიშნავია, ასევე, ის გარემოებაც, რომ გიორგი გურჯიევის დროის სხვა მონაკვეთში საქართველოში ცხოვრებისა და საქმიანობის შესახებ უამრავი ურთიერთგამომრიცხავი ინფორმაციაა გავრცელებული, რომელთა აბსოლუტური უმრავლესობა დაუსაბუთებელია. მაგალითად, მითი გიორგი გურჯიევისა და იოსებ ჯულაშვილის (სტალინი) თანასემიანრიელობის შესახებ, რაც, საარქივო მასალებიდან გამომდინარე, ფაქტობრივად, არ დასტურდება.

თავის მხრივ, არსებობს დოკუმენტები, რომლებიც 1919-დან 1920-იან წლებში გიორგი გურჯიევის თბილისში ცხოვრებას და „მოღვაწეობას“ ასახავს. მათ შორის განსაკუთრებით აღსანიშნავია გიორგი გურჯიევისა და მისი „მიმდევრების“ მიერ 1919 წელს თბილისში „ადამიანის ჰარმონიული განვითარების ინსტიტუტის“ დაარსება. დამოუკიდებელი საქართველოს განათლების სამინისტროს ფონდებში შემორჩენილია მისი გახსნის თაობაზე გურჯიევის თანამოაზრეების მიერ დაწერილი განცხადება.²

აღნიშნულ საარქივო მასალას აქ არ მიმოვიხილავ და მხოლოდ მივეთითებ, რომ გიორგი გურჯიევის „თანამოაზრეების“ მოგონებებში გარკვეულ-

¹ თ. სიმაშვილი. გიორგი გურჯიევი საქართველოში (1906 წელი). თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. X. თბ. 2016.

² საქართველოს საისტორიო ცენტრალური არქივი. ფონდი 1935. აღწერა 1. საქმე 728. ეს დოკუმენტი იმითაცაა საინტერესო, რომ მასში ასახულია აღნიშნული „საგანმანათლებლო ხასიათის დაწესებულების“ მიზნები და ამოცანები. იხ.: საქართველოს საისტორიო ცენტრალური არქივი. ფონდი 1935. აღწერა 1. საქმე 728, გვ. 2. ამ და გიორგი გურჯიევიდან დაკავშირებულ სხვა თემატიკასთან დაკავშირებით შეგიძლიათ ნახოთ შესანიშნავი ისტორიკოსის ქალბატონ მანანა ხომერიკის შრომები.

წილად გაშუქებულია მისი თბილისში ცხოვრების პერიოდი.³

„ადამიანის პარმონიული განვითარების ინსტიტუტის“ თბილისში დაარსების და მისი საქმიანობის ძირითადი მიმართულებების შესახებ ჩანს, რომ იმდროინდელი ქართული საზოგადოებრიობა, ასე თუ ისე, ინფორმირებული იყო. ყოველ შემთხვევაში გაზეთ „ერთობის“ 1919 წლის ოქტომბრის ნომერში გამოქვეყნებულა ასეთი განცხადება:

„თფილისში იხსნება ინსტიტუტი ადამიანის პარმონიული განვითარების
გ. ი გურჯიევის სისტემით.

ოლღას ქუჩა, სახლი მედიქ აზარიანცის №3. მეცადინეობა იქნება დილაობით და საღამოობით. საგნები: გიმნასტიკა – რიტმული, საეჩმოდ, პლასტიური, ანტიური, ჯიუ ჯიტსუ.⁴ ვარჯიშობა – ნებისყოფის განვითარებისა. ემოციის, ინსტიკტების, აზროვნების, ხსოვნის, გულისყურის, სმენის, ხმის და სხვა. ამის საშუალებები: პრაქტიკული და თეორიული შესწავლა: 1) მუსიკის, 2) მხატვრობის, 3) სკულპტურის, 4) ცეკვა – ადმოსავლეთის და ევროპის ხალხების, 5) ენები – რუსული, ქართული, სომხური, ოსმალური, ბერძნული, იტალიური, გერმანული, ფრანგული, ინგლისური და სხვა. დიასახლისობა – კულინარია ჭრა-კერვა, ეკონომია, სარეცხის დარეცხვა, დაუთობა და სხვა. 6) ხელობა – ღურგლობა, ფეხსაცმლის მკერავობა, თერძობა და სხვა. ლექციები: ფსიქოლოგია, ფილოსოფია, რელიგია, პედაგოგია, ფიზიოლოგია, ჰიგიენა, ესთეტიკა და სხვა. ინსტიტუტის ხელმძღვანელები იქნებიან: ჟანა ზალცმანი, მატინონი, თ. გარტმანი, მედიცინის დოქტორი ჩორნი, მედ. დოქტორი შერნავიანი, პ.დ. უსპენსკი, ინჟინერი პეტროვი, ვ. ვ. ჟუკოვი და სხვა.

მეცადინეობის დასაწყისში ხელმძღვანელობას გაუწევს ინსტიტუტს გ.ი. გურჯიევი, რომელიც დროებით იმყოფება თფილისში. დაწერილებითი ცნობების შეტყობა შეიძლება პირველ ლექციებზე. ბავშვებს და მოზარდებს დანიშნულ დროს გაასეირნებენ ინსტიტუტის გუვერნანტები – რომლებიც მეცადინეობის შემდეგ ბავშვებს სახლებში წაიყვანენ. ცუდ ამინდში ინსტიტუტის ეტლები იმუშავებს. წინასწარ ჩაწერა მოხდება სახელმწიფო თეატრის კან-

³ Thomas and Olga Hartmann. Our Life with Mr. Gurdjieff. Morning Light Press. USA. 2011.

⁴ გიორგი გურჯიევი თავის წიგნში „შეხვედრები გამოჩენილ ადამიანებთან“ წერდა, რომ ის ფლობდა ჯიუ-ჯიტსუს – იაპონური ჭიდაობის ერთ-ერთ სახეობას. 1904-1905 რუსეთ-იაპონიის ომის შემდეგ ჭიდაობის ეს სახეობა საკმაოდ პოპულარული გახდა რუსეთსა და ევროპაშიც.

ტორში 11-1 და 7-8 საათამდე ყოველდღე 3 ნომბრამდე, რომლის შემდეგაც ჩაწერა შეწყდება შენობის სიპატარავის გამო“ (სტილი დაცულია).⁵

გიორგი გურჯიევის თბილისში ცხოვრების შესახებ ასევე წერდა ისტორიკოსი ალექსანდრე კოჭლავაშვილი. ჩვენ მოვიძიეთ მისი დღემდე გამოუქვეყნებელი სტატიები გიორგი გურჯიევის შესახებ. ქართულ ენაზე დაწერილ სტატიაში „მისი ნამდვილი ვინაობა (რეპლიკა პროფ. მ. კვესელავას)“, ალექსანდრე კოჭლავაშვილი საკმაოდ უარყოფით კონტექსტში მოიხსენიებს გიორგი გურჯიევს და მის „ინსტიტუტს“ (იხ. დოკ. 1).⁶ საქმე ისაა, რომ 1967 წლის აგვისტოს N33-ში დაიბეჭდა მიხეილ კვესელავას სტატია „ვინ იყო გიორგი გურჯიევი?“. ამ სტატიით ავტორმა, ფაქტობრივად, იმდროინდელ ქართულ საზოგადოებას გააცნო ევროპაში გიორგი გურჯიევის შესახებ ჩამოყალიბებული შეხედულებები.⁷

მიხეილ კვესელავას მოსაზრებები, როგორც ჩანს, მიუღებელი აღმოჩნდა 1941 წელს ილიას მკვლელობის გამო დაპატიმრებული გიორგი ბერბიჭაშვილის საქმის ერთ-ერთი პირველი გამოძიებლის, საბჭოთა უშიშროების სისტემაში სხვადასხვა ხელმძღვანელ თანამდებობაზე ნამუშევარი, ხოლო სტალინის სიკვდილის შემდეგ კი პროფესიაშეცვლილი ალექსანდრე კოჭლავაშვილისათვის.⁸

რუსულად თარგმნილ სტატიას, რომლის დაბეჭდვაც, როგორც დოკუმენტებიდან ჩანს, მას იმ დროს საბჭოთა კავშირში გამოძავალ ჟურნალ «Иностранная Литература»-ში სურდა, ავტორის მიერ სათაური აქვს შეცვლილი და „გიორგი გურჯიევი – მეფის „ოხრანკის აგენტი“ («Георгий Гурджиев – Агент Царской Охранки») კქვია (იხ. დოკ. 2).⁹ ქართულ

⁵ დოკუმენტი მოგვაწოდა ახალგაზრდა მკვლევარმა ირაკლი ხვადაგიანმა.

⁶ უახლესი ისტორიის ცენტრალური არქივის ლიტერატურისა და ხელოვნების განყოფილება. ფონდი 269. ანაწერი 1. საქმე 24, გვ. 1-26.

⁷ ჩემი აზრით, თავის მხრივ, სწორედ ეს სტატია დაედო საფუძვლად საბჭოთა პერიოდში გიორგი გურჯიევის შესახებ შექმნილ მითებს, რის გამოძახილსაც დღესაც ვხვდებით ზოგიერთი ავტორის შრომებში.

⁸ ბატონ ალექსანდრე კოჭლავაშვილს საკმაოდ ვრცელი, ასევე გამოუქვეყნებელი, შესანიშნავი ნაშრომი აქვს დაწერილი ილიას მკვლელობასთან დაკავშირებით, რომელიც მის პირად არქივში – გიორგი ლეონიძის სახელობის ქართული ლიტერატურის სახელმწიფო მუზეუმში არის დაცული. აქვე ხაზგასმით აღვნიშნავ, რომ ჩემ მიერ მის ძალოვან სტრუქტურებში მუშაობის შესახებ მითითება მხოლოდ ფაქტების კონსტატაციაა და სხვა არაფერი.

⁹ უახლესი ისტორიის ცენტრალური არქივის ლიტერატურისა და ხელოვნების განყოფილება. ფონდი 269. ანაწერი 1. საქმე 24, გვ. 27-38.

და რუსულ ენებზე დაწერილი სტატიის ორივე ვარიანტში ალექსანდრე კოჭლავაშვილი ასახულებს, რომ სწორედ გურჯიევი იყო მეფის საიდუმლო პოლიციის აგენტი და ავლაბრის არალეგალური სტამბის გამცემი.¹⁰

ალექსანდრე კოჭლავაშვილის ზემოთ დასახელებული სტატიის ქართული და რუსული ვერსიები, სათაურების გარდა, ერთმანეთისაგანაც გარკვეულწილად განსხვავებულია, თუმცა ორივე მათგანში გიორგი გურჯიევის საქართველოში საქმიანობაზე, კერძოდ, „ადამიანის ჰარმონიული განვითარების ინსტიტუტის“ შესახებ, საკმაოდ უარყოფითი მოსაზრებებია გამოთქმული.

კოჭლავაშვილი მიხეილ კეკელიძეს ზემოხსენებულ სტატიას მიმოიხილავს და „მარქსისტულ-ლენინური“ პოზიციიდან „სასტიკად“ აკრიტიკებს და, ასე ვთქვათ, „აცამტვერებს“ გიორგი გურჯიევის „აღზრდის სისტემას“.

ალექსანდრე კოჭლავაშვილის სიტყვებით: „ის გარემოება, რომ მენშევიკების განათლების სამინისტრომ ნება მისცა თბილისში დაეარსებინათ ასეთი ინსტიტუტი, რომელიც, როგორც ამბობენ, რაღაცა გაუგებრობის შედეგად, ჩვენს პერიოდშიც ერთხანს არსებობდა, რასაკვირველია, სრულიადაც არ ნიშნავს იმას, რომ „გურჯიევის მოძღვრება – „პრინციპი“, რომელსაც ეს ინსტიტუტი ემყარებოდა, ნათელია, მისაღები და დღემდე უცნობი პერსპექტივების გადამშლელია“ (სტილი დაცულია. იხ. ლოკ. 3).¹¹

უნდა აღინიშნოს, რომ როგორც ალექსანდრე კოჭლავაშვილის ნაწერებიდან ჩანს, იგი იცნობდა იმ ადამიანებს, ვისაც „ადამიანის ჰარმონიული განვითარების ინსტიტუტის“ ფუნქციონირება თბილისში ახსოვდათ. მისი სიტყვებით: „საგულისხმოა ერთი ფაქტი: თბილისის უნივერსიტეტის ხელმძღვანელს შუამდგომლობით მიმართეს, რათა გურჯიევისათვის ნება მიეცა უნივერსიტეტში ლექციის წასაკითხად. უნივერსიტეტის ხელმძღვანელმა უნივერსიტეტის წმინდა სახელის შეურაცხყოფად მიიჩნია გურჯიევის, როგორც ამორალური პიროვნების, დაშვება ლექციის წასაკითხად. კიდევ ერთი საინტერესო ფაქტი გურჯიევის პიროვნების დამახასიათებელი: ერთ-ერთ ქართველ მოღვაწეს გურჯიევი ქართულ კლუბში მიუყვანია და დაუთვალეირებინებია იგი. წასვლის შემდეგ კლუბის აღშფოთებულ დარაჯს საყვედური უთქვია იმ ქარ-

¹⁰ მინდა აღვნიშნო, რომ ავლაბრის არალეგალური სტამბის გამცემად სწორედ გიორგი გურჯიევს თვლის მკვლევარი ირაკლი ხედაგიაძე, თუმცა, ჩემი აზრით, ეს არ შეესაბამება სინამდვილეს. თუ რომელი მოსაზრებაა სწორი, ამის შესახებ პასუხს, ვფიქრობ, შემდგომი კვლევები გაგვცემს.

¹¹ უახლესი ისტორიის ცენტრალური არქივის ლიტერატურისა და ხელოვნების განყოფილება. ფონდი 269. ანაწერი 1. საქმე 24, გვ. 7.

თველი მოღვაწისათვის, რომელმაც გურჯიევი ღამის კლუბში მიიყვანა. თბილისის ზოგიერთ გარეუბანში თურმე ახლაც გაიგონებთ გამოთქმას „გურჯიევის სკოლა ზომ არა გგონიაო“ (სტილი დაცულია).¹²

გურჯიევის აღზრდის სისტემის წინააღმდეგ „გალაშქრებული“ ალექსანდრე კოჭლავაშვილი წერს: „გურჯიევისეულმა „ჰიპნოპედურმა“ და სხვა ამორალურმა სენსაცმა ხალხში ერთობ არახელსაყრელი სახე შეუქმნა გურჯიევს და მის თბილისურ ინსტიტუტსაც. ამიტომ შემთხვევითი როდი იყო ისიც, რომ იმდროინდელმა საბჭოთა პრესამ ნებისყოფის გამომუშავების ასეთ თაღლითობას „პლასტიტუცია“ უწოდა. ხელისუფლებამაც მცისვე მიკეტა ამორალობის ეს ლეგალიზებული ბუდე.“ დასახელებული სტატიის რუსულ ვარიანტში კი მითითებულია, რომ „მენშევიკების პერიოდში ორგანიზებულმა პარმონიული განვითარების ინსტიტუტი „გიგ“ სისტემით მალე ხალხში იწოდებოდა „პლასტიტუციის“ ინსტიტუტად“ (სტილი დაცულია).¹³

ზემოაღნიშნული სტატიის ქართული და რუსული ვარიანტებიდან ეს ციტატები იმიტომ მოვიყვანე, რომ მათში, ჩემი აზრით, სხვა საინტერესო ინფორმაციასთან ერთად, ძალიან მნიშვნელოვანი გარემოების შესახებაა მითითება გაკეთებული. კერძოდ, საბჭოთა პერიოდში საქართველოში გარკვეული დროის განმავლობაში თითქოსდა „ადამიანის პარმონიული განვითარების ინსტიტუტი“ კვლავ ფუნქციონირებდა.

საქმე ისაა, რომ გიორგი გურჯიევის ოფიციალური ბიოგრაფიის მიხედვით, მან და მისმა თანამოაზრეებმა, საქართველო 1920 წლის მაისში ქალაქ ბათუმის გავლით დატოვეს და კონსტანტინეპოლში გაემგზავრნენ. ოფიციალური წყაროები ამის შემდეგ გიორგი გურჯიევის საქართველოში ყოფნას აღარ ადასტურებენ.

იმისათვის რომ, უფრო ნათლად წარმოვაჩინო ჩემ მიერ ახლად მოძიებული ქვემოთ მოყვანილი საარქივო დოკუმენტების მნიშვნელობა, მინდა გაკვრით შევეხო გიორგი გურჯიევის საქართველოში ჩამოსვლის წინა პერიოდს. ცნობილია, რომ იგი 1912, ზოგი ინფორმაციით კი 1913 წლიდან, იწყებს რუსეთის იმპერიის ცენტრალურ ქალაქებში ცხოვრებას და გარკვეული ავტორიტეტიც მოიპოვა პეტერბურგისა და მოსკოვის „ინტელექტუალურ“ წრე-

¹² უახლესი ისტორიის ცენტრალური არქივის ლიტერატურისა და ხელოვნების განყოფილება. ფონდი 269. ანაწერი 1. საქმე 24, გვ. 8.

¹³ უახლესი ისტორიის ცენტრალური არქივის ლიტერატურისა და ხელოვნების განყოფილება. ფონდი 269. ანაწერი 1. საქმე 24, გვ. 12.

ებში, იმ ადამიანებში, ვინც დაინტერესებული იყვნენ აღმოსავლური ფილოსოფიის თუ აღმოსავლური „სულიერი პრაქტიკის“ შესწავლით.

ამის შემდეგ, 1917 წელს, გიორგი გურჯიევი რუსეთის იმპერიის სამხრეთში – ესენტუკის მახლობლად – ქირაობს აგარაკს და იქ იწვევს მოსკოვსა და პეტერბურგში „შეძენილ“ მოსწავლეებს. შემდეგ ტუაფსეში გადადის, სადაც რამდენიმე თვე მოსწავლეებთან ერთად რჩება და, თითქოს, კავკასიის მთებში ოქროს საძიებო სამუშაოების ჩატარების საბაბით ბოლშევიკებისგან მიღებული დაფინანსების გამოყენებით, თავის მოსწავლეებთან, ასევე ოჯახის წევრებთან ერთად გადმოდის კავკასიის მთებზე და 1919 წელს ჩადის თბილისში.

საქართველოს შინაგან საქმეთა სამინისტროს საარქივო ფონდებში მოვიძიე აჭარის ჩეკა-ს (ЧК – чрезвычайная комиссия) მასალებში დაცული საქმე, რომელიც ეხება გიორგი კარაპეტის ძე გურჯიევის და ირანული წარმოშობის საფრანგეთის მოქალაქის, ვინმე ლუტვი კუცი აბდულას ძის ბათუმში ოქროთი სპეკულაციის ბრალდებით დაპატიმრებას.¹⁴

ამ საარქივო საქმეში არსებულ დოკუმენტებს დეტალურად აქ არ განვიხილავ, რადგან, ვფიქრობ, მათზე სიღრმისეული კვლევაა ჩასატარებელი. მხოლოდ აღვნიშნავ, რომ გიორგი კარაპეტის ძე გურჯიევი და ლუტვი კუცი 1921 წლის დეკემბერში დააპატიმრეს. დოკუმენტებიდან ისიც ჩანს, რომ ისინი, ფაქტობრივად, არ დაუსჯიათ. გიორგი გურჯიევისთვის, რომელსაც, დოკუმენტებიდან გამოძინარე, ბათუმში მარინსკის გამზირზე მალაზია ჰქონდა, ჩამოურთმევიათ სხვადასხვა დასახელების ქონება და მათ შორის ხალიჩებიც. იგი საკმაოდ სწრაფად, რამდენიმე დღეში გაუნთავისუფლებიათ, ხოლო ლუტვი კუცი დაპატიმრებიდან რამდენიმე თვის შემდეგ. ამ დოკუმენტების მიხედვით, გიორგი კარაპეტის ძე გურჯიევს პასპორტი სოხუმში 1919 წელს ჰქონია აღებული.

მნიშვნელოვანია შემდეგი გარემოება: როგორც ამ მასალებიდან ჩანს, შესაძლებელია საქმე გვეკონდეს გიორგი გურჯიევის ცხოვრების ძალიან საინტერესო დეტალთან. მომყავს, ჩემი აზრით ერთ-ერთი საკმაოდ საინტერესო დოკუმენტის ამონაწერი. ეს არის საქართველოს ჩეკას კოლეგიის დადგენილება:

¹⁴ შინაგან საქმეთა სამინისტროს არქივი (უშიშროების არქივი). ფონდი 6. აღწერა 1. საქმე 28911.

„9 აპრილი, 1922 წელი, იმის გამო რომ, ბრალდებულები იყვნენ საქართველოს ჩეკას საიდუმლო თანამშრომლები („სეკსოტ“ – სეკრეტნი სატრუდნიკ) და დღეს ისინი არიან გახსნილი (რასკონსპირიროვანი) და მათი თავისუფლად ყოფნა ამიერკავკასიის ფარგლებში ძალიან შეუშლის ხელს ჩეკა-ს მუშაობას, ბრალდებული გურჯიევი და ზამლინსკი გაძევებულ იქნან ამიერკავკასიის საზღვრებიდან“ (იხ. დოკ. 4).¹⁵

შესაბამისად, აღვნიშნავ, რომ გიორგი გურჯიევის ბიოგრაფიასთან კავშირში ეს მასალები საკმაოდ საინტერესოა, მაგრამ გარკვეულწილად წინააღმდეგობრივიც, რადგან, როგორც ვიცით, გიორგი გურჯიევი იყო ივანეს ძე, და ამასთან, ოფიციალური ცნობებით, საქართველო 1920 წელს დატოვა.

მინდა აღვნიშნო, რომ ზემოდასახელებული ლუტეი კუცის 1921 წლის შემოდგომის პირას ბათუმში გასაყიდად კონსტანტინეპოლიდან გემით პროდუქტები ჩააქვს. აღსანიშნავია, რომ ბათუმში კონსტანტინეპოლიდან ჩასული ვაჭრის ოქროთი სპეკულაციის მსგავსი ფაქტის გამჟღავნების ისტორია ირიბად დასტურდება ცნობილი ჩეკისტის, ევგენი დუმბაძის, მოგონებებშიც.¹⁶

დავუბრუნდეთ კვლავ გიორგი გურჯიევს. 1920 წელს კონსტანტინეპოლში შეხვედრილი მისი მოსწავლე ჯონ ბენეტი წერს, რომ მას გიორგი გურჯიევი გააცნო მისმა კოლეგამ ბრიტანეთის დაზვერვიდან უილიამ პინდერმა, რომელიც საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის პერიოდში პასუხს აგებდა ბაქო-ბათუმის ნავთობსადენის უსაფრთხოებაზე და რომელმაც, თავის მხრივ, გურჯიევი 1919 წელს გაიცნო თბილისში.¹⁷

ჯონ ბენეტის სიტყვებით, გიორგი გურჯიევი კონსტანტინეპოლიდან და პარიზიდან ხშირად მიდიოდა აღმოსავლეთის ქვეყნებში რამდენიმეკვირიან თუ თვიან მოგზაურობებში, თითქოსდა, სხვადასხვა ეზოთერიკული სკოლების მასწავლებლების მოსანახულებლად. იგი, ასევე, წერს, რომ მიუხედავად ასეთი რეკომენდატორებისა, როგორებიც ის და პინდერი იყვნენ, გიორგი გურჯიევს კონსტანტინეპოლში ბრიტანეთის საელჩოში ინგლისში გასამგზავრებელი ვიზა არ მისცა, რადგან გურჯიევს ბოლშევიკების აგენტად მიიჩნევდნენ.¹⁸

¹⁵ შინაგან საქმეთა სამინისტროს არქივი (უშიშროების არქივი). ფონდი 8. აღწერა 1. საქმე 2203, გვ. 388.

¹⁶ Е. Думбадзе. На службѣ чека и коминтерна (личные воспоминания). Издательство «Мишени». Париж. 1930, гв. 106.

¹⁷ J. G. Bennett. Gurdjieff: Making a New World. First published Turnstone Books, London UK, 1973. Reprint edition. Petersham MA. USA. 1992.

¹⁸ J. G. Bennett. Gurdjieff: Making a New World.

საინტერესოა, რომ 1924 წლის იანვარში, როდესაც გიორგი გურჯიევი თავისი მოწაფეებითურთ გაემგზავრა ამერიკაში, უილიამ პინდერმა, რომელიც ფიქრობდა, რომ გურჯიევი იყო საიდუმლო აგენტი, გადაქექა გურჯიევის პირადი არქივი.¹⁹

ამრიგად აშკარაა, გიორგი გურჯიევის პიროვნების და საქართველოში მისი საქმიანობის უკეთ შესასწავლად აუცილებელია დასახლებული პიროვნების თუ პიროვნებების – გიორგი ივანეს ძე გურჯიევის და გიორგი კარაპეტის ძე გურჯიევის იდენტიფიცირებისთვის უცხოურ საარქივო ფონდებში დამატებითი მასალების მოძიება. თუმცა, გამომდინარე საქართველოში კვლევითი პროექტების დაფინანსების თანამედროვე „პრაქტიკიდან“, ჩემთვის ეს შორეული და ბუნდოვანი პერსპექტივაა.

¹⁹ The Gurdjieff Legacy Foundation Archives. Frank Pinder (1882–1962) <http://www.gurdjiefflegacy.org/archives/fpinder.htm>.

ГЕОРГИЙ ГУРДЖИЕВ - АГЕНТ ЦАРСКОЙ "ОХРАНКИ"

В настоящей статье предполагается на основе выявленных нами архивных документов и мемуарной литературы старых революционеров-большевиков дать читателям дополнительные сведения о деятельности Георгия (Жорж) Гурджиева, как агента-provokatora царской "охранки" ещё в период его проживания в Грузии.

В интересной своей статье "Зловещие тени прошлого" Ц.И.Кин наряду с другими важными фактами сообщила, что Жорж Гурджиев, проживая в Тибете, являлся одновременно и "главным агентом-осведомителем царского правительства" ("Иностранная литература", 1965, № 4). Тем не менее некоторые биографы Гурджиева утверждают, что он якобы "вообще, никогда не интересовался политическими движениями". Однако имеющиеся у нас достоверные конкретные данные категорически опровергают это утверждение.

С начала XX века по всей России, в том числе и в Закавказье, быстро усиливалось революционное движение масс. В.И.Ленин подчеркивал, что политический подъём особенно острый характер принял в Закавказье (см. В.И.Ленин. Соч., т.9, стр.418, 420 и другие), в частности после декабрьского восстания. В связи с усилением реакции, по указанию партии большевиков, местные организации широко развернули работу по подготовке нового вооружённого восстания, вооружая революционно настроенные масс. На местах создавались боевые отряды, кружки по изучению военного дела и изготовлению бомб, взрывчатых веществ и т.д. В Тбилиси была создана специальная военно-техническая группа во главе с извест-

3 Ձեռնդիմագրով հեղինակը շնորհակալություն անդրադառնում է Պ. Կ. «Սարգսյան հիշատակ» շնորհով ակնարկում» բաժնիկին, հիշելով, երբեք մեր պատմության, հատկապես մեր ժողովրդի բնավորական շնորհ արժանի բաները չպիտի մոռանանք և չպիտի լքենք իրենց հետևորդներին և իրենց հիշատակը լուրջությամբ, հասարակական գործունեության մեջ, որպեսզի մեր հայրենիքը չստացնի մեր անհաջողությունները (Լ. Կ. Ս., անդրադառնալով հետազոտությանը, 1935-6, տ. 1, 1964, հոդ. 1-2) ձեռնարկում և գտնվող շնորհակալությունը շնորհակալություններով և անհատական և հասարակական:

[illegible]

Միայն, այն ձեռնարկը - բնագրի մոտիվները պետք է հետևողական ստեղծվեն
չպիտե՞ս Զոհրաբի մահվան մասին ընդհանուր կենտրոնի և երեք պատկերի
կենտրոնի միջև շարժման, շարժվել "Երկրի" ծագումը, լիցենզիա, կարգի
ճշգրտության մեղմացում, "Հանգիստ" երեք պատկերի ճշգրտության մեղմացում
և լիցենզիա պահպանումը հետևողական ստեղծվեն:

[illegible]

4.

Ваша 29-я. Замиинского по ввиду того, что обвинение
Бориса 40-я. в преступлении состоит сексот 2.К.2. в настоящее
время по должности еще время расконспирировано и
на пребывание на воле в пределах
Закавказья сильно помешает
работе 2.К., обвиняемых Гурд
тиява и Замиинского выселить
из пределов Закавказья. Все
собранные конспировайт. дела
прекратить и сдать в архив.

Tengiz Simashvili

**GIORGI GURDJIEV IN GEORGIA
(FROM 1919 TO 1920s)**

Summary

It is known that Giorgi Gurdjiev and his followers established “Institute for the Harmonious Development of Man” in 1919 in Tbilisi. Archive material preserved in the National Archive Funds of Georgia confirms Giorgi Gurdjiev’s activities from 1919 to 1920s in Tbilisi.

We have found unpublished articles about Giorgi Gurdjiev in personal archive of Aleksandre Kotchlavashvili (the Georgian historian of the 20th century). I have found quite interesting information in those articles, particularly, noteworthy is Aleksandre Kotchlavashvili’s consideration of existence of “Institute for the Harmonious Development of Man” in the Soviet times.

I have discovered a case from Adjara Cheka (chrezvychaynaya komissiya, Emergency Committee of Soviet Union) material preserved in archive funds of the Ministry of Internal Affairs of Georgia; the case deals with arresting someone named as Lutvi Abdulla Kutsi, citizen of France of Iranian origin and Giorgi Karapetovich Gurdjiev in Batumi accused of gold speculation at the end of 1921. According to those archive material, Giorgi Karapetovich Gurdjiev who was trading and owned a shop of various goods in Batumi seems to be an agent of Georgian Cheka.

These material linked with Giorgi Gurdjiev’s biography is quite interesting, however, somewhat is contradictory, as we know, Ivane was patronym of Giorgi Gurdjiev. Together with this, according to official notes, he left Georgia in 1920.

Hence various archive material give us a basis to declare that in order to study Giorgi Gurdjiev’s personality and his activities in Georgia finding additional material in the foreign archive funds is necessary. This is important for identification of person or persons – Giorgi Ivanovich Gurdjiev and Giorgi Karapetovich Gurdjiev.

Nikolai Javakhishvili

**Roman Suta in Georgia
(From the history of the later period of the
life of a Latvian artist)**

Dedicated to Roman Suta's 120th birthday

The later period of the life and activities of the famous Latvian artist, designer and teacher Roman Suta (1896-1944) was associated with Georgia.¹

The present paper tells about Roman Suta's Tbilisi period and his closest Georgian surroundings.

* * *

Alongside with being a professional artist, R. Suta was excellently aware of the world history of culture and current events in the arts of the time, that having been resulted both from his self-education and his international trips and personal links with his European colleagues.

Beginning from 1939, Roman Suta got keen on arts. His first work was to design the scenery for the film *Uprising in Kauguri*, made by the Riga Film Studio. Following that, the designer proceeded to make the scenery for *Melancholic Waltz*, a film about the composer Emīls Dārziņš, interrupted due to the outbreak of the war between Germany and the USSR.

According to the film director Vilis Lapiņš, in the spring of 1941, he and R. Suta were in Moscow where they got acquainted with "the administrator of the Georgian film studio".²

¹ N. Javakhishvili. Essays of the History of Georgian-Baltic Relations. Riga. 2015, pp. 194-196 (*In Russian*); N. Javakhishvili. Roman Suta in Georgia. Magazine «Istoriani». Tbilisi. 2016. № 70, pp. 30-37 (*In Georgian*).

² B. Vanaga. Romans Suta – Filmu «Kaugurieši» un «Melanholiskais valsis» dekorators. Mākslinieka un operatora sadarbības aspekts. «TEKILA». Teātra un kino lasījumi. Rīga. 2011, p. 109 (*In Latvian*).

Since 1940, the famous theater and film director, actor, screenwriter, sculptor, painter and teacher Mikheill Chiaureli (1894-1974) was an artistic manager of the State Film Production of Georgia (later, *Kartuli Pilmi* “Georgian Film”).

According to Natalya Yevseeva, manager of the Roman Suta’s and Alexandra Beltsova’s Museum, “the head of the Georgian film studio offered R. Suta a job in Tbilisi; the Latvian painter accepted the offer with pleasure. He was very fond of the Caucasus and, particularly, of its central part -- Georgia, and everything associated with it. As the aforementioned V. Lapenicks said, R. Suta was “infected with the bacillus of the Caucasus.” In the spring of 1941, when the German armed forces were attacking on Riga, Roman Suta realized that it was his last chance to leave and see Georgia. The painter made the decision to leave quickly, without really waiving goodbye to his family. As his daughter Tatyana Suta recollects it, father called her mother (Alexandra Beltsova) and told her that he was leaving”.³

In 1941-1943, Roman Suta lived in Tbilisi employed as a designer at the Georgian film studio.⁴

At the Georgian film studio, R. Suta worked on the following films: *In the Black Mountains* (1941, directed by Nikolai Shengelaia), *Elusive Jan* (1942, directed by Isidor Annensky and Vladimir Petrov), *Jurgai’s Shield* (1944, directed by Siko Dolidze and David Rondeli) in association with Evgeni Machavariani, as well as on the film *Giorgi Saakadze* (1942-43, directed by Mikheil Chiaureli).

R. Suta’s successful career of a designer was discontinued by his arrest on September 4, 1943. He was convicted on two articles – 58-Ia and 58-II of the Criminal Code of the RSFSR (the article on “enemies of the people”), as well as on faking of bread coupons (in accordance to the Law of August 7, 1932) and was sentenced to 10 years in camps and confiscation of property. On July 14, 1944, he was executed.⁵

In 1959, the Supreme Collegium of the USSR Supreme Court quashed the verdict against R. Suta under Articles 58-Ia and 58-II, but upheld the verdict

³ N. Javakhishvili. Essays of the History of Georgian-Baltic Relations. Riga. 2015, p. 195 (*In Russian*).

⁴ V. Kocere. Gruzija-Latvija: vakar, šodien, rīt. «Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis». A – daļa: Sociālās un humanitārās zinātnes. Rīga. 2008, № 2, pp. 62-63 (*In Latvian*).

⁵ The Archives of the Ministry of Internal Affairs of Georgia, Record group № 6. File № 44264. Volume 16/1-5 (*In Russian*).

on bread coupons. Therefore, he maintained the status of a repressed artist and was not completely rehabilitated.

In his memoirs, the famous Georgian playwright and journalist Kita Buachidze (1914-2000), who, owing to his anti-Soviet way of thinking, spent many of his youth years under arrest, has preserved interesting facts about R. Suta's life in Tbilisi. He recalled that when, having endured a long and tiresome queue, characteristic of the Soviet way of life, and having bought her favorite boots, Margarita (Margo) Astvatsaturova, a resident of Tbilisi, told her friend R. Suta about her suffers, he jokingly replied: "And after that your portrait did not appear on the cover of the Magazine *USSR in Construction* to glorify how heroically you got the boots?"

According to K. Buachidze, shortly after the joke, M. Astvatsaturova and R. Suta were arrested.⁶

The essential question is the following: how realistic were the charges against Roman Suta having caused his death?

Answers to this question can be found among his friends and in the Archive of the Ministry of Internal Affairs of Georgia. The Archive preserves the materials,⁷ providing detailed information on the activities of R. Suta and his associates.

* * *

At the end of January, 2011, I talked with the prominent writer Mzechabuk (Chabua) Amirejibi (1921-2013) about the organization "Tetri Giorgi" ("White George"). It should be noted that he is an author of the famous novels: *Data Tutashkhia*, *Gora Mborgali*, *George the Brilliant*, and a number of other writings. The TV serial *Shores* (1977; screenplay by Chabua Amirejibi, directed by Giga Lortkipanidze and Gizo Gabeskiria), based on his novel *Data Tutashkhia*, was a great success on the USSR television. He was decorated with the State Prize of the USSR (1979) and the Shota Rustaveli Prize (1994), with the Order of Honor and Order of Vakhtang Gorgasali (1st and 2nd Classes), as well as of St. George (from the Georgian Orthodox Church). He was elected to the Parliament of Georgia from 1992 to 1995. Three years before his death, C. Ami-

⁶ K. Buachidze. Registers of enemy of people during the half century (1929-1979 гг.). Tbilisi. 2003, p. 160 (*In Georgian*).

⁷ The Archives of the Ministry of Internal Affairs of Georgia. Record group № 6. File № 44264. Volume 16/1-5 (*In Russian*).

rejibi was consecrated as a monk by the blessings of the Catholicos-Patriarch of All-Georgia Ilia II and was given the name David. Due to his severe health condition, the Holly Synod of the Georgian Orthodox Church permitted the ceremony to be held at the writer's own apartment. He was buried on the Mount of St. David (Mtatsminda) in the Pantheon of Writers and public figures.

Chabua Amirejibi told me the following: "After the outbreak of the war between Germany and the USSR, my close friend age-mate Levan (a.k.a. Mustafa) Shelia founded the illegal national liberating organization "Tetri Giorgi," and, together with me, both ethnic Georgians (mostly of the noble descent) – Lean Abdushelishvili, uncle (mother's brother) of Levan Shelia, brothers Archil and Giorgi Tsulukidze, Vakhtang Jorjadze, Giorgi Machavariani, and others, and non-ethnic Georgians residing in Tbilisi – the artist Roman Suta, Eleonora (Nora) Pfeffer, Wilhelm Siller joined it. We were all set up anti-Soviet. Our principal goal was to overthrow the hated occupation regime and to regain the independence of the Georgian state. We hoped that the German troops, who successfully got hold of the northwestern part of the North Caucasus and, by the Autumn of 1942, stood at the border of central Georgia, would soon liberate us from the Soviet regime. In order to collect money for clandestine activities, we printed and sold fake bread coupons, in which R. Suta's talent and know-how appeared to be very beneficial. He was a friend of Georgian artists with some of whom he got acquainted during his stay in Paris. Roman hated the Soviet regime which victimized his homeland as well as Georgia. Therefore, he enthusiastically got involved in the activities of our organization. Levan Sheli and I respected Roman very much who was 25 years older than we and was actually of a father's age. He frequently told us interesting stories of his life in independent Latvia and in countries of Western Europe. The Latvian artist was fascinated by the rich history and culture of the Georgian people. Our struggle for independence reminded him of the history of the freedom-loving Latvian people.

On May 26, 1943, "Tetri Giorgi" celebrated the 25th anniversary of the restoration of Georgia's statehood. The friendly feast was led by the brilliant toastmaster Levan Abdushelishvili. Since his early years, he was an ideological enemy of the Bolsheviks. Following the Georgian tradition, at the end of the banquet, the toastmaster pronounced toasts to all the participants of the feast, among them, for Roman Suta, a representative of the older generation of our organization. Listing the merits of the Latvian artist, Uncle Levan said: "When our common dream comes true and our beloved homeland is finally freed from the disgraceful occupational Soviet regime, we will establish the order "Tetri

Giorgi” and reward our esteemed Roman for his merits before Georgia; he will be the first foreigner to be decorated with this prestigious award. Moreover, we will ask Roman to stay in Tbilisi and will appoint him a manager of the factory for printing of money and government treasury securities of Georgia!” All of the participants of the banquet stood up, raised their glasses in honor of Roman and expressed their unanimous support for the toastmaster.”

It should be noted that, during Roman Suta’s stay in Paris, young Georgian artists Elene Akhvlediani (1898-1975), Ketevan Magalashvili (1894-1973), Lado Gudiashvili (1896-1980), and David Kakabadze (1889-1952) lived there; later, they returned to Georgia and became prominent artists.

It should also be noted that, when the film *Giorgi Saakadze* was being made, the film-makers looked for a young man with a pronounced Georgian appearance for the role of Luarsab II (1592-1622; reigned in 1606-1614), King of Kartli/Kartalinia (Central Georgia). 20-year-old Mzechabuk Amirejibi was among those invited for casting. He met all the parameters, and his approval for the role was virtually decided. There is even a photo in which Mzechabuk is dressed in the clothes of the Georgian king. However, quite unexpectedly he was rejected owing to his noble descent. It may be assumed that it was then when he met and made friends with the designer of the film studio Roman Suta.

Poet Tamar Javakhishvili (b. 1937), wife of Mzechabuk Amirejibi, confirms that her husband always recalled Roman Suta with great respect. She gave me an excerpt from an unpublished memoir by Mzechabuk Amirejibi which reads: “There was a Latvian intellectual in Tbilisi – the artist Roman Suta. He told me that, on the eve of the occupation of Riga by the Germans, he, together with other necessary individuals, was literally “kidnapped” by the Soviet secret police... Initially, he was taken to Moscow, at the Mosfilm studio, then, he moved to Tbilisi, to the Georgian Film Studio where he was assigned to work on the scenery of one of the films. I met Roman by chance who was a staunch anti-communist. When Levan Shelia gave me an assignment about printing of bread coupons, I had to find an appropriate professional. I was to act cautiously. I chose Roman as a man with anti-Soviet ideas. I introduced him to Levan who agreed to meet him. It turned out that Roman was very well aware how to make any kind of clichés of zinc plates and to transfer a resulting image onto paper. He willingly agreed to print fake bread coupons... When Levan Shelia moved from my apartment to another one, he took Roman and all the equipment with him... Our organization had several secret apartments in Tbilisi, one of which was located in upper Sololaki, in the house of Margarita Astvatsaturova, Roman’s friend.”

The history of the organization “Tetri Giorgi” has been described in the novel *Gora Mborgali*, in which the author – Chabua Amirejibi is mentioned under the assumed name Iagor Kargareteli (nicknamed as Gora Mborgali), Levan (Mustafa) Shelia – under the assumed name of Kemal Turkia, and Roman Suta – under his real name.⁸

In Chapter 7 of the novel *Gora Mborgali*, we read: “...A certain Kemal Turkia, my age-mate, lived in Tbilisi. Initially, he was in prison as a counter-revolutionary when he was fifteen. Kemal lost his parents in his early years. His father, a hereditary intellectual, died; his mother, belonging to an ancient noble family, was hit by a tram when carrying a parcel for her son in Ortachala prison. Having served a three-year term, Kemal came back home in 1940... And during the war, when the Germans were on their way to Stalingrad, suddenly rumors spread that Kemal was arrested once again but he managed to escape. Even some details were provided: somebody reported that Kemal had a radio receiver at home and he listened to German broadcasts. He was arrested immediately in the street. On the embankment, Kemal escaped the security officers, jumped into the passing truck and was gone. As far as his escape was accompanied by chasing and shooting, it was shouted from the rooftops. I and my mother lived in a room in the outskirts of Saburtalo. Once, in the evening, Archil Morchiladze knocked on our window. For several days, he harbored Kemal at his place; however, he was no longer able to harbor him. Amiran was in search of a reliable shelter for him and asked me whether I could accept him. I agreed without hesitation. This is how I got acquainted with Turkia – in my opinion, with one of the most courageous man of the time, clever and good-looking... He was named Kemal in honor of his father’s close friend, an ethnic Azerbaijani... Our room was adjoined by a cramped pantry with a window into the street; Kemal set himself up there. Soon, he brought a radio and we started listening to broadcasts. Kemal frequently disappeared at night. Of course, I told my mother who he was, and she reacted amenably to it. Over time, I realized what Kemal did. Groups of deserters operated in each and every district of Georgia: they were those who, from the very outset, avoided general mobilization and those who fled from the army. In a word, they were individuals who had no desire to sacrifice themselves to the Soviet empire. Those groups could be formed as fighting forces loyal to the homeland.

⁸ Ch. Amirejibi. *Gora Mborgali* (novel). Tbilisi. 2002, p. 395 (*In Georgian*).

Now, some words about why it was necessary to build national armed forces in Georgia. Let's assume that the German National-Socialism and its military machine succeeded in defeating of the Soviet empire; however, Germany would be confronted by the whole western coalition with which it could hardly succeed and would be defeated. In that case, Georgia would need other, alternative armed forces; they would oppose Germans if they reached Georgia. And, following the collapse of fascism, Georgians could rightfully claim their independence in front of the victorious allies. That was the plan, and I consider our activities necessary even in our days. The movement was led by "Tetri Giorgi" - carefully conspiratorial, small, and with long-standing traditions. As far as I am concerned, "Tetri Giorgi" has existed for some centuries, its preferred principle being ideological influence. Kemal Turkia worked for this organization but he did not know any of its members. Kemal created several groups with various tasks. Ours was one of them.

In that period, we collected money and sent purchased weapons to our units in Dusheti and Tianeti. We were in need of significant sums of money. Violence and theft were categorically rejected. Somebody got the idea to print fake bread coupons. We made a go of this place when the task was undertaken by a professional. It was the Latvian artist Roman Suta. When Germans invaded Riga, he was evacuated to Tbilisi and found a job at the film studio. He was brought to us right from his work, wearing the same clothes with a bit of money in his pocket. Suta set things up brilliantly. Soon, for the purposes of secrecy, we had to move our "enterprise" to another location. He used to meet Kemal only when it was absolutely necessary.

The case was uncovered with the involvement of Suta himself. He was a foreigner who did not know much about our reality; he spoke what he thought; he didn't like the Soviet regime. It was enough for Vanya Pankov, chief of the special department of the studio, to allocate an agent to him; it was Armenak Danelyan, an incompetent film director who was assigned to some insignificant job. When Germans were defeated near Stalingrad, Suta started looking for ways how to flee abroad. Armenak Danelyan told him that he knew a man who was ready to smuggle him over the border for fifty thousand Rubbles. Suta shared his joy with Kemal. He asked him to show Armenak. Once, they made it. Kemal categorically forbade Suta to communicate with him. Roman followed his advice; however, would the secret police officers calm down? This is what they rigged. Quite unexpectedly, Suta suddenly received an invitation from Moscow to work on a film to be made in Alma-Ata. Naturally enough, he

agreed. They bought him a ticket and put on the train to Baku. Armenak and his men solemnly escorted him...

As it turned out later, right there, in Navtlugi, secret police officers removed him from the train. We knew nothing about that. We did not go to escort him for obvious reasons, especially in Navtlugi. Time passed; there were no news from Suta. That alerted us. We had agreed that he should send us a post-card right after his arrival. At the secret police, he was tortured; and soon, they started to attack our organization. As it turned out at face-to-face testimonies and, later, at the court, Suta had reported that it was in the street where Gora introduced him to Kemal Turkia. "He introduced me!". That was why secret police officers decided to target me after Suta".⁹

* * *

Here we have to recollect the history of the organization "Tetri Giorgi" without which the reader will hardly get oriented in the realities of the Georgian national liberating movement in the past century.

Following the suppression of the anti-Soviet uprising in Georgia, having started in late August, 1924, aimed at restoring of the independence of the Republic of Georgia (existing in 1918-1921), some of the rebels managed to leave the country and, by way of crossing the Turkish border illegally, reached Europe, predominantly France.

In late September, 1924, "Momavali" ("Future"), the Georgian émigrés political non-social organization, was founded in Paris which was aimed at restoring of the independent Georgian state. Shalva Beridze (1892-1970) became a leader of the organization. Later, he became a doctor, head of the Department of Georgian Language and Literature at the Institute of oriental Studies in Naples (1936-1943), then, professor of the University of Naples. He was married to an Italian woman, Caterina Ruperto.¹⁰

The following émigrés were members of the organization: Kalistrate Salia, Mikheil Kedia, Elise Pataridze, David Mkheidze, Konstantine Kobakhidze, and others.¹¹

On October 24, 1924, members of the "Posse of the Sworn" were invited to the convention of the organization. The detachment, led by the colonel of the

⁹ Ch. Amirejibi. Gora Mborgali (novel), 2002, p. 393-396 (*In Georgian*).

¹⁰ G. Sharadze. Under the foreign sky. Vol. II. Tbilisi. 1993, pp. 351-363 (*In Georgian*); L. Uru-shadze. The Europe and the Georgian political emigration. Tbilisi. 2005, pp. 69-70 (*In Georgian*).

¹¹ R. Daushvili. The Georgian emigration in 1921-1939. Tbilisi. 2007, pp. 110-111 (*In Georgian*).

army of the Democratic Republic of Georgia Prince Kaikhosro (Kakutsa) Cholokashvili (1888-1930), selflessly fought the Soviet regime in Georgia since March, 1922 up to the suppression of the aforementioned uprising. On the proposal of K. Cholokashvili, the said organization was transformed into the patriotic union "Tetri Giorgi" ("White George").

It should also be noted that K. Cholokashvili is a national hero of Georgia. In November, 2005, his remains were delivered from Paris to Tbilisi, and, after the memorial service and funeral at St Trinity Cathedral, were buried at the Pantheon of Georgian public figures and writers, on Mount of St David. The burial ceremony was a great event of national importance. The Georgian people paid a decent homage to the blessed memory of the hero who dedicated his life to liberating of his homeland.¹²

On June 15, 1925, the constituent assembly of the youth division of "Tetri Giorgi" was held in Paris. It was also aimed at restoring of the independent Georgian state. As a leader of the organization was elected General Leo Kereselidze (1883-1943), veteran of WWI, one of the founders of the "Georgian Legion" in the territories of northwestern Turkey (formerly Georgian lands) to fight for the restoration of the independent Georgian state. The ideological leader of the organization was Professor Meikheil (Mikhako) Tsreteli (1878-1965), well-known scholar of oriental studies, professor of Berlin and Brussels universities.

Among the honorary members of "Tetri Giorgi", there were prominent representatives of the intellectual elite of the Georgian emigration, among them, the famous writer Grigol Robakidze (1880-1962).

In 1926-1939, the organization published in Paris the newspaper *Tetri Giorgi* whose motto was "Georgia above all." The newspaper was edited by Leo Kereselidze (1926-1930), Mikheil Tsereteli (1930-1934), Viktor Nozadze (1935-1936), then again Leo Kereselidze (1936-1939). 106 issues of the newspaper were published.

Other Georgian émigrés too worked with the newspaper: Prince Kaikhosro (Kakutsa) Cholokashvili, writer Prince Shalva Amirejibi (uncle of Mzechabuk Amirejibi), professor Prince Zurab Avalishvili, Prince Svimon Tsitsishvili, Nakashidze, Prince Pridon Tsulukidze, Prince Grigol Diasamidze, Prince Vladimer Emukhvari, Prince Alexandre Khimshiashvili, Prince Elizbar Makashvili, Major-General

¹² N. Javakhishvili. Struggle for the freedom of Caucasus (From the history of military-political collaboration of Georgians and Northern Caucasians in the first half of the 20th century). Tbilisi. 2005, pp. 69-71 (*In Russian*).

Prince Alexandre Eristavi of Ksani who edited the supplement *Samkhedro Purceli* (“Military Paper”), Major-General Zakaria (Shakro) Bakradze, Shalva Maglakelidze, Leo and Maria Kereselidze, Kalistrate Salia, Prince Nikoloz (Koki) Dadiani, his son Mikheil Dadiani, Revaz Gabashvili, Tite Margvelashvili, Mikheil Kedia, Alexandre Manvelishvili, Shalva Vardidze, David Sagirashvili, Simonika Bereshiani, Solomon Machavariani, Dimitri Chiabrishvili, Irakli Otkhmeuri, and others.

In 1934, simultaneously with *Tetri Giorgi*, another newspaper *Momavali* (“Future”) was published, edited by Alexandre Manvelishvili (1904-1994). Prince Irakli Bagrationi (1909-1997), Prince David Vachnadze, Prince Vladimir Emukhvari, and others collaborated with the newspaper.

The Berlin division of “*Tetri Giorgi*” published their own newspaper with the same name (in 1930).

In 1936-1939, “*Tetri Giorgi*” was led by Shalva Maglakelidze, his deputy being Kalistrate Salia. Since 1939, the organization was once again led by L. Kereselidze who died several years later.¹³

S. Maglakelidze (1894-1976) was Governor-General of Tbilisi in the period of the Democratic Republic of Georgia (1918-1921). He was distinguished among the Georgian military fighting on the side of Germans during WWII. Before the outbreak of the war, he was appointed a military advisor (Militärberater) at the General Staff of the German armed forces in the rank of Oberst (Colonel), and, on July 17, 1944, he was awarded the rank of Major-General of the Wehrmacht. He had close links with the military leadership of Germany, including Admiral Wilhelm Canaris, the head of the Abwehr (military intelligence and counter-intelligence).

While in emigration, the organization “*Tetri Giorgi*” sought support from western European countries in the struggle for the liberation of Georgia from the occupational Soviet regime. During WWII, Germany acted as a patron of “*Tetri Giorgi*.”

Acting with the principle “My enemy’s enemy is my friend,” radical Caucasian and Georgian émigrés, among them, hailed the outbreak of the war between Germany and the USSR with excitement. Those Georgian émigrés believed that Germany, in case of its victory in WWII, would support Georgia in restoring of its independence as it happened during WWI. Some of them, hoping to liberate the country from the Bolshevik regime, joined the hostilities together with Germans as early as June 22, 1941.

¹³ G. Sharadze. Under the foreign sky. Volume III. Tbilisi. 1993, pp. 132-143 (*In Georgian*).

People are not unanimous even in our days concerning the Georgians who fought on the side of Germans in WWII. Some believe that their behavior was justifiable, others not; however, in fact, in that period, Germany was the only power to fight the Bolshevik regime who buried Georgia's independence, and that a certain part of Georgians (mostly political émigrés) assumed Germany their ally was to be explained by that circumstance.

Later, the Georgian national-socialist group, led by Giorgi Magalashvili, joined "Tetri Giorgi;" following that, "Tetri Giorgi" was transformed into the Georgian National-Socialist Party "Tetri Giorgi."

The most well-to-do Georgian immigrant in Germany was the doctor and journalist Giorgi Magalashvili (1904-1969) who was born in Tbilisi to the family of Nobleman Alexandre Magalashvili and Princess Elene Javakhishvili. He studied at Tbilisi State University. For further studies, he was sent to Germany where he graduated from the Faculty of Medicine, University of Munich. He received his doctorate (1928) at the same university. He lived in Ising (Bavaria). His wife Baroness Monica Witt was a daughter of a rich German industrialist. During WWII, he was in charge of the Georgian centre (in Berlin) publishing the magazine *Georgian Nation* (1943-1944) and was active in saving the lives of Georgian prisoners-of-war. He was a friend of the director of the Institute for Continental European Studies, prominent physicist and geo-politician, Dr. Alexandre Nikuradze (1901-1981) who was a close friend of Alfred Rosenberg and Arno Schickedanz, the ideologists of the Third Reich. The latter was a would-be governor-general of Georgia. It should also be noted that the above mentioned A. Rosenberg and A. Schickedanz were Baltic Germans who, in their young years, studied at the Riga Polytechnical Institute and were members of the corporation "Rubonia." After the war, he chaired the Georgian community in West Germany.

It should be noted that, irrespective of the close cooperation of members of "Tetri Giorgi" with Germans and service in the Wehrmacht, racist ideology and anti-Semitism was totally unacceptable for the Georgians. That was why they in fact saved the lives of a number of Jews, natives of Georgia, who became prisoners of the Nazi during WWII.¹⁴

Besides, Mikheil Tsereteli, one of the leaders of "Tetri Giorgi," strongly opposed the adoption of the party's constitution in exile, calling for the consideration in it of local Caucasian peculiarities after moving the party's activities to the homeland liberated from the occupational Soviet regime.

¹⁴ N. Javakhishvili. *Essays of the History of Georgian-Baltic Relations*. Riga. 2015, pp. 268-270 (*In Russian*).

The organization “Tetri Giorgi” conducted its activities in exile till the mid-1950s. The ideological successor became the organization called “Solidarity of the Georgian Soldiers Abroad,” founded in Munich on January 26, 1954; initially, it was led by S. Maglakelidze, and later by his son Gaioz Maglakelidze.¹⁵

It should also be added that, since 1923 till the mid 1930s, S. Maglakelidze and his wife Maria Grass (who was a local German) lived in Latvia. It was there where their son Gaioz (a.k.a. Kajus-Marius) Maglakelidze (1919-1989) grew, later moving to Germany. All of them were fluent in Latvian.¹⁶

* * *

Influenced by the overseas organization “Tetri Giorgi,” at various periods of time, three underground groups emerged in the territory of Georgia. Later, all of them were destroyed by the NKVD, and their members were repressed.

One of the groups of “Tetri Giorgi” was led by formerly a Colonel in the Armies of Imperial Russia and the Democratic Republic of Georgia Prince Alexandre Chavchavadze (1870-1930), who was shot; another group was led by the lawyer Evgeni (Geno) Gvaladze (1900-1937), who was shot as well and the third group was led by Levan (Mustafa) Shelia (1921-1943) who was shot dead when they attempted to arrest him.

Levan Shelia was born and raised in the family of the noblemen Alexandre Shelia and Nutsa Abdushelishvili. Since his childhood, he hated the Soviet regime and dreamed of liberating of his homeland. For his involvement in a youth anti-Soviet organization, L. Shelia was arrested and exiled to Siberia back in 1937. In 1940, following his early release, he returned to Georgia and continued his struggle against the existing political regime. As well as members of the organization created by him, he believed that the time of liberation of their homeland was approaching.

Based on the materials preserved at the Archive of the Ministry of Internal Affairs of Georgia, it becomes clear that, following his release in December, 1942, Levan Shelia, “being summoned as a witness for another case to the NKVD, on his way he escaped the NKVD officer and went underground, hiding in Tbilisi”.¹⁷

¹⁵ G. Sharadze. Under the Foreign Sky. Volume III. Tbilisi. 1993, pp.143-148 (*In Georgian*).

¹⁶ N. Javakhishvili. Essays of the History of Georgian-Baltic Relations. Riga. 2015, p. 204 (*In Russian*).

¹⁷ The Archives of the Ministry of Internal Affairs of Georgia. Record group № 6. File № 44264. Volume 16/1-5 (*In Russian*).

Despite of his young years, L. Shelia was famous for his chivalrous nature enjoying a great reputation among the youth in Tbilisi. In that period, the city was not big, and virtually all of its residents knew that Levan had already been arrested on political charges and that, since 1942, he lived illegally, that giving him an image of a fearless hero.

There is an interesting recollection about Levan Shelia¹⁸ by Tamar (Tatuli) Maskharashvili-Gviniashvili (b. 1924). She is a daughter of the nobleman Alexandre Maskharashvili (1895-1937) and Princess Barbare (Babo) Dadiani (1903-1999).

Based on the materials preserved at the Archive of the Ministry of Internal Affairs of Georgia,¹⁹ it becomes clear that members of "Tetri Giorgi" used to gather at the apartment of Levan's uncle, Levan Abdushelishvili (1906-1944) who earlier was a member of the Georgian National-Democratic Party. They listened to German broadcasts by means of the radio receiver "T-6" belonging to L. Abdushelishvili. Shalva Svanidze (1908-1944), his school-mate, regularly visited him for that reason.

On November 3, 1943, in Tbilisi Levan Shelia was wounded when they attempted to arrest him and he rendered armed resistance. Badly wounded, L. Shelia was taken to prison hospital where he died. On the same day, some of the other members of the organization were arrested.

As far as detained Levan Abdushelishvili did not know about the death of his nephew, in order to save him, he testified that he was in charge of "Tetri Giorgi." That knighthood cost him a high price – he was executed.

The accused L. Abdushelishvili testified that he and his associated "were sure in the rapid defeat of the Soviet Union based on which they agreed to make up an illegal organization aimed at armed overthrow of the Soviet rule when the Germans would reach the Georgian border, and, before the adequate moment, in order to prevent excessive victims and repressions, no active efforts were to be made against the Soviet regime".²⁰

As it turned out later, arrested on the same charges Prince Mikheil Jorjadze (1895-1946) gave his passport and military ID to his relative Vakhtang

¹⁸ T. Maskharashvili-Gviniashvili. Remembrance about Levan Shelia, in the book: *Memoirs of the maid of the Empress. The royal family, Stalin, Beria, Churchill and others in the family diaries of three generations* (Igor Obolensky project). Moscow. 2012, pp. 226-234 (*In Russian*).

¹⁹ The Archives of the Ministry of Internal Affairs of Georgia. Record group № 6. File № 44264. Volume 16/1-5 (*In Russian*).

²⁰ The Archives of the Ministry of Internal Affairs of Georgia. Record group № 6. File № 44264. Volume 16/1-5 (*In Russian*).

Jorjadze (1921-1981), who was close to Shelia, and it was Shelia who gave them to him, “an active member of the counter-revolutionary organization, who, during their removal at night on November 3, 1943, rendered armed resistance against the operatives of the NKGB of the GSSR.” It also turned out that Vakhtang Barkalaia, arrested on the same charges, gave shelter to Levan Shelia and provided him with a Parabellum revolver for 4500 Rubbles.²¹

“The protocols of interrogations” of the accused individuals preserve fragments of what Levan Shelia, leader of “Tetri Giorgi,” said: “Shelia said that, in the process of the armed uprising, as soon as the radio station in Navtlugi was taken over, speakers would read prepared texts, in foreign languages, of their address to the whole world: “Georgian people’s will proclaims by force “an independent state” and, even if we will fail to overthrow the Soviet regime in Georgia, let the whole world know that this uprising is a document testifying that the Georgian people does not want the Soviet rule”... As for the establishment of “the independent Georgian state, Shelia said, initially, they would use Germans for that purpose, and later they would get rid of them”.²²

The court materials refer to “Tetri Giorgi” as “the illegal anti-Soviet nationalistic rebel organization,” Suta is referred to as Sutta Roman Yakovlevich, and the surname of Mzechabuk and Maria Amirejibi – as “Amirajibi.”

The Archive of the Ministry of Internal Affairs of Georgia preserves “The resolution on applying a measure of restraint to Sutta Roman Yakovlevich,” dated September 5, 1943.²³

The resolution reads: “Sutta Roman Yakovlevich, born in 1896, place of birth – village of Rauna, Riga-Venden district (former province of Lifland), specialist – painter, employment and position – designer at the Georgian Film Studio, not a party member, education – higher, ethnic background – Latvian, citizen of the USSR, marital status – married, evacuated from Riga, family – 4 people, address – Gori str. 18, Tbilisi.

He is suspected of crimes under 19-84 and 58/10 parts of Article 2 of the Criminal Code of the GSSR and, with a view to the fact that, while at large, Sutta may influence the investigation process, guided by Art. 145 and Art. 158

²¹ The Archives of the Ministry of Internal Affairs of Georgia. Record group № 6. File № 44264. Volume 16/1-5 (*In Russian*).

²² The Archives of the Ministry of Internal Affairs of Georgia. Record group № 6. File № 44264. Volume 16/1-5 (*In Russian*).

²³ The Archives of the Ministry of Internal Affairs of Georgia. Record group № 6. File № 44264. Volume 16/1-5 (*In Russian*).

of the RSFSR Code of Criminal Procedure, resolved: detention shall be applied as a measure of restraint to prevent evasion from investigation and trial for Sutta Roman Yakovlevich.

Investigator – Head of Department 3 of Division 2 NKGB of the GSSR, Captain of State Security I. Malania (signature).

The present resolution was reported to me – R. Sutta (signature).²⁴

The September 18, 1943, Resolution reads: “according to the testimonies by the detainee SUTTA R. Y., he was denounced for living illegally in the city of Tbilisi and conducting anti-Soviet agitations among employees of the State Film Studio, besides, intending to illegally cross the border together with his associate Shelia Levan Alexandrovich (a.k.a. Mustafa); the latter is not yet arrested and is hiding from the authorities.

RESOLVED: the present case was accepted for production of further investigation and identification of all the links of the detainee SUTTA R. Y.”²⁵

In the “Detainee’s questionnaire,” Roman Suta stated that, beside the daughter Tatyana (b. 1923), he had an illegitimate son – Paul-Voldemar (b. 1929).

The accused Wilhelm Siller testified: “Sutta comforted me that soon, some months later, the Soviet Union would be defeated by Germany, that Germans would come and the Soviet regime would no longer exist. I agreed with him and believed him... Once, Sutta told me that that he would go to one of the front-line cities, and, when Germans occupied it, he would come to them and work for them, that it didn’t matter for him for whom he would work but not for the Soviet regime”.²⁶

The document “Information about Sutta Roman Yakovlevich” reads: “it was established that in 1941, after the beginning of the war... he was evacuated from Latvia. As a freeloader, he lived at the aforementioned address (Gori Street 18) at Anna Karagasheva’s. 5 or 6 months ago, he was arrested. His family are in Latvia. No other information has been established”.²⁷

In the process of investigation, Roman Sutta admitted that he got acquainted with Levan Shelia in the family of Mzechabuk Amirajibi.”

²⁴ The Archives of the Ministry of Internal Affairs of Georgia. Record group № 6. File № 44264. Volume 16/1-5 (*In Russian*).

²⁵ The Archives of the Ministry of Internal Affairs of Georgia. Record group № 6. File № 44264. Volume 16/1-5 (*In Russian*).

²⁶ The Archives of the Ministry of Internal Affairs of Georgia. Record group № 6. File № 44264. Volume 16/1-5 (*In Russian*).

²⁷ The Archives of the Ministry of Internal Affairs of Georgia. Record group № 6. File № 44264. Volume 16/1-5 (*In Russian*).

It should also be noted that Mzechabuk Amirejibi's mother Maria Amirejibi (1893-1972), née Princess Nakashidze, was also involved in the case. Her husband, father of Mzechabuk Amirejibi, lawyer, Prince Irakli Amirejibi (1890-1938) was executed by the NKVD during the mass repressions in the USSR.

The "Warrant for the arrest" of Mzechabuk Amirejibi, dated October 26, 1943, reads: "Amirajibi M. I. had criminal links with the detainee Sutta R. Y. who testified that he was an anti-Soviet element, was going to flee abroad, was associated with a criminal gang producing fake bread coupons, that being led by the outlaw Shelia Levan (associated with a counter-revolutionary organization) who was a close friend of Amirajibi M. I.

Sutta R. Y. testified that Amirajibi M. I., Astvatsurova Margo and others took part in the production of bread coupons, that all the participants of the aforementioned criminal gang, including Amirajibi, were anti-Soviet elements and hostile to the existing rule. Astvatsurova, questioned as a witness, fully confirmed the testimonies by the accused Sutta and named Amirajibi as one of the participants of the aforementioned counter-revolutionary gang".²⁸

Sutta admitted that "together with members of the said organization, led by Shelia and Amirajibi, he arranged printing of fake bread coupons, opened a key to the fund of bread coupons, and it was himself who printed those bread coupons," that "during printing of fake bread coupons they listened to foreign radio broadcasts at Mzechabuk Amirajibi's place and were engaged in entrenched anti-Soviet conversations."

R. Suta testified that he took part in printing of fake bread coupons at the apartment of M. Astvatsurova with whom he "cohabited for about 2-1/2 months," that "he recruited Wilhelm Siller whom he acquainted with Shelia at his (Siller's) place, he printed fake bread coupons as well."

Roman Sutta provided a testimony about the fact that "once Shelia took him to a conspirative apartment in Didube where he printed bread coupons for 40 kg bread which were sold by Shelia himself".²⁹

Archil Tsulukidze confirmed that, together with Sutta Roman, he visited Astvatsurova's home where he brought the equipment for bread coupons packed in a bag for a gas mask.³⁰

²⁸ The Archives of the Ministry of Internal Affairs of Georgia. Record group № 6. File № 44264. Volume 16/1-5 (*In Russian*).

²⁹ The Archives of the Ministry of Internal Affairs of Georgia. Record group № 6. File № 44264. Volume 16/1-5 (*In Russian*).

³⁰ The Archives of the Ministry of Internal Affairs of Georgia. Record group № 6. File № 44264. Volume 16/1-5 (*In Russian*).

Thus, fake bread coupons were mostly printed at the apartment of Margarita Astvatsaturova (1911-2011). She was a daughter of a lawyer. She spent her childhood in Switzerland. She was married to an engineer Giorgi Akhmeteli, brother of the theater director Alexandre (Sandro) Akhmeteli. Aleksandre was arrested and executed in 1937, and Giorgi was arrested in 1942 and sent to exile for 8 years for "anti-Soviet agitation." That is why it is not surprising that Margarita was determined extremely anti-Soviet. She worked as a stenographer at the Georgian Film Studio where she met Roman Suta. During the interrogation, she pleaded guilty but stated that she was not a member of the organization.

The verdict of Margarita Astvatsaturova says: "she is accused of being determined hostile against the Soviet power and, in May, 1942, together with the defendant Sutta, she conducted the defeatist anti-Soviet agitation and expressed desire to join the counter-revolutionary organization, besides, on July 28, 1943, she took part in printing of fake bread coupons for 1 500 Rubbles".³¹

M. Astvatsaturova was released in 1953. She lived in Tbilisi where she gave private lessons in French. She died at the age of 100.³²

"Protocol of the Interrogation of Amirajibi Mzechabuk Iraklievich of November 27, 1943" says: "The illegal anti-Soviet nationalist organization in which I was involved since January 1, 1943, was aimed at overthrowing the Soviet rule in Georgia by means of an armed uprising with the support and assistance of the Staff of the German army".³³

Concerning his anti-Soviet beliefs, Mzechabuk Amirejibi testified: "...my anti-Soviet beliefs and hostile attitude to the existing system started since the time my father was arrested, that is, since 1938; besides, I was an opponent of socialism and internationalism. I am a nationalist, supporter of "independent Georgia." I wanted that the Georgian people enjoyed the right for self-determination and believed that all of those things were not available under the Soviet rule. I considered that, in their hearts, the Georgian intelligentsia, who, in my opinion, are a significant majority among the population in Georgia, have not reconciled and accommodated with the Soviet power. I was an opponent of

³¹ The Archives of the Ministry of Internal Affairs of Georgia. Record group № 6. File № 44264. Volume 16/1-5 (*In Russian*).

³² The lost history (the memory about repressed women). Editor of collected volume N. Beqishvili. The materials where collected: A. Margvelashvili, I. Khvadagiani, G. Shaishmelashvili, M. Tsotskhalashvili. Tbilisi. 2012, pp. 288-293 (*In Georgian*).

³³ The Archives of the Ministry of Internal Affairs of Georgia. Record group № 6. File № 44264. Volume 16/1-5 (*In Russian*).

the Soviet power... and preferred seeing private property of tools and means of production as a basis of social relationships”.³⁴

The resolution, dated of December 30, 1943, with the endorsement “Confirmed” and signed by the People’s Commissar of State Security of the Georgian SSR, 3rd Rank Commissar Avksenti Rapava, and with the endorsement “Sanctioned” extension of the period of investigation till December 15, 1943, signed by the Deputy Prosecutor of the Georgian SSR Shonia, says: ““I, investigator of the Division of Investigations of the NKGB of the GSSR, Major-Engineer Pavlenishvili, having discussed Case No 22 on the accusation of Sutta Roman Yakovlevich according to Art. 58-10 p. 2. And Art. 19-84 of the Criminal Code of the GSSR – found out: on September 4, 1943, Sutta Roman Yakovlevich was arrested for anti-Soviet agitation and intention to flee abroad.

In the process of investigation, pleading guilty for the charges, he testified that he was associated with the counter-revolutionary group, printed fake bread coupons together with members of the organization, who, as well as he, were the individuals with anti-Soviet attitudes.

The said circumstance has been confirmed with witness statements.

In connection with the foregoing within the framework of the present case, 25 individuals have been arrested to date, among whom Svanidze S. V., Abdushelishvili L. K., Kharanaurli P. L., Amirajibi M. I., Tsulukidze G. A., Tsulukidze A. A., and others admitted to have been members of the illegal nationalistic rebel organization aimed at overthrowing of the Soviet rule in Georgia by means of the armed uprising and with the support of German imperialism in order to establish “Independent Georgian Republic.”

With regard to the arrested individuals within the investigation case, it is necessary to carry out some additional investigation activities, such as: re-qualification of allegations, interrogations, confrontation of witnesses, identification of materials associated with alleged individuals, etc.

Based on the foregoing, it was resolved: Initiate a motion to the Prosecutor of the Georgian SSR on the extension of the term of the investigation and detention of the arrested within Case No 22 for one month, that is, till February 4, 1944; this is to be communicated to the internal prison of the NKGB of the Georgian SSR through Division “A” of the NKGB of the Georgian SSR.

³⁴ The Archives of the Ministry of Internal Affairs of Georgia. Record group № 6. File № 44264. Volume 16/1-5 (*In Russian*).

Senior Investigator of the Investigation Department of the NKGB of the GSSR, Major-Engineer Shota Pavlenishvili (signature).

“I join” Deputy Head of the Investigation Department of the NKGB of the GSSR, Major of State Security Artashes Markarov (signature).

“I agree” Head of the Investigation Department of the NKGB of the GSSR, Colonel of Militia Mania (signature).

REFERENCE: request for the extension of the term of the investigation is initiated for the third time.

DETAINEES: Sutta R. Y., arrested on 04.09.1943., Amirajibi C. I. – 26.20.1943., Astvatsaturova M. M. – 30.10.1943., Morchiladze A. M. – 03.09.1943., Tsulukidze A. A. – 03.09.1943., Jorjadze V. G. – 03.09.1943., Siller V. V. – 02.11.1943., Pfeffer N. G. – 10.11.1943., Gotsiridze M. G. – 10.11.1943., Jorjadze M. Z. 09.11.1943., Tsulukidze G. A. – 12.11.1943., Machav ariani G. S. – 12.11.1943., Ortavadze S. I. – 11.11.1943., Kharanauli P. A. – 11.11.1943, Tkemaladze L. I. – 11.11.1943., Amirajibi M. M. – 13.11.1943., Ishkhneli T. K. – 11.11.1943., Tkavadze R. S. – 12.11.1943., Beridze V. P. – 16.11.1943., Naneishvili L. R. – 19.11.1943., Barkalaia V. A. – 20.11.1943., Svanidze S. V. – 19.11.1943., Abdushelishvili L. K. – 23.11.1943, Kharanauli, A. – convicted on 10-1 Regulations on War Crimes., Gvelesiani S. S. – 19.12.1943., are detained at the internal prison of the NKGB of the GSSR.

Senior Investigator of the Investigation Department of the NKGB of the GSSR, Major-Engineer S. Pavlenishvili (signature)”.³⁵

The Archive of the Ministry of Internal Affairs of Georgia preserves the “Indictment,” dated of January 30, 1944, dealing with all the members of the mentioned organization. The document has a chapter about the members of the organization with the title “Circumstances of the emergence of the case” in which we read: “Temporary success of the German fascist troops, particularly the enemy’s breakthrough to Stalingrad and to the foothills of the Caucasus by the summer of 1942 were accompanied with activation of counter-revolutionary elements in the country, expecting the defeat of the Soviet Union in the war against Germany.

In their counter-revolutionary aspirations to speed up the defeat of the Soviet power by way of providing all kinds of assistance to German imperial-

³⁵ The Archives of the Ministry of Internal Affairs of Georgia. Record group № 6. File № 44264. Volume 16/1-5 (*In Russian*).

ism, in certain cases, the hostile element tried to build counter-revolutionary rebel groups in the country.

In early 1942, the similar counter-revolutionary group was built initiated by the accused in the present case Abdushelishcili Levan Karamanovich (former National-Democrat) and Svanidze Shalva Varlamovich (former Young Marxist), and joined by the now killed Shelia Mustafa Alexandrovich (returnee from the exile; he was in hiding).

THROUGH THE INVESTIGATION IT WAS DETERMINED: In September, 1943, the present illegal anti-Soviet nationalistic rebel organization, uncovered by the NKGB of the Georgian SSR, was aimed at overthrowing of the Soviet rule in Georgia by means of an armed uprising with help of German imperialism and at establishing the “Georgian independent state.”

In the same case file, there is a text of the proclamation which was to be published by members of the organization “Tetri Giorgi” in case of the anti-Soviet uprising: “The Georgian people’s will proclaim the “independent national state” by force and, even if eventually we will fail in overthrowing of the Soviet rule in Georgia, let the whole world know that this uprising is a document testifying that the Georgian people do not want the Soviet system of rule”.³⁶

The document “Indictment” says the following about Roman Suta (pp. 30-31): “He is accused of, being hostile to the Soviet rule, conducting permanent anti-Soviet agitation among his surroundings. He established links with one of the leaders of the illegal nationalistic rebel organization – Shelia Mustafa who was then in hiding and who involved him in illegal anti-Soviet activities, and with whom he was going to flee abroad illegally; he knew that Shelia belonged to a counter-revolutionary organization and conducted illegal activities against the Soviet rule; besides, members of the mentioned organization involved him in printing of fake bread coupons for the sake of collecting money for the needs of the organization. Together with Shelia and other member of the organization, he illegally listened to radio broadcasts of the German army command. Together with Shelia Mustafa, he involved Siller Wilhelm in the said organization who was assigned to conduct anti-Soviet agitation, that is, the crimes provided in Art. 58-10, p. 2, 58-II, 19-58-2 of the Criminal Code of the GSSR and in the Law of 07/08-1932.

³⁶ The Archives of the Ministry of Internal Affairs of Georgia. Record group № 6. File № 44264. Volume 16/1-5 (*In Russian*).

Accused Suta pleaded guilty but stated that he was not a member of the organization. It was belied with the testimonies of: Amirajibi, Svanidze, Tsulukidze A., Tsulukidze G., Morchiladze, Astvatsaturova, Jorjadze, Siller, Gotsiridze, Tkavadze, and others”.³⁷

At the end of the document “Indictment,” dated of January 30, 1944, we read: “The investigation of Case No 22 for the accused... shall be deemed completed, all the charges against all the accused shall be considered proven and, with the permission of Military Prosecutor of the NKVD Troops of the GSSR and through Division “A” of the NKGB of the GSSR, the case shall be directed for the hearing to the Military Tribunal of the NKVD Troops of the GSSR.

The indictment was compiled on January 28, 1944, in Tbilisi, by the deputy head of the Investigation Department of the NKGB of the GSSR – Colonel of the State Security comrade Artashes Markarov”.³⁸

All the accused were held in Tbilisi, at the internal prison of the NKGB of the GSSR.

Members of the organization “Tetri Giorgi” were punished in various ways. Specifically, Levan Abdushelishvili (b. 1906), Shalva Svanidze (b. 1908), and Roman Suta (b. 1896) were sentenced to death by firing squad; Mzechabuk Amirejibi (b. 1921) and Pavle Kharanauli (b. 1904) were sentenced to 25 years of imprisonment; Giorgi Machavariani (b. 1910) – to 20 years of imprisonment; Vakhtang Jorjadze (b. 1921) and Archil Tsulukidze (b. 1924) – to 15 years of imprisonment; Maria Amirejibi (b. 1893), Archil Kharanauli (b. 1916), Amiran Morchiladze (b. 1922), Giorgi Tsulukidze (b. 1914), Revaz Tkavadze (b. 1925), Wilhelm Siller (b. 1913), Eleonore Pfeffer (b. 1919), Margarita Astvatsaturova (b. 1911) – to 10 years of imprisonment; Giorgi Ishkhneli (b. 1913) and Mikheil Gotsiridze (b. 1901) – to 7 years of imprisonment; Levan Naneishvili (b. 1917) – to 5 years of imprisonment, etc.

“Verdict” (p. 6) reads: “In accordance with Art. 319 and 320 of the Criminal Code of the Georgian SSR, the court sentenced “Abdushelishvili Levan Karamanovich, Svanidze Shalva Varlamovich, Sutta Roman Yakovlevich, for multiple offenses committed by them, and based on Art. 58-1a of the Criminal Code of the GSSR, shall be subject to capital punishment – shooting, with the

³⁷ The Archives of the Ministry of Internal Affairs of Georgia. Record group № 6. File № 44264. Volume 16/1-5 (*In Russian*).

³⁸ The Archives of the Ministry of Internal Affairs of Georgia. Record group № 6. File № 44264. Volume 16/1-5 (*In Russian*).

confiscation of personal property.³⁹

On April 7-12, 1944, the death penalty against Levan Abdushelishvili and Roman Suta was confirmed. On July 14, 1944, the execution was carried out.⁴⁰

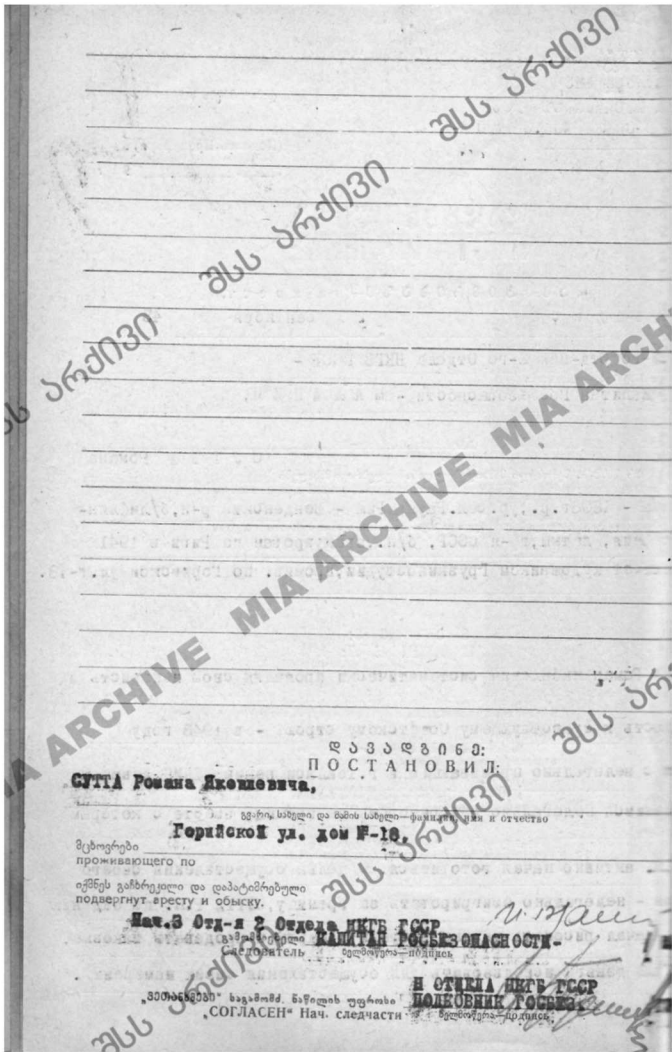
Thus, the organization “Tetri Giorgi,” led by Levan (Mustafa) Shelia, consisted of representatives of two generations: 1) of the average age (about 40 and older) and 2) of the younger age (between 18 and 30). All of them were ardent opponents of the Soviet regime and wanted to restore the independent Georgian state.

By the decision of the Soviet law enforcement bodies, the principal ideological opponents of the older age (including the three aforementioned individuals) were physically destroyed, while younger ones were strictly punished but still were kept alive. So they did in relation to women regardless of their age.

This is how tragically the life of the famous Latvian artist Roman Suta ended. It is symbolic that his remains lie in the mass grave together with his executed Georgian friends and associates – Levan Abdushelishvili and Shalva Svanidze, fighters for Georgia’s independence.

³⁹ The Archives of the Ministry of Internal Affairs of Georgia. Record group № 6. File № 44264. Volume 16/1-5 (*In Russian*).

⁴⁰ The Archives of the Ministry of Internal Affairs of Georgia. Record group № 6. File № 44264. Volume 16/1-5 (*In Russian*).

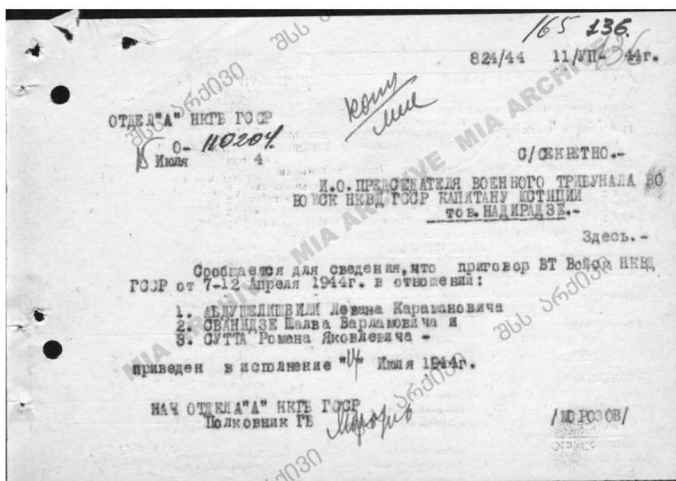
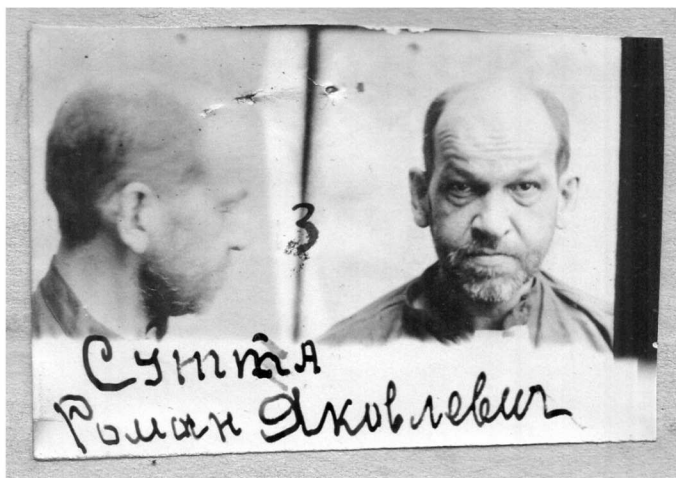
Nikolai Javakhishvili. Roman Suta in Georgia
(From the history of the later period of the life of a Latvian artist)

Передавать анкету для заполнения арестованному —
запрещается. Заполняется со слов арестованного и про-
веряется по документам.

АНКЕТА АРЕСТОВАННОГО

ВОПРОСЫ	ОТВЕТЫ
Фамилия	Сутта
Имя и отчество	Роман Яковлевич
Возраст и место рождения	Родился в 1884 году, село Рауна Римс-Вендского р-н лифляндской губернии край
Постоянное место жительства до ареста (подробный адрес)	Село Тбилиси Горинская 518 город область край
Профессия и специальность	Рудонетчик
Последнее место работы или вид занятий до ареста	а) Управляющее производством Госкинпрам б) должность Рудонетчик в) звание г) если не работает — когда и откуда уволен

ВОПРОСЫ	ОТВЕТЫ
7. Национальность	ლობინი
8. Гражданство (при отсутствии паспорта, указать какой документ удостоверяет гражданство или записано со слов)	а) гражданство Лобинской Р.Р. б) паспорт серии № кем и когда выдан Лобинский
9. Партийная принадлежность	а) в прошлом С/м б) в настоящее время С/м билет №
10. Образование общее и специальное (подчеркнуть и указать что закончил)	высшее, среднее, низшее Закончил Судное специальное специальное художественное
11. Социальное происхождение (если были отец и мать)	из Внутренних
12. Судимость (состоял под судом и следствием, где, когда, за что, приговор)	нет
13. Приводы (каким органом, когда, по подозрению в каких преступлениях, по каким фактам)	нет

Nikolai Javakhishvili. Roman Suta in Georgia
(From the history of the later period of the life of a Latvian artist)

ПАСПОРТ
6.4.4ев
 Действителен до 09.11.40

3363M400
 6 03372

Владельцем настоящего паспорта является:

1. Фамилия, имя и отчество: **Левон Караманович**
 2. Дата и место рождения: **1906 года, Ма-турецкого к-на с. Торчел**
 3. Национальность: **грузин**
 4. Социальное положение: **служащий**
 5. Отчество: **Караманович**
 6. Семейное положение: **холост**
 7. Место рождения: **Ма-турецкого к-на с. Торчел**
 8. Дата и место рождения: **1906 года, Ма-турецкого к-на с. Торчел**
 9. Дата и место рождения: **1906 года, Ма-турецкого к-на с. Торчел**

1-ГОФ № 590862

Век: 1917-1930

1. Константин 1934 сын гр. М.

2. Левон 1940 сын гр. М.

1917-1930

ВРЕМЕННОЕ УДОСТОВЕРЕНИЕ
 Действительно на три месяца

Идентификационный номер: 3363M400

Владельцем настоящего удостоверения является:

1. Фамилия, имя и отчество: **Амеджиби**
 2. Дата и место рождения: **1921 г.**
 3. Национальность: **грузин**
 4. Социальное положение: **работник**
 5. Отчество: **Амеджиби**
 6. Семейное положение: **холост**
 7. Место рождения: **Ма-турецкого к-на с. Торчел**
 8. Дата и место рождения: **1921 г.**
 9. Дата и место рождения: **1921 г.**

№ 966

Век: 1941-1942

1. Константин 1934 сын гр. М.

2. Левон 1940 сын гр. М.

1917-1930

ХИПРИДОВ О. Р. (род. 1944 года рождения, место
рождения с. Дуба, Дубетского района, Грозненского рай-
она Чечено-Ингушской АССР, в настоящее время -
с. Дуба, Дубетского района, Грозненского рай-
она Чечено-Ингушской АССР), в настоящее время
находящийся в отпуске по уходу за ребенком, не имеет
в собственности ни жилого помещения, ни другого
имущества. В настоящее время проживает с семьей
в с. Дуба, Дубетского района, Грозненского рай-
она Чечено-Ингушской АССР. В настоящее время
находящийся в отпуске по уходу за ребенком, не имеет
в собственности ни жилого помещения, ни другого
имущества. В настоящее время проживает с семьей
в с. Дуба, Дубетского района, Грозненского рай-
она Чечено-Ингушской АССР.

Без участия сторон рассмотрел в закрытом судебном заседании дело по обвинению: не признавшего в г. Сталин, но амнистированного постановлением Президиума Верховного Совета СССР от 1956 года № 1. А. ДУДИНИНОВ Леона Карамановича, 1906 года рождения, уроженца с. Горки Сакхерского района, проживавшего в Микхега, ГССР, из служащих, служившего грузина, до ареста работал представителем отдела пути ЗСД при Микхетском Лесопильном заводе, с высшим образованием, семейного, безпартийного в РКП(б) с 1941 по 1942 г. ранее неугодного, в РКП(б) из близких родственников никого не имел.

2. СОБНАТ, Павел Бардиевич, 1906 года рождения, урож. с. Новити, Ивановского района, ГССР, проживающего в Икхете, по ул. Сталина № 8, из крестьян, служебного, грузина, до ареста работал лесозаготовителем Тбилиспрома, со средним образованием, семейно, не, беспартийного, в РККА не служил, ранее судимого в 1936 г. по ст. 58-16 и 1-й ч. 10-й ст. ГСР и на основании 3-х годов лишения свободы, сочлен организации "Молодых марксистов", в РККА и в близких родственниках никого не имеющих. Родился в семье бедноты.

3. МАЧАВАРМАН Георгий Семенович, 1910 года рождения, уроженец г. Баку, проживавшего в г. Тбилиси, до ул. Калининна, № 56, где расстрелян, служащего, грузин, до ареста работал бухгалтером Енаевской МТС, с незаконным высшим образованием, семидесяти лет, в РККА служившего с 1940 года по 1942 год, ранее судимого в 1941 г. и был осужден за халатные отношения к работе в 3-й разряд Л/с, в РККА он близкий родственник никого не имеет.

4. ХАРНАИЛИ Арчила Георгиевича, 1916 года рождения, женат, уроженца с. Лебедь Душкетского района, проживавшего там же, и ныне преставля, служавшего, дружина с незаконченным высшим образованием, беспартийного, в РККА не служившего, ранее судимого: в 1948 году был осужден Военным Трибуналом 14-11-48 года по ст. 10-1 УКБН на 10 лет л/с с отсрочкой на фронт, в РККА из близких родственников никого не имеет.

Дворядце Вахтанга Кослиевича, 1921 года рождения, уроженца г. Тбилиси, проживающего в г. Тбилиси, по ул. Зенгелая, куст. из 6 книжек, учащегося в Грузии, доверств студент 3-го курс. юридического института, холостого, беспартийного, в РККА не служившего, ранее не судимого, в РККА из близких родственников никого не имеет, в совершении преступления, предусмотренного ст.ст. 58-1а и 58-11 УК Груз.ССР, в отношении 5-х.

Nikolai Javakhishvili. Roman Suta in Georgia
(From the history of the later period of the life of a Latvian artist)

როლანდ თოფჩიშვილი

ქართველები თურქეთის მარმარილოს ზღვის რეგიონში (განსახლების არეალი)

თურქეთის სახელმწიფოში ეთნიკური ქართველები მნიშვნელოვანი რაოდენობით ცხოვრობენ არა მხოლოდ ისტორიული საქართველოს ტერიტორიაზე — ტაო-კლარჯეთში-შავშეთში, არამედ სხვაგანაც. მათი კომპაქტური განსახლების ერთ-ერთი არეალია მარმარილოს ზღვის რეგიონი. განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით ცხოვრობენ ეთნიკური ქართველები *ბურსას, საქარაას, ჯოჯაელის* ვილაიეთების სხვადასხვა ილჩეებში/რაიონებში. მაგალითად, ბურსის პროვინციაში ინფორმატორები 70-მდე ქართულ სოფელს ასახელებენ. წარმოდგენილ ნაშრომში სრულყოფილი ვერ იქნება, რადგან ის ეყრდნობა აღნიშნულ რეგიონში ეთნოგრაფიული მასალების მოძიების ორკვირიან პერიოდს 2013 წლის აგვისტოს თვეში. მიუხედავად ამისა, გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის დასახელებული რეგიონის ქართულ მოსახლეობაზე. უნდა აღინიშნოს, რომ ქართველთა განსახლების არეალის შესახებ ფაქტობრივად სამეცნიერო ლიტერატურა არ გაგვანია. ერთადერთი გამოწვევის მხოლოდ *ინგა ლუტიძის* ახლახან გამოცემული ქართველების ენობრივი ვითარებისადმი მიძღვნილი მონოგრაფიაა,¹ რომელთან ერთადაც, როგორც შავშეთ-იმერხეში, კლარჯეთში-ნიგალში, ტაოს პარხლის ხეობაში, ისე მარმარილოს და შავი ზღვის რეგიონებში ვკრებდით მასალებს.

ბურსას ვილაიეთის ქართული სოფლები რაიონების მიხედვით შემდეგია: ა) *ქესტელის* რაიონი: *სეიდაბადი, ორჰანე, ოსმანი, საიფე, ალაჩაბი, ბურჰანე* (ამ სოფელში მაჰმადიანი მესხები ცხოვრობენ);

ბ) *ოსმანლზის* რაიონი: *ქაირაისლაჰი, საოულფინარი, სულეიმანიე* (აქაც მესხები მკვიდრობენ). ამავე რაიონში ადრე ყოფილა კიდევ ერთი სოფელი —

¹ ი. ლუტიძე. ქართველები თურქეთში — ენობრივი ვითარება. თბ. 2016.

სულთანი. ჰესის აშენების გამო, სოფელი გაუქმდა. მოხრობელის სიტყვებით, „სულთანი იყო სოფელი, ჰესი გაკეთდა და ააყენეს. ქალაქში ჩავიდნენ“;

გ) *ორპანლის* რაიონი: *აქჩაი* (მესხები). ისევე როგორც დანარჩენი ქართველები, სამცხიდან მაჰმადიანი მოსახლეობა აქ მუჰაჯირობის დროს მოსულა;

დ) *ქემალფამას* რაიონი: *ქარაფინარი*, *ქუმურჯუქადი*;

ე) *ქარაჯაბების* რაიონი: *ბოლაზქოი*; *ინეგოლის* რაიონში ეთნიკურ ქართველთა 18 სოფელია. *იალოვას* ვილაიეთის *გოქჩედერეს* რაიონში „მთელი ქართველები და ლაზები არიან“.

ვ) *საქარიას* პროვინციაში ქართველები მკვიდრობენ *ჰენდეკში*; *ჰენდეკის* რაიონში ოცამდე ქართულ სოფელს ითვლიან; ეს სოფლებია: *ბალიქლიიქსანიე*, *ბიჩქატიკი*, *გულდიბი*, *გუნდოლანი*, *ესენთეფე*, *თექერლექსულეიშანიე*, *იქრამიე*, *კარაჩოკეკი*, *კიზანლიე*, *მურადიე*, *ნუზჰეთიე*, *ნურიე*, *სერვეთიე*, *შევეთიე*, *ჰამითლი*, *ჰიჯრიე*, *ჰუსეინშეიხი*. აქვე ლაზების სოფლებიცაა (*კაფანჯიკი* და *აკოვა*). დღეს *ჰენდეკელ* ქართველთა უმეტესობა ქალაქებშია გადასახლებული. სოფლები მოხუცების ამარაა. ეთნოგრაფიული მონაცემებით, *ჰენდეკში* ქართველები ძირითადად მთიანი აჭარიდან, *ხულადან* მიგრირებულან – ესენი იყვნენ მუჰაჯირები, რომელთა აჭარიდან აყრა 1877-1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის დამთავრებისთანავე მოხდა. გარდა ამისა, *ჰენდეკში მურღულის* ხეობიდანაც მოსულან მუჰაჯირი ქართველები. როგორც ირკვევა, მურღულიდან მიგრირებულებს თან თავიანთი სოფლების სახელებიც მოუტანიათ: *აეანა*, *ტრაჰენი*, *ორჯი*. აჭარიდან მიგრირაციის დამადასტურებელია სოფლის სახელწოდება *ჩაქეი*, ხოლო კლარჯეთიდან – სოფელი *ხატილა*. ამ სოფლებშიც დღეს ისეთივე დემოგრაფიული ვითარებაა, როგორც *ჰენდეკში*. მათი მკვიდრნიც, ძირითადად, დიდ ქალაქებში არიან საცხოვრებლად წასული, თუმცა სოფელს არ კარგავენ და „მოდინ თხილის აღების დროს“. ამ სოფლების მკვიდრებს შექმნილი აქვთ „ბათუმის მუჰაჯირების სათვისტომო“. ერთ-ერთმა ინფორმატორმა თავისი წინაპრების თავდაპირველ საცხოვრისად *ჩურუქ-სუ*, ე. ი. *ქობულეთი* დაასახელა.

სოფელ ლუთფიე კოშკში მოპოვებული ეთნოგრაფიული მონაცემებით, „ჩვენი დიდვანები მოვიდნენ ბათუმიდან – ოთხი ოჯახი, ართვინიდან. გადმოცემით, ბათუმიდან და ართვინიდან ტრაპიზონამდე და სამსონამდე ფეხით მოსულან. სოფელ *ლუთფიე კოშკშიც*, ძირითადად, დიდვანები არიან დარჩენილნი. „უწინ ერთ სახლში თუ 9-10 კაცი იყო, დღეს მხოლოდ 3-4 კაცია“.

ირკვევა, რომ მუჰაჯირი ქართველები საცხოვრებელ ადგილად ეძებდნენ ანალოგიურ ლანდშაფტს, ისეთს როგორიც საქართველოში – განსახლების

თავდაპირველ არეალში (აჭარაში, ქობულეთში, შავშეთ-იმერხეში, კლარჯეთ-ლიგანში) ჰქონდათ. მათი სოფლები უპირატესად მთიან ადგილებშია გაშენებული. უმეტეს შემთხვევაში მათ სოფლის გასაშენებლად ტყის გაკაფვა უზღებოდათ. მიგრაცია ერთდროული აქტი არ იყო. ისტორიული სამხრეთ საქართველოდან მაჰმადიან ქართველთა გადასახლება შემდეგაც გრძელდებოდა. სოფელ *ლუთფიე კოშკში* მცხოვრები ერთ-ერთი მთხრობელის აღნიშვნით, რუსისა და ალემანის ომის დროსაც მოსულან აჭარიდან: „საზღვარი ჩაქეტილი იყო, მაგრამ ჭოროხიდან გადმოცურდებოდნენ“. „აქ *ქართლაც* არის სოფელი (*ქართლა* ჭოროხის ხეობის მარცხენა მხარეს, კლარჯეთშია – რ. თ.), ახლა *ბიჩკათი* ჰქვია. არხვაცაა (*არხვა* მურღულის ხეობაშია – რ. თ.), ახლა *სერვეთი* ჰქვია. აჟან არხვას ახლოსაა. შეცვლილი სახელია *იქმალეი*. *ხატილა* არის ორითანა. *ზემო ხატილას* ახლა *გუნდოვანი* დაარქვეს“. სოფელ *ლუთფიე კოშკიდან* სოფელ *ქართლამდე* 15 კილომეტრს მიუთითებენ. „ჰენდეკში გურჯი მაჰალე ორია. 100 ოჯახი იქნება. 13 უბანია ჰენდეკში და სამ უბანში ქართველები ცხოვრობენ. 1878 წელს ზოგი პირდაპირ ჰენდეკის ცენტრში დასახლდა. მუჰაჯირები ჯერ *იზმიტში* ჩასულან და შემდეგ იქაურ გამოგობას დაუფანტია. რუსებსა და ოსმალებს შორის შეთანხმება იყო, ან წაიყვანეთ, ან ჩვენ გაგვადებთო. ან ესენი წაიყვანეთ, ან სტამბოლში შემოვალთო“.

საქარიაში ქართველები ცხოვრობენ ქალაქ *ქარასუსა* და მის რაიონშიც. ქარასუს ერთი უბანი მთლიანად ქართველებითაა დასახლებული. მათი მუჰაჯირი წინაპრები *ქარასუსში* აჭარიდან – თანამედროვე *ხელვაჩაურის* რაიონის სოფელ *გვარადან* მიგრირებულან, *ქედქედიდან*, *ურეხიდან*: „ქარასუს აზიზიეს უბანში (ქუჩაზე) 5 ათასამდე ქართველი ცხოვრობს. „რუსების შეგვემინდა და ამიტომ წამოვიდნენ ჩვენი დედები. აქედან ბევრი მიტრიალებულა *ქედქედში*“. *ქარასუსში* მოსვლამდე ამ ქალაქის მუჰაჯირები ჯერ *სამსუნში* მისულან, შემდეგ – *ხენდეკში* და *ხენდეკიდან* აქ. „წყალი და ტყე უძებნიათ და სადაც დაუნახიათ წყალი და ტყე იქ დასახლებულან. *ქოჯაალის* რაიონში კიდევ ოთხი ქართული სოფელია. სამი წელიწადი მოუძინენ აქ მოსვლას. რუსებს გამოექცნენ. სროლები რომ იყო, შეეშინდათ და გამოიქცნენ. ერთი უფროსი კაცი ყოფილა, რომელიც თავის ხალხს ეუბნებოდა, არ წახვიდეთო და ამის გამო, ის რუსებს დაუჭერიათ“.

ქართული სოფელია *მელენეპირი* (ქოჯაალის რაიონი) შავი ზღვის სანაპიროზე. სოფლიდან სტამბოლამდე 200 კილომეტრია. ამ სოფელში მაცხოვრებელნი მუჰაჯირად არიან მოსული *ქეშო მაჭახლიდან*. ასახელებენ

სოფლებს: *სიმონეთს, თხილნარას, მირეთს...* ქართველთა რაოდენობას 250 კომლამდე ითვლიან. ეს სოფელიც ახალგაზრდებისაგან, ფაქტობრივად, დაცლილია. მთხრობლის თქმით, „დედე და ორი ძმა მოსულა. ჩემი დედე მაშინ 4 წლის იყო. აქაური აინი მოწონებით, ჩვენს სოფელს ჰგავსო. აქ თურქები ყოფილან, ისინი, თურქები, გოუდევნიათ“.

ქოჯალის რაიონის ქართული სოფლებია კიდევ *დემირაჩმა* და *გურჯი-ქოი*. დემირაჩმელი ინფორმატორი მიუთითებს, რომ მისი წინაპრები აქ აჭარიდან, *მირვეთიდან* ჩამოსულან. მიგრირებულები არიან *მარადიდიდანაც*. „ათი წლით ადრე მოსულან აბაზები. აბაზებს დაუნახვებით ტერიტორია, აქ დაჯექითო“. „ჩვენ თავზე ვიტყოდით, მუჰაჯირი ვართო. ამ სოფლიდან ვინც ადგება და სხვაგან წავა, მუჰაჯირია. დემირაჩმელი ქართველებიც ქალაქებში არიან საცხოვრებლად გასული: „მე იზმითს ვზივარ და ეხლა თხილისათვის მოველ, იქ ვსაქმობ.“

გურჯიქოი არაოფიციალური სახელია. ადრე ამ სოფელში ბერძნებს უცხოვრიათ. მთხრობელის თქმით, „ადრე რუმები ცხოვრობდნენ. რუმები ათათურქმა ააყენა და მერე გურჯები მოვიდნენ“. სამსუნშიც უცხოვრიათ ჩვენს დედებს, ზოგი იქ დარჩენილა *სამსუნს, სინოპს*. ინფორმატორის მიერ მოწოდებული მასალით, მათი წინაპრების სოფელს საქართველოში *სხალაძეები* ჰქვია. ამ სოფლიდან 35 კომლი მოსულა. „გიაურს გამოურეკია, მუსლიმები წამოსულან. რუსებს გურჯები ზღვაში ჩაუყრიათ. რუსებს ჩვალები (ტომრები) ჩაუცმევით და ისე გამოუშვიათ.“

ქართველი მაჰმადიანები ცხოვრობენ *არიფეას* რაიონშიც. მათი ერთ-ერთი სოფელი *იენიქოის* (იგივე *ყიჩლაჩაი*) სახელს ატარებს. იენიქოელები გადმოსახლებულან *ხეზადან (ზედუბანი), შუბანიდან, კინჩხეთიდან, კატაფხიადან, კაბანიდან*. მდინარე საქარიისთვის მუჰაჯირ ქართველებს *ჭორუხი* დაურქმევით: „წყალისფერი რომ ერთია დაურქმევიათ ჭორუხი“. *იენიქოიში* დღეს 150 კომლი ცხოვრობს. „ზაფხულში დასაჯდომელ ადგილს ვერ ნახავ. წავლენ ადაბაზარში. 150 ოჯახია და 150 პენსიაზე გამოსული ხალხია. აქ ათი წლით ადრე ყოფილან აბაზები/აფხაზები. ქართველებს აფხაზებისათვის ფული მიუციათ და ისინი ქალაქ *დუზჯეში* გაუშვიათ.“ ქართველი მუჰაჯირები გადმოსახლების შემდეგ მიზეზს ასახელებენ: „ბათუმიდან აქ წამოსულან რუსეთთან ომის გამო. ბევრი მუსლიმანობა ხელში ჰქონებია, ისინი გამოქცეულან. დანარჩენები დარჩენილან. მუსლიმანობა დაიკარგებაო და წამოვიდნენ. ამ სოფელში ბევრია და გარეთაც არიან. აქ მოვიდნენ 60 ოჯახი. ახლა ასი და ნა-

ხევარი გავხდით. ბევრი დიდ ქალაქებში არიან. სხვა სოფლებშიც არიან. აქ ჩერქეზებიც არიან. მეზობელ ჩერქეზულ სოფელ ჩინარდობში 15 ოჯახი ქართველიც ცხოვრობს. აფხაზის სოფელში 20 ოჯახია ქართველი. აქურობაში სულ ხუთი ქართველი სოფელია. 200 [კომლი] *ყარაჩაშშია*, ჭოროხის გაღმა. *ბიჩხი დერეს* ვეტყვით, იქაც არიან. იმაზე ახლოს *სარაის* ვეტყვით, აქ 60 არის. *დოგანჩაიში* არიან პასანოღლები. ესენიც მარადილიდან, ზედობნიდან არიან მოსული.“ ამავე ინფორმატორის თქმით, ქართველები ცხოვრობენ აგრეთვე სოფელ *ილიმბეგში*, ხოლო სოფელ *საფანჯაში* ისინი ჭანებთან ერთად ცხოვრობენ. „საქარიას რაიონში 200 ათასი ქართველია. ჭანები და ქართველები ერთად მოვიდნენ, 140 წლის წინ მოვიდნენ. ჭანებიც რუსებს გამოექცნენ ბორჩხიდან. ზამთარში მარტო ბერები რჩებიან. 70 ოჯახი არის ზამთარში, ზაფხულში 150 ოჯახი. ახალგაზრდები კითხულობენ და საქმობენ.“ იენიქოელი მთხრობელები ხაზს უსვამენ, რომ მათ სოფელში მხოლოდ ქართველები ცხოვრობენ და ისინი აქ სხვებს არ უშვებენ.

შემდეგი სოფელი, რომელშიც მუშაობის საშუალება მოგვეცა, ესაა *აქ-ჩაი*. თავდაპირველად ამ სოფელში ჩერქეზებს უცხოვრიათ. მთხრობლის *მუღასის* *პილიჩის* წინაპრები *აქჩაიში* მარადილიდან მოსულან. სოფელში დღეს 230 სახლი დგას და უმეტესობა (150 კომლი) ქართველია, „დანარჩენი 80 სხვადასხვაა (აფხაზები, ჩერქეზები, ჭანები). ცოტა მოსულან და მერე დაშენებული არიან. რუსეთთან რომ ომი იქნა, მაშინ წამოსულან. *იზმითს* იქითაც არიან ჩვენები, ზოგი სად წასულა და ზოგი – სად. ზემოთ კაპანზე დამჯდარან, ვაკეში არ დამჯდარან. იქ გაჩვეულნი ყოფილან ზედან. როგორც მარადილში იყვნენ, აქაც ისე დამჯდარან. ჩვენები ამასაც ჭოროხს ეტყვიან“.

ქართველები ცხოვრობენ *საფანჯას* ილჩეშიც. საფანჯის ცენტრში ისინი *იენი მაჰალეში*, *ჯამი ჯედიითის მაჰალესა* და *ქირჩქინარში* მკვიდრობენ. რაიონში კი ოთხი ქართული სოფელია: *გულდიბი*, *ერდემლი*, *მაჰმუდიე* და *მურადიე*. *მაჰმუდიეში* მუჰაჯირი ქართველები მარადიდ-ბათუმიდან მიგრირებულან. მურადიეს მეზობელია ქართული სოფელი *გულდიბიც*. ამ უკანასკნელ სოფელში 250 კომლი ქართველი ცხოვრობს: „მთელი გურჯები ვართ, 250 სახლი. რუსი რომ შამოვიდა, ჩვენები აქეთ წამოსულან *კირნათიდან* და *კობა-ლეთიდან*, *კახაბერიდან*. რუსის ასკერებს ჩვენს დედების ქალებზე გონჯი თვალთ შეუხედავთ. ჩვენები სიბირიაში წაუყვანიათ. ტყე იყო აქაურობა და ტყეში დასხდომილან. სოფელ *გულდიბს* სხვა სოფლების ბედი არ გაუზიარებია და არ დაცლილა მოსახლეობისაგან, რადგან ის ქალაქთან ახლოსაა. „ქალაქი ახლოსაა, ფაბრიკებია, საქმობენ და მერე სახლში მოდიან.“

გვიკვს ილჩეში ქართული სოფელია *ნურუსმანიე*. აქ მარადილიდან მოსულები ბინადრობენ.

ქართველები მკვიდრობენ *საქარიას* ვილაიეთის *აქიაზის* რაიონის სოფელ *რეშადიეში*. რეშადიელი, მთხრობელის სიტყვით, სოფელი 1877 წელსაა დაარსებული. „ბათუმთან წამოვედით. სოფელი არ ვიცით. ჩემს დედეს დაბადების პასპორტში ბათუმი ეწერა. წყლის ძეხანში მიაგნეს ამ ადგილს. წყარო უნახავთ და იქ დამდგარან. სოფელი მთელი ხალხი ქართულია. 150 ოჯახია ქართველი.“ ირკვევა, რომ აჭარიდან წამოსულები ჯერ *მურღულის* ხეობაში მისულან და შემდეგ – მარმარილოს ზღვის რეგიონში. ზოგიერთი აჭარიდან აყრილი ჯერ *ხატილას წყალზე* დამკვიდრებულა, მაგრამ რუსების სამხრეთისაკენ სვლას ქართველ მაჰმადიანთა ხატილა-მურღულიდან აყრაც მოჰყოლია. აქვე სოფელ *შერიფიეში* მკვიდრი ქართველები კი *იმერხევიდან* მოსვლას ამბობენ. ამ სოფლებში დამკვიდრებამდე მუჰაჯირებს კარგა ხანი უხეტიალიათ და 8-9 წლის შემდეგ უპოვიათ სასურველი ადგილი. *რეშადიე* მუჰაჯირთა მოსვლისას ტყიანი ადგილი ყოფილა. როგორც აღნიშნავენ, იმ დროს მოსული ქართველების რაოდენობა მხოლოდ შეიდი ოჯახი ყოფილა. „შეიდი ოჯახიდან 150 ოჯახი გამხდარა“. რეშადიეში ქართველების რაოდენობა მეორე მსოფლიო ომის დროს 20 კომლით გაზრდილა. *ხატილას* ხეობიდან მიგრირებული ქართველების ერთი სოფელი არის *ბურსას* ვილაეთში – *ორჰანიე* („ქალაქის სოფელია“). გარდა ამისა, *ხატილა*დან მოსულები ცხოვრობენ აგრეთვე *იმანიესა* და *იქრამიეში*. ორივე ეს სოფელი *ჰენდეკს* მიეკუთვნება. „ჩემი ბაბუა იტყოდა: ხატილაში 300 ოჯახი ყოფილა. აქ ხუთი სოფელი გამხდარა ხატილიდან მოსული ხალხი“. ხატილელების აყრის მიზეზი ერმენლები (სომხები) ყოფილან: „იქიდან სომხები მოსულან. სოფელში 2-3 ბერი მუკლავთ. ღამეში ყვლები დაუჭრიათ. ეს 1860-იან წლებში მომხდარა. ძროხები წაუყვანიათ. ემაზე ადრე ყოფილა ეს ამბავი. ერმენლები სხვა სოფლებშიც იგივეს აკეთებდნენ. ახალგაზრდები ომში ყოფილან და იმიტომ მოერივნენ“. *რეშადიეში* ქართველთა ერთი ნაწილი რუსეთ-ალემანიის ომის დროსაც მიგრირებულა (40 ოჯახი).

ეთნიკური ქართველებითაა დასახლებული სოფელი *აჰმედიე*. აჰმედიელი ქართველები ჯერ *ადამაზარში* დასახლებულან, იქიდან კი აქ გადმოსულან. „ამოსულან აქა ამ სოფელში, კაი მიწა ყოფილა. დასასვენებელი ალაგი ეს უნახავთ. მაშინ ადაბაზარი სოფელი ყოფილა. მიუციათ აქაურობა, დაჯექითო. ჩემი დედე შუახევიდან წამოსულა, ბათუმის მხრიდან. *ართვინს შაეშეთს* ვეტ-

ყვით. მოკრეფილი არიან აქ სხვადასხვა სოფლები. *ტომასშეთს* იტყოდნენ, *კოძალთა*, *ღაჩიეთი*... იტყოდნენ ამ სოფლებიდან ვართო. ზოგი *ინეგოლ* არ დაჯდა. ახლა 60 სახლია. ბევრი გურჯია, გაერინენ. ჩხუბზე ადრე წამოვიდნენ, როცა ბათუმი თურქეთის ხელში იყო. აქ რომ მოსულან ჩვენები, მაშინ რუმები ყოფილან. ათათურქმა გაწყვიტა ისინი. იონიაში გაიქცნენ. რუმებმა თურქული იცოდნენ. მათი ძველი ქვეყანა აქაურობა იყო და გაყარ-გამოყარეს. ჯერ *დემირაჩმაში* დამჯდარან, მერე აქ. ბათუმიდან გემით მოსულან. ეს სოფელი *აქიაზის* რაიონს ეკუთვნის – *რეშადიე*, *შერაფიე*. *ქუჩუჯეკში* ნახევარი ჩვენები არიან“. ამ მოხრობელთან შემოსულმა მეზობელმა აღნიშნა, რომ მათი წინაპარი *ქუთაურიდან* (შუახვეის რაიონი) გამოსულა.

ქართველები ცხოვრობენ *ქარაფურჩეყის* რაიონის სოფელებში *მეჯიდიე* და *ყანლიჩაი*. *მეჯიდიე* საკმაოდ დიდი სოფელია, ის მთლიანად ქართველებითაა დასახლებული. *მეჯიდიელთა* მუჰაჯირი წინაპრები შუახვეისა და ზულოს რაიონების სოფლებიდან არიან მიგრირებული... ნაწილობრივ ქართველები ცხოვრობენ სოფელ *მესუდიეშიც*. ამასთანავე, *ქარაფურჩეყისა* და *აქიაზის* რაიონებში ბოლო 50 წლის განმავლობაში შავიზღვისპირა რაიონებიდან, განსაკუთრებით *გირესუნის* პროვინციის *ბულანჯაკის* და *ფირაზიზის* სოფლებიდან ბევრი ქართველია მიგრირებული.

ბურსას პროვინციის *ინეგოლის* გარშემო 18 ქართული სოფელია; ეს სოფლებია: *ბაზჩეკაი*, *გულბახჩე*, *ელმაჩაი*, *თუფეჩქიყონალი*, *მურათბი*, *სულჩიე*, *ფეეზიე*, *ყარაყადი*, *ჩაილიჯა*, *ჩიფთლიჩი*, *ჰაირიე*, *ჰამიდიე*, *ჰასანფაშა*, *ჰილმეი*... ამ რაიონის ზოგიერთ სოფელში ქართველები შერეულად სხვადასხვა ეთნიკურ ჯგუფებთან (აბაზები, *ჩერქეზები*, *ბოსნიელები*, *ჰომაკები*...) ერთად ცხოვრობენ: *ბაჰარიე*, *ერიქლი*, *იენიჯი* (ქართველები ყველაზე მეტნი – ას კომლამდე აქ ცხოვრობენ), *ფინდიკლი*, *ქესთანე*, *ყარაჯაყაი*, *ჰაჯიყარა*.² ქალაქ ინეგოლსა და მის სოფლებში მცხოვრები ქართველები თავს ერთმანეთისაგან ერთგვარად განასხვავებენ იმის მიხედვით, თუ საიდან არიან აქ მათი წინაპრები მოსული: *აჭარელი*, *ჩაქელი*, *მაჭახელი*.³

სოფელ *დერეგაბში* 60 კომლი ცხოვრობს; ისინი *ჩაქვიდან* ყოფილან გადმოსახლებული. სოფელ *ჰეირიეში*, ძირითადად, *ქვემო მაჭახლელები* არიან დასახლებულნი. სოფელში ქართველთა 130 კომლს ითვლიან. *ინეგოლის*

² შდრ.: ი. ლუტიძე. ქართველები თურქეთში – ენობრივი ვითარება, გვ. 213-214.

³ ი. ლუტიძე. ქართველები თურქეთში – ენობრივი ვითარება, გვ. 216.

ერთ-ერთი ქართული სოფელია *ჰამიდე* (ძველად გაზელი). ქართველები აქ 50 კომლის რაოდენობით არიან. ამ სოფლის მკვიდრმა *აბდულა თათაროღლმა* წინაპარ მუჰაჯირთა აჭარიდან აყრის შესახებ წიგნი დაწერა. *აბდულა თათაროღლუს* დიდი ინტერესი გააჩნია ისტორიის მიმართ და წინაპართა გადმოცემულს ყველაფერს აფიქსირებდა: „ჩვენი დედიები, დიდვანები იქიდან მოვსულვართ. 1878 წელს ოსმალეთისა და თურქეთის ომის დროს აჭარის ხალხი ომში ჩხუბობდა ოსმალების მხარეზე. ჩვენ *ღორჯომის* სოფელ *მეკეიძეები* დანად ვართ, *ხულაზე* ახლოა. ყველაზე მეტნი *მეკეიძეები* დანაა მოსული. აქაური ხალხი ბევრი უფრო *ღორჯომიდანაა*. სანამ აქ მოსულან ორ-სამ ადგილზე დამჯდარან. სოფლიდან პირველ მსოფლიო ომში ოსმალეთის მხარეზე 72 კაცი წასულა და მხოლოდ 4 დაბრუნებულა“. ირკვევა, რომ *ჰეირი*ში ფოცხოვიდან გადმოსახლებულებიც ცხოვრობენ: „ისინი ორი-სამი კომლი ყოფილან ფოცხოველები. ჩვენ ხალხს შეუცოდებიათ და მიუღიათ“. ფოცხოველები ამ ქართულ სოფელში 1910-1911 წლებში მოსულან. საერთოდ ფოცხოველები ქალაქ ინეგოლში მნიშვნელოვანი რაოდენობით არიან. ეს ფაქტი იმაზე მიუთითებს, რომ რუსეთის იმპერიის მიერ შეერთებული ქართული მიწა-წყლიდან ოსმალეთის იმპერიაში ქართველთა მიგრაცია არ შეწყვეტილა. ცნობილია, რომ ფოცხოველებმა ქართული ენა აღარ იცოდნენ. ინეგოლის რამდენიმე სოფელში დასახლების შემდეგ კი მათ ქართული ენა ისწავლეს.⁴

ინეგოლში ერთ-ერთი ქართული სოფელია *სულჰიე/მეზითი*. ქართველებთან ერთად სოფელში ლაზები და აფხაზებიც ცხოვრობენ. ისინი ცალკე უბნებად არიან განსახლებული.

ქართული სოფელია *ჰილმიე*. ჰილმიელი, მთხრობელის თქმით, „უკვე მეშვიდე თაობა ჩნდება, რაც ბათუმიდან გამოქცეულან. მთხრობელის სიტყვით, მისი ბაბოი-დედები *ჩანჩხლოს* სოფლიდან მოსულან (*ჭვანას ხეობა*). მთხრობელის *ნიზამეთინ მაილის* წინაპრები თავდაპირველად *გირესუნში* მოსულან. შვიდ წელიწად ნახევარი გირესუნში დარჩენილან. დღეს დიდი შვილი გირესუნში შესრულებულა 20 წლის. დიდი ღარჭი გირესუნში დარჩენილა. დანარჩენები კი ბურსას მოსულან და იაილებზე დამდგარან“.

ინეგოლის სოფელ *ჰასანფაშაში* (*საადეთ ქუი*) არა აჭარიდან, არამედ იმერხევიდან გადმოსახლებული ქართველები არიან. მთხრობელის *მუსა შაჰინის* წინაპრები მოსული არიან იმერხევის სოფელ *ხობლევადან*. მათთვის ჰა-

⁴ ი. ლუტიძე. ქართველები თურქეთში – ენობრივი ვითარება, გვ. 221.

სან-ფაშას ვაკეში მიუცია ადგილი დასასახლებლად, მაგრამ მიგრანტებს ადგილი არ მოსწონებიათ, „მთა არაა, წყალი არაა, სიცხეა და აქ ვერ ვიმუშავებთ. მთაში დაჯდომილან.“ ამ ადგილას მაშინ მოვიდნენ, როდესაც 1877 წელს მუჰაჯირები დასახლდნენ. მუჰაჯირები შუახევის სოფელ ჭალას სოფლიდან მოსულან. მოსული არიან სოფელ *ქვეშიდანაც. ჭალასოფელში* სამი ძმა ყოფილანო, ორი ძმა მოსულა აქა, ერთი – საქართველოში დარჩენილა. აღნიშნულ სოფელში ქართველები 40 კომლის რაოდენობით იყვნენ. ახლა კი 30 კომლამდე არიან შემცირებულნი. ინეგოლის სოფელ *თუფეკჩიყონაღში* სოფელ *ოლადაურიდან* გადმოსახლებულები მკვიდრობენ. არ შეიძლება არ აღვნიშნოთ, რომ ინეგოლში – ქართველთა განსახლების ამ მნიშვნელოვან რეგიონში თავს იყრიან იმერხევის სოფლებიდან გადმოსახლებული ქართველები. ერთ-ერთი მთხრობელის აღნიშვნით, იმერხევის სოფელ *ბოხლევიდან* მისი ოჯახი გადასახლებულა. მათ შემდეგ დანარჩენები მოყოლიან: „პირველად მხოლოდ ჩვენი ოჯახი წამოვიდა, მერე სხვებიც მოვიდნენ – *ინეგოლს, ბურსას, ანკარას*. ჩემი ემის სიმაძრი *ბაზგირეთიდან* მოვიდა. აქ მკვიდრობენ აგრეთვე იმერხევის სოფლებიდან *ჭვარებიდან, მანატბიდან, მაჩხატეთიდან...* მოსულები, რომელთა მიგრაცია ინეგოლის რეგიონში 50-55 წლის წინ დაიწყო. რა თქმა უნდა, XX საუკუნის მერე ნახევარში იმერხევიდან მარმარილოს რეგიონში მიგრირებულები მუჰაჯირები არ არიან. იმერხეველთა მუჰაჯირ ქართველთა შორის დასახლების ეს ფაქტი სხვა კონტექსტშია განსახილველი – ქართველები ქართველებს შორის დასახლებას ანიჭებდნენ უპირატესობას.

ინეგოლის რეგიონში ქართული სოფლებია აგრეთვე *ოილათი* (სოფელი-კურორტი), *ბაღჩეკაია* და *მესრულიე*. ერთ-ერთი მთხრობელის სიტყვით, ისინი *ბაღჩეკაიაში* *მაწყვალთდან* არიან მოსული. იქვე მკვიდრობენ მუჰაჯირები *შუახევიდან, ხულოდან, დღვანადან, ნინიადან*. „ომი რომ გაეარდნილა, ოსმალოს დროს იმაზე წამოსულან. რუსები წაართმევდნენ მუსლიმობას. იმაზე შეეშინდათ და წამოვიდნენ. ჯერ *ინეგოლში* იყვნენ. მათი ბიძაშვილები *იზნიკში* დარჩენილან.“ ამ სოფლებშიც ზამთრში მოსახლეობის რაოდენობა მცირდება. ზაფხულის 50 კომლი ზამთარში 25 კომლად იქცევა.

ბურსის ვილაიეთში შედის ქალაქი *გემლიქი*. გემლიქი მარმარილოს ზღვის სანაპიროზე მდებარეობს. ქართველები გემლიქის რაიონის რამდენიმე სოფელში ცხოვრობენ. ერთ-ერთი ასეთი სოფელია *ჰამიდიე*. ერთი ჰამიდიელი მთხრობელის ინფორმაციით, მისი წინაპრები ქედის რაიონის *ვაშლის სოფლიდან* არიან მოსული. *ჰამიდიეში* 80 სახლია და ყველა მათგანში ქართვე-

ლები მკვიდრობენ. მთხრობელები წინაპრების გადმოსახლების თარიღად 1877 წელს ასახელებენ. დიდი ნაწილი ართვინის სოფელ ადაგულიდან (მურღულის ხეობა) არიან მოსული. მისი წინაპარ მუჰაჯირს გემლიქის მაჰალე არ მოსწონებია. დედეს მთავრობის კაცისათვის უთქვამს, გემლიქში ბუზები არიანო. *ჰამდიეს* ადგილას ტყე ყოფილა. ის უკან ართვინში დაბრუნებულია და ათი უსტა წამოუყვანია. მათ აქ 15-20 კომლის სახლები გაუკეთებიათ. ისინი ყოფილან *ხეზადან*, *წითურეთიდან*, *ებრიკადან*, *ნაჯკიადან*, *ადაგულიდან*, *ყასი-მეთიდან* (ყველაზე მეტნი არიან ადაგულიდან და ნაჯკიადან). ეთნოგრაფიული მასალებიც ირკვევა, რომ თითოეული სოფლიდან რამდენი კომლი იყო მოსული: *ხეზადან* – 3 კომლი, *წითურეთიდან* – 4 კომლი, *ებრიკადან* – 3 კომლი, *ნაჯკიადან* (ნიგარადან) – 7 კომლი, *სამიგოლოვ*-სოფლიდან – 3 კომლი, *ადაგულიდან* – 17 კომლი, *ყაზიმეთ* სოფლიდან – 1 კომლი, არავეთ სოფლიდან – 3 კომლი, *ბორჩხადან* – 1 კომლი, *ართვინიდან* – 1 კომლი. აგრეთვე *ზემო მაჭახელიდან*. მაჭახელები ცხოვრობენ აგრეთვე სოფელ *ჰაიდარიეში* (გემლიქის ზემოთ). გემლიქის რაიონში ქართველები ცხოვრობენ აგრეთვე *ჰაირიესა* და *სელიმიეში*. გემლიქში ჭანების სოფელია *მუქრია*. ჭანები ქართველებს „ჭოროხმელს“ უწოდებენ.

ქართველები მკვიდრობენ სოფელ *ჰაიდარიეში*. ეთნოგრაფიული მონაცემებით, სოფელში 120 („ასი და ოცი“) სახლია. ეს რაოდენობა შემცირებულია, რადგან მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი გემლიქსა და სხვა ქალაქებშია საცხოვრებლად წასული. ამ სოფლის მოსახლეობა *მახინჯაურიდან*, *ჩაქეიდან*, *ჩაქეის თელიდან* და *მაჭახელიდან* მოსულა. *ჰაიდარიელი* მთხრობელის სიყბვით, „ართვინი ჩვენი ყოფილა უწინ. *ბურსაში*, *იზმიტში*, *იზნიკში*, *ინეგოლში*, *ადაბაზარში* ვართ გურჯები. უფრო ბევრი იქნებოდა, მაგრამ *ისტამბულსა* და *ბურსას* წავიდნენ“. როგორც ირკვევა, მუჰაჯირად მოსულ ქართველებს *ჰაიდარიე*დან „თათრები“ გაუდევნიათ. მუჰაჯირად წამოსვლის მიზეზად მუსლიმობას ასახელებენ: „მუსლიმი რომ ვიყავით, აქანა გამოვედით. ვინცხას ფული ჰქონებია, ის გამოქცეულა. ზოგი უკან წასულა. სოფელი *ჰაირიე* ართვინიდან გამოსულა. ასი მოსახლე წამოსულა ერთად. ახლა კი აქედან დარიგდნენ *სტამბოლში*, *ბურსაში*. ჩემი ბიძაშვილები მთელ *სტამბოლშია*“.

გემლიქის რაიონის სოფელ *ჰაირიეში* ლივანიდან/ლივანადან მოსული ქართველები ცხოვრობენ: „*ჰაირიე*, *სელიმიე* ლივანადან მოვსულვართ. *ბორჩხას* ყოფილა ჩვენი დედე სოფელ *სენათისს*“. აქ, გარდა აღნიშნული სოფლისა, მიგრირებულან, აგრეთვე, *ადაგულიდან*, *ართვინიდან*, *კალაშიდან*, *დეე-*

სქელიდან, სიკოთიდან, ახალდაბიდან. „რუსი მოსულა ოსმალნის და წამოსულან. მუსლიმანები აქეთ წამოსულან. გემლიქში დამდგარან. გემით მოსულან. აქაც არ ვიჯექით. ზევით სელიმიე და ჰაირიე ერთად იყვნენ ადგილ ობას“. ისევე როგორც სხვა სოფლების მკვიდრნი, ჰაირიელი და სელიმიელი ქართველების უმეტესობა დიდ ქალაქებშია გადასახლებული. „აქ ზამთარში 20 რჩება. მე ისტამბოლს ვარ, ეს ბურსასაა, სხვები გემლიქში არიან“. სოფელ ზანდანში მაჭახელიდან მიგრირებულები ცხოვრობენ.

ბურსის ვილაიეთის იზნიკის/ნიკეას რაიონში რამდენიმე ქართული სოფელია: *ელმალი, სარისუ, სილიჯჰისარი, უზუნ ჩიარი, ფაშაჰინარი, ქირინთი, ქურთლუჯა, ჩამლი ბოლაზი, ჯაჯიოსმანი*. ქართული სოფელია *ემალიე. ემალიე* ტიპური მთიანი აჭარის სოფელია. აქ მკვიდრობენ *ღორჯომიდან, ტაკიძეებიდან, აგარადან, ჭვანადან, აღმაჩიდან* მიგრირებული ქართველები. სოფელში 150 კომლი ცხოვრობს. „ახალგაზრდები წასული არიან. დიდგანები აქ ცხოვრობენ. „ბურსაში ერთი ქუჩაა. აქ სულ *ჩურუქსუდან* მოსული ხალხი ცხოვრობს. სოფელი ყოფილა და ქუჩად იქცა. ბურსის *ქესტელის* რაიონშიც არიან ქართველები. აქ *იზნიკის* რაიონში კი 6 ქართული სოფელია, 2 – მეგრელ-ლაზის, გემლიქს ლაზის 2 სოფელია. იზნიკის ქართული სოფლებია: *ელმალი, ჯანდარლი, ქირინთი, ქითლუჯა, ჰაჯი, ოსმანი, ჰისარდერე, მეჯიდიე* (ლაზი), *ელმაჩუქერი* (ლაზი)“.

ბევრი ეთნიკური ქართველი ცხოვრობს *ქოჯაელის* ვილაიეთის ქალაქ *გოლჯუკა* და მის ილჩეში; ეს სოფლებია: *ესქი ფერაჰადიე, იენი ფერაჰადიე, იჯადიე, ირშადიე, ლუთფიე, მამურიე, ნიმეთიე, ნუსრეთიე, სირეთიე, შევკეთიე, ჰასანიე, ჰამიდიე*. სხვებთან ერთად ცხოვრობენ ამავე რაიონის სხვა სოფლებშიც: *აივაზჰინარი, უშიე* (ორივე სოფელში ნახევარი ლაზები არიან), *იჰსანიე, მესრურიე* (აქ მხოლოდ ლაზები მკვიდრობენ).

ჰამიდიე ქალაქ *იზმითის* მახლობლად მდებარეობს, რომელშიც 350 კომლი მკვიდრობს. ზამთარში ბევრი ქალაქში გადადის საცხოვრებლად. *ჰამიდიეს ბორჩხა* რქმევია, რადგან მისი მკვიდრები ართვინ-ბორჩხადან მოსულან: „ბორჩხას შიგნიდან მოვიდნენ. სოფელი უკვე დამდგარი იყო და რამდენიმე ოჯახი მერე მოვიდა, ცოტა გვიან. *ჰასან ფეიმი ფაშა*მ გაუკეთა ორგანიზება და დაასახლა აქ ქართველები. ნათესავებმა ერთმანეთს გააგებინეს, ვინ სად მიდიოდა. ამიტომ ცენტრი სოფელი გახდა *ჰამიდიე*. ბათუმი რუსიას რომ მისცეს, იმიტომ წამოვიდნენ, გამოიქცა ხალხი. მაღაცნები რომ მოვიდნენ, ხილის ბაღებში ღორები გაუშვეს და ადგილები უწმინდური გახდა და იქიდან

მოსული ხილის, ხორბლის ჭამა არ შეიძლებოდა. ბორჩხიდან ბათუმამდე ფეხით მივიდნენ, მერე გემით – იზმითამდე. იმ დროს პორტი იყო იზმითი. პასან ზუბოლლი ადგილობრივი ჯარის გმირი იყო. მუჰაჯირი ქართველების სოფლები აქედან იალოვამდე მან დასვა“. 71 წლის კვდათ სირმენის (გურჯი-ოღლის) ინფორმაციით, მისი „დედე ჰამიდეთში რომ მოსულა ათი და ოთხი წლის ყოფილა“. სოფელში პირველივე დასახლებისას ქართველებს 250 სახლი აუშენებიათ. მუჰაჯირთა რამდენიმე კომლი უკან დაბრუნებულა. მთხრობელები იმასაც აღნიშნავენ, რომ „ვისაც ადგილი არ ეყო, ზოგიერთი ბალიქი-სირში (ვილაიეთი, რაიონი) წავიდა“.

გოლჯუკის რაიონში დასახლებულებს თავდაპირველად სოფლებისათვის სხვა სახელები უწოდებიათ: საჩმალი (ქართველებმა დაარქვეს შვექეთი), სირეთი (იგივე მურულლი), მამურიე (იგივე მურკვეითი. ჭოროხის ხეობაში კატაფხიას სიახლოვესაა. მუჰაჯირებმა თავიანთი სოფლის სახელი თან მოიტანეს), იჯადიე (იგივე ალიმეზერი), ირშადიე (იგივე ბეილული), ფერადიე (იგივე ჩაიდალი), ნუსჰეთიე (იგივე დიდი დოშეშე), საქარბიჩი (იგივე პაწაი დოშეშე), პასანიე (იგივე ცოცხობა. ცოცხობა ჭოროხის ხეობაში ხეხასა და მარადიდს შორისაა. მუჰაჯირებმა თავიანთი სოფლის სახელი თან მოიტანეს), შირინჩი (იგივე დამლარი). ლაზებთან (მოხტი ლაზებთან) ერთად ქართველები ცხოვრობენ სოფელ ლუტკიეში, უშიეში (იგივე კამფარა) და ჩატალში. საერთო ჯამში გელჯუკში 19 და სამ შერეულ ქართულ სოფელს ითვლიან. გოლჯუკის მოსახლეობას 200 ათასს მიუთითებენ. სოფელ შვექეთეში (ძველი სახელი საჩმალი) მურულლის ხეობიდან და ბორჩხიდან არიან მიგრირებულები. სოფელში თავდაპირველად 50 სახლი მოსულა. შემდეგ ნახევარი ცოცხობაში გადასულან. მურულლის ხეობის სოფლებიდან (ჯანსული, კორდეთი, ოშმალი, ლომიკეთი, ბაგები) არიან მიგრირებული სოფელ დოშეშეში (ახლა ნუსრეთიე) მცხოვრები ქართველები. ამ სოფელში 300 სახლი დგას და ზამთარში მხოლოდ ამის ნახევარშია მოსახლეობა. ქართველების აღნიშვნით, გოლჯუკის მკვიდრთა 80% ეთნიკური ქართველია, ხოლო იზმითისა – 60%.

ქართველები ცხოვრობენ აგრეთვე ბალიქესირის პროვინციის გონენის რაიონის რამდენიმე სოფელში.

ასეთია ეთნოგრაფიული მონაცემები თურქეთის მარმარილოს ზღვის რეგიონში ქართველთა განსახლების არეალის შესახებ. საერთო ჯამში, მუჰაჯირ ქართველებს თურქეთის აღნიშნულ რეგიონში 125 სოფელი ჰქონდათ შექმნილი. რა თქმა უნდა, მოყვანილ მონაცემებს სისრულის პრეტენზია არა

აქვს. ამ თვალსაზრისით ადგილზე მუშაობა, დარწმუნებული ვართ, ახალ მასალებს მომავალშიც გამოავლენს. თქმულს აუცილებლად უნდა დაემატოთ ის, რომ მუსლიმ ქართველთა მიგრაცია მარმარილოს ზღვის რეგიონში მხოლოდ რუსეთ-თურქეთის 1877-1878 წლების ომის დამთავრების შემდგომ სამწლიან პერიოდს არ მოიცავს, როდესაც ხდებოდა ჯგუფური მიგრაცია. ქართველთა ინდივიდუალური მიგრაციები მომდევნო ხანგრძლივ პერიოდშიც მიმდინარეობდა საბჭოთა პერიოდის ჩათვლით, მანამ, სანამ საბჭოთა-კავშირისა და თურქეთის საზღვარზე მავთულხლართებს გააბამდნენ. ინფორმატორთა მითითებით, საკმაო რაოდენობით გადასულან მარმარილოს ზღვის რეგიონში ქართველები 1923, 1931, 1939, 1941 წლებში, დამამთავრებელ ეტაპად კი 1942 წელს ასახელებენ. სამართლიანია იმავე ინფორმატორთა სიტყვები, რომ მუჰაჯირობის დროს „წამოსვლა იყო, გამოქცევა არ იყო“. XX საუკუნის 20-30-იან წლებში მომხდარ გადმოსახლებას კი ისინი „გამოქცევას“ უწოდებენ.⁵ ეს გაქცევა კი საბჭოთა ხელისუფლებისაგან ხდებოდა.

⁵ ი. ლუტიძე. ქართველები თურქეთში – ენობრივი ვითარება, გვ. 214.

Roland Topchishvili

THE GEORGIANS IN THE MARMARA SEA REGION OF TURKEY (AREA OF SETTLEMENT)

Summary

Many Georgians live in the Republic of Turkey. They live not only in the historical territory of Georgia – Tao-Klarjeti, but in other places as well. One of the areas of their compact settlement is the Marmara Sea region. Considerable number of ethnic Georgians live in ilçe/districts of Bursa, Sakarya and Kocaeli vilayets. For example, the informants from Bursa province name about 70 Georgian villages there. Overall, the Muhajir Georgians had 125 villages in the above-mentioned region of Turkey, where they still live today. The present paper specifically discusses the villages with the Georgian population.

The migration of ethnic Georgians in the Marmara Sea region mainly took place during three years after the end of the Russo-Turkish War of 1877-1878. Russia forced Ottomans to cede the historical territories of southern Georgia. The main reason for the resettlement of Muslim Georgians from their ancestral lands was the incompatibility of Muslim Georgians and Christian Russians and the rumors spread by Muslim religious leaders as though Christian Russians were going to kill them. Deportation of Muslim Georgians from their own territories was in the interests of both Russians and Ottomans. The reason for the deportation was also the conflict with ethnic Armenians. The process of deportation was promoted by harsh demographic situation in the historical-ethnographic areas inhabited by the Georgian Muslims, overpopulation and the land crisis were among it. The Georgian Muslims were exiled mostly from the following historical-ethnographic regions of South Georgia: Adjara-Kobuleti, Shavshet-Imerkhevi, and Klarjet-Ligani.

The authorities of the Ottoman Empire initially offered the Muslim Georgians lands in the coastal zone, but for the migrants from mountainous and forested areas this climate and ecological environment were unacceptable; they had adaptation problems in a new geographical environment. Therefore the Georgian Muhajirs chose mountainous and forested places near the sea and started to settle there.

The migration of Muslim Georgians to the Marmara Sea region does not include only three-year period after the end of the Russian-Turkish War of 1877-1878, when it had a massive occurrence. Individual migrations of the Georgians also took place after that as well, including the Soviet period until the barbed wire fences were installed on the Soviet-Turkish border. A large number of the Georgians moved to the Marmara Sea region in 1923, 1931, 1939, 1941 and 1942 is considered as the final stage of this process. As the same informants correctly point “Muhajirs left their places, they did not escape”. But they refer to migration of the 1920s-1930s as “a runaway”. And at this time they escaped from the Soviet government.

*ნათია ფიფია,
ქეთევან ციძინტია*

რწმენა-წარმოდგენებთან დაკავშირებული ზოგიერთი პრაქტიკის შესახებ სამეგრელოში („ხვამა“: „ოხვამერი“ და „დუნაპირი“)

„ხვამა“ სამეგრელოში რიტუალია, რომელიც რიგ შემთხვევებში დაკავშირებულია რელიგიურ რწმენა-წარმოდგენებთან, ზოგჯერ კი ადათობრივი სამართლის შესრულებასთან. გარდა ამისა, მისი ფუნქცია ზოგჯერ სემიოტიკურ-სემიოპრაქტიკულია და დაკავშირებულია ოჯახის, გვარის ან სოფლის სხვადასხვა საჭიროებასთან. შესაბამისად, არსებობს „ხვამას“ რამდენიმე სახეობა მისი ფუნქციიდან გამომდინარე. ეს საკითხი გარკვეულწილად შესწავლილია სერგი მაკალათიას ნაშრომებში, რომლებშიც მოცემულია მათი უმრავლესობის აღწერილობა და დანიშნულება, თუმცა მეცნიერს „ხვამას“ კლასიფიკაცია არ უცდია და, შესაბამისად, ეს საკითხი ბოლომდე სიღრმისეულად გამოკვლეული არ გახლავთ. გარდა ამისა, რამდენიმე სახეობის „ხვამა“ სერგი მაკალათიას შრომებში საერთოდ არ არის აღწერილი, ასევე, „დუნაპირის“ შესახებ დაზუსტებული ინფორმაცია არ არის მოცემული. „დუნაპირი“ „ხვამას“ ერთ-ერთი სახეობაა. მიუხედავად იმისა, რომ ავტორი საუბრობს „დუნაპირების“ შესახებ ნაშრომის ცალკეულ ეპიზოდებში, მაინც ტერმინოლოგიას სწორად არ ასახელებს და, შესაბამისად, სხვადასხვა ტიპის „ხვამა“ მის შრომებში ერთ ჩარჩოში ექცევა, რაც ართულებს, პირველ რიგში, მათი საკრალური დანიშნულების კვლევის საკითხს. ჩვენი ნაშრომის მიზანი სწორედ ამ ხარვეზის შეესება გახლავთ და, შესაბამისად, სურვილი გვაქვს, პასუხი გავცეთ შემდეგ კითხვებს:

✓ რა განსხვავებაა „ოხვამერსა“ და „დუნაპირს“ შორის – საკითხის ტერმინოლოგიური და რწმენა-წარმოდგენებთან დაკავშირებული ასპექტები,

✓ რომელი „ხვამა“ გახლავთ „დუნაპირი“ და რომელია „ოხვამერი“?
 ✓ როგორ სრულდებოდა სხვადასხვა დანიშნულების „დუნაპირის“ რიტუალი?

✓ სამეგრელოში რა სახის „ხვამები“ არსებობს, რომლებიც აქამდე მეცნიერთა ყურადღების მიღმა დარჩა?

✓ რა ფუნქციით ასრულებდნენ თითოეულ „ხვამას“?

✓ რა მდგომარეობაა დღესდღეობით სამეგრელოში ამ რიტუალების დაცვის კუთხით – რა შეიცვალა და რა დარჩა უცვლელი მას შემდეგ, რაც სერგი მაკალათიამ შეისწავლა ეს საკითხი (ამ საკითხს, რა თქმა უნდა, შევისწავლით ისეთი მაგალითების საფუძველზე, რომლებიც კარგად არის აღწერილი მეცნიერის მიერ)?

✓ როგორ გადაურჩა ათეისტურ საბჭოთა პერიოდს ეს რელიგიური რიტუალები?

✓ რეგიონის ანთროპოლოგიური პერსპექტივები – რამდენად შესაძლებელია, რომ ეს რიტუალები მომავალშიც ისეთივე სიზშირითა და სიზუსტით შესრულდეს და რა უქმნის საფრთხეს მათი ავთენტური ფორმით შენარჩუნებას.

„ხვამა“, „ოხვამერი“, „დუნაპირი“ – საკითხის ტერმინოლოგიური და რწმენა-წარმოდგენებთან დაკავშირებული ასპექტები

ნებისმიერი რიტუალი, რომლებიც უფლისა ან კონკრეტული ადამიანისადმი გარკვეული სათხოვრით მიმართვასთანაა დაკავშირებული და სრულდება გარკვეული წესების დაცვით, არის „ხვამა“. „ხვამა“ ქართულად ნიშნავს „ლოცვას“, „დალოცვას“. იმავე ფუნქციით გამოიყენება მეორე ტერმინი – „გითოხვამა“, რაც სიტყვასიტყვით ნიშნავს „გამოლოცვას“. ტერმინი – „გითოხვამა“ (გამოლოცვა) ზოგჯერ აღნიშნავს „დუნაპირის“ დავიანებით შესრულებას. აღსანიშნავია, რომ თვითონ „ხვამაც“ შეიძლება ითარგმნოს, როგორც „გამოლოცვა“. ტერმინის გააზრება დამოკიდებულია კონკრეტულ კონტექსტზე: იმ შემთხვევაში, როდესაც ყოველწლიურ რიტუალთან გაქვს საქმე, „ხვამა“ ტერმინის გამოყენება გულისხმობს, როგორც წესი, „ლოცვას“, „დალოცვას“, ხოლო როდესაც დაპირებულ რიტუალთან – „დუნაპირთან“ გვაქვს საქმე, მაშინ უნდა ითარგმნოს, როგორც „გამოლოცვა“. ამას მიანიშნებს თუნდაც ის ფაქტი, რომ პარალელური ფორმების – „ხვამა“ და „გითოხვამა“ გამოიყენება სწორედ მაშინ, როდესაც საქმე ეხება „დუნაპირს“. ტერმინი „ოხვამერი“ ყოველთვის აღნიშნავს ყოველწლიურ რიტუალებს – მაგალითად,

„საღორნთო“ „ხვამა“ თავისი არსით „ოხვამერია“. იგი შეიძლება ითარგმნოს, როგორც „სალოცავი – ის, რაც უნდა ვილოცოთ, დავილოცოთ, მოვილოცოთ“. შესაბამისად, მისი მნიშვნელობა, გარკვეულწილად, კალდებულეზს გულისხმობს, რომელიც ყოველთვის ღმერთთან და სხვადასხვა ზებუნებრივ ძალასთან არის დაკავშირებული. აქვე აღვნიშნავთ, რომ „ხვამების“ უმრავლესობაში არ არის მითითებული კონკრეტული ღვთის/ღმერთების სახელები, თუ არ ჩავთვლით „საქირსოს“, რომელიც შობას ან უახლოეს დღეებში სრულდება. ამის ახსნა სხვადასხვანაირად შეიძლება: ან ეს რიტუალები წინარექრისტიანული ხანიდან შემოგერჩა და მათი ფუნქცია და შესრულების ფორმა ხშირად სწორედ ამას გვაფიქრებინებს, ან მათი ფარისევლური სინკრეტიზაცია¹ მოხდა ქრისტიანობასთან, ან ღროსთან ერთად იმ ღვთის/ღმერთების სახელები დაიკარგა და მხოლოდ ფუნქცია დარჩა – ზეცნობიერისთვის (სახელის დაკონკრეტების გარეშე) რაღაცის თხოვნა გარკვეული რიტუალის შესრულებით ან სამივე მიზეზით ერთდროულად მოხდა. ამან შეიძლება მიგვიყვანოს შეკითხვამდე: ზომ არ დაკარგა ფუნქცია ამ რიტუალებმა და ზომ არ შემორჩა ისინი მხოლოდ სავალდებულო შესრულების ფუნქციით, როდესაც რეალურად შედარებით ათეისტ საზოგადოებასთან გვექონდა საქმე? რაც შეეხება ტერმინს „ღუნაპირი“, იგი სიტყვასიტყვით აღნიშნავს „დაპირებულს, შეპირებულს“. „ღუნაპირი“ არის რიტუალი, რომელიც დაკავშირებულია წინასწარ დათქმული, შეპირებული ღონისძიების შესასრულებლად – მაგალითად, შვილის ომში წასვლის წინ დედა დაჰპირდებოდა ხატს (ან ღმერთს), რომ თუ შვილი უვნებლად დაუბრუნდებოდა, მაშინ აუცილებლად შესწირავდა საკლავს. თუ რომელ ცხოველს ან ფრინველს დაჰპირდებოდა, ეს თვითონ ადამიანსა და მის ქონებრივ შესაძლებლობებზე იყო დამოკიდებული. ამ სახის „ღუნაპირი“ შეიძლებოდა შეესრულებინა როგორც ერთ ადამიანს, ასევე მთელ სოფელსაც, მიუხედავად იმისა, რიტუალი მთელი სოფლის მამაკაცებისა თუ ერთი კონკრეტული ადამიანის გამო სრულდებოდა.

¹ ეთნოგრაფიული მასალებით დაგაფიქსირეთ შემთხვევა, როდესაც თაყვანს სცემდნენ წმინდად მიჩნეულ ქვას, იქვე ამ ქვის მოსალოცად აშენებულ საეკლესიო ოთახში ხატები იყო დასვენებული, თუმცა, როდესაც ადგილობრივები იქ შედიოდნენ, თაყვანს მხოლოდ ქვას სცემდნენ და არა ხატებს, იმავე ადგილას ადგილობრივებმა, მღვდლის რჩევის მიუხედავად, რიტუალი არ შეცვალეს, რამაც გვაფიქრებინა, რომ წინარექრისტიანული ხანიდან ეს რიტუალები იმიტომ შემორჩა, რომ მსგავსი მოჩვენებითი საქციელით ადგილობრივები ცდილობდნენ ქრისტიანობისთვის ხარკი გადაეხადათ და რიტუალი მაინც ხელუხლებელი დაეტოვებინათ. სწორედ ამას ვგულისხმობთ ქრისტიანობასთან რიტუალების ფარისევლურ სინკრეტიზაციაში.

ამრიგად, „ხვამას“ აქვს ორი სახეობა: „ოხვამერი“ და „დუნაპირი“. „ოხვამერი“ დაკავშირებულია ყოველწლიურ რიტუალთან, ხოლო „დუნაპირი“ – ერთი ადამიანის, ოჯახის ან სოფლის მიერ გარკვეული სათხოვრის შესრულებისთვის სამადლობელი ფორმით „ლოცვის, გამოლოცვის“ რიტუალთან. აქვე აღვნიშნავთ საკითხის რწმენა-წარმოდგენებთან დაკავშირებულ ასპექტს – თუკი „ოხვამერი“ თავისი ფუნქციით ძალიან ჰგავს ქრისტიანულ დღესასწაულებს იმ თვალსაზრისით, რომ ყოველწლიურად სრულდება წელიწადის გარკვეულ დროს (მიუხედავად იმისა, არის თუ არა დაკავშირებული კონკრეტულ ქრისტიანულ დღესასწაულთან), „დუნაპირი“ ამ მხრივ განსხვავებულია. ასეთი რიტუალი ქრისტიანობაში არ გვაქვს. ეს სრულიად გასაგებიცაა, რადგან ქრისტიანული წარმოდგენით, ადამიანმა უნდა იცხოვროს ზნეობრივი, რელიგიური ცხოვრებით და მხოლოდ მას შემდეგ მიეგება საზღაური ან ამქვეყნიურ, ან იმქვეყნიურ ცხოვრებაში, ადამიანმა უნდა ილოცოს, იმარხულოს და იცხოვროს ეკლესიური ცხოვრებით, მხოლოდ შემდეგ უფალმა უნდა გადაწყვიტოს, საზღაურის სახე. ქრისტიანული თვალსაზრისით, სრულიად დაუშვებელია ღმერთთან „ვაჭრობა“ – წინასწარ დაჰპირდე ღმერთს გარკვეულ საზღაურს, შემდეგ დაელოდო შედეგს და შედეგის მიხედვით გადაწყვიტო, შეასრულებას თუ არა – თავისი არსით ასეთი გაგება სრულიად არაქრისტიანულია, მეტიც, უპირიპირდება ქრისტიანულ მრწამსს. ასე რომ, „ოხვამერის“ ფუნქცია გარკვეულწილად შეერწყა ქრისტიანობას იმ თვალსაზრისით, რომ დაუკავშირდა ღიდ ქრისტიანულ დღესასწაულებს, როგორც მაგალითად „საღორნთო“, „საქირსო“ და „ჯეგე-მისარონობა“. „დუნაპირის“ საკითხი სრულიად სხვაგვარად დგას – სწორედ ამ მიზეზით, როგორც ჩანს, „დუნაპირი“ პირდაპირ ქრისტიანულ ღმერთს – იესო ქრისტეს – არასდროს არ მიემართება, ის ან ზატისადმი მიმართული, ან/და გაურკვეველი – არადენომინირებული ღვთისადმი. შესაწირები საქართველოში, მაგალითად, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, ღვთისადმი კი არ არის მიმართული, უფრო ზატისადმი. აქედან გამომდინარე, ჩვეულებრივია ამ შემთხვევაშიც „დუნაპირის“ ზატისადმი მიძღვნა, თუმცა თუ გავითვალისწინებთ იმ ფაქტს, რომ „ოხვამერიც“ შეწირვასთან არის დაკავშირებული და მისი ზოგიერთი სახეობა ღვთისთვისაა განკუთვნილი, ეს სპეციფიკა აუცილებლად უნდა აღინიშნოს.

საკითხთან დაკავშირებული ტერმინოლოგიის დაზუსტების მიზნით რამდენიმე განმარტებას გავაკეთებთ: „ოხვამერი“ ნიშნავს პირს, რომელიც ასრულებს „ოხვამერის“ რიტუალს და არა „დუნაპირისას“, „დუნაპირს“ ძირითა-

დად ორი პირი ასრულებს: ან ის პირი, ვინც დაჰპირდა ან „მაკითხე“ (მკითხავი, შემტყობი). თუმცა, საინტერესოა, რომ მაგ., ლეგოგიეში „მახვამერს“ და „მაკითხეს“ ერთი და იმავე ფუნქციებს ასრულებინებენ.

დაბოლოს, ტერმინილოგიურ საკითხებს დავასრულებთ ერთი განმარტებით: „ლაგვანი“ ზოგადად ქვევრს ნიშნავდა სამეგრელოში, მაგრამ დროსთან ერთად ზოგიერთ სოფელში დარჩა, როგორც მხოლოდ საკუთარი სახელი და ხშირად მიემართება მხოლოდ სარიტუალო ქვევრს, მაგალითად, ჩქვალერში „ლაგვანს“ ეძახიან იმ ქვევრს, რომელიც „ხვამისთვისაა“ მიჩნეული, დანარჩენ ქვევრებს მოიხსენიებენ ქართულად – „ქვევრი“. აქ კიდევ ერთხელ გამოიკვეთა სოციოლინგვისტურ-ანთროპოლოგიური კვლევის ერთი მეთოდოლოგიური ასპექტი: კონკრეტული ტერმინი, რომელიც კონკრეტულ სემანტიკას აღნიშნავს, შესაძლოა, ადრე უფრო ფართო სემანტიკისა იყო, რაც გასათვალისწინებელია ლინგვისტური კვლევებისას, განსაკუთრებით ძველი ენების და დialeქტების აღდგენისას.

„ხვამების“ კლასიფიკაცია

შემდეგი საკითხი, რომელიც გვაინტერესებს, არის „ხვამების“ კლასიფიკაცია: აქამდე შესწავლილ „ხვამათაგან“ რომელია „ოხვამერი“ და რომელია „დუნაპირი“. ამისთვის ჩვენ მიმოვიხილავთ ყველა „ხვამას“, რომლებიც სერგი მაკალათიამ შეისწავლა, ასევე დავუმატებთ ისეთ „ხვამებს“, რომლებიც მეცნიერის ყურადღების მიღმა დარჩა და ბოლოს შემოგთავაზებთ დასკვნას.

პირველ რიგში განვიხილავთ „ოხვამერს“ და შემდეგ გადავალთ „დუნაპირზე“ „ოხვამერი“, როგორც აღვნიშნეთ, წარმოადგენს „ხვამას“, რომელიც ყოველწლიურად რიტუალურად სრულდება და მისი დანიშნულება ღვთისთვის/ღმერთებისთვის გარკვეული სათხოვრით მიმართვაა. სხვა დანარჩენი დღესასწაულები, რომლებიც ამ ფუნქციით არ სრულდება, „ოხვამერს“ არ წარმოადგენს. რადგან „ოხვამერი“ წელიწადის გარკვეულ ფიქსირებულ პერიოდში სრულდება, კვლევის პროცესში სპეციალურად შევადგინეთ მეგრული „ოხვამერების“ კალენდარიც.

„ოხვამერების“ ნაწილი, მართალია, ყოველწლიურად აღინიშნება განსაზღვრულ დროს, თუმცა ზუსტი ფიქსირებული თარიღი არ გააჩნია. ასეთი დღესასწაულებისა და რიტუალების აღნიშვნის თარიღი მოძრავია და დამოკიდებულია აღდგომის დღესასწაულზე. ასეთ „ოხვამერს“ მიეკუთვნება „მირსო-

ბა“, რომელიც სამეგრელოში აღინიშნებოდა დიდმარხვის დაწყებამდე,² ასევე „კაპუნობა“, იგივე „დოდგიმირი“, ხოლო ქრისტიანობის შემოსვლის შემდეგ, როგორც მაკალათია აღნიშნავს, მას „ფუძემ ოხვამერი“ (სახლის სალოცავი) ეწოდა.³ ასევე ყოველწლიური დღესასწაულია, თუმცა „ოხვამერს“ თავისი არსით არ წარმოადგენს „ხოზოკვარობა“,⁴ რომელიც აღინიშნება ყველიერის დასასრულს⁵ (იხ. ქვემოთ). ასევე „ოხვამერია“ „თერდობა“ (თევდორობა), რომელიც ცხენის სალოცავია და მას სამეგრელოში დიდმარხვის პირველი კვირის შაბათ საღამოს ასრულებდნენ.⁶ ამ დროს წმინდა თევდორეს ევედრებოდნენ „ცხენების გამრავლებას და დაცვას ქურდებისა და ნადირისაგან“.⁷ დიდმარხვის პირველ კვირას აღნიშნავდნენ „ტიანობას“ – შვიდი წლის განმავლობაში შიმშილისა და წყურვილისაგან დაცვას ითხოვდნენ ამით.⁸ ასევე დიდმარხვის პერიოდთან არის დაკავშირებული (აღინიშნება 24-ე დღეს) „გაძლიკობა“ – ნორჩი ბალახებით სუფრის გამართვა. „ხალხის წარმოდგენით, ამ დღეს ოჯახს ესტუმრებოდა „გაძლიკია“, რომელიც მივიდოდა თაროსთან და დაათვალიერებდა სუფრას. სუფრა თუ მოეწონებოდა, იტყოდა: „ვისაც აქვს, მას კიდევ მიემატოსო“. თუ არა და, იგი სუფრის პატრონს დასწყევლიდა და იტყოდა: „ვისაც არა აქვს, ღმერთმა ნუ მისცესო“.⁹ ამ რიტუალის მონაწილე „გაძლიკიას“ სახე საკმაოდ არქაულად გამოიყურება, ეს თუ ღვთაებაა ან სული, რომელიც ოჯახს იცავს, იმდენად პრიმიტიულია მის შესახებ წარმოდგენა, რომ, სავარაუდოდ, საკმაოდ ადრეულ ხანას უკავშირდება. ჩვენი ვარაუდით, ეს გარკვეული რიტუალი იყო, რომელიც ქრისტიანობის შემოსვლამდე დიდი ხნით ადრე სრულდებოდა გაზაფხულზე და ქრისტიანობის შემოსვლის შემდგომ მისი აღნიშვნის პერიოდი ქრისტიანული პრინციპით დადგინდა. დიდ

² ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია. თბ. 1941, გვ. 301.

³ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 309.

⁴ ხოზოკვარობასთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს, რომ, სავარაუდოდ, ამ ოხვამერს რაღაც სხვა სახელი ერქვა, რადგან რიტუალთან დაკავშირებულ კერძს – ხოზოკვარებს – თითქმის ყველა „ოხვამერისთვის“ ამზადებენ, შესაბამისად, წესით, ხოზოკვარების დამზადება განმასხვავებელი დეფინიციის განმსაზღვრელი არ უნდა ყოფილიყო, იგი ზოგადად ყველა „ხვამასთან“ უნდა იყოს დაკავშირებული, მაგრამ ამ კონკრეტული დღესასწაულის ამ სახელით შემორჩენა გვაფიქრებინებს, რომ ადრე მას სხვა სახელი ერქვა, რაც დაიკარგა და შემდგომში ასეთი ფორმით შემორჩა.

⁵ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 309-310.

⁶ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 310.

⁷ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 311.

⁸ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 312.

⁹ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 312.

ხუთშაბათს აღინიშნებოდა „გოხარჭალაფა/შურუბუშობა“, თუმცა, რადგანაც ის დღესასწაულია, მაგრამ არა რელიგიური ფუნქციით, მას ქვემოთ ცალკე შევებებით. დიდმარხვაში, ახალმთვარობის ორშაბათ ღამეს აღნიშნავდნენ „ოხვამერს“ – „ფუძემ ოხვამერი დო თუთაშხა ბედინერი“, ანუ „ოთუთაშხურე“, შემოკლებით „ოთხაშური“.¹⁰ ასევე დიდმარხვაში აღნიშნავდნენ „ჟინი ანთარის“ „ოხვამერს“, რომლის დროსაც ჟინი ანთარს ოჯახის უფროსი შესთხოვდა საქონლის გამრავლებას.¹¹ „ოხვამერს“, რომელსაც „საღმრთო-საოხორო“ (ღვთისა და სამოსახლოსი) ეწოდება, მეგრელები აღდგომა დღეს აღნიშნავდნენ.¹² ნააღდგომევის პირველი კვირის ხუთშაბათს აღნიშნავდნენ ბოსლობას და ღმერთს ევედრებოდნენ საქონლის გამრავლებას.¹³ ნააღდგომევეს, თუმცა ზუსტი თარიღის განსაზღვრის გარეშე (ოჯახის უფროს მამაკაცზე იყო დამოკიდებული) ზეიმობდნენ „ოხვამერს“ – „საოცოდინარო“. დაბოლოს, ბოლო მოძრავი „ოხვამერი“ – „ჯგერაგუნა“ – ფუტკრის სალოცავი აღინიშნებოდა ამადღება დღეს.¹⁴ ეს დღესასწაული, როგორც ჩანს, მაისის თაფლის მოწვევის წინა პერიოდს უკავშირდება და მისი ფუნქცია იყო კარგი მოსავლის უზრუნველყოფა. სახელწოდების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, შეიძლება ეს უკავშირდებოდეს წმინდა გიორგის. ასევე „ოხვამერს“ წარმოადგენს „ეიობა“, რომელიც, ს. მაკალათიას შენიშვნით, „ჭეჭეთობის“ (ჭიაკოკონობის) მეორე დღეს, 20 ივლისს¹⁵ სრულდებოდა.¹⁶ ასევე „ოხვამერია“ – „ჟინიში ხვამა“, რომელიც აღინიშნებოდა ივლისში, კვირას დღეს. გარდა ამისა, წელიწადში ერთხელ სამურზაყანოში 15 აგვისტოს (მარიამობას) ასრულებდნენ „ჯაშექჩერის“, როდესაც ყურძენი და ხილი მწიფდებოდა.¹⁷ ამასთან დაკავშირებით აღვნიშნავთ, რომ დღესაც რიგ ოჯახებში მარიამობამდე ახალი ხილის ან სიმინდის გამოყენებას ერიდებიან, თუნდაც უკვე გადაწიფებული იყოს. ოქტომბრის ბოლო რიცხვებში, ორშაბათ დღეს აღნიშნავდნენ „შქეთულს“.¹⁸ შე-

¹⁰ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 313.

¹¹ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 329.

¹² ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 315.

¹³ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 316.

¹⁴ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 317.

¹⁵ გასათვალისწინებელია, რომ სადაც ს. მაკალათია ზუსტ თარიღს უთითებს, ყველგან ძველი სტილით აქვს მითითებული.

¹⁶ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 318.

¹⁷ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 319.

¹⁸ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 320.

მოდგომაზე ასრულებდნენ „საჯგეგოს“ (წმინდა გიორგისთვის),¹⁹ ასევე „ოხვამერებია“ „სანწყელო“, რომელსაც შემოდგომით იხდიდნენ,²⁰ „სახეხუჯოც“, რომელიც ხელ-მხარის სალოცავია და მას 31 დეკემბერს ასრულებდნენ. „ხეხუჯობას“ განსაკუთრებული მნიშვნელობა მჭედლებისთვის ჰქონდა და იმ დღეს „ოჭკადირემ (სამჭედლოს) ოხვამერს“ აღნიშნავდნენ.²¹ ასევე წელიწადში ერთხელ ჯანმრთელობას ითხოვდნენ ღვთისგან და ასრულებდნენ „ოდუდია სამგარიოს“, რომელსაც „ოჯახის უფროსი თავის „სასიმრთელოდ“ (ჯანმრთელობისთვის) იხდიდა. მას ასრულებდნენ ზამთარში დეკემბრის ან იანვრის ერთ რომელიმე დღეს. ასევე „ოხვამერია“ „თემიმ ზეამა“, რომელსაც წელიწადში ერთხელ აღნიშნავდნენ რომელიმე დღესასწაულთან ერთად.²² წელიწადში ერთხელ, ს. მაკალათიას მიხედვით, მხოლოდ სოფელ ჯვარში²³ ასრულებდნენ „ოხვამერს“ – „იენა ლატარიში/საინოშოს“. ²⁴ ეს „ოხვამერი“ შესაძლოა, სვანეთთანაც იყო დაკავშირებული, რასაც ტერმინი „ლატარიში“ გვაფიქრებინებს, მით უფრო, რომ სვანეთთან ახლოს მყოფ დასახლებულ პუნქტში – ჯვარში – სრულდება მხოლოდ.

„ხვამების“ ნაწილი დაკავშირებული იყო სამეურნეო საკითხებთან: საქონლის მოვლა, მოსავლის მოყვანა და ა.შ. ასეთი „ოხვამერია“ „ისკიოდობა“, რომლის დროსაც „პირველი მაისიდან საქონლის პატრონი ძროხის ნაწველს „გოჭოფუნდუ“²⁵ (შეინახავდა, დაიჭერდა), ანუ ერთი კვირა არავინ არ ჭამდა რძის ნაწარმს, შემდეგ ყველიანი კვერებით დაილოცებოდნენ მუხასთან ან ცაცხვთანა და „ტყაშ პატონც“ (ტყის ბატონს) შესთხოვდნენ, რომ დაეფარა შინაური პირუტყვი ნადირისგან. ასევე პერიოდულად ასრულებდნენ, თუმცა ეს შეიძლება ერთ კი არა, ორ წელიწადში ერთხელ მომხდარიყო, „გალენიში ორთას“, საქონლის დაცვის მიზნით.²⁶ გარდა ამისა, ყველიერის ხუთშაბათს

¹⁹ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 320.

²⁰ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 321.

²¹ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 321.

²² ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 323.

²³ დასახლებული პუნქტი ჯვარი ს. მაკალათიას მიერ მასალების ჩაწერის დროისთვის ოფიციალურად სოფელს წარმოადგენდა, 80-იან წლებში იგი რაიონული დაქვემდებარების ქალაქი გახდა და, შესაბამისად, ნაშრომში იგი სოფლად ან ქალაქად მოიხსენიება იმის მიხედვით, თუ კონკრეტული ეთნოგრაფიული მასალის დაფიქსირებისას რა სტატუსი ჰქონდა.

²⁴ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 324.

²⁵ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 329.

²⁶ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 330.

სრულდებოდა „ოცამშურე“. ამ დღეს ლოცულობდნენ საქონლის გამრავლებაზე. „ოხვამერი“ იყო „სოფელიში ხვამაც“, რომელსაც წელიწადში ერთხელ, გაზაფხულზე აღნიშნავდნენ, როდესაც „სოფელი ხენა-თესვას მორჩებოდა“. ²⁷ ასეთივე უნდა იყოს „ბორიამ ოხვამერი“, რომელსაც „ასრულებდნენ ქარის წინა-აღმდეგ სიმიანდის დატარების დროს, რომ ქარს ტარიიანი სიმიანდი არ დაეცტვრია“. ²⁸ ასევე ოხვამერია „სკიბუმ ოხვამერი“, რომლის დროსაც „შობა-კალანდას შუა ერთ რომელიმე დღეს გამოაცხობდნენ „ჭვიშტარს“. ²⁹ ასეთივეა „ლუმუმ ოხვამერი“, რომელსაც ასრულებდნენ, როდესაც ღომი თავთავს იკეთებდა ³⁰ და „ყურზენიში ოხვამერი“, რომელსაც ყურძნის დამწიფების წინ ასრულებდნენ. ³¹ აქვე აღნიშნავთ ერთადერთ „ხვამას“, რომელიც ს. მაკალათიას აღნიშნული არ აქვს. სოფელ მუყავაში ქათმების სიმრავლისთვის „ხვამას“ იხდიდნენ წელიწადში ერთხელ, ასეთი შემთხვევა ეთნოგრაფიული მასალებით დაფიქსირდა 2014 წელს, თუმცა ამ „ხვამას“ სახელი დღემდე არ შემორჩა.

რიტუალების ნაწილი ყოველწლიურად აღინიშნება, თუმცა მათ არ შეიძლება „ოხვამერი“ ეწოდოს, რადგან ისინი რწმენა-წარმოდგენებთან არ არის დაკავშირებული. მაგალითად, ასეთია ყველიერის ბოლო დღეს „ხოზოკვარების“ მირთმევა. ამით აღნიშნავენ ბოლო დღეს, როდესაც ჯერ კიდევ არ აქვთ აღკვეთილი ყველის ჭამა, თუმცა, მიუხედავად იმისა, რომ სპეციალურ საჭმელს – „ხოზოკვარებს“ ამზადებდნენ და მირთმევის წინ ოჯახის უფროსი ილოცებდა, ამ რიტუალის დანიშნულება არ არის ღვთისა ან/და ზატისთვის რაიმეს თხოვნა, ეს არის მხოლოდ ხსნილთან „გამომშვიდობება“, შესაბამისად, რამდენად შეიძლება მას „ოხვამერი“ ეწოდოს, ეს დასაფიქრებელია. ხოზოკვარობის მეორე დღეს აღნიშნავდნენ „ყეინობას“, რომელიც ასევე არ წარმოადგენს ლოცვას და მასთან გარდა თამაშობებისა, სხვა რიტუალი, მათ შორის, რელიგიური ხასიათისა, არ არის დაკავშირებული, შესაბამისად, არც ის არ წარმოადგენს „ოხვამერს“. ასევე „ოხვამერი“ არ არის, მაგრამ ყოველწლიური დღესასწაული იყო „გოზარჭალაფა/შურუბუმობა“. მისი ძირითადი დანიშნულება ყოფითი რიტუალის შესრულებაა ქალწულის მეშვეობით იმ მიზნით, რომ ცხოველებს რწყილი არ გასჩენოდათ და მელიებს – შვილები. ასე-

²⁷ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 330.

²⁸ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 331.

²⁹ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 331.

³⁰ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 331.

³¹ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 331.

ვე უფრო მკითხაობის ფორმას წარმოადგენს „გინორჩქილაფა“, რომელსაც ელიობის წინა დღეს (19 ივლისს ძვ. სტ) ასრულებდნენ.³²

არსებობს ისეთი „ხვამაც“, რომელიც რიტუალური, ყოველწლიური არაა და დაკავშირებულია კონკრეტულ მოთხოვნებთან, როგორც „დუნაპირი“, თუმცა „დუნაპირისგან“ განსხვავებულია შემდეგი სახით – თუკი „დუნაპირს“ ადამიანი ან ასრულებს ან არა, იმის მიხედვით, შესრულდა თუ არა მისი თხოვნა, ამ შემთხვევაში ადამიანები, რომლებიც შეწუხებულები არიან, მაგალითად, რაღაც დაავადებით, ითხოვენ შველას და წინასწარ სწირავენ ღმერთს შესაწირს. ეს უფრო ქრისტიანული ფორმაა, როგორც ჩანს. „დუნაპირი“ ჩვენ უფრო არქაულ ფორმად მიგვაჩნია. მაგალითად ასეთია „ნაფრა“, რომლის დროსაც ვისაც „ხელფეხი ეხუთებოდა ან/დაფეხის ძელის ტეხვა ჰქონდა“, ისინი განკურნებას „ნაფურნახეს შესთხოვდნენ“, ³³ ასეთივეა „წყარიშ გოჭოფუ“, ანუ „ხვამა“ იმ შემთხვევაში, თუკი ვინმეს წყლიდან რაიმე ავადმყოფობა ამოყვებოდა. ასევე ასრულებდნენ სხვადასხვა ლოცვას, როდესაც ვინმეს რაიმე ავადმყოფობა შეეყრებოდა, მაგალითად „კორკოცე“ ან „ხურება“, ან ზოგადად ბატონები. ასეთივეა „განალინიშ ხვამა“, რომელსაც, მაკალათიას ცნობით, ლოცულობდნენ მაშინ, თუკი ვინმეს ოჯახში ხეს მეხი დაეცემოდა, რადგან ის ოჯახი „ხატისგან ითვლებოდა დამიჯეზებული და გალახული („ჟვარილი“). „განალინის“ ილორში ლოცულობდნენ.³⁴ თუმცა სოფ. ჩქვალერსი დაფიქსირებული ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით, „განალინის ხვამას“ ასრულებენ წყევლის წინასწარ თავიდან აცილების მიზნითაც. ასეთივე კონკრეტული გარემოებებით იყო გამოწვეული „ძიძავას ხვამაც“. როგორც ს. მაკალათია აღნიშნავს, როდესაც დადებოდა გვალვა, მაშინ სოფლის გოგოები დედოფალათი შემოივლიდნენ სოფელს და წყალში ჩააგდებდნენ, წვიმა მოვაო.³⁵ ასევე არა „ოხვამერია“ და არც „დუნაპირი“, უფრო ჰგავს კონკრეტული შემთხვევით გამოწვეულ „ხვამას“ – „მოხენება“. მას ასრულებდნენ მაშინ, როცა ძროხა პირველად ხბოს მოიგებდა.³⁶ ამათი მნიშვნელოვანი ნაწილი არის „შელორსა“, რომელიც თავისი პრაქტიკით ჰგავს „ოხვამერს“ და „დუნაპირს“, თუმცა განსხვავდება შინაარსით.

³² ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 318.

³³ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 324.

³⁴ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 325.

³⁵ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 331.

³⁶ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 329.

რიტუალების ნაწილი თავისი შინაარსით არც „ოხვამერია“ და არც „დუნაპირი“. მაგალითად, ასეთია „დიხაშ ხვამა“ – „იმ ადგილას, სადაც სახლი უნდა დაეღათ, ოჯახის უფროსი მივიდოდა და მიწას ოთხჯერ ამოთხრიდა, ხელში აიღებდა ოთხ კვერს, რამდენი კუთხეც სახლს ჰქონდა. ოთხ ქვაზე ოთხ ანთებულ სანთელს მიაკრავდა და დაილოცებოდა“.³⁷ რადგან „დუნაპირი“ გულისხმობს წინასწარ დაპირებას – რაიმე თხოვნის შესრულების შემთხვევაში რაღაც ვალდებულების აღებას – ხოლო „ოხვამერი“ წელიწადში ერთ-ხელ შესასრულებელ „ხვამას“, ამიტომაც „დიხაშ ხვამა“ არცერთ მათგანს არ მიეკუთვნება. ყველაზე ახლოს ეს რიტუალი „შელორსასთან“ დგას, თუმცა ზუსტად თითქოს არც ეს არის, რადგან გარკვეული ფორმირებული ტექსტი ამასთან დაკავშირებით არ არსებობს, როგორც უნდა იყოს შელოცვის შემთხვევაში, ან, ყოველ შემთხვევაში, ასეთი ტექსტი ჯერჯერობით უცნობია.

რიტუალების ნაწილი უფრო დუნაპირს ჰგავს, ვიდრე ოხვამერს, მაგალითად „სადაბადო“, რომელსაც ოჯახის დიასახლისი იხდიდა და „ამისათვის ის დააყენებდა ძროხას და როცა სახარე ხბოს მოიგებდა, დაჰკლავდა მას და სადაბადოს ილოცებდა“.³⁸ ასეთივე იყო ქალის გათხოვებასთან დაკავშირებით შესრულებული „ხვამას“ რიტუალი, რომელიც, როგორც ჩანს, სამადლობელი ღოცვაა.

აღინიშნებოდა ისეთი დღესასწაულებიც, რომელთა დროსაც „ხვამა“ არ სრულდებოდა, მაგრამ ნაკრძალ დღედ ითვლებოდა და იმ დღეს არაფრის გაკეთება არ შეიძლებოდა, მაგალითად, ასეთი იყო „გორგოთობა“ (13 ივნისი) და „კოხინჯრობა“ (13 მაისი).

რაც შეეხება „დუნაპირებს“, ს. მაკალათია აღნიშნავს რამდენიმე „ხვამას“, რომლებიც „დუნაპირს“ წარმოადგენენ, თუმცა არცერთი მათგანისთვის მეცნიერს „დუნაპირის“ კლასიფიკაცია არ მიუცია. ამასთან, დაზუსტებული არ აქვს ის განსხვავებებები, რომლებიც არსებობს „ოხვამერსა“ და „დუნაპირს“ შორის. ასეთია, მაგალითად, „გინოჩამასთან“ (ხატზე გადაცემა) დაკავშირებული „გითოხვამები“³⁹ და ასეთივეა, „ხატიშ ითონჯირაფა“ და წაჩხურის ხატისთვის საკლავის დაპირება, თუკი უშვილო ცოლ-ქმარს ვაჟი შეეძინებოდა.⁴⁰

ამრიგად, რომ შევაჯამოთ, თუ რატომ, რა მიზეზით სრულდებოდა ეს „ხვამები“, ასეთი დასკვნის გაკეთება შეიძლება: „ხვამების“ შესრულების ძი-

³⁷ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 325.

³⁸ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 323.

³⁹ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 352.

⁴⁰ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 366.

რითადი მიზეზი გარკვეული სათხოვარით ზებუნებრივი არსებებისთვის მიმართავა. სათხოვარი შეიძლებოდა ყოფილიყო ადამიანი უბედურებისგან, შინაური ცხოველების, ფრინველების, ასევე მოსავლის დაცვა. გარდა ამისა, რადგან ნაშრომში ჩვენ ცალკე გამოყვეით „ღუნაპირი“, ამიტომაც მის მიზეზებს დამიზნებსაც ცალკე განვიხილავთ. აქვე ვახსენებთ იმ „ღუნაპირების“ შესრულების მიზეზებსაც, რომლებიც თავიდან ჩვეულებრივ „ღუნაპირს“ გულისხმობდა და ერთჯერადად უნდა შესრულებულიყო, მაგრამ შემდეგში „ოხვამერად“, ანუ ყოველწლიურ რიტუალად, იქცა.

„ხვამა“ „ღუნაპირის“ გამო, სრულდებოდა რამდენიმე ძირითადი მიზეზით:

❖ წელიწადში ერთხელ ილოცებოდა ოჯახი, ქუჩა, ან სოფელი

❖ ხატზე გადაცემული იყო ან/და ხატისგან დამიზნებული ვინმე და ითხოვნენ წყველის ახსნას/მოხსნას

❖ ყოველი ტრაგიკული შემთხვევის შემდეგ ან სულაც წელიწადში ერთხელ ლოცულობდნენ, რათა მომავალში ტრაგიკული შემთხვევები აცილებინათ თავიდან

❖ ხატზე იყო გადაცემული ვინმე და „გადამცემელი“ (მაწყევარი) პერიოდულად განაახლებდა თავის სათხოვარს

❖ წინასწარ შეპირდნენ ხატს და ითხოვეს რაღაცის შესრულება და სანაცვლოდ სრულდებოდა „ღუნაპირის“ „ხვამა“ უკვე პერიოდულად.

სხვადასხვა სახის „ხვამას“ შესრულების ფორმა და რიტუალი

სხვადასხვა სახის „ხვამას“ შესრულების რიტუალი ს. მაკალათიას ძირითადად აღწერილი აქვს, თუმცა ჩვენ მიერ მოპოვებული ეთნოგრაფიული მასალებით შესაძლებელია დაფიქსირდეს, რა შეიცვალა და რა დარჩა უცვლელი ამ პერიოდის განმავლობაში. ამიტომაც, პირველ რიგში, შემოგთავაზებთ აღწერას ჩვენ მიერ ჩაწერილი მასალების მიხედვით და შემდეგ ჩვენს შედარებით დაკვირვებას, ისევე როგორც მოსაზრებებს ცვლილებებებისა და მდგრადობის მიზეზებთან დაკავშირებით.

„საადგილო“ „ხვამას“ ოჯახის უფროსი კაცი ასრულებდა. თუ ოჯახში სრულწლოვანი მამაკაცი არ იყო, მაშინ „მახვამერად“ („ხვამას“ რიტუალის შემსრულებლად) მოჰყავდათ ნათესავი მამაკაცი, რომელსაც ოჯახი ენდობოდა. მას შემდეგ, რაც არასრულწლოვანი მამაკაცი სრულწლოვანი ხდებოდა, უკვე ის ასრულებდა „ხვამას“. „საადგილო ხვამის“ დროს კლავენ ქათამს (სოფ. ჩქეალერი), აცხობენ სამ ცალ კვერს, რადგან ღმერთი სამობითაა. კვე-

რი აუცილებლად ხშიადი უნდა ყოფილიყო წყლის, ფქვილისა და მარილის შემცველობით. კვერებს აკეთებს ოჯახის უფროსი ქალი. სანთელი „მახვა-მურმა“ უნდა გააკეთოს. რიტუალს სიძე არ ესწრება, რძალი – კი (სოფ. ჩქვალერი და სოფ. ჯიხაშკარი). გარდა ამისა, რიტუალისთვის საჭიროა ღვინო. „მახვამერი“ სანთელს და ღვინოს შემოატარებს რიტუალის ყველა მონაწილეს და ამბობს ტექსტს: „ჩემ მიერ დალოცვილები („ათმახვამერები“) კარგად ყოფილიყვნენო“. შემდეგ მარჯვენა ხელის საჩვენებელ და ცერა თითებს მარცხენა ხელისას იმავე თითებს მიადებინებს მათ, ვისაც ლოცავს და თითებისგან შექმნილ პირობითად ძირგავარდნილ „ორმოში“ ღვინოს დაასხამს და ეუბნება: „ასე წასულიყოს ყველა თქვენი უბედურებაო“. ამ რიტუალის დღეს სახლიდან გასვლა, მათ შორის გასვენებაზე და გაბრაზება არ შეიძლება.

„საღორნთო“ „ხვამას“ დროს მამალს კლავენ – დაკოდილს ანდა ბიბილოზე იქით-აქეთ ნემსგატარებულს, ისიც დაკოდილად ითვლება. გარდა მამლისა, რიტუალისთვის საჭიროა სპეციალურად ამისთვის წინასწარ გამზადებული ქვეერი (ლაგვანი). ამ ქვეერის თავის მოხდა რიტუალამდე არ შეიძლება, მხოლოდ გაწმენდა შეიძლება და ისიც მხოლოდ თოვლისგან. რიტუალისთვის გაამზადებენ მამალს, ნაკვერჩხალს, კვერებს, სანთლებს და ღოქს. სანთელი მხოლოდ „მახვამერისთვის“ არის განკუთვნილი. ერთ სანთელს ქვეერთან ანთებენ, ორს – სახლში. „მახვამერი“ საკმეველს სამჯერ შემოატარებს თავზე მათ, ვისაც ლოცავს, შემდეგ მისცემს ხელში და ისინიც სამჯერ თავისით შემოიტარებენ. მერე სამჯერ შემოტრიალდებიან მარჯვნივ და ქვეერთან ხელით გადახსნიან კვერებს. „საღორნთო“, ისევე როგორც „საადგილო“ და „სამგარიოც“, საღამოს სრულდება. ნარჩენებებს მეორე დღეს წყალს ატანენ. მათი გადაყრა შეიძლება შუალამის მერეც, თუმცა ურჩევნიათ მეორე დღეს. „საღვთო/საღორნთო ხვამაზე“ ჯიხაშკარში თხას სწირავენ. „საღორნთო ხვამას“ დროს სოფელ მუჟავაში ადრე ხბოს კლავდნენ. ძროხას და მის ხბოს წინასწარ შეარჩევდნენ. მათ ჯოხსაც კი არ დაარტყამდნენ და უწოდებდნენ „პატენ ჩხოუს“ (ბატონ ძროხას), დამახინჯებული ან შემოკლებული ფორმაა „პატენია“. რიტუალს მუჟავაში ასრულებდნენ შობის წინა დღეებში, კვირას დღეს (ყაშხა). როგორც ჩანს, რიტუალი წინარეჟერისტიანულ ხანაში მზის ღმერთის საპატივცემულოდ იმართებოდა და რადგანაც სწორედ მისთვის იმართება საღვთო, ყველაზე მთავარი ლოცვა, აქედანაც ჩანს, რომ მზის ღმერთი უზენაესი ღვთაება იყო. ეს ფაქტი არაერთგზის არის აღნიშნული სამეცნიერო ლიტერატურაში და ჩვენ მიერ დაფიქსირებული

ეთნოგრაფიული მასალა კიდევ ერთხელ განამტკიცებს ამ მოსაზრებას. მუჟავაში ოჯახიდან გათხოვილი ქალი არ ესწრებოდა საღვთოს ღოცვას.⁴¹ რიტუალი იმავენაირად სრულდება, დამატებით ეთნოგრაფიული მასალებით დაფიქსირდა, რომ მუჟავაში აუცილებლად მიწაზე (და არა მაგალითად, ზის კუნძუზე) კლავდნენ საკლავს, ძვლებს ეზოში ტოვებდნენ, როგორც ჩანს, ეზოშივე მარხავდნენ და წყალს არ ატანდნენ, განსხვავებით „ნასაკურთხისგან“ (მიცვალებულის მოსახსენებელი ღლისთვის გამზადებული საკვები), რომელიც აუცილებლად უნდა დარიგდეს და, ასევე, განსხვავებით „ოხვამერის“ საკვებისგან, რომელსაც მუჟავაში მინდვრად ყრიდნენ ძაღლების საჭმელად.

„სამგარიოს“ რიტუალის შესრულების დროს კატეგორიულად არ შეიძლება გარეთ გასვლა, გულის შეწუხება. ამ რიტუალისთვის იკვლება გოჭი, იხარშება, არ იწვება. გოჭი მთლიანად „მახვამერმა“ უნდა მოამზადოს, სამი ცალი კვარიც უნდა გამზადდეს და ნაკვერჩხალიც. ამ რიტუალისთვის ცალკე შეარჩევენ ქვევრს. ღვინოს ამოიღებს „მახვამერი“, შეიძლება ერთი ღოჭი ღვინოსდალევას სრულად. ღვინო შეიძლება იყოს შავიც და თეთრიც. ზოგან „სამგარიოს“ აღნიშნავენ ახალი წლის დღეებში (სოფ. ჩქვალური), ზოგან კი ნებისმიერ ორშაბათს, ხსნილში (ჯიხაშკარი). „სამგარიო“ სამიქელგაბრიელოდ ითვლება, მისი ადრეული ფორმა შეიძლება იყოს მთვარის ღმერთისთვის ღოცვა, რადგან ორშაბათს სრულდებოდა, მთვარის ღმერთის დღეს (თუთაშხა). „სამგარიოს“ რიტუალის შესრულებას „საადგილოსგან“ განსხვავებით, არ ესწრებიან რძლები (სოფელი ჯიხაშკარი). რიტუალის დროს „მახვამერი“ სანთელს შემოატარებს ქვევრს (ლაგვანს), ოჯახის წევრებს, ვისაც ღოცავს, სამჯერ მარჯვნივ შემოატრიალებს, შემდეგ ყველამ ქვევრს პირი უნდა მიადოს და ილოცოს. „სამგარიოს“ რიტუალისთვის, ისევე როგორც სხვა ზეამებისთვის, ხშირად, მაგ. სოფელ ჯიხაშკარში, მიუღებელია ცხვრის შეწირვა, ცხვარი მიცვალებულისთვისაა მიჩნეული. ჯიხაშკარში „სამგარიოს“ დროს გოჭს სწირავენ, თუმცა ბოლო ხანებში მამლით შეცვალეს მღვდლის ნებართვით.⁴² ამ ნებართვის მისაღებად დაანთეს ე. წ. „სამინავათო“ (საბოდი-

⁴¹ ეს ფაქტი აღენიშნეთ მხოლოდ იმ განსხვავებების დასაფიქსირებლად, რომ რიგ შემთხვევებში სხვაგან, მაგალითად, ჯიხაშკარში დაფიქსირებულია გათხოვილი ქალების მონაწილეობა „ოხვამერში“.

⁴² მთხრობელის მითითებით, მღვდელმა მისცა კურთხევა გოჭის შეწირვა მამლის შეწირვით შეეცვალათ, თუმცა ხშირად მთხრობელები რიტუალისთვის მეტი კანონიერების მინიჭების მიზნით ასეთ ფაქტებს ან აზივადებენ, ან საერთოდ იგონებენ, რაც აუცილებლად გასათვალისწინებელია მეთოდური თვალსაზრისით.

შო) სანთელი. გასაგებია, რომ ტერმინის ფორმირება მოხდა რუსული სიტყვის ВИНОВАТ-ის გავლენით.

სოფელ მუყავაში თხას სწირავდნენ მხოლოდ მაშინ, როცა თხის არვეს ლოცავდნენ, და, ზოგადად, თხა შესაწირ ცხოველად არ მიიჩნეოდა. თუმცა სოფელ ლეგოგიეში დაფიქსირებული მასალებით შესაძლებელი იყო, რომ თიკანი შეიძლება შეეწირათ, ოღონდ „დუნაპირის“ რიტუალის შესრულებისას, დიდი თხა არ შეიძლებოდა. ასევე არ შეიძლება ბატისა და ინდაურის „დუნაპირზე“ შეწირვა. დასაშვებია მტრედის შეწირვა, ოღონდ უნდა დაჰპირდე, რომ გაუშვებ სალოცავთან და არ დაკლავ.

ლეგოგიეში დაფიქსირებული ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით, „ოხვამერის“ დროს რიტუალში მონაწილეობას მხოლოდ მონათლული ბიჭები იღებდნენ. უცნობია, კონკრეტულად რომელ „ოხვამერზე“ საუბარი. თითქოს ჩანს, რომ ეს, სავარაუდოდ, კონკრეტული ოჯახის დალოცვის მიზნით შესრულებული „ოხვამერია“, რომელსაც სოფელში ყველა ცალცალკე იხდიდა. თუ ეს ასეა, გამოდის ს. მაკალათიასამ ტიპის „ოხვამერიც“ მხედველობიდან გამორჩა. ამ „ოხვამერის“ შესრულებისას ლეგოგიეს მასალების მიხედვით, ვაჟები მიჰყავდათ ქვევრთან (ლაგვანი). „მახვამერი“ გამზადებულ გოჭს, კვერებს, პატარა ხაჭაპურებს, რომლებიც ყველის ნაცვლად გოჭის შიგნეულით იყო მომზადებული, ერთ ლიტრ ღვინოს „ლაგვანიდან“ ამოიღებდა და დააყენებდა ვაჟებს. ყველას სანთელი უნდა სჭეროდა ხელში. შემდეგ „მახვამერი“ იტყოდა, ყველა კარგად იყოსო და დალოცავდა მათ. სანთელს დაწვავდნენ და გოჭს ვაჟებს აჭმევდნენ. შემდეგ შემოჰქონდათ სახლში და ქალებსაც აჭმევდნენ. საჭმელს აკეთებდნენ ქალები. თუ ოჯახში მამაკაცი საერთოდ არ იყო, მაშინ რიტუალს ქალები ესწრებოდნენ. „ოხვამერის“ დროს ერთმანეთთან გადადიოდნენ, დაპატიჟება არ იცოდნენ, ისედაც ყველამ იცოდა, რომელი ოჯახი როდის ასრულებდა. ეს „ოხვამერი“ შეიძლებოდა სამ წელიწადში ერთხელაც შესრულებულიყო, იმ მიზეზით, რომ ოჯახის წევრები გაფანტულად სხვადასხვა რაიონში ცხოვრობდნენ და ორგანიზება უჭირდათ.

რიტუალზე დასწრების საკითხი ოდნავ განსხვავებულია „ოხვამერად“ ქცეული „დუნაპირის“ და საკუთრივ „დუნაპირის“ დროს. მაგალითად, „ოხვამერად“ ქცეულ „დუნაპირს“ – ჯეგემისარონობას – გათხოვილი ქალი ესწრება, არა მარტო ესწრება, შეუძლია თვითონვე გააკეთოს კიდეც. მაგალითად, დაფიქსირდა შემთხვევა, რომ როდესაც ერთი ოჯახი ამოწყდა მამაკაცის ხაზით, სხვაგან გათხოვილმა ქალმა მარტომ გაამზადა რიტუალისთვის საჭირო

პურმარილი და მოიყვანა დიდი ღორი. ასევე საინტერესოა, რომ როცა „დუნაპირი“ სრულდება ოჯახსა ან ეკლესიაში (მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ გადაცემულის გამო სრულდება „დუნაპირი“) „დუნაპირის“ შესრულებისას სხვისი მისვლაც შეიძლება, თუმცა არა დაპატიჟება (სოფ. ჩქვალერი). აღსანიშნავია, რომ ეს შეიძლება დიდად განმასხვავებელ ელემენტს არ წარმოადგენდეს გამომდინარე იქიდან, რომ „ოხვამერზეც“ არავის არ ეპატიჟებიან, მაგრამ „ოხვამერის“ დროს ყველამ იცის, როდის სრულდება და, ბუნებრივია, შემოსწრებულის უკან გაბრუნება მიუღებელია, პირიქით, როგორც წესი, სტუმრის მისვლა უხარიათ.

დაბოლოს, კიდევ ერთი სიახლე, რისი აღნიშვნაც გვსურს რიტუალის შესრულებასთან დაკავშირებით. სოფელ ჩქვალერში დაფიქსირებული ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით, „ჟინიშ ოხვამერისთვის“ გარეთ თიხის ჭურჭელი ჰქონდათ, კლავდნენ ცხვარს, ღორს, რიტუალის დროს თავზე შემოავლებდნენ კვარებს. ყველაფრისთვის იყენებდნენ ხის გობებს. ლოცვას ქვევრის თავზე ასრულებენ.

სხვადასხვა დანიშნულების „დუნაპირის“ რიტუალის ფორმა

„დუნაპირი“ შეიძლება შესრულებულიყო იმ შემთხვევაში, თუ ადამიანი იყო ხატზე გადაცემული („გინოჩამილი“). თუ იცოდნენ, ვინ გადასცა ხატს კონკრეტული პიროვნება, როგორც წესი, „მორსხას“ (ახსნის, გამოხსნის) რიტუალს ასრულებდა ის ადამიანი, ვინც გადასცა, ხოლო იმ შემთხვევაში, თუ არ იცოდნენ, ვინ გადასცა ან/და საერთოდ იყო თუ არა გადაცემული პიროვნება, პირველ რიგში, დადგენის მიზნით მოიყვანდნენ ე. წ. „მაკითხეს“ (მკითხავს, შემტყობს). მკითხავი ეტყოდა, იყო თუ არა გადაცემული ადამიანი და რა უნდა შეესრულებინა, რომ გათავისუფლებულიყო ამ საშვილიშვილო წყევლისგან.

გადაცემის ადგილები სხვადასხვა იყო: მუხის ან ცაცხვის ხე, იშვიათად ველური ბლის ხე, ეკლესიის კედელი, „ოჭკადირე“ (სამჭედლო), წისქვილი, მდინარე.

ხატზე გადაცემა მრავალი მიზეზის გამო შეიძლება მომხდარიყო: ქურობა, მკვლელობა, ცეცხლის წაქიდება, ცრუ ბრალდება და სხვა. სასჯელიც, რომელსაც ითხოვდა გადამცემი, სხვადასხვაგვარი იყო. იმ შემთხვევაში, თუ არ იცოდნენ, ვინ იყო დამნაშავე, წყევლის ფორმულა ძირითადად ითხოვდა ხატისგან დამნაშავეს დამიზეხებას, რათა გამოეყენებინათ დამნაშავე და ასე-

ვე მის „წვალეხას“ მანამ, სანამ თავისი პირით არ აღიარებდა დანაშაულს სახალხოდ და არ ითხოვდა შენდობას. ეს აღიარება, სწამდათ, რომ ზღებოდა საზოგადოებრივი თავშეყრის ადგილებში, მაგალითად, გასვენებაში. ამის შემდეგ, გადამცემი ან ხელს გადაუსვამდა ან სხვა რაიმე რიტუალს შეასრულებდა და ასე „მოარჩენდა“ ხატისგან დამიჯნებულ ადამიანს. ეს რიტუალიც სხვადასხვანაირი იყო, იმისდა მიხედვით, რა შეიძლება გაეღო გადაცემული ადამიანის ჭირისუფალს ან მოეთხოვა თავის წყევლაში გადამცემს. მაგალითად, „ღუნაპირის“ რიტუალის შესრულება გადამცემის მონაწილეობით დამიჯნებულის გამოხსნის მიზნით შეიძლება ყოფილიყო შემდეგი სახის: მუხლებზე დაოქილგადაცემულს გადამცემი დალოცავდა შემდეგი ტექსტით: „რადგან შენ ეს დანაშაული აღიარე, ჩემი ხელიდან დალოცვილი ყოფილიყავი“. თუ არ გამოილოცავდა დამიჯნებულის, ყველა საზოგადოებრივი თავშეყრის ადგილას გადამცემის სახელის ყვირილს იწყებდა და ასევე, წყევლა გადაეცემოდა შვიდ თაობას და იქითაც. თუ დანაშაული განსაკუთრებით მძიმე იყო, გადამცემს შეიძლება „მორსხას“ გარეშე გადაეცა. ეს ნიშნავდა, რომ დამნაშაის შთამომავლობა ვერასდროს გამოისყიდოდა დანაშაულს და თუ მკვლელობის გამო იყო გადაცემული და გადაცემის ტექსტში თუ გვარის ამოწვევტაც იგულისხმებოდა, სწამდათ, რომ ეს ისეთი წყევლა იყო, რომელიც მაწყევარს უბრუნდებოდა მას შემდეგ, რაც გადაცემულის შთამომავლობას ამოწვევტადა. ასეთი გადაცემის შემთხვევაში, გადამცემი, რომელიც უფრო ხშირად ქალი იყო ან საერთოდ გასათხოვარი გოგო, დებდა გაუთხოვრობის აღთქმას, რათა მომავალში, როდესაც წყევლა მის მხარეს დაუბრუნდებოდა, ამოსაწყვეტი არავინ ყოფილიყო. „მორსხას“ (ახსნის, გამოხსნის) გარეშე გადაცემის შემთხვევაში, გადამცემს და მის შთამომავლობას უფლება არ ჰქონდა, ელოცა გადაცემულისთვის, წინააღმდეგ შემთხვევაში, გადაცემულის მხარეს წყევლა აქტიურ სახეს დაკარგავდა და მაწყევარის მხარეს გადავიდოდა, ამიტომაც გადამცემულის შთამომავლობა ცდილობდა, „მორსხას“ გარეშე გადაცემულისთვის „ღუნაპირის“ რიტუალი არ შეესრულებინა. განსაკუთრებით ძალის მქონედ სამჭედლოსა და წისქვილში ან ახალგაზრდა გასათხოვარი გოგოსგან მდინარეზე გადაცემა მიიჩნეოდა. ეს უკანასკნელი სრულდებოდა შემდეგი ფორმით: გოგონა ჩადიოდა მდინარეზე, წყევლის ტექსტს ეუბნებოდა წყალს (შეადარეთ ცუდი სიზმრის წყლისთვის მოყოლა) და თან თმას ივარცხნიდა, შემდეგ ჩამოვარცხნისას ჩამოყოლებულ თმას და სავარცხელს მდინარეს ატანდა. მიიჩნეოდა, რომ ეს ყველაზე მძიმე ფორმა იყო და სწორედ ასე-

თი გადაცემის შემდეგ ქალწული გოგონა არ თხოვდებოდა. რაც შეეხება კონკრეტულ ტექსტებს, გადამცემის ფანტაზიაზე, თუმცა ძირითადად, გადაცემის მიზეზზე იყო დამოკიდებული. მაგალითად, ეს შეიძლება ყოფილიყო: „მისი შთამომავალი ყველა გზაზე მოკვდესო“. გადაცემის რიტუალი რამდენადმე სცილდება ჩვენი სტატიის თემას, ამიტომაც მასზე დაწვრილებით სხვა დროს მოგახსენებთ. ამჯერად შემოვიფარგლებით გადაცემასთან დაკავშირებული „დუნაპირის“ რიტუალების აღწერით.

„დუნაპირი“ ძირითადად სამი მიზეზის გამო სრულდება: გადაცემულის (დამიზეზებულის) „მორსხას“, ავადმყოფის გამოჯანმრთელების⁴³ ან გადახვეწილის სახლში ჯანმრთელად დაბრუნების თხოვნის მიზნით. საერთო ყველას აქვს ის, რომ წინასწარ ჰპირდები შესრულებას, და დაპირების მიზეზი უკვე მომხდარია, მაგალითად, ადამიანი უკვე ავადაა, დამიზეზებულია ან გადახვეწილია ან აპირებს კონკრეტულ მომენტში წასვლას. ამ დროს ითხოვ სასურველს, თუმცა განსხვავება ისაა, რომ თუ დამიზეზებულის გამო ასრულებ „დუნაპირს“, წინასწარი „ვაჭრობა“ არ ზდება, უკვე ვალდებულებად გაწევს შესრულება, ხოლო როცა ავადმყოფობის ან ვიდაცის გადახვეწის გამო ჰპირდები, ფაქტობრივად, „ვაჭრობ“, წინასწარ უთანხმდები ხატს და თუ არ შეგისრულებს, შეგიძლია არც შეასრულო, განსხვავებით დამიზეზებულის გამო „დუნაპირის“ შესრულებისგან, ამ შემთხვევაში თუ არ შეასრულებ, დამიზეზებული რჩები და „მორსხა“ თავისთავად არ გედირება.

დამიზეზებულის გამო „მაკითხე“ რიტუალს ასრულებს, ე. წ. „მორსხას“, რომელიც შეიძლება განსხვავდებოდეს, დამოკიდებულია თვითონ „მაკითხეზე“ ან გადამცემელზე. მაგალითად, შეიძლება გადამცემელმა დათქვას, რომ დამიზეზებულს საშველი არ ედირსოს, სანამ გადამცემელმა (ან მისმა ნათესავმა) თავზე მარჯვენა ხელი არ გადაუსვასო. იგულისხმება, რომ ვისი სახელიც იხსენა ამ ფორმულისას, მაინცდამაინც მან უნდა მიიღოს მონაწილეობა „მორსხას“, გადაცემის გამო „დუნაპირის“ შესრულების რიტუალში, თუნდაც უკვე მიცვალებული იყოს. რიტუალი სრულდება ან ეკლესიის ეზოში, ან ოჯახში. თუ ეკლესიაში სრულდება, მაშინ იქვე დაკლავენ საკლავს და იქვე ჭამენ (სოფ. ლეშამგე). საკლავს წინასწარ დათქვამენ. სოფ. ჩქეა-

⁴³ განსაკუთრებით ხშირია ბატონებით ავადმყოფობის გამო დუნაპირის რიტუალის შესრულება, თუმცა, ამ შემთხვევაში ეს სცილდება ჩვენი კვლევის ფარგლებს და ამასთან დაკავშირებით თემის მასშტაბურობის გამო ცალკე ნაშრომს ვამზადებთ.

ლერში დადასტურებული მასალებით, რიტუალი შეიძლებოდა შესრულებულიყო გზაჯვარედინზე. ჩქვალერში უთითებენ კიდეც ერთი ადგილს, სადაც დიდი ქვა დევს და ამტკიცებენ, რომ მის ქვეშ ჯვარი და „ხვამასთვის“ საჭირო ნივთები აწყვია. ბავშვი დაბადებისას ასრულებდნენ „განალინის ხვამას“ მუყავაში. სამი გზის გასაყარზე უშვებდნენ ქათამს და მოგვიანებით დაიწყეს ეკლესიაში წაყვანა.

რაც შეეხება გადაცემის გამო „დუნაპირის“ ჩატარების რიტუალს. სოფ. ჩქვალერში ეთნოგრაფიული მასალებით, შემდეგი სახის რიტუალი დაფიქსირდა: „მაკითხეს“⁴⁴ დაახვედრეს დედალი და მამალი, რომლებიც აუცილებლად ნაყიდი უნდა ყოფილიყო. სპეციალურად ამ დღისთვის მოწყობილი სუფრისთვის ყველაფერი ნაყიდი უნდა იყოს და თუ ცოცხალი არსება იყიდეს, ერთი წლის უნდა იყოს. სუფრაზე ყველი, ხოზოკვარები, წითელი ღვინო აუცილებელია, ასევე ხურდა ფული, რამდენი სულიც არის ოჯახში, იმდენი ოცთეთრანი,⁴⁵ ლურსმანი, ნალი (გამოყენებული), პილაპილი, მარილი, ბოქლომი. სუფრისთვის რაც კეთდება, ის არ მიაქვს „მაკითხეს“. შესაძლებელია, მხოლოდ აჩუქო საჭმელი. ცხოველს, რომლის დაკვლითაც ძირითადად ასრულებდნენ რიტუალს, ჭამდნენ მხოლოდ იმას, რაც იმ ერთ ჯერზე შეიჭმებოდა, დანარჩენს ხონჩაში გამოკრავდნენ და წყალს გაატანდნენ.

დამიზეზებულის (გადაცემის) წყევლის გამო „დუნაპირი“ შეიძლება „ოხვამერად“ ტრანსფორმირდეს, თუ რაიმე მიზეზით თავის თავზე აიღებს ამას ადამიანი, მაგალითად, ერთი შემთხვევა დაფიქსირდა, რომ ორი ადამიანი ვერ მორიგდა საერთო წისკილის გამო და ერთმანეთი გადასცეს. ერთ-ერთს, რომელსაც თავი მართალი ეგონა, გადაცემის ეშინოდა და ყოველ წელს „ოხვამერი“ დაიწესა იმის შიშით, ჩემივე წყევლა არ დამიბრუნდესო. სავარაუდოდ, ეს იქნებოდა „განალინიშ ხვამა“.

ზუსტად ასევე, ქალაქ ჯვარში ერთ-ერთი ქუჩის მცხოვრებთ სწამდათ, რომ მიწა, რომელზედაც ცხოვრობდნენ, ორი სხვადასხვა გვარის ხალხის გამო გადაცემული იყო ხატზე. როგორც ჩანს, მიწაზე დავის გამო მათ ერთმანეთი გადასცეს. ამიტომაც, ქუჩის მცხოვრებლებმა დათქვეს, რომ უბედურებისგან დასაცავად ორ წელიწადში ერთხელ შეესრულებინათ „დუნაპირი“, რომელიც თავისი რეგულარულობის გამო გადაიქცა „ოხვამერად“.

⁴⁴ „მაკითხე“ თვითონ სოფელ მიქაქაძან იყო.

⁴⁵ კონკრეტული რიტუალი 2014 წლის ზაფხულში შესრულდა და, შესაბამისად, თანამედროვე ფული იყო გამოყენებული რიტუალის შესრულებისას.

„ოხვამერად“, „დუნაპირი“ შეიძლება ქცეულიყო იმ შემთხვევაში, თუკი მაგალითად, ოჯახი დასახლდებოდა ისეთ ადგილას, რომელიც გადაცემული იყო ხატზე. ამ შემთხვევაში პერიოდულად ოჯახი ილოცებდა, რომ ჯანმრთელად ყოფილიყვნენ.

მიიჩნევენ, რომ დუნაპირის შეუსრულებლობა არ შეიძლება, იმიტომ რომ შეიძლება თხოვნის ავტონმა არ იცოდეს, რომ თხოვნა შეუსრულდა. მაგალითად, თუ ვინმემ ღმერთს სთხოვა ომში წასულის ცოცხლად გადარჩენა და ის მართლაც გადარჩა, მაგრამ პატრონმა არ იცის ამის შესახებ, ამიტომაც ხატმა რომ არ დაამიზეხოს, „დუნაპირი“ აუცილებლად უნდა შეასრულოს.

რაც შეეხება ცხოველებს, რომლებიც შეიძლება შეწირო: ეს ძირითადად დათქმაზე იყო დამოკიდებული. არ შეიძლებოდა თხის ან ცხვრის შეწირვა, თუმცა, როგორც აღვნიშნეთ, სოფელ ლეგოგიეს მასალებით თიქნის შეწირვა შეიძლებოდა ოღონდ „დუნაპირის“ რიტუალისას, დიდი თხის – არა. ასევე არ შეიძლება ბატისა და ინდაურის „დუნაპირზე“ შეწირვა. ალერტის წმინდა გიორგის ეკლესიასთან ახლოს, სოფელ ლეგოგიეში ჩაწერილი მასალების მიხედვითაც, „დუნაპირის“ შეუსრულებლობა არ შეიძლება, სჯობს, პატარა რამ დაჰპირდე, მაგალითად, მამალი და აუცილებლად შეასრულო, ვიდრე დიდი და ვერ შეასრულო. „მაკითხე“ „დუნაპირის“ რიტუალს სხვადასხვანაირად ასრულებს: მაგალითად, ლეგოგიეში ორი „მახვამერი“, ადგილობრივების ცნობით, შემდგანაირად ასრულებდა რიტუალს: ჯვარზე ჯაჭვი ჰქონდათ გამოზმული და თავზე გადაატარებდნენ იმას, ვისაც შეულოცავდნენ.

„დუნაპირი“, როგორც აღვნიშნეთ, შეიძლება დაკავშირებული ყოფილიყო ომში წასულთან. ოჯახის წევრები ითხოვდნენ მის ჯანმრთელობას, სოფელ მუჟავაში დაეაფიქსირეთ შემთხვევა, რომ რუსეთ-იაპონიის ომის დროს სახლში დარჩენილი ოჯახის წევრი დაჰპირდა, რომ ცხვარს შეწირავდა. დაუბრუნებლობის შემთხვევაში არ შეასრულებდა, თუმცა იმავე სოფელში მიუხედავად იმისა, რომ თხოვნა არ შესრულდა, მთხოვნელმა მაინც შეასრულა რიტუალი, იმიტომ რომ არ იცოდა, ცოცხალი გადარჩა თუ არა ის ადამიანი, ვის გამოც დაჰპირდა.

ბავშვის დაბადებისას იხდიდნენ ასევე „ხვამას“, რომელიც უფრო „დუნაპირს“ ჰგავს იმ თვალსაზრისით, რომ მხოლოდ ერთხელ სრულდება და იმითაც, რომ წინასწარ დაპირებულია – თუ შეეძინებთ გოგო ან ბიჭი, უნდა შესწირონ გარკვეული ცხოველი, მაგრამ „ოხვამერს“ ჰგავს იმით, რომ წინასწარ არის დათქმული დრო – ბავშვის დაბადება. ამასთან დაკავშირებით

კონკრეტული გვარი თავის თავზე იღებდა, რას შესწირავდა. მაგ. ფიფიები გოგოს დაბადებას თხის შეწირვით აღნიშნავდნენ, ხოლო ვაჟის დაბადებასთან დაკავშირებით მათზე იყო დამოკიდებული, რას დაჰპირდებოდნენ. ასევე, მაგ. არქანები გოგოს დაბადების შემთხვევაში, გოჭით ილოცებდნენ.

არსებობდა კიდევ ერთი „დუნაპირი“ – „გუშოჭყუდური“, რომელიც გოგოს გათხოვებასთან იყო დაკავშირებული. ეს რიტუალიც ჰგავს ნაწილობრივ „ოხვამერს“, მაგრამ უფრო მეტად „დუნაპირს“ ბავშვის დაბადებასთან დაკავშირებული „დუნაპირის“ შესრულების მიზეზებთან მსგავსების გამო.

სად და რა ადგილებში სრულდებოდა „ხვამა“

რიტუალის შესრულების ფორმისა და შინაარსის გარდა, საინტერესოა, სად, რა ადგილებში სრულდება იგი. „ოხვამერი“ ძირითადად სრულდება ან შინ, ან საჯაროდ, მთელი სოფელი ერთად ასრულებს. თუმცა უფრო „ოხვამერად“ ქვეულ „დუნაპირს“ ასრულებენ საჯაროდ. რაც შეეხება „დუნაპირს“, ისიც ასევე შეიძლება შესრულდეს შინ ან საჯარო ადგილას, ასეთი ადგილი შეიძლება იყოს ან შერჩეული ხე, ან გზაჯვარედინი, ან ეკლესია. მაგალითად, სოფ. ჩქალერში, ერთგან უთითებენ ადგილს გზაჯვარედინზე, სადაც ქვადევს და ირწმუნებიან, რომ მის ქვეშ ჯვარი და „ოხვამურის“ სხვა ნივთები დევს. ასევე სოფელ მუჟავაში შესაწირ მამალს დაიჭერდნენ და გზაჯვარედინზე, სადაც სამი გზა ერთვის ერთმანეთს, უშვებდნენ. აქედან შეიძლება დავასკვნათ, რომწინარექრისტიანულ ხანაში სალოცავების ნაწილი, როგორც ჩანს, მღებარეობდა გზაჯვარედინებზე. ქრისტიანულ ხანაში, სალოცავებს, ზოგჯერ, როგორც ჩანს, აშენებდნენ ისეთ ადგილას, სადაც ძველი ტოტემები მღებარეობდა. საგულისხმოა, რომ ხშირია ცაცხვის ხესთან ეკლესიის აშენება, თანაც ყველაზე ცნობილი სალოცავები, სადაც ხატზე გადაცემა ან „მორსხას“ რიტუალისრულდებოდა, მაგალითად, ალერტის წმინდა გიორგისა და ჯუშითის წმინდა გიორგის ეკლესიებშიც დიდი ცაცხვები დგას. საინტერესოა, რომ ჯუშითში, როდესაც საბჭოთა პერიოდში ეკლესია დაშალეს, ამის შემდეგ ცაცხვის ძირში ლოცულობდნენ. ჯიხაშკარშიც, მისარონ-კარი სადაც არის, იქ ცაცხვის და მუხის ხეებია და „ოხვამერს“ იქ ასრულებენ, თუმცა, ჯიხაშკარში მთავარი მაინც წმინდა ქვაა, რომელზეც ლოცულობენ. შერჩეულ ქვებთან ლოცვის პრაქტიკა დაფიქსირდა სოფელ მუჟავაშიც. ფრთხილი ვარაუდი შეიძლება გამოითქვას ამასთან დაკავშირებით, რომ ეს ტოტემიზმისა და ფეტიშიზმის ერთდროული გადმონაშთია. ს. მაკალათიაც აღნიშნავს, რომ

გეგვით (ნოქალაქივიდან 3 კილომეტრია) მისარონის სამლოცველო იყო და ერთი დიდი ცაცხვის ხე იდგა იქ.⁴⁶

როგორ გადაურჩა საბჭოთა პერიოდს ზეამები

კომუნიზმთან დაკავშირებულ ათეიზმის თითქმის 70 წლიან პერიოდს, რთული იყო, რაიმე რელიგიური რიტუალი გადარჩენოდა. დიდი ნაწილი თანდათანობით მართლაც დაიკარგა, თუმცა ალაგ-ალაგ, სოფლებში მაინც მოახერხეს მათი შენარჩუნება.

კომუნისტების დროს ეს რიტუალები გადაურჩა, ძირითადად, ხელისუფლებისთვის ათეიზმის ხარკის ფორმალური მოხდის მეშვეობით. მაგალითად, ჯუმათში, სადაც წმინდა გიორგის ეკლესია იყო აშენებული ცაცხვის ტოტემის გვერდით, კომუნისტების ხელისუფლებაში მოსვლის შემდეგ მოსახლეობამ მთავრობის საჩვენებლად ეკლესია დაანგრია, თუმცა რიტუალების შესრულება არ შეუწყვეტია და ცაცხვის ძირში გააგრძელა ისევ. ასე ვთქვათ, კომუნისტებს ხარკი გადაუხადეს, საჩვენებლად ეკლესია დაანგრიეს, თუმცა რიტუალები და პრაქტიკა შეინარჩუნეს.

გარდა ამისა, პრაქტიკა გადარჩა ჩუმად შესრულების მეშვეობითაც. მაგალითად, „დუნაპირს“ „მორსხის“ მიზნით ასრულებდნენ ღამე ეკლესიაში. ჩუმად შესრულებაში უნდა ჩაითვალოს ისიც, რომ „ოხვამერი“ ხშირად ოჯახებში სრულდებოდა ინდივიდუალურად, რაც თავისთავად უკვე გულისხმობდა, რომ ამის შესახებ ინფორმაცია არ გავრცელდებოდა. თუმცა, საინტერესოა ერთი ფაქტი: სოფელ ლეგოგიეში, რომელიც ალერტის წმინდა გიორგის ეკლესიასთან ახლოს მდებარეობს, 2014 წელს დაფიქსირებული ეთნოგრაფიული მასალებით, 1969 წელს⁴⁷ ყველა ოჯახი ასრულებდა „ოხვამერის“ რიტუალს. როგორც ჩანს, ოჯახებში და არა საჯაროდ მათი შესრულება საშიშროებას არ წარმოადგენდა ხელისუფლებისთვის, ეს ხომ ორგანიზებული ეკლესია არ იყო, და, შესაბამისად, ეს უნდა იყოს კიდევ ერთი მიზეზი, თუ რატომ გადაურჩა პრაქტიკა ხელისუფლებას.

აქვე უნდა აღინიშნოს ჩვენი მოსაზრებაც, თუ როგორ გადარჩა ძლიერი წინარექრისტიანული ელემენტები საბჭოთა პერიოდამდე – ქრისტიანობის შე-

⁴⁶ ს. მაკალათია. სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 14.

⁴⁷ 1969 წლის ეთნოგრაფიული მასალების დაფიქსირება და ზუსტი დათარიღება თავად მთხრობელის საფუძველზე მოხდა.

მოსვლიდან საბჭოთა წყობილების დამყარებამდე. ჩვენი აზრით, იმხანად ეს რიტუალები გადარჩა, იმიტომ რომ შემსრულებლებმა გარკვეული კომპრომისის მოძებნა სცადეს ეკლესიასთან, მაგალითად, ლეგოგიეში რიტუალს ასწრებდნენ მხოლოდ მონათლულ ბიჭებს, ამით ხაზს უსვამდნენ, რომ ქრისტიანობასთან იყო დაკავშირებული, თუმცა რიტუალის შინაარსი და ფორმა უმეტესწილად წინარექრისტიანულია.

„ლეგიტიმაციისთვის“ საჭირო გარეგნული მიმსგავსების კიდევ ერთი ფორმა, რომელიც, რა თქმა უნდა, თავის მხრივ, პრაქტიკის გადარჩენის მიზეზია, არის „მაკითხეს“ მიერ რიტუალის შესრულება ქრისტიანულის სიმბოლიკის, მაგალითად, ჯვრის გამოყენებით, რომელიც ლეგოგიეში დაფიქსირდა. ეს ერთ-ერთი მაგალითია იმისა, თუ როგორ ცდილობდნენ ქრისტიანულ სიმბოლიკას ამოფარებულებს გადაერჩინათ ძველი წესები: ლეგოგიეში ორი „მახვამერი“, ადგილობრივების ცნობით, შემდეგნაირად ასრულებდა რიტუალს: ჯვარზე ჯაჭვი ჰქონდათ გამოხმული და თავზე გადაატარებდნენ იმას, ვისაც შეულოცავდნენ.

უკანასკნელ ხანებშიც, 2016 წლის ზაფხულში, „ოხვამერად“ ქცეული „დუნაპირის“ შესრულებისას, ქ. ჯვარში, როდესაც ერთ-ერთი ქუჩის მცხოვრებლებმა გადაწყვიტეს შეესრულებინათ „ოხვამერი“ (ქუჩის დალოცვა), რომელსაც ადრე 2 წელიწადში ერთხელ ასრულებდნენ, შესაბამისი საკლავი დაკლეს, სუფრა გაამზადეს და ქუჩის დასალოცად მღვდელი მოიწვიეს. ამრიგად, გარკვეული გარეგნული შეფუთვის მეშვეობით ყველა დროში ხერხდებოდა ამ პრაქტიკის შენარჩუნება, თუმცა, რა თქმა უნდა, დროსთან ერთად, განსაკუთრებით, ბოლო ხანებში, პრაქტიკა, მნიშვნელოვან მოდიფიკაციას განიცდის, ძირითადად, მხოლოდ სტემატური სახით შემორჩება და პრაქტიკის მრავალი მნიშვნელოვანი დეტალი დავიწყებას ეძლევა. თუმცა, ისიც აღსანიშნავია, რომ ზოგჯერ პირიქით, ეს პრაქტიკა ძლიერდება, მაგალითად, სოფელ ჩქვალერში ერთი თაობით ადრე⁴⁸ ორჯერ ასრულებდნენ „ოხვამერს“: ახალ წელს და შემოდგომაზე, თუმცა იგივე ოჯახი ახლა სამჯერ ასრულებს ამ რიტუალს, კერძოდ, სამის სახის „ოხვამერს“: „საადგილო“, „საღორნითო“ და „სამგარიო“. შობიდან კალანდამდე (7 იანვრიდან 14 იანვრამდე) სამი დღე ზედიზედ ასრულებენ. დასაწყისი ნებისმიერი დღე შეიძლება იყოს. აქედან ახ-

⁴⁸ ასეთი ფორმით ეთნოგრაფიული მასალის დათარიღება თავად მთხრობელის ინიციატივით მოხდა. მან აღნიშნა, რომ რიტუალს მისი ოჯახის უფროსი წევრი, კერძოდ, მამა ასრულებდა.

ალი „ოზემაერია“, „საადგილო“, როგორც ჩანს, იმ ადგილის დასალოცად ასრულებენ, სადაც ცხოვრობენ, მის სიახლეზე ისიც მიუთითებს, რომ ტერმინი ქართულია.

რამდენიმე მნიშვნელოვანი ასპექტი შეცვლილია უკანასკნელ ხანებში. მაგალითად, სერგი მაკალათიასთან „ჭეჭეთობა“ (ავსულების ღამე) მითითებულია, რომ აღინიშნებოდა 20 ივლისს, დღესდღეობით ჭეჭეთობის დღესასწაულად მიიჩნევა 27-28 აგვისტოს ღამე და უკავშირდება მარიამობას. სამწუხაროდ, ამ დიდ შუალედში არ არსებობს მკვლევართა მიერ ჩაწერილი მასალა, რომელიც საშუალებას მოგვცემდა, დაგვედგინა მიზეზი, თუ რატომ შეიცვალა ასე მნიშვნელოვნად ეს თარიღი, აქ იმ ვარაუდის გამოთქმაც რთულია, რომ ისევ და ისევ ქრისტიანულ პარადიგმას ამოფარებულებმა შეინარჩუნეს წინარექრისტიანული დღესასწაული, რადგან ძნელია განსაზღვრო დრო, როდესაც ეს ცვლილება მოხდა. თუ მოხდა, 90-იანი წლებიდან, მაშინ შეიძლება ამ ვარაუდის გამოთქმა, თუ უფრო ადრე, მაშინ რთულია, დაადგინო ამის მიზეზი. ასევე შეცვლილია, უფრო ზუსტად, დამატებულია, ე. წ. „ქალების აღდგომა“ (იგივე პატარა აღდგომა), რომელიც აღინიშნება კვირაცხოვლობას. ამ დღეს მიღებულია, რომ ქალები შეიკრიბონ ერთად და ცალკე აღნიშნონ აღდგომის დღესასწაული. თუმცა, ეს პრაქტიკაც ჩვენი ამჟამინდელი კვლევის ფარგლებს სცილდება და უფრო დეტალურად ყურადღებას აღარ გავამახვილებთ.

შედარების მიზნით, ისეთ ადგილებში, სადაც ს. მაკალათია მუშაობდა და რიტუალი და პრაქტიკა დეტალურად აქვს აღწერილი, ჩვენ თავიდან ჩაიწერეთ, რათა კარგად ცნობილი მაგალითის საფუძველზე დაგვედგინა, თუ რამდენად შეცვლილი მდგომარეობა შეიძლებოდა დაგვეხედროდა ამ წლების განმავლობაში, რაც თავის მხრივ, საინტერესო მეთოდური დასკვნების გამოტანის საშუალებას მოგვცემდა. აღსანიშნავია, რომ მისარონ-კარში, სადაც ჯგეფ-მისარონობას აღნიშნავენ, დღესაც ზუსტად იგივე მდგომარეობაა, რაც სერგი მაკალათიას დროს იყო. რიტუალი ზუსტად იმავე ადგილას სრულდება და ზუსტად ისეთი ფორმით, როგორც ეს მეცნიერს აქვს ჩაწერილი. მცირედით შეიცვალა მხოლოდ გარემო. აშენებულია ეკლესიაც, თუმცა რიტუალს ასრულებენ არა ეკლესიაში, არამედ იქვე მდებარე პატარა სალოცავში, სადაც ინახავენ ქვას, რომელიც მიჩნეულია საკრალურად და თავყვანს სცემენ. საინტერესოა, რომ ეკლესია ააშენეს იმიტომ, რომ ერთ-ერთი მოსახლე (რიტუალს ასრულებს 25 ოჯახი მორიგეობით) ოჯახის წევრი ქალის ავადმყოფობის გამო დაჰპირდა ღმერთს ეკლესიის აშენებას, თუ ქალი მომჯობინდებ-

ბოდა. ფაქტობრივად, „დუნაპირი“ დაუთქვა ღმერთს. შემდეგ დაპირებისამებრ შეასრულა „დუნაპირი“ და ააშენა ეკლესია. ეკლესიის აშენების მიზეზი წინარეკრისტიანული წესის – „დუნაპირის“ შესრულებაა. რაც შეეხება „ოხვამერად“ ქცეული „დუნაპირის“ შესრულებას, აქ რიტუალი დღესაც ზუსტად იმავენაირად სრულდება.

გარკვეული პრობლემები შექმნა კალენდრის ცვლილებამ, მაგალითად, თუ რიტუალი სრულდებოდა ახალ წელს, ძველი კალენდრით ხსნილში, კალენდრის შეცვლის შემდეგ რიტუალი ისევ ახალ წელს სრულდება, თუმცა ამჟერად მარხვაში, თან საინტერესოა, რომ გოჭი იკვლება ამ დროს. თუმცა, აღსანიშნავია, რომ რადგან ეს „ოხვამერია“, ყველა ოჯახი ამას ერთნაირად არ ასრულებს და, შესაბამისად, ამას ყურადღებას არ აქცევს ნაკლებად ეკლესიური ოჯახი.

ავთენტური სახით შენარჩუნების ერთ-ერთი რისკ-ფაქტორია დროსთან ერთად დაწყებული ცვლილებები, მაგალითად, ქრისტიანობის შემოსვლა ან ცივილიზაციასთან დაკავშირებული ცვლილებები. ქრისტიანობის დამკვიდრებასთან ერთად „ხვამების“ რიტუალში ჩნდება სანთელი. ჩვენთვის უცნობია რიტუალში სანთლია გაჩენის მიზეზი, შესაძლოა, ქრისტიანობამდე ზოგადად ცეცხლის ანთება მიღებული იყო ისედაც და, შესაბამისად, სანთელი იმიტომ გაჩნდა ამ რიტუალებში რომ ქრისტიანობას შერწყმოდა, რაც არ არის გამორიცხული, თუ გავითვალისწინებთ მითრას კულტის არსებობას სამეგრელოში.⁴⁹

რიტუალი ავთენტური სახით რიგ შემთხვევებში ძალიან ადვილად შემორჩება ხოლმე. მაგალითად, როგორც აღვნიშნეთ, პრაქტიკულად სრულიად უცვლელად არის შემორჩენილი ჯეგემისარობა ჯიხაშკარში, ზუსტად ისე, როგორც ეს სერგი მაკალათიას აქვს ჩაწერილი, რაც გვაძლევს დასკვნის საშუალებას, რომ საფრთხე რიგ შემთხვევებში ამ ტიპის რიტუალებს ნაკლებად ემუქრება. რიტუალის ფორმა და შესრულების წესი იგივეა, თვით ღორის გრიპის დროსაც კი, როდესაც ძალიან გაუჭირდათ ღორის შოვნა და მღვდლის კურთხევით, შეეძლოთ ხბო დაეკლათ, უარი თქვეს ამაზე, არ დაკლეს ხბო და სადღაც მიყრუებულ სოფელში იშოვეს პატარა გოჭი და ის შეწირეს, მაგრამ მაინც იმ ფორმით შეასრულეს, როგორც ამას მათგან წინაპრთა წესი მოითხოვდა. ეს თვალსაჩინო მაგალითია იმისა, რომ ამ რიტუ-

⁴⁹ საქართველოში მითრას კულტის შესახებ იხ.: ს. მაკალათია ჯეგემისარონის კულტი საქართველოში. თბ. 1938; თ. ღუნდუა, ნ. სილაგაძე. МІΘΡΑΣ საქართველოში. თბ. 2010.

ალებს რიგ შემთხვევებში ნაკლებად ემუქრება საფრთხე. განსხვავება ნაკლებად და მეტად ავთენტურად შენარჩუნებულ რიტუალებში შემდეგია: რიტუალი, რომელსაც კოლექტიური მეხსიერება ინახავს, მეტად ავთენტურია, ამ შემთხვევაში 25 ოჯახს და შესაბამისად, საშუალოდ 100 კაცს ახსოვს, თუ როგორ უნდა შეასრულონ ის, მაშინ როდესაც, რიტუალების ნაწილი, რომელსაც მხოლოდ ერთი ოჯახი ასრულებს, მიუხედავად იმისა, რომ ის შეიძლება ზოგადად მთელ სოფელში ან მთელ რეგიონში გავრცელებული პრაქტიკა იყოს, მაინც ექვემდებარება მოდიფიკაციას და ავთენტური ფორმით დაკარგვას, რადგან ახსოვს მხოლოდ ერთ ოჯახს ან ოჯახის უფროს მამაკაცს და შესაბამისად, რადგანაც 1) ნაკლებმა ადამიანმა იცის მისი ზუსტი შესრულების წესი და 2) საზოგადოებრივი დასჯის მექანიზმი გადახრის შემთხვევაში არ ამოქმედდება, ის ადვილად შეიძლება დაექვემდებაროს ცვლილებას. არ იცვლება ზოგადი შტრიხები, მაგრამ იცვლება კონკრეტული მომენტები, მაგალითად, ოჯახზეა დამოკიდებული, რიტუალი დღისით შესრულდება თუ ღამით, ასევე სარიტუალო ზორცი ბოლომდე იჭმევა, ან ნაწილი იჭმევა და ნაწილი იყრება იმავე დღეს ან არ იყრება, ასევე ოჯახზეა დამოკიდებული. გარდა ამისა, განსხვავდება იმით, ოჯახის რძალი და სიძე ან გათხოვილი ქალი, იღებს თუ არა მონაწილეობას მასში, მაგრამ უცვლელი რჩება, მაგალითად, ის, რომ ოჯახის უფროსი მამაკაცი არის „მახვამერი“ (რიტუალის შემსრულებელი).

რიტუალებს საფრთხეს უქმნის გლობალიზაცია და განათლების ღონის ამაღლება სოფლებში. ყველაზე მეტად ის რიტუალები იკარგება, რომელთა შესრულება „გინორამას“ უკავშირდება. პრაქტიკულად, მთელ სამეგრელოში, ღრმად მოხუცებული ადამიანების გარდა, ყველანი, მიიჩნევენ, რომ „გინორამა“ სასტიკი მოვლენაა და შესაბამისად, არავენ სამართლის ძიების ეს მეთოდი არ უნდა გამოიყენოს. მისარონ-კარშიც კი აღნიშნავენ, რომ დღეს მათ სალოცავში „გინორამის“ უფლებას არ აძლევენ, მარტვილის რაიონში სოფ. ლეგოგიეში, იქ, სადაც ალერტის წმინდა გიორგის ეკლესიაა, ამბობენ, რომ ერთი ძალიან მოხუცებული ქალის გარდა, არავენ ამას არ აკეთებს და ა.შ. შესაბამისად, გულდასაწყვეტია, რომ „გინორამასთან“ დაკავშირებული რიტუალების შესწავლა დღეს ამ მიზეზით გართულებულია, თუმცა, ეს რა თქმა უნდა, გარდაუვალი პროცესია.

რიტუალების ავთენტური ფორმით შენარჩუნებას მართლმადიდებლობის გაძლიერება რიგ შემთხვევებში უშლის ხელს, რიგ შემთხვევებში არა. მაგალითად, მისარონ-კარში, მღვდლის რჩევით ფიქრობდნენ ღორის ნაცვლად

ძროხის შეწირვას, მაგრამ ბოლოს მაინც გადაწყვიტეს, რომ ტრადიციისთვის არ ელაღათ და, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ღორის გრიპის დროსაც კი დაისვეს ტრადიციული რიტუალი.

საფრთხე ნაკლებად ემუქრება რიტუალებს იმ მიზეზითაც, რომ ახერხებენ დროსთან ადაპტაციას, მაგალითად, მისარონ-კარში რიტუალის დასრულების შემდეგ თანხა რომ მორჩებათ, ხატს ყიდულობენ და დებენ იმ ქვასთან, სადაც „ოხვამერს“ ასრულებენ. ამით გარკვეულწილად დღესდღეობით გაძლიერებულ ქრისტიანობასთან ახერხებენ შეთავსებას. შესაბამისად, უახლოეს ხანებში მისარონ-კარში რიტუალში ცვლილება მოსალოდნელი არც არის. მაგალითად, ჯეგე-მისარონის მომლოცველებში მიღებული იყო, რომ შენგელიები და ზარანდიები ერთმანეთს შორის არ დაქორწინებულებოდნენ, რადგან ერთი სალოცავი ჰქონდათ. სწამთ, რომ თუ ოდესმე ასეთი შემთხვევა მომხდარა და საინტერესოა, რომ, მათი წარმოდგენით დარღვევები ბოლო 20 წლის განმავლობაში ხდება და ყველა ასეთი ოჯახი გაუბედურდა. ამდგომარით, რწმენით, სალოცავის მოთხოვნების დაუმორჩინებლობის შემთხვევები სტიგმატიზებული და ტაბუირებულია. იმავდროულად ამით ხელს უშლიან ამ რიტუალების დავიწყებას და, თავის მხრივ, მოსახლეობაში შიში ამ ფაქტორისადმი გვავარაუდებინებს, რომ ჯერჯერობით ამ რიტუალებს საფრთხე არ ემუქრება.

მეორე მხრივ, როდესაც რიტუალი სრულდება ცალკეული ოჯახების მიერ და კოლექტიურ მეხსიერებას არ ექვემდებარება, ხშირად მათი მასშტაბები მცირდება და იცვლება. მაგალითად, სოფელ ლეგოგიეში 1969 წელს, ყველა ოჯახი ასრულებდა „ოხვამერის“ რიტუალს, დღესდღეობით იმავე მასშტაბებს არ ატარებს იგი.

„დუნაპირის“ შესრულების პრაქტიკის შემორჩენას ხელი შეუწყო მეოცე საუკუნეში გადატანილმა რამდენიმე ომმა, მაგალითად, რუსეთ-იაპონიის, პირველმა და მეორე მსოფლიო ომმა. „დუნაპირი“, როგორც აღვნიშნეთ, შეიძლება დაკავშირებული ყოფილიყო ომში წასულთან. ოჯახის წევრები ითხოვდნენ მის ჯანმრთელობას და დაბრუნებას. დღესდღეობით ეს შეიძლება სხვა მიზეზითაც მოხდეს. მაგალითად, ასევე სოფელ მუჟავაში დაფიქსირდა შემთხვევა, რომ „დუნაპირი“ ჰქონდა ოჯახს, როდესაც პირველად მეზღვაური შვილი გაუშვა ზღვაში (2014 წელს შვილი იყო 28 წლის) და მისი დაბრუნების შემდეგ შეასრულეს რიტუალი. ასევე, სოფელ მუჟავას ეთნოგრაფიული მასალებით, როდესაც საოპერაციოდ მიჰყავთ ვინმე, მაშინ ჰპირდებიან და ბედნიერად დასრულების შემდეგ „დუნაპირს“ ასრულებენ. დღესდღეობით „დუ-

ნაპირი“ შეიძლება იყოს სანთლის ანთებაც – კვირაობით სახლში აანთებენ წინასწარ დაპირებულ სანთელს, მაგალითად, შემდეგი მიზეზით – შვილიშვილის ისევ ჩასვლას თუ მოესწრება ბებია ან ბაბუა, კვირა დღეს ანთებს სანთელს, რომელსაც, როგორც წესი, სახლში, კუსტარულად ამზადებენ.

ნაშრომში შევეცადეთ პასუხი გაგვეცა ჩვენ მიერ დასაწყისში დასმული შეკითხვებისთვის, მაქსიმალურად დეტალურად შეგვესწავლა საკითხი. ვიმედოვნებთ, რომ ნაშრომი საინტერესო იქნება საკითხით დაინტერესებული მკვლევარებისთვის და, ასევე, ხელს შეუწყობს მის შემდგომ შესწავლასაც.

*Natia Phiphia
Ketevan Tsimintia*

**SOME PRACTICES CONNECTED WITH FAITH
AND BELIEFS IN SAMEGRELO
("KHVAMA": "OKHVAMERI" AND "DUNAPIRI")**

Summary

Some practices connected with faith and beliefs have been preserved in Samegrelo up today. Their collective name is "*Khvama*". "*Khvama*" is a specific ritual with semi-sacred and semi-practical function. Its main purpose was to deal with different necessities of family, village or other communities. Therefore, different types of "*Khvama*" exist depending on their role. Special research dedicated to this issue was conducted by Sergi Makalatia around 80 years ago and no other research have been done till today. The scholar paid attention only to the general description of the ritual and he has not given some specific details. Also, he did not mention the differences between two major types of "*Khvama*" – "*Okhvameri*" and "*Dunapiri*". Main purpose of our research was to fulfill this gap.

Major purpose of our research was to answer the following questions: 1) what are the similarities and differences between "*Okhvameri*" (annually celebrated ritual) and "*Dunapiri*" (ritual conducted just once) – some aspects concerning terminology, faith, beliefs and practices; 2) which "*Khvama*" described by Makalatia is "*Okhvameri*" and which one is "*Dunapiri*"; 3) how "*Dunapiri*" ritual was practiced; 4) what rituals Sergi Makalatia omitted and did not describe; 5) what was the main purpose of each ritual; 6) to what extent practices of these rituals remained in Samegrelo, what are continuities and what changed over time. Comparative analysis was conducted based on previously well researched examples in Sergi Makalatia's work and on our new materials; 7) how these rituals survived atheistic period of soviet rule; 8) what is the anthropological perspective of the region – to what extent it is possible that these rituals will be conducted in its authentic form in the near future and what are the challenges that threaten their preservation.

While “*Okhvameri*” is annually celebrated ritual (not festival) accompanied with some appraisal of non-denominated god or icons/saints (?), “*Dunapiri*” usually is a ritual conducted only in case if someone ‘gave the word’ to the god/icon/saint (?) that he/she will sacrifice animal in exchange of some past or future favor. Rituals described by Sergi Makalatia are mostly “*Okhvameri*”. Since practices of these rituals remained the same and have not lost their authenticity over these 80 years, other rituals omitted by Makalatia and described by us, supposedly more or less bear their initial forms. Major reason why these rituals survived soviet era is formal homage paid to the government, for example, in one village locals ruined the church but continued annual animal sacrifice at the oak-tree as they did before. Even today it is hard to predict whether strengthened Christianity or globalization will affect the rituals. Anyway, major point is that these issues are very urgent to study and that is why we decided to conduct our work.

Tedo Dundua, Leri Tavadze

Georgian Coins with Byzantine Iconography and Imperial Titulature of the Georgian Kings

The paper deals with the monetary issues of Georgia in the 10th-15th cc.¹ The aim of the research was a precise attribution of numismatic data and consideration of the corresponding historical information.

The period under discussion is very important in view of the Byzantine-Georgian relationship. The numismatic expression of this conjuncture forms a special interest – particularly, as Georgian money was struck in Byzantine style and Georgian kings claimed their Imperial titles stressing this way a formal integrity of the Orthodox World – Byzantium and Georgia were regarded to form unique Orthodox space.

It is appropriate to split the whole period into two stages: I. the 10th c.-the beginning of the 13th c. is a time of very strong Imperial feelings; II. and the 13th-15th cc. – of their reminiscence.

The Byzantine Imperial titulature was long established in the Georgian political reality. Court titles were bestowed upon kings and princes of the Georgian states. The Georgian nobles were among them as well. Those who received the titles were the most vivid members of Georgian aristocracy living in Georgia or outside its borders. It is also important to point that all the Byzantine titles in Georgia from the beginning up to the end of the 11th c. were granted by the Byzantine Emperors.

The situation was changed during the reign of David IV (1089-1125). From that time on the court titles had disappeared and the Georgian rulers are styled with those Imperial titles, which were preserved for the Byzantine Emperors. The latter were hereditary and the Georgian sovereigns held them without official approval of the Byzantine Emperors.

¹ The paper has been written for the 23rd International Congress of Byzantine Studies held in Belgrade on August 22-27, 2016.

How numismatic material is complementing to our knowledge about Byzantine court titles? The data given below is from the valuable resource for the Georgian numismatics – Catalogue of Georgian Numismatics in four volumes published recently.² The online version of catalogue is also available.³

David III Kuropalates' (ruler of Imier Tao, part of South-Western Georgia, +1001) **coins with the depiction of cross potent.**

Obverse: Georgian legend (abbreviation everywhere) – **Ⲭⲓⲣⲓⲛ** “Christ, forgive David”.

Reverse: Cross potent on the four steps and Georgian legend – **ⲕⲱⲣⲁⲡⲁⲗⲁⲗⲓ** “Kurapalati”.

St. Virgin Blachernitissa type coins – Bagrat IV's (king of Georgia in 1027-1072) **first emission.**

Obverse: Facing bust of Virgin orans, nimbate, wearing pallium and maphorium. Greek legend – **Η ΑΓΙΑ ΘΕΟΤΟΚΟΣ** – “the Holy Virgin”, close to nimbus, in different ways.

Reverse: Marginal Georgian legend – **Ⲭⲓⲣⲓⲛ** “Christ, exalt Bagrat, the king of the Abkhasians” (i.e. the Western Georgia). In the centre – **Ⲡⲉⲛⲁⲗⲓⲥⲓⲙⲟⲥ** “and Nobilissimos”.

St. Virgin Blachernitissa type coins – Bagrat IV's second emission.

Obverse: Facing bust of Virgin orans, nimbate, wearing pallium and maphorium. Greek legend – **Η ΑΓΙΑ ΘΕΟΤΟΚΟΣ** – “the Holy Virgin”, close to nimbus, in different ways.

Reverse: Marginal Georgian legend – **Ⲭⲓⲣⲓⲛ** “Christ, exalt Bagrat, the king of the Abkhasians” (i.e. the Western Georgia). In the centre – **Ⲡⲉⲛⲁⲗⲓⲥⲓⲙⲟⲥ** “and Sebastos”.

St. Virgin Blachernitissa type coins – Giorgi II's (king of Georgia in 1072-1089) **first emission.**

² Catalogue of Georgian Numismatics. Parts 1-4. Authors – Tedo Dundua, Giorgi Dundua. Compiled by Alexander Boshishvili, Apolon Tabuashvili, Leri Tavadze etc. Tbilisi. 2013-2015.

³ Online English-Georgian Catalogue of Georgian Numismatics. Academic Staff: Tedo Dundua, Giorgi Dundua, Alexander Boshishvili, Apolon Tabuashvili, Leri Tavadze, Akaki Chikobava, Natia Phiphia, Emil Avdaliani etc. <http://gconumismatics.tsu.ge/en/>.

Reverse: Marginal Georgian legend – ...**ქრისტე**... “Christ, exalt David, the king of the Abkhasians”. In the centre – **სეპოსტოს** “and Sebastos”.

St. Virgin Blachernitissa type coins – David IV’s second emission.

Obverse: Facing bust of Virgin orans, nimbate, wearing pallium and maphorium. Greek legend **ΜΡ – ΘΥ**, to l. and r. from nimbus.

Reverse: Cross in the center and marginal Georgian legend – **ქრისტე ქრისტე**... – “Christ, exalt David, the king and Sebastos (?)”.

The **third emission** of David IV is different from the previous issues. St. Virgin Blachernitissa type disappears and the Georgian monarch is in Imperial dress.

Obverse: Bust of a king in Imperial coat – wearing stemma (Imperial crown with cross and the pendants), divitision and chlamys; holds in right hand scepter cruciger, and in left, globus cruciger. And Georgian legend – **დავით** – “king David”.

Reverse: Cross in a centre and marginal Georgian legend – **ქრისტე დავით ქრისტე** – “Christ, David the king of the Abkhasians, Kartvelians, Ranians, Kakhetians, Armenians” (Rani and Kakheti are very Eastern provinces of Georgia).

Indeed, in the Greek inscription on the icon preserved at Mount Sinai David IV is mentioned as Basileus. He is also Autokrator according to the Georgian records. All his successors up to the end of 15th c. are the Autokrators as seen in coinage.

Coins of Giorgi III (1156-1184) show him in Imperial stemma.

Obverse: Giorgi III in Asian-Byzantine dress. Seated cross-legged, facing. His left (sometimes right) hand rests on his thigh, on another hand up lifted sits a falcon. King wears stemma. Georgian Mkhedruli letters for the name of Giorgi (**გი**, sometimes monogram of **ღ** is added to it) and Asomtavruli legend **გიორგი**, in the K’oronikon 394 (=1174).

Reverse: Arabic legend in three lines: King of the Kings Giorgi, son of Demetre, sword of the Messiah.

